

HER YÖNÜYLE ■ SIVAS KONGRESİ'NİN 100. YILINDA

SIVAS

ULUSLARARASI SEMPOZYUMU

Editörler

Prof. Dr. Hakan Yekbaş - Doç. Dr. Ahmet Yüksel

Editör Yardımcısı

Arş. Gör. Okan Güven

TARİH

CİLT
1

SIVAS2019

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI NO: 208

23.08.2019 Tarih ve 2019/7-2 Numaralı Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayın Kurulu Kararı ile 28.08.2019 Tarih ve 2019/1/14 Numaralı Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yönetim Kurulu Kararına istinaden basımı uygun görülmüştür.

İNCELEME KOMİSYONU:

Prof. Dr. Mehtap ERDOĞAN TAŞ

Prof. Dr. Hakan KOÇ

Prof. Dr. Alpaslan DEMİR

Sivas Cumhuriyet Üniv. Edebiyat Fak. Çağdaş Türk Lehçeleri Böl. SİVAS

Sivas Cumhuriyet Üniv. Eğitim Fak. Seyahat İşl. ve Turz. Rehb. Böl. SİVAS

Tokat Gaziosmanpaşa Üniv. Fen-Edebiyat Fak. Tarih Böl. TOKAT

SİVAS CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

Sivas Kongresi'nin 100. Yılında Her Yönüyle
Sivas Uluslararası Sempozyumu
1. Cilt

ISBN

978-605-7902-16-0 (Tk.)

978-605-7902-17-7

Editörler

Prof. Dr. Hakan YEKBAŞ

Doç. Dr. Ahmet YÜKSEL

Editör Yardımcıları

Arş. Gör. Okan GÜVEN

Yusuf KESGİN

Baskı

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası

Kapak ve İç Düzen

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası

Dağıtım

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi

Sivas/2019

İÇİNDEKİLER

Sunuşlar

Salih AYHAN – Sivas Valisi	9
Prof. Dr. Alim YILDIZ – Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Rektörü	11
Doç. Dr. Ahmet YÜKSEL - Takdim ve Teşekkür	13

Sempozyum Açış Konuşmaları

Salih AYHAN – Sivas Valisi	15
Prof. Dr. Alim YILDIZ – Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Rektörü	17
Hilmi BİLGİN – Sivas Belediye Başkanı	19
Prof. Dr. Suraiya FAROQHI – Onur Konuğu	21

Bildiriler

Asur Ticaret Kolonileri Çağında Sivas Çevresinden Geçen Yollar ve Bu Yollar Üzerinde Bulunan Kentler <i>Hasan Ali Şahin</i>	25
Eskiçağ'da Sivas ve Çevresi (Koloni Devrinden Pers İstilasına) <i>Hülya Kaya Hasdemir</i>	49
Suşehri, Akıncılar, Gölova ve Çevresinin İlk Çağ'daki Konumu ve Yerleşimleri; Hayaşa Krallığı-Dukkamma Yerel Yönetimi <i>Tahir Erdoğan Şahin</i>	75
Türkiye Selçukluları Döneminde Sivas <i>Abdülkerim Özaydın</i>	105
Bir Dinî İdeolojik Mücadele Alanı Olarak Sivas: Pavlikanlardan Babaîlere <i>Selcen Özyurt Ulutaş</i>	131
Türkiye Selçuklularından Osmanlılara Alternatif İdeolojilerin Mücadelesinde Sivas <i>Gaye Yavuzcan – Pınar Savaş</i>	149
Ayaklanmalar Gölgesinde Bir Osmanlı Şehrinin Doğuşu: 16. Yüzyıl Sivas'ının Sosyokültürel Yapısı ve İsyanların Rolü <i>Birol Gündoğdu</i>	191
Osmanlı Dönemi Sivas'ta Yemek Kültürü <i>Ömer Demirel</i>	211

Yeniçağ Osmanlı Finans Politikalarının Taşradaki Yansıması Olarak Sivas Ekonomik Yaşamında Altın	
<i>Zafer Karademir</i>	233
Sivas Eyaletinde Vakıf Kurucuları (XVI. Yüzyıl)	
<i>Yılmaz Kurt</i>	259
Rüstem Paşa Vakfiyesi Orijinali ve Sivas Ali Baba Zaviyesine Dair Bazı Yeni Bulgular	
<i>Saim Savaş</i>	285
XVII. Yüzyılda Sivas'ta Kurulan Vakıflara Genel Bir Bakış	
<i>Mevlüt Dede</i>	391
Sivas Hurûfat Defterleri(1690-1835)'nde Vakıf Kurucu Hanımlar	
<i>Salih Şahin</i>	401
Osmanlılar Döneminde Tokat Sancağından Gelir Sağlayan Sivas Vakıfları	
<i>Ali Açık</i>	417
XVIII. Yüzyılda Sivas Eğitim Kurumları ve Dini Yapılar (Hurûfat Defterlerine Göre)	
<i>M. Murat Öntuğ</i>	435
Osmanlılar Devrinde Bir Maden Nasıl İşletilemez? Sivas Suşehri Geminbeli Simli Kurşun Örneği	
<i>Ahmet Yüksel – Hilal Üner</i>	473
Çiftçiyi Koruma ve Zirai Modernleşme Politikasının Somut Bir Örneği Olarak Sivas Numune Çiftliği	
<i>Kemalettin Kuzucu</i>	499
XIX. Yüzyılın Sonlarında Yabancı Arkeologların Sivas ve Çevresinde Eski Eser (Âsâr-ı Atıka) Araştırmaya Yönelik Talepleri	
<i>Gürsoy Şahin</i>	551

SEMPOZYUM ONUR KURULU

Salih AYHAN–Sivas Valisi

Prof. Dr. Alim YILDIZ–Sivas Cumhuriyet Üniv. Rektörü

Prof. Dr. Derya ÖRS–Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanı

Prof. Dr. Refik TURAN–Türk Tarih Kurumu Başkanı

SEMPOZYUM BİLİM KURULU

Prof. Dr. Alim YILDIZ

Prof. Dr. Fatmagül CİRİNLIOĞLU

Prof. Dr. Recep TOPARLI

Prof. Dr. Ahmet BOZDOĞAN

Prof. Dr. Ünal KILIÇ

Prof. Dr. Fadime SUATA ALPASLAN

Prof. Dr. Ali TAŞKIN

Prof. Dr. Mehmet ARSLAN

Prof. Dr. Cemal YALÇIN

Prof. Dr. Ayşen AÇIKKOL YILDIRIM

Prof. Dr. Ömer DEMİREL

Prof. Dr. Yıldız KARAGÖZ YEKE

Prof. Dr. Bilal YÜCEL

Prof. Dr. Özden ÖZBAY

Prof. Dr. Zafer CİRİNLIOĞLU

Prof. Dr. Erdal ESER

Prof. Dr. Pınar GÖZLÜK KIRMIZIOĞLU

SEMPOZYUM DÜZENLEME KURULU

Mehmet Nebi KAYA

Sivas Vali Yardımcısı

Doç. Dr. Ahmet YÜKSEL

İbrahim YASAK

Sivas Hizmet Vakfı Genel Sekreteri

Doç. Dr. Taner ÇİFÇİ

Ahmet ÖZAYDIN

Sivas Belediye Başkan Yrd.

Dr. Öğr. Üyesi Ramazan SÜER

Prof. Dr. Recep TOPARLI

Dr. Öğr. Üyesi Onur BALCI

Prof. Dr. Erdal ESER

Dr. Öğr. Üyesi Ümit ÇAYIR

Prof. Dr. Fadime SUATA ALPASLAN

SEMPOZYUM SEKRETERYASI

Arş. Gör. Okan GÜVEN

Tarih Bölümü

KATILIMCILAR

Prof. Dr. Abdullah KAHRAMAN
Doç. Dr. Abdullah KAYA
Prof. Dr. Abdülkerim ÖZAYDIN
Prof. Dr. Adem CEYHAN
Prof. Dr. Adnan MAHIROĞULLARI
Prof. Dr. Adnan PINAR
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet EDİ
Prof. Dr. Ahmet UZUN
Doç. Dr. Ahmet YÜKSEL
Öğr. Gör. Ahmet Necip GÜNAYDIN
Prof. Dr. Ali AÇIKEL
Prof. Dr. Ali AKAR
Prof. Dr. Alpaslan DEMİR
Prof. Dr. Atilla ENGİN
Arş. Gör. Aydoğan BOZKURT
Prof. Dr. Ayşen AÇIKKOL YILDIRIM
Arş. Gör. Buket ÇELİK
Doç. Dr. Cengiz ATLI
Derya ACAR
Arş. Gör. Doğan Can AKTAN
Dursun AYAN
Edit TASNADI
Dr. Öğr. Üyesi Ebru BİLGET FATAHA
Prof. Dr. Erdal ESER
Öğr. Gör. Ergün TARIKAHYA
Erhan PAŞAZADE
Prof. Dr. Erksin SAVAŞ
Prof. Dr. Fadime SUATA ALPASLAN
Prof. Dr. Fatma Zeynep AYGEN
Feyzullah BUDAK
Doç. Dr. Filiz ÇOLAK
Dr. Öğr. Üyesi Gaye YAVUZCAN
Arş. Gör. Gülseren KOYUN ESEN
Prof. Dr. Gürsoy ŞAHİN
Gülağ ÖZ
Prof. Dr. H. İbrahim DELİCE
Öğr. Gör. Haluk KAYICI
Dr. Öğr. Üyesi Hasan COŞKUN
Prof. Dr. Hasan Ali ŞAHİN
Dr. Öğr. Üyesi Hülya KAYA HASDEMİR
Hüseyin CILGA
Prof. Dr. Hüseyin MUŞMAL
Prof. Dr. İbrahim SUBAŞI
İlyas EGE
İsmail Hakkı ACAR
Prof. Dr. İsmet ÇETİN
Doç. Dr. İsmet TÜRKMEN
Kadir PÜRLÜ
Prof. Dr. Kemalettin KUZUCU
Prof. Dr. Kenan Ziya TAŞ

Marmara Üniv.
Sivas Cumhuriyet Üniv.
İstanbul Üniv./Emekli Öğretim Üyesi
Manisa Celal Bayar Üniv.
Sivas Cumhuriyet Üniv.
Konya Necmettin Erbakan Üniv.
Ağrı İbrahim Çeçen Üniv.
Akdeniz Üniv.
Sivas Cumhuriyet Üniv.
Sivas Cumhuriyet Üniv.
Tokat Gaziosmanpaşa Üniv.
Muğla Sıtkı Koçman Üniv.
Tokat Gaziosmanpaşa Üniv.
Gaziantep Üniv.
Sivas Cumhuriyet Üniv.
Sivas Cumhuriyet Üniv.
Sivas Cumhuriyet Üniv.
İğdir Üniv.
Sivas Cumhuriyet Üniv.
Selçuk Üniv.
Türk Bilim Tarihi Kurumu
Elte Üniv./Budapeşte-Macaristan
Sivas Cumhuriyet Üniv.
Sivas Cumhuriyet Üniv.
Sivas Cumhuriyet Üniv.
MEB
Ankara Üniv.
Sivas Cumhuriyet Üniv.
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniv.

Uşak Üniv.
Uşak Üniv.
Sivas Cumhuriyet Üniv.
Afyon Kocatepe Üniv.

Sivas Cumhuriyet Üniv.
Trakya Üniv.
Tokat Gaziosmanpaşa Üniv.
Erciyes Üniv.
Muş Alparslan Üniv.

Selçuk Üniv.
İstanbul Medeniyet Üniv.

Gazi Üniv.
Tokat Gaziosmanpaşa Üniv.

Marmara Üniv.
Balıkesir Üniv.

Dr. Öğr. Üyesi Leyla AKSU KILIÇ
Prof. Dr. Mehmet KARAYAMAN
Prof. Dr. Mehmet Fatih KÖKSAL
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KUTLU
Mehmet ŞARKIŞLA
Dr. Öğr. Üyesi Meral ÖZTÜRK
Dr. Öğr. Üyesi Mevlüt DEDE
Doç. Dr. Miraç Burak GÖNÜLTAŞ
Seyyed Mohammedtoghi HOSSEİNİ
Prof. Dr. Mustafa TURAN
Prof. Dr. Mustafa Murat ÖNTUĞ
Doç. Dr. Mustafa Serhan YÜCEL
Müberra ŞAHİN
Müjgan ÜÇER
Doç. Dr. Nasrullah UZMAN
Dr. Öğr. Üyesi Nurettin BİROL
Arş. Gör. Okan GÜVEN
Dr. Öğr. Üyesi Olcay ZENGİN KOŞAN
Onur YEL
Prof. Dr. Ömer DEMİREL
Doç. Dr. Özlem AYAZLI
Pınar SAVAŞ
Doç. Dr. Ramis KARABULUT
Dr. Öğr. Üyesi Recep ÇELİK
Dr. Öğr. Üyesi Remzi AYDIN
Sabri KOZ
Prof. Dr. Saim SAVAŞ
Salih ŞAHİN
Prof. Dr. Sarper YILMAZ
Dr. Öğr. Üyesi Selcen ÖZYURT ULUTAŞ
Doç. Dr. Siraceddin HACI
Prof. Dr. Suraiya FAROQHI
Doç. Dr. Sultan Murat TOPÇU
Dr. Tahir Erdoğan ŞAHİN
Doç. Dr. Taner ÇİFÇİ
Prof. Dr. Turan GÖKÇE
Dr. Öğr. Üyesi Uğur BAŞARAN
Uğur MESÇİ
Dr. Öğr. Üyesi Ümit ÇAYIR
Prof. Dr. Ünal ÖZDEMİR
Doç. Dr. Vefa İBRAHİM
Doç. Dr. Vehbi ÜNAL
Prof. Dr. Vladan VIRIJEVIC

Yasin DÖNDER
Prof. Dr. Yılmaz KURT
Yusuf KESGİN
Yunus BUDAKTAŞ
Yücel YÖNAL
Doç. Dr. Zafer KARADEMİR
Zehra HİZMETLİ
Dr. Zübeyde Cihan ÖZSAYINER

Uşak Üniv.
Uşak Üniv.
Amasya Üniv.
Pamukkale Üniv.

Sivas Cumhuriyet Üniv.
Sivas Cumhuriyet Üniv.
Sivas Cumhuriyet Üniv.
İran
Ankara Hacı Bayram Veli Üniv.
Uşak Üniv.
Bilecik Şeyh Edebali Üniv.
Hacettepe Üniv.

Ankara Hacı Bayram Veli Üniv.
Erzincan Binali Yıldırım Üniv.
Sivas Cumhuriyet Üniv.
Sivas Cumhuriyet Üniv.

Sivas Cumhuriyet Üniv.
Sivas Cumhuriyet Üniv.
Uşak Üniv.
Niğde Ömer Halisdemir Üniv.
Yalova Üniv.
Erciyes Üniv.

Uşak Üniv.

Ufuk Üniv.
Uşak Üniv.
Milli İlimler Akademisi/Bakü-Azerbaycan
İbn Haldun Üniv.
Erciyesi Üniv.
İnönü Üniv./Emekli Öğretim Üyesi
Sivas Cumhuriyet Üniv.
İzmir Katip Çelebi Üniv.
Sivas Cumhuriyet Üniv.

Sivas Cumhuriyet Üniv.
Karabük Üniv.
Milli İlimler Akademisi/Bakü-Azerbaycan
Sivas Cumhuriyet Üniv.
Universitet Priştina/Kosovska Mitrovica-
Sırbistan
Tokat Gaziosmanpaşa Üniv.
Ankara Üniv.-Emekli Öğretim Üyesi
Sivas Cumhuriyet Üniv.
Sivas Cumhuriyet Üniv.

Sivas Cumhuriyet Üniv.
On Dokuz Mayıs Üniv.
Vakıflar Genel Müdürlüğü

Sunuş

Salih AYHAN

Sivas Valisi

Hayat hızlı bir akışın, yoğun bir temponun, bitmeyen ve çözüldükçe yenileriyle çoğalan sorunların içerisinde dünden yarına akıp gider. İnsanoğlu kapıldığı bu hayat yolculuğunda nereden nereye geldiğini, dünde neler olduğunu, geleceğe nasıl bakması gerektiğini, çok da farkında olmadan sürdürür. Ancak bazı zaman dilimleri vardır ki, sürekli kendi mecrasındaki sorunlarla yoğrularak akıp giden zamanın durak noktalarıdır. Bu bir dinlenme, durup düşünme ve dünden bugüne yeniden değerlendirme zamanıdır; anma, hatırlama ve y d etme zamanıdır, yıl dönümleridir.

İnsanlar için de böyledir, tarih için de, şehirler için de...

Bu kadim şehrin medeniyet tarihimiz içindeki en önemli yıl dönümlerinden birisi de hiç kuşkusuz ki Milli Mücadele'ye ev sahipliği yaptığı, Cumhuriyete giden yolun ana karargâhı olan Sivas Kongresi'nin 100. yılıdır.

Sivas, ardında bıraktığı yüzyılda dünden bugüne ülkenin gelişim ve değişimine paralel olarak değişim ve gelişim yaşamıştır. Yüzyıl önce ülkemizin zor yılları yaşadığı dönemde, yedi düvelin her taraftan saldırdığı süreçte Mustafa Kemal Paşa'nın "emin belde" olarak tespiti ile yeniden var olma mücadelesine ev sahipliği yapmıştır bu şehir... O günkü Milli Mücadele ruhunu ve heyecanını, yüzyıl sonra yeniden duymak, o mücadeleyi verenleri rahmet ve şükranla anmak, her şeyden önce bizlere bıraktıkları güzel ülke için, hür ve bağımsızlık için bir vefa borcudur. Yine onların zor şartlarda canları ve kanları pahasına koruyup bize emanet ettikleri bu güzel ülkeyi daha müreffeh bir ülke olarak muasır medeniyetlerin üzerine çıkarmak bizlerin asli görevidir. Ayrıca yokluk ve yoksulluk içinde verilen mücadeleyi zihinlerimizde canlı tutmak, her zaman ve her şartta bu coğrafyanın insanının aynı heyecanı ve ruhu taşımasını canlı kılmakla mümkündür.

Bilindiği üzere 2019 yılı Sivas Kongresi'nin 100. yılıdır. O nedenledir ki, Sivas Kongresi'nin 100. yılında her hafta ve her ay bir dizi etkinlikle Milli Mücadele ruhunu canlı tutmanın, aynı ruhu ve heyecanı yeni kuşaklara aktarmak gayesiyle kutluyor, hatırlıyor ve yâ ediyoruz.

Yaptığımız bu faaliyetler arasında kayda değerlerinden birisi de ilim adamlarımızın bakış açısıyla ve bilimsel yaklaşımlarıyla Sivas Kongresi'ni ve kongreye ev sahipliği yapan Sivas'ı her yönüyle yeni baştan değerlendirmektir. Sivas Valiliğimiz ve Sivas Cumhuriyet Üniversitemizin öncülüğünde, Milli Mücadele'ye ev sahipliği yapan bu şehrin dünden bugüne tüm değişim ve gelişimi, tarihi, ekonomik, kültürel ve sosyal birikimi bir sempozyum çerçevesinde sunulan tebliğlerle değerlendirildi. Bu sempozyumda tebliğlerini sunan değerli ilim adamlarımıza, yazarlarımıza, sempozyumun yapılmasında emeği geçenlere teşekkür ediyorum.

Daha nice yüzyılları aynı heyecan ve coşkuyla yaşamak ve bu şehri ve ülkeyi daha ileri seviyelere götürmek temennisıyla...

Sunuş

Prof. Dr. Alim YILDIZ

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Rektörü

Anadolu'nun orta yerinde kurulmuş güzide bir şehir olan Sivas, en eski devirlerden itibaren medeniyetlerin ticaret rotalarının ve kültürel birikimlerinin daima kesişme noktası olmuş, Selçuklu'dan Osmanlı'ya sıkça yönetim merkezi olma vazifesini üstlenmiştir. Bu sayılanların yanında daha nice hususiyetlere sahiptir Sultan Şehir Sivas. Belki onların en önemlilerinden birisi de tarih boyunca hep bir ilim irfan merkezi olma konumunu muhafaza etmiş olmasıdır. Nitekim yeni kurulan üniversitenin yanı sıra köklü bir geleneğin temsilcisi olan Sivas Cumhuriyet Üniversitemizle beraber Şehir, geçmişten aldığı söz konusu mirası haklı bir gururla yaşatmaya devam etmektedir. Özellikle Üniversitemiz bünyesinde ve paydaşlığında düzenlenen konferans, panel, kongre ve özellikle de bilimsel toplantıların en hacimlisi niteliğindeki sempozyumların Sivas'ın tarihi ve kültürel bilgi birikimini bir nokta daha ileriye taşıyacak etkinliklerden oldukları unutulmamalıdır. Bu bağlamda ev sahipliğini yaptığımız "Sivas Kongresi'nin 100. Yılında Her Yönüyle Sivas Uluslararası Sempozyumu" eğitim ve kültür halkasının, Üniversite ile Şehir bütünleşmesinin güzide emsallerinden birisini teşkil etmiştir. Yurtiçinden ve yurtdışından katılım sağlayan 100'ün üzerinde kültür, sanat ve bilim insanı bir araya gelerek, üç gün boyunca şehrimize dair araştırmalarını ve birikimlerini hemşerilerimizle paylaşmışlardır. İşte elimizde bulunan 4 ciltlik ve yaklaşık 1600 sayfalık bu eser bahsedilen sözlü paylaşımların yazıya aktarılmış halidir ve Sempozyumun başarıyla tamamlanmış olduğunun da habercisidir.

Özellikle Sivas Kongresi'nin 100. yılı etkinlikleri kapsamında tertip edilen ve bu bakımdan Millî Mücadele ruhunun anımsanması ve yaşatılması yolunda önemli bir adımı oluşturan Sempozyumun düzenlenip nihayete erdirilmesine kadar geçen süreçte emek sarf eden, katılım ve katkı sağlayan herkese teşekkür ediyorum. Sempozyum açış konuşmasında dile getirmiş olduğum ifadeyi burada tekrarlayarak; bu defa, hacimli bu ilmi eserin özelde Şehrimize, genel anlamda bilim dünyasına faydalı ve hayırlı olmasını temenni ediyorum.

Takdim ve Teşekkür

Sivas şehri kurulduğu devirden itibaren Anadolu'da mayalanmış her bir medeniyetin kültürel ve ekonomik anlamda bir kesişme noktası olmuş, 1071 Malazgirt Zaferi'nden günümüze değinse Türk tarihinin ayrılmaz bir parçasına dönüşmüştür. Katılımlarıyla bizleri onurlandıran tarih camiasının duayen isimlerinden Prof. Dr. Suraiya Faroqhi'nin deyişiyle "Sivas şehri Selçukluyla Osmanlı'yı, Osmanlı ile de Cumhuriyet'i bir kılmış, iç içe geçmiş kültürel ve tarihi bir bütünlüğün timsali olmuştur." Türk-İslam mührünü taşıyan medreseleri, minareleri, camileri, kümbetleri, hanlar ve hamamları sadece şehrin değil, Anadolu'nun da ezeli ve ebedi meskenimiz olduğunun sarsılmaz anıt-vesikaları olmuşlardır.

Selçuklular ve Osmanlılar açısından Sivas'ın Türk tarihindeki müstesna yeri elbette tartışılmaz, ancak Milli kurtuluşa ve Cumhuriyet'e giden yolda belki biraz daha ayrıcalıklı bir konuma sahip olduğunu söylemek de mübalağa olmayacaktır. Evet, o mukaddes mücadelenin temelleri Anadolu'nun kalbinde yer alan Sivas'ta atıldı. Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün özdeyişiyle "Burada bir milletin kurtuluşunu hazırlayan kararlar verildi." 4 Eylül 1919 Sivas Kongresi kararları sadece kurtuluşun parolası olarak kalmadı, o kurtuluşu milli egemenlikle taçlandıran Cumhuriyet'in tohumları ilkin yine bu şehrin toprağına serpiştirildi ve burada filizlenip yeşerdi.

Gazi Mustafa Kemal ve silah arkadaşlarının yaktıkları hürriyet meşalesinin alevlerinden yükselen ruh bugün itibarıyla tastamam 100 yaşına girmiş bulunmaktadır. Böylesi anlamlı bir yıl dönümünde artık asırlık bir mirasın bekçileri olan bizler bahsedilen ruhu ve o ruhun canlandığı tarihi ve kültürel değerleri anmak, anlamak, yaşatmak ve daha önemlisi bizden sonra gelen nesillere de aktarmak adına Şehrimizde neler yapabiliriz? Zihnimizi hayli kurcalayan bu soru nihayet "Sivas Kongresi'nin 100. Yılında Her Yönüyle Uluslararası Sivas Sempozyumu" adıyla tertip ettiğimiz etkinlikle cevabını buldu. Kendisini ilme, kültür ve sanata adanmış yurttaşından ve yurtdışından Şehrimize ve Üniversitemize misafir olan 110 katılımcıyla 3 gün süren 26 oturum boyunca ve Sempozyumun adına yaraşır biçimde tarihi, sanatı, dili, edebiyatı, arkeolojisi, antropolojisi, coğrafyası, nüfusu, toplumsal yapısı ve daha nice cephelerden "Sultan Şehir" Sivas'ı konuştuk ve tartıştık. Davetimizi geri çevirmeden, çok kıymetli mesailerini bölerek, tüm enerji ve nezaketleriyle Sempozyumumuza katkı ve katılım sağlayan herkese sonsuz teşekkürler! Sivas'la ilgili araştırma yapmış yahut yapmaya namzet veya hazır olan isimlerin tespit ve davet edilmelerinde yardımlarını büyük bir özveriyle sunan Yazma Eserler İstanbul Bölge Müdürü Salih ŞAHİN'e minnettarız.

Gerek bizler gerekse konuklarımız açısından etkinliğimizin en anlamlı anlarından olan Sempozyum açış etkinliklerini ve oturumunu Sivas Kongresi kararlarının alındığı o tarihi binada, Sivas Atatürk Kongre ve Etnografya Müzesinde icra etmemize olanak tanıyan ve kusursuz bir organizasyon için hemen her yardımı sağlayan Sayın Valimiz Salih AYHAN ile tüm Valilik çalışanlarına şahsımız ve bütün katılımcılar adına teşekkür ederiz. "Uzun ince bir yolda" karşılaştığımız problemleri aşma noktasında yardımlarını esirgemeyen bir diğer paydaşımız Sivas Belediyesine de ne kadar teşekkür etsek azdır.

Atamızın mirası güzide müesseselerimizden Türk Tarih Kurumu olmasaydı belki Sivas Kongresi'nin 100. yılında bir sempozyum tertip etme fikri zihnimizdeki yerini muhafaza ediyor olacaktı. Türk Tarih Kurumu, sempozyum için Ankara'da yaptığımız bir dizi ziyaretin ilk halkası, dolayısıyla fikrimizi paylaştığımız ve tereddütsüz kabul gördüğümüz ilk müessese oldu. Bu münasebetle başta kıymetli hocam Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Refik TURAN olmak üzere emeği geçen tüm çalışanlarına teşekkür ederiz, kuru bir teşekkürden fazlasını hak ettikleri hakikatini unutmadan.

Bu kutlu organizasyonun ev sahipliğini üstlenen ve bunu kusursuzca yerine getirme aşamasında bizlere her türlü yardım ve desteği sağlayan Rektörümüz Prof. Dr. Alim YILDIZ hocamıza ayrıca teşekkür etmek isteriz. Kendisinin Sempozyumumuz için "Sivas'ın her kulvarda oluşturulacak olan kültür envanterinin ortaya çıkarılması noktasında öncülerinin tamamlayıcısı olması, ardıllarına ise heyecanlı bir şevkle örnek teşkil etmesi" yönündeki temenni ve değerlendirmeleri bizlere yakın gelecekte benzer etkinlikler yapma şevk ve cesareti aşılamıştır.

Arzumuz, yaklaşık bir yıllık kesintisiz bir mesainin mahsulü olan elinizdeki bu eserin özelde Şehrimizin genel anlamda ise Ülkemizin kültürel ve tarihi değerlerinin yaşatılıp kuşaktan kuşağa aktarılmasında bir köprü vazifesi görebilmesi, Sivas'a dair yapılacak araştırmalarda yahut merak edilen hususlarda ilgilileri için gereken ışık ve rehberliği sağlayacak temel başvuru eserlerinden birisi haline gelmesidir. Bu inanç ve ümitle Sempozyumumuza katkı sağlayan herkese bir kez daha teşekkür ederiz. Benzer daha nice etkinliklerde buluşmak dileklerimizle...

Düzenleme Kurulu Adına

Doç. Dr. Ahmet YÜKSEL

Açılış Konuşması

Salih AYHAN

Sivas Valisi

Değerli komutanım, değerli belediye başkanım, rektörlerimiz, emniyet müdürümüz, çok değerli mesai arkadaşlarımız, sevgili hocalarım, basınımızın değerli temsilcileri hepinizi saygıyla selamlıyorum. Bir şehirde bir üniversitenin olması şanstır. Geçmiş doluluğu olan bir üniversiteyle çalışmak daha da büyük bir şanstır. Böyle etkinliklerle yol alabiliyorsak, üniversitenin güçlü birikim ve misyonuyla, derinliğiyle Sivas'ın geçmişi hep beraber ortaya çıkarılacaktır. Valilik ve üniversitenin ev sahipliğinde, belediyenin destekleriyle ve tüm paydaşlarla beraber Sivas'ın hazineleri de aydınlanacaktır. Elbette ki bu tür etkinlikler geçmişte de yapılmıştır. Yapılmaya da devam edilecektir. Her zamanın kendine ait bir ruhu vardır ve bu ruh değişmektedir. Her döneme farklı bakış açıları gerekmektedir. Dolayısıyla geçmişten alınacak bu miras geçmişin hazinelerinin de geleceğe ayna tutması vesilesiyle kullanılmalıdır. Dolayısıyla her yıl düzenlenecek bir etkinlik dahi nicel olarak yetersiz kalacaktır.

Atatürk ve silah arkadaşlarının 4 Eylül 1919'da gerçekleştirdikleri Kongre'ye Sivas'ın ev sahipliği yapması, manda ve himayenin burada, bu binada reddedilmesi Sivas için bir gurur vesilesidir. Sivas geçmişte bu tarz davranış ve tutumlarda bulunmuş ve gerekeni yapmıştır. Bugünde yapmaktadır ve yapmaya da devam edecektir. Sivas her anlamda bir kültür adresidir. Her metrekaresine mutlaka ve mutlaka bir kitap yazılabilecek bir coğrafya. Ahmet Necip Günaydın'ın aynı isimle basılmış olan "108 Gün" eseri ve "Çocuk Gözüyle 108 Gün" belediye ve valilik tarafından diğer ilgili kitaplarında yer aldığı setler halinde basılmıştır. Sivas'ta 108 gün geçirilmiş olması kavramı çok anlamlıdır. Bu bizim bir değerimizdir. Ciddi manada ilgili hususta çalışmalar da devam etmektedir.

Atatürk bir milletin kurtuluşunu hazırlayan kahramandır. Bu binada ve Milli Mücadele'nin mihenk taşı olan Sivas'ta bulunmak hususen bir keyiftir. Sempozyumumuzdan güzel sonuçlar çıkacağına inanıyorum. 100'ü aşkın sayıda yer alan katılımcı ve onların makaleleri, sunumları, anlatımları ve konuşmaları güzel bir kitap haline getirilecek. Sivas'ın tarihi, coğrafyası, antropolojisi, sosyolojisi, edebiyatı, kültürü ve dini her yönüyle ele alınacak. Bir söz vardır; tarihi anlamak, hazine sandığının üstünde oturmaktır...

Bizim tarihimiz var, kimliğimiz var, geçmişimiz var, bunun kazıla kazıla ortaya çıkarılması gerekmektedir. Gün yüzüne çıkan geçmişimizin bilgileriyle ve sahipçisi olduğumuz mirasımızın hakkını ararak yolumuza devam edeceğiz. Bu manada herkes görevini layıkıyla yapmaktadır. Sempozyumun başarılı geçmesi dilekleriyle misafirlerimize hoş geldiniz diyorum. 100. Yıl etkinlikleri kapsamında Sivas en canlı, en heyecanlı dönemini yaşayacak. El birliğiyle bu sağlanacaktır. Ve 100. Yılın ruhuna uygun bir şekilde 7'den 70'e herkesi kucaklayacak şekilde kutlanacaktır. Türkiye Cumhuriyeti'nin tapusu niteliğinde olan Sivas'ın kıymeti ve değeri bilinmelidir. Emekleri geçen herkese teşekkür ediyorum.

Açılış Konuşması

Hilmi BİLGİN

Sivas Belediye Başkanı

Selçuklulara başkentlik yapmış, Osmanlılara eyalet merkezi olmuş ve en önemlisi bugün yaşadığımız Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda 100 yıl öncesinde başlangıç noktası olmuş Cumhuriyetin temellerinin atıldığı bir şehirde yaşıyoruz. Cumhuriyetin kuruluşuna vesile olan tarihi Kongre Binası'nda bu vesileyle çok değerli bilim adamlarının, şehrimizin ve üniversitemizin katkılarıyla düzenlenecek programların açılmasını çok önemli bir gelişme olarak görüyorum. Sayın Valimize de bu hususta çok teşekkür ediyorum.

Bugün Cumhuriyetin kuruluşunun temellerinin atıldığı 100.yıl etkinlikleri kapsamındaki programların içerisinde birisini icra ediyoruz. Bundan 100 yıl önce çok zor şartlar altında Anadolu'daki milletimizin bir araya gelerek manda ve himaye kabul edilemez anlayışıyla Ya İstiklâl! Ya Ölüm! anlayışını ortaya koyarak bugün 100 yıldır yaşadığımız ve ilelebet yaşayacağımız bu devleti kuran iradeye de bir kez daha rahmet, minnet ve şükranlarımı arz ediyorum. Bu kadar köklü geçmişe sahip bir şehirde yaşamak hepimiz açısından önemli. Bize düşende bu salonda bulunanlar veya bu şehre hizmet eden valiler, bizler, üniversite rektörlerimiz, ilimizin protokolü, çok değerli bilim insanları olarak bize düşenler ortak aklı ortaya çıkararak altının çok defa çizildiği üzere bu şehrin belki de en önemli ihtiyacı olan ortak aklı ve istişareyi ortaya koymak, üniversite-şehir, sanayi-şehir işbirliğini sağlayarak tüm sivil toplum örgütlerinin de katkısını sağlayarak şehrimizin gelişmesi, daha ileriye gitmesi, daha tanınır hale gelmesi; şehrimizde var olan doğal güzellikleri, tarihi zenginliklerimizi ve şehrimizin daha da iyi tanıtılması ve bunların bir manada ekonomiye de katkı sağlayacak hale gelmesi noktasında da ortak aklın ve istişarenin çok önemli olduğuna inanıyorum.

Artık bir üniversitemiz daha var, Sivas geçmişte medreseler şehriydi, bugünde inşallah üniversiteler şehri olması noktasında bir adım daha atıldı. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi'nin geçmişiyile birlikte geldiği nokta hepimizi gururlandırıyor. Daha da ileriye gidilecektir. Yeni kurulan Sivas Bilim ve Teknoloji Üniversitesi de Sivas'a farklı bir misyon ve vizyonla değer katacaktır. Üniversite-şehir ve sanayi-şehir, iş birliğini sağlayarak şehrin ekonomik gelişmesine de katkı sağlayacağına inanıyorum. Ve bu sempozyumu düzenleyen hocalarımıza, valimize, üniversitemize çok teşekkür ediyorum. Her fırsatta dile getirilen doğal güzelliklerimiz, tarihi değerlerimizi, turizm değerlerimizin yükseltilmesi, daha tanınır hale getirilmesi bunların şehrin ekonomisine daha büyük katkı sağlayacağı noktasında önemli bir görev üstleneceğine inanıyor, bu duygu ve düşüncelerle Sivas Kongresi'nin 100. Yılında Her Yönüyle Sivas Uluslararası Sempozyumu'nun hayırlara vesile olmasını temenni ediyor, tüm katılımcılara teşekkür ederek saygılarımı sunuyorum.

Açılış Konuşması

Prof. Dr. Alim YILDIZ

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Rektörü

Sayın Valim, saygıdeğer Hanımefendi, saygıdeğer Belediye Başkanım, protokolün çok saygıdeğer üyeleri, değerli bilim insanları hepimizi saygıyla selamlıyorum. Sivas Kongresi'nin 100.Yılı etkinlikleri dolayısıyla hazırlanan sempozyumumuzun programına hoş geldiniz şeref verdiniz. Sempozyumun burada açılması da bizler için ayrı bir değer. Hatırlayalım, Gazi Mustafa Kemal Atatürk Sivas Kongresi'ni açarken şöyle diyordu; "Vatan ve milletin kurtuluşunu hedefleyen mecburiyetler sizleri bunca sıkıntı ve engellere rağmen Sivas'ta topladı..." Biz böyle bir zorunluluk ve onlar gibi bir mücadele içerisinde olmasak da ülkemizin içinden geçtiği durumdandır dolayı her an teyakkuzda bulunmak zorundayız.

Şehrimiz tarih boyunca önemli yol güzergahları üzerinde bulunmuştur. Efes'ten Mezopotamya'ya uzanan "Kral Yolu", İpek Yolu ve Selçukluların ticaret yolları şehrimizden geçmektedir. Ve Sivas, tarih boyunca bir ilim merkezi, darü'l-İlim olmuştur. İşte o mirasın üzerindedir. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi bu mirasın üzerine kurulmuş bir üniversitedir ve bunun bilincinde olarak çalışmalarına devam etmektedir. Bundan yaklaşık on yıl evvel 2004'te Sivas'ta şehirle ilgili bir çalışma başlatılmıştı. O çalışmalar sırasında ve neticesinde şunlar konuşulmuştu; bir Sivas bibliyografyası oluşturulmalı, ancak elde hiçbir şey yok... Bu sebeple de Sivas Sempozyumları hazırlandı. Beylikler Dönemi Sivas, Selçuklular Dönemi Sivas, Osmanlılar Dönemi Sivas ile birlikte Cumhuriyet Dönemi Sivas çalışmaları hazırlanmıştı. İşte bu sempozyum, onların bir mütemmimi olacaktır. Yine Osman Ağa Konağı'nda yıllardır özlediğimiz Sivas Ansiklopedisi'yle ilgili bir çalışma başlatılacak. Sivas'la ilgili yapılmış tüm yayınlar orada toplanacak ve böylece bir merkez oluşacak. Sayın Vali'ne bu faaliyetlerinden dolayı teşekkür ediyorum. Sempozyumun hayırlara vesile olmasını diliyorum. Tekrar hoş geldiniz, şeref verdiniz.

Açılış Konuşması

Prof. Dr. Suraiya FAROQHI

Onur Konuğu

Burada bulunmaktan çok büyük mutluluk duyuyorum. Burada Sivas konusunda uzman olan bir sürü insan bir araya gelmiştir. Üstelik çok belirgin bir şekilde Sivas'ta Osmanlı tarihi ve Orta Çağ tarihi iç içe girmiş durumdadır. Bu her yerde böyle değildir. Ankara'da genellikle Roma dönemi ağırlıklı olup Orta Çağ ile ilgilenen azdır. Onun ardından Osmanlı dönemiyle ilgili araştırmalar tekrar başlar. Oysa burada takip edilen literatür Osmanlı ve Orta Çağ tarihinde iç içe girmiştir. Tabi bu hususta özellikle kitabeler önemli. Ve hepinizin malumu modern Sivas araştırmaları Uzunçarşılı'nın ve Edgüer'in kitabe yayınıyla başlamıştır. Ondan sonra kent tarihi, kadı sicillerine dayanarak yapılmıştır. Aramızda bulunan Ömer Demirel o konuda birkaç tane çok önemli yapıt yayınlamıştır. Ömer Bey'in yayınladığı monografinin gözden geçirilmesinin ardından insanın aklına birtakım sorular gelmektedir. Bir tanesi o vakıf listesinde 18. yüzyılda kurulmuş olan sıbyan mekteplerinin çokluğunun göze çarpıyor olmasıdır. Açıkçası daha önce buna rağbet gösterilmediği anlaşılıyor. Ancak 18. yüzyılda peş peşe kurulan sıbyan mektepleri var. İnsan merak eder. Acaba biz bu merakın nedenini daha yakından inceleyebilir miyiz?

Aynı şekilde çözülemeyen bir diğer konu da Anadolu'daki Âyân arasında kadın vakıf kurucularının oldukça az olduğudur. Oysa Kahire'ye gittiğiniz vakit 18. yüzyılda Osmanlı tipi Memlukların hanımları epey vakıf kurmuştur. Aynı şekilde Bağdat'a gittiğiniz vakit o dönemde oradaki ailelerin kadınlarının da vakıfları var. İstanbul'da malum. Oradaki kadın vakıf kurucuları hiç de az değil. Oysa Anadolu'daki azlık çarpıcı bir şey. Diyelim Manisa'da önemli olan Karaosmanoğulları'nda da bu azdır. Vakıf çok, kadın vakıf kurucuları az. Program'da Salih Bey'in tebliğini gördüm. Umarım az da olsa konu aydınlanacaktır. Vakit az olmasına karşın esnaf kollarına da dikkat çekmek gerekiyor. Ama yiyecek hazırlayan esnaf dalları oldukça fazla. Ekmek anlaşıldığı üzere evde yapılmaktadır. Ama börek ve çörek gibi metaları hazırlayan esnaf var. Ve 18. Yüzyılın sonunda buradan geçmiş İtalyan bir seyyah var. Bu kişi yeşil soğandan bahsetmektedir. Buda bahçe ürünlerinin Sivas'ta çok ağırlıklı olduğunu gösteriyor.

Sonuç olarak eminiz ki Osmanlı döneminde Sivas'taki hayat kolay olmamış. Çünkü nihayet tüm Avrasya'yı saran küçük buz çağı diye anlatılan bir dönem var. Ve bu Çin'den Sibiryaya, Polonya'ya kadar etkisini gösteren bir olgu. Zaten bir yaylak olan Sivas'ta emin olabiliriz kışlar özellikle uzun ve çetin olmuştur. Fakat en azından erkekler için (kadınları bilmiyoruz) bir teselli vardır. O ise kahve ve kahvehaneler. Ömer Bey'in çalışmalarından öğrendiğimiz üzere II. Mahmud döneminde bir cezveci çalışıyormuş. Cezve o dönemde yeni bir şey çünkü daha önce birkaç kişinin kahvesi hep birden hazırlanıyor. Oysa cezve olunca kişisel tercihe göre şekerli, az şekerli ve çok şekerli gibi tercihler sunulabiliyor. Umalım o dönemdeki kriz cezvecinin bakır bulmasına engel olmamıştır...

HER YÖNÜYLE ■ SİVAS KONGRESİ'NİN 100. YILINDA

SİVAS

ULUSLARARASI SEMPOZYUMU

TARİH

ASUR TİCARET KOLONİLERİ ÇAĞINDA SİVAS ÇEVRESİNDEN GEÇEN YOLLAR VE BU YOLLAR ÜZERİNDE BULUNAN KENTLER

The Roads Passing Around Sivas In the Age of Assyrian Colonies and the Cities on These Roads

Hasan Ali Şahin*

ÖZET

M.Ö. II. bin yıl başlarında Asurlu tüccarlar Musul'un güneyinde bulunan anakentlerinden kalkıp Anadolu'ya gelerek yaklaşık 40 adet ticaret kolonisi kurmuşlardır. Bu tüccarlar günümüz Irak ve Suriye topraklarından geçerek, Fırat Irmağını aşmış, Orta Anadolu ve Karadeniz bölgesine ulaştıkları üç yol güzergahını kullanıyorlardı. Birinci yol, Maraş, Göksun, Sarız ve Pınarbaşı üzerinden, ikinci yol Malatya, Darende, Gürün üzerinden, üçüncü yol Adıyaman, Gölbaşı, Elbistan ve Afşin üzerinden gelerek Kaniş'e ulaşıyordu. Asurlu tüccarların kervanları bu yollar üzerinden kuzey-batıya ilerleyip Şarkışla civarında olması gereken Kuşşara'dan geçerek, Şamuha olacağı kabul edilen Yıldızeli'nin Kayalıpınar Köyünde Kızılırmak'ı aşarak, Tokat-Amasya yönüne doğru gittikleri anlaşılmaktadır. Asurlu tüccarların bazen Kaniş'e uğramadan kuzeye doğru ilerledikleri harran-sukinum denilen yol bu şehirlerden geçiyordu. Bölgenin gerek ticari ve gerekse askeri yollar üzerinde önemli bir konumda yer aldığını görmekteyiz.

Anahtar Kelimeler: Asurlu tüccarlar, Kuşşara, Şamuha, Kaniş, Kervan yolları.

ABSTRACT

At the beginning of the second millennium B.C. II. Assyrian merchants came to Anatolia from their metropolitan areas south of Mosul and established about 40 trade colonies. These traders used three roads through the Iraqi and Syrian territories, crossing the Euphrates and reaching the Central Anatolia and the Black Sea region. The first route was via Maraş, Göksun, Sarız and Pınarbaşı, the second via Malatya, Darende, Gürün, and the third via Adıyaman, Gölbaşı, Elbistan and Afşin. It is understood that the caravans of Assyrian merchants proceeded north-west through these roads and passed through Kuşşara, which should be around Şarkışla,

* Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

and crossed Kızılırmak in the Kayalipınar Village of Yıldızeli, which is assumed to be Şamuha, and went towards Tokat-Amasya direction. The road called harran-sukinum, where Assyrian merchants sometimes travel north without stopping at Kaniş, passed through these cities. We see that the region occupies an important position on both commercial and military roads.

Keywords: Assyrian merchants, Kuşşara, Şamuha, Kaniş, Caravan roads.

GİRİŞ

Kayseri şehir merkezinin kuzeyinde yer alan eski Kaniş şehri harabelerinde 1948 yılından beri yapılan kazılarda ortaya çıkarılan tabletler sayesinde, M.Ö. II. bin yılın ilk çeyreğinde Anadolu’da şehir devletlerinin varlığından haberdar olmaktadır. Şu ana kadar yapılan kazılarda, Kaniş krallığı ile Hattuş krallığının merkezi dışında diğer krallık merkezlerinin yerleri henüz bulunamamıştır. Ancak, Kültepe metinleri sayesinde bu krallıkların siyasi, iktisadi ve sosyal durumları hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz. Bu dönemde, krallıkların yapısını, kralın yanında kraliçe ve veliahdın durumunu, ayrıca saraydaki diğer görevlilerin fonksiyonlarını anlayabiliyoruz. Asurlu tüccarların M.Ö. II. binyıl başlarında Anadolu’ya gelerek ticaretle uğraşmaları sayesinde, Anadolu tarihi devirlere girmiş olmaktadır. Bunlardan kalan çivi yazılı eski Asurca tabletlerden Anadolu’nun siyasi iktisadi ve sosyal yapısını öğreniyoruz.

Asurlu tüccarların kervanları, Dicle üzerinde Musul’un 70 km güneyinde bulunan Asur şehriden çıkarak kuzeye doğru ilerleyerek, Şadduatum’a ulaştıkları oradan hareketle Razamaya vardıkları görülür. Sonra Tell Rimahla eşimsenen Qattara’ya ulaşılıyor ve oradan Karana’ya varılıyordu. Daha sonra Uhakim ve Sirwunum’da Haburatum ve Burulum istasyonları bulunuyordu. Azuhinum’dan Aşihum’â oradan Şubat-Enlil’e ulaşıp oradan güney-batıya hareket edilip İlan-sura’ya varılırdı. Sonra Habur’un kolları üzerinde yer alan Amaz, Nahur, Admum, Mardaman ve Eluhtum’a ulaşıldı¹. Burası yaklaşık olarak Türkiye-Suriye sınırındır. Burullum’u Viranşehirde lokalize etmemiz halinde, Şimala’yı Siverek’e yerleştirip buradan itibaren yol batıya dönerek Fırat geçip Hahhum’a ulaşılıyordu. Hahhum’dan itibaren bir yol batıya doğru ilerleyip, Timelkiya üzerinden, Hurama geçilerek, diğer bir yol ise, kuzeye ilerleyip Darendede civarında olması gereken Zalpa üzerinden Gürün-Pınarbaşı yolundan Kaniş’e varılıyordu. Fırat’ın doğusundaki önemli bir merkez Haqa olup, Elazığ’ın güneyinde yer almış olmalıdır. İster Şubat-Enlil ile eşimsenen

¹ Heimpel 2005, XXIII,

Apum'dan, ister Yukarı Dicle bölgesinde olacağı söylenen Nihriya'dan isterse Habur üçgeninde Asur'dan itibaren 15. istasyon olan Eluhut'tan gelen yolda ikinci önemli merkezin Haqa olduğu görülür. Haqa'dan sonra Fırat ırmağı geçilerek, kuzeye ve batıya doğru yolun devam etmiş olması gerekir.

Kervanlar Timelkiya'dan kuzeye doğru harran-sukinum denilen yoldan, Luhuzatiya, Kuššara, Šamuha, Karahna ve Kuburnat üzerinden Amasya civarında olacağı düşünülen Durhumit'e ulaşıyordu. Şöyleki, Elbistan civarında olacağı kabul edilen Timelkiya'dan itibaren Afşin üzerinden ilerleyip kuzeye dönerek, Pınarbaşı'nın doğusunda olması muhtemel Luhušatiya'ya ve oradan Şarkışla civarında aranması gereken Kuššara'ya ulaşıyordu. Kuššara'dan sonra Kızılırmak geçilerek Šamuha'ya varılıyordu (Yıldızeli'nin Kayalıpınar köyü). Daha sonra Hatipitra-Kutia geçilerek Tokat'ın hemen kuzeyinde bulunan Comana Pontika olması gereken Karahna şehrine varılmaktaydı. Buradan itibaren Klasik Kaberia/Kybistra (Niksar) olması gereken Kuburnat'a varılarak oradan Amasya civarında olması muhtemel Durhumit'e ulaşıyordu.

Hahhum- Timelkiya-Hurama-Kaniş Yolu

Hahhum Şehri

Kervan yolarını gösteren bir belgede Asur'dan itibaren Zalpa'ya kadar yapılan yolculuk anlatılmaktadır. Asur'dan itibaren Tell Rimah olacağı kabul edilen Qattara'ya ve oradan itibaren Burullum'a ve Şimala'ya gelinmektedir. Sonra Hahhum'a ve oradan Zalpa'ya yolun devam ettiği görülür².

Hahhum'un yeri konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Adıyaman ili Kahta ilçesinin sınırları içerisinde yer alan, Fırat nehri kenarındaki Samsat'a³ ya da kuzeyinde bulunan Lidar höyüğe yerleştirilmiştir⁴. Hahhum'dan Puruštattum'a harran-sukinum denilen yoldan malların sevk edildiği anlaşılmaktadır⁵. Hahhum-Asur arasında yapılan antlaşma metninde gemilerden bahsedilmesi şehrin Fırat ırmağı üzerinde olacağını göstermiştir. Bu yüzden Sammat/Sumesat'ın eski Hahhum olma ihtimali oldukça artmıştır.

Bir masraf listesinde çeşitli şehirlerde yapılan harcamalar ele alınmıştır. Ayrıca kervan güzergahını öğrenmemize yarayan önemli bir belge sa-

² Günbattı 2002, 83.

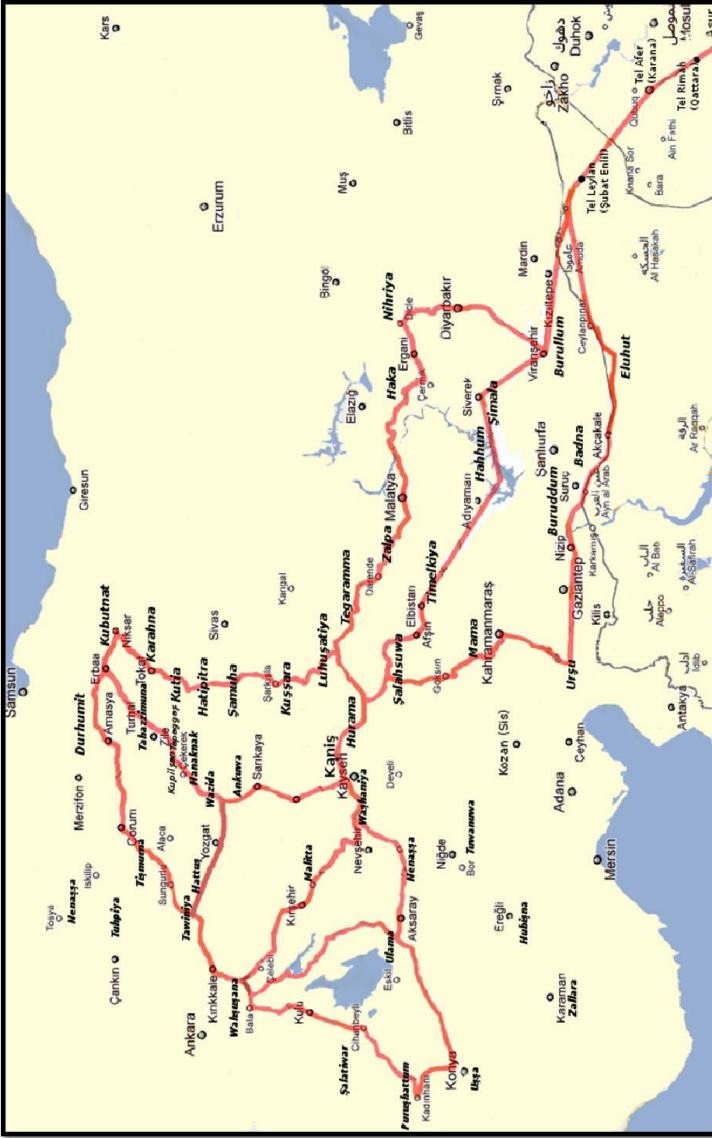
³ Salvini 1998, 497-504.

⁴ Nashef 1991, 46-47.

⁵ Kt. m/k 75.

yılır. Buna göre,⁶ 2 /3 mina kalay 10 mina onun awitumu Hahhum'dan Timelkiya'ya kadar Timelkiya'dan Şalahşuwa'ya kadar 2 ½ şeşel Şalahşuwa'dan Hurama'ya kadar ödenmektedir.

Timelkiya'dan itibaren iki ayrı yoldan ticari eşyanın taşındığını bunlardan birinin Harran-Sukinum diğerinin ise Hurama üzerinden Kaniş'e ulaşılan yol olduğunu öğrenmekteyiz.

6 LB 1283.

Hurama Şehri

Koloni Çağ'ında Anadolu'da kurulmuş olan krallıklardan birinin merkezi olan, Hurama şehrinin Kaniş ile Fırat arasında bulunduğu söylenmektedir. Yol güzergahlarını gösteren bir belgede⁷, "*Ben ticari mallarım için Hahhuma gittiğim zaman Hurama'dan Hahhum'a kadar senin iki uşağımın ve eşeğinin Hahhuma kadar onların tatum vergisi ve yiyecekleri, Hahhum'dan itibaren senin 7 talent 32 mana malına karşılıktır. Hahhum'dan Timelkiya'ya kadar 1/3'er mana üzerinden tatum vergisi tuttu. Timelkiya'dan Kaniş'e kadar 1/3 mana 5 şeqel tatum vergisi tuttu*" denilmektedir. Belgeden anlaşıldığına göre, Kaniş ile Hahhum arasında yapılan yolculukta, iki şehir arasında Hurama ve Timelkiya şehirleri sayılmaktadır. Bir başka belgede ise⁸, Luhuşatiya, Hurama ve Şalahşuwa ile birlikte geçmektedirler, ancak bu sıralamanın yönünü tayin etmemiz mümkün gözükmemektedir. Sadece, bu şehirlerin birbirine sınır olduklarını anlıyoruz. Son araştırmalarda Hurama şehri Hurmankale ve Hurman Çay ile alakalı görülmekte ve bu havalideki Yeşilhöyüğe yerleştirilmektedir⁹.

Hurama şehrinin yerini bulmamıza yardımcı olacak belgeler bulunmaktadır. Genellikle baktığımızda, Hahum-Timelkiya-Şalahşuwa-Hurama üzerinden Kaniş'e ulaşılmaktadır. Masraf listesi olarak adlandırdığımız belgelerden birinde¹⁰, "*2/3 mana kalay 10 mana Onun awitumu olarak Hahhum'dan Timelkiya'ya kadar, Timelkiya'dan Şalahşuwa'ya kadar. 2 ½ şeqel Şalahşuwa'dan Hurama'ya kadar. 2 ¼ şeqel qaqqadatun*" ifadeleri geçer.

Hurama'nın Anadolu'da ticaretle uğraşan tüccarlar için son derece önemli bir istasyon olduğu anlaşılmaktadır. Tüccarların ticari mallarını buraya kadar getirdikleri ve buradan yolun ikiye ayrıldığı, birinin *harran-sukinnum* diğeri ise, *pazurtum* diye adlandırıldığı görülmektedir. Tüccarların yazışmalarında, *Timelkiya'dan Puruštattum'a* kadar iki yolun uzandığı görülmektedir. Bunlardan biri *harran-sukinnum* diğeri ise, *pazurtum* olup, bu yol *Hurama* yolu olmalıdır¹¹. İmdilum isimli tüccarın *Pušuken'e* yazdığı mektupta, *Zalpa'nın* kumaşlarını ve *Hurama'nın* bakırını *Tawiniya* yoluyla *harran-sukinnumdan Wahşušana'ya* girdirdim demektedir¹². Bu şekilde, *Hurama'dan* itibaren kuzeye doğru uzanan yolun *harran-sukinnum* olarak,

⁷ Karaduman 1994, 56.

⁸ ATHE 62., 86-88. .

⁹ Forlanini 1985, 45-67.

¹⁰ LB 1283.

¹¹ BIN 4, 48.

¹² KTS 2,4.

Kaniş'in güneyinden geçen yolun ise, *pazzurtum* şeklinde adlandırıldığına söyleyebiliriz. *harran-sukinnum* adı verilen yoldan geçen tüccarların *kārum* dairesine *šadduatum* vergisi ödedikleri anlaşılmaktadır.

Şalahşuwa şehri

Kültepe metinlerinde geçen Şalahşuwa şehri Hurama ile Timelkiya arasında önemli bir istasyon durumundadır. Belgelerimizde kralından, sarayından bahsedilir. Asurlu tüccarların burada yerleşerek bir *kārum* kurdukları anlaşılmaktadır. Belgelerimizde tüccarların bu şehirden altın ve gümüş madeni temin ettikleri görülür. Bu konuları daha etraflıca açıklayalım.

Kervan güzergahını gösteren bir belgede şunlar yazılıdır¹³: “2 /3 mana kalay 10 mana onun *awitumu* Hahhum’dan Timelkiya’ya kadar Timelkiya’dan Şalahşuwa’ya kadar 2 1/2’ şeqel Şalahşuwa’dan Hurama’ya kadar ödenmektedir.

Kaniş’in doğusunda Kaniş-Hahhum yolu üzerinde bulunan şehirlerin geçtiği belgede şunlar yazılıdır. “*Luhuşatiya’ya geçsin, Timelkiya’ya girerse onun emirlerini bana getirsin. Kervanı Azu ile gitsin.... Huramalı ve Şalahşuvalı nishatumu almadılar*”¹⁴.

Alişar’da Kaniş *kārumunun* Ib tabakasıyla çağdaş belgeler bulunmuştur. Özellikle burada oturan Asurlu tüccar Nabi-Enlil’e gönderilen mektuplar önemlidir. Bunlardan biri Enna-Aşşur’un Nabi-Enlil’e gönderdiği mektup olup, 5 gün içerisinde Zalpa’ya gideceğini bildiriyor. Ona bir çırpıcı göndereceğini ve oradan 20, 10, 5 ve 3 litrelik meşe palamudu alıp göndermesini istiyor. Şalahşuwa sarayının hapiru adamlarının hapishane de bulduklarını belirterek; “*Orada, kraliçe ve rabi-simmiltimin sözünü araştır ve bana kraliçe ve rabi-simmiltimin meyletmesi konusunda yaz. Bu adamlar konusunda sarayın ne düşündüğünü bana bildir. Bunların salıverilme paraları büyük yekun tutar*” demektedir¹⁵. Hapiru tabiri Hahhum-Asur arasındaki antlaşma metninde geçer. “*Yalancı ve kötü olan bir göçebeye (hapiru) (Asurluya ait olan) gemiyi batırması ve yükünün kaybına sebep olması için emir vermeyeceksin*”¹⁶ şeklindeki ifadeden hapiruların kralın emrinde çalışan kişiler olacağı görülür. Şalahşua sarayının hapiruları da benzer şekilde kralın hizmetinde bulunan kişiler olmalıdır.

¹³ LB 1283.

¹⁴ KTK 64

¹⁵ OIP 27, 5, Dercksen Studie Veenhof, 43.

¹⁶ Günbattı 2005, 773.

Asurlu tüccarların Hurama ile Şalahşuwa arasında ticaret yaptıkları ve bu iki şehrin birbirine yakın ve bağlantılı olduğunu öğrenmekteyiz. Şuma-libi-ilima Ahuwaqar'a yazdığı mektupta 20 gün içinde Hurama'ya gelip oradan altın almak üzere Şalahşuwaya geçeceğini ve tekrar Huramaya döneceğini bildiriyor¹⁷.

Bir belgede Buruddum'dan Kaniş'e kadar gelen kervanın hangi şehirlerde kime ne kadar mal teslim ettikleri yazılıdır. Belgenin 15. satırından itibaren deniliyor ki; *"Adad-bani'nin oğlu Dudu'nun borcu olan 8 ½ şeqel gümüfle ilgili tableti mupazzirum Hanu'ya Şim-beli'nin kervan sürücüsü Şalahşuwa'da teslim etti. Kuluma onu Kaniş'e taşıyor"*¹⁸.

Çeşitli yer ve şahıs adlarının sıralandığı bir Kültepe tabletinde, Arşenahşu Şalahşuwa şehrinde ifadeleri yer alır. Kaniş çevresinde olacağı görülen pek çok yer ismi yanında Şalahşuwa isminin de geçmesi bu şehrin Kaniş'ten fazla uzakta olamayacağını gösterir¹⁹.

Asurlu tüccarların mektuplarında sıkça bu şehirde bırakılan kalay ve kumaşlardan söz edilir. Böylece Şalahşuwa şehrinde hangi tüccarların bürosu bulunuyordu, hangi tüccarlar buraya mal sevk etmişlerdir öğrenmekteyiz. Bir belgede, 18 kutanu elbisesi DAM.GAR adına konulup, Şalahşuwa'da Adada'nın bürosunda bıraktım. Şalahşuwa'da kumaşları Aşşur-nişu alacak²⁰deniliyor.

Şalahşua kārumu tarafından sonuçlandırılan bir davan anlaşıldığına göre, Amur-İştarin kızı ve Aşşur-nādā Şamaş-bani için şahitler tutarak dava açmıştır. ½ mana gümüş İli-dan'ın kölesinin parası olup onun babası babama borçludur. İli-dan'ın kölesinin parası bana aittir diyerek bu parayı istemektedir. İli-dan'ın kızı rahibe (gubabtum) tüccar evinden bu köleyi çıkarıyor. Sonuçta Şalahşua Kārumu bu konuda hüküm veriyor²¹. Kudu-du'nun oğlu, Adada Naram-Suen'in oğlu Şu-Belum ve Alahumun oğlu Aduki burada şahitlik yapıyorlar. Bu şahısların da Şalahşua'da bulunuyor olmaları gerekir.

Zalpa-Tegaramma-Kaniş yolu

Zalpa Şehri

Koloni devrinde Anadolu'da varlığından haberdar olduğumuz kralıklardan biri de Zalpa Krallığı'dır. Zalpa'nın yeri konusunda pek çok tek-

¹⁷ TMH 1 3 B.

¹⁸ TC 1 81.

¹⁹ Günbattı 1987, 3.

²⁰ Kt. n/k 198.

²¹ Kt. m/k 148.

lifler ileri sürülmüştür. Kaniş kraliçesi efsanesine dayanılarak, Kızılırmak'ın Karadeniz'e döküldüğü yerde olacağı ifade edilmiş, daha sonra iki adet Zalpa şehrinin bulunduğu birinin Bafra yakınlarında İkiztepe diğerrinin ise, Orta Anadolu'nun güneyinde olacağı ifade edilmiştir. Mari metinlerinde geçen, Zalwar şehri ile aynı tutularak, Tilmen Höyüğe yerleştirilmektedir²².

Zalpa'nın yerini tayin konusunda pek çok belge yayınlamıştır. Bu belgelerde Zalpa şehriyle bağlantılı olan kentleri ele alarak yerin tayine çalışalım. Bir belgede şu ifadeler geçer, *yolun ağzında Zalpa'da nehrin kıyısında*, buradan hareketle Zalpa'nın ırmak kıyısında bir yer olacağı anlaşılır²³. Aşşur-rei İnnaya'ya yazdığı mektupta şöyle demektedir: Sizin haberinizi Zalpa'ya ulaştığında orada bekleme dedin, klavuz orada sizinle görüşecek ve ben endişeleniyorum. Tegaramma'ya git ve orada bekle, zor günlerdeyiz. Şu-Suen ve cariyeye Zalpa'da kaldı²⁴.

Belgelerimizde sırasıyla; Apum-Haqa-Tegaramma; Nihriya-Haqa-Zalpa, Asur – Qattara – Burulum – Şimala – Hahhum - Zalpa, Asur – Hamişanum – Şimala - Zalpa yolu görülür.

Bir masraf listesinde çeşitli şehirlerde yapılan ödemeler kayıtlıdır. Belgede şu ifadeler geçer: “3 mina 5 şeqel kalayı kaşşum memuruna adedim. 1 ½ mina 5 şeqel sizin haberciniz için Kaniş'e kadar ödedim. 1 mina 1/6 sula iyi kalitede yağtı Nihriya'da sizin habercinize ödedim. ½ mina kalayı bizim keroan başımız Şu-Aşşur'a her bir kumaş için 5/6 mina kalayı Haqa'da verdim. Zalpa'ya gittiğimde 1/2 mina 1 şeqel kalayı harcadım. 1 şeqel kalayı da handa ödedim”²⁵.

Bir diğer Kültepe metinde aynı bölgede yapılan harcamalardan şu şekilde bahsedilir: 12 şeqel gümüşü Eluhut'tan Haqa'ya kadar, 5 şeqel gümüşü Asur'dan Burallum'a kadar, 7 şeqel gümüşü Eluhut'ta Aşşur-taklaku ile bıraktım. 4 şeqel gümüşü Zalpa'dan Kaniş'e kadar merkeplerin kirası. Eluhut Asur'dan itibaren kuzeye doğru devam edip batıya dönen kervan yolu üzerinde Habur üçgeninde yer alır²⁶. Bu yol güzergâhında Fıratın doğusundan kuzeye yönelip dağlık bir bölge olan Haqa'dan sonra ırmak geçilerek Zalpa'ya ve oradan Kaniş'e doğru yolun gittiği görülür. Haqa ile Zalpa arasında bir direkt yol olduğu anlaşılıyor. Bir belge-

²² Forlanini 1985, 45-67.

²³ ICK II, 1 56, Donbaz –Joannes 1982, s. 33: i-na ba-ab ha-ra-ni-šu i-na şa- pa-at na-ri-im i-na Za-al-pa.

²⁴ CCT 5, 36.

²⁵ Barjamovic 2011, 110, 86/k 192.

²⁶ TC 3, 164; Barjamovic 2011., 110

de; Zalpa'ya geçtiğin günde Aşşur-idi'nin tabletini al ve Haqa'ya götür deniliyor²⁷.

Bir diğer belgede ise, şu anda Haqa'da bulunuyorum. Senden rica ediyorum. Mesajlarımı bana Zalpa'da ulaştır ve ben kendim Asur yoluna girdim²⁸ denilerek, iki şehrin bir biriyle yakın bağlantısı görülür.

Haqa ve Şimala şehirlerinin alternatif yol olabileceği ve Şimala'nın Zalpa'dan ziyade Hahhum ile yakınlığı gözlenir. Haqa'nın ise Zalpa'ya Hahhumdan daha yakın olduğu anlaşılıyor. Kaniş'ten itibaren Timelkiya ve Zalpa şehirleri birlikte anılmaktadır. Timelkiya şehriden hem Zalpa'ya hemde Hahhum'a yol ayrıldığı görülür. Bir belgede şunlar yazılıdır. 21 adet merkep içerisinde 1 adedi Aşşur-şad-ili Timelkiya'ya sevk etti. İki eşek Zalpa'da öldü. 18 eşekle Kaniş'e girdim²⁹. Bir diğer belgede ise; Timelkiya'dan çıktığımda 15 şeqel gümüşü handa ödedim. Onları Zalpa'ya götürdüm ve 5 şeqel gümüşü harcadım³⁰ denilmektedir.

Tegaramma Şehri

Belgelerimizde Tegaramma'nın kralından ve sarayından bahsedilmektedir. Bir masraf listesinde³¹, Tegaramma'da kumaşları saraya götürdük ifadesi yer almaktadır. Tegaramma şehri, Tilgarimmu ya da Togarmah isimlerine benzerliğinden dolayı bugünkü Gürün şehrine lokalize edildiği gibi³², Yeni Asur Devri krallarından II. Şarru-ken (M.Ö. 721-705) ve Sin-ahhe-eriba(M.Ö. 704-681) ya ait kitabelerden hareketle Elbistan ovasına yerleştirileceği iddia edilmektedir³³.

Asur'dan itibaren Tegaramma'ya kadar yapılan yolculuğu anlatan bir belgeden Asur-Apum-Haqa-Tegaramma şehirlerinde ödenen paradan bahsedilir³⁴.

Adana Arkeoloji Müzesinde bulunan bir tablette, Kaniş'ten kaçan üç kişinin yakalanması için emir verilmektedir. Kaçaklar eğer Mama'ya gitmişlerse yakalayacak olan kimsenin onları Zalpa veya Tegaramma yoluyla Mama'ya gidip bulabileceği kaydedilmiştir³⁵.

²⁷ Kt. c/k 591.

²⁸ ATHE 41.

²⁹ Barjamovic 2011, 112. Kt. c/k 337.

³⁰ Kt. c/k 235.

³¹ CCT V 30 a.

³² Veenhof 1980, s. 42'de Gürün ile tanımlanmaktadır. Nashef 1991'de Buruddum-Tegaramma-Mama- Kaniş güzergahını göstermektedir.

³³ Hawkins 1993, s. 273-279; 1998, 281-295.

³⁴ Günbattı 2002, s. 81.

³⁵ Balkan 1957, s. 35.

Şalim-Aşşur temsilcileri olan Ali-ahum ve Ennam-Aşşura yazarak diyorki, şu anda Tegaramma'da bulunuyorum. Mektubu okuduğunuz günde Ali-ahum benimle Hurama'ya veya Kuşşara'ya görüşmeye gelsin³⁶. Anlaşıldığı üzere Tegaramma'ya hem Hurama hem de Kuşşara yolu ile ulaşmak mümkündür.

Tegaramma şehrinden Fırat'a doğru giden bir yol üzerinde yapılan harcamalardan bahsedilir. Buna göre, 2 1/2 mina bakır Tegaramma'da handa harcanmıştır. 1/3 mina bakırı ekmek için Talpa'da, 15 şeqel gümüş ölen köle için handa, 1/3 şeqel gümüş ekmek için Supana'da, 1/2 şeqel gümüş muhafızlar için ödenmiştir³⁷. Supana şehri, Klasik Dönemdeki Sophehne ile eşimsenmekte ve İmikuşağına lokalize edilmektedir. Talpa ise Tohmasu üzerinde olmalıdır.

Tegaramma'da Asurlu tüccarların konakladıkları bir han bulunuyordu³⁸. Tüccarların burada kalmaları şehrin ekonomisine önemli ölçüde katkı sağlamış olmalıdır. Kaniş kârumundan Tegaramma'ya kârumun direktiflerini bildiren belgelerin götürüldüğünü öğrenmekteyiz³⁹.

Aşşur-bani isimli tüccar Şarr-Adad'a yazdığı mektupta, 10 şeqel gümüşü kendisine sermaye olarak verdiğinin ve Tegaramma'dan dönüşünde ödemesi gerekirken ödemeyip söz konusu parayı 3 yıldır işlettiğini söylüyor⁴⁰.

Tegaramma şehri Mama şehri ile birlikte anılmaktadır. Bazen birbirlerine alternatif olarak bir yol güzergahı olarak da ele alınmaktadır. Aşşur-ennam'ın Kuliya ve İl-baniye gönderdiği mektubunda, gümüşü ister Mama'dan isterse Tegaramma'dan gönderecek deniliyor⁴¹. Bir başka belgede ise, huzuruma Tegaramma'dan değil Mama'dan taşıyacaklar deniliyor. Böylece iki alternatif yol olacağı görülüyor⁴².

Tegaramma şehri Asur-Kaniş yolu üzerinde bulunduğundan Asurlu tüccarların buradan geçerken yerli beylere vergiler ödemiş olmaları gerektir. Ayrıca, burada bulunan kârum dairesinin temsilcilerinin de yerli kral ya da beyle anlaşarak burada ticaret yapma müsadese almış olması ve sarayın ihtiyaçlarını karşılayacaklarına dair söz verdikleri anlaşılabilir.

³⁶ Larsen 2010, s. 263; Kt. 94/k 1238.

³⁷ KUG 24.

³⁸ CCT V, 27 C.

³⁹ TPAK 1, 198.

⁴⁰ AKT IV, No. 34, s. 77.

⁴¹ Veenhof AKT V, s. 116; CCT V, 30 A.

⁴² Kt. g/k 25.

Asurlu tüccarların mektuplarından Tegaramma şehrine mal sevk eden ya da burada oturan tüccarlar hakkında bilgi edinmekyeyiz. İnnaya'ya gönderdiği mektupta Aşşur-taklāku tarafından İkunum ve Aşşur-lamassi'ye ödenen 20 mina gümüşün Tegaramma'ya gönderildiği yazılıdır⁴³.

Bir toplu kayıt belgesinde şu ifadeler geçer: "kumaşlarla birlikte 2/3 mina 5 şeql gümüş, 1 mina kalay ve 3 mina bakırı Tegaramma'ya gittimde aldım, 1 mina 15 şeql kalayı Tegaramma'da Elali ona verdi"⁴⁴.

Şu-Suen'in İnnaya'ya gönderdiği mektubunda 20 mina gümüşü satılması için Asur'a gönderdim, Kaniş'ten Tegaramma'ya onların vekili üzerine sevk ettim, şehrin maşkattumunu bize taşıyacak deniliyor⁴⁵.

Kaniş kolonisi merkez kārūm olduğundan sürekli diğer kārūm ve wabartumlarla yazıştıkları görülmektedir. Kaniş kolonisinin Tegaramma kolonisine yazdığı bir mektuptan Kukulanum'un oğlu İdī-Aşşur'un bu şehirde ticaretle uğraştığını öğrenmekteyiz⁴⁶. Kārūm dairesi Asurlu tüccarlardan šadduatum adı verilen bir vergi almaktaydı. Bu mektupta šadduatum vergisinin ödenmesi istenilmektedir. Ayrıca, Kaniş kolonisi İdī-Aşşur adına ödediği datum adı verilen bir tür yol vergisinin de kendisine ödenmediğini belirtilerek bu parayı istemektedir.

Aşşur-taklāku ve İdī-šamaš Hašušarna'ya yazarak mektubu okuduğunda Tegaramma'ya gelerek borcunu ödemesini istemektedirler⁴⁷.

Tegaramma kolonisinin tüccarlar arasındaki davaları sonuçlandırmış olduğunu biliyoruz. Bir tabletten anlaşıldığına göre, Aşşur-sululi Aşşur-emuqī'yi dava etmiştir. Aşşur-emuqī'ye Kuliyanın ajanı Belum-baninin parasını alıp almadığını sormuştur. O'da aldığını ve o gün tekrar alacağını beyan etmiştir. Bunun üzerine Tegaramma kolonisi hükmünü vermiştir. Her halde bu dava Kaniş kolonisine sevk edilmiştir. Belgede hem Tegaramma kolonisinin kararı hem de Kaniş kolonisinin kararı bulunur⁴⁸.

Asurlu tüccarlar aralarındaki davaları hakem tutarak çözmekte ve sonra bir belge düzenleyip kārūmda onaylıyorlardı. Söz konusu kārūmun kararını çoğaltarak taraflara veriliyordu. Bir mektuptan böyle bir resmi evrakın Tegaramma'ya gönderildiğini öğrenmekteyiz⁴⁹.

⁴³ PRAG 723.

⁴⁴ KTS 1, 51 B.

⁴⁵ Akkadica 18, s. 31.

⁴⁶ Çeçen 1997, s. 219-232; AKT V, s. 75.

⁴⁷ POAT 27.

⁴⁸ Veenhof, AKT V; s. 144.

⁴⁹ PRAG I 470.

Tegaramma şehrinde teslim edilen para veya kumaşlardan bahseden belgeler bulunmaktadır. Bunlardan birinde 1 şeqel gümüşün Aşşur-bani adına teslim edildiğini görmekteyiz⁵⁰. Aşşur-ennam ise Ennatatum'a yazarak patronuma ait 10 kumaşı Tegaramma'da mühürledin demektir⁵¹.

Ev satışıyla ilgili belgeden öğrendiğimize göre, Asurlu tüccarlar yerli bir şahsın evini satın almışlardır. Evi satan kişi ile eşi ve çocukları ilerde alıcıya karşı bir hukuki itirazda bulunmayacaklardır. Belgede ister Tegaramma'da isterse Kaniş'te itiraz ederlerse ifadeleri geçmektedir⁵². Genelde bu tür senetlerde Kaniş'te Durhumitte, Puruštattum'da, Wahşuşana'da, Nihriya'da gibi ifadeler yer alır. Söz konusu şehirler Anadolu'daki önemli kralık merkezleridir.

Ahu-waqar ve Zuba şahitler tutarak birbirlerini dava etmişlerdir. Ahu-waqar Zuba'ya kız kardeşini büyüdüğünü bu yüzden gelerek Kaniş'te onunla evlenmesini istemektedir. Zuba ise kardeşini istediği kişiyle evlendir diyerek cevap vermiş ve bunun üzerine Tegaramma kolonisi şahitleri huzuruna kabul ederek onlardan yemin almış ve belgeyi tanı kapısında yazdırmışlardır⁵³. Ahu-waqar Zubanın Kaniş'e gelmemesi üzerine şahitleri Tegaramma'ya götürmüş olduğu anlaşılıyor. Zuba'nın Tegaramma'da oturmuş olması gerekir. Tegaramma kolonisinin kararını içeren bir başka mahkeme tutanağından anlaşıldığına göre, İkuppî-İştâr Zuba'yı dava etmiştir. Ona teslim ettiği kumaşların bedelini ondan istemektedir. Tegaramma kolonisi büyük/küçük kararını vermiştir⁵⁴. Anadolu'daki bazı kolonilerde büyük küçük meclislerin yer aldığını görmekteyiz. Kaniş, Durhumit, Puruštattum gibi çok sayıda tüccarın yerleştiği yerlerde bu tür meclisler bulunuyordu. Tegaramma'da bunlar arasında olmalıdır.

Nimar-Suen Şu-İşhara'ya yazıyor ve diyor ki, 99 kumaştan 6 kusitum ve 6 kara eşeği yükleriyle birlikte şehrin kapısında sizin için bıraktım. Bu ticari eşyayı Tegaramma'da bıraktım ve ben Hattum'a gideceğim. Hattum'dan sana ticari eşyayı getireceğim⁵⁵.

Bir toplu kayıt belgesinde Mama ve Tegarammada bırakılan ticari eşyadan bahsedilir. buna göre, 114 kumaş Asur'da teslim alınmış ve 16 adedini Mama'da Merali'nin bürosunda, 6 yünlü kumaş ve 30 elbise Tegaramma'da Şalma-Aşşur'un bürosunda bırakılmıştır⁵⁶.

⁵⁰ TPAK 1 2.

⁵¹ TPAK 1, 11.

⁵² Kt. 87/k 316.

⁵³ Balkan 1987, s. 421.

⁵⁴ Kt. k/k 57.

⁵⁵ Kt. m/k 141.

⁵⁶ TPAK 1, 50.

Sonuç olarak, Tegaramma şehri bu devirde bir krallık merkezidir. Asurlu tüccarlar buraya ticari mal getirmişlerdir. Burada kurmuş oldukları kārūm ve wabartum teşkilatı sayesinde düzenli bir ticari hayatları olmuştur. Sarayın ihtiyacı olan özellikle kalay ve kumaşları getirerek bunun karşılığında aldıkları parayı Asur'a göndermişlerdir. Tegaramma şehrinin, Kaniş-Asur ticaret yolu üzerinde bulunması ona önemli bir imkan sağlamıştır. Bilhassa Zalpa ve Mama gibi bu devrin önemli merkezleriyle komşu olup belgelerimizde bu şehirlerle birlikte zikredilmektedir.

Luhuşatiya Şehri

Kültepe metinlerinde, Luhuşatiya'nın kralından ve kraliçesinden bahsedilmektedir. Böylece, bu şehrin bir krallık merkezi olduğunu öğrenmiş bulunuyoruz. Bu şehrin yeri hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Özellikle, Hititler zamanından itibaren çok önemli bir kült merkezi olan Kummanni'nin doğusunda bulunduğu kabul edilir⁵⁷. Son araştırmalarda, Elbistan Karahöyüğe yerleştirilmektedir⁵⁸. Hurama ve Kuşşara ile olan yakınlığı, Timelkiya'dan sonra anılması, Kaniş'e giden yola alternatif olan harran-sukinum üzerinde bulunması Luhuşatiya'nın Gürün-Pınarbaşı arasında olacağını göstermektedir.

Luhuşatiya şehrinde bir kralın ve oturduğu sarayın bulunduğunu çeşitli belgelerden öğrenmekteyiz. Bir belgede⁵⁹ Luhuşatiya sarayının askerlerinden bir diğer belge ise⁶⁰ Luhuşatiya kralının askerlerinden bahsedilir. Koloniler Çağı'nda krallar arasında yoğun bir siyasi mücadelenin yaşandığını biliyoruz. Asurlu tüccarlar Anadolu'daki şehir devletleri arasındaki savaşlar konusunda net bilgi vermezler, ancak kendi ticari ilişkileri tehlikeye girdiğinde bu konuda mektuplar göndererek bir birlerini haberdar etmişlerdir.

Koloniler Çağı'nda saray görevlileri hakkında bilgi edinmekteyiz. Sarayda devlet işlerini yürüten memurlar bulunuyordu, bu cümleden olmak üzere Luhuşatiya sarayında rabi-mahirim unvanıyla geçen ve pazar ağası şeklinde tercüme edebileceğimiz bir görevlinin varlığını öğrenmekteyiz⁶¹.

Luhuşatiya krallığıyla ilgili bir belgede, Luhuşatiya kralı Azu'nun adı geçmektedir⁶². Bu kralın icraatlarını öğrenememekteyiz. Ancak, onun

⁵⁷ Garelli 1963, s. 106.

⁵⁸ Yiğit 1997, s. 1-14.

⁵⁹ VS 26, 109.

⁶⁰ Kt. m/k 144.

⁶¹ CCT II, 18.

⁶² Çeçen 1995, s. 43-72.

ölümünün halk üzerinde büyük bir etki yaptığını ve bu yüzden de tarihleme olarak kullanıldığını anlıyoruz. Kralın ölümünün insanları bu kadar etkilemiş olmasının nedeni ne olabilir. Onun herhangi bir hastalıktan veya bir savaşta ölmüş olacağı ve bu yüzden halk arasında büyük bir üzüntüye sebebiyet verdiğinden bu gün insanların hafızalarından silinmeyip, tarihleme olarak kullanılmış olmalıdır.

Bu şehrin Boğazköy tabletlerinde Lawazantiya olarak sıkça geçtiği görülür. I. Murşili yıllıklarında Tegaramma ve Lawazantiya üzerine bir sefer söz konusudur. Muwatalli'nin dua metinlerinde Şarişsa, Hurama ve Lawazantiya birlikte anılır. Hurma ve Lawazantiya Hurri istilalarında bağlantılı görülür. Urşu kuşatmasının anlatıldığı metinlerde Lawazantiya'nın oynadığı rol söz konusudur⁶³.

İnah-ili ve Agia Hanunu'ya yazdığı mektupta, Agia'nın kalayı ulaştı, harran-sukinum'a girdirmek için uygun değil, senin kalayını Luhuşatiya'da verdim. Kaniş'e girdirecekler. Şayet girdirmezlerse haber ver diyor⁶⁴.

Kayseri Arkeoloji Müzesinde bulunan bir Kültepe tabletinden öğrendiğimize göre⁶⁵, Luhuşatiya bölgesinde iki Asurlu öldürülmüştür ve Kuşşara Wabartumu olayı araştırmak suretiyle Kārum Kaniş'e bir mektup yazmıştır. Luhuşatiya şehrinde bir Asur kolonisi bulunmuyodu. Bu yüzden olayı Kuşşara kolonisi araştırmıştır diyebiliriz. Belgede şunları okuyoruz: Kārum Kaniş'e ve şehrin (Asur'un) habercisine Kuşşara wabartumu şöyle söyler. Biz Luhuşatiya bölgesinde iki Asurlunun öldürülmüş olduğunu işittik. Biz kendimizi saraya yönelttik ve dedik ki; Senin ülkende iki Asurlu öldürülmüş. O yerlileri yolladı. Çünkü onlar Luhuşatiya'nın öbür tarafındaki dağlarda öldürülmüşlerdi.

Asurlu tüccarların yerli beylerle yaptıkları antlaşmalara uymadıkları zaman mallarına el konulduğunu görmekteyiz⁶⁶. Kaniş kraliçesi de bu yüzden Puşuken'i hapse atmış ve Luhuşatiya, Hurama ve Şalahşuwa şehirlerine haber göndererek⁶⁷ kaçakçılık konusunda dikkatli olmalarını istemiştir. Bu bölgede kaçakçılığın yaygın olduğunu diğer belgelerden de bilmekteyiz. Özellikle Şalahşuwa şehrinde kaçakçılık faaliyetlerinin çok yoğun olduğunu görmekteyiz⁶⁸. Bu yüzden de yöneticilerin Asurlu tüccarlara karşı bu konuda taviz vermediklerini öğreniyoruz.

⁶³ Barjamovic 2010, s. 142.

⁶⁴ Kt. n/k 166.

⁶⁵ Hecker 1996, s. 140.

⁶⁶ CCT 4 19 c.

⁶⁷ ATHE 62.

⁶⁸ Bayram 1987, s. 285-289.

Koloni Çağı'nda pek çok sarayın ihtiyacı olan hammadde ve mamul eşyanın Asurlu tüccarlar marifetiyle sağlandığı anlaşılmaktadır. Luhuşatiya şehrinde kralın tüccarlardan kumaş satın almış olması bunu teyit eden en güzel örnektir⁶⁹.

Bir belgede, Puzur-Aşşur ve Alabum isimli tüccarların Hattum'dan aldıkları demir cevherini Luhuşatiya şehrine taşıyacakları kayıtlıdır. Belgede Hurama ve Kuşşara şehirlerinden de söz edilir⁷⁰.

Asurlu tüccarların mektuplarında Luhuşatiya şehriden bahsedilir. Ennum-Aşşurun İrna-Aşşur'a gönderdiği mektupta şunlar yazılıdır: "3 mina'dan 3 şeql eksik gümüşü Hattum'dan Şu-Suen Kaniş'e senin için taşıyor. ½ mina gümüş nishatumu eklenmiş ve şadduatumu doyrulmuş olarak Tanrı Aşşur'un ikribumu olup Azuta ve Nide-bani'nin huzurunda Hurama'da sana teslim ettim. Ben dedim ki, lüften kalayı satmak için taşı-sın. Sen satmak için taşımadın. Luhuşatiya'dan alınan kumaşları bize teslim etti"⁷¹.

Luhuşatiya çevresinde koyun yetiştiriciliği önemli bir uğraş olmalıdır. Belgelerimizde yününden, kumaşlarından ve koyun derisinden bahsedilir. Bir belgede 187 adet koyun derisinin Luhuşatiya'dan taşındığı anlaşılıyor⁷²

Luhuşatiya şehriden Asur'a önemli oranda yün gönderildiği anlaşılıyor. Bir belgede, Luhuşatiya şehriden 10 talent 15 mina yün alındığından ve pirikannu kumaşlarından bahsedilir⁷³. Bir toplu kayıt belgesinde 9 mina gümüş ve 57 talent yünün Luhuşatiya şehriden alındığı belirtilmektedir⁷⁴. Aşşur-imitti'nin Elama'ya gönderdiği mektupta, çeşitli kişi ve kurumlara ödenen paradan bahsedilmekte ve bir uşağı Luhuşatiya'ya çevirsin deniliyor⁷⁵.

Usur-şa-İştarin İkupiya'ya göndediği mektupta, Luhuşatiya'da Enna-Suen'e 25 şeql gümüş borç verdiğini ve bu alcağını faiziyle birlikte istemektedir⁷⁶.

Bu bölgede olduğu anlaşılan, Hurama, Hahhum, Zalpa, Mama, Tegamma gibi şehirlerde kârum ya da wabartum bulunmasına rağmen,

⁶⁹ Kt. k/k 51.

⁷⁰ ICK I 1.

⁷¹ Kt 91/k 407.

⁷² CCT II, 187.

⁷³ BIN 4, 6; 162; BIN 6, 176; TC 3, 51; CCT 4, 6 c.

⁷⁴ Kt. 87/k 464.

⁷⁵ Kt. 91/k 291.

⁷⁶ Kt. n/k 283.

burada bir ticaret merkezi (kārūm yada wabartum) bulunmaması oldukça düşündürücüdür. Bazı belgelerde⁷⁷ Asurlu tüccarların bu şehre girmekten açıkça çekindiklerini görmekteyiz. Aşşur-resi'nin Ina'ya gönderdiği iki mektupta, ašium madeninin bu şehre sokulmaması istenmektedir. Asurlu tüccarlar için bu şehrin önemsiz olduğunu söylemek oldukça zordur, zira Kültepe metinlerinde Luhuşatiya sıkça geçmektedir. Pek çok tüccarın buraya ticaret için geldiği bilinmektedir. Ancak, şu ana kadar yayınlanmış olan belgelerden, burada bir koloni bulunmadığı anlaşılmaktadır. Bunun nedeni Asurlu tüccarları hem yerli halkın hem de sarayın pek sıcak karşılamaması olmalıdır. Ayrıca, bu şehirde iki Asurlunun öldürülmesi olayı da burada Asurlu tüccarlara pek iyi gözle bakılmadığının en iyi kanıtıdır diyebiliriz.

Koloni Devri'nde Luhuşatiya sarayının hammadde ve mamul eşya ihtiyacının yine Asurlu tüccarlar tarafından sağlanmış olduğunu söyleyebiliriz. Luhuşatiya şehrinde geçen Asurlu tüccarlardan vergi alındığı gibi, saraya getirilen mallar üzerinden de vergi alınmış olmalıdır. Bunun yanında bölge halkının genelde tarımla uğraşmış olması gerektiğini düşünülüyor. Kültepe'de ortaya çıkarılan senetlerde, çoğunlukla yerli halkın borçlu olduğu görülmektedir. Ancak bir istisna ile, Luhuşatiya'da yerli bir şahsın Asurlu'dan alacaklı olduğu anlaşılmaktadır⁷⁸.

Luhuşatiya şehrinde, Asurlu tüccarlar arasında vuku bulan bir dava, Hurama kārūmunca karara bağlanmıştır⁷⁹. Asurlu tüccarlar, Şarnikad ile Şalma-Aşşur, Luhuşatiya'da birbirlerini mahkemeye vermişler ve Hurama kolonisi davayı sonuçlandırmıştır.

Kuşşara Şehri ve Krallığı

Kuşşara krallığı ile ilgili bilgilerimiz, Kültepe metinleri yanında, Boğazköy'de bulunan Anitta metnine dayanmaktadır. Bu belgeye göre, Kuşşara kralı Pithana, Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nın sonlarına doğru, Kuşşara'dan çıkarak, o zamanki Orta Anadolu'nun pek çok şehrini zabtetmiştir. Bu şehirler, Harkimaš, Zalpuwaš, Şalatiwar, Neša'dır. Neša ile Kaniš'in aynı şehirler olduğu anlaşıldığına göre, Pithana'nın Kaniš'i zabtetmiş olduğunu öğrenmiş oluyoruz. Pithana'nın Kaniš'te krallık yaptığını, Kültepe metinlerinden de öğrenmekteyiz. Pithana Kaniš'te hüküm sü-

⁷⁷ CCT 2 43; CCT 2 : 48.

⁷⁸ ICK II 120.

⁷⁹ VS 26, 109.

rerken oğlu Anitta Alişar'da veliaht prens olarak bulunmaktaydı. Pithana'nın ölümünden sonra ise, Anitta Kaniş'e gelerek, tahtta geçmiş ve rubaum rabium yani büyük kral olmuştur.

Koloniler Çağ'ında Kuşşara krallarından yalnızca Pithana'yı bilmekteyiz. Diğer kralları ve icraatları hakkında bilgimiz yoktur. Ancak, Eski Hitit krallığının başkentinin Kuşşara olduğu bilinmektedir. Hattuşili Kuşşara şehrinden başkenti Hattuşaya taşımıştır. Kaniş krallığının son kralı olan Zuzu zamanında Kaniş sarayında sakiler başı unvanıyla geçen Tuthalia'nın Hitit krallığının kurucusu olduğu hakkındaki düşünceleri göz önüne alarak, Kaniş krallığının son bulmasıyla birlikte, adı geçen Tuthalia'nın Kuşşara'da yeni bir Hanedan kurduğu ve bunun da Eski Hitit krallığı olduğu kabul görmektedir. Böylece, Asur Ticaret Kolonileri Çağı denilen dönem kapanmakta ve Anadolu'da Hitit hâkimiyeti başlamaktadır. Kaniş Krallığı'nın yaklaşık olarak M.Ö. 1700'lerde son bulduğu ve Tuthalia'nın da M.Ö. 1690'da tahtta çıktığı kabul edilmektedir⁸⁰. Böylece ilk Hitit Hanedanı 1690 yıllarında Kuşşara'da kurulmuş ve daha sonra I. Hattuşili bu krallığın başkentini Hattuşa'ya taşımıştır.

Kuşşara krallığının merkezi olan Kuşşara şehrinin yeri henüz bulunabilmiş değildir. Alişar'ın Kuşşara olabileceği ifade edilmesine rağmen son zamanlarda buranın Ankuwa olduğu iddia edilmektedir. Kuşşara'nın muhtemelen Kaniş'in kuzey-doğusunda olabileceği ifade olunmaktadır⁸¹. Kültepe metinlerinde Şamuha ile birlikte geçmesi de bu görüşün doğru olacağını düşündürmektedir. Şu-İştär ve Enlil-bani'nin Baziya'ya yazdığı mektupta şu ifadeler yer alır: belgeyi okuduğunuz günde eğer uygunsu senin borcun ödendi, Şamuha'ya ve Kuşşara'ya git ve tableti kır. Şayet uygun değilse, Şamuha'ya ve Kuşşara'ya gitme... Tilimra'ya geç. Sen kalkanları ve cariyeyi Hurama'ya gönder⁸². Kt 92/k 3869 nolu belge önemli bilgiler vermektedir. Metinde sırasıyla Hurama -Luhuzattia -[x x] - Şamuha -Hatipitra -Kutia - Karahna ve Kuburnat'ta yapılan harcamalar kayıtlıdır. Bu belgede Luhuzattia'dan sonra belirtilen yer adı kırıktr. Metindeki yer adlarının sıralamasına bakıldığında kırık olan bu ismi Kuşşara tamamlayabiliriz. Kuşşara'nın Şarkışla civarında olması gerekir.

Zalpa memleketinde Kuşşaralılarının saldırısına uğrayan Asurlu tüccarların yazdıkları mektuplardan Kuşşara sarayı ile olan ilişkilerini de öğ-

⁸⁰ Forlanini 1993, s. 123-131.

⁸¹ Nashef 1991, s. 75.

⁸² TC 1 10.

renmiş bulunuyoruz. Aşşur-ṭāb Hanunu'ya yazdığı mektupta şöyle söylüyor: Kuşşaralılar Zalpa ülkesinde Kukulanum'un oğlunun bürosunda bulunurken bize saldırdılar. Sonra Kuşşara'ya gittik ve wabartumla birlikte uşağı saraya götürdük, zira sığırın bedeli orada bulunuyordu. Birkaç defa gittik fakat saray onları Zalpa'dan yağmaladığını söyledi. Anlaşıldığına göre, tüccarlar saraya sattıkları sığırların bedelini almak istemişler fakat bu konuda bir anlaşmazlık olmuştur⁸³.

Kuşşara ile Şamuha'nın birlikte anıldıkları bir başka belge ise, Al-ṭab tarafından gönderilen mektuptur⁸⁴. Belge kırık olduğundan içeriği konusunda bilgi edinmek zordur.

Masraf listesi diye isimlendirilen belgelerden birinde şu ifadeler geçer: 1/3 şeql haberciye Kuşşara'da ödedim. 1/3 şeql Timelkiya'da haberciye ödedim. ¼ şeql yağ için Hahhum'da ¼ şeql Hahhum'da yemek için ödedim⁸⁵. Böylece Kuşşara'dan Timelkiya üzerinden Hahhum'a ulaşıldığını da öğrenmekteyiz.

Kuşşara sarayından bahseden bir belgede amutum madenini sevk etmenin bedeli olan ve Alabumun altını 8 şeql olup Kuşşara'da saray kaydetti. Ben senin borcunu ödedim. Bana taşısınlar. Amutumun bedeli buraya dönmedi. Ben Kuşşara'ya yükseleceğim⁸⁶.

Puzur-Aşşur'un İnnaya'ya yazdığı mektubunda buranın gümüşünden bahsettiğiniz gibi O diyorki, haberlerini adama gönderin. Kuşşara'da Pakılanın oğlu Şu-Kubum'a ve Şamaş-ublama ödedim. Gümüş onların kirası masrafları içindir. Onlara ödedim. Mektupları buraya taşımaz ise sana taşısınlar ben direktiflerini bekliyorum⁸⁷.

Bu defa Aşşur-taklāku tarafından İnnaya'ya yazılan bir mektupta, 10 mina gümüş riksum halinde Aşşur'un ikribumu olarak tapınağa taşındığından bahsedilerek, kendi riksumu Şu-Aşşur adına Kuşşara'da yazdıracak⁸⁸ deniliyor.

Kuşşara'da Asurlu tüccarların bir kolonisi olan wabartum bulunduğu anlaşılmaktadır⁸⁹. Mama wabartumu tarafından Hattuş kolonisine ve Kuşşara wabartumuna yazılmış mektup bulunmuştur. Ancak belge kırık

⁸³ Barjamovic 2010, s. 146.

⁸⁴ AKT 4, s. 139, Kt. 0/k 205.

⁸⁵ Kt. k/k 5.

⁸⁶ ICK I,1.

⁸⁷ TC 3, 74.

⁸⁸ Kt. 87/k 34.

⁸⁹ Boğ. 2: [a-na ka3-ri-im Ha-tu3-us^ u2] [u2-bar-t]im s^a? Ku-s^a-ra (um-ma wa-bar-tum s^a Ma-ma-a)

olduğundan içeriği bilinmiyor. Asurlu tüccarların bu devirde Kuşşara sarayının ihtiyacı olan mamul eşyayı getirmiş olmaları gerekmektedir. Zira bütün saraylar bu tüccarlardan ihtiyaçlarını gidermektedirler. Kuşşara Kültepe metinlerinde pek sık geçmez, herhalde Hititlerin yoğun olarak buldukları bu merkezde Asurlu tüccarlar iyi kabul görmemişler ve dolayısıyla burada bir kârüm teşkilatı da kurmamışlardır. Kuşşara'nın öne mi Koloni Devri'nden sonra artmış ve burası ilk Hitit Krallığı'nın merkezi olmuştur.

Šamuha Şehri

Šamuha'nın yeri konusunda, güneyden kuzeye yapılan bir seyahat esnasında çeşitli şehirlerde yapılan masrafları konu edinen Kt 92/k 3 nolu belge önemli bilgiler vermektedir. Metinde sırasıyla Hurama -Luhuzattia -[x x] -Šamuha -Hatipitra -Kutia - Karahna ve Kuburnat'ta yapılan harcamalar kayıtlıdır. Metinde Šamuha'ya varmadan önce köprü geçişi için yapılan bir ödemeden bahsedilmektedir. Buna göre; yukarıda değindiğimiz Hitit belgesinde geçen Šamuha'nın bir nehir kıyısında olduğu bilgisi, Eski Asurca metindeki köprü geçişi için yapılan ödeme ile de teyit edilmektedir. Sivas İli Yıldızeli İlçesi Kayalıpınar yerleşmesinde 2005 yılında yapılan kazılarda Orta Bronz Çağı'na ait bir yanmış ev ortaya çıkarılmıştır. Evin içerisinde Koloniler Çağı'na ait bir tablet ele geçmiştir. Ayrıca Koloniler Çağı'nın I-b tabakasıyla çağdaş bullalar bulunmuştur. Gerek söz konusu buluntular ve gerekse yukarıda yol güzergahını gösteren belgeden hareketle Šamuha şehrinin Kayalıpınara lokalizasyonu yapılmaktadır⁹⁰.

Šamuha şehri Hitite metinlerde geçer. Kizzuwadna Kummani'de bulunan Kara tanrıçanın III. Tuthalia tarafından buradan alınarak Šamuha'ya götürülmesi söz konusudur. Dolayısıyla burası Kizzuwadna'dan çok uzakta olamazdır. Šamuha şehri Hititlere düşman iki grup Kaşkaların ve Alzilerin saldırılarına maruz kalabiliyordu. Alzili düşmanın gelerek Šamuha'yı sınır yapmasından bahsedilir. Ayrıca her iki yöne karşı I. Šuppiluliuma tarafından yapılan hücumlarda bir üs olarak kullanılmıştır⁹¹. Kardeşi Muwattali tarafından Yukarı ülkeye Vali tayin edilen III. Hattuşilinin yönetim merkezi burası olabilir ve Hitite metinlerde Yukarı ülke ile Šamuha eşimsenmektedir⁹². Ayrıca gerek Asurca ve gerekse Hitite

⁹⁰ Barjamovic 2011, s. 152.

⁹¹ Yiğit, 1997, s. 276.

⁹² Yiğit 1997, s. 277.

metinlerde ırmaktan ve köprüden Şamuha'ya malların geçirilmesi söz konusu olup Kızılırmak'a yakın bir yerde olacağı görülür. Haqa'dan itibaren Tegaramma ve Hurama geçilerek Şamuha'ya ulaşılan bir kısa yolun varlığı da anlaşılır.

Şamuha şehri Asurlu tüccarların mektuplarında geçmektedir. Bunlardan birinde Şalmah isimli tüccar Nuhşatim'e yazarak Asur'a geldiğinde yolun kapısında Amur-ili'nin huzurunda bana bıraktığınız kervanın büyük tabletini sizlerde mühürleyip Abukar'a teslim ediniz ve Şamuha'ya bana taşıyın⁹³. Buradan anlaşıldığına göre Şalmah isimli tüccar Şamuha şehrinde kalmaktadır.

Şamuha şehri Asurlu tüccarların Kaniş'in kuzeyinden Orta Karadeniz bölgesindeki önemli bakır ihraç eden şehirlere ulaşmada önemli bir istasyon konumunda bulunuyordu. Tüccarların burada bulunan sarayın ihtiyacı olan hammadde ve mamul eşyayı temin etmiş olmaları gerekiyordu. Şamuha şehrinde Asurlu tüccarların küçük bir koloni dairesi (wabartum) bulunuyordu. Bu kolonide Asurlu tüccarların aralarındaki davaları çözüme kavuşturdukları, tüccarların sarayla olan ilişkilerini düzenledikleri anlaşılıyor. Şamuha wabartumu tarafından Asur Şehir Devletinin ve Kaniş kolonisinin elçisine gönderilen bir mektupta Şamuha sarayında tutuklanan şahıslardan bahsedilmekte ve metnin devamında kendilerinin teslim ettikleri yün ve merkepler söz konusu olmaktadır⁹⁴.

Şamuha wabartumunda görülen bir davayı içeren belgeden anlaşıldığına göre Amur-ili Alahumun oğlu Ataya'dan alacaklı bulunduğu 10 şeqel gümüş için davacı olmuştur. Bu dava da Şamuha wabartumu kararını vermiştir⁹⁵. Bir başka mahkeme tutanağından öğrendiğimize göre, qarratum ayı Puzur-Suen'in oğlu Sabrum'un limumluğunda Şamuha wabartumunda dava görülmüştür. Belge İşme-Dagan'ın dönemine tarihlenmiştir ve muhtemelen M.Ö. 1740'lara denk gelir.

SONUÇ

Sivas ili, M.Ö. II. bin yılın başlarından itibaren Anadolu'yu Mezopotamya'ya ve Suriye'ye bağlayan yollar üzerinde yer alıyordu. Asurlu tüccarların kervanları, Musul'un güneyinde bulunan Asur şehrinde kuzeye ilerleyip sonra batıya dönüp Fırat'ı aşarak Kargamış'a gelmekteydi. Kar-

⁹³ AKT 3, 77.

⁹⁴ VS 26, 195.

⁹⁵ TPAG I, 182, Kt. 90/k 186.

gamiş'tan itibaren yollar, kuzey, kuzey-batı ve batı yönünde ayrılarak ilerlemekteydi. Kuzeye ilerleyen yol Fırat'ı takip ederek, Samsat civarında olacağı belirtilen Hahhum şehirden hareketle, Timelkiya, Şalahşuwa, Hurama üzerinden Kaniş'e ulaşıyordu. Daha kuzeyden ise, Darende-Gürün-Pınarbaşı'ndan Kaniş'e bir başka yolun ulaştığını görmekteyiz. Kuzey-batı yönünden ilerleyen yol, Maraş-Göksun-Kemer-Pazarören üzerinden Kaniş'e ulaşıyordu. Asur'dan gelen kervanların Hahhum yolu tehlikeli olduğu zaman Mama üzerinden gitmeleri istenmektedir. Sivas çevresinde Tegamma, Luhuşatiya-Kuşşara ve Şamuha gibi şehirlerin varlığı görülür. Bu şehirlerin başında *rubaum* denilen bir yönetici yer almaktadır. Şehir beylerinden izin alarak kenar mahalleye yerleşen Asurlu tüccarlar başta sarayın ihtiyacı olan kalay ve kumaşlar olmak üzere günün moda ürünü olan çeşitli süs eşyalarını da getirip satmışlardır. Yerli halkla birlikte aşağı şehirde oturan tüccarlar onların kültüründen etkilenmişlerdir. Bölgede yaşayan Hurri/Subar adı verilen ve Kafkaslardan Orta Anadolu'ya ve oradan Filistin'e kadar geniş bir coğrafyada oturan bu insanların iki ülke arasındaki ticaretin de bir tür sigortası olmuşlardır, zira bu insanları kendi şehirlerine kabul ederek yaklaşık 250 yıl barış içerisinde yaşamışlardır diyebiliriz. Asurluların yerleştikleri coğrafya çoğunlukla Hurrielerin yaşadığı bölgedir ve bunların Hurri kültürüne yabancı olmadıkları da görülür.

KAYNAKLAR ve KISALTMALAR

- AKT I: Bilgiç- E. -H. Sever-C. Günbattı-S. Bayram, *Ankara Kültepe Tabletleri I.* Ankara 1990.
- AKT II: Bilgiç, E.- S. Bayram, *Ankara Kültepe Tabletleri II.* Ankara 1995.
- AKT III: Bilgiç, E. -C. Günbattı, *Ankaraner Kültepetafeln*, (FAOS B-3) Stuttgart 1995.
- ATHE: Kienast, B., *Die Altassyrischen Texte des Orientalischen Seminars der Universität Heidelberg und der Sammlung Erlenmeyer-Basel*, Berlin 1960.
- Balkan, Kemal, 1957, *Mama Kralı Anum-Hirbi'nin Kaniş Kralı Warşama'ya Gönderdiği Mektup*, Ankara 1957.
- Balkan, Kemal, 1987, "Eski Asur ve Anadolu'da Kızların Çocuk Yaşında Nişanlanması", *Bellekten*, Cilt: 21, Sayı: 200, s. 417-427.
- Barjamovic, Gojko (2011), *A Historical Geography of Anatolia in the Assyrian Colonial Period*, Carsten Niebuhr Institute Publications 38, Copenhagen.
- Bayram, S., 1987, "Kültepe'den Kaçakçılıkla İlgili Yeni Metinler", XXXIV. *Uluslararası Assiriloloji Kongresi*, İstanbul 1987, s. 285-289.

- BIN IV: Clay, A.T., *Letters and Transactions from Cappadocia, Babylonian Inscriptions in the Collection of J.B. Nies IV*. New Haven 1927.
- BIN VI: F.J. Stephens, *Old Assyrian Letters and Business Documents, Babylonian Inscriptions in the Collection of J.B. Nies VI*. New Haven 1944.
- CCT: *Cuneiform Texts from Cappadocian Tablets in the British Museum*.
- Çeçen, S. 1995. "mütânü in den Kültepe-Texten", *ArchivumAnatolicum*, 1, s. 43-72.
- Çeçen, S., 1997. Kaniş Kârumu'nun Diğer Kârum ve Wabartumlara KÚ.AN (amutum) ile ilgili Önemli Talimatları, *Belleten*, C. LXI, (1997), S. 231, s. 219-232.
- Dercksen J.G., 2001, "When we Met in Hattuş. Trade According to Old Assyrian texts from Alishar and Boğazköy", *Veenhof Anniversary Volume*, 39-66.
- Donbaz, Veysel, 1998, "Inscribed Spear Heads and Some Tablets at the Gaziantep Archaeological Museum" *Altorientalische Forschungen* 25, (1998), 73-85.
- Donbaz, V.-Joannes 1982, "Nouvelles Lectures de Textes Cappadociennes", *Memorial Atatürk*, (1982), 27-41.
- Duru, Refik, 1978, "İslahiye Bölgesinde M.Ö. II. Bine Ait Olan En Önemli bir Kent: Tilmen Höyük", *Anatolia (Anadolu)*, S. 21, (1978), 37-45.
- Forlanini, Massimo 1985, "Remarques Géographiques sur les Textes Cappadociens", *Hethitica VI*, (1985), 45-67.
- Garelli, P., 1963. *Les Assyriens en Cappadoce*, Paris 1963.
- Günbattı, Cahit., 1987,, "Yeniden İşlenen Bir Kültepe Tableti", *Belleten*, C. LI, (1987), S.199, 1-9.
- Günbattı, Cahit., 1998, "Kültepe'den Sargon'a Ait bir Tablet", *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi*, Çorum 1996, 261-279, (Ankara 1998).
- Günbattı, Cahit, 2002, "2000 ve 2001 Yılı Kültepe Kazılarında Ele Geçen Bazı I-b Katı Tabletleri", *V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, (Çorum 02-08 Eylül 2002), 445-451.
- Günbattı, Cahit., 2005, "Kültepe'de Bulunmuş İki Antlaşma Metni", *Belleten*, C. LXIX, S. 256, (Ankara 2005), 759-784.
- Guterbock, H. G., 1965, "A Votive Sword with Old Assyrian Inscriptions" *Assyriological Studies* 16, (1965), 197-198.
- Hawkins, J.D., 1993, "Historical Significance of the Karahöyük (Elbistan) Stele, " *N. Özgüç'e Armağan*, (Ankara 1993), 273-279.
- Hawkins, J.D., 1998, "The land of Işuwa: The Hieroglyphic Evidence", *III. Hititoloji Kongresi Bildirileri*, (Ankara 1998), 281-295.

- Heimpel, W. 2005, *Letters to the Kings of Mari*, Eisenbrauns 2005.
- ICK I: Hrozny, B., *Inscriptions Cuneiformes du Kültepe I*, Praha 1952.
- ICK II: Matouš, L., *Inscriptions Cuneiformes du Kültepe II*. Praha 1962.
- Karaduman, A.F. 1994 , *1956'da Bulunan Çeşitli Kültepe Vesikalarından Anadolu'nun Tarihi, İctimai ve İktisadi Meseleleri Hakkında Çıkan Neticeler.*)Yayınlanmamış Doktora Tezi Ankara Üniversitesi 1994).
- KKS : Matouš- L. M. Matoušova-Rajmova, *Kappadokische Keilschrift tafeln mit Siegeln aus den Sammlungen der Karlsuniversität in Prag*. Praha 1984.
- KTBI: Lewy, J. ., *Die Kültepetexte der Sammlung Rudolf Blanekertz*. Berlin, 1929.
- KTH: Lewy, J. *Die Kültepetexte aus der Sammlung Frida Hahn Berlin*. Leipzig, 1930.
- KTK: Jankowska, N.B. *Klinopisnye Teksty iz Kultepe Sobraniiah*. SSSR Moskova 1968.
- KTP: Stephens, F.J., *The Cappadocian Tablets in the University of Pennsylvania Museum*.
- KTS I: Lewy, I *Keilschrifttexte in den Antiken-Museen zu Stanbul*. İstanbul 1926.
- KTS II: Donbaz, V. *Keilschrifttexte in den Antiken-Museen zu Stanbul*, Stuttgart 1989.
- Kug: Hecker, K., *Die Keilschrifttexte der Universitätsbibliothek Giessen unter Benetzung nachgelassener Vorarbeiten von J. Lewy*. Giessen 1966.
- Larsen, M.T., 2010, *Kültepe Tabletleri VI-a*, TTK yayını Ankara 2010.
- LB: *Leiden, Sammlung Böhl, Teilweise Mitteilung*. K.R. Veenhof.
- Nashef, H. 1991, *Die Orts- und Gewässernamen der Altassyrischen Zeit* (RGTC IV) Wiesbaden 1991.
- OIP XXVI: Gelb, I.J. *Inscriptions from Alishar and Vicinity, Oriental Institute Publications 27*. Chicago 1935.
- Poat: Gwaltney, W.C. *The Pennsylvania Old Assyrian Text*, HUCA, Supplement 3. Cincinnati 1983.
- Prag I: Hecker- K -G. Kryszat- L. Matous, *Prager Kültepe-Texte I: Kappadokische Keilschrift Tafeln aus der Sammlungen der Karlsuniversität Prag*, Praha, 1998.
- Salvini, M. 1998, "New Documents for the History of Anatolia and Assyria in the Old Hittite Period", *III. Uluslar arası hititoloji Kongresi Bildirileri*, Ankara (1998), 497-504.
- TC I: Conteneau, G. *Tablettes Cappadociennes, Musee de Louvre*. Paris 1920.
- TC II: Thureau-Dangin, Fr. *Tablettes Cappadociennes, deuxieme serie Musee de Louvre*. Paris 1928.
- TC III: Lewy, J. *Tablettes Cappadociennes troisieme serie Musee de Louvre*. Paris 1935.
- TMH 1: Lewy, J. *Die Keilschrifttexte aus Kleinasien, Texte und Materialien der Frau*. Leipzig 1932.
- TPAK 1: Michel-C.P. Garelli, *Tablettes paleo-cappadociennes de Kültepe*, vol.1.(Kt.90/k) Paris 1997.

Tosun, M.-K. Yalvaç 1975, *Sumer Babil Aşşur Kanunları ve Ammi-şaduka Fermanı*. Ankara 1975.

Veenhof, K.R., 1980, "Een Oldassyrische Brief te Brussel", *Akkadica* 18, (1980), s. 31-44.

Yiğit, T., 2006, "Urşu Kuşatması Metni'nin Yeniden Değerlendirilmesi", *Anatolia/Anadolu* 31, (Ankara 2006), 43-55,

ESKİÇAĞ'DA SİVAS VE ÇEVRESİ (KOLONİ DEVİRİNDEN PERS İSTİLASINA)

In Ancient Ages Sivas and Its Surrounding (From the Colonial Period to the Persian Invasion)

Hülya Kaya Hasdemir*

ÖZET

Anadolu'yu doğu-batı ve kuzey-güney yönlerinde birbirine bağlayan yolların kavşağında yer alan Sivas şehri ve çevresi, sahip olduğu önemli konum sayesinde çeşitli kültürlerin karşılaştığı hareketli bir şehir olma niteliği taşımaktadır. Şehir yer aldığı konum bakımından oldukça talihli olsa da aynı sebepten dolayı tarih boyunca istilalara maruz kalmıştır. Prehistorik devirlerden itibaren yerleşim yeri olarak kullanılmaya başlanan şehirde antik dönemlerde Koloni Dönemi, Hitit, Pers ve Roma hâkimiyeti yaşanmıştır.

Asur Ticaret Kolonileri Devri'nden itibaren ticaret hayatında aktif olan Sivas ve çevresi, Hititler zamanında askeri ve ticari önemin yanında önemli kültür merkezleri ve tapınakların yer aldığı bir merkez haline gelmiştir. Demir Çağı'na gelindiğinde ise İskit, Med ve Perslerin siyasi açıdan bölgede etkin rol oynadığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Şamuha, Şarišša, Tegarama, Sivas

ABSTRACT

Located at the crossroads of the roads connecting Anatolia in the east-west and north-south directions, Sivas and its surrounding are a lively city where various cultures meet due to its important location. Even though the city is very fortunate in terms of its location, it has been subjected to invasions throughout history for the same reason. The city started to be used as a settlement since the prehistoric times and during the ancient times, the colonial period, Hittite, Persian and Roman domination was experienced.

The Assyrian Trade Colonies Sivas and its surrounding, which have been active in trade since the age of the Assyrian Trade Colonies, became a center of military and commercial importance as well as important cult centers and temp-

* Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

les during the Hittites. As for the Iron Age, it is seen that Scythian, Med and Persians played an active role in the region politically.

Keywords: *Šamuha, Šarišša, Tegarama, Sivas*

GİRİŞ

1. Asur Ticaret Koloniler Dönemi'nde Sivas

Anadolu'da M.Ö. 2. bin yıl başlarından itibaren yazının kullanılması ile başlayan ve Asur Ticaret Koloniler Çağı olarak adlandırılan dönem (M.Ö. 1975-1725) Mezopotamya-Anadolu ilişkilerinin ticari, iktisadi ve kültürel açıdan en canlı olduğu dönemdir. Bu süreçte tüccarlar Asur şehrinde imal ettikleri tekstil ürünlerinin yanında Babil şehrinde kumaş, İran veya Afganistan'dan kalay temin ederek bu malzemeleri altın, gümüş ve kıymetli taşlar karşılığında pazarlamak için Anadolu'daki yerel krallıklar ve halk ile yoğun bir ticari ilişkiye girmişlerdir. Ticaret yapmak için Anadolu'ya gelen tüccarlar merkezi Kültepe (Kaniş) olan kârum denilen pazar yerleri kurmuşlardır.¹

Asur Ticaret Kolonileri'nin Anadolu'daki faaliyet alanı tam olarak tespit edilememiştir. Çorum, Yozgat, Konya, Niğde, Nevşehir ve Aksaray şimdiye kadar bilinen bölgelerdir. Son yıllarda yapılan kazı ve araştırmalara göre kolonilerin faaliyet alanları kuzeyde Merzifon- Amasya, batıda Afyon ve doğuda Sivas'a kadar uzanıyordu.² Tüccarlar Anadolu'daki ticari faaliyetlerini kurmuş oldukları karum ve wabartum teşkilatları sayesinde sürdürmüşlerdir. Daha büyük yapıları teşkil eden "liman" anlamına gelen karum'lar birer ticaret merkezi, pazar yeri olarak işlev görürken, daha küçük pazar yerleri olan wabartum'lar ticaret istasyonu olarak kullanılmıştır.³

Çivi yazılı belgelerden elde edilen bilgilere göre Koloni Dönemi'ndeki ana ticaret yolu Asur kentinden başlayarak Kuzey Suriye ve Çukurova üzerinden Kayseri ovasına, buradan da Anadolu içlerine ulaşmaktadır. Kayadibi, Şarkışla ve Gemerek ovalarına yoğunlaşan Orta Tunç Çağı merkezleri, bu çağda bu bölgeden Kayseri ovasına ulaşan bir yolun varlığını düşündürmektedir. Bu güzergâhtan halen Sivas'ı Kayseri'ye bağlayan karayolu geçmektedir. Yukarı Kızılırmak havzasını kuzeyden

¹ İrfan Albayrak, "Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Asurlu Tüccarlar İle Yerli Halk Arasındaki İlişkiler", *III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu*, Kayseri, 2000, s. 35; Jan Gerrit Derksen, "From Ore to Artefact: Metals in Kanesh", *Anatolia's Prologue/ Kültepe Kanesh Karum*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2011, Kayseri, s. 110

² Ahmet Ünal, *Eski Anadolu Siyasi Tarihi*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2018, s. 259

³ Tahsin Özgüç, *Kültepe, Kanis, Nesa*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 5-6

sınırlayan platoları yaran vadiler Kızılırmak kavisi içinde ulaşılabilen doğal yollar oluşturmuştur. Günümüzde Sivas'ı Tokat'a bağlayan karayolu bu doğal yolları izlemektedir. Yukarı Kızılırmak havzasını Yukarı Fırat havzasından ayıran dağ sıraları arasından akan vadiler Şarkışla ovasını Altınyayla'ya bağlayan doğal yollar oluşturmuştur. Orta Tunç Çağı seramiğinin Karacadağ ve Altınyayla üzerinden Tohmaçay vadisinin Gürün ovasındaki bölümüne kadar yayılması, bu çağda Yukarı Kızılırmak havzasından Malatya ovasına ulaşan bir yolun varlığını ortaya koymaktadır. Günümüzde Sivas'ı Malatya'ya bağlayan kara ve demir yolları aynı güzergâhtan geçmektedir. Sivas il sınırları içerisinde tespit edilen merkezlerin konumları, Yukarı Kızılırmak havzasını Tokat, Kayseri ve Malatya ovalarına bağlayan yol güzergâhlarının Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda kullanıldığını göstermektedir. Yüzey araştırmaları, bu güzergâhların Hitit Çağı'nda da kullanıldığını ve bu yollar üzerinde yer alan bazı stratejik merkezlerin Kültepe metinlerinde adı geçen bazı önemli ticaret merkezleri olabileceğini ortaya koymuştur. ⁴ Günümüzde Sivas ili sınırları içerisinde Koloni Dönemi'ne ait iki yerleşim yeri tespit edilmiştir.

1. 1. Şamuha

Birçok Eski Asur ve Hitit metninde adı geçen Şamuha'nın yeri konusunda şimdikiye kadar çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Orlin, Şamuha'nın Yukarı Fırat- Yukarı Kızılırmak arasında⁵; Larsen, Kayseri'nin doğusunda, Malatya'nın kuzeyinde Fırat Nehri civarında⁶; Yiğit, Yukarı Kızılırmak Bölgesi'nde Sivas yakınlarında⁷ yer aldığını belirtmiştir. Şehrin yerinin kesin olarak tespit edilmesi ise Kayalıpınar köyü yakınlarındaki Harabe Mevkii'nde 2013-2014 yılları arasında yapılan arkeolojik kazı çalışmaları sırasında bulunan çivi yazılı bir Hitit metninde şehrin adının Şamuha olarak okunması sonucunda gerçekleşmiştir.⁸ Kayalıpınar, Sivas ili Yılıdızeli ilçesine bağlı Kayalıpınar Köyü yakınlarında Kızılırmak nehrinin kuzey kıyısındaki verimli bir ovanın ortasında yer almaktadır.⁹

⁴ A. Tuba Ökse, "Asur Ticaret Kolonileri Çağında Sivas", *Cumhuriyetin 80. Yılında Sivas Sempozyumu*, Sivas, 2003, s. 125

⁵ L. Lawrence Orlin, *Assyrian Colonies in Cappadocia*, Paris, 1970, s. 84

⁶ M. Trolle Larsen, *The Old Assyrian City-State and Its Colonies*, Copenhagen, 1976, s. 239

⁷ Turgut Yiğit, "M.Ö. II. Bin Yıl Anadolu Kentlerinden Şamuha'nın Tarihi ve Lokalizasyonu Üzerine", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 30, 1997, s. 287

⁸ Andreas Müller-Karpe, Vuslat Müller-Karpe, Guido Kryzsat, "Untersuchungen in Kayalıpınar 2013 und 2014", *MDOG*, S.146, 2014, s. 11

⁹ Vuslat Müller-Karpe, Andreas Müller-Karpe, "Kayalıpınar'da Yapılan Araştırmalar", 29. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. 2, Malatya, 2011a, s. 407

Şamuha şehri ile ilgili Koloni Dönemi'ne ait bilgilerimizin çoğunu Asurlu tüccarlara ait çivi yazılı tabletlerden öğrenmekteyiz. Buna göre; Şamuha'da Karum II tabakası ile çağdaş bir wabartum¹⁰, Karum Ib tabakası ile çağdaş olmak üzere bir Karum¹¹ ve saray (ekallum) teşkilatı bulunuyordu.¹² Bunların yanında Kt 90/k 196 belgesinden tüccarlar arasındaki anlaşmazlıkların şehirdeki wabartum mahkemesi tarafından çözüldüğü anlaşılmaktadır. Alāhum'un oğlu Ata'nın iki Asurlu tarafından alacakları olan 10 şeqel gümüş için dava edildiği ve Şamuha wabartumunun davayı sonuçlandırdığı görülmektedir.¹³

Asurlu tüccarlara ait belgelerden bazı tüccarların Şamuha'da ev ve depolarının bulunduğu anlaşılmaktadır. Kt 87/k 528 belgesinde Amur-Şamaş isimli tüccarın şehirde deposunun olduğu görülürken,¹⁴ Kt v/k 17 nolu mektupta Şalim-ahum'un¹⁵ ve Kp 14/113 belgesinde Tatali isimli tüccarın şehirde evi olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶ Yine Kayalıpınar'da Koloni Dönemi'ne ait bir evde Eski Asur lehçesi ile yazılmış köle satışına dair Kp 05/120 nolu belgede evin Tamura isimli tüccara ait olduğu görülmektedir. Metnin ilgili satırlarının tercümesi şöyledir: "Satıcı onu (esir bir kızı) satması için bir tüccara verdi. Tüccarın elinden onu Tamura satın aldı. Eğer birisi Tamura'ya karşı hak iddia edecek olursa, satıcı ona iki mina gümüş ödeyecek."¹⁷ Bu belge sayesinde Şamuha'da Koloni Dönemi'nde köle ticaretinin yapıldığını anlamaktayız.

Anadolu'da Koloni Dönemi'nde yün üretiminde Kaniş, Luhuzatiya, Mama ve Hahhum gibi şehirler başlıca sırada yer almaktadır. Özellikle Luhuzatiya şehrindeki yün üretimiyle ilgili yaklaşık 10.000 metin bulunmaktadır. Şamuha şehri de dönemde yün ticaretinde adı zikredilen şehirler arasında yer almaktadır.¹⁸ Kt 93/k serisine ait belgelerde Şamuha'nın adı

¹⁰ Larsen, 1976, s. 239; Gojko Barjamovic, Thomas Hertel, M. Trolle Larsen, *Ups and Downs at Kanesh*, Leiden, 2012, s. 77; Kemal Balkan, *Kaniş Karum'unun Kronoloji Problemleri Hakkında Müşahedeler*, TTK, Ankara, 1955, s. 29

¹¹ Yiğit, 1997, s. 274

¹² Orlin, 1970, s. 84

¹³ Cecile Michel, Paul Garelli, *Tablettes Paleo-Assyriennes de Kültepe*, Volume I, Paris, 1997, s. 244-245; Hasan Ali Şahin, "Anadolu'daki Koloni Mahkemeleri", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 21, Yıl 2006/2, s. 137

¹⁴ Gojko Barjamovic, *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*, Copenhagen, 2011, s. 153

¹⁵ Emin Bilgiç, Cahit Günbattu, *Ankaraner Kültepe-Texte III*, Stuttgart, 1995, s. 125-126

¹⁶ A. Müller-Karpe, V. Müller-Karpe, Kryzsat, s. 36-37

¹⁷ V. Müller-Karpe, A. Müller-Karpe, 2011a, s. 412

¹⁸ Angenete Wisti Lassen, "The Trade in Wool in Old Assyrian Anatolia", *JEOL* 42, 2010, s. 168

yün ticaretinde Luhuzatiya ile birlikte zikredilmektedir. Bu belgelerden birisi olan 93/k 84 nolu belgede geçen “Temsilcileriniz bana Luhuzatiya’da 7 talent 20 mina kirli yün verdi... Ben bütün bunları Şamuha’dan aldım. Temsilcilerinizin bana Luhuzatiya’da verdiği 300 kipunani ve 100 tarak... Ben Şamuha’da ip aldım” ifadesine göre Şamuha yün ticaretinde aktif bir rol oynamıştır. Şamuha’dan Kaniş’e yazılan VS 26, 195 nolu mektupta tüccarlar yün ticaretinde saray ile aralarında yaşanan sorundan bahsetmektedirler. Metnin tercümesi şöyledir: “Şamuha şehrinden Kaniş kolonisine: Burada saray tarafından el konulan yün için sarayı sakinleştirdik, fakat saray şöyle dedi: ‘Eğer yarısını alırsan, yarıya kadar al ama yarısını almazsan saraydan çık!’ Bize 16 talent ve 30 mina yün (yaklaşık 500 kg) ve 3 siyah eşek verdiler. Biz onları elçilere emanet ettik ve size gönderdik.”

Şamuha’da köle ve yün ticaretine ek olarak kumaş ticareti yapıldığı da bilinmektedir. Kt 93/k 60 belgesinde Haqa’dan Şamuha’ya 34 pirikanum kumaşının taşınacağı bildirilir. Bu belge bize Haqa’dan Tegarama ve Hurama üzerinden Şamuha’ya ulaşan bir yol olduğunu gösterir. Bu yol Fırat nehri ve Şamuha arasındaki en kısa yol olabilir.¹⁹

Tüccarlar Anadolu’da şehirler arası seyahat ederken belirli bir ücret karşılığında bit wabrim denilen hanlarda konaklıyordu.²⁰ Bir masraf listesini içeren Kt 92/k 3 nolu belgede Şamuha’da tüccarların konakladıkları bir han olduğu anlaşılmaktadır. Belgede yolculuk boyunca sıra ile harca yapılan şehirler kaydedilirken, bizlere Şamuha’nın çevresinde yer alan şehirler hakkında da bilgi verilmektedir. Metnin ilgili satırlarında şunlar kaydedilmiştir: “Hurama’daki kervansaraya 1 şeşel gümüş verdim. Dāya’nın oğlu İkun-piya’ya tekstil kaçakçılığı için Luhuzatiya’da 21 şeşel ödedim. Eşekler ve onların barınması için 3 şeşel kalay ödedim. [xx] köprü için para ödedim. Şamuha’da han için x şeşel kalay ödedim. Şamuha’ya kadar hamal için 1 şeşel gümüş ödedim. Hatipitra’da 3 şeşel kalay ödedim. Kutia’da belediye başkanına 1 ½ şeşel kalay verdim. Karahna’daki rabi sikkatim’e²¹ 12 şeşel kalay ödedim. Karahna’da Kuburnat’a kadar hamallara 3 şeşel gümüş ödedim. Sınırda nishatum²² vergisi için 6 şeşel gümüş verdim...”²³

¹⁹ Barjamovic, s. 136; 153; 151

²⁰ Larsen, 1976, s. 279

²¹ Anlamı hakkında çeşitli görüşler ileri sürülen rabi sikkatim, Veenhof tarafından ordu komutanı, madenlerden sorumlu yüksek rütbeli görevli olarak açıklanmıştır. Bkz. Klaas R. Veenhof, *Aspects of Old Assyrian Trade and Its Terminology*, Leiden, 1972, s. 331

²² Hakkında en çok şey bilinen nishatum çıkmak, koparmak, çekip almak anlamındaki nasāhum fiilinden türetilmiştir. Nishatum tekstil ürünlerinden ve yünden %5, kalaydan

1. 2. Tegarama

Koloni devrinde Sivas'ta yer alan ikinci şehir olan Tegarama Sivas ili Gürün ilçesi ile eşleştirilmektedir.²⁴ Şehir Asur kaynaklarında Tilgarim-mu, Hitit kaynaklarında Tagarama veya Gurunian, Tavrata Togarma, Ermeni kaynaklarında Arabisios, Kimmer ve İskit tarihinde Tehaorma olarak isimlendirilmektedir.²⁵

Tegarama, Fırat üzerinden Orta Anadolu'ya ulaşan bir yol üzerinde yer aldığı için Koloni Dönemi'nde önemli bir merkez olmuştur. Asurlu tüccarlar burada kurmuş oldukları karum ve wabartum teşkilatları sayesinde düzenli bir ticari hayat sürdürmüşlerdir.²⁶ Belgelerden şehirde bir saray yapısının bulunduğu anlaşılmaktadır.²⁷

Tegarama'nın adı belgelerde özellikle Hattum, Zalpa ve Mama gibi devrin önemli şehirleriyle birlikte sık zikredilmiştir.²⁸ Mama ve Tegarama adının birlikte zikredildiği Kt 90/k 110a belgesinin ilgili kısmının tercümesi şöyledir: "Şallim-Aşşur Enam- Aşşur'a şöyle söyler: Asur'da bana emanet ettiğiniz 114 kumaştan sıradan kalitede 2 kumaş eksiktir. Aşşur-imitti'nin oğlu Merali'nin evinde 16 tane kumaş bıraktım. Bunlardan 6 tanesi iyi kalitede kumaştır. İli-bāni'nin oğlu Şallim-Aşşur'un Tegarama'daki evinde 30 kumaş bıraktım. Giderlerim için hiçbir şey almadım ve onları Kaniş'e getirmediğim."²⁹ Belge sayesinde Tegarama'da kumaş ticaretinin yapıldığının yanı sıra Şallim-Aşşur isimli tüccarın şehirde evinin olduğunu da anlamaktayız. Yine bir kumaş sevkiyatını içeren CCT 5, 30a belgesinde Mama ve Tegarama şehirleri birlikte zikredilmektedir. Söz konusu metnin ilgili satırları şöyledir: "Mama'daki kalacak yer için 2/3 şeşel gümüş ödedim. Kumaşları Tegarama'da saraya teslim ettiğimde 22 1/2 gümüş aldım."³⁰

2/65 ve gümüşten 5/120 oranlarında alınmaktaydı. Bkz. Sebahattin Bayram, "Kültepe Tabletlerinde Geçen Vergiler ve Özellikleri", *DTCF Dergisi*, C. 36, S. 1-2, 1993, s. 6

²³ Klaas R. Veenhof, "Travelling in Ancient Anatolia Two New Sources From Kanesh" *Hayat Erkanal'a Armağan: Kültürlerin Yayılması*, Homer Kitapevi, İstanbul, 2006, s. 780; Barjamovic, s. 152

²⁴ K. R. Veenhof, "Een Oudassyrische Brief Te Brussel", *Akkadica* 18, 1980, s. 42; Paul Garelli, *Les Assyriens En Cappadoce*, Paris, 1963, s. 117; Khaled Nashef, *Repertoire Geographique des Textes Cuneiformes IV*, Wiesbaden, 1991, s. 117

²⁵ Ed. Kadir Pürlü, *Gürün Kültür Envanteri*, 2. Baskı, Sivas, 2011, s. 19

²⁶ Şahin, 2006, s. 134

²⁷ Orlin, 1970, s. 86

²⁸ Barjamovic, s. 123

²⁹ Michel, Garelli, s. 123-125

³⁰ Barjamovic, s. 124

Asur-Kaniş yol güzergâhında yer alan Tegarama'da Asurlu tüccarlar şehirden geçmek ve ticaret yapmak için çeşitli vergiler ödemişlerdir. Konu ile ilgili ilk örnek olan Kt 92/k 221 nolu belgenin 1-15. satırlarının tercümesi şöyledir: “Kārum Kaniş, šaqil datim “Kulia”, kārum Tegarama ve oranın sakini Kukulānum’un oğlu İdī-Aššur’a şöyle diyor: Biz hesaplaştık ve 25 mina 4 ¼ šeşel (olan) datum vergisini³¹ ödedik. İdī-Aššur hesabı elde etmiştir.”³² CMK 58 nolu belgede tüccarların šaddu’atum vergisinden şikâyet ettikleri görülmektedir. Ayrıca rehin olarak tutulan bir arkadaşlarını kurtarmak için ödemeyi kumaşla yaptıkları görülmektedir. Söz konusu olan metnin ilgili satırları şöyledir: “Mama wabartumundan Kuššara wabartumuna: Adad-bani’nin bize getirdiği habere göre Tegarama’nın elçileri Bur-Aššur ve Šu-Suen, Adad-bani’ye ait olan 10 kutānum kumaşını burada kâtip gözetiminde... (metnin büyük bir kısmı kırıktır) kâtip Aššur-ban, 3 adet kumaş aldı. Aššur-malik’in oğlu Kurara’nın serbest bırakılması için 1 kumaş ödendi ve bir Anadolu’lu onu buraya yönlendirdi. Kalan iyi kalite 6 kutānum kumaşını İštar-İlišu’nun oğlu Adad-bani’ye verdik. Sevgili babalarım ve efendilerim: šaddu’atum vergisini³³ koymamalısınız. Yerliler üretmeye devam ediyor, (esirler) ve onların fidyeleri için para yok.”³⁴

Asurlu tüccarların kişisel arşivlerini oluşturan çivi yazılı belgeler çoğunlukla ticari içerikli olmakla birlikte Anadolu’nun ilk tarihi dönemlerinin sosyal, kültürel, siyasal ve ekonomik yönlerinin aydınlatılmasında önemli kaynak teşkil etmektedir. Tüccarlar yazışmalarında özellikle ticari faaliyetlerini olumsuz etkileyen savaşlar, isyanlar ve salgın hastalıklar gibi konular hakkında bilgi aktarmışlardır.³⁵ Tegarama şehriden Kaniş şehrine yazılan bir mektupta burada bulunan tüccarlar yaşanan bir isyandan bahsederek, muhtemelen kargaşa ortamında rehin düşen arkadaşlarının kurtarılması için yardım istemişlerdir. Kt 83/k 129 nolu mektupta şu satırlar kaydedilmiştir: “[Kaniş kârumuna] Tegarama kârumu şöyle der:

³¹ Asur’dan gelen kervanlardan Anadolu’da alınan vergi, ödeme veya yol parası olarak değerlendirilmiştir. Bu verginin, malın değerinin belli bir oranına uygulandığı ve elde edilen gelirin bir kısmının karakol masraflarında ya da güvenliği sağlamada kullanıldığı bilinmektedir. Bkz. Bayram, s. 10

³² Salih Çeçen, “Kaniş Kārum’unun Diğer Kārum ve Wabartumlar’a KÜ.AN (amutum) ile İlgili Önemli Talimatları”, *Belleten*, C. LXI, S. 231, 1997, s. 227-229

³³ Nishatum’dan sonra en çok kaydedilen vergidir. 1/60 oranında alınmaktadır. Bkz. Bayram, s. 9

³⁴ Barjamovic, s. 124

³⁵ Hakan Erol, “Kültepe’den Bir Metne Göre Asur Bölgesinde Yaşanan Bir İsyân ve Anadolu’daki Diğer İsyânlarla İlgili Kayıtlar”, *Archivum Anatolicum*, S. 11/2, 2017, s. 24

İşitiyoruz ki kral ve kraliçe [zor durumdadır]. Sizler babamız beylerimsiniz! Beylerimiz! Memleket isyan halindeyken sizin bulunduğunuz yere yazdık. Habercilerimiz Aşşur-nādā ve Ku[şa]’yı benim adıma gözetiniz ve (zira) bizim habercilerimize onlar hiçbir şey vermedi.”³⁶

Anadolu’da bağcılığın gelişimine bağlı olarak şarap üretiminin yaygın olarak yapıldığı merkezler vardı. Belgelerde Anadolu’da ticareti yapılan şarabın, temin edildiği şehirler arasında Zalpa, Urşu, Unibgum şehirleri ile birlikte Tegarama şehri de zikredilmektedir. Asurlu tüccarlar arasındaki Kt a/k 345 numaralı mektupta Aşşur-emūqi isimli tüccar tarafından, Asānum’a x+7 litre şarap ve 1 litre Tegarama şarabının gönderildiğinden bahsedilmektedir. Metnin 17-19. satırlarında şunlar kayıtlıdır: “İçinden 1 sila’sı Tegarama’nın (şarabı) olan [x]+7 sila şarabı sana taşımaktadırlar.”³⁷

Belgelere göre şehirde kumaş ve şarap ticaretine ek olarak köle³⁸ ve yün³⁹ ticaretinin de yapıldığı anlaşılmaktadır. Asur Ticaret Kolonileri Dönemi boyunca metinlerde zikredilmeye devam eden Tegarama, dönemin sonunda Hitit yerleşimi olarak varlığını sürdürmeye devam etmiştir.

2. Hititler Zamanında Sivas

Yüzey araştırmaları Sivas il sınırları içerisinde tespit edilen Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’ne ait, Yukarı Kızılırmak Havzasını Tokat, Kayseri ve Malatya ovalarına bağlayan yol güzergâhlarının Hititler döneminde kullanılmaya devam edildiğini göstermektedir.⁴⁰ Metinler sayesinde ticari malların bu yol güzergâhlarına ek olarak Şamuha’ya, Maraşsantiya (Kızılırmak) vasıtasıyla kayıklar ve sallar kullanılarak getirildiği bilinmektedir. KUB XXXI 79 nolu belgede Pittiyarik ve Arziya şehirlerinden Şamuha’ya gemi ile yapılan erzak nakliyatından bahsedilmektedir. Metinden anlaşıldığı kadarıyla su seviyesi yeterince yüksek olmadığı için Pittiyarik şehrinde yapılan teslimat iki seferde nakledilmiştir.⁴¹

³⁶ Remzi Kuzuoğlu, “Asur Ticaret Kolonileri Çağında Anadolu Kraliçeleri”, *Belleten*, C. LXXI, S. 262, 2007, s. 803-804; Barjamovic, s. 132

³⁷ Cecile Michel, “A Table Avec les Marchands Paleo-Assyriens”, *Assyrien im Wandel der Zeiten (HSAO 6- CRRAI 39)*, Heidelberg, 1997, s. 105; Esmā Öz, “Kültepe Tabletlerine Göre Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Anadolu’da Üzüm Yetiştiriciliği ve Bağcılık”, *Akademik Bakış Dergisi*, C. 5, S. 9, 2011, s. 288

³⁸ TPAK I, 200 nolu belgede Tegarama’da satılan 3 kadın köle için 6 ½ mina gümüş ödendiği görülmektedir.

³⁹ AKT 5, 56 belgesinde Tegarama’dan getirilen 5 adet yünden bahsedilmektedir.

⁴⁰ Ökse, 2003, s. 125

⁴¹ John Garstang, O. R. Gurney, *The Geography of The Hittite Empire*, London, 1959, s. 33-34

Hititler döneminde bu yol güzergâhları ticari amacın yanı sıra ihtiyaç doğrultusunda askerlerin ilgili bölgeye sevk edilmesinde de kullanılmaya devam edilmiştir. İl sınırlarında yer alan Şamuha, Şarişsa ve Tegarama şehirlerinin sahip oldukları konum bakımından Hititler için hem ticari, hem askeri hem de dini açıdan büyük önem taşıdığı anlaşılmaktadır.

Sivas, Hititler döneminde Yukarı Ülke (KUR UGU^(T1))⁴² olarak adlandırılan, Kızılırmak'ın küçük kolları ile çevrelenen dağlık bölgede yer almaktadır. Yukarı ülke stratejik açıdan oldukça büyük önem sahip olmuştur. Çünkü bölgenin düşmanlar tarafından ele geçirilmesi Sivas'tan Malatya ovasına uzanan bölgeyi (Tegarama) düşman saldırısına açık hale getirmiştir. Oysa bu yol Hititler için Kuzey Suriye'ye giden önemli bir rotayı oluşturuyordu ve I. Murşili döneminden Şuppiluliuma dönemine kadar bölgeye tek iletişim yolunu sağlıyordu.⁴³

Koloni döneminde varlığını bildiğimiz Şamuha ve Tegarama şehirleri Hititler tarafından iskân görmeye devam ederken, bu şehrin yanı sıra Hititler tarafından Sivas ili Altınyayla ilçesinde inşa edilen Şarişsa şehri Hititler için önemli bir kült merkezi olarak işlev görmüştür.

2. 1. Şamuha

Şamuha, Hititçe çivi yazılı metinlerde ilk olarak Telipinu Fermanı'nda EMEŞ NA₄ KISIB (mühür evleri) ile ilgili olarak sayılan şehirler arasında geçmektedir. Belgede Şamuha hakkında fazla bilgi bulunmasa da, Koloni Dönemi'nde iskân edilen ve Hitit İmparatorluk Dönemi'nde çok sayıda metinde karşımıza çıkan şehrin, Eski Hitit Dönemi'ne ait bir kaydının bulunması açısından önem taşımaktadır.⁴⁴

Çivi yazılı metinlerde karşımıza eski Anadolu'da yer alan "kutsal kent" veya "tanrı kenti" olarak adlandırılan bazı kentler çıkmaktadır. Bunların birçoğunun kökeni Hitit öncesi yerli Anadolu kavimlerine uzanmaktadır. Bunun dışında bazı kentler de belirli büyük tanrıların kült merkezi olarak dini bir yapıya sahip olmuşlardır. Bu şehirlerden birisi olan Şamuha İstar'ın (Hurricce =Şauşga)⁴⁵ dini merkezi olarak önemli bir rol oynamıştır.⁴⁶ Kutsal bir kent olan Şamuha'da yer alan tapınaklarda çok

⁴² Ahmet Ünal, *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2016, s. 880

⁴³ J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, Arkadaş Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2013, s. 59

⁴⁴ Yiğit, 1997, s. 274

⁴⁵ Trevor Bryce, *The Kingdom of The Hittites*, Newyork, 2005, s. 162

⁴⁶ Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, C. 3, İstanbul, 2005, s. 21

sayıda değerli madenlerden yapılmış kutsal eşyalar saklanıyordu. Bu yüzden şehir yağmacılara karşı çok iyi bir savunma sistemiyle donatılmıştır.⁴⁷ Yapılan son kazıların da gösterdiği gibi kentin çok sağlam sur duvarları ve dört adet kent kapısı bulunmaktadır. Şamuha Hurri kültürünün ağır bastığı bir şehir olması nedeniyle kralın kültürel kökenine uyum sağlamıştır.⁴⁸

II. Murşili dönemine ait bir metinden öğrendiğimize göre Tuthaliya DINGIR^{LİM} GE₆^(Şİ) Karanlık Tanrısı (Kara Tanrı) kültünü Kizzuwatna'dan Şamuha'ya taşımıştır. Mezopotamya'da LAMAŞTU olarak anılan bu demonik tanrının Hitit panteonuna neden dâhil edildiği bir merak konusudur. Ancak bunun net bir cevabı yoktur. T. Yiğit, Kizzuwatna'da olası bir saldırı durumunda kültün korunması için Şamuha'ya taşındığını belirtir.⁴⁹ Ancak Şamuha'nın Azzili düşmanlarca saldırıya maruz kaldığı bilinmektedir. A. Ünal ise bu kültün Şamuha'ya taşınmasıyla tanrıya hizmet karşılığında bir lütuf kazanılmanın amaçlandığını belirtmektedir. Belgelere göre Şamuha, Parnaşşa ve Laḫḫurama başta olmak üzere en az üç Hitit kentinde Kara Tanrı için yapılmış tapınaklar ve bu tapınaklarda kült töreni için görevlendirilmiş rahip ya da rahibelerin varlığı bilinmektedir. II. Murşili, Tuthaliya zamanında Kara Tanrı için düzenlenen ritüellerin zamanla bozulmasından dolayı kültü yeniden kurarak kral, kraliçe ve prenslerin Şamuha'ya her geldiklerinde Kara Tanrı ayinlerini bu yeni düzenlemeye göre yapmalarını sağlamıştır.⁵⁰

Yine Tuthaliya döneminde Şamuha önemli bir olayla karşımıza çıkmaktadır. Yaşanılan Arzawa ve Kaşka tehdidi yüzünden kral daha güvenli olduğu için ikametgâhını geçici olarak Şamuha'ya taşımıştır. Tuthaliya, Şamuha'da bulunduğu sürece idari, askeri ve dini işleri bu şehirden yönetmiştir. Ancak bu olay başkent Hattuşa'dan Şamuha'ya taşındığı şeklinde yorumlanmamalıdır.⁵¹

Azzi-Ḫayaşa ve Kaşka toprakları arasında tampon bir bölge oluşturan Yukarı Ülke sınırında yer alan Şamuha, Hititler için önemli bir askeri

⁴⁷ Ahmet Ünal, *Puduhepa ve Zamani*, Hitit Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2014, s. 230; Tuthaliya ve Aşmunikal çiftinin mühür baskıları Kayalıpınar kazıları sırasında ele geçirilmiştir. Bkz. Vuslat Müller-Karpe, Andreas Müller-Karpe, 2011a, s. 410

⁴⁸ Ünal, 2018, s. 474

⁴⁹ Yiğit, 1997, s. 275

⁵⁰ Ahmet Ünal, "The Nature and Iconographical Traits of "Goddess of Darkness", *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and Its Neighbors Studies in Honor of Nimet Özgüç*, TTK, Ankara, 1993, s. 939 vd.

⁵¹ Bryce, 2005, s. 147

merkez olmuştur. I. Šuppiluliuma dönemine ait bir metinde, Šuppiluliuma'nın Azzi-Ḥayaša ve Kaška topraklarına yaptığı bir seferde düşmanı yendikten sonra ele geçirdiği esirleri şehre getirdiği anlaşılmaktadır. İlgili metnin tercümesi şöyledir: "Fakat babam ileriye doğru yürüdüğü zaman, ülkesinde Ḥayaşalı düşmanla karşılaşmadı. Babam tekrar Ḥayaşalı düşmana karşı gitti, fakat onu yine bulamadı. Fakat o, Kaşkalkı düşmanı, tüm kabile askerlerini ülkede yakaladı ve ona tanrılar yardım ettiler, [Arinna şehrinin Güneş Tanrıçası, Hatti şehrinin Fırtına Tanrısı, Ordunun Fırtına Tanrısı, Savaş Alanı Tanrıça İštar'ı] ve böylece çok sayıda düşman öldü. Ayrıca birçok sayıda düşman öldü. Ayrıca birçok esir aldı ve onları Šamuha'ya getirdi. Sonra babam Šamuha'dan ileriye doğru gitti."⁵² Šamuha, Šuppiluliuma tarafından Azzi-Ḥayaša üzerine yapılan seferde bir askeri üs olarak kullanılmıştır.

II. Muwatalli zamanında III. Hattušili'den önce Yukarı Ülke'yi Zida'nın oğlu Armatarhunda idare etmiştir. Hatti ülkesinin Güneydoğu sınırları Mısır tarafından tehdit altında bırakıldığı için, Muwatalli seferlerini yöneteceği Güneydoğu bölgelerine daha yakın bir askeri üs kurmak için başkenti Tarḫuntaša'ya taşımış, Kaška probleminin çözümü için Yukarı Ülke'nin yönetimini Armatarhunda'dan alıp, kardeşi Hattušili'ye vermiştir.⁵³

Bundan sonra Hattušili ve Armatarhunda arasında iktidar mücadelesi başlamış ve Hattušili rakibini yenmeyi başararak onu Kıbrıs'a (Alaşiya) sürgün etmiştir. Bununla yetinmeyen Hattušili rakibini kendisine karşı kara büyü yapmakla suçlayarak Armatarhunda'nın bütün mallarını haczetmesini meşrulaştırmak için malların tamamını rüyasına girip ona yol gösteren hakimesi ve koruyucusu Šamuha Šaušga'sına bağışlamıştır. Bu tanrıçanın ayinlerini ayırarak, Armatarhunda'nın önemli üstlerinden biri olan Sivas bölgesine ya da Göksun'a lokalize edilen Urikina kentinde tapınak yaptırmıştır. Aslında bu tapınaklar ve Šaušga kültü bahane olarak kullanılmıştır. Şehirlere bu vakıfları kurarken, Armatarhunda'nın bu kentte mevcut olan tüm varlıkları da elden çıkarılarak, dini vakıf kisvesine sokulmuştur.⁵⁴

⁵² Hans Gustav Güterbock, "The Deeds of Suppiluliuma as Told By His Son, Mursili II", *Journal Of Cuneiform Studies*, V. 10, N. 2, 1956, s. 62-63

⁵³ Leyla Murat, "Hitit Coğrafyasında Yukarı Ülke ve Tarihi Önemi", *Türkiye'de Sosyal Bilimlerin Gelişmesi ve Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, 1998, s. 183-184

⁵⁴ Ünal, 2018, s. 728-729

Muwatali'nin ölümünden sonra Hattuşili ve yeğeni Urhiteşub arasında yaşanan taht mücadelesinin anlatıldığı belgelerde Şamuha şehrinin adı sık sık geçmektedir. Tahta çıktığında III. Murşili adını kullanan Urhiteşub, Hattuşili'nin idaresi altında olan dini merkezleri tek tek onun elinden almıştır. Hattuşili'nin elinden alınan merkezler arasında Şamuha da yer almaktadır. Hattuşili, Urhiteşub'a karşı harekete geçince "Şamuhanın İstar'ı ile Nerik'in Fırtına Tanrısı davamızı sonuca bağlasın" diyerek hakimesinin lütfuna başvurmuştur. Urhiteşub, Şamuha'ya çekilerek savunma hazırlıklarına başlamıştır. Hattuşili kenti kuşatmış ve kendi ifadesine göre rakibini "ahırda bir domuz gibi" sıkıştırılmıştır.⁵⁵ M.Ö. 1290 tarihinde Hattuşili'nin şehri kuşattığı sırada kent surlarının yıkıldığı kaydedilmiştir. Surlar dönemde top kullanılarak yıkılmayacağına göre burada yaşanan olayın deprem olması yüksek ihtimaldir.⁵⁶

Hattuşili, yaşanan bu mücadelenin yeğeni Urhiteşub için "esir aldım", "onu (Şamuhadan) tıpkı bir tutsak gibi aşağıya getirdim; ona Nuhaşşe Ülkesi'nde müstahkem kaleler verdim ve o artık orada yaşadı" dese de gelişen ifadeler onun ifadesiyle çelişkiler yaratır. Urhiteşub surların yıkılmasının ardından bir yolunu bularak kaçmış ve Kuzey Suriye'de bugünkü Lübnan topraklarında bulunan Nuhaşşe ülkesine sığınmıştır.⁵⁷

Şehir ile ilgili dini metinlerde İstar'dan sonra en çok Şamuha şehrinin Tanrı Abara'sı zikredilmektedir. Tanrıça Abara şehir panteonunda İstar'dan sonra ikinci sırada yer almaktadır. Yiğit'e göre Abara, Muhtemelen Hurri kökenli bir tanrıçadır. Bu tanrıçanın Şamuha İstar'ının Hurrice'deki özel adı olabileceğini ya da Şamuhadaki Kara Tanrı ile aynı tanrı olabileceği belirtilmektedir.⁵⁸

Şamuha şehrinin Tanrı Abara'sı ve Şamuha şehrinin Fırtına Tanrısı Hitit anlaşma metinlerinde yemin şahidi tanrılar olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵⁹ Şehirde İstar, Abara ve Fırtına Tanrısı'ndan sonra kutsanan

⁵⁵ Ünal, 2018, s. 763

⁵⁶ Ahmet Ünal, "Naturkatastrophen in Anatolien IM 2. Jahrtausend V. Chr." *Belleten*, C. XLI, S. 163, 1997, s. 471-472

⁵⁷ Ünal, 2018, s. 773

⁵⁸ Yiğit, 1997, s. 280

⁵⁹ Şeha Nehri Ülkesi hâkimi Manapa-Tarhunta ile II. Murşili arasında yapılan anlaşmada Şamuha şehrinin Fırtına Tanrısı ve Şamuha şehrinin Tanrı Abara'sı üzerine yemin edilmiştir. Bkz. Gary Backman, Hoffner A. Harry, *Hittite Diplomatic Texts*, Atlanta, 1996, s. 80-81; Güngör Karauğuz, *Hitit Devletinin Siyasi Anlaşma Metinleri*, Çizgi Kitapevi, Konya, 2002, s. 137; Wiluşa kralı Alakşanduş ile II. Muwatali arasındaki anlaşmada Şamuha şehrinin Fırtına Tanrısı ve Şamuha şehrinin Tanrı Abara'sı üzerine yemin edilmiştir. Bkz. Backman, Hoffner, s. 87; Karauğuz, s. 147; Nuhaşşi Ülkesi hâkimi Tette ile I. Şuppiluliu-

diğer tanrılar şunlardır: Hepat, Hıwariyanzipa, Hıwasanna, Zappana, Hantitassu, Tamininga şehri İstar'ı, Ninatta ve Kulitta.⁶⁰

Şehrin adı dini içerikli Hitit metinlerinde *agrig* olarak adlandırılan görevli listesinde anılmaktadır. Bu, kentte önemli bayramların kutlandığı ve dini ritüellerin gerçekleştirildiğini göstermektedir. *Agri* olarak isimlendirilen bu görevliler, yerel kültle ilgili olarak, tapınağın ihtiyaç duyduğu yiyecek, içecek ve diğer malzemelerden sorumlu tutulmuşlardır. Metinlerde Şamuha'dan başka Nerik, Hanhana, Kaštama, Hattuša, Ankuwa ve Tuwanuwa şehirlerinin adları da *agrig* listesinde yer almaktadır.⁶¹

2. 2. Tegarama

Hititler zamanında iskân edilmeye devam eden Tegarama şehri Hitit çivi yazılı metinlerinde ilk olarak I. Murşili döneminde karşımıza çıkmaktadır. İç ayaklanmaları bastırmak için Orta Anadolu'ya düzenlenen seferde kralı en çok uğraştıran ve Hitit hâkimiyeti altına girmek için direnen şehirler arasında Tegarama'nın da adı zikredilmektedir.⁶²

Tegarama çivi yazılı Hitit metinlerinde çoğunlukla askeri faaliyetleri içeren belgelerde zikredilmiştir. Şuppiluliuma'nın kahramanlıklarının anlatıldığı II. Murşili dönemine tarihlenen bir belgede Tegarama'nın Hurri ülkesine yapılacak olan sefer için askeri üs olarak kullanıldığı görülmektedir. Tegarama'dan hareket edilerek Hurri ülkesine yapılan sefer ve hazırlıkları metinde şöyle anlatılmaktadır: "Babama şöyle söylediler: 'Hurri-ler Murmuriga'daki asker ve savaş arabalarını kuşattı.' Babam askerleri ve savaş arabalarını seferber edip, Hurri topraklarına yürüdü. Tegarama ülkesine vardığında, Talpa kasabasında askerlerini ve savaş arabalarını tefiş etti. Daha sonra oğulları Arnuwanda ve baş MEŞEDİ Zida'yı Tegarama'dan öncü birlik olarak Hurri ülkesine gönderdi. Arnuwanda ve Zida ülkeye geldiğinde düşman onlarla savaşmak için geldi ve babamın tanrı-

ma arasındaki anlaşmada Şamuha şehrinin Fırtına Tanrısı ve Şamuha şehrinin Tanrı Abara'sı üzerine yemin edilmiştir. Bkz. Backman, Hoffner, s. 53; Karauğuz, s. 238; Amuru-ru Tuppı-Teşup ile II. Murşili arasında yapılan anlaşmada Şamuha şehrinin Fırtına Tanrısı ve Şamuha şehrinin Tanrı Abara'sı üzerine yemin edilmiştir. Bkz. Backman, Hoffner, s. 3; Karauğuz, s. 190-191; Mitannili I. Şattliwaza ile I. Şuppiluliuma arasındaki anlaşmada Şamuha şehrinin Fırtına Tanrısı ve Şamuha şehrinin Tanrı Abara'sı üzerine yemin edilmiştir. Bkz. Backman, Hoffner, s. 42; Karauğuz, s. 213; Tarhuntaşşalı Ulmi-Teşup ile III. Hattuşili arasındaki anlaşmada Şamuha şehrinin Fırtına Tanrısı, Şamuha şehrinin Tanrı Abara'sı ve Şamuha şehrinin Savaş Tanrısı üzerine yemin edilmiştir. Bkz. Backman, Hoffner, s. 106; Karauğuz, s. 90

⁶⁰ Yiğit, 1997, s. 280-282

⁶¹ Charles Burney, *Historical Dictionary of The Hittites*, Oxford, 2004, s. 6

⁶² Ünal, 2018, s. 412

ları onlardan önce yürüdüler ve düşmanı yendiler. Kentin aşağı tarafındaki düşman geri çekildi ve Tegarama dağlık bölgesine kaçmak üzere kentten uzaklaştı. Babam o (düşman), bir an önce kentten kaçmaya çalışıyor haberini işitince (onu takibe başladı). Babam aşağıya, kente ulaşınca Hurrili düşmanla karşılaşmadı. Kargamış kentine geçti.” Metinde Talpa kasabası Tegarama’nın bir parçası olarak görülmektedir. Hurri sınırına yakın olan Tegarama, dağlık bir coğrafyaya sahip olduğu için Hurri birliklerinin doğrudan Hitit askeri üzerine saldırmasına engel olmuştur ve Hititler tarafından Hurri topraklarına düzenlenen seferlerde askeri bir üs olarak kullanılmıştır.⁶³

Tegarama’nın Hititler döneminde askeri üs olarak kullanıldığını II. Murşili zamanında Hayaşa üzerine düzenlenen seferlerde birliklerin şehirde toplanmasında görmekteyiz. Yüksek Doğu Anadolu dağlarının karla kaplanması ile iklim koşulları sefer düzenlemek için elverişli bir durumda değilken, iklim koşullarından haberi olamayan kral Murşili Hayaşa ülkesine sefer düzenlemek istemiştir. Ancak Tegarama’da toplanan üst rütbeli askerleri onu bu seferden vazgeçirmiştir.⁶⁴

Hitit metinlerinde çoğunlukla askeri faaliyetler dâhilinde anılan Tegarama kenti, II. Muwatalli’nin Duası olarak bilinen dini içerikli metinde Şamuha ve Şarişša’nın şehirlerinin tanrılarıyla birlikte “Tegarama kentinin Fırtına Tanrısı, Tegarama ülkesinin erkek (ve) kadın tanrıları, dağları (ve) ırmakları” ifadesiyle yer almıştır.⁶⁵

Hitit imparatorluğunun yıkılmasından sonra Malatya Ovası ve çevresi Melidu krallığının hâkimiyetine girmiştir. Bu süreçte Tegarama şehrinin de Melidu krallığının yönetimi altına girdiği anlaşılmaktadır.⁶⁶

2. 3. Şarişša

Şarişša şehrinin adı Boğazköy tabletlerinde bir kült merkezi olarak geçmektedir. Ancak bu metinlerde şehrin lokalizasyonu için yeterli bilgi mevcut değildir.⁶⁷ 1992 yılında yapılan yüzey araştırmaları sonucunda ne-

⁶³ Barjamovic, 2011, s. 128

⁶⁴ Horst Klengel, “Das Jahr ist zu kurz geworden”, *Die Feldzugssaison bei den Hethitern Orientalia*, NOVA SERIES, V. 79, N. 2, 2010, s. 179

⁶⁵ Garstag, Gurney, 1959, s. 116-119; Sedat Alp, *Hitit Çağında Anadolu*, Tübitak Yayınları, 7. Baskı, Ankara, 2011, s.105

⁶⁶ Barjamovic, 2011, s.130

⁶⁷ Andreas Müller-Karpe, “Kuşaklı-Şarişša: A Hittite Town in The “Upper Land””, *Recent Developments in Hittite Archaeology and History Papers in Memory of Hans Gustav Güterbock*. eds. K. Aslihan Yener and Harry A. Hoffner Jr., Indiana: Eisenbrauns, 2002, s. 145

resi olduğu bilinmeyen bu Hitit kentinin Kuşaklı olduğu anlaşılmıştır.⁶⁸ Kuşaklı, Sivas ilinin Altınyayla ilçesinde Başören köyünün 4 km. doğusunda yer almaktadır. Yöre, adını kısmen hala yüksek bir bendin kalıntıları olarak günümüze koruna gelmiş, eski yerleşme alanını kuşak gibi çevreleyen setten almaktadır.⁶⁹

Şehirde süren kazı çalışmaları sonucunda Şarišša'da Hitit öncesinde bir yerleşime dair kanıt bulunamamıştır. Bir Hitit şehri olan Şarišša M.Ö. 16. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiştir. Hitit kentleri çoğunlukla eski yerleşim merkezleri üzerine kurulduğu için şehirdeki yapılar düzensiz bir şekilde inşa edilmiştir. Şarišša'daki yapılar incelendiği zaman şehrin diğer Hitit kentlerinden farklı olarak bir çizim masasında planlanarak inşa edildiği anlaşılmaktadır.⁷⁰ Büyük kral Hantili "benden önce Hatti ülesinde hiç kimse savunmalı şehirler kurmadı. Ama ben Hantili tüm yurttta surlu kentler kurdum" diyerek muhtemelen Şarišša'dan bahsetmektedir. Hantili'den önce de Anadolu'da bulunan bazı şehirlerin etrafı surlarla çevrilmiştir. Hantili'nin burada asıl övündüğü yeni kurduğu, başlangıçtan itibaren savunma sistemli olarak planlanmış şehirlerdir.⁷¹

Şehrin kurulduğu coğrafi bölge önemli yolların kesiştiği bir kavşakta yer almazken, tarımsal açıdan da çok verimli bir yapıya sahip olduğu söylenemez. Yani tüm bunlar göz önünde tutulduğu zaman Şarišša diğer Hitit kentlerine nazaran daha önemsiz bir bölgeye kurulmuştur.⁷² Peki, Hititler bir şehir kurmak için neden bu bölgeyi seçmişlerdir? Bölge tüm dezavantajlarına rağmen bir şehir kurmak için Hititleri cezp edecek coğrafi şartlara sahiptir. Çevrenin kolaylıkla gözlenebileceği kayalık alanlar ve dik yamaçlara şehir inşa edilmesi Hitit mimarisinin karakteristik özelliğidir.⁷³ Şehrin özellikle bölgede kurulmasında Şarišša'nın hemen güneyinde yer alan ve Hititler zamanında Şarišša Dağı olarak bilinen Kulmaç Dağı önemli bir etken olmuştur. Dağın kuzey yamacından çıkan su kaynağı 3

⁶⁸ Andreas Müller- Karpe, Vuslat Müller- Karpe, "Kuşaklı-Sarissa", *Arkeoatlas*, (Ed. Necmi Karul), 2011b, s. 266

⁶⁹ V. Müller-Karpe, A. Müller-Karpe, 2011, s. 259

⁷⁰ Andreas Müller- Karpe, Vuslat Müller- Karpe, Andreas Schimpf, "Geometrie und Astronomie im Stadtplan des Hethitischen Sarissa", *MDO 141*, 2009, s. 45

⁷¹ A. Müller-Karpe, V. Müller-Karpe, 2011b, s. 266

⁷² Andreas Müller-Karpe, "Planning a Sacred Landscape Examples From Sarissa and Hattusa", *Sacred Landscapes of Hittites and Luwians Proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi*, (Eds. Anacleto D'Agostino, Valentina Orsi, Giulia Torri), Firenze University Press, 2015, s. 83

⁷³ Hitit mimarlığı için bkz. Wulf Schirmer, *Hitit Mimarlığı*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1982

ayrı nehirle birleşerek farklı denizlere dökülmektedir. Kaynağın Fırat Nehri'ne karışan suları Basra Körfezi'ne, Kızılırmak'a karışanları Karadeniz'e ve Seyhan Nehri'ne karışan suları Akdeniz'e dökülmektedir. Hititler için bu durum bölgenin sembolik olarak bir önem kazanmasına neden olmuştur. Şarišša'da bulunan bayram kutlamalarının kaydedildiği KUT 19 nolu metinde şehrin dışında yer alan šupitaššu adında kutsal bir göletin varlığından bahsedilmektedir. Yapılan araştırmalar sonucunda Kulmaç Dağı'nda bir göletin varlığıyla bir de tapınağın bulunduğu tespit edilmiştir. Bu kutsal alan ile şehir arasında özel bir bağ bulunmaktadır ve bu bağlantı Hititlerin şehri bu bölgeye inşa etmesini sağlayacak kadar önemlidir.⁷⁴

Şehirdeki en büyük yapı olan C Binası olarak adlandırılan tapınakta, Hitit mitolojisinde Fırtına Tanrısı Tešup'un hayvanları olarak geçen Šeri ve Huri'nin pişmiş topraktan heykelleri ele geçirilmiştir.⁷⁵ En yakın benzerleri Boğazköy'de bulunan Tešup'un ikiz boğalarının bu tapınakta bulunmasından yola çıkarak bu tapınağın Fırtına Tanrısı kültü için yapıldığını söylemek mümkündür. Tapınağın bodrum katında yer alan kült odası boyutuyla dikkat çekmektedir. Şimdiye kadar Hattuša'da bile bu büyüklüğe sahip bir kutsal odası olan tapınak açığa çıkarılmamıştır. Tapınağın kuzey girişinin yakınlarında kırılmış durumda çömlekler, kâseler ve testiler ele geçirilmiştir. Tapınakta bulunan bu kapların içlerinin kömürleşmiş tahılla dolu olduğu anlaşılmıştır. İncelemeler sonucunda yanmış tahılların tamamına yakının arpa olduğu ve bunlardan bir kısmının da çimlenmiş vaziyette olduğu anlaşılmıştır. Bilindiği üzere çimlenmiş arpa, bira yapımında kullanılmaktadır. Tapınakta bulunan kapların çimlenmiş arpayla dolu olması bu tapınakta bira üretiminin yapıldığını göstermektedir. Tapınakta ele geçirilen kaplar arasında bira üretimi için gerekli olan bira ekmeği yapımında kullanıldığı tahmin edilen bir tepsi de bulunmuştur.⁷⁶

Şarišša'da aylık olarak kutlanan bir bayram töreninin anlatıldığı KUT 31 nolu belgede Şarišša'nın beyinin tanrılara *haniša* kabıyla ya da bir testile bira sunduğu kaydedilmiştir.⁷⁷ Bu metin Şarišša'da Hititlerin dinsel amaçlı olarak bira kullanımını göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca bu

⁷⁴ A. Müller-Karpe, 2015, s. 83-85

⁷⁵ Muhibbe Darga, *Hitit Sanatı*, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları: 56, İstanbul, 1992, s. 42-43

⁷⁶ V. Müller-Karpe, "Kuşaklı-Sarissa'da Büyük Tapınağın Bira İmalathanesi", *V. Hititoloji Kongresi Bildirileri*, TTK, Ankara, 2005, s. 556-557

⁷⁷ Gernot Wilhelm, *Kuşaklı-Sarissa*, Band I, 1997, Rahden/ Westf., s.19-20

metin ile birlikte tapınakta bira yapımında kullanılan çimlenmiş arparların bulunmasından yola çıkarak, şehirdeki kült törenleri için gerekli olan biranın bu tapınakta üretildiğini söylemek mümkündür.

Kuşaklı'da akropolde yer alan ve A Binası olarak adlanılan yapıda küçük de olsa 48 tabletten oluşan bir arşiv ele geçirilmiştir. Bu metinlerden okunabilir durumda olan 18 fal metni, 3 bayram metni ve 12 kült envanteri G. Wilhelm tarafından neşredilmiştir.

Şehirde ilkbaharda kralın katılımıyla kutlanan bayramın 1. ve 3. günlerinin anlatıldığı metinler Kuşaklı'da bulunurken, kutlamaların 2. ve 4. günlerinin anlatıldığı metinler Boğazköy'de bulunmuştur.⁷⁸ Bayram kutlamalarının 1. gününün anlatıldığı KUT 19 nolu belgenin ilk 15 satırı iyi durumda olup, metnin geri kalanı kırıktır. Bu metin şehrin Hititler için dini önemini ve gerçekleştirilen kült törenini içermesi açısından oldukça önemlidir.⁷⁹ Metnin tercümesi şöyledir: “Kral ilkbaharda festivali kutlamak için Şarišša'ya gelir. Kral kente yaklaştığında hemen şehre çıkmaz. Fırtına Tanrısı'nın huwaşi taşına ulaşan yukarı yoldan çıkar.” Metnin devamında kralın huwaşi taşında kurban sunusunda bulunduğu ve şupitaššu adında kutsal bir göletten bahsedilmektedir. Ardından kral ve beraberindeki heyetin şehre girişlerinde onları kuyumcular ve gümüşçülerin karşıladığı yazmaktadır.⁸⁰

Kuşaklı'nın yaklaşık 3 km. güneyinde yer alan Kulmaç Dağı'nın Hitit metinlerinde geçen Şarišša Dağı olabileceği düşünülmektedir. Kral ilkbaharda bayram kutlamaları için geldiğinde şehre girmeden yukarı yoldan kutsal dağa giderek burada kült törenini gerçekleştirmiştir. Yapılan araştırmalar sonucunda Kuşaklı yakınlarındaki Kulmaç Dağı'nda bir göletin varlığı tespit edilmiştir. Dağda yer alan göletin zemini kille kaplanmış ve su takviyesi ile göletteki su seviyesi yükseltilmiştir. Ayrıca gölet çevresinde batıya uzanan tepe üzerinde bir tapınağın yer aldığı bilinmektedir.⁸¹ CHT 591 nolu metinde Şarišša Dağı koruyucu bir dağ olarak karşımıza çıkmaktadır. Metnin tercümesi şöyledir: “Hey Şarišša Dağı ayağa kalk! Güçlü kralına, kraliçene (Hatti ülkesinin) bekçilerine beslenmiş sığır ve keçiler geri dönsün. Onları güçlü yapmaya ve korumaya gel! İyi haberler

⁷⁸ Gernot Wilhelm, “Combining Textual and Archeological Evidence of Urban Structures: Hattusa and Sarissa”, *Mesopotamia*, C. XLVI, 2011 s. 106

⁷⁹ Gernot Wilhelm, The Sacred Landscapes of Hittites and Luvians”, *Proceeding of International Conference in Honour of France, (Studia Asia 9)*, 2015, s. 93-94

⁸⁰ Wilhelm, 1997, s. 17-18

⁸¹ A. Müller-Karpe, 2015, s. 84-85

onları bulsun, güçlü kral ve kraliçe demirden tahtın üzerinde olsunlar! Onlar mutlu olsunlar!”⁸²

Bayram kutlamalarının 2. gününün anlatıldığı metinde şunlar kaydedilmiştir: “Kral huwaši taşına geldiğinde arabadan iner. (Saray) kapısında el yıkama suyu verilir. Kral ellerini yıkar. Başka bir saray görevlisi ona bir bez verir. Kral ellerini siler. Kral kendisini tuḥḥueššar ile temizler. Kral huwaši taşından önce içeri girer. Kral huwaši taşının önünde eğilir ve onu tuḥḥueššar ile temizler.” Metnin devamında kralın ^DLAMMA ve ^DĀla isimli tanrılar için kırmızı hamurdan kalın bir ekmeği sunduğu ve ardından bira sunusunda bulunduğu anlatılmaktadır. Kral huwaši taşındaki sunusunu bitirince ḥalentuwa⁸³ binasına gelerek burada Hattili şarkıcılar ile saray görevlilerinin şarkı söylediği törene katılır. Saki sırayla Hašamili, Halki, DINGIR LÚ^{MEŠ}-eš GUNNÍ ve Hilašši tanrılarında sunuda bulunur. Böylece kutlamaların ikinci günü sona erer.⁸⁴ Šarišša’daki bayram kutlamalarının 2. gününün anlatıldığı bu metinde Hitit krallarının gerçekleştirdikleri dini ritüeller öncesinde temizliğe önem verdiklerinin bir örneğini görmekteyiz. Kral huwaši taşında sunuda bulunmadan önce onu tuḥḥueššar adı verilen bir temizlik malzemesi ile temizlemesi dikkat çekmektedir.⁸⁵

Kutlamaların 3. gününün anlatıldığı metnin tercümesi şöyledir: “Üçüncü günde gün doğumunda ḥalentuwa binası Šarišša’da açılır. Perde çekilir. Kral hamama gider ve cübbesini giyer. Kral hamamdan çıkınca 2 saray görevlisi 1 muhafızla birlikte huwaši taşına gider. Burada kral Fırtına Tanrısı’nın huwaši taşının önünde 12 kalın somun sunar.” Bayramın son gününde kralın Anzili’nin huwaši taşında sunu yapmasıyla tören sona ermektedir.⁸⁶

Šarišša’da ele geçirilen bu metinler, Hitit kült merkezlerinin ve güzergâhlarının belirlenmesinde büyük önem taşımaktadır. Hitit krallarının belirli bayramlar sırasında Hattuša ve çevresindeki şehirlere kült gezileri gerçekleştirdikleri bilinmektedir. Hitit panteonunda yer alan önemli tanrı ve tanrıçaların tapınaklarına başrahip rolündeki kralın yapacağı dini ziyaretlerin dinsel yaşamdaki önemi büyüktür. Bu ziyaretin ihmal edilmesinin

⁸² Klinger, 1996, s. 320-321; Beckman, 2013, s. 155

⁸³ Halentuwa binası sözlükte “saray, kraliyet ikametgâhı” olarak açıklanmıştır. Bkz. Ünal, 2016, s. 141

⁸⁴ Wilhelm, 1997, s. 10-12

⁸⁵ Tuḥḥueššar sözlükte temizlik malzemesi olarak açıklanmıştır. Bkz. Ünal, 2016, s. 545

⁸⁶ Wilhelm, 1997, s. 18; 13

ülke için büyük felaketlere neden olabileceği düşünülse de kült gezilerinin asıl amacı tanrıları memnun etmek değildir. Krallar gerçekleştirdikleri bu kült gezileri ile devlet otoritesini sağlamayı da amaçlamışlardır. Kült gezilerini içeren bayramların zamanlamasına bakıldığında genellikle kralın askeri seferlere gitmeden önce ya da seferden döndükten sonra gerçekleştirdikleri görülür. Bu durum kralın ülke topraklarında belirli kentlerde gerçekleştirdiği bir gövde gösterisi olarak değerlendirilebilir.⁸⁷ Šarišša'da 4 gün süren bayram kutlamalarına kralın bizzat katılmış olmasından dolayı, Hitit krallarının kült gezilerinin güzergâhına Yukarı Ülke'de yer alan Šarišša'yı da eklemiş olduğu söylenebilir.

Kentte kralın katılımıyla İlkbaharda kutlanan bayramın dışında Šarišša'nın yerel yöneticisi tarafından her ay kutlanan bir festivalden bahsedilmektedir. KUT 31 nolu belgede evin aylık festivali için Šarišša'nın efendisi tarafından haniša kabıyla bira sunusu yapıldığı kaydedilmiştir.⁸⁸ Kuşaklı'da bulunan KU 92/1 nolu belgede Šarišša'da yılda iki defa bayramı kutlanan bir dağ tanrısından şöyle bahsedilmektedir: "Kupit Dağ'ının tanrısı için iki bayram yapılır. Biri ilkbaharda, biri sonbaharda kutlanır. Şehrin insanları tarafından 2 ölçek un, 6 ölçek arpa verilir."⁸⁹ Bir dağ tanrısı için senede iki kez yapılan kutlamaların anlatıldığı bu metinde farklı olarak dağ tanrısı için yapılan sununun kral tarafından değil şehrin yerli halkı tarafından yapıldığından bahsedilmesidir. Boğazköy metinleriyle karşılaştıracak olursak, Kuşaklı'da ele geçirilen metinlerden şehirde daha çok yerel bir kültürün hâkim olduğunu söylemek mümkündür.

Hititler için önemli bir kült merkezi olduğu anlaşılan Šarišša, bilinmeyen düşman ya da düşmanlarca yağmalanmış ve kent ateşe verilerek büyük tahribata uğratılmıştır. Tapınakta yaşanan yağmanın izleri girişin tabanını üzerinde ele geçirilen bronz ok uçlarından anlaşılmaktadır. Ok uçlarının binanın içine doğru yönlendirilmiş olması bunların baskıncılara ait olduğunu göstermektedir. Bu olayların tarihlendirilmesinde üzerinde kral Tuthaliya'nın mühür baskısı bulunan bir kil bulla yardımcı olmaktadır. Tipolojisine dayanılarak mührün muhtemelen I. Šuppiliuma'nın babası II. Tuthaliya'ya ait olduğu kabul edilmektedir.⁹⁰ Çeşitli metinler-

⁸⁷ Özlem Sir Gavaz, *Hitit Krallarının Kült Gezileri*, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum, 2012, s. 62

⁸⁸ Wilhelm, 1997, s. 19-20

⁸⁹ Wilhelm, 1997, s. 23-24

⁹⁰ A. Müller-Karpe, "1999-2001 Yıllarında Kuşaklı-Sarissa'da Yapılan Kazı ve Araştırmalar", 24. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. I, Kültür Bakanlığı Dösim Basımevi, Ankara, 2003, s. 441

den, Hititlerin tapınaklar için büyük tehlike oluşturan yangın felaketine karşı tedbirler aldığı anlaşılmaktadır. Özellikle tapınak görevlileri ile ilgili enstrüksiyon metninde tapınakların yangın tehlikesine karşı korunması için sıkı önlemler alındığı görülmektedir. Metinde tapınakta yakılan ateşe çok dikkat edilmesi, gece ocakta kalan ateşin su ile tamamen söndürülmesi kaydedilmiştir. İhmal sonucunda çıkabilecek yangında tek bir canlının dahi hayatta kalamayacağı, tanrıların gazabına uğrayıp, soylarının mahvolacağı şeklinde gözdağı verilmiştir.⁹¹ Hititlerin tapınakların korunmasıyla ilgili bu denli hassas davranarak olası felaketler için önlemler alması ve tapınakta bulunan ok uçları göz önünde bulundurulacak olursa Şarišša'daki tapınağın düşman saldırısı sonucunda yağmalanıp, tahrip edildiği söylenebilir. Yukarı ülke topraklarında yer alan Şamuha ve Tegarama şehirlerinin yine II. Tuthaliya döneminde Azzili ve İşuvalı düşmanlarca saldırıya maruz kaldığı bilinmektedir. Ancak Şarišša'nın bu düşmanlarca mı yoksa Hitit ülkesine sık sık saldırılarda bulunan Kaşkalar tarafından mı yağmalanıp tahrip edildiği bilinmemektedir.⁹² Orta Hitit Devleti krallarından Arnuwanda ile eşi Aşmunikal'in dua metinlerine göre Şarišša'daki tapınak Hitit kült merkezlerine yapılan Kaška saldırıları sonucunda yıkılmıştır.⁹³

Hititlerde belediye başkanlarının görevleri arasında, şehir kapılarının her akşam mühürlenerek kapatılması ve her sabah bu mühürlerin sağlamlığının kontrol edilerek kapıların tekrar açılması da yer almaktadır. Böylece gece boyunca şehre yabancı kimselerin girip çıkamadığı kontrol edilmiştir. Şarišša'nın güneydoğu kent kapısında bulunan çivi yazılı kil kapama şehir kapısının düşman ya da düşmanlar gelmeden önce kapatılıp, mühürlendiğini göstermektedir.⁹⁴

Arkeolojik kazılar şehrin sadece yangınla değil aynı zamanda yaşanan depremlerle de tahribata uğradığını göstermektedir. Deprem sonucunda hasar alan bazı binalar tamirat görmüştür. Kent halkı basit onarımlar yapmakla kalmamış mevcut duvarlara ilave duvarlar ekleyerek güçlendirme yapmışlardır. M.Ö. 1200'lerde Hitit devletinin yıkılmasının ar-

⁹¹ Aygül Süel, "Belgelere Göre Hitit tapınakları Nasıl Korunuyordu?", *X. Türk Tarih Kongresi*, C. II, TTK, Ankara, 1990, s. 519-520

⁹² Tanrının gazabından bahsedilen KUT 1 nolu kehanet metninde Azzi ülkesinin adamı (LÜ KUR^{URU} Az) ifadesinin geçmesi Şarišša ile Azzi ülkesi arasında ilişkilerin olduğunu düşündürmektedir. Bkz. Wilhelm, 1997, s. 25-27

⁹³ Alp, 2011, s. 72-75

⁹⁴ A. Müller-Karpe, V. Müller-Karpe, 2011b, s. 266

dından kent kullanılmaya devam edilse de kısa bir süre sonra terk edilmiştir. M.Ö. 7/6. yüzyılda akropolde bir kale kurulmuştur.⁹⁵

3. Demir Çağı'nda Sivas

M.Ö. 12. yüzyılın başlarında Ege Göçleri olarak bilinen büyük göç hareketi sonrasında Hititler, Babilliler, Asurlular ve Mısırlılar yok olup gitmişler ve Yakındoğu Avrupa Orta Çağı'na benzeyen karanlık bir döneme girmiştir.⁹⁶

M.Ö. 1200'lerde Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra Anadolu hakkında yazılı belgeler aracılığıyla yeterli bilgi edinilemeyen Erken Demir Çağı olarak adlandırılan döneme girilmiştir. Yapılan yüzey araştırmaları sonucunda Sivas ve çevresinde Geç Tunç Çağı sonrasında Demir Çağı yerleşmelerinde artış yaşandığı görülmektedir. Demir Çağı yerleşmelerinin çoğu platoların vadilerine bakan yamaçlarında ve tepeler üzerinde yer almaktadır.⁹⁷

Kimmerleri takip ederek Doğu Anadolu'ya ulaşan İskitler M.Ö. 675 yılında Urartuları yenerek Anadolu'ya ulaşmayı başarmışlardır. Sivas Arkeoloji Müzesi'ne satın alma yoluyla kazandırılan 21 adet İskit tipi ok ucu bölgede İskitlerin varlığını düşündürmektedir. Söz konusu ok uçlarının kesin buluntu yeri bilinmemekle birlikte, Sivas'ın kuzeydoğusunda yer alan Doğanşar-Koyulhisar bölgesinden geldiği söylenmiştir. Koyulhisar'a bağlı Ortaköy nahiyesinin Çandır köyü yakınlarında çok sayıda ok tunç ok ucunun bulunduğu bildirilmiş olması, bu grubun aynı yöreden toplanmış olabileceğini düşündürmektedir.⁹⁸

İran'da Medlerin yerini alan Persler kısa sürede Anadolu'yu istila ederek hâkimiyetleri altına almışlardır. Pers İmparatorluğu'na dâhil olan Anadolu'daki bütün topraklar Kapadokya Eyaleti (Satraplığı) adı altında idari birimlere bölünmüştür. Mali düzenlemeler yapılırken, bu birimin kuzey bölümünün yani Doğu Karadeniz Bölgesi'nin ayrı özellikler taşımasından dolayı burası için ayrı bir mali bölge oluşturulmuş ve adı Pont Satraplığı olarak belirlenmiştir. Pont Satraplığı dâhilinde kalan yerlere

⁹⁵ A. Müller-Karpe, 2003, s. 440 vd

⁹⁶ Ünal, 2018, s. 910

⁹⁷ A. Tuba Ökse, "Yukarı Kızılırmak Havzası Tunç Çağları ve Demir Çağ Yerleşim Tarihi", *Bellekten*, C. LXII, S. 234, 1998, s. 328-329

⁹⁸ A. Tuba Ökse, "Sivas'ta Bulunan İskit Tipi Ok Uçları", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, Yıl 16, S. 64/65, 1994, s. 24

Pont Ülkesi veya sadece Pontus denilmiştir.⁹⁹ Pontus, Küçük Asya'nın kuzeyinde Halys (Kızılırmak) ile Kolkhis (Anadolu'nun kuzeydoğu ucu) arasındaki bölgeyi kapsamaktadır.¹⁰⁰ Önceleri küçük bir bölgeyi kapsayan Pontus satraplığı kısa sürede genişleyerek Yozgat, Muş, Erzurum, Erzin-can, Gümüşhane, Trabzon, Ordu, Giresun, Samsun, Amasya, Tokat ve Sivas'ı kapsayan büyük bir alana ulaşmıştır.¹⁰¹

M.Ö. 2. bin yıla kadar bu bölge Hitit İmparatorluğu'nun kontrolü altındayken, daha sonra Frig hâkimiyetine girmiştir. Pers kralı Kyros zamanında (M.Ö. 559-529) ise Pers satraplıklarından birini oluşturmuştur. M.Ö. 67 civarında Pompeius komutasındaki Roma ordusu Pontus kralı Mithradates'in ordusuna kesin bir yenilgi yaşatınca bölgenin hâkimiyeti Roma'ya geçmiştir.¹⁰²

SONUÇ

Sivas ve çevresinde yapılan yüzey araştırmaları ve arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen bulgulara dayanarak, eskiçağ dünyasında Sivas ilinin çevresinde yer alan Kayseri, Malatya, Tokat ve Yozgat şehirleri gibi oldukça aktif olduğu söylenebilir. Şehrin antik dönemden itibaren aktif olmasının başlıca nedeni, Anadolu'yu doğu-batı ve kuzey-güney yönlerinde birbirine bağlayan yollara sahip olmasıdır. Koloni Dönemi'nden itibaren ticari amaçla kullanılan bu yollar, Hititler zamanında askeri ve dini önem de taşımıştır. Sivas ve çevresi Hititler döneminde önemli kült merkezleri ve tapınakların yer aldığı bir merkez olmuştur. Demir Çağı'na gelindiğinde ise Pers hâkimiyetine giren kent, Pont satraplığına bağlanarak iskân görmeye devam etmiştir.

KAYNAKLAR

- Acun, Fatma. "Tarih Boyuna Pontus", *Milli Mücadele Döneminde Giresun Sempozyumu*, Giresun, 1999.
- Albayrak, İrfan. "Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Asurlu Tüccarlar İle Yerli Halk Arasındaki İlişkiler", *III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu*, Kayseri, 2000.
- Alp, Sedat. *Hitit Çağında Anadolu*, Tübitak Yayınları, 7. Baskı, Ankara, 2011.

⁹⁹ Fatma Acun, "Tarih Boyuna Pontus", *Milli Mücadele Döneminde Giresun Sempozyumu*, Giresun, 1999, s. 22

¹⁰⁰ Oğuz Tekin, *Eski Anadolu ve Trakya*, C. 2, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 164

¹⁰¹ Acun, s. 22

¹⁰² Tekin, s. 164-167; Mansel, Arif Müfit, *Ege ve Yunan Tarihi*, 10. Baskı, TTK, Ankara, 2014, s. 508

- Backman, Gary, Hoffner, Harry A. *Hittite Diplomatic Texts*, Atlanta, 1996.
- Balkan, Kemal, *Kaniş Karum'unun Kronoloji Problemleri Hakkında Müşahedeler*, TTK, Ankara, 1955.
- Barjamovic, Gojko. *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*, Copenhagen, 2011.
- Barjamovic, Gojko, HERTEL, Thomas, LARSEN, M. Trolle. *Ups and Downs at Kanesh*, Leiden, 2012.
- Bayram, Sebahattin. "Kültepe Tabletlerinde Geçen Vergiler ve Özellikleri", *DTCF Dergisi*, C.36, S.1-2, 1993.
- Bilgiç, Emin, Günbatti, Cahit, *Ankaraner Kültepe-Texte III*, Stuttgart, 1995.
- Brandau, Birgit, Schickert Hartmut, *Hititler*, Arkadaş Yayınları, 4. Baskı, Ankara, 2015.
- Bryce, Trevor. *The Kingdom of The Hittites*, Newyork, 2005.
- Burney, Charles. *Historical Dictionary of The Hittites*, Oxford, 2004.
- Çeçen, Salih. "Kaniş Kārūm'unun Diğer Kārūm ve Wabartumlar'a KÜ.AN (amutum) ile İlgili Önemli Talimatları", *Bellekten*, C. LXI, S. 231, 1997.
- Darga, Muhibbe. *Hitit Sanatı*, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları: 56, İstanbul, 1992.
- Dercksen, Jan Gerrit. "From Ore to Artefact: Metals in Kanesh", *Anatolia's Prologue/ Kültepe Kanesh Karum*, Kayseri Büyük Şehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri, 2011.
- Erol, Hakan. "Kültepe'den Bir Metne Göre Asur Bölgesinde Yaşanan Bir İsyan ve Anadolu'daki Diğer İsyanlarla İlgili Kayıtlar", *Archivum Anatolicum*, S. 11/2, 2017.
- Garelli, Paul. *Les Assyriens En Cappadoce*, Paris, 1963.
- Garstang, John, Gurney, , O. R. *The Geography of The Hittite Empire*, London, 1959.
- Gurney, Garstag. *Geography of The Hittite Empire*, 1959.
- Güterbock, Hans Gustav. "The Deeds of Suppiluliuma as Told By His Son, Mursili II", *Journal Of Cuneiform Studies*, V. 10, N. 2, 1956.
- Hawkins, John David. "The Land of İsuwa: The Hieroglyphic Evidence", *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, TTK, Ankara, 1998.
- Karauğuz, Güngör. *Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri*, Çizgi Kitapevi, Konya, 2002.
- Klengel, Horst. "Das Jahr ist zu kurz geworden", *Die Feldzugssaison bei den Hethitern*, *Orientalia*, NOVA SERIES, V. 79, N. 2, 2010.
- Kuzuoğlu, Remzi. "Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Anadolu Kraliçeleri", *Bellekten*, C. LXXI, S. 262, 2007.
- Larsen, M. Trolle. *The Old Assyrian City-State and Its Colonies*, Copenhagen, 1976.
- Lassen, Angenete Wisti. "The Trade in Wool in Old Assyrian Anatolia", *JEOL* 42, 2010.

- Macqueen, J. G. *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, Arkadaş Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2013.
- Mansel, Arif Müfit. *Ege ve Yunan Tarihi*, 10. Baskı, TTK, Ankara, 2014.
- Michel, Cecile. "A Table Avec les Marchands Paleo-Assyriens", *Assyrien im Wandel der Zeiten (HSAO 6- CRRAI 39)*, Heidelberg, 1997.
- Michel, Cecile, Garelli, Paul. *Tablettes Paleo-Assyriennes de Kültepe*, Volume I, Paris, 1997.
- Murat, Leyla. "Hitit Coğrafyasında Yukarı Ülke ve Tarihi Önemi", *Türkiye'de Sosyal Bilimlerin Gelişmesi ve Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Sempozyumu Bildirileri* (24 – 26 Nisan 1996), Ankara, 1998.
- Müller- Karpe, Andreas. "Kuşaklı-Şarišša: A Hittite Town in The "Upper Land"", *Recent Developments in Hittite Archaeology and History Papers in Memory of Hans Gustav Güterbock*. eds. K. Aslıhan Yener and Harry A. Hoffner Jr., Indiana: Eisenbrauns, 2002.
- Müller-Karpe, Andreas. "1999-2001 Yıllarında Kuşaklı-Sarissa'da Yapılan Kazı ve Araştırmalar", *24. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt I, Kültür Bakanlığı Dösim Basımevi, Ankara, 2003.
- Müller-Karpe, Vuslat. "Kuşaklı-Sarissa'da Büyük Tapınağın Bira İmalathanesi", *V. Hititoloji Kongresi Bildirileri*, TTK, Ankara, 2005.
- Müller- Karpe, Andreas, Müller- Karpe, Vuslat, Schrimpf, Andreas. "Geometrie und Astronomie im Stadtplan des Hethitischen Sarissa", *MDOG 141*, 2009.
- Müller-Karpe, Vuslat, Müller-Karpe, Andreas. "Kayalıpınar'da Yapılan Araştırmalar", *29. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. 2, Malatya, 2011a.
- Müller- Karpe, Andreas, Müller- Karpe, Vuslat. "Kuşaklı-Sarissa", *Arkeoatlas*, (Ed. Necmi Karul), 2011b.
- Müller-Karpe, Andreas, Müller-Karpe, Vuslat, Kryzsat, Guido. "Untersuchungen in Kayalıpınar 2013 und 2014", *MDOG*, S.146, 2014.
- Müller-Karpe, Andreas. "Planning a Sacred Landscape Examples From Sarissa and Hattusa", *Sacred Landscapes of Hittites and Luwians Proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi*, (Eds. Anacleto D'Agostino, Valentina Orsi, Giulia Torri), Firenze University Press, 2015.
- Nashef, Khaled. *Repertoire Geographique de Textes Cuneiformes IV*, Wiesbaden, 1991.
- Ökse, A. Tuba. "Sivas'ta Bulunan İskit Tipi Ok Uçları", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, Yıl 16, S. 64/65, 1994.
- Ökse, A. Tuba. "Yukarı Kızılırmak Havzası Tunç Çağları ve Demir Çağ Yerleşim Tarihi", *Bellekten*, C. LXII, S. 234, 1998.
- Ökse, A. Tuba. "Asur Ticaret Kolonileri Çağında Sivas", *Cumhuriyetin 80. Yılında Sivas Sempozyumu*, Sivas, 2003.

- Öz, Esmâ. "Kültepe Tabletlerine Göre Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Anadolu'da Üzüm Yetiştiriciliği ve Bağcılık", *Akademik Bakış Dergisi*, C. 5, S. 9, 2011.
- Özgüç, Tahsin. *Kültepe, Kanis, Nesa*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.
- Pürlü, Kadir. *Gürün Kültür Envanteri*, 2. Baskı, Sivas, 2011.
- Schirmer, Wulf. *Hitit Mimarlığı*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1982.
- Sir Gavaz, Özlem. *Hitit Krallarının Kült Gezileri*, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum, 2012.
- Süel, Aygül. "Belgelere Göre Hitit tapınakları Nasıl Korunuyordu?", *X. Türk Tarih Kongresi*, C. II, TTK, Ankara, 1990.
- Şahin, Hasan Ali. "Anadolu'daki Koloni Mahkemeleri", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 21, 2006.
- Ünal, Ahmet. "The Nature and Iconographical Traits of "Goddess of Darkness", *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and Its Neighbors Studies in Honor of Nimet Özgüç*, TTK, Ankara, 1993.
- Tekin, Oğuz. *Eski Anadolu ve Trakya*, C. 2, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- Ünal, Ahmet. "Naturkatastrophen in Anatolien IM 2. Jahrtausend V. Chr." *Belle-ten*, C. XLI, S. 163, 1997.
- Ünal, Ahmet. *Hititler Devrinde Anadolu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Cilt 3, İstanbul, 2005.
- Ünal, Ahmet. *Puduhepa ve Zamani*, Hitit Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2014.
- Ünal, Ahmet. *Eski Anadolu Siyasi Tarihi*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2018.
- Veenhof, Klaas R., *Aspects of Old Assyrian Trade and Its Terminology*, Leiden, 1972.
- Veenhof, Klaas R., "Een Oudassyrische Brief Te Brussel", *Akkadica* 18, 1980.
- Veenhof, Klaas R., "Travelling in Ancient Anatolia Two New Sources From Kanesh" *Hayat Erkanal'a Armağan: Kültürlerin Yayılması*, Homer Kitapevi, İstanbul, 2006.
- Wilhelm, Gernot. *Kuşaklı-Sarissa*, Band I, Rahden/ Westf, 1997.
- Wilhelm, Gernot. "Combining Textual and Archeological Evidence of Urban Structures: Hattusa and Sarissa", *Mesopotamia*, C.XLVI, 2011.
- Wilhelm, Gernot. "The Sacred Landscapes of Hittites and Luvians", *Proceeding of International Conference in Honour of France*, (Studia Asia 9), 2015.
- Yiğit, Turgut. "M.Ö. II. Bin Yıl Anadolu Kentlerinden Şamuha'nın Tarihi ve Lokalizasyonu Üzerine", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 19, S.30, 1997.

SUŞEHİRİ, AKINCILAR, GÖLOVA VE ÇEVRESİNİN İLK ÇAĞ'DAKİ KONUMU VE YERLEŞİMLERİ; HAYAŞA KRALLIĞI-DUKKAMMA YEREL YÖNETİMİ

The Settlements and The Location of Suşehri, Akıncılar, Gölova and its Environment in the Ancient Age; The Kingdom of Hayasa-Dukkamma Local Administration

Tahir Erdoğan Şahin*

ÖZET

Anadolu'da farklı ekonomik uğraşlar içinde olan örgütlenmiş topluluklar, MÖ. IV. binden itibaren yakın ya da uzak mesafeler arası ilişkiler kurabilecek yetkinliğe gelmişler ve "erken yerel devlet" kurma aşamasına geçmişlerdir. Yukarı Ülke toplulukları III. binde Doğu ve Orta Anadolu'nun ilk erken yerel devletlerini kurmuş olmalıdırlar. Yukarı Ülke'de egemenlik kurmuş bulunan Hayaşa toplumunun bu bölgenin bilinen kadim halkından ve Hurrilerin yöredeki kalıntıları içeren kitlelerinden oluştuğunu söyleyebiliriz. XIII. yüzyıl Assur akımları karşısında direniş göstermek için oluşturulan Urartu- Nairi Konfederasyonuna katılan siyasal yapılardan birini de yine Hayaşalılar oluşturmuştur. Hitit yazılı belgeleri yanı sıra arkeolojik veriler ışığında değerlendirildiğinde, Hayaşa Krallığı'nın sınırları; doğuda Kop Dağları, batıda Zara/İmralı, kuzeyde Gümüştane Dağları ve güneyde Murat Irmağı arasında kalan alanla sınırlı olduğu görülmektedir. Dukkamma Bölgesi batıda Ura'ya (bugünkü Eskişar) kadar Refahiye, Suşehri, Akıncılar ve Gölova'ya içine almaktadır. Hitit yazılı belgeleri, bazı lokalizasyon çalışmaları, yüzey araştırmaları ve bir ölçüde gerçekleştirilebilen arkeolojik araştırmalarla bu bölgenin kadim geçmişi kısmen daha anlaşılabilir hâle gelmiştir.

Anahtar kelimeler: Yukarı Ülke, Dukkamma, yerel devlet, kalıntı, yüzey araştırması.

ABSTRACT

Organized communities engaged in different economic activities in Anatolia, BC. IV. They have been able to establish close or long-distance relations from

* Dr.

the first millennium onwards and have started to establish an "early local state". Upper Country Communities III. They must have established the first early local states of Eastern and Central Anatolia. We can say that the Hayasa community, which was established in the Upper Country, was composed of the known ancient people of this region and the masses of the Hurrians in the region. XIII. One of the political structures that joined the Urartu-Nairi Confederation, which was established to resist resistance to the Assyrian invasions of the 16th century, was again the Hayashalites. When evaluated in the light of Hittite written documents as well as archaeological data, the boundaries of Hayasa Kingdom; Kop Mountains in the east, Zara / İmralı in the west, Gümüşhane Mountains in the north and Murat River in the south. The Dukkamma region includes Refahiye, Susehri, Akıncılar and Golova up to Ura (today's Es-khari) in the west. Hittite written documents, some localization studies, surveys and to a certain extent archaeological research has made the ancient history of this region partially understandable.

Key Words: *Up Country, Dukkamma, local state, residue, survey.*

GİRİŞ

Günümüz Suşehri İlçesi (Endres), coğrafi konumu itibariyle batıda Niksar, Koyulhisar ve Zile'den doğuda Bayburt'a değin, temelde Kelkit vadisinin belirlediği bir uzantının ortasında; güneyde Zara- İmranlı'dan kuzeyde Şebinkarahisar üzerinden Giresun'la bağlantılıdır. Bir bütün olarak Suşehri ve çevresi, Ezbider (Akıncılar) ve Avganis (Gölova); coğrafi olarak yakınlıkları yanı sıra tarihsel geçmişi itibariyle lokal anlamda Refahiye, Kemah ve Erzincan'la tarihsel-kültürel bir bütünlük göstermektedir.¹ İlk Çağ'a ilişkin yazılı ve arkeolojik veriler bu bölgenin Azzi/Hayaşa² içinde olduğunu teyit etmektedir.

Tokat- Niksar- Zile- Amasya- Şebinkarahisar arası bölgeler yalnızca Hayaşa- Hitit ilişkileri açısından değil, hatta çok daha fazla olarak Hitit-Kaşka ilişkilerinde ön plandadır. Hayaşa Krallığı Dönemi'nde Hitit- Hayaşa- Kaşka arasında gelişen olaylarda Suşehri- Şebinkarahisar ve Koyulhisar üçgeni, esasta Hititlerin egemenliklerini sürekli kılmak istedikleri, ancak gerek Kaşkalıların gerekse Azzi/Hayaşa'nın da ilgisiz olmadıkları bir alan olduğu anlaşılmaktadır.

¹ Çeşitli arkeolojik yüzey araştırmaları raporlarında bu tarihsel/kültürel bütünlük belirtilmiştir. Atilla Engin, "Sivas İli 2008 yılı Yüzey Araştırmaları", 27. *Araştırma Sonuçları Toplantısı III*, s. 132.

² Hitit belgelerinde ülke olarak KUR - URU HAYAŞA diye geçer. Ayrıca, Hayaşa şehri habesi (URU.DU URU HAYAŞA); şehir olarak (URU HAYAŞA) biçiminde vurgulandığı gibi Laha Dağı ile birlikte anıldığı konusunda bak. Güngör Karauğuz, *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine göre Hitit Devletinin Antlaşma Metinleri*, Konya 2002, s. 149.

Hitit, Hayaşa ve Kaşkallardan Selçuklu/Megüicilere değin pek çok uygarlıkların varlık gösterdikleri bu bölgede Kimmer ve İskitlerin etkinliklerinin de ayrı bir önemi vardır.³ Bir bütün olarak bakıldığında, yöre, yalnızca farklı din ve inanışlarıyla değil, çeşitli etnik kökenli halklarıyla birlikte evrilen bir geçmişe sahiptir.

1. Hititlerin “Yukarı Ülkesi” ve Azzi/Hayaşa Krallığı

Eski Mezopotamya halklarının vurguladığı Aratta (dağlık/yüksek ülke), başlangıçta Zağros- Van arasında belirli bir bölgeyi işaret etmişken, zamanla bu adlandırma Doğu Anadolu için (Uruatri, Ararat, Armanya) yaygınlıkla kullanılmıştır. Hatti ülkesine gelen Hititler de başlangıçta Kuşşara- Şamuha (Divriği, Eğin,/Arapkir arası yöreler) yöresini referansla kuzeydeki ülkelere “Yukarı Ülke” (Kur Uru Uğu-Ti) demeye yeğlemiştir. Bu tür bir adlandırma genel ve kapsayıcı olduğu kadar, ad verenlerin referans noktalarına göre değişkendir de. Merkezleri Hattuşa olduğunda, Yukarı Ülke’ nin sınırları yine kuzeyleri ve fakat ilk Yukarı Ülke olan Azzi/Hayaşa’nın batısındaki alanları da kapsamıştır. Tarihsel coğrafya kapsamında ifade edecek olursak, Yukarı Ülke iki ana alandan oluşmaktadır: Bugünkü Suşehri’nin batısında olan “Batı Yukarı Ülke” ve bu noktadan doğuda kalan yerler ise “Doğu Yukarı Ülke”. Her ne kadar “Yukarı Ülke”ye bizim tarafımızdan “doğu” ve “batı” eklenmiş olsa da, bu tanımlama tarihsel süreçle örtüşmekte, dolayısıyla geçmişe ait bir dönemi anlama ve kavramamız açısından önemli olmaktadır.

Yukarı Ülke, herhangi bir devleti ya da sınırları belli bir coğrafyayı belirtmekten çok, Hititlerin güneylerinde kalan “Aşağı Ülke”sinin alternatifi olarak kuzey ve kuzeydoğudaki geniş bir alanı kast ettikleri anlaşılmaktadır.⁴ Nitekim, I. Şuppiluliuma, babası Tuthaliya III zamanında ülkenin uğradığı saldırılardan bahsederken, Azzi’lilerin yukarıdan geldikleri ve “yukarı ülkeleri mahvettiğini” vurgular.⁵ Muşil II yıllıklarında da Hititler Yukarı Ülke’nin kendilerine ait bölümünü yine bu genel alanda (Yukarı Ülke) yaşayan Kaşkallılar ve Hayaşalılardan kurtarma gayretleri

³ Bilgehan Atsız Gökdağ, “MÖ, 2000’li yıllardan Günümüze Giresun’daki Türk Varlığı”, *Giresun Tarihi Sempozyumu*, İstanbul 1997, s.30.

⁴ Özlem Sir Gavaz, “Hitit İmparatorluk Devri Krallarından I. Şuppiluliuma Döneminde Anadolu”, *Hitit Ünü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi I*, S.1, s.24.

⁵ KBo VI 28; CTH 88; A. Götze, *Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography*, New Haven 1940, s. 21-26; Ö. S. Gavaz, *agm*, s.23.

anlatılır.⁶ Gelişen olaylar içerisinde Yukarı Ülke'den Şamuha'ya insan ve mal sevkياتından, bu geniş ülkenin ana gövdesini Azzi/Hayaşa topraklarının oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Çeşitli bilgi, belge ve buluntular sayesinde Hayaşa Krallığı'nın (MÖ, 1500- 800) sınırları, bu sınırlar içerisinde bulunan idari birimler ve yerleşimler hakkında kesin değilse de gerçeğe oldukça yakın kanaat sahibi olma imkânımızı artırmıştır. Hitit yazılı belgeleri, bazı lokalizasyon çalışmaları, yüzey araştırmaları ve bir ölçüde gerçekleştirilebilen arkeolojik araştırmalarla bu bölgenin kadim geçmişi kısmen daha anlaşılabilir hâle gelmiştir. Ancak, İlk Çağ Anadolu uygarlıklarının sınırlarını, bölgelerini ve kentlerini belirlemede kesin yargılarda bulunmak hâlâ çok müşkildir.⁷

Hititlerin çağdaşı ve bu devletle yakın ilişkiler içerisinde olan Azzi/Hayaşa Krallığı'nın sınırları kuzeybatıda eski Ura'dan Bayburt'a kadar uzandığı yukarıda vurgulanmıştı. Kaşkalıların sabit olmayan sınırları Hattuşa'nın 200 km. kuzeydoğusundan başlayıp Karadeniz sahili boyunca devam edip Bayburt'un kuzeyine kadar uzanıyordu.⁸ Azzi/ Hayaşa ülkesi kuzeydeki Kaşka ülkesinden Giresun Dağları ve Gümüşhane Dağlarıyla ayrılmaktadır. Buna göre; bugünkü Suşehri, Ezbidir, Avganis , Pağnik (halk arasında Pavnik ya da Penik. Uydurma adı: Çamoluk), Alucra, Şiran, Kelkit, Köse, Kısanta (uyd. adı Demirözü) ve Bayburt, "Azzi" olarak Hayaşa Krallığı sınırları içerisinde.⁹ Bayburt ve güneyde Bingöl hattının doğusunda, yukarı Kara Su vadisi ve çevresinde ise Kaşkalılara ve Hayaşalılara komşu Dayaeni küçük krallığı bulunmaktaydı.

XV- XII. Yüzyıla ait Hitit belgelerinde yer alan bilgiler, Azzi'nin diğer Hayaşa bölgelerine göre daha özel bir konumda olduğu izlenimini vermektedir. Hayaşa Krallığı'nın bir parçası olarak Azzi, kendi özel bölge inisiyatifiyle Hitit üzerine sefer yapabilmekte, adları birçok yerde Hayaşa ile birlikte anılmaktadır. Bu nedenle Hayaşa Krallığı "Azzi/Hayaşa Krallığı" olarak da ifade edilebilmektedir.

Hitit belgeleri ve arkeolojik okumalardan anlaşıldığı kadarıyla Şebinkarahisar ve Koyulhisar yöresi, Suşehri'nin batısından itibaren Tipiya bölgesi olarak Hitit egemenliğinde iken; Hitit- Hayaşa sınırı olan Eskişar , Avganis, Refahiye ve Ilıç'ın kuzey kesimi (BİR İhtimalle bugünkü İmrani-

⁶ KUB XIX 11 ;CTH 40.

⁷ Ahmet Ünal, "Orta ve Kuzey Anadolu'nun MÖ. 2. Binyıl İşkân Tarihiyle İlgili Sorunlar", *Anadolu (Anatolia) XXII-1981-1983*, Ankara 1989, s.17-37.

⁸ Ahmet Ünal, *agm.*, s. 30, 31.

⁹ Hayaşa Krallığı'nın siyasi ve idari yapısı hakkında bu çalışmanın I. cildinde gerekli açıklamalar yapılmıştır. "Azzi" ve "Hayaşa" bağı için bak. Tahir Erdoğan Şahin, *Hayaşa Bölgesi Tarihi I*, Ankara 2014, s.32-33 vd.

ye) *Dukkamma yerel yönetim bölgesi* olarak Azzi/Hayaşa Krallığı'na bağlıdır. Alucra, Mindeval, Şiran, Kelkit ve Bayburt ise yine Hayaşa dahilinde olan Azzi coğrafyasının çekirdek alanıdır. Dukkamma'nın güneyinde bulunan Kemah yöresi *Kummaha bölgesi* olarak batıda Hititlere bağlı Pah-*huwa'*ya ve güneybatıda Şamuha'ya komşudur.¹⁰

Hayaşalıların adı kaydedilen ilk kralları Karannis öncülüğünde güneye inip Şamuha'yı alma niyetleri, Hititlerle Hayaşa arasında bilinen ilk ciddi siyasî ve askeri sürtüşmedir. O dönem de henüz prens olan Şuppiluliuma kayıtlarında, babası Tuthalya III. döneminde yaşanan olayları anlatırken şu ibarelere yer verir:

“..önceden Hatti ülkesi düşmanları tarafından kuşatılıp mahvedilmişti. Bir taraftan Gaşkallı düşman geldi ve Hatti ülkesini yağmaladı. Nenassa'yı sınır yaptı. Diğer taraftan Aşağı Ülke'den Arzawalı düşman geldi..

Diğer taraftan Yukarı Ülke'den Azzili düşman geldi ve bu alanları mahvetti ve Şamuha'yı sınır yaptı. İşuvalı düşman geldi ve Tegarama ülkesini sınır yaptı...”¹¹

Buna göre; Murşil II dönemi belgeleri, Hitit- Hayaşa çatışmaları sırasında Hitit ülkesinden Hayaşa'ya göçürülen insanlar olduğu anlaşılmaktadır. Murşil II. bu gelişmelerden Hayaşa kralı Anniya'yı sorumlu tutmaktadır. Dankuva, Hayaşa ülkesine yakın Hitit kentleri arasındadır.

Murşil'in saldırı öncesi yazışmasında söylenenler aşağıdadır:

“Tipiya Ülkesi'ni zapt ettikten sonra Azzi kralı Anniya' ya bir mektup gönderdim ve şöyle yazdım: -“Babam Mitanni Ülkesi'ndeyken ülkenize kaçan tebandan kişileri geri verin”. ...

Fakat Azzi Ülkesi'nin kralı bana cevap verdi: “Bana yazdıkların hususunda , -eğer elimde sivil esirler varsa veya herhangi başka biri bana iltica ederse (ediyorsa) -bunları sana iade etmeyeceğim- ve eğer sen talep edersen (...)”

Ben de şöyle cevap verdim. -“Geldim ve ülkenizin sınırında kamp kurdum ve ülkenize saldırmadım, sivil esirlere, sığır ve koyunlara el koymadım. Fakat sen (Benim Majestemle) tartışma çıkarmak için tahrikte bulundun ve Dankuva Ülke-

¹⁰ Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark, II-Anadolu*, Ankara. 1946, s. 317 vd.; Mahmud Pehlivan, *Hayaşa*, Erzurum 1995, s. 31.

¹¹ KBo IV. 28 (= CIH 88); A. Goetze , *Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography*, New Haven 1940, s. 21; “Anatolia From Shuppiluliuma to the Egyptian War of Muvattalish”, *History of The Middle East and The Aegean Region c.1380-1000 B.C.*, CAH 2.2- *çhp XXI*, Cambridge University Press 1975, s.117- 118.

*si'ne geldin (ve saldırdım) ve onu insansız bıraktım. Bu yüzden tanrılar benden yana olacaktır ve benim lehimde karar verecektir.”*¹².

Buna göre; Tipiya, o yıllarda Hitit ve Hayaşa arasında çekişmeli toprakları arasındadır. Dankuva ise Hitit kenti olarak, Tipiyawa/Tipiya (Tilimra ?)'nın batısında Hayaşa sınırlarına yakın bir yerdedir.

Hayaşa üzerine sefere çıkan Murşil, sınır kenti Ura'ya gelir. Bunun üzerine Anniya ona mektup göndererek tutsakların iade edileceğini bildirir ve Hitit güçleri geri döner. Ancak bu süreçte geçici bir barış olduğu, sorunların çözülemediği, Hayaşa güçlerinin kuzeydeki İştitina kentini yağmalayıp Kanuvara (Ura yakınında) kentini kuşatmış olmalarından anlaşılmaktadır.¹³

Kizzuwatna'da bulunan Murşil II, Kargamış Ülkesi'nde ve Kuzey Suriye'de gerekli siyasal düzenlemeleri bitirip Tegaramma'ya (Gürün yöresi) döner. Amacı Hayaşa üzerine sefer yapmaktır. Ancak kış yaklaştığı için bundan vazgeçilir ve çevre şehirler üzerine seferler yapılır.¹⁴

Murşil II, hükümdarlığının onuncu yılında (MÖ, 1329) Azzi üzerine sefer için kışı Dankuva'da geçirir. Baharla birlikte doğuya hareket eden ordu yol üzerindeki İngalava'da (Orta Karadeniz'in güneyinde, Şebinkarahisar civarında bir yer olmalı) yaya ve arabalı askerler birleşir ve güney doğu yönünde ilerler. Hitit yıllıkları Azzi/Hayaşa güçlerinin meydan savaşından çekindiğini, gece baskını yapmayı planladıklarını belirtir.¹⁵

Hititler bundan haberdar olup gece için de hazırlık yapınca, Azzi/Hayaşa ordusu tahkimatlı kentlere çekilir. Murşil, sivillerin çekildiği Aripşa'ya¹⁶ saldırır ve askerlerin yağmasına izin verir. Ertesi gün Dukkamma¹⁷'ya gelir ve ele geçirilen tutsakları Hattuşa'ya gönderir. Dukkamma'nın alınışı sırasında Azzi/Hayaşa hükümdarının bir elçisi gelerek

¹² CTH 42; G. Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, Atlanta 1996:22 vd; Metin Alparslan, *II. Murşil ve Dönemi*, (Basılmamış Doktora), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul 2006, s.59; O. R. Gurney, *Hititler*, (Çev. P. Arpaçay), Ankara 2001, s.100.

¹³ AM 86-7; R. T. Bryce, *The Kingdom of the Hittites*, Oxford Üniv. Pres, New York, s. 219.

¹⁴ CTH 61, 43, 78. M. Alparslan, *age*, s. 83, 87.

¹⁵ AM 130 vd.

¹⁶ Aripşa: Azzi/Hayaşa ülkesi kentlerinden biridir. (KBo 4. 4; AM 132).Anellerde denizin içinde olduğu kaydedilir. Buranın Van Gölü kıyısında olabileceğini söyleyen oldukça tutarsız iddialarda bulunulmuştur. Daha akılcı olarak Giresun, Samsun ve Erzincan dolayında olacağı belirtilmiştir. Hatta eskiden Erzincan ovasının daha sulak/bataklık olduğu iddiasıyla buranın Erzincan olabileceği dahi belirtilmiştir. Ancak biz Gölova'nın güney doğusunda bugünkü Kanlıtaş Köyünün hemen kuzeyindeki geniş bir arazi üzerinde olduğu kanaatindeyiz.

¹⁷ Dukkamma'ya Aripşa'dan bir ya da iki günlük mesafede olan bu yerin yine Gölova yakınlarında, 15-20 km. uzaklıkta bir yerde olması gerekir. Ayrıca bak. M. Alparslan, *age*, s. 88.

Hititlerin üstünlüğünün kabul edildiğini bildirir. Bunun üzerine, mevsim koşulları da dikkate alınarak Mursil geri döner.

II. Mursil'in o yıllarda güney bölgelerdeki etkinlikler içinde olması, Hitit ordusunun öncelikle başkent ya da başkent kontrolünde yakın bir mevkide hazırlanıp sevk edilmesi, ordunun yönü (Hayaşa ülkesi), bu harekate uygun coğrafi konum (vadi ve geçitler), kayıtlarda geçen yer adları ve yürüyüş süreleri, ilgili metinler ve bunlar üzerinde yapılan araştırmalar gibi birçok unsur göz önüne alındığında, Dukkamma'nın Ura ile Arziya (Erzincan) arasında bir yer olduğu anlaşılmaktadır.

Resim 1: Hitit kayıtlarında "Aripşa" olarak geçen yerleşimin bulunduğu Ağvanis- Kanlıtaş arası alanın genel görünüşü. Kayıtlarda "deniz" olarak sıfatlanan su havzası bugün Kılıçkaya Barajı sularıyla karışmış durumdadır.

Aripşa, gölle ilintili bir yerdedir. Hititlerde "deniz" kavramının göl ve deniz ayrımı yapılmadan da kullanılabilir. Buna uygun yer, Hititlerin Hayaşa yönünde ilerlediği güzergâhta Avganis'e (Gölova) bağlı Tümeke (uyd. Adı: Günalan) köyü ve Büzgün (uyd. Adı: Yuvacık) köyü ile Refahiye'ye bağlı Kanlıtaş arasında kalan İlk Çağ yerleşimine tekabül etmektedir.¹⁸ Söz konusu yerleşim, Refahiye'nin kuzeyinde yer alan Orçul vadisinden Kelkit Çayına karışan Çobanlı Çayı kıyısındadır. Bu çayın oluşturduğu doğal ve büyük bir gölün varlığı bilinmektedir.

Dukkamma ise ordu yürüyüşüyle Aripşa'dan bir gün sonra gidilebilecek uzaklıktadır.¹⁹ Hitit ordusunun Dukkamma'ya gelmesi üzerine Ha-

¹⁸ Nitekim, bazı lokalizasyon çalışmalarında bu yerin Erzincan dolaylarında olacağına işaret edilmiştir. M. Alparslan, bk. Dipnot 33.

¹⁹ RGTC 6: 37'den nakl. M. Alparslan, *age*, s. 88, not: 156. İlk Çağ'da "deniz" ve "göl" arasında çok belirgin ayrıştırma olmadığı, örneği Van ve Urmiye Göllerinin eski kayıtlarda

yaşa Kralı barış için elçi Muti'yi Hitit ordugâhına göndermek zorunda kalmıştır. Buna göre; Dukkamma'nın başkentini de zapt edilebileceği ihtimalini içeren bir uzaklıkta olduğu anlaşılmaktadır. Bu ve başka gerekçeler ışığında değerlendirildiğinde, Dukkamma'nın bugünkü Şebinkarahisar'la lokalize edilmesi mümkün görülmemektedir. Anılan yerin Refahiye-Dumanlı Dağı'nın kuzeyinde yer alan ve kaçak kazılarla saray türü bir binanın ortaya çıktığı Hasanlı Höyük ya da aynı yükseltinin güney yamaçında yer alan Divir Kalesi çevresi olma ihtimali yüksektir.

2. Dukkamma Yerel Yönetimi

Hayaşalıların II. Murşil dönemi seferinden sonra (1328) Hititlerle yıllık bir barış süreci yaşamış olmaları, bu süreçte kuzeydeki Kaşkalılara ve doğudaki Dayaenilere karşı korunma ve savunma önlemleri almakla meşgul olmaları mümkün. XIII. yüzyılda bölgenin siyasal konumunu özellikle belirleyecek olan en etkili unsur ise Assur tehlikesidir. Bu tehlike karşısında Hitit İmparatorluğu'nun Hayaşa bölgesi yönetimleri dahil çevre yönetim ve kabileleriyle ittifak yapmayı tercih etmiş olma ihtimalleri yüksektir.

Hititlerle Isuwa ile Pahhuwa arasında yapılan ve kayıtları bu güne ulaşan bir anlaşma (III. Arnuwandas/ MÖ. 1220–1190 döneminde) genel konumun anlaşılması ve Dukkamma'nın yerel bir idari güç olduğunun bilinmesi açısından büyük önem taşımaktadır.²⁰

“*Pahhuwalı Mita*” konulu metnin içeriğine göre;

Azzi-Hayaşa krallığı parçalanmış ve Dukkamma, Kummaha, Pittiyariga kasabaları ve Thstrichts (?) ile Hayaşa (merkezî bölge) artık bağımsız hareket etmektedirler.

“deniz” olarak geçtiği bilinmektedir. Bu algı kısmen Strabon da bile yansımaktadır. Nitekim kendi ülkesi olan Amasya çevresi hakkında bilgi verirken Stiphane Gölü'nün “denize benzediği”ni söyler. Gölün özelliği balık bulunması ve etrafının her çeşit otlaqla çevrili olmasından ibarettir. Strabon, *Geographika*, / *Antik Anadolu Coğrafyası XII*, (Çev. Adnan Pekman), İstanbul 2000, 3, 38.

²⁰ XIII. yüzyıla ait anlaşmayı yapan Hitit kralının adı elgede yer almasa da, metnin içeriğindeki ip uçlarından bu kişinin hitit devleti'nin son krallarından olduğu sonucu çıkarılmaktadır. KUB XXXII 23+ KUB XL 10 + KBo L 66; KUB XXIII 72 CTH (146); H. Klengel “Nochmals zu Isuwa”, *OA XV*, 1976, s. 85-89; M. Diakonoff, *The Prehistory of the Armenian People Predystoriia armianskogo naroda*, Erevan 1968 (English Translation by Lori Jennings /Delmar, New York 1984), s. 56- 57; O. R. Gurney, “Mita of Pahhuwa”, *Annals of Archaeology and Anthropology* 28, 1948: 32; Serkan Erdoğan, “Saklı Kalmış Bir Coğrafyanın Tarihsel Kodları: Zubana – Şuppina – Şupa(ne/i) – Sophene”, *Uluslararası Dersim Sempozyumu – Eylül 2013*, Tunceli 2014, s. 23.

Pahhuwa ve Isuwa ülkeleri bir ittifak ile Hitit İmparatorluğunun hâlâ onun vassalları olarak istenmesi durumunda Hititlere asker tedariki ile yükümlüdürler. Ancak Hitit Kralı Kummaha'ya karşı askerî bir sefer başlattığı zaman, Pahhuwa Kralı Mitas, sadece anlaşma hükümlerini yerine getirmemekle kalmamış (ki bu bir düşman şefi ile olan evliliği ile ilgiliydi) Hititlere düşmanca bir tavırla, Isuwa topraklarında ele geçirilen kaçakları, insan ve sığırları koruma altına alıp barındırmıştır. Adı Kalimunas olan biri ve bir başka kabile şefi Mitas ile birlikte hareket etmişlerdir. Ancak Hititler Kummaha'ya karşı elde ettikleri başarıları sonunda Pahhuwa halkını Hitit İmparatorluğu ile barış için zorlamışlardır.

Hitit kralı, Pahhuwa halkından, Mitas ve Kalimunas ile tüm yakınlarının kendisine teslim edilmesini ve Isuwa kaçakları dahil diğer kaçakların iadesini şart koşmuştur. Pahhuwa halkının bu şartları yerine getirmemesi hâlinde, Hitit Kralı gerekirse bunu Pahhuwa'nın komşuları aracılığıyla ve kuvvet kullanarak yerine getirileceğini söyleyerek tehdit etmiştir. Hitit kralının istemesi durumunda ona yardım edecek komşular arasında Hititlere bağımlı Tukkama (Dukkamma) yöneticisi Arihpizzi de vardır.²¹ Bu şahısların birkaçı Luwi,²² diğerleri ise Hurri/ Hayaşa isimlerine sahiptir.

Dukkamma'nın Hayaşa'ya bağlı idari bir bölge merkezi olduğunu XIII. yüzyıla ait "Pahhuwalı Mita" konulu antlaşma metninden biliyoruz.²³ Bu metinde, yaşanan olay ve gelişmeler Hititlerin güneyde Pahhuwa, İşuwa ve onlarla birlikte Dukkamma arasında geçmektedir. Kentin bugünkü Hasanlı Höyük (Refahiye/ Biçer Köyü arazisinde) ve çevresi olabileceğini düşündüren verilerden biri de, bu höyükte kaçak kazılarla ortaya çıkan bir saray kalıntısıdır.²⁴ Hititlerin işgal ettikleri düşman ülkelerin kentlerini büyük ölçüde yakıp yıktıkları göz önünde tutulursa,²⁵ Hasanlı

²¹ Yapılan antlaşma uyarınca, Hititler aşağıdaki ülkeleri kendine bağımlı yapıyordu. Pahhuwa, Isuwa, Zuhma, Maldia, Pittiyariga ve muhtemelen Hurri, Mitanni veya Alzi'nin kuzey kalıntılarından olan diğer bölgeler. Antlaşma metninde toplulukların reisleri yetkili olarak adları anılmakla birlikte, anlaşma bu yerel yöneticilerle değil ancak bu ülkelerin büyüklerince oluşturulan heyetler ile sonuçlandırılmıştır. Heyet üyelerinin, bu ülkelerin temsilcileri olarak veya anlaşmanın güvencesi olarak listelendiği ise açık değildir.

²² I. M. Diakonoff, *The Prehistory of the Armenian People Predystoria armianskogo naroda*, s. 57.

²³ KUB XXIII 72 CTH (146); H. Klengel "Nochmals zu Isuwa" *OA XV*, 1976, s. 85-89; M. Diakonoff, *age*, s. 56- 57. Antlaşmayı yapan Hitit kralının adı belgede yer almasa da, metnin içeriğindeki ip uçlarından bu kişinin Hitit Devleti'nin son krallarından III. Arnuwandas (MÖ. 1220-1190) olduğu sonucu çıkarılmaktadır.

²⁴ "Pahhuwalı Mita" konulu metnin içeriğine göre; Azzi-Hayaşa Krallığı parçalanmış ve Dukkamma, Kummaha, Pittiyariga kasabaları ve Thstricts (?) ile Hayaşa merkezî bölgesi Arziya (= Erzincan) artık bağımsız hareket etmektedirler.

²⁵ Ahmet Ünal, *agm.*, s.25.

Höyük'ün tahrip edilmemiş konumu (günümüz domdılaylarının tahribatı ayrı), Hititlerin bu merkezde Hayaşa elçisi Muti aracılığıyla yapılan barış barış sayesinde Dukkamma'nın sağlam kalışının önemli bir gerekçesidir.

MÖ. XII. yüzyıl ve sonrası yalnızca Hayaşa'nın değil, hemen tüm Doğu Anadolu'nun kaotik bir döneme girdiği, yazılı verilerin hemen hiç oluşmadığı bir dönemdir. İşgalci güçler, tüm bu bölgelerde etkisini göstermiş, Hitit devleti çökerken Azzi/Hayaşa da eski siyasal birliğini koruyamamış, ülke politik olarak etkisizleşmiştir.²⁶

Kummeşmeha / Kelkit Çayı: Hellenistik Dönemde Lykos diye geçer. Kummeşmeha Azzi/Hayaşa ile Kaşkalar arasında sınır olarak da önemliydi. Hitit dönemi ve sonrası Antik Çağ yazarlarının verdiği bilgiler Şebinkarahisar'la Hayaşa'nın yakın sınır ilişkisi içinde olduğunu, Suşehri- Kelkit ve Bayburt'un Hayaşa/Azzi coğrafyasına dahil olduğunu göstermektedir.

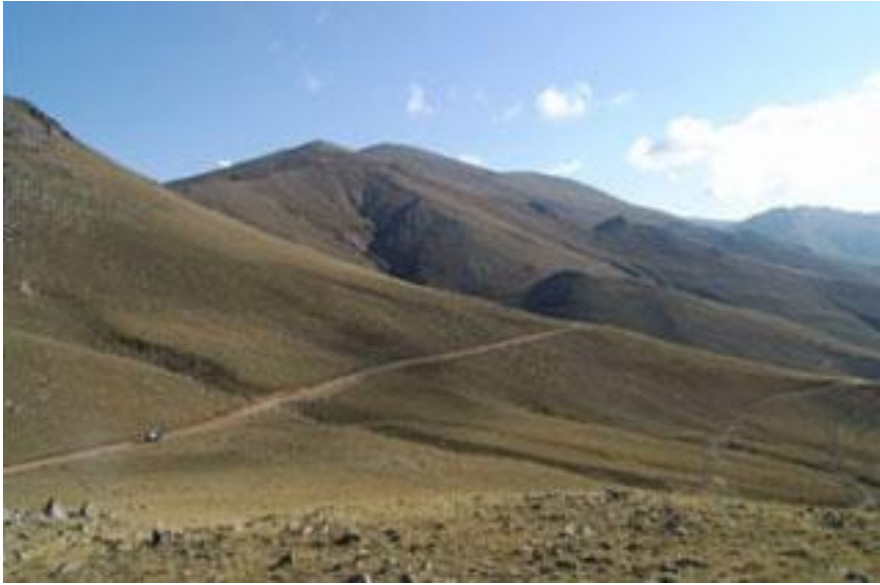
3. Endres (Suşehri), Ezbider (Akıncılar) ve Avganis (Gölova)

Günümüzde Suşehri olarak anılan Endres'in bugünkü yerleşim yerinde İlk Çağ'a ilişkin kayda değer herhangi bir veriye rastlanmamıştır. Yerleşimin ilk kurulduğu yer hakkında çeşitli görüş ve rivayetler vardır.²⁷ Yerleşimin yakın çevresinde tespit edilen birçok alanda İlk Çağ'a ait veriler bulunmakla birlikte, bunların hangisinin Endres (Andreas, Andriopolis, Andriyas)'le doğrudan ilişkili olabileceği konusunda da kesin bir hüküm vermek zordur. Ancak, ilçenin doğusunda bulunan Güzeller (B. Güzel, K. Güzel) Köyü- Kaleboynu ve Sarayüstü mevkiilerindeki kalıntılar ve bu alanda çıkan buluntuları zikretmek gerekir. Endres ya da Enderes'in, Hz. İsa'nın on iki havarisinden biri ve havarilerin önderi Petrus'un kardeşidir. X biçiminde çarmıha gerildiği rivayet edilir. Bu nedenle X, onun sembolü olmuştur. "Endres" in de Andreas'tan gelmesi akla yakındır.

²⁶ Konuları krş. için ayrıca bak. Firuzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara 1962; Mühibbe Darga, *Hitit Devletinin Ana Hatları*, ASD, I/1-2, İstanbul 1978. Bu iki kaynak çalışmamızın 1985 baskısında verilenlerdir. Sonraki yıllarda Hititlere ve diğer Anadolu halklarına ilişkin çeşitli kitap ve makale yayınlanmıştır. Yukarıda verilen bilgilerin teyidi ya da daha fazla ayrıntılar için bunlara bakılabilir.

²⁷ Hasan Eroğlu tarafından sözlü ve bazı yazılı kaynaklardan hareketle Suşehri'ne ilişkin rivayetlerin derlendiği bir kaynak olarak bak. Hasan Eroğlu ve Ergül Şimşek, *Suşehri'nin Şehir Tarihçesi*, İstanbul 2009, s. 23- 32. Bilimsel açıdan; dercedilen bilgilerin kaynağı, tarihi olayların kaydı, geçmişteki toplulukların kimliği, yer adlarının lokalizasyonu, anlatım ve yöntemi vb. hususlarda eleştirilebilir ve eksik bulunabilir olmakla birlikte, yörenin kültürel varlıkları açısından önemli oranda malzeme bir araya getirilmiştir. 1970'lerde hazırlanan çalışmanın, o yıllarda var olan ancak günümüzde bir biçimde yok edilen somut dokümanlar açısından ve yine o yıllarda tespit edilen bazı yerleşimlerin o günkü konumu hakkında verilen bilgiler nedeniyle değerlendirilmesi gerekir.

Yapılan yüzey araştırmaları Küçük Güzel Köyü-Tepe mevkiinin Eski Tunç Çağı'ndan Osmanlıya kadar kesintisiz yerleşimlerden biri olduğu- nu göstermektedir.²⁸ Ayrıca, hiçbir arkeolojik araştırma ve kurtarma kazı- sı yapılmaksızın Suşehri Ovası'nın önemli bir bölümü yok eden Kılıçkaya Barajı suları altında çok sayıda arkeolojik varlık olduğu da bilinmekte- dir.²⁹ İlgili devlet yetkilileri ile halktan bazı kaçak kazıcı yaratıkların “domdılav” olma noktasında aynı yapıya sahip oldukları, bu ve daha bir- çok olaydan anlaşılmaktadır.³⁰

Resim 2: Kösedağ zirvesi. Kuzeyden görünüşü. Büyük ihtimalle, bu yükseltilerin doğusu Hitit, batısı Hayaşa sınırları arasındadır.

²⁸ Atilla Engin, “Sivas İli 2008 yılı Yüzey Araştırması”, 27. Araştırma Sonuçları Toplantısı III, s. 139.

²⁹ H. Eroğlu, *age.*, s. 70; A. Engin, *agm.*, s. 132.

³⁰ Hayaşa başkenti Arziya'ya ait Hahk Köyü- Kızlar Kalesi'nin Kara Yolları Genel Müdürlüğü ve ilgili müteahhlik firması marifetiyle yok edildiği daha önceki çalışmalarımızda belirtilmişti. Hitit kayıtlarında adı “Laha” diye geçen Karadağ'ın güney eteğinde, kadim dinî yapıların yer aldığı Tortan Köyü'nün kuzeyinde bulunan bir kilise de güvenlik bahanesiyle dinamitlenerek yok edilmiştir. Yine aynı çalışmada (s. 126- 127) tarihsel ve kültürel önemini belirttiğimiz Erzincan- Ekşisu mevkiinde bulunan Kervan Kayalığı tepe yerleşimi de Erzincan Belediyesi' nin marifetiyle Ekim 2014 tarihinde yok edilmiştir. Bu çalışmalar sırasında Kiğı'ya ilişkin verileri topladığımız bir süreçte, medyada HES projesi kapsamında yapılan çalışmalar nedeniyle “Kiğı Kalesi'nin yıkıldığı” haberlerinin paylaşıldığını gördük. Devlet yetkilileri anılan kalenin yıkılmadığını ancak 100-150 m. yakınında çalışıldığını belirtmişlerdir. Bunun anlamı, kalenin ilgili interlantının yok edildiğidir.

Atilla Engin tarafından yapılan yüzey araştırmaları raporlarında; Ezbider, Akşar, Kurtamus/Beydeğirmeni, Sis/ Çataloluk, Ağrakos/Esenkaya, Gözköy, Konak, Kozdere, Polat, Taklak, Ilvat/Taşbayır, Garip Mezarlığı, Çakırlı Köyü (1 km.doğusunda mezarlık alanı), Söfker/Güneyli, Güdeli, Karağaç (Delikayası, Halilbaba), Aşağı Görede/Eskimeşe Köyü (batısında Ocağın Beleni), Karataş, Müşeknis/Bostancı Köyü(Karut Höyük), Balkara (Çatal Tepe), Pürk/Yeşilyayla (Kilisealtı Höyük), Dipsizgöl Höyüğü, Kurtamus/ Beydeğirmeni Köyü (Tilki Tepesi), Buldur/Erence Köyü, Abdurrahman Köyü (Değirmen Tarlası), Uğrunca/Derecik Köyü, Aşağı Yeniköy vb. yerleşim ve mevkiiler; MÖ, 3 binlerden Bizans'a kadar gelen tarihsel geçmiş içinde yaşanan mekanlar olduğu tespit edilebilmiştir.³¹

XIX. yüzyıl ortalarına kadar çevredeki köylerden her hangi biri olan Endres (Suşehri), 1861'de ilçe yapıldıktan sonra ön plana çıkmış ve bugünkü konuma gelmiştir.

Roma- Bizans kaynaklarında geçen ve Roma komutanı Pompeius'un IV. Mithridates'i yenmesi sonrası (MÖ. 65) kurulan Nikopolis (Zafer kenti) lerden birinin bugünkü Pürk Köyü eski Roma yerleşimi olma ihtimali büyüktür.

Roma- Pontus dönemlerinde çevrenin merkezî kenti olan Nikopolis; Komana, Koloneia, Polemonium, Neocaesarea (Niksar) ve Sebasteia (Sivas), Arauraka (Melikşerif), Arzingan (Erzincan) arasında eski kara yolunun kesiştiği bir alanda ve Suşehri'ne yakın bir mesafededir.

MS. 499 yılında meydana gelen deprem Nikopolis kentini ve Şima Kalesi dahil önemli güvenlik yapılarının yıkılmasına neden olmuş, bu kent eski görkemli niteliğini giderek kaybetmiştir. Pürk (Nikopolis) kentinin köyleşmesine karşın kuzeydeki Koloneia (Şebinkarahisar) kentinin yıldızı parlamaya başlamıştır. Güneyden gelen Arap saldırıları Kemah-Gercenis (Boasgardanize= Başgercenis) üzerinden kuzeybatı Suşehri- Kelkit vadisine uzanınca, bu yörede önemli bir nüfus azalması olacaktır. Bu gelişmeler üzerine Pürk/Nikopolis Metropolit Koloneia'ya taşınmış, taşındığı eski alanlar onun yetki alanında olmuştur.³² Bu süreçte Şebinkara-

³¹ A. Engin, "Sivas İli 2008 yılı Yüzey Araştırması", 27. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 3.cilt, s. 129- 149 ve "Sivas İli 2009 yılı Yüzey Araştırması", 28. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, s. 81- 106; Ayrıca A. Tuba Ökse ve Mehmet Özsait'in yüzey araştırma raporlarında Koyulhisar- Erzincan/Refahiye arası alanlara ilişkin bazı eski yerleşimlere ilişkin önemli kayıtlar bulunmaktadır.

³² B. Aydın, *Bayramköy ve Nikopolis*, baydin 2. blogspot. com/2013/02/ yerel-tarih_23. Html; Nikopolis Antik Kenti-Giresun Şebinkarahisar Bayramköy, www.antikdonem. com

hisar Metropoliti “Nikopolis- Koloneia Metropoliti” unvanına sahiptir. Zamanla Koloneia adı kullanımdan kalkınca, Şebinkarahisar “Nikopolis” olarak da anılmaya başlamıştır.

Resim 3: Eskişar Kalesi ve yerleşimi.

Resim 4: Eskişar Kalesinin doğusunda, çay kıyısında bulunan kaya. Görülen alanda kale dış surlarının bir bölümü çay boyu devam etmiş olmalıdır.

Ura; Hayaşa'nın Sınır Kenti: Hitit yazılı kayıtlardan Hayaşa'nın kendine bağlı idari bölgelerden oluştuğunu ve bu bölge merkezlerinin neler olabileceğini büyük ölçüde bilmekteyiz.

Anniya'nın saldırıları üzerine Hayaşa üzerine sefere çıkan Murşil, önce sınır kenti Ura'ya gelir. Murşil'in bu ordu hareketi karşısında Anniya ona mektup göndererek tutsakların iade edileceğini bildirir. Bunun üzerine Hitit güçleri geri döner. Sonraki yıllarda da tutsaklar sorununu çözülememiş, diplomatik bazı girişimler yine sonuçsuz kalmıştır. Dahası, Hayaşa güçleri kuzeydeki İştina kentini yağmalayıp Kanuvara (Ura yakınında) kentini kuşatmışlardır.³³ O sırada Murşil, Kizzuwatna'da Hepat bayramındadır. Hayaşa saldırılarını önlemesi için cepheye komutanı Kurunta'yı gönderir.

Ura'nın Hayaşa için önemli fakat sınır kenti olması nedeniyle bölge merkezi olma ihtimali düşüktür. Kral Anniya'nın İştina ve Kanuvara'yı kuşatması, bir yönüyle Ura'yı riske sokması demektir. Nitekim, Murşil II, hükümdarlığının onuncu yılında (M. Ö. 1329) Azzi üzerine sefer için kışı Dankuva'da geçirir. Baharla birlikte doğuya hareket eden ordu yol üzerindeki İngalava'da yaya ve arabalı askerler birleşir ve güney doğu yönünde ilerler. Hedefi, Hayaşa'ya bağlı yörenin merkez şehri Dukkamma'dır.

Hitit yıllıkları Azzi/Hayaşa güçlerinin meydan savaşından çekindiğini, gece baskını yapmayı planladıklarını belirtilir³⁴. Hititler bundan haberdar olup gece için de hazırlık yapınca, Azzi/Hayaşa ordusu tahkimatlı kentlere çekilir. Murşil, sivillerin çekildiği Aripşa'ya³⁵ saldırır ve askerlerin yağmasına izin verir.

Ertesi gün Dukkamma³⁶'ya gelir ve ele geçirilen tutsakları Hattuşa'ya gönderir. Bu yağma ve tutsak edinmenin Anniyaş'a karşı bir nisbet olduğu açıktır. Dukkamma'nın alınışı sırasında Azzi/Hayaşa hükümdarının

³³ AM 86-7; R. Trevor Bryce, *The Kingdom of the Hittites*, Oxford University Press, New York 2005, s.219.

³⁴ AM 130 vd.

³⁵ Aripşa: Azzi/Hayaşa ülkesi kentlerinden biridir. (KBo 4.4; AM 132).Anellerde denizin içinde olduğu kaydedilir. Buranın Van Gölü kıyısında olabileceğini söyleyen oldukça tutarsız iddialarda bulunulmuştur. Daha akılcı olarak Giresun, Samsun ve Erzincan dolayında olacağı belirtilmiştir. Hatta eskiden Erzincan ovasının daha sulak/bataklık olduğu iddiasıyla buranın Erzincan olabileceği dahi belirtilmiştir. Ancak biz Gölova'nın güney doğusunda bugünkü Kanlıtaş Köyünün hemen kuzeyindeki geniş bir arazi üzerinde olduğu kanaatindeyiz.

³⁶ Dukkamma'ya Aripşa'dan bir ya da iki günlük mesafede olan bu yerin yine Gölova yakınlarında, 15-20 km. uzaklıkta bir yerde olması gerekir. Ayrıca bak. M. Alparslan, s. 88.

bir elçisi gelerek Hititlerin üstünlüğünün kabul edildiğini bildirir. Bunun üzerine, mevsim koşulları da dikkate alınarak Muşil geri döner. Yöre ve kentlerin yeniden inşası ve düzenlenmesi ertesi yıla kalır. Sonuçta Dukamma ve çevresi Hitit işgalinden kurtarılabildiği görülmüştür.

Resim 5: Eskişar- İç Kale duvar kalıntısı.

Resim 6: Eskişar ve Pürk yöresi. Her iki yerleşim arasında Eskişar Deresi bulunmaktadır.

Kaynaklarda Ura'nın Hayaşa Krallığına bağlı uç şehir olarak bildirilmesi yanı sıra, bu yerleşimin doğu ve kuzeydoğusunda Hititlere ait üç kentin adı geçmektedir. Bunlardan İştina ve Kanuvara, Anniya tarafından işgal edilebilen yakın kentlerdir. Diğerleri İngavala, Mursil II'nin Azzi seferi sırasında uğrayıp geçtiği kentler arasındadır.

Eskişar Yerleşimi: Bugünkü Ezbider (Akıncılar) ilçesine bağlı, tarihsel dokusu oldukça zengin yerleşim. Eskişar ve kuzeybatısında bulunan Pürk köyü (uydurma adı: Yeşilyayla) arasında Eskişar Deresinin aktığı küçük bir vadi bulunmaktadır. Yerleşimin en eski yapı unsuru Eskişar Köyünün üzerinde yer aldığı kaledir. Kale, diğer Hayaşa kale kentleriyle büyük bir benzerlik göstermektedir. Gerekli arkeolojik kazı yapılmadığı için ancak yüzey buluntularını incelemekle yetindik.

Resim 7: Eskişar Kalesi yüzey keramikleri.

Resim 8: Köy içerisinde yapılmış fırın. Kullanılan malzeme içerisinde çok sayıda eski yerleşime ait keramik kırıkları bulunmaktadır.

Resim 9: Ağdaş. Güneydoğudan genel görünüşü.

Eskişar (bir ihtimalle Hayaşa'nın sınır kenti Ura) ve çevresindeki arkeolojik buluntular, MÖ II. Binden Bizans Dönemi sonuna kadar gelen kültürel ve dinî yapılanma süreçleri açısından tipik bir arkeolojik laboratuvar gibidir.

Ağdaş Kalesi, Ejder ve Diğer Mitolojik Figürlü Kayalar: Endres (Suşehri) ve Ezbider(Akıncılar) ilçeleri sınırında, Endres'in güney doğusunda Polat Deresinin aşağı bölümündedir. Kale, Kızıltaş Köyünün Bileyli Mezrası arazisi içerisinde, Bileyli Deresi sağ kıyısındadır. Kalenin, güvenlik yanı sıra önemli bir tapınım merkezi olduğunu gösteren çok sayıda unsurları bulunmaktadır. Yerleşimdeki veriler, yerleşimin İlk Çağ Hayaşa kutsal kentlerinden birisi olduğu kanaatini güçlendirmektedir.

Resim 10: Ağdaş Kalesi. Kaya resimlerinden biri.

Resim 11: Ağdaş Kalesi mitolojik yaratık ve balık resimleri.

Resim 12: Ağdaş Kalesi. Taş sahn ve arklı sunak.

Kayalar üzerinde yapılan ark ve sunaklar Urartu dönemi öncesine ait, ancak Urartu yapılarıyla kısmen benzeşmektedir. Büyük bir ihtimalle Ağdaş Kalesi ve Ezbider Kalesi, Urartu egemenlik sahasının dışında, kuzey batısındaki uç noktalarıdır. Refahiye Cengerli Kalesi mezar odası dahil,³⁷ Erzincan, Kemah, Mans, Tercan yanı sıra Erzincan – Suşehri ve kuzeyde Alucera- Bayburt hattı boyunca görülen kaya mezarlarının büyük bir çoğunluğu Urartu döneminden önceye aittirler ve yapım teknikleri arasında önemli farklar bulunmaktadır.

Hurrilerin, Hurri- Hayaşa- Mitanni bütünü olarak Hititlerin dinî-kültürel yapılarına etki ve katkılarının olduğu bilinmektedir. Aynı şekilde Hayaşlıların Urartularını mimari dahil birçok açıdan etkiledikleri, Urartuların diploması dahil pek çok inceliği Hayaşlılardan öğrendikleri giderek daha da anlaşılmaktadır. Buna göre; Anadolu’da Urartu öncesi taş işçiliğinin büyük ustaları ve öğretmenleri Azzi/Hayaşa insanlarıdır.

Resim 13: Ağdaş Kalesi. Taş oyuntu sahnular.

³⁷ Yasin Topaloğlu, "Yeni Buluntular Işığında Kuzeydoğu Anadolu Kaya Mezarları", *Kafkas Üniv.Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi/ Journal of Institute of Social Sciences* Sayı Number 10, Sonbahar Autumn 2012, 131-163.

Ağdaş yerleşiminde MÖ. II. bine ait olanlar yanı sıra bazı seramiklerin niteliği, Roma döneminde de bu yörenin yerleşim olduğunu göstermektedir. Ana kayanın güney yarısı doğal nedenlerle kopmuş, kaya parçaları hâlinde alt yamaç yüzeyine dağılmışlardır. Oyularak işlenen çeşitli figürler ve sunak bölümleri kopan bu irili ufaklı kaya kütleleri üzerindedir. Kalenin orijinal yüksekliği yaklaşık 10 m.dir.

Resim 14: Ağdaş . Uçan Ejder. Anadolu İlk Çağ Dönemi'ne ait ilk ejder motiflerinden biri.

Ejder figürü ve diğer mitolojik yaratıklar: Kaya figürler içerisinde 2.7. m. uzunluğunda uçar konumdaki ejder figürü olağan üstüdür. Bu kanatlı ejder figürünün Anadolu'daki ilk örneklerinden biri, hatta bilinen ilk ejder olduğu kanaatindeyiz. Diğer kopmuş kaya parçalarından biri üzerinde de mitolojik bir hayvan, Jeolojik dönemlerde yaşayan dişli kuşları hatırlatacak niteliktedir. Aynı kayada balık figürü de bulunmaktadır. Ejder, diğer mitolojik yaratıklar, balık ve tanımlanması güç tüm bu oyuntu figürlerin ana kaya parçalanmadan önce, ana kayanın belli bir bölgesinde mi, yoksa ayrı cephelerinde mi olduğunu anlamak güç. Ancak, tüm bu unsurların parçalanmış kayalar üzerinde olması, bunların Kalenin güney ve doğusunda yer almış olabileceklerini göstermektedir.

Ana kayadan ayrılan büyük bir parça üzerinde ise çeşitli taş oyuntular, arklar ve taş sahnalar bulunmaktadır. İçlerinden dikdörtgen birinin üç tarafı ark şeklinde oyulmuş durumdadır. Bu taş sahnının ritüeller için özellikle bu biçimde mi yapılmak istendiği ya da istenilen taş oda zemini için

başlanmış işlemin yarım mı kaldığını bilemiyoruz. Ancak sunak kayaları ve figürleriyle Ağdaş'ın, Anadolu İlk Çağ'ının olağan üstü ve gizemli yapılarından biri olduğuna kuşku yoktur.

Anadolu'daki diğer kutsal kentler gibi, Ağdaş yerleşimi de bu olağan üstü kutsal niteliği sayesinde, ülke içinde yapılan siyasal mücadele ve savaşlardan korunan nadir alanlar arasındadır. Bu tür yapılar bir anlamda Anadolu kültüründe dinlere karşı gösterilen tolerans ve saygının da somut kanıtlarını teşkil etmektedir.

Resim 15: Ağdaş. Kuzeyden ana kayanın görünüşü.

Resim 16: Ağdaş yüzey keramikleri.

Resim 17: Ağdaş. Taş oymuntu sahımlar.

Ağdaş yerleşimi ve kalesi, Hayaşa'nın Dukhamma bölgesi içinde olmalıdır. Nitekim, Hitit ve Hayaşa sınırında ve Hayaşanın kuzey batısında yer alan son yerleşimi olan Ura, bu mevkiinin kuzeybatısında, Suşehri civarında olmalıdır. Hitit kayıtlarında şab madeniyle önemli Tilimra'ya Şamuha'dan Arziya (Erzincan) üzerinden (savaş ve siyasal gerginlikler nedeniyle) gidememeleri hâlinde Kuşşara üzerinden gidilmesi uyarısı vardır. Bu kayıtlardan, Şamuha'dan Arziya- Dukhamma üzerinden olduğu gibi; bugünkü Divriği yönünden de gidildiğini, coğrafi konum ve yerleşimlerle anlatıların örtüştüğünü söylemek mümkündür.

Ağdaş yerleşimi dahil, Erzincan, Mans (Mirciga Kalesi ve yerleşimi), Tercan (Şirinli Kalesi), Şiran, Şebinkarahisar ya da Koyulhisar kalelerinde görülen bazı benzerlikler, dönemin genel asgari müşterek anlayışlarını yansıtmaktadır. Kuzeybatıda Ura'dan doğuda Kop Dağlarına, güneyde Murat ırmağına kadar uzayan alanlarda yaşayan Hayaşa halklarının büyük çoğunluğunun sonraki yüzyıllarda çoğu Urartu Krallığına bağlı kadim halklarından olduklarını, bu uygarlığın Urartu kültürü üzerinde yerel ve derin etkide bulduklarını unutmamak gerekir. Kaldı ki, Azzi/Hayaşa topraklarının bir bölümü üzerinde egemen olan Urartu uygarlığının batıdaki niteliğini anlamak için eski Hayaşa dönemi kültürünü kavramak gerekecektir.

Resim 18: Ağdaş'ın doğusunda, ana kayanın parçalanmasından sonra ve sonraki dönemlerde yapılan insan figürü kabartılan taş çerçeve oyuntu.

4. Buldur (Erence), Çermişek, Polat ve Akşar

Günümüzde ikisi (Buldur, Çermişek) Ezbidir'e, diğer ikisi (Polat, Akşar) Suşehri ilçesine bağlı dört köy ve çevresinde birçok İlk Çağ yerleşimi bulunmaktadır. Bazı yerleşimler güvenlik nedeniyle kalelerle tahkim edilmişlerdir. Azzi/Hayaşa sınırları arasında olan bölgenin II. bine ait verileri bu krallığın diğer yerleşimleriyle aynı niteliklere sahiptir.

Polat Kalesi, aynı adı taşıyan köyün kuzeyinde sarp kayalık bir alan üzerindedir. Doğusunda Kaşut Kalesi mevkiinde bulunmaktadır. Polat-Akşar arasında, Balabaz köyüne (Uydurma adı: Eski Toprak) 500 m. mesafe-

de, çay kıyısına yamaçtan kopan bazı kaya kitleleri üzerinde sahun ve benzeri yontular görülmektedir. Balabaz Köyü çevresinde bulunan kayalık alanlar üzerinde İlk Çağ yerleşimi izlerine rastlanmaktadır. Bu tür veriler Buldur- Çermişek köyleri arasındaki vadi ve çevresindeki yükseltilerde de bulunmaktadır. Akşar köyü ve kalesi stratejik bir alanda olmasına rağmen gerek kale ve gerekse kalenin bulunduğu yükselti, güvenlik ve yerleşim açısından yeterli nitelikte görülmemektedir.

Resim 19: Buldur köyünün güney bölümü.

Resim 20: Buldur köyünün güney girişinde bulunan kale.

Resim 21: Çermişek-Balabaz arasında uzanan vadi.

Resim 22: Burdur köyü eski yerleşim alanında bulunan seramik örnekleri.

Resim 23-24 : Burdur köyü kalesinden ayrıntılar.

Resim 25-26 : Burdur köyü kalesinden ayrıntılar.

Resim 27: Çermişek Kalesi'nin kuzey-doğudan görünümü.

Resim 28: Çermişek Kalesi'nin karşısında bulunan kayalık.

Resim 29: Çermişek Kalesi.

Resim 30: Çermişek Kalesi'nin doğusunda bulunan yapı kalıntısı.

Resim 31: Balabaz köyü yakınında, üzerinde eski kale izleri bulunan kayalıklar.

Resim 32: Akşar-Polat arası vadi ve çevre görüntüsü.

Resim 33: Akşar Vadisi genel görünüm.

Resim 34: Akşar kasabası.

Resim 35: Akşar köyünden kalenin görünüşü.

Resim 36: Akşar Kalesi'nin genel görünümü.

Resim 37: Polat köyü karşısı. Karşut Kale

Resim 38: Polat Kalesi

Resim 39: Buldur köyünün batısından bir kesit.

5. Ezbider- Deliklitaş Kalesi: Ezbider (Akıncılar) İlçesinin güneyindeki Karadağlar silsilesine bağlı yükseltilerin kuzey yamacındadır. Ezbider 1100 m. rakımda, kalenin üst noktası yaklaşık 1300 m. rakımdadır. Kalenin doğusunda Haspınar Vadisi ve Polatlar yükseltisi yer almaktadır. Kadim Ezbider yerleşimi bu vadinin üst eteklerinde, Haspınar Çayı/ Ezi- met Deresinin kaynakları kıyısındadır.

Resim 40: Deliklitaş. Kuzeydoğudan genel görünüşü.

Resim 41: Deliklitaş Kalesi iç tünel ve taş odaya girişin bulunduğu kayalık alan.

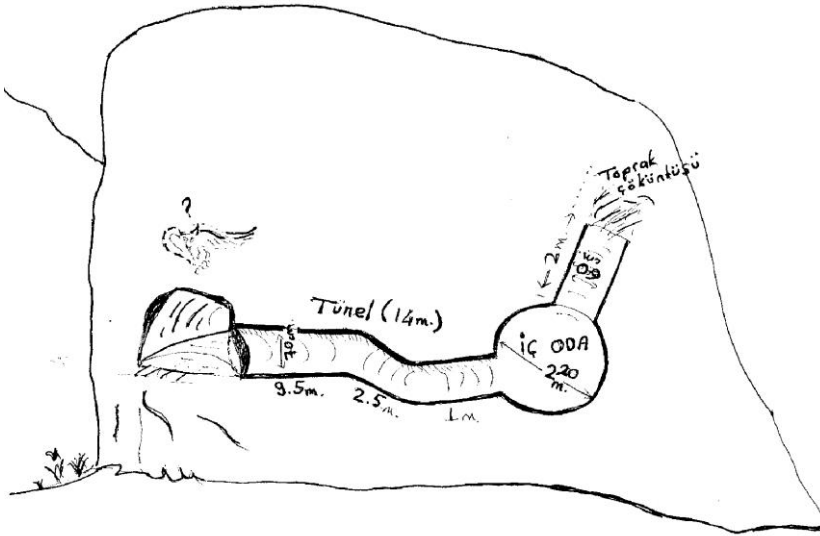
Resim 42: Deliklitaş Kalesi ve eteğinde bulunan bugünkü Ezbider.

Resim 43: Deliklitaş. Haspınar Vadisi

Kalenin batısında Sarıyarlar ve Yassıkaya yükselteleri bulunur. Polatlar, Yassıkaya ve güney dağlık alanlar, Eski Ezbider ve Ezbider Kalesinin güvenliği açısından doğal avantaj sağlamaktadırlar.

Kale yapısının eski dokusu, üzerinde bulunduğu kayalıkların yapısı nedeniyle oldukça yıpranmıştır. Ancak dış sur duvarlarının konumlandığını düşündüğümüz oyuntu ve yolaklar kısmen görülebilmektedir. Kale alanının üst kesiminde *Kızlar Sinisi* olarak adlandırılmıştır. Kızlar Sinisi, oval planda inşa edilen bir mekanın zemini olduğu, bugüne kadar gelen duvar kalıntılarından anlaşılmaktadır. Duvarların yapı niteliği, Roma döneminde de işlevsel bir iç kale olduğunu göstermektedir.

Plan- Çizim 1: Deliklitaş.Tünel ve taş odaya girişi.

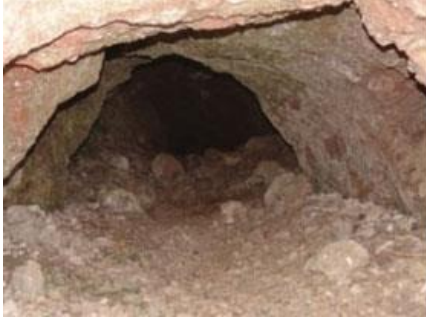
Ezbider Kalesi'nin bugün için görülebilen en ilginç alanı sarp bir kaya kütesinin orta kesiminden girilen taş tunel ve iç odalarıdır. Kaya girişinden 9.5 m. uzunluğunda 70x70 çapında bir tunel, eğimli 2.5 m. diğer tünele ve 2.20 çapında yuvarlak bir taş odaya varmaktadır. Taş odanın kuzey batısında 60 cm. çapında ve 2 m. uzunluğunda diğer bir tünel açılmaktadır. Ancak bu tünelin önü toprak çöküntüsüyle kapalıdır. Tünelin konumuna bakılırsa, bu iç mekânın batıda bir yerden çıkmış olabileceği söylenebilir. Mağara girişinin bulunduğu büyük kaya kitlenin güney doğusunda Tümülüs görüntüsü veren bir yükselti mevcuttur. Onlarca yıl öncesi var olduğu söylenen bir su kaynağı bugün için kurumuştur.

Resim 44: Deliklitaş . Doğu yamacı.

Kale alanının doğusunda olduğunu belirttiğimiz vadi üzerinde yapılan baraj seti, bu mevkide yaklaşık 6 m. yüksekliğe sahip iki şelalenin yok olmasına neden olmuştur. Baraj altında kalan arkeolojik malzemeler arasında bir sunak taşı olduğu bildirilmiştir. Kazı yapılmaksızın inşa edilen baraj suları altında daha başka nelerin olduğunu bilememekteyiz. Ezbider Kalesi taş tünel ve mağara girişinin üzerindeki kaya yüzeyinde bir kanadı açık, diğeri toplu duran, başı aşağı girişe bakan bir kartal kabartması varken, bu kabartmanın da domdılایلار tarafından yok edildiği söylenmektedir. Yörede bulunup bugün akıbetleri bilinmeyen veriler arasında Pontus ve Roma dönemlerine ait paralar; at, geyik, ördek motifli çeşitli taş unsurlar, ortası delik 5 cm. boyunda tespih taşları vardır. Bu tür delikli taş tespih niteliğindeki verilere Cengerli Kale mevkiinde de rastlanmıştır.

Mevcut verilerden ve anlatılardan; Eski Ezbider kenti, kuzey batısında kalesi, güneyinde iki şelalesi, güneyinde ve çevresinde bulunan yeşil dağ örtüsüyle bir dönem masalsı görünümlü İlk Çağ Hayaşa kentlerinden biridir.

Resim 45-46 : Deliklitaş . Tünel girişi ve koridor.

6. Elige Kalesi: Ağvanis'e bağlı Elige (uydurma adı: Yaylaçayırı) köyü arazisinde, Kelkit Çayı kıyısındadır. İlk Çağ'a (Hayaşa- Urartu) ait kalenin duvarlarından bazı bölümler bugüne kadar gelebilmiştir. Günümüze gelebilen en önemli unsur, üst kale zemin ve su bağlantısını sağlayan bir tünelin varlığıdır.

Resim 47: Elige Kalesi (Fot.T. Yazar- B. Fataha, AGYA)

Resim 48: Elige Kalesi - Tünel girişi (Fot. T. Yazar- B. Fataha, AGYA)

KAYNAKLAR

Alparslan, Metin, *II. Murşil ve Dönemi*, (Basılmamış Doktora), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul 2006.

Aydın, B., *Bayramköy ve Nikopolis*, baydin 2. blogspot. com/2013/02/ yerel-tarih_23. Html.; Nikopolis Antik Kenti-Giresun Şebinkarahisar Bayramköy, www.antikdonem. com

Beckman, G. *Hittite Diplomatic Texts*, Atlanta 1996.

Bryce, R. Trevor. *The Kingdom of the Hittites*, Oxford University Pres, New York 2005.

Darga, Mühibbe. *Hitit Devletinin Ana Hatları*, ASD, I/1-2, İstanbul 1978.

- Diakonoff, I. M., *The Prehistory of the Armenian People Predystoriia armianskogo narda*, Erevan 1968 (English Translation by Lori Jennings /Delmar, New York 1984).
- Engin, Atilla, "Sivas İli 2008 yılı Yüzey Araştırması", *27. Araştırma Sonuçları Toplantısı III*, s. 139.
- Engin, Atilla. "Sivas İli 2008 yılı Yüzey Araştırmaları", *27. Araştırma Sonuçları Toplantısı III*, s. 129-150.
- Erdoğan, Serkan. "Saklı Kalmış Bir Coğrafyanın Tarihsel Kodları: Zubana – Şuppina – Şupa(ne/i) – Sophene", *Uluslararası Dersim Sempozyumu –Eylül 2013*, Tunceli 2014.
- Eroğlu, Hasan - Şimşek, Ergül. *Suşehri'nin Şehir Tarihçesi*, İstanbul 2009.
- Gavaz, Özlem Sir. "Hitit İmparatorluk Devri Krallarından I. Şuppiluliuma Döneminde Anadolu", *Hitit Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi I*, S.1, s.24.
- Goetze, A. *Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography*, New Haven 1940, s. 21;
- Goetze, A. "Anatolia From Shuppiluliuma to the Egyptian War of Muvattalish", *History of The Middle East and The Aegean Region c.1380-1000 B.C.*, CAH 2.2-chp XXI, Cambridge University Press 1975.
- Gökdağ, Bilgehan Atsız. "MÖ, 2000'li yıllardan Günümüze Giresun'daki Türk Varlığı", *Giresun Tarihi Sempozyumu*, İstanbul 1997, s.30.
- Götze, A. *Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography*, New Haven 1940.
- Gurney, O. R. *Hititler*, (Çev. P. Arpaçay), Ankara 2001.
- Gurney, R. "Mita of Pahhuwa", *Annals of Archaeology and Anthropology* 28, 1948.
- Günaltay Şemseddin, *Yakın Şark, II-Anadolu*, Ankara. 1946.
- Karauğuz, Güngör. *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine göre Hitit Devletinin Antlaşma Metinleri*, Konya 2002.
- KBo VI 4,28; CTH 61, 43, 78,88,146; KUB XIX 11 ; CTH 40, 42; AM 86-7, 132; KUB XXXII 23+ KUB XL 10 + KBo L 66; KUB XXIII 72
- Kinal, Firuzan. *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara 1962.
- Klengel H. "Nochmals zu Isuwa" *OA XV*, 1976.
- Klengel, H. "Nochmals zu Isuwa" *OA XV*, 1976.
- Pehlivan, Mahmud. *Hayâşa*, Erzurum 1995, s. 31.
- R. T. Bryce, *The Kingdom of the Hittites*, Oxford Üniv. Pres, New York, s. 219.
- Strabon, *Geographika/ Antik Anadolu Coğrafyası*, (Çev. Adnan Pekman), İstanbul 2000.
- Şahin, Tahir Erdoğan. *Hayâşa Bölgesi Tarihi I*, Ankara 2014.
- Topaloğlu, Yasin. "Yeni Buluntular Işığında Kuzeydoğu Anadolu Kaya Mezarları", *Kafkas Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi/ Journal of Institute of Social Sciences Sayı Number 10*, Sonbahar Autumn 2012.

Őnal, Ahmet. "Orta ve Kuzey Anadolu'nun MÖ. 2. Binyıl İskân Tarihiyle İlgili Sorunlar", *Anadolu (Anatolia) XXII-1981-1983*, Ankara 1989.

TÜRKİYE SELÇUKLULARI DÖNEMİNDE SİVAS

*Abdülkerim Özaydın**

İslâmiyet'in doğuşu sırasında Ortadoğu'ya Bizans ve Sâsânî devletleri hâkim idi. İslâm fetihleri sonunda Sâsânî Devleti tamamen ortadan kaldırıldı. Bizans'ın da Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika gibi eyaletleri İslâm hâkimiyeti altına alındı. Hatta kısa süre sonra müslüman fatihler İspanya'ya geçerek Akdeniz'in batı ucunu da hristiyan dünyasından kopardı. Fakat bütün bu gelişmelere rağmen Bizans hâkimiyetinin ana dayanağını teşkil eden Anadolu İslâm camiasına katılmadı. Anadolu'yu İslâm hâkimiyeti altına alma şerefi Selçuklu Türkleri'ne nasip oldu.

Oğuzların X. yüzyılda büyük kitleler halinde İslâmiyet'i kabul etmeleri ve buna paralel olarak başlayan Türk göçleri, İslâm tarihi, kültür ve medeniyeti açısından önemli bir dönüm noktasını teşkil eder. Bu göçler sayesinde Yakın-doğu ve Anadolu Türkleşmiş, Türkler'in getirdiği taze kan sayesinde müslüman millet ve devletler dahili karışıklıklardan, haricî müdahalelerden ve bunların tabîi sonucu olarak yıkılmaktan kurtulmuşlardır. X ve XI. yüzyıllarda başlayan Türk göçleri bir taraftan Hazar Denizi'nin kuzeyinden başlayarak Doğu ve Orta Avrupa ile Balkanlar'ı içine almış, bir yandan da müslüman olan Oğuzlar (Türkmenler) Harizm, Horasan, Afganistan, İran, Irak, Suriye, Azerbaycan ve nihayet Anadolu'ya göç etmişlerdir.

Hiç şüphesiz bu göç dalgası bazı problemleri de beraberinde getiriyordu. Selçuklu sultanları daha kuruluş devrinden itibaren bu göç meselesiyle yakından ilgilenmek zorunda kalmışlardı. Zira bir taraftan istilâ edilen ülkelerdeki müslüman ahalinin rahatsız edilmesini önlemek bir yandan da ırkdaşlarına yurt bulmak ve geçimlerini temin etmek gibi iki önemli görevle karşı karşıya idiler.

Türkler birkaç asır önce Abbasîler'in hizmetinde Anadolu sefer ve fetihlerine girişmişlerdi. Fakat bu sadece bir askeri istilâdan ibaret olup bir fetihle neticelenmemişti. X. yüzyılda Abbasîler zayıflayınca Bizans İmpa-

* Prof. Dr., *İstanbul Üniversitesi*, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Emekli Öğretim Üyesi

ratorluğu karşı saldırıya geçmiş, kuzeyden Azerbaycan'a, güneyden Suriye ve Irak'a doğru ilerlemeye başlamıştır.

Türkler'in Anadolu'yu fethi ve buraya göçleri Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşuna (1040), Malazgirt zaferine (1071) ve bundan sonraki döneme ait olmak üzere başlıca üç safhada gerçekleşmiştir. Malazgirt zaferinden sonraki akınlar Anadolu'da Bizans mukavemetini kırma ve Anadolu'yu vatan edinme arzusuyla gerçekleştirildiği için tarihten büyük bir ehemmiyet arz eder. Selçuklular Maverâünnehir'de buldukları sırada, Çağrı ve Tuğrul Bey'lerin emrindeki kalabalık Türkmen kitleleri daha uygun şartlarda bir yurt edinebilmek için çolukçocukları, eşya ve çadırları, at ve koyun sürüleriyle sıkıntı içinde bir yerden diğerine göç etmek zorunda kaldıkları gibi her an yeni bir baskına uğrama endişesi içindeydiler. İşte bu sıkıntılı durumda Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşunda önemli rol oynayan Çağrı Bey 1016 yılı başlarında veya 1018 yılında 3.000 Türkmen süvarisiyle Maverâünnehir'den yola çıkıp Horasan üzerinden Irak-ı Acem'e, oradan da Azerbaycan yoluyla Doğu Anadolu'ya geçmiş ve Van Gölü Havza'sına gimiştir. Sonradan kendisine katılanlarla birlikte 5000-6000 süvariden oluşan orduyuyla gerçekleştirdiği bu seferle Bizans topraklarında kendilerine mukavemet edecek bir kuvvet olmadığını tesbit etmiştir. 1021'de Maverâünnehir'e dönüp Tuğrul Bey'e bu keşif seferi hakkında bilgi verirken "Doğu Anadolu'ya gidip orada hâkimiyet tesis edebiliriz. Zira oralarda bize karşı koyabilecek bir kuvvete rastlamadım" diyerek onu batıya doğru yapılacak bir harekâta teşvik etmiştir¹. Rahmetli Hocam Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu Çağrı Bey'in bu seferi hakkında yazdığı makaleyi şu ifadelerle tamamlar: "Bu itibarla Çağrı Bey'in dehşet saçıcı akınları, vurduğu ağır darbeler, Anadolu'yu vatan yapmak vazifesini deruhte eden Selçuklu Türklüğüne Küçük Asya'ya giden en kısa yolu göstermiş olan ve tesirleri asırlar boyu hissedilen tarihi bir vakıadır"² der.

Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan önce gerçekleştirilen bu akınlar Sultan Tuğrul Bey (1040-1063) zamanında da devam etmiştir. Tebliğimizin konusunu teşkil eden Sivas Anadolu'nun stratejik ve ticarî açıdan en önemli şehirlerinden biridir. Doğu-Batı ve Kuzey-Güney gü-

¹ Ali Sevim, "Çağrı Bey", *DİA*, VIII, 183; Cihan Piyadeoğlu, *Selçukluların Kuruluş Hikayesi, Çağrı Bey*, İstanbul 2011, s. 29-33; M. Halil Yinanç, "Çağrı Bey", *İA*, III, 324; İbrahim Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, s. 259-274.

² Kafesoğlu, *agm.*, s. 274.

zergâhındaki önemli ticaret yolları Sivas'ta kesişiyordu. 4 Temmuz 1059 tarihinde Tuğrul Bey'in emriyle kaynaklarda ismi zikredilmeksizin Sâlâr-ı Horasan ve Emîr-i kebîr unvanlarıyla tanınan iki emîr ile Kicaciç, Alp Sungur Bey Yakutî ile Saltuk (Samuk, Sanduk) gibi kumandanlar Anadolu'ya düzenledikleri akınlar sırasında Sivas'ı ele geçirdiler. Kral Senekerim'in iki oğlu Atom ve Abusahl kaçarak Develi kalesine sığındılar. Türkler 8-10 gün kaldıktan sonra şehirden ayrıldılar.³

Çağdaş Ermeni tarihçi Urfalı Mateos Sivas'ın fethini şöyle tasvir eder: "508 (6 Mart 1059 – 4 Mart 1060) tarihinin başlangıcında hıristiyanların başına dehşetli ve öldürücü felâketler geldi. Bu ayların içinde vuku bulan acıklı felâketleri hikâye etmek imkân haricindedir. Çünkü İran milleti (Selçuklular) kâmilten harekete geçip deniz kumu kadar çok oldukları halde Ermenistan hıristiyanlarının üzerine yürüdüler. Birçok eyâletler, Sultan Tuğrul'un divanından çıkmış olan Samukh, Amurkafr ve Kicacici adlı üç zalim emîr tarafından kılıç ve esaretle tahrip edildiler. Bu adamlar, bir kara bulutu andıran orduların başında oldukları halde ölüm alâmeti olan bayraklarıyla, meşhur ve çok nüfuslu Sivas şehrinin üzerine geldiler. Onlar, gök gürültüsünü andıran haykırışlarla, öfkelerini hıristiyanların üzerine dökmek istediler. Onlar bilhassa Ermeni kralı Senekerim'in oğulları olan Atom'u ve Apusahl'ı ele geçirmek istiyorlardı. Fakat bunlar, müslüman askerlerinin ilerleyişini önceden duymuş olup diğer birçok prenslerle beraber Sivas'ın güney batısındaki Khavadanek'e iltica etmişlerdi. Müslüman ordusu Vardavar ("Transfiguration") yortusunun perhiz haftasının başlangıcı olan Pazar gününde (4 Temmuz 1059) şehri her taraftan kuşattı. Bütün askerler kılıçlarını kullanmaya başladılar, sayısız insanlar ölü ve ağır yaralı oldukları halde yere serildiler ve yeryüzü kanla örtüldü. Manzara çok feci idi. Sivas şehri surdan mahrumdu, fakat müslümanlar ilk önce içeri girmeğe cesaret edemediler. Çünkü beyaz kubbeli sayısız kiliselerin arzettiği manzarayı görüp bunları asker çadırları zan-

³ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (trc. Hrant D. Andreasyan), Ankara 1957, s. 110-111; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, (haz. R. Yinanç), Ankara 2013, I, 48; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1969, s. 109; a.mlf., *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 18-19; E. Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı* (trc. Fikret İşıltan), İstanbul 1970, s. 182-183; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi*, Ankara 1988, s. 36; Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Ankara 2007, s. 27; Cl. Cahen, *Türkler'in Anadolu'ya İlk Girişi* (trc. Y. Yücel – B. Yediyıldız), Ankara 1992, s. 17; Muharrem Kesik, "Danişmendliler Zamanında Sivas (1071-1175)", *Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, Sivas 2006, s. 108.

netmişlerdi. Fakat onlar hakikati anlayınca daha çok şiddetlenen öfkelerini huristiyanların üzerine döktüler. Onlar şehir halkının büyük bir kısmını merhametsizce kılıçtan geçirdiler, birçok erkek ve kadını, oğlan ve kızları esir ettiler. Onlar sayısız miktarda altın, gümüş, mücevherat ve kıymetli kumaşlar gasb ettiler, çünkü Sivas şehri Ermeni Arzruni krallarının ika-met yeri olmuştu. Şehir halkı için o ne feci bir gündü! Çünkü şehir bir anda harabeye çevrildi. Şehirde bulunan altıyüz kilise için ne söylemek lâzımdır? Bunlar kâmilen ateşle mahvedildiler. Birçok bakireler, yeni gelinler ve meşhur kadınlar esir olarak İran'a götürüldüler. Sivas şehri bir anda ateşle kül olmuş bir kulübe haline geldi. Müslüman askerleri, sekiz gün Sivas'ta kaldıktan sonra sayısız esirlerle beraber İran'a döndüler".⁴

Hem Urfalı Mateos'un hem de diğer kaynakların verdiği bilgilerden Saltuk Bey (Sanduk, Samuk) ve Emîr-i Kebir gibi kumandanların sevk ve idaresindeki Türk kuvvetleri 4 Temmuz 1059'da Sivas'ı fethetmiş, şehrin hakimi olan Atom ve Abusahl kaçarak Develi Kalesi'ne sığınmışlardır. Türk kuvvetleri çok miktarda ganimet ele geçirmiş ve 8-10 gün kaldıktan sonra Sivas'tan ayrılmışlardır.⁵

462 (1069-1070) yılında Emîr Saltuk, Afşin ve Ahmedşah gibi meşhur Türk beyleri büyük bir Anadolu gazasına çıktılar.⁶ Bunun üzerine Bizans İmparatoru Romanos Diogenes Manuel Komnenos'u Sivas'a sevkettiği gibi⁷ kendisi de Türk akınlarını durdurmak amacıyla 1071 tarihinde yeni bir sefere çıktı. İmparator Sivas'a geldiğinde Ermeniler tarafından törenle karşılanmasına rağmen Erbasgan'ın 1070'te Sivas'ta Manuel Komnenos'u mağlup edip esir aldığı sırada Ermenilerin Rumlardan intikam almaya çalıştıklarını ve kendilerine çok acımasız davrandıklarını duyunca çok öfkelen-di şehrin yağmalanmasını ve Ermenilerin katledilmesini emretti. Senerkim'in iki oğlu Atom ve Abusahl'ı Sivas'tan uzaklaştırdı.⁸ Sultan Alp Arslan Malazgirt Zaferi'nden sonra Romanos Diogenes'in tahtından uzaklaştırılması ve antlaşma şartlarının yerine getirilmemesi üzerine ünlü

⁴ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi (936-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)* (trc. Hrant D. Andreasyan), Ankara 1957, s. 110-111.

⁵ İbnü'l-İbri, *Abu'l-Farac Tarihi*, (trc. Ömer Rıza Doğrul), Ankara, I, 312-313. Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi, Başlangıçtan 1086'ya kadar*, Ankara 1988, s. 36; Mehmet Ersan, *age.*, s. 27.

⁶ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb* (nşr. Sâmî ed-Dehhân), Dımaşk 1954, II, 16.

⁷ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 124.

⁸ Urfalı Mateos, s. 140-141; Turan, *Türkiye*, s. 24; Irene Melikoff, "Gazi Melik Danişment et la Conquete de Sivas", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, IV, (Ankara 1975), s. 191, Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Ankara 2007, s. 33.

kumandanlarını çeşitli yerlerin fethiyle görevlendirdi ve fethedecekleri yerlerin kendilerine ve çocuklarına kalacağını söyledi. Hatta Müneccimbaşı'ya göre bu sözlerini yeminle teyid etti.⁹ Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedânî'nin *Camiu't-tevârih*'inde ve Aksarâyî'nin *Müsâmeretü'l-ahbâr*'ında yer alan bir rivayete göre bu vesileyle Dânişmend Gazî'yi Sivas, Tokat, Niksar ve Amasya'nın fethine memur etti.¹⁰

Dânişmend Gazi de 1071 yılında Sivas'ı fethedip Dânişmendliler beyliğini kurdu ve burayı askerî bir üs olarak kullanarak Turasan, Kara Doğan, Osmancık ve Karatekin gibi kumandanlarla Amasya, Tokat, Niksar, Kayseri, Zamantı, Elbistan, Develi ve Çorum'u da topraklarına kattı.¹¹ Süryani Mikhail de Dânişmend Gazi adlı bir emîrin Türkler arasından çıkıp Kapadokya'ya geldiğini, Sivas ve Kayseri'yi fethedip bütün ülkede hâkimiyet kurduğunu kaydeder.¹²

Süryani Mikhail Süleymanşah ile ilgili olarak da Alp Arslan'ın Süleymanşah'ı Ermeni ve Rum ülkesine sevkettiğini, onun da bu bölgeyi fethedip hâkimiyet kurduğunu ve böylece biri Horasan'da diğeri de Anadolu'da iki Selçuklu Devleti'nin kurulduğunu ifade eder.¹³

İbnü'l-Ezrak el-Fârnkî ise Süleymanşah'ın Sultan Melikşah'ın nezdinden gelip Sivas, Malatya, Kayseri, Aksaray ve bütün Anadolu'yu fethettiğini ve buralara hâkim olduğunu kaydeder.¹⁴

Artuk Bey de Malazgirt zaferinden sonra Sultan Alp Arslan tarafından Anadolu'nun fethiyle görevlendirilen Türk kumandanlarından biridir. Artuk Bey'in riyasetindeki Türkmen beyleri 1072'de Sivas, Kayseri, Ankara ve Sakarya vadilerine kadar her tarafta hâkimiyet tesis etmişlerdi. Ancak Sultan Melikşah'ın daveti üzerine başkent İsfahan'a dönen ve Selçuklu tahtını ele geçirmek isteyen Kavurd'un bertaraf edilmesinde önemli rol oynayan Artuk Bey 1073 yılında tekrar Anadolu'ya dönmüş ve fetihle-

⁹ *Camiu'd-düvel*, (nşr. ve trc. Ali Öngül), İzmir 2001, II, 144.

¹⁰ (nşr. Ahmed Ateş), Ankara 1960, s. 39; *Müsâmeretü'l-ahbâr*, (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 2000, s. 13; Niğdeli Kadı Ahmed de aynı bilgileri kaydeder (*el-Veledü's-şefik ve'l-hafidü'l-halîk*, (nşr. ve trc. Ali Ertuğrul), Ankara 2015, I, 439. Krş. M. Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri* (haz. R. Yinanç), Ankara 2013, I, 69.

¹¹ Reşidüddin, *Camiu't-tevârih*, s. 38; Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-ahbâr* (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 2000, s. 13; Müneccimbaşı, *age.*, II, 143; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi*, I, 69; Muharrem Kesik, *Malazgirt, Zafere Giden Yol*, İstanbul 2013, s. 162; Cl. Cahen, *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 96; Osman Turan, *Türkiye*, s. 36, 50-51, 67.

¹² *Vekâyinâme* (Türkçe trc. Hrant D. Andreyan), TTK Yayınlanmamış nüsha, s. 30-32. Ancak o bu hadiseyle ilgili olarak 1085 tarihini verir.

¹³ *Vekâyinâme*, s. 31.

¹⁴ *Târîhu'l-Fârnkî* (nşr. Bedevî Abdüllatif Avad), Kahire 1959, s. 272.

rine devam etmiştir.¹⁵ Artuk Bey'in Anadolu'dan ayrılması üzerine Emir Tutak, Kutalmışoğulları ve diğer bazı Türkmen beyleri de aynı tarihlerde fetih harekâtına katılmışlardır. Artuk Bey'in 1077'de Sultan Melikşah tarafından tekrar Anadolu'dan çağrılıp Ahsâ'nın fethiyle görevlendirilmesi üzerine Dânişmend Gazi Artuk Bey'in fethetmiş olduğu yerleri de Dânişmendli topraklarına kattı.¹⁶

Dânişmend Gazi'nin, Artuk Bey'in, Kutalmışoğullarının, Tutak ve diğer Türk beylerinin Malazgirt zaferinden sonra başlattıkları fetih harekâtı sırasında Sivas'a hakim olan Vaspuragan Kralı Senekerim'in iki oğlu Atom ve Abusahl'ın bu sırada Sivas dışında nerede hüküm sürdükleri hakkında malumat yoktur. Ermeni kaynakları Kars Kralı Gagik Abas ile Atom ve Abusahl'ın hakimiyetindeki toprakların 1080'den önceki Türk fütûhatı sırasında Bizans İmparatorluğu tarafından ilhak edildiğini kaydeder.¹⁷

Dânişmendli Emîri Gümüştekin Gazi'nin 1100 yılında Malatya'yı muhasara etmesi üzerine şehrin hâkimi Gabriel derhal Antakya Prinkeps'i Bohemund'dan yardım istedi. Hemen yardıma gelen Bohemund Malatya yakınlarında Gümüştekin Gazi tarafından kuzeni Richard de Salerno ile birlikte esir alındı ve önce Sivas'a sonra da Niksar'a götürülüp hapsedildi (Ağustos 1100).¹⁸ Dânişmendliler özellikle Emîr Gazi döneminde Anadolu'nun en güçlü devleti olmuştur. Emîr Gazi'nin ölümünden (1134) sonra Sultan I. Mesud Dânişmendliler'i tabi devlet statüsüne getirmeye çalışmıştır.¹⁹

Dânişmendliler'in Sivas Emîri Yağıbasan ile Malatya Emîri Aynüddeve Sultan I. Mesud'a karşı ittifak yapınca Sultan Sivas üzerine yürüdü ve şehri tahrip edip geri döndü. Daha sonra Malatya'yı da muhasara etti

¹⁵ Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü* (trc. Bilge Umar), İstanbul 2008, s. 95-97; *Anonim Selçuknâme* (trc. Feridun Nafiz Uzluk), Ankara 1952, s. 8-9; Turan, *Türkiye*, s. 34-36.

¹⁶ Yınanç, "Dânişmendliler", *İA*, III, 468; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 71.

¹⁷ René Grousset, *Histoire de l'Arménie des Origènes a 1071*, (trc. Sosi Dolanoğlu), İstanbul 2005, s. 619; Mehmet Ersan, "Bizans İmparatorluğu'nun İskân Politikası ve Sivas'ta Ermeni Varlığı", *Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyum Bildirileri*, Sivas 2006, s. 377.

¹⁸ İbnü'l Kalânisî, *Zeylî Tarihi Dimaşk*, (nşr. H. F. Amedroz), Beyrut 1908, s. 138, Urfalı Mateos, *age.*, s. 204-205, İbnü'l-İbrî, *age.*, II, 341 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, (nşr. C. J. Tornberg), Beyrut 1979, X, 300; Işın Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, Ankara 1996, s. 33-34; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, (trc. Fikret Işıltan), Ankara 1989, I, 247-249; Ebru Altan, *Antakya Prinkepsliği Tarihi Kuruluş Devri (1098-1112)*, İstanbul 2014, s. 124-125.

¹⁹ Süryani Mikhail, s. 104; Muharrem Kesik, *Dânişmendliler*, s. 103.

(1143). 547 (1152) yılından itibaren Danişmendliler'in Sultan I. Mesûd'a tabî olduğunu söyleyebiliriz.²⁰

Sultan I. Mesud öleceğini hissedince saltanatı veliahd oğlu II. Kılıç Arslan'a bıraktı,²¹ Sivas ve Amasya'yı da damadı Yağıbasan'a verdi.²²

Yağıbasan 1155'te Sultan II. Kılıç Arslan'ın meliklik döneminde görev yaptığı Elbistan'ı ele geçirip o bölgedeki 70.000 kişiyi Sivas ve hâkimiyetindeki diğer yerlere nakletti.²³ Sultan II. Kılıç Arslan 1163'te müttefiki Artuklu beyleriyle Sivas üzerine yürüdü ve şehri zaptetti. Yağıbasan Çankırı'ya kaçtı ve bir süre sonra da orada öldü (559/1164).²⁴

Sultan II. Kılıç Arslan'ın giderek güçlenmesinden endişe eden Atabeg Nureddin Mahmud b. Zengî Danişmendli ve Artuklu beyleriyle işbirliği yaparak Sivas üzerine yürüdü (1172). Taraflar savaş hazırlıkları yaptıkları sırada anlaşmaya vardılar. O yıl Sivas'ta şiddetli kış hüküm sürüyordu. Sivas halkı kendilerine yiyecek dağıtmayan şehrin hâkimi Danişmendli Melik İsmail'e karşı ayaklandı ve onu öldürdü. Bunun üzerine Suriye'de bulunan Melik Zünnûn Sivas'a gelerek hanedanın başına geçti.²⁵

II. Kılıç Arslan Sivas üzerine yürüyünce Zünnûn Niksar'a kaçtı ve Atabeg Nureddin Mahmud'dan yardım istedi. O da Fahreddin Abdülmesih kumandasında 3000 kişilik kuvvet gönderdi ve Sivas'ı Selçuklular'dan aldı.²⁶ Ancak Nureddin Mahmud 1174'te ölünce Fahreddin Abdülmesih birlikleriyle Sivas'tan ayrıldı. Bunun üzerine Sultan II. Kılıç Arslan Sivas'ı ele geçirip Danişmendliler'in Sivas koluna son verdi (1175).²⁷

Sultan II. Kılıç Arslan ülkeyi oğulları arasında taksim edince Sivas ve Aksaray vilayetlerinin idaresini büyük oğlu Kutbeddin Melikşah'a ver-

²⁰ İbnü'l-İbrî, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, 377; Muharrem Kesik, *Danişmendliler*, s. 121; Turan, *Türkiye*, s. 178-179.

²¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, 210.

²² Urfalı Mateos, s. 313; Turan, *Türkiye*, s. 192-193; Kesik, *Danişmendliler*, s. 122-123. Ancak bazı tarihçiler Sivas ve Kayseri gibi iki büyük şehrin Zünnûn'a bırakıldığını kaydederler. Niketas Khoniates, *Historia (1118-1176) Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri*, (trc. Fikret Işıltan), Ankara 1995, s. 80; Urfalı Mateos, s. 312-313; Cahen, *Osmanlılar'dan Önce Anadolu*, s. 109; Yinanç, *a.g.e.*, I, 300, Songül Mecit, *a.g.e.*, s. 132.

²³ Urfalı Mateos, s. 314; Kesik, *Danişmendliler*, s. 125.

²⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, 317; Niketas Khoniates, *a.g.e.*, s. 83; Süryani Mikhail, s. 196, 198; İbnü'l-İbrî, *a.g.e.*, III, 400; Turan, *a.g.e.*, s. 202; Kesik, *Danişmendliler*, s. 128.

²⁵ İbnü'l-İbrî, *a.g.e.*, II, 414; Turan, *a.g.e.*, s. 204; Cahen, *a.g.e.*, s. 114; Kesik, *Danişmendliler*, s. 132.

²⁶ Aksarayî, s. 23; Niğdeli Kadı Ahmed, *el-Veledü's-şefik*, I, 440; Songül Mecit, s. 157.

²⁷ Süryani Mikhail, s. 233; İbnü'l-Esir, XI, 392; Niğdeli Kadı Ahmed, I, 439; Turan, *a.g.e.*, s. 205; Kesik, *a.g.e.*, s. 133; Songül Mecit, s. 140; Selim Kaya, *I. Gıyaseddin ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi*, Ankara 2006, s. 11.

mişti (1184-1189).²⁸ Kutbeddin Melikşah Sivas'taki Rüstem Bey riyasetindeki Türkmenler'in desteğiyle Türkiye Selçuklu tahtını ele geçirmek için harekete geçmiş ve babası Sultan II. Kılıç Arslan ile mücadele etmiş, ancak başarılı olamamıştır. Onun muhtemelen 1194'te ölümü üzerine kardeşi ve Tokat Meliki II. Süleymanşah ile diğer kardeşi Ankara Meliki Muhyiddin Mesud Sivas'ı ve onun hakimiyetindeki diğer yerleri ele geçirmek için mücadeleye girdiler. Sonunda II. Süleymanşah Sivas, Aksaray ve Kayseri'yi ele geçirmeye muvaffak oldu (1194).²⁹

Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde Trabzon Rum Devleti hükümdarı Alexios'un Karadeniz sahillerinde yayılmacı bir politika izlemesi Türkiye Selçukluları için bir tehdit oluşturduğu gibi Asya-Karadeniz ve Avrupa arasındaki uluslararası ticaret yolları için de ciddi bir tehlike teşkil ediyordu. Samsun ve Sinop limanlarının ulaşımına kapanması üzerine Sivas'ta uzun süre beklemek zorunda kalan tüccarlar Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev'e haber gönderip yardım istediler. Çağdaş tarihçi İbnü'l-Esîr bu durumu şöyle tasvir eder: "Bizans, Rus, Kıpçak ve diğer ülkelerden gelen kara ve deniz yolları ulaşımına kapandı. Dımaşk, Musul, el-Cezire ve diğer şehirlerden ticaret için gelmiş olanlar Sivas'ta büyük bir kalabalık oluşturup izdihama sebep oldular. Yolların açılmaması yüzünden sıkıntılara maruz kaldılar. Sermayesiyle geri dönebilenler kârlı sayılıyordu".

Bu gelişmeler üzerine Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev 602 (1205-1206) yılında Trabzon Rum Devleti'ne karşı bir sefer düzenledi ve Alexios ile Samsun civarında hâkimiyet tesis etmeye çalışan Sabbâs adlı âsiyi bölgeden uzaklaştırıp ticaret yollarını ulaşımına açtı.³⁰

Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Alaşehir Savaşı'nda şehit düşmesi üzerine (608/1211) devlet erkânı yerine Malatya Meliki olan oğlu I. İzzeddin Keykâvus'u Selçuklu tahtına çıkardı. Malatya'dan yola çıkan I. İzzeddin Keykâvus, Sivas-Kayseri arasındaki Gedük'te (Şarkışla) karşılandı. Sivas'ı ikinci başkent olarak benimseyen Sultan 611 (1214) tarihinde Karadeniz sahilinde önemli bir ticaret limanı olan Sinop'un fethine karar verdi. Savaş hazırlıklarını Sivas'ta tamamladıktan sonra Sinop üzerine yürüdü ve 26 Cemâziyelevvel 611 (2 Kasım 1214) tarihinde şehri fethetti. Bu başa-

²⁸ İbn Bibî, *el-Evâmîru'l-Alaiyye fi'l-umûri'l-Alâiyye* (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 2014, s. 50; İbnü'l-Esîr, XII, 83; Tanan, *Türkiye*, s. 217-218; Cahen, *a.g.e.*, s. 122; Selim Kaya, *a.g.e.*, s. 18.

²⁹ İbnü'l-Esîr, XII, 90; Yinanç, *Türkiye Tarihi*, I, 362; Selim Kaya, *a.g.e.*, s. 44-45, 57.

³⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, 201; Turan, *Türkiye*, s. 280; Selim Kaya, s. 123-124.

rısı sebebiyle es-Sultanü'l-Galib unvanını aldı.³¹ Sivas'ı çok seven Sultan Sinop'un fethini müteakip idarî işleri tanzim ettikten sonra tekrar Sivas'a döndü.³²

I. İzzeddin Keykâvus zamanında Kilikya Ermeni Kralı (1198-1220) II. Leon Sivas'ı ele geçirmek istediye de başarılı olamadı.³³

Sultan I. İzzeddin Keykavus 1217 yılında Erzincan Mengüçüklü Hükümdarı Fahreddin Behramşah'ın kızı Selçuk Hatun ile Sivas'ta görkemli bir düğünle evlendi.³⁴

Sultan I. İzzeddin Keykavus 614 (1217) tarihinde Sivas'ta yaptırdığı Daru's-yifa (Daru's-sıhha) hem hastahane hem de Tıp Fakültesi olarak hizmet veriyordu. Burada tabipler, göz hekimleri ve cerrâhlar görev yapıyordu. Daru's-şifa'nın vakıfları arasında Sivas'ta 70 dükkân, Ereğli'de 30 dükkân ve birçok köy vardı.³⁵

Şevval 616 (Ocak 1220) tarihinde Malatya Viranşehir'de vefat eden sultanın naaşı Sivas'a getirilerek kendisinin yaptırdığı Daru's-şifa'nın içindeki türbede defnedildi. Sultan daha önce türbe kapısına şu ibarenin yazılmasını emretmişti: *"İlah olarak Allah'ı, din olarak İslâm'ı, Peygamber olarak Hz. Muhammed'i, rehber olarak Kur'ân-ı Kerîm'i, kible olarak Kâbe'yi seçtim ve mü'minleri kardeş olarak kabul ettim"*.³⁶

Sultanın ölümü üzerine Sivas'ta toplanan devlet erkânı yerine Malatya'nın Minşar kalesinde hapiste bulunan kardeşi I. Alaeddin Keykubâd'ı sultan ilan etmeye karar verdiler. Alaeddin Keykubâd Sivas'ta törenle karşılandı. Ağabeyinin naaşını ziyaret ettikten sonra bütün devlet erkânının huzurunda Selçuklu tahtına çıktı. Bilahare camiye gidip orada biatları kabul etti. Üç gün matem tutulduktan sonra cülûs merasimi yapıldı. Emîrlere ve devlet adamları Sivas'a gelip biat ettiler.³⁷ Sultan daha sonra Konya'ya hareket etti. Sivas'ı yazlık başkent kabul eden Sultan I. Alaeddin Keykubâd da Sivas ile yakından ilgilenmiş ve şehrin etrafının surlarla çevrilmesini emretmiştir.³⁸ Sultanın misafir hükümdar ve elçilerini Si-

³¹ Faruk Sümer, "Keykâvus I", *DİA*, XXV, 353.

³² İbn Bîbî, s. 174-182; Turan, *Türkiye*, s. 303.

³³ Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, s. 208.

³⁴ İbn Bîbî, s. 199-207; Turan, *Türkiye*, s. 323-324.

³⁵ Faruk Sümer, "Keykâvus I", *DİA*, XXV, 353; Gönül Cantay, "Keykâvûs I. Dârü's-şifası", *DİA*, XXV, 353-355; Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Vesikalar*, Ankara 1988, s. 52.

³⁶ İbn Bîbî, s. 217; Turan, *a.g.e.*, s. 319.

³⁷ İbn Bîbî, s. 227-228; Emine Uyumaz, *Sultan I. Alaeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220-1237)*, Ankara 2003, s. 20.

³⁸ İbn Bîbî, s. 276-277; Emine Uyumaz, s. 99.

vas'ta kabul etmesi de onun buraya verdiği önemi gösterir. Çağdaş kaynak İbn Bîbî'nin verdiği bilgiye göre Sultan Alaeddin Keykubâd Dârü'l-hilâfeden, Azerbaycan, Suriye, Mısır ve diğer yerlerden gelen elçileri Sivas'ta kabul etmiştir.³⁹ Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'l-Eşref'i Sivas'ta kabul ettiği gibi Abbâsî halifesinin elçisi Muhyiddin İbnü'l-Cevzî'nin de muhteşem bir törenle Sivas'ta karşılanmasını istemiştir.⁴⁰

Sultan I. Alaeddin Keykubad Cormagon Noyan kumandasındaki ilk Moğol birliklerinin Sivas yakınlarındaki Kemaleddin Ahmed b. Râhat Ribâtî'na (İsfahanî Kervansarayı) kadar yaklaşmaları üzerine Kemâleddin Kâmyâr'ı onların üzerine sevketmiş, ancak Moğol öncü birlikleri çekilmiş olduğu için çatışma olmamıştır.⁴¹

Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev devrinde 1240 yılında Ebü'l-Beka Baba İlyas-ı Horasanî adlı bir şeyh kendisini peygamber (Baba Resulullah) kabul eden Türkmenler arasında Selçuklu Devleti'ne karşı siyâsî ve içtimâî mahiyette büyük bir isyan başlattı. Onun önde gelen halifelerinden Baba İshak'ın örgütlediği Bahaî isyanına katılanlar çok kısa zamanda Adıyaman, Kâhta, Gerger, Maraş ve Malatya'yı ele geçirdikten sonra Sivas üzerine yürüdüler. Sivas halkı onların şerlerini defetmek için toplanıp onlara mukavemet ettilerse de canlarını hiçe sayarak saldıran âsiler karşısında tutunamadılar. Babâiler Sivas'a girip ileri gelenleri öldürdüler ve çok miktar mal ele geçirdikten sonra Tokat ve Amasya'ya hareket ettiler.⁴²

Türkiye Selçuklu Devleti'nin 641 (1243) tarihinde Moğollar karşısında ağır bir hezimete uğradığı, Köseadağ Savaşı da Sivas'ın 80 km. kadar doğusunda yer alan Köseadağ denilen yerde vuku bulmuş ve bu savaş sonunda Anadolu, Moğol istilasına maruz kalmış, Türkiye Selçuklu Devleti de bağımsızlığını kaybedip Moğollar'a tabi bir devlet haline gelmiştir.⁴³

Köseadağ Savaşı'ndan sonra Sivas'a hareket eden Baycu Noyan kumandasındaki Moğol ordusunu hediyelerle karşılayan şehrin Kadısı Necmeddin-i Kırşehirî Baycu Noyan'a vaktiyle Harizm'de iken Moğol Büyük Hanı'ndan aldığı yarlığı gösterip şehrin yağmalanmasını engellemiştir. Baycu Noyan Kadı Necmeddin'e saygı gösterip Sivas'ta katliam yap-

³⁹ *el-Evâmîrî'l-Alâîyye*, s. 360.

⁴⁰ İbn Bîbî, s. 275; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Vesikalar*, Ankara 1988, s. 81; Emine Uyumaz, s. 57-59.

⁴¹ İbn Bîbî, s. 410; Emine Uyumaz, s. 67.

⁴² İbn Bîbî, s. 480.

⁴³ Geniş bilgi için bk. *Türk'ün Anadolu Tarihinde Bir Dönüm Noktası 1243 Köseadağ Savaşı ve Anadolu'nun Moğollar Tarafından İşgali* (ed. Abdullah Kaya). Sivas 2018.

tırmamış, Erzincan kapısı dışındaki bütün kapıların kapatılmasını emretmiş, ancak şehrin üç gün boyunca yağmalanmasına izin vermiş ve dördüncü günü de Kayseri'ye hareket etmiştir.⁴⁴

Moğol Büyük Hanı Güyük Han'ın tahta cülus merasimine katılmak üzere Karakurum'a giden IV. Kılıç Arslan 2000 kişilik Moğol askerî birliğinin refakatinde Anadolu'ya dönmüş ve Güyük Han'ın verdiği yarlıg ile 646 (1249) yılında Sivas'ta saltanatını ilan etmiştir. II. İzzeddin Keykâvus ile IV. Kılıç Arslan arasındaki saltanat mücadelesine 657 (1259) yılında Moğol hakanından gelen bir yarlığıyla son verilmiş ve Sivas Suyu'nun (Kızılırmak) doğusundaki topraklar IV. Kılıç Arslan'a, batısında kalan topraklar da II. İzzeddin Keykâvus'a bırakılmıştır.⁴⁵

İlhanlı Hükümdarı Abaka Han Sultan Baybars'ın 1277'deki Anadolu seferi sırasında öldürdüğü Toku ve Tudavun Noyanlar ile Moğol askerlerinin cesetlerini görünce intikam almaya yemin etmiş, Sivas ve diğer bazı şehirleri yağma ve tahrip etmiş, binlerce kişiyi de öldürtmüştür. Abaka Han'ın yaptığı katliam sırasında hayatını kaybedenlerden biri de Sivas Kadısı İzzeddin Urmevî idi.⁴⁶ İlhanlı Veziri Şemseddin Cüveynî Sivas'ın yarısını satın alarak yağmalanmaktan kurtarmıştır.⁴⁷

II. İzzeddin Keykâvus'un ölümü üzerine veliahd tayin ettiği oğlu II. Mesûd 679 (1280) tarihinde Anadolu'ya geçmiş ve daha sonra ziyaret ettiği İlhanlı Hükümdarı Abaka Han Erzurum, Erzincan, Sivas, Diyarbekir ve Harput'un idaresini her çeşit vergiden muaf olarak kendisine vermiştir. Ahmed Teküder tahta çıkınca II. Mesud'u müşterek Selçuklu Sultan'ı ilan etti (681/1282). Bu vesileyle II. Mesud adına Sivas'ta basılmış 681 (1282) tarihli bir sikke günümüze intikal etmiştir.⁴⁸

Memlük ordusu 691 (1292) yılında Suriye'de Kal'atu'r-Rum'da Moğollar'ı mağlûp edince Halep Türkmenleri Sivas'a kadar geldiler ve Malatya kapısından içeri girip şehri yağmalamaya başladılar. Şehir halkı Moğollar'la işbirliği yaparak onları uzaklaştırdı.⁴⁹

Selçuklu Sultanı III. Alaeddin Keykubad (1298-1302) Müşrifü'l-memâlik Seyyid Şerefeddin Hamza ve diğer bazı devlet erkânıyla birlikte

⁴⁴ İbn Bibî, s. 501-502; Simon de Saint Quentin, *Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu* (trc. Erendiz Özbayoğlu), Antalya 2006, s. 57-58.

⁴⁵ İbn Bibî, s. 583; İbnü'l-İbrî, II, 548-573; Faruk Sümer, "Keykâvus II", *DİA*, XXV, 355-356; a.mlf., "Kılıçarslan IV", *DİA*, XXV, 404; Turan, *Türkiye*, s. 465.

⁴⁶ Turan, *Türkiye*, s. 556.

⁴⁷ Turan, *Türkiye*, s. 552.

⁴⁸ Turan, *Türkiye*, s. 586, 674; Ali Sevim, "Keyhüsrev III", *DİA*, XXV, 352.

⁴⁹ *Anonim Selçuknâme* (trc. Feridun Nafiz Uzluk), Ankara 1952, s. 64-65.

aralarında Sivas'ın da olduğu bazı şehirlerde zulüm ve müsaderelede bulundu. Aksarayî Selçuklu hükümdarına yakışmayan bu hadiseyi şöyle anlatır: “*Hakka ve şeriata uymayan çirkin davranışlarla Sivas mahrûsesine geldiler. Orada cennetin kapılarının açık olduğu Ramazan ayında müslümanların kanlarını ve namuslarını hebâ ve heder ettiler. İnsanların kutsal sayılan namus ve haysiyetlerini ayaklar altına aldılar. Sultan hiç bulunmaması gereken yerde işret meclisi kurdu. O şerefli gecenin (Kadir Gecesi) kıymetini bilmedi. Sadece orucunu bozduğunu sandı ve devletin kökünü kazıdığını anlamadı, haşmeti ve haysiyetini yok etti*”.⁵⁰

Anadolu'da Emîru'l-ümera olarak görev yapan Baycu Noyan'ın torunu Sülemîş (Sûlâmûş) Noyan 697 (1298) yılında kendisine haksızlık edildiğini ileri sürerek Türkmenler'in ve bazı Moğol kumandanlarının desteğiyle İlhanlı Hükümdarı Gazan Han'a isyan etti ve Karamanoğulları ile anlaşarak Sivas'ı bir ay boyunca kuşattı. III. Alaeddin Keykubad ile veziri Lakuşî de bu sırada Sivas'ta bulunuyordu. Fakat Sülemîş, halkın mukavemeti karşısında başarı sağlayamadı. Gazan Han'ın isyanı bastırmak üzere Kutluğşah kumandasında sevkettiği İlhanlı ordusunun yaklaştığını duyan Sülemîş kuşatmaya son verip oradan ayrıldı. Taraflar arasındaki savaş Sülemîş'in mağlûbiyetiyle sonuçlandı (698/1299).⁵¹

Sivas Selçuklular döneminde iktisadî ve ticarî açıdan gelişmiş müreffeh bir şehir olup Sultan I. Alaeddin Keykubâd devrinde refah seviyesi zirveye ulaşmıştır. Devlette hiçbir önemli görevi olmayan birinin rahatlıkla bir medrese yaptıracak durumda olması da bunun açık bir göstergesidir.⁵² Moğollar da Köseadağ Savaşı'ndan sonra geldikleri Sivas'ta halkı kılıçtan geçirmek yerine onların servetlerine el koyup mallarını müsadere etmeyi tercih etmişlerdi. Bir Bizans kaynağında şehrin nüfusunun 120.000 civarında olduğu ifade edilmektedir.⁵³

1286'da vefat eden İbn Saîd el-Mağrîbî Sivas'ın XIII. yüzyılda Bilâd-ı Rûm'un tüccarlar nezdinde çok meşhur ve en önemli şehirlerinden biri olduğunu söyler.⁵⁴

⁵⁰ *Müsâmeretü'l-ahbâr* (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 2000, s. 229.

⁵¹ Aksarayî, s. 194-195; Osman Gazi Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul 2009, s. 134-136; Halil İnalçık, “Osman I”, *DİA*, XXXIII, 446; Turan, *Türkiye*, s. 625; Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1988, s. 2; A. G. Galtstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar* (trc. İlyas Kamalov), İstanbul 2005, s. 59; Faruk Sümer, “Anadolu'da Moğollar”, *SAD*, I, 68.

⁵² Gordlevskiy, *age.*, s. 28.

⁵³ Zekeriyya Kazvinî, *Asâru'l-bilâd ve ahbâru'l-ibâd*, Beyrut, ts. Daru Sadır, s. 337-338; Gordlevskiy, *Küçük Asya'da Selçuklular*, (trc. Abdülkadir İnan), Ankara 2015, s. 199, 207.

⁵⁴ *Kitâbü Bastî'l-arz fi't-tûl ve'l-arz*, Tıtvan 1958, s. 120.

1331 yılında vefat eden Eyyübî hanedanına mensup tarihçi ve coğrafyacı Ebü'l-Fidâ *Takvîmü'l-büldân* adlı eserinde Sivas'ın meşhur ve büyük bir şehir olduğunu ifade eder.⁵⁵

1333'te Sivas'a gelen meşhur seyyah İbn Battuta da Sivas'ın geniş caddelere sahip düzenli, bakımlı ve büyük bir şehir olduğunu, çarşılarının insanlarla dolup taşıdığını kaydeder.⁵⁶

Sivas'ta refah seviyesinin artmasına paralel olarak ilmî faaliyetlerin de canlandığını görüyoruz. Bunun sonucu olarak Sivas'ta çok sayıda medrese inşa edilmiştir. Bunların başında I. İzzeddin Keykâvus tarafından yaptırılan Daru's-şifâ ve Şifaiye Medresesi (614/1217) gelir. Buna ilaveten aynı zamanda bir sanat abidesi olan ve Muzafferüddin Bürücirdî tarafından yaptırılan Bürüciyye Medresesi (670/1271-1272), İlhanlı Veziri Şemseddin Cüveynî tarafından Daru'l-hadîs olarak yaptırılan Çifte Minareli Medrese (670/1271-1272) ve Sahib Ata Fahreddin Ali tarafından Şâfiîler için yaptırılan Gök Medrese'yi (Sahibiye Medresesi) (670/1272) sayabiliriz.

Vakfiyeleri günümüze intikal etmiş olan Bürüciye ve Gökmedrese dışında, vakfiyelerde adı geçen 10 medrese daha vardır. Değerli öğrencim Doç. Dr. Sadi Süleyman Kucur'un doktora tezindeki tesbitlerine göre bu medreseler şunlardır:

Selçukîyye Medresesi, Subaşı Medresesi, Kemâliye Medresesi, Bulgarî Medresesi, Kadı Necmeddin Medresesi, Necmeddin Muhammed Hatîbî Medresesi, Şemseddin el-Cezerî Medresesi, Emînüddin Ali Hamevî Medresesi, Hokkabaz Medresesi ve Necmeddin Tûsî Medresesi. Bunlara Terken Hatun Medresesi ve Gıyasiye medreselerini de ilave edebiliriz.⁵⁷

⁵⁵ (trc. Ramazan Şeşen), *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, İstanbul 2017, s. 306.

⁵⁶ *İbn Battûta Seyahatnâmesi* (trc. Said Aykut), İstanbul 2004, I, 416.

⁵⁷ Semavi Eyice, "Burüciye Medresesi", *DİA*, VI, 465-466; Özkan Ertuğrul, "Çifte Minareli Medrese", *DİA*, VIII, 312-313; Özkan Ertuğrul, "Gökmedrese", *DİA*, XIV, 138-139; Osman Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri III, Celaleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Bellekten*, sy. 45, Ankara 1948, s. 74, 114. Refet Yinanç, "Sivas Âbideleri ve Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, XXII (1991), s. 15-44; a.mlf., "Sivas Abideleri ve Vakıfları 2", *Vakıflar Dergisi*, sy. XXIII, s. 5-18; İsmet Kayaoğlu, "Selçuklu Vakfiyeleri ve İçerdikleri Sosyal Motifler", *Türkler* (ed. Hasan Celal Güzel), VII, 281; M. Cevdet, "Sivas Daru'sşifâsı Vakfiyesi ve Tercümesi", *Vakıflar Dergisi*, I (1938), s. 35-38; Metin Sözen, *Anadolu Medreseleri Selçuklu ve Beylikler Devri*, Ankara 1970, s. 40, 49, 58, 90, 94; Osman Turan, "Selçuklular Zamanında Sivas Şehri", *AÜDTCFD*, IX/4 (Ankara 1951), s. 447-457; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, bk. İndeks; Aptullah Kuran, *Anadolu Medreseleri*, Ankara 1969, s. 19, 67, 90, 92, 104, 139, 141, 148; Hikmet Denizli, *Sivas Tarihi ve Anıtları*, Sivas ts, s. 81-113.

Sadi S. Kucur'un tesbitlerine göre Sivas'ta Kutbeddin Melikşah'ın melikliği döneminde inşâ edilen Ulucami'den sonra yapılan mescid ve camilerden vakfiyesi olanlar şunlardır:

Buruciye Medresesi Mescidi, Sahibiye Medresesi Mescidi, Sıcak Çermik köyü Mescidi.⁵⁸ Vakfiyelerde adı geçen mescidler ise Emîr-i Âhûr Hanı Mescidi, Cemaleddin Muhammed el-Kazvîni Mescid-i Camii, Cemaleddin Ali el-Hayyat Mescidi, Attarlar Mescidi, Hoca Zeki Mahallesi Mescidi, İki Kardeş Mescidi, Tûsî Mescidi, Kara Şahne Mescidi.⁵⁹

Moğol istilasından kaçan ulema ve mutasavvıfların bir kısmı Sivas'a gelmiş, bunlar hem devlet idaresinde, hem de şehrin ilim ve irfan hayatında etkili olmuşlardır. Daha çok Fars kökenli, kısmen de Arap ve Türk asıllı büyük âlimler, mutasavvıflar ve düşünürler Sivas'ta çok zengin bir düşünce ortamı oluşturmuşlardır.

Sivashlı olan veya çeşitli vesilelerle Sivas'a gelerek medreselerde ders veren müderrisler ve âlimler, adalet teşkilâtında görev alan kadılar ve meclis halkalarında halkı irşad eden meşayihden isimlerini tesbit edebildiklerimizden bazıları şunlardır.

Sultanu'l-Ulema Bahaeddin Veled (ö. 628/1231)

Mevlânâ'nın babası Bahaeddin Veled 616 (1219) yılında Sivas'a gelmiştir. Harizmşah Alâeddin Muhammed ile aralarında çıkan bir ihtilaf yüzünden 614'te (1217) Malatya'ya, 616 (1219) yılında da Sivas'a gelmiş ve bir süre burada kalıp ilim ve irfan meclislerine katılmıştır.⁶⁰

Evhadüddîn-i Kirmânî (ö. 635/1238)

İran asıllı mutasavvıf ve şair olup bazı araştırmacılar tarafından Evhadîyye'nin kurucusu kabul edilen Evhadüddin 1204 yılında Anadolu'ya gelmiş, Konya'da Mevlânâ ile görüşmüş, daha sonra Sivas'a gitmiş ve bizzat Sultan I.İzzettin Keykavus tarafından karşılanmıştır. Bir süre Sivas'ta kalan Evhadüddin-i Kirmani burada Necmeddin Dâye ile görüşmüştür.⁶¹

⁵⁸ *Sivas, Tokat ve Amasya'da Selçuklu ve Beylikler Devri Vakıfları -Vakfiyelere Göre-* yayımlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, İstanbul 1993, s. 31.

⁵⁹ Sadi S. Kucur, *a.g.e.*, s. 26-27.

⁶⁰ Cahen, *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 254.

⁶¹ Muhammed Mustafavi, XIII. Yüzyılın büyük Mutasavvıfı Evhadüddin-i Kirmani ve Anadolu tasavvufundaki yeri, İstanbul 2016 sayfa 224-225; Mikâil Bayram, *Şeyh Evhadüddin Hâmid el-Kirmânî ve Evhadîyye Tarikatı*, Konya 1993, s.30-31,34; Nihat Azamat, "Evhadüddîn-i Kirmânî", *DİA*, XI, 518-520; B. M. Werscher, "Kirmânî", *EP* (İng.), V, 166; Zebîhullah Safâ, "Awhad-al-dîn Kermânî", *Encyclopaedia Iranica*, III, 118-119.

Şeyh Şemseddin Ebû Hafs Ömer b. Ahmed et-Tiflîsî (ö. 13. yüzyıl)

Evhadiyye tarikatının kurucusu Evhadüddin Kirmânî'nin önde gelen halifelerinden (Kıdvetu'l-hulefâ) bir olup Sivas'ta yerleşmiş ve Evhadiyye'nin Sivas'ta en yaygın tarikat olması için çalışmıştır. Gerçekten de Sivas Selçuklular döneminde Kayseri'den sonra Evhadiyye'nin en fazla mensubunun olduğu şehirdir. Şeyh Şemseddin Sivas'ta bulunduğu sırada Evhadüddîn'in Kazvînî Camii'ndeki sohbetlerine katılırdı.⁶²

Şeyhü'l-Ekber Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240)

İslâm düşünce tarihinde büyük etkisi olan mutasavvıf ve mütefekkir İbnü'l-Arabî 612 (1215) yılında Sivas'a gelmiş ve irşâd faaliyetlerinde bulunmuştur. Ayrıca manevî evladı olarak gördüğü Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykâvus'a Hristiyanlar'a karşı tavizkâr siyasetinden vazgeçmesini söyleyip onu *kâfirlerin en şiddetlisi dediği Haçlılar'a* karşı cihada teşvik etmiştir. Hatta Sivas'ta bulunduğu sırada rüyasında Sultanın Antakya'yı fethedeceğini görmüş ve bunu yazdığı bir şiirle sultana bildirmiştir.⁶³

Yusuf b. Saîd es-Sicistânî (ö. 639/1241-1242)

Meşhur Hanefî fakihlerinden olup *Münyetü'l-Müftî* adlı eserini Sivas'ta kaleme almıştır.⁶⁴

Fahreddin-i Sivâsî

XIII. yüzyılda yaşamış bir mutasavvıftır. Câmî-i kütüb-i esrâr lakabıyla tanınan Fahreddîn-i Sivâsî Konya'da Mevlânâ'nın iltifatlarına mahzar olmuştur.⁶⁵

Necmeddin-i Dâye (ö.654/1256)

Kührevî şeyhi ve müfessir olan Necmeddin-i Dâye Moğol istilasından kaçarak Anadolu'ya gelmiş ve *Mirsâdü'l-ibâd mine'l-mebde' ile'l-me'âd* adlı tasavvufa dair Farsça eserini 620 (1223) yılında Sivas'ta tamamlamış ve Selçuklu Sultanı I. Alaeddin Keykubâd'a takdim etmiştir.⁶⁶

⁶² Muhamed Mustafavi, *XIII. Yüzyılın Büyük Mutasavvıfı Evhadüddîn-i Kirmânî ve Anadolu Tasavvufundaki Yeri*, s. 250-251;

⁶³ M. Erol Kılıç, "İbnü'l-Arabî, Muhyiddin", *DİA*, XX, 494-495.

⁶⁴ el-Cahen, *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler* (trc. Azer Yaran), İstanbul 1979, s. 251; Ahmet Yaşar Ocak, "Anadolu", *DİA*, III, 111; Mehmet Sait Toprak, "Üşî", *DİA*, XLII, 230.

⁶⁵ Eflakî, *Menâkıbü'l-ârifîn*, I, 310.

⁶⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*, XII, 111-113; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 330; Derya Örs, "Necmüddîn-i Râzî: Hayatı ve Eserleri", *Nüsha*, II/6 (2002), s. 19-34; Hamid

Ulu Arif Çelebi (ö.719/ 1320)

Hız. Mevlânâ'nın torunu olup Mevleviliğe karşı çıkanlarla çok sert mücadele etmiş ve Mevlevîliğin yayılışında önemli rol oynamıştır. Sivas'a üç defa giderek sohbet meclisleri akdetmiştir.⁶⁷

Safiyüddin Muhammed el-Hindî el-Urmevî (ö. 715/1315)

Eşarî kelamcısı ve Şâfiî fakihî olan Hindî Delhi'de doğmuş, Delhi, Yemen ve Mekke'de ulemanın ders ve sohbet meclislerine katılmış, 675 (1276-1277) yılında Mısır üzerinden Anadolu'ya gelmiş ve Sivas'ta beş yıl kalmıştır. Şifaiye Medresesi'nde müderrislik yapan Urmevî kelam ve usûl-i fıkha dair dört eser kaleme almıştır.⁶⁸

Kemaleddin Hubeyş el-Gaznevî et-Tiflisî (ö. 629/1232)

Selçuklular döneminin meşhur tabip ve münecimi olup hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Hubeyş'in Tiflis şehrinde II. Kılıç Arslan'ın Aksaray şehrini, camiler, medreseler ve zaviyelerle donatması üzerine Azerbaycanlı âlimler ve gazilerle birlikte 1184'ten sonra Anadolu'ya geldiği ileri sürülmektedir. II. Kılıç Arslan'ın yanından ayırmadığı söylenen Hubeyş et-Tiflisî *Kifâyetü't-tıb* adlı Farsça eserini Sivas Meliki Kutbeddin Melikşah'a sunmuştur. Tıbb ve astrolojiye dair 18 eseri vardır.⁶⁹

Seyfü'l-Münâzirîn Hüsameddin Hasan b. Muhammed

XIII. yüzyılda yaşamış Sivaslı astronomi bilginidir. Nasîruddin-i Tûsî Batlamyus'un *Mathematical Syntaxis* adlı eseri hakkında kaleme aldığı Arapça *Tahrîru'l-Macesî* adlı çalışmasını onun tavsiyesi üzerine yazmıştır.⁷⁰

Algar, "Nadîm al-Dîn Râzî Dâya", *EI* (İng.), VII, 870-871; Mehmet Okuyan, "Necmeddin-i Dâye", *DİA*, XXXII, 496-497, Muhammed Mustafavi, age, s. 233.

⁶⁷ Eflakî, *Menakibü'l-ârifîn*, II, 855-856, 863; Tahsin Yazıcı, "Arif Çelebi", *DİA*, III, 363.

⁶⁸ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât* (nşr. İhsan Abbas – Şükrî Faysal), Wiesbaden 1401-1402/1981-1982, III, 239; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut 1386/1966, XIV, 74; Nuaymî, *ed-Dâris fi tarihî'l-medâris* (nşr. Cafer el-Hasenî), Kahire 1988, I, 130-132; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, Beyrut, ts., X, 160-161; İlyas Çelebi, "Hindî", *DİA*, XVIII, 66-67.

⁶⁹ Rıdvan Nafiz – İsmail Hakkı, *Sivas Şehri*, İstanbul 1346/1928, s. 153-154; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 230-233; Mikâil Bayram, *Anadolu'da Te'lif Edilen İlk Eser Keşfü'l-Akabe*, Konya 1981, s. 7-8, 20-21; Ahmed Ateş, "Hicrî VI-VIII. (XII-XIV.) Asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler", *TM*, VII-VIII/2 (1945), s. 97-101; Hüseyin Al-Mahfûz, "Asârü Hubeyş et-Tiflisî", *Mecelletü Mecma'i'l-Lugati'l-Arabiyye bi-Dimaşk*, L/1-2 (Dimaşk 1975), s. 392-406; Cevat İzgi, "Hubeyş et-Tiflisî", *DİA*, XVIII, 268-270.

⁷⁰ İhsan Fazlıoğlu, *Selçuklular Döneminde Anadolu'da Felsefe ve Bilim (Bir Giriş) Cogito*, sy. 29 (İstanbul 2011), s. 161; Melek Dosay Gökdoğan, "Selçuklular Döneminde Bilimsel Etkin-

Muhammed b. Muhammed el-Haccî

XIII. yüzyılda yaşamış Sivaslı bir astronomi âlimidir. Kutbeddin Şîrâzî ile astronomi konularını tartışacak seviyede bilgiye sahip olduğu anlaşılmaktadır.⁷¹

Emînüddin Abdurrahman b. Ömer es-Sivâsî (ö. 733/1333)

Matematik ve astronomi konusunda devrin en önemli bilginlerinden biridir.⁷² Tespit edilen üç eseri vardır bunlar; *Füsûlü'l-kâfiye fi hesâbi't-taht ve'l-mîl*, *Levâmiu'l-vesâil fi metâli'i'r-resâ'il*, *Risâle fi'l-Mantık*⁷³

Kutbeddin Şîrâzî (ö. 710/1311)

İrânlı filozof, astronomi, matematik, tıp ve din âlimi olan Kutbeddin Şîrâzî, Nasîruddin Tûsî gibi devrin meşhur bilginlerinden tıp, mantık, felsefe, tasavvuf ve astronomi dersleri aldı. İlhanlılar'ın ünlü veziri Şemseddin Cüveynî'nin ilgisine mahzar oldu. Bağdat Nizamiye Medresesi'nde müderrislik yaptı ve 670 (1271) yılında Konya'ya geldi. Mevlana Celaleddin-i Rûmî ile Selçuklular'ın ünlü devlet adamı Muineddin Süleyman Pervâne'den yakın ilgi gördü. Sadreddin Konevî'nin derslerine devam etti. Sivas'a kadı tayin edildi ve bu sırada Gökmedrese'de ders verdi.

Kutbeddin Şîrâzî bir folozof ve din bilgini olmanın ötesinde İslâm bilim tarihinin önemli bir şahsiyeti olarak da haklı bir şöhrete kavuşmuştur. Matematik, optik, coğrafya, fizik ve özellikle astronomi alanında ciddi bilimsel çalışmalar ortaya koymuştur. 20'den fazla eser kaleme alan Kutbeddin Şîrâzî 680 (1281) yılında tamamladığı astronomiye dair *Nihâyetü'l-idrâk fi dirâyeti'l-eflâk* ile yine astronomiye dair *et-Tuhfetü's-Şâhiyye fi'l-hey'e* adlı eserlerini Sivas'ta kadı olarak görev yaptığı sırada te'lif etmiştir. Kutbeddin Şîrâzî *Nihâyetü'l-idrâk* adlı eserini Kastamonu Beyi Muzafferüddin Yavlak Arslan'ın isteği üzerine *İhtiyârât-ı Muzafferî* adıyla Farsça'ya tercüme etmiştir.⁷⁴

liklerde Sivas'ın Yeri", *Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, Sivas 2006, s. 209.

⁷¹ Melek Dosay Gökdoğan, "a.g.m.", *Selçuklular Döneminde Sivas*, s. 209; İhsan Fazlıoğlu, "a.g.m.", *Cogito*, sy. 29, s. 161.

⁷² Melek Dosay Gökdoğan, "a.g.m.", *Selçuklular Döneminde Sivas*, s. 209.

⁷³ Cevat İzgi, "Anadolu Selçuklu Tabipleri", III. *Türk Tıp Tarihi Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 1999, s. 227-228.

⁷⁴ Eflâkî, *Menakibü'l-Ârifin* (nşr. Tahsin Yazıcı), Ankara 1959-1961, I, 176, 423; II, 811-813, 848; Taceddin Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye* (nşr. Mahmûd M. et-Tanâhî – Abdülfettâh M. el-Hulv), Kahire 1383-1396/1964-1976, III, 386; Seyyed Hossein Nasr, "Qutb al-Din al-Shîrâzî", *Dictionary of Scintific Biography*, New York 1981, XI, 247-253; E. Wiedemann,

Ali es-Sivasî (ö. XIV. Yüzyıl)

Tıbbî dair Farsça kaleme aldığı *Kitâbü İksîri'l-hayat fi telhîsî kavâ'idî'l-hayat* adlı eseriyle tanınan meşhur bir hekimdir.⁷⁵

Abdullah es-Sivasî (ö. XIV. Yüzyıl)

XIV. yüzyılın meşhur tabiplerinden biridir. Hipokrat'ın *Kitabü'l-Füsûl* adlı eserine İbn Ebû Sadık en-Nîsâbûrî tarafından yazılan şerhi *Umdetü'l-Fühûl fi şerhi'l-Füsûl* adıyla ihtisar etmiştir.⁷⁶

Nâsır-ı Sivâsî

XIII. yüzyılda yaşamış Sivaslı bir şair olup 882 beyitlik *Fütüvvetnâme* adlı mesnevîsini 679 (1280) veya 689 (1290) yılında tamamlamıştır. Eser Abdülbaki Gölpınarlı ve Saîd Nefîsî tarafından neşredilmiştir. Nâsır-ı Sivâsî'nin *İşrakât* adlı eseri de Taeschner tarafından yayımlanmıştır.⁷⁷

Sivas Selçuklular döneminde idarî açıdan da önemli bir şehir idi. XIII. yüzyılda Türkiye idarî bakımdan yedi bölgeye ayrılmıştı. Bu bölgelerden biri de Sivas ve Danişmendiyeye beldeleri idi: Niksar, Amasya, Tokat, Çankırı, Ankara, Samsun, Sinop, Kastamonu ve Turhal **Daru'l-'alâ'** unvan ve lakabıyla anılan Sivas'a bağlıydı.⁷⁸

Zeki Velidî Togan XIII. yüzyılın sonlarında Gazan Han zamanında (1295-1304) Anadolu'nun askerî tümenlere göre "dört bölük"e (bölgeye) ayrıldığını, buna göre Sivas'ın Diyarbakır ile birlikte şark bölümünde (bölgesinde) yer aldığını söyler.⁷⁹

Fransız tarihçi Claude Cahen Sivas ile Kayseri'nin her zaman merkezî hükümet tarafından doğrudan yönetildiğini, Sivas'ın bugüne kadar kesinlikle belirlenemeyen özel bir yönetim şekli olduğunu söyler.⁸⁰

Sivas Selçuklular döneminde ilim, kültür, medeniyet ve ticaret şehri olduğu kadar aynı zamanda bir **ordugâh** şehri idi. Selçuklular'ın en büyük silah ve teçhizat deposu Sivas'ta bulunuyordu. **Sultan II. Süleyman-**

"Kutbeddin", *İA*, VI, 1049-1051; a.mlf., "Kutb al-Din Şirâzî", *EP* (İng.), V, 547-548; Muhammed Emin Riyâhî, *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı* (trc. Mehmet Kanar), İstanbul 1995, s. 41.

⁷⁵ A. Süheyl Ünver, *Selçuk Tababeti*, Ankara 2014, s. 92-93; Cevat İzgi, "Anadolu Selçuklu Tabipleri", *age.*, s. 229.

⁷⁶ Cevat İzgi, "Anadolu Selçuklu Tabipleri", *age.*, s. 228.

⁷⁷ Muhammed Emîn Riyâhî, *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı* (trc. Mehmet Kanar), İstanbul 1995, s. 114.

⁷⁸ Turan, *Türkiye*, s. 476-477.

⁷⁹ *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, s. 238.

⁸⁰ *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 238-239, 326.

şah Gürcistan seferine çıkarken ordusunun savaş hazırlıklarını, silah ve teçhizatını Sivas'ta tamamladıktan sonra harekât emrini vermiştir (598/1202).⁸¹ **Sultan I. İzzeddin Keykâvus** Sinop'un fethine Sivas'ta karar verdi ve sefere çıkacak olan büyük ve güçlü ordunun silah ve teçhizatını Sivas'taki depolardan temin ettikten sonra yola çıktı.⁸² **Sultan I. Alaeddin Keykubâd** da 625 (1228) yılında Erzincan Mengüçüklü hükümdarı Davud Şah'ın üzerine sefere çıkacağı zaman Sivas'ı hareket üssü seçmişti.⁸³ **Sultan I. Alaeddin Keykubâd** aynı şekilde Celaleddin Harizmşah ile yapacağı Yassıçimen Savaşı hazırlıklarını da Sivas'ta tamamlamış, Eyyûbî Hükümdarı el-Melikü'l-Eşref'i de Sivas'a davet etmiş, kendisi de Kayseri'den Sivas'a gitmiştir. Sivas'ta toplanan 30.000 süvariden müteşekkil Selçuklu-Eyyûbî müttefik kuvvetleri hazırlıklarını tamamlayıp Erzincan'a hareket etmişlerdir (627/1230).⁸⁴

II. Gıyaseddin Keyhüsrev Babaîler'in Adıyaman ve Malatya'yı ele geçirdikten sonra Sivas'a yürüdüklerini haber alınca Moğollar'a karşı Erzurum'da beklemekte olan Selçuklu ordusunu geri çağırması ve kısa sürede Sivas'a intikal eden Selçuklu birlikleri Sivas'ta silah ve teçhizatlarını tamamlayıp Babaîler'i takip için hareket etmiştir (638/1240).⁸⁵

Türk-İslâm tarihinde ve özellikle Türkiye Selçukluları tarihinde bir dönüm noktası kabul edilen Köseadağ Savaşı'nın (641/1243) hazırlıkları da Sivas'ta tamamlanmıştır. Selçuklu beyleri ve devlet adamları Moğollar'la savaşıacakları en uygun mevki konusunda ihtilafa düşünce tecrübeli devlet erkânı ve kumandanlar: **"Sivas her türlü araç-gereçle dolu bir şehirdir. Burada kalıp şehri tahkim etmemiz daha isabetli olur. Bu şekilde savunma harbi yapmak çevredeki meliklerden gelecek 50.000 kişilik ordudan daha etkili olur"** dediler. Heyecanlı ve tecrübesiz gençler ise **"ordumuz çok güçlüdür, Erzincan ve civarındaki halk kılıçtan geçirilirken bizim Sivas'a sığınıp kalmamız doğru değil"** diye cevap verdiler. Neticede Selçuklu ordusu, Ebü'l-Meâlî Nâsîh el-Fârisî kumandasında Halep'ten gelen birlikler, diğer yerlerden gelen yardımcı kuvvetler ve gönüllüler Sivas'ta toplanıp hazırlıklarını tamamladılar. Bunun üzerine gençle-

⁸¹ *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına kadar)* (Gürcüce trc. M. F. Brosset) (Türkçe trc. Hrant D. Andreasyan), (ed. Erdoğan Merçil), Ankara 2003, s. 406; İbn Bîbî, s. 101-105; Ak-sarayî, s. 124; Selim Kaya, s. 83; Turan, *Türkiye*, s. 256-260.

⁸² İbn Bîbî, s. 175-176; Salim Koca, *Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1212-1220)*, Ankara 1997, s. 76.

⁸³ İbn Bîbî, s. 362; Emine Uyumaz, s. 43; Turan, *Türkiye*, s. 255.

⁸⁴ İbn Bîbî, s. 388; Emine uyumaz, s. 58; Turan, *Türkiye*, s. 370.

⁸⁵ İbn Bîbî, s. 480-481; Turan, *Türkiye*, s. 423.

rin görüşünü benimseyen Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev 80.000 kişilik büyük bir orduyla Sivas'tan Köseadağ'a hareket etmiştir.⁸⁶ Moğollar Köseadağ Savaşı'ndan sonra Sivas'a girdiklerinde silahların bulunduğu depoları yakmışlardır.⁸⁷

Selçuklular döneminde Sivas çeşitli tarikatların ve ahîlerin faaliyetlerine sahne olmuş, bu fikir ve düşünceleri yaymak için medreseler yanında tekke, zâviye ve hankâhlar kurulmuş, Dârurrâha ve dâru's-siyade gibi hayır ve sosyal yardım kurumları inşa edilmiştir. Orta Asya, Horasan ve Hindistan'dan gelen çok sayıda sûfi ve derviş için Sivas ve havâlisinde Akbaş Zaviyesi, Ali Uryan Zaviyesi, Gül Abdal Zaviyesi, Şeyh Çoban Zaviyesi ve Ahmed-i Duran Gazi Zaviyesi gibi birçok zaviye inşa edilmiştir. Ayrıca başta Ahî Emir Ahmed olmak üzere Ahîler'in de Sivas'ta hankâh ve zaviyelerde teşkilâtlanarak şehrin eğitim, kültür, dinî, ictimai ve iktisadî hayatında önemli rol oynadıkları bilinmektedir. Sivas'ta vakfiyelerde adı geçen zaviyeler şunlardır: Melik Nizameddin Yağıbasan Hankâhu, Sultan Hankâhu, Şerefüddin Osman Salsâlî Zaviyesi, Feridüddin Tabib Hankâhu.⁸⁸

Sivaslı Kemaleddin Ahmed b. Râhat Ribâtı

İbn Bîbî XIII. yüzyılın en önemli yerli kaynağı *el-Evâmiru'l-Alâiyye fi'l-umûri'l-Alâiyye*'de Moğol öncü birliklerinin, I. Alaeddin Keykubad zamanında 629 (1231-1232) yılında Sivas yakınındaki İsfahanî Kervansarayı olarak bilinen Kemaleddin Ahmed b. Râhat ribatına kadar geldiklerini kaydeder ki bu bilgi bize Kemaleddin Ahmed'in söz konusu tarihte bir kervansarayı (ribatı) olduğunu gösterir.⁸⁹

İbn Bîbî'nin kifâyeti, dirayeti ve faziletiyle dünyanın her tarafında şöhret kazanmış olan Sadr-ı kebîr diye tavsif ettiği Kemaleddin Ahmed'in Sultan I. Alaeddin Keykubad zamanında önemli bir devlet adamı olduğu anlaşılmaktadır. III. Gıyaseddin Keyhüsrev devrinde de aynı konumunu koruyan Kemaleddin Ahmed b. Râhat 674'te (1276) Selçuklu hükümdarı IV. Kılıç Arslan'ın kızı ve III. Gıyaseddin Keyhüsrev'in kızkardeşi olan

⁸⁶ İbn Bîbî, s. 495-497; Turan, *Türkiye*, s. 432-433.

⁸⁷ İbnü'l-İbrî, II, 542.

⁸⁸ Sadi S. Kucur, *a.g.e.*, s. 98-99; Kadir Özköse, "Selçuklular Döneminde Sivas'ın Tasavvufî Kültür Yapısı", *Selçuklular Döneminde Sivas (Sempozyum Bildirileri)*, Sivas 2006, s. 247-260; Mehmet Ali Hacıgökmen, "Selçuklular ve Eratnalılar Döneminde Sivas'ta Ahîler'in Faaliyetleri", *a.g.e.*, s. 288-294; Adnan Mahiroğulları, "Sosyo Ekonomik Bakımdan Sivas'ta Ahîlik", *a.g.e.*, s. 305-315.

⁸⁹ *el-Evâmiru'l-Alâiyye*, s. 410; Sadi S. Kucur, "Râhatoğulları", *DİA*, XXXIV, 410-411.

Selçuk Hatun'un Abaka Han'ın oğlu Argun ile evlenmesi münasebetiyle çeyiz hazırlıklarını tamamlamak üzere görevlendirilmiştir.⁹⁰

Darurrâha

Kemaleddin Ahmed b. Râhat'ın iki oğlu Rükneddin Hattâb ile Emîr Hüseyin tarafından 720 (1320) yılında kurulmuştur. Darülaceze, huzurevi ve yetimhâne gibi birçok görevi tek çatı altında toplayan Darurrâha adlı bu hayır kurumunun Sivas'ın sosyal tarihinde seçkin bir yeri vardır.⁹¹

Sivas'ta ayrıca Daru's-siyâde adı verilen ve medrese tarzında inşa edilmiş olan konak ve yurtlar vardı. Buralarda sadece ehl-i beyt mensupları, yani seyyid ve şerîfler kalabilirdi. Bunların reislerine Nakibü'l-eşrâf veya Melikü's-sâdât denilirdi. Burada kalan misafirlere yiyeceği, içeceği, mum ve ev eşyası verilirdi. Ayrılırken de yol harçlıkları takdim edilirdi.⁹²

Seyyidlere saygı gösteren İlhanlı Hükümdarı Gazan Han da Sivas'ta bir Daru's-siyâde yaptırmış, orada kalanlara bağış ve ihsanda bulunmuştur.⁹³

Günümüze intikal eden Selçuklu sikkelerine ait kataloglardan anlaşıldığına göre Sivas'ta basılan ilk sikke II. Kılıç Arslan'a ait olup 581 (1185-86) tarihlidir. Sivas'ta en fazla sikke I. İzzeddin Keykâvus adına basılmış olup 610-614 (1213-1218) tarihlerini taşımaktadır.⁹⁴

SONUÇ

Anadolu'nun kadim şehirlerinden biri olan Sivas'ın hem Eskiçağ hem de Ortaçağ tarihinde önemli bir yeri vardır. Ermeni Vaspuragan Krallığı'nın toprakları Bizans imparatoru II. Basileios (976/1025) tarafından ilhak edilmiş ve buna karşılık kendilerine Kilikya ve Sivas bölgesi verilmişti. Kral Senekerim ve oğulları 1021 yılında Sivas'ta iskan edilmiş ve Bizans'a tabi olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ancak 1070 yılında

⁹⁰ *el-Evâmîrü'l-Alâiyye*, s. 407-408.

⁹¹ Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-ahbâr* (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 2000, s. 207; Sadi S. Kucur, "Râhatoğulları", *DİA*, XXXIV, 410-411; a.mlf., "XIV. Yüzyılda Sivas'ta Kapsamlı Bir Dayanışma Kurumu: Daru'r-râha Vakfı ve Kuruluş Tarihi Meselesi", *Selçuklular Döneinde Sivas Sempozyum Bildirileri*, s. 399-405; İsmet Kayaoğlu, "Râhatoğlu ve Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, XIII (Ankara 1981), s. 1-29; Rıdvan Nâfiz – İsmail Hakkı, *Sivas Şehri*, İstanbul 1928, s. 126.

⁹² İbn Battûta, *Seyahatnâme*, I, 416; V. A. Gordlevskiy, *Küçük Asya'da Selçuklular* (trc. Abdülkadir İnan), Ankara 2015, s. 279.

⁹³ Osman Gazi Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul 2009, s. 335.

⁹⁴ İsmail Galib, *Takvîm-i Meskûkât-ı Selçukîyye*, İstanbul 1309; Şevki Nezhîhî Aykut, *Türkiye Selçuklu Sikkeleri, I. Mesud'dan I. Keykubad'a Kadar (510-616/1116-1120)*, İstanbul 2000.

Rumlar aleyhindeki faaliyetleri yüzünden 1071’de Sivas’a gelen imparator Romanos Diogenes tarafından cezalandırılmış ve şehir dışına çıkarılmışlardır.

Sivas Selçuklular tarafından ilk defa 1059 yılında geçici bir süre için ele geçirilmiş ise de Malazgirt zaferinden sonra 1071’de Danişmend Gazi tarafından kesin olarak fethedilmiş ve böylece Sivas’ın tarihinde yeni bir devir açılmıştır. Yaklaşık bir asır Danişmendliler’in hakimiyetinde kalan Sivas 1175’te Sultan II. Kılıç Arslan tarafından Türkiye Selçuklu topraklarına katılmış ve devletin yıkıldığı 1308 tarihine kadar Türkiye Selçuklularının hakimiyetinde kalmıştır. Özellikle I. İzzeddin Keykavus’tan itibaren Selçuklu sultanları Sivas’ta ilim ve kültür faaliyetlerini teşvik etmiş, alim, mutasavvıf ve mütefekkirleri himaye etmişlerdir. Moğol istilasından kaçan Fars, Arap ve Türk asıllı ulema ve meşayihin bir kısmı Sivas’a yerleşerek şehrin ilim ve kültür hayatına önemli katkıda bulunmuşlardır.

Uluslararası ticaret yollarının kesişme noktasında bulunması sebebiyle şehrin refah seviyesi yükselmiş, buna paralel olarak çok sayıda medrese, mescid ve cami inşa edilmiştir. XIII. yüzyılda Sivas hem ilmi ve kültürel faaliyetler hem de sahip olduğu sanat abideleriyle başkent Konya ile rekabet edecek düzeye gelmiştir.

Sivas Köseadağ bozgunundan sonra Moğol istilasına maruz kalmış, yağma ve tahribata uğramış ise de kısa sürede bu işgal ve istilanın izlerini silerek Türkiye Selçukluları döneminin en müreffeh ve kalabalık şehirlerinden biri olmuştur.

KAYNAKLAR

- Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-ahbâr* (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 2000.
- Algar, Hamid, “Nadim al-Dîn Râzî Dâya”, *EI* (İng.), VII.
- Altan, Ebru, *Antakya Prinkepsliği Tarihi Kuruluş Devri (1098-1112)*, İstanbul 2014.
- Anonim *Selçuknâme* (trc. Feridun Nafiz Uzluç), Ankara 1952.
- Ateş, Ahmed, “Hicrî VI-VIII. (XII-XIV.) Asırlarda Anadolu’da Farsça Eserler”, *TM*, VII-VIII/2 (1945).
- Aykut, Şevki Nezhî, *Türkiye Selçuklu Sikkeleri, I. Mesud’dan I. Keykubad’a Kadar (510-616/1116-1120)*, İstanbul 2000.
- Azamat, Nihat, “Evhadüddîn-i Kirmânî”, *DİA*, XI.
- Bayram, Mikâil, *Anadolu’da Te’lif Edilen İlk Eser Keşfü’l-Akabe*, Konya 1981.
- _____, *Şeyh Evhadüddin Hâmid el-Kirmânî ve Evhadîyye Tarikatı*, Konya 1993.
- Cahen, Cl., *Osmanlılar’dan Önce Anadolu’da Türkler* (trc. Azer Yaran), İstanbul 1979.

- _____, *Türkler'in Anadolu'ya İlk Girişi* (trc. Y. Yücel – B. Yediyıldız), Ankara 1992.
- Cantay, Gönül, “Keykâvüs I. Dârü’ş-şifası”, *DİA*, XXV.
- Cevdet, M., “Sivas Daruşşifâsı Vakfıyesi ve Tercümesi”, *Vakıflar Dergisi*, I (1938).
- Çelebi, İlyas, “Hindî”, *DİA*, XVIII.
- Demirkent, Işın, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, Ankara 1996.
- Denizli, Hikmet, *Sivas Tarihi ve Anıtları*, Sivas ts.
- Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, (trc. Ramazan Şeşen), *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, İstanbul 2017.
- Eflâkî, *Menakibü'l-Ârifîn* (nşr. Tahsin Yazıcı), Ankara 1959-1961.
- Ersan, Mehmet, “Bizans İmparatorluğu'nun İskân Politikası ve Sivas'ta Ermeni Varlığı”, *Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyum Bildirileri*, Sivas 2006.
- _____, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Ankara 2007.
- Ertuğrul, Özkan, “Çifte Minareli Medrese”, *DİA*, VIII.
- _____, “Gökmedrese”, *DİA*, XIV.
- Eyice, Semavi “Burûciye Medresesi”, *DİA*, VI.
- Fazlıoğlu, İhsan, *Selçuklular Döneminde Anadolu'da Felsefe ve Bilim (Bir Giriş) Cogito*, sy. 29 (İstanbul 2011).
- Galib, İsmail, *Takvîm-i Meskûkât-ı Selçukıyye*, İstanbul 1309.
- Galtstyan, A. G., *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar* (trc. İlyas Kamalov), İstanbul 2005.
- Gordlevskiy, V. A., *Küçük Asya'da Selçuklular* (trc. Abdülkadir İnan), Ankara 2015.
- Gökdoğan, Melek Dosay “Selçuklular Döneminde Bilimsel Etkinliklerde Sivas'ın Yeri”, *Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, Sivas 2006.
- Hacıgökmen, Mehmet Ali, “Selçuklular ve Eratnalılar Döneminde Sivas'ta Ahîler'in Faaliyetleri”, *Selçuklular Döneminde Sivas (Sempozyum Bildirileri)*, Sivas 2006, s. 288-294.
- Honigmann, E., *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı* (trc. Fikret Işıltan), İstanbul 1970.
- Hüseyin Al-Mahfûz, “Asâru Hubeyş et-Tiflisî”, *Mecelletü Mecmai'l-Lugati'l-Arabıyye bi-Dimaşk*, L/1-2 (Dimaşk 1975).
- İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi* (trc. Said Aykut), İstanbul 2004, I.
- İbn Bîbî, *el-Evâmiru'l-Alaiyye fi'l-umûri'l-Alâiyye* (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 2014.
- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut 1386/1966, XIV.
- İbn Saîd el-Mağrîbî, *Kitâbü Basti'l-arz fi't-tûl ve'l-’arz* (nşr. Juan Vernet Gînes), Titvan 1958.
- İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb* (nşr. Sâmî ed-Dehhân), Dimaşk 1954, II.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, (nşr. C. J. Torrnberg), Beyrut 1979, X.

- İbnü'l-Ezrak el-Fârîkî, *Târîhu'l-Fârîkî* (nşr. Bedevî Abdüllatif Avad), Kahire 1959.
- İbnü'l-İbri, *Abu'l-Farac Tarihi*, (trc. Ömer Rıza Doğrul), Ankara, I.
- İbnü'l Kalânîsî, *Zeylû Tarihi Dimaşk*, (nşr. H. F. Amedroz), Beyrut 1908.
- İnalçık, Halil, "Osman I", *DİA*, XXXIII.
- İzgi, Cevat, "Anadolu Selçuklu Tabipleri", *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 1999.
- _____, "Hubeyş et-Tiflisî", *DİA*, XVIII.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, s. 259-274.
- _____, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.
- Kaya, Abdullah (ed.), *Türk'ün Anadolu Tarihinde Bir Dönüm Noktası 1243 Köseadağ Savaşı ve Anadolu'nun Moğollar Tarafından İşgali*, Sivas 2018.
- Kaya, Selim, *I. Gıyaseddin ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi*, Ankara 2006.
- Kayaoğlu, İsmet, "Râhatoğlu ve Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, XIII (Ankara 1981).
- _____, "Selçuklu Vakfiyeleri ve İçerdikleri Sosyal Motifler", *Türkler* (ed. Hasan Celal Güzel), VII.
- Kazvinî, Zekeriyya, *Asâru'l-bilâd ve ahbâru'l-ibâd*, Beyrut, ts. Daru Sadır.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn*, Beyrut, ts., X.
- Kesik, Muharrem, "Danişmendliler Zamanında Sivas (1071-1175)", *Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, Sivas 2006.
- _____, *Malazgirt, Zafere Giden Yol*, İstanbul 2013.
- Kılıç, M. Erol, "İbnü'l-Arabî, Muhyiddin", *DİA*, XX.
- Koca, Salim, *Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1212-1220)*, Ankara 1997.
- Kucur, Sadi S., "Râhatoğulları", *DİA*, XXXIV.
- _____, "XIV. Yüzyılda Sivas'ta Kapsamlı Bir Dayanışma Kurumu: Daru'r-râha Vakfı ve Kuruluş Tarihi Meselesi", *Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyum Bildirileri*, s. 399-405.
- _____, *Sivas, Tokat ve Amasya'da Selçuklu ve Beylikler Devri Vakıfları - Vakfiyelere Göre- yayımlanmamış doktora tezi*, Marmara Üniversitesi Türiyat Enstitüsü, İstanbul 1993.
- Kuran, Aptullah, *Anadolu Medreseleri*, Ankara 1969.
- Mahiroğulları, Adnan, "Sosyo Ekonomik Bakımdan Sivas'ta Ahîlik", *Selçuklular Döneminde Sivas (Sempozyum Bildirileri)*, Sivas 2006, s. 305-315.
- Mecit, Songül, *Anadolu Selçukluları Bir Hanedanın Evrimi* (trc. Özkan Akpınar), İstanbul 2017.
- Melikoff, Irene, "Gazi Melik Danişment et la Conquete de Sivas", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, IV, (Ankara 1975).

- Merçil, Erdoğan (ed.), *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına kadar)* (Gürcüce trc. M. F. Brosset) (Türkçe trc. Hrant D. Andreasyan), Ankara 2003.
- Mustafavi, Muhammed, XIII. Yüzyılın büyük Mutasavvıfı Evhadüddin-i Kirmani ve Anadolu tasavvufundaki yeri, İstanbul 2016.
- Müneccimbaşı, *Câmiu'd-düvel*, (nşr. ve trc. Ali Öngül), İzmir 2001, II.
- Nafiz, Rıdvan – İsmail Hakkı, *Sivas Şehri*, İstanbul 1346/1928.
- Nasr, Seyyed Hossein, “Qutb al-Din al-Shirâzî”, *Dictionary of Scintific Biography*, New York 1981, XI.
- Niğdeli Kadı Ahmed, *el-Veledü’ş-şefik ve’l-hafidü’l-halîk*, (nşr. ve trc. Ali Ertuğrul), Ankara 2015, I.
- Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü* (trc. Bilge Umar), İstanbul 2008.
- Niketas Khoniates, *Historia (1118-1176) Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri*, (trc. Fikret Işıltan), Ankara 1995.
- Nuaymî, *ed-Dâris fi tarîhi’l-medâris* (nşr. Cafer el-Hasenî), Kahire 1988, I.
- Ocak, Ahmet Yaşar, “Anadolu”, *DİA*, III.
- Okuyan, Mehmet, “Necmeddin-i Dâye”, *DİA*, XXXII.
- Örs, Derya, “Necmüddîn-i Râzî: Hayatı ve Eserleri”, *Nüşa*, II/6 (2002).
- Özgüdenli, Osman Gazi, *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul 2009.
- Özköse, Kadir, “Selçuklular Döneminde Sivas’ın Tasavvufi Kültür Yapısı”, *Selçuklular Döneminde Sivas (Sempozyum Bildirileri)*, Sivas 2006.
- Piyadeoğlu, Cihan, *Selçukluların Kuruluş Hikayesi, Çağrı Bey*, İstanbul 2011.
- René Grousset, *Histoire de l’Armenie des Origenes a 1071*, (trc. Sosi Dolanoğlu), İstanbul 2005.
- Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedânî, *Camîu’t-tevârih*, (nşr. Ahmed Ateş), Ankara 1960.
- Riyâhî, Muhammed Emin, *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı* (trc. Mehmet Kanar), İstanbul 1995.
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, (trc. Fikret Işıltan), Ankara 1989.
- Safedî, *el-Vâfi bi’l-Vefeyât* (nşr. İhsan Abbas – Şükrî Faysal), Wiesbaden 1401-1402/1981-1982, III.
- Sevim, Ali, “Çağrı Bey”, *DİA*, VIII.
- _____, “Keyhüsrev III”, *DİA*, XXV.
- _____, *Anadolu’nun Fethi, Selçuklular Dönemi*, Ankara 1988.
- _____, *Anadolu’nun Fethi, Selçuklular Dönemi, Başlangıçtan 1086’ya kadar*, Ankara 1988.
- Simon de Saint Quentin, *Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu* (trc. Erendiz Özbayoğlu), Antalya 2006.
- Sözen, Metin, *Anadolu Medreseleri Selçuklu ve Beylikler Devri*, Ankara 1970.
- Sümer, Faruk, “Anadolu’da Moğollar”, *SAD*, I.

_____, "Keykâvus I", *DİA*, XXV.

_____, "Keykâvus II", *DİA*, XXV.

_____, "Kılıçarslan IV", *DİA*, XXV.

Süryani Mikhail, *Vekâyinâme* (Türkçe trc. Hrant D. Andreasyan), TTK Yayınlanmamış nüsha.

Taceddin Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye* (nşr. Mahmûd M. et-Tanâhî – Abdülfettâh M. el-Hulv), Kahire 1383-1396/1964-1976, III.

Togan, Zeki Velidî, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981.

Toprak, Mehmet Sait, "Üşî", *DİA*, XLII.

Turan, Osman, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri III, Celaleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Belleten*, sy. 45, Ankara 1948.

_____, "Selçuklular Zamanında Sivas Şehri", *AÜDTCFD*, IX/4 (Ankara 1951).

_____, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1969.

_____, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971.

_____, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1988.

Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (trc. Hrant D. Andreasyan), Ankara 1957.

Uyumaz, Emine, *Sultan I. Alaeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220-1237)*, Ankara 2003.

Ünver, A. Süheyl, *Selçuk Tababeti*, Ankara 2014.

Werscher, B. M., "Kirmânî", *EP* (İng.), V.

Wiedemann, E., "Kutb al-Dîn Shîrazî", *EP* (İng.), V.

_____, "Kutbeddin", *İA*, VI.

Yazıcı, Tahsin, "Arif Çelebi", *DİA*, III.

Yinanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri* (haz. R. Yinanç), Ankara 2013, I.

_____, "Çağrı Bey", *İA*, III.

_____, "Danişmendliler", *İA*, III, 468

_____, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, (haz. R. Yinanç), Ankara 2013, I.

Yinanç, Refet, "Sivas Abideleri ve Vakıfları 2", *Vakıflar Dergisi*, sy. XXIII.

_____, "Sivas Âbideleri ve Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, XXII (1991).

Zebîhullah Safâ, "Awhad-al-dîn Kermânî", *Encyclopaedia Iranica*, III.

Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*, XII.

**BİR DİNÎ VE İDEOLOJİK MÜCADELE ALANI
OLARAK SİVAS:
PAVLİKANLARDAN BABAÎLERE***
**Sivas as a Religion and Ideological Struggle Area:
From Pavliks to Babais**

Selcen Ö. Ulutaş*

ÖZET

Anadolu coğrafyası bölgenin tarihini etkileyen birçok olaya merkezlik etmiştir. Bölgede kurulan devletler de tarihin seyrini etkileyen olayların öznelidir. Öte yandan Anadolu doğrudan herhangi bir semavi dine ev sahipliği yapmadığı halde İslamiyet'in ve Hıristiyanlığın tarihi süreçlerine şekil veren olaylar bu sahelerde yaşanmıştır. Devletleri siyasi ve kültürel olarak etkileyen çok önemli toplumsal hareketler vuku bulmuştur. Merkezi devletlerin akibetini etkileyecek derecede büyük isyanlar veya yüzyıllar boyunca devam edecek dini akımlar bölgede doğmuştur.

Muhakkak ki geçmişinde onlarca önemli tarihi barındırmasına karşın çalışmada özellikle iki olay mercek altına alınacaktır. Biri Bizans'ın ve dahi Balkanların siyasi ve dini gelişimini etkileyen Pavlikanizm, diğeri de Müslüman Türk tarihinin kuşkusuz en önemli dini hareketi Babailiktir. Aralarında yüzlerce yıl olan her iki olay hem kendi dönemlerinde hem de kendilerinden sonraki süreci doğrudan şekillendirmiştir.

Çalışmamızda her iki dini akımın nasıl ortaya çıktığı ve geliştiği yakından incelenecektir. Ancak birçok bakımdan benzerlik arz eden hareketlerin belki de en dikkat çeken özelliği hemen hemen aynı coğrafyada ortaya çıkmalarıdır. Coğrafyanın, tarihi ve kaderi doğrudan etkilediğine şahit olduğumuz bu isyanlar başta Sivas olmak üzere bölgenin önemini bir kez daha ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sivas, Pavlikan, Babai

* Bu çalışma "XIV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Alevî-Bektaşî Toplulukların Oluşumu ve Merkezi Yönetim ile İlişkileri (Sivas-Dobruca Örneğinde Karşılaştırmalı İncelenmesi)" doktora çalışmasından üretilmiştir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Uşak Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

ABSTRACT

The geography of Anatolia has centered on many events affecting the history of the region. The states established in the region are the subjects of events that affect the course of history. On the other hand, although Anatolia did not directly host any heavenly religion, events that shaped the historical processes of Islam and Christianity were experienced in these fields. Very important social movements, which affect states politically and culturally, have occurred. Large rebellions affecting the fate of the central states, or religious movements that will continue for centuries, were born in the region.

Certainly, although it contains dozens of important histories in its past, two events will be examined in particular. One is Pavlikanism, which influences the political and religious development of Byzantium and even the Balkans, and the other is Babaism undoubtedly the most important religious movement in Muslim Turkish history. Both events, hundreds of years between, directly shaped both their own period and the process after them.

In this study, we will examine how both religious movements emerged and developed. However, the most striking feature of similar movements in many respects is that they occur in almost the same geography. These rebellions, which we witnessed directly affect the history and fate of the geography, reveal the importance of the region, especially Sivas.

Key Words: *Sivas, Religious Movements, Pavlikanism, Babaism*

GİRİŞ

Kendisi semavî hiçbir dine ev sahipliği yapmasa da Anadolu'nun dinler tarihinde ayrı ve özel bir yere haiz olduğu muhakkaktır. Evrensel dinlerin merkezlerine yakın olan bölgede Hıristiyanlığın ve İslamiyet'in tarihi sürecini şekillendiren çok önemli olaylar meydana gelmiştir. Bizans, Türkiye Selçuklu ve Osmanlı Devletleri de söz konusu geçmişin öznelere dir. Anadolu'ya hâkim olan üç devlet aynı zamanda mensubu oldukları dinlerin en önemli müdafileri olmuşlardır. İlgili devletler zamanında önce Hıristiyanlık sonra da İslamiyet dini teolojisiyle, pratiğiyle ve kurumlarıyla kök salmıştır. Bu nedenle Anadolu'da İstanbul, Konya, Kayseri, Sivas gibi pek çok dini merkez ortaya çıkmıştır. Öte yandan söz konusu şehirlerin çeperleri kitabî yorumların alternatifini olan inançların doğduğu yerler olmuştur. Yani her iki din aynı zamanda kendi içinden muhaliflerini üretmiş, kitabî bilgilere alternatif yorumlar geliştirmiştir (Ay, 2012, s. 2).

Bu noktada dikkat çeken hususların başında çalışmamızda da tafsiliyle görüleceği üzere her üç devlet devrinde çevrede doğan heterodoks

inançların hem muhteviyatlarının hem de ortaya çıktıkları mekanların şaşırtıcı şekilde benzediğidir. Bilindiği üzere heterodoks inançların senkretik özelliği onların etkileşime çok açık olduğunun bir göstergesidir. Gerek Hıristiyan gerekse İslam heterodoksisinde önceki inanışların etkisi rahatlıkla görülebilir. Ancak çevrenin inancını daha karakteristik ve özel kılan ise onların kitabî yorumlara karşı geliştirdikleri tavidir. Benzerliklerden bir diğeri ise her iki dinin heterodoks söylemi, kitabî inancın “*özden uzak olduğu*” ve “*sonradan icat edildiği*”dir. Ayrıca hem İslam hem de Hıristiyan heterodoksisinde ezoterik bir yaklaşım söz konusudur ve kitabî yorumun formalist izahlarına karşı daha deruni bir anlam yükleme arayışı vardır. Tabii bu yaklaşım onları kendi dinlerinin kurumsal formalist yorumuna olduğu kadar o yorumlara dayanılarak kurulan kurumlara ve uygulamalara da muhalif hale getiriyordu. Buna karşın merkezi idarelerin, alternatif inançlara yaklaşımının da benzer olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü siyasi ideolojisini ve meşruiyetini mensup olunan dinin kitabî versiyonu üzerine bina eden devlet, dayanağı olunan dinin dolayısıyla meşruiyetinin sorgulanmasını kabul etmemiştir. Bu yüzden siyasi otoriteyle ilişkiler genellikle çatışmacı bir tonda gelişmiştir. Bu süreçte heterodoksi mensupları arasında siyasi otoriteye karşı güçlü bir başkaldırı refleksi gelişir ve bu refleks bir kurtarıcı Mesih/Mehdi beklentisi ile beslenirdi. Böylesi bir iddiayla ortaya çıkan karizmatik kişi etrafında rahatlıkla bir isyan halkası oluşabilirdi. (Ay, 2012, s. 4). Pavlikanlara ve Babai isyanına bakıldığında yukarıda kısaca izah edilen benzerliklerin olduğu görülecektir.

Çalışmamız çerçevesinde hemen hemen aynı bölgelerde farklı dönemlerde meydana çıkan Pavlikanizmin ve Babailiğin mahiyetine ve gelişim süreçlerine yakından bakılacaktır. Ayrıca olayların meydana geldiği bölgenin tarihi nasıl şekillendirdiği değerlendirilecektir. Çünkü ortak coğrafyanın ortak kadere neden olduğunu geçmişteki söz konusu iki dini harekette görmek mümkündür.

I- Pavlikanizm; Doğuşu ve Gelişimi

VII. yüzyıldan itibaren Bizans İmparatorlarının dikkatini doğuya çeken Pavlikanizm, yüzyıllar sonra dahi, etkileri Avrupa'ya kadar genişleyen önemli bir dini-siyasi harekettir. Konuyu inceleyenler Pavlikan isminin nereden geldiğine dair nihai bir fikir birliğine varamamıştır. Ancak Pavlikan ismindeki Paul adına binaen üç farklı köken iddiası vardır. İlk olarak Aziz Paul'un fikirlerine ithafen topluluğun bu isimle anıldığıdır. İkinci iddia ise II. yüzyılda Antakya Patriği olan Samsatlı Paul'un ortaya

koyduğu fikirlerden beslendiği için hareketin Patriğin adı ile tanındığıdır (Arpee, 1906, s. 267-268). Son olarak Manihesit bir kadının iki oğlundan Paul isimli oğlunun başlattığı bir akım olduğu için onu takip edenlerin bu isimi kabul ettiği (Garsoian, 2010, s. 468). Hareketin adı nereden gelmiş olursa olsun önemli olan husus, Pavlikan öğretilerinin ortaya çıkmasından itibaren Anadolu'dan Balkanlara ve Avrupa içine kadar yayılmasıdır. IX. yüzyılda başta Bulgaristan olmak üzere Balkanlar'da Bogomilizm olarak ortaya çıkan hareket Fransa'da Katharizm adıyla varlığını XIII. yüzyıla kadar devam ettirmiştir.

Kaynaklara göre Bizans yönetiminin Pavlikanlarla ilişkisi hareketin kurucusu olarak kabul edilen Konstantinus'un VII. yüzyılın ortalarında Colonea (Koloneia¹) bölgesinde Cibossa (Kibossa²) adlı bir yerde kilisesini kurmasıyla başladı. Kilisesinde yaklaşık 27 yıl faaliyet gösterdikten sonra İmparator IV. Konstantin, Symeon adlı bir adamını Konstantinus'u öldürmek ve adamlarını kiliseye teslim etmek üzere görevlendirmişti. Symeon, Konstantinus'un taraftarlarını kiliseye teslim etti fakat onlar inançlarından dönmek yerine ölmeyi tercih ettiler. Symeon bu görevi sonuçlandırdıktan sonra kendisi de mücadele ettiği mezhebe ilgi duymaya başladı. Durumun fark edilmesi üzerine Konstantinopolis'e geri çağrıldı fakat burada bir süre kaldıktan sonra Pavlikanlığın merkezi olan Cibossa'ya geri döndü ve hareketin lideri oldu (Ay, 2012, s. 26). Elimizdeki verilere göre Pavlikanizmin doğması ve gelişmesinde etkili olan kişileri şöyle sıralamak mümkündür;

1. Konstantin Sylvanus (Mananalisli Konstantin) (öl.684): Pavlusculuğun gerçek kurucusu olan Konstantin Sylvanus, Mananalis³ köyünde doğmuştur. Vaaz ettiği inanç kısa sürede Anadolu'da çok sayıda taraftar kazandı. Akabinde inanlarıyla birlikte bugünkü Şebinkarahisar'a yakın bir yeri kendine merkez olarak seçti ve faaliyetlerine buradan devam etti. O, söyledikleriyle Ortodoks mezhebine inan birçok insanı kendi tarafına çekti. Çünkü Konstantin halkı anlıyor, onlarla aynı acıları ve sıkıntıları çekiyordu. Fakat Ortodoks kilisesinin papazları ve rahipleri kendilerini dünya nimetlerine kaptırmıştı. Halka sabretmelerini söylerlerken kendileri zenginlik içinde yaşıyorlardı. Halk için bir anlam ifade etmeyen törenler düzenliyorlar, gösteriş yapıyorlardı. Mananalisli Konstantin, Bizans

¹ Colonea: Şebinkarahisar

² Cibossa: Sivas'ın Bizans döneminde adı Sebestia'ya dönüştürülmeden önce kullanılan Luvi kökenli adıdır.

³ Mananalis: Tercan ile Kığı arasında Tuzla Suyu güney yanında uzanan bölgenin Bizans çağında kullanılan adı (Umar, 1993, s. 541)

İmparatoru II. Konstans (630-668) tarafından öldürüldü. Fakat bu hareketi sona erdirmedi (Oymak, 2008, s. 139).

2. Gegnesius (öl.?): VIII. yüzyılın ilk yarısında hareketin lideri olan Gegnesius kendisinden haberdar olan imparator III. Leon (717-41) tarafından İstanbul'a çağrıldı ve Patrik'le görüşmesi sağlandı. Görüşmede kendisine yöneltilen suçlamalara, sorulara Sicilyalı Petrus'un ima ettiği gibi hileli cevaplar vererek veya görünürde inkâr ama gerçekte her birine farklı anlamlar yüklemek suretiyle kendisini aklamaya çalıştı. Bunu da başardı zira imparatorun sağladığı güvenceyle Episcopus'a (Phanaroia/bugünkü Erbaa ovasında bir yer olmalı) döndü. Orada yandaşlarını etrafına toplayarak Konstantinus'un memleketi olan Mananalis'e gitti. Akabinde ikinci Pavlikan kilisesini kurdu. Burada uzun süre kaldıktan sonra yakalandığı vebadan dolayı hayatını kaybetti (Ay, 2012, s. 27).

3. Karbeas (öl.863): Asker kökenli olan Karbeas, dağınık halde bulunan Pavlikanları bir araya topladı (Arpee, 1946, s. 268). Ardından Malatya Emiri Ömer bin Abdullah Mervan el Akta ile ittifak kurarak onunla Bizans'a karşı savaştı. Bu sırada Arguvan'da bulunan Pavlikanlar buraya sığınmaz hale gelmişti. Bu durumu Emir ile görüşen Karbeas, Bizans-Abbasi sınırında yer alan ve doğal savunma olanaklarına sahip Divriğ'e yerleşme izni aldı. Burayı başkentleri yapıp muhkem bir kale inşa ettiler (Kommene, 1996, s. 472). Fakat 863'de Karbeas, Emir Ömer ile bir sefer esnasında esir edildi ve öldürüldü (Özışık, 2007, s. 84).

4. Khrysakherios (Chrysocheir) (863-872): Onun döneminde Pavlikanlar Arap ordularıyla beraber Bizans'a karşı savaştılar ve İznik, İzmit, Ankara ile Eskişehir'i işgal ettiler. Yaşanan mağlubiyetler nedeniyle İmparator Basileios, haraç teklif ederek barış yapmak istedi. Fakat kazandığı askeri başarılarla güvenen Khrysakherios, gelen teklife karşılık; "*Ey İmparator, bizimle barış yapmak istiyorsan devletin doğu (Anadolu) kısmını bize bırak ve batı ile yetin ancak o zaman seninle barış yaparız. Şayet bunu yapmazsan seni tahtından edene kadar savaşaacağız*" dedi (Kommene, 1996, s. 472). Verilen cevap üzerine, İmparator Basileios, Pavlikanlara tamamen son vermek maksadıyla 871'de sefere çıktı. Ancak yapılan ilk sefer mağlubiyetle sonuçlandı. 872'de bir kez daha harekete geçen İmparator onların yaşadığı yerlerin büyük bir kısmını yaktı, yıktı fakat muhkem Divriği hisarına dokunamadı. Savaşta istediğini elde edememesine rağmen İmparator savaştan dönen Khrysakherios'u pusuya düşürdü ve öldürdü. Khrysakherios'un ölümüyle sarsılan topluluğun toparlanmasına fırsat tanımadan yeniden hücumla geçen Basileios, Divriği'de dahil olmak üzere Pavlikanların yoğun olarak yaşadığı Sivas-Malatya arasındaki tüm toprakları ele

geçirdi. Yakaladığı Pavlikanları ya öldürdü ya da Slavlar ve Bulgarlar arasında tampon bölge oluşturmak amacıyla Doğu Balkanlara sürdü (Arpee, 1946, s. 267-268). Muhkem mevzileri Divriği'yi kaybetmelerine rağmen Pavlikanlar mücadelelerine devam ettiler. Kurtulanlardan bazıları Kilikya'ya, Tarsus'a kaçtı. Bazı kaynaklara göre ise Pavlikanların bir kısmı İslâmiyeti kabul etti (Gökbel, 2004, s. 66-67).

Harekete liderlik eden bu kişiler zaman zaman Bizans'a karşı ciddi başarılar elde etmiş ve kendi devletlerini kurmuşlardır. Peki Pavlikanların dini bir söylemle ortaya çıkıp askeri ve siyasi bir güce ulaşmalarının sebebi nedir? Bizans'ın her türlü baskısına rağmen Pavlikanizm nasıl devam etmiştir. İnsanları bu inanca böylesine tutkuyla bağlayan, onları motive eden manevi değerler nelerdir?

Bizans Devletinin VII. yüzyıldan itibaren gerçekleştirdiği içten yenilenme, her şeyden önce kuvvetli bir köylü sınıfının zuhuruna yani küçük arazi sahipliğinin artmasına dayanmaktaydı. Uygulamaya konulan sistem sayesinde köylüler bağımsız arazi sahipleri haline geliyor ve herhangi bir büyük arazi sahibine değil sadece devlete karşı vergi ödemekle yükümlü oluyorlardı. Ancak Heraklios'tan sonra imparator olan II. Justinianos'un tehcir ve yeniden iskân siyaseti halk arasında ciddi huzursuzluklara neden oldu. Ayrıca imparatorun yüksek maliyetli inşaatların giderleri için yeni vergiler koyması halk arasındaki infiali arttırmış ve 695'de isyan patlak vermiştir (Ostrogorsky, 1991, s. 125-130). Akabinde yıllarca sürecek olan kaos ve kargaşa dönemi Pavlikanizmin taraftar kazanmasını hızlandırmıştır. Çünkü Pavlikan cemaatini oluşturan halkın çoğu köylü idi. Tarım ve hayvancılıkla geçiniyorlardı. Bu sebeple yaşanan siyasi ve idari değişikliklerden doğrudan etkileniyorlardı. Öte yandan Araplarla yapılan mücadeleler, bu bölgelerde yaşayan halkı zor durumda bırakıyordu. Kırsal bölgeleri, köyleri yıkıma uğratan aralıksız istilalardan ve akınlardan bunalan halk VII. yüzyılın ikinci yarısında tepkisini Mananalisli Konstantin'in oluşturduğu daha sonra Pavlikanlar adını alan cemaate destek vererek gösterdi. Köylüler ve kentliler gittikçe yoksullaşırken aksine Ortodoks kilisesinin zenginliği artmaktaydı. Mananalisli Konstantin, vaazlarında ilk kilisedeki eşitliği ve bu eşitliği sadece dinsel alanda değil günlük hayata da taşımak istediğini belirtiyordu. Bu vaazlarıyla Mananalisli Konstantin, Ortodoks mezhebe inan birçok insanı kendi tarafına çekti. (Levtchenko, 1979, s. 163).

II- Pavlikan Devletinin Kurulması

Pavlikanizmin doğması ve gelişmesinde Bizans'ın yaşadığı ekonomik sorunların etkili olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca bu devirde yaşa-

nan İkonoklast dönem, Pavlikanların merkezle çatışmasını arttırmıştır. Öncelikle İmparatoriçe İrini'nin (797-803) ikondül (ikonlara hizmet edenler) politikasına karşı çıkan ikonoklast (ikona düşmanlığı) askerlerin Pavlikanlara katılması onların askeri gücünü pekiştirmiştir. Öte yandan Pavlikanların ikon düşmanlığı, onların heretik ilan edilmelerini kolaylaştırmıştır. Böylece imparator I. Mikail'i devrinde, patrikhanenin de etkisiyle Pavlikanlar resmen sapkın ilan edilmiş ve bu inanca sahip kişilerin ölüm ile cezalandırılmalarına karar verilmişti. Artık Bizans toprakları Pavlikanlar için güvenli değildi. İmparator V. Leo (813-820) ikonoklast hareketi yeniden başlattı fakat Pavlikanlara karşı uygulanan yasaları geri çekmedi (Lee, 2010, s. 93). Bu tavrın sebebi dini olmaktan ziyade siyasidir. Çünkü kiliseye karşı olmanın devlete karşı olmakla bir tutulduğu bu dönemde, dini kurumlara eleştiri devlete yönelik tehdit olarak kabul edilmekteydi.

Anadolu'daki Pavlikanlara yönelik yok etme görevini Niksar Piskoposu Thomas üstlenmişti. Onun çabaları sonucu birçok Pavlikan idam edilmiştir. Elbette Pavlikanlarda bu duruma sessiz kalmamış ve Laodicea kentinde yaşayan Pavlikanlar Piskoposu Thomas'ı öldürerek intikam almışlardır. Tüm bu yaşananlardan sonra Pavlikanlar, Bizans ile askeri güçleriyle mücadele etmeye başladılar. Astatoi adını verdikleri askeri birlikler kurdular. Akabinde Bizans'ın o dönemdeki en önemli hasmı Malatya Emiri Ömer bin Ubeydullah ile anlaştılar. Emir de onlara Arguvan kalesini verdi (Ay, 2012, s. 28). İmparator Theophilos 842'de öldü. İmparatorun oğlu III. Mikhail küçük yaşta olduğu için yerine III. Mikail'in vekili olarak imparatorun dul karısı Theodora geçti. İkon taraftarı Theodora 843 yılında tüm ikonoklast yasaları iptal etti. Böylece Pavlikanlar için en şiddetli dönem başlamış oldu. Theodora yönetiminin uyguladığı baskı o kadar ağır bir hale geldi ki, Pavlikanlar Bizans toprağında yaşayamaz oldular bu nedenle gruplar halinde Malatya Emirine sığınıyorlardı. Pavlikanlar artık Arguvan'a sığmaz olmuşlardı. Yaşanan sıkıntıları Emir ile görüşen Karbeas, Fırat nehrinin üst tarafında Bizans - Abbasi sınırındaki doğal savunma olanaklarına sahip Divriği'ye (Tephrike, Abrik) yerleşme izni aldı (Özışık, 2007, s. 82-83). 845 yılında Divriği şehrine yerleşen Pavlikanlar, daha sonra Abara, Amara, Lokana gibi kale şehirler kurdular (Eskikurt, 2014, s. 40). Karbeas lideliğindeki Pavlikanlar bu dönemde Müslüman Araplarla birlikte Bizans'ın Anadolu themalarına akınlar yaptılar. Pavlikanlar, Müslümanların 856, 859, 861 yıllarındaki Bizans saldırıları için hazır güç oldu (Kaygusuz, 2006, s. 183). Ancak Karbeas'ın asıl hedefi hem Bizans'tan hem de Araplardan bağımsız bir devlet kurabilmektir. O'nun Divriği'yi seçme nedenlerinden birisi buranın hem Bizans'ın en doğu ucunda olması hem de batı, doğu ve güneyden ge-

lecek saldırılara karşı doğal savunma gücüne sahip olmasıydı. Böylece Pavlikanlar, Bizans'ın doğuya yapacağı seferlerde kullanabileceği önemli geçitleri de ele geçirmişlerdi (Özışık, 2007, s. 83).kendi devletlerini kurduktan sonra doğuda Pavlikanların etkisi o kadar baskındı ki, mesela Ioannes Çimiskes (969-976) döneminde başlayan anonim bakır sikkeler I. Aleksios'un 1092'deki büyük parasal reformuna kadar devam etmiştir. Bu sikkelerin konumuz açısından önemi şudur; paraların üzerine sadece İsa'nın portresi vardır. Yani Bizans imparatorluğuna dair herhangi bir işaret ya da sembol yoktur. Buradan da anlaşılmalıdır ki, Pavlikanların yoğun olarak yaşadığı Sivas ve Malatya civarlarında piyasaya sürülen paralar dini propaganda maksatlı basılmıştır (Gökalp, 2009, 218-219).

Görüldüğü üzere Karbeas uzun mücadelelerden sonra Divriğ merkez olmak üzere Pavlikan devletini kurabilmiştir. Ondan sonra gelen Khrysa-herios'un öldürülmesi ve Divriği'nin düşmesine müteakip Pavlikanların kilise örgütlenmesiyle ilgili sağlıklı bilgiler yoktur. Ancak farklı kayıtlardaki sınırlı bilgilere göre örgütlü olmasalar da Pavlikanların parça parça varlıklarını devam ettirdikleri söylenebilir. Mesela Bizans'a karşı bütün isyanları desteklediler. Hatta X. ve XI. yüzyıllarda dahi yer yer varlıklarını hissettirdiler. Bu nedenle Antakya patriği II. Theodore'nin etkisiyle imparator Ioannes Çimiskes (969-976) buradaki Pavlikanları Plovdiv (Filibe) bölgesine yerleştirdi. Bu göç sayesinde Balkan şehirlerinde nüfusları ciddi şekilde artan Pavlikanlar buralarda daha aktif ve etkili hale geldiler Bizans'ın tüm gayretlerine rağmen Pavlikanlar Anadolu'da varlıklarını XII. yüzyıla kadar devam ettirdiler. Hatta Birinci Haçlı seferlerinde Müslüman ordularında dahi Pavlikanlara rastlanmıştır (Hodziç, 2007, s. 20).

III-Pavlikanizmin Siyasi/Askeri Harekete Dönüşmesi

Pavlikanizmin ilk ortaya çıktığı andan itibaren bir sistem eleştirisi olduğu açıktır. Devletin ve Kilisenin birbirlerinden beslendikleri bu dönemde halkın nazarında bütün kötülüklerin başı da her iki kurumdur. Daha IV.-V. yüzyıllardan itibaren şekillenen kilise- devlet ilişkisi Pavlikanizm gibi hareketlerin doğmasına neden olmuştur. Bilindiği üzere Roma imparatoru I. Konstantin'in (272-337) 313'de ilan ettiği Milano Fermanıyla Hristiyanlık Roma topraklarında resmi din oldu. Hristiyanlara yapılan katliamların son buldu ancak bu seferde Hristiyanların kendi içlerindeki çatışmalar giderek şiddetlendi. Bu duruma son vermek isteyen I. Konstantin Hristiyanlığın içindeki bu sonu gelmez tartışmalara bir son vermek amacıyla 325'te İznik Konsilini topladı. Konsil sonuçlarına göre Ortodokslar ile diğer Hristiyan cemaatleri arasındaki tartışmalar sona ermediği gibi aksine tartışmalar da-

ha da şiddetlendi. Özellikle Konsilde alınan “İsa’nın cemaati yalnızca tek bir Katolik ve Apostolik kilise tarafından yönetilmeliydi” kararı ayrılığı derinleştirdi. Çünkü bu kararla Katolik kilise, kişinin kurtuluşa ermesinin tek yolunun kendisi olduğunu ilan ediyordu (Martin, 2009, s. 34). I. Konstantin öldükten sonra yerine geçen ve Hıristiyan inancıyla yetişen oğlu II. Konstantinos (337-361) kiliseyi savunmak ve Katoliklik dışındaki inançları ortadan kaldırmak için Tanrı’ya karşı taşıdığı sorumluluğu sorgusuz sualsiz yerine getiriyordu (Gregory, s. 77). Bu süreçte kilise ile devletin iç içe geçtiğini söylemek mümkündür. Yani kilise imparatorluk içinde yayılırken, imparatorlarda kilise hiyerarşisindeki yerlerini sağlamlaştırıyorlardı. İmparatora, dünyevi kilisenin yönetimi hakkın tanındı çünkü Tanrı dünyayı ona emanet etmişti. O nedenle imparatorun en büyük görevi, Hıristiyanlığın birliğini sürdürmek ve sapkınlıklarla mücadele etmektir (Cheynet, 2008, s.29).

Bizans Devletinde de durum farklı değildi. İmparatorlar, teolojik tartışmalara doğrudan katılıyorlardı. Hatta doğru ve yanlış inançlara karar vererek, doğru inancı savunacak kişileri patrik olarak atıyorlardı. Kuşkusuz imparatorların bu tutumları kilisenin siyasallaşmasını hızlandırmıştır (Sivrioğlu, 2012, s. 68). Elbette bu birbirini besleme, destekleme hali zamanla kilisenin siyasette ve hukukta da etkisini arttırmasına neden oldu. Mesela din adamlarının halkın ibadet ve inanç sorunlarına çözüm bulmak amacıyla kurdukları dini mahkemelerin mahiyeti zamanla değişti. Artık insanlar tüm sorunlarını gidermek için din adamlarına başvurmaya başladı ve böylece dini mahkemeler yasal güç haline geldi (Gregory, s. 120).

Gittikçe güçlenen kilise-devlet ilişkisi Hıristiyanlığın kendi siyaset felsefesini oluşturmasına neden oldu. Örneğin kilisenin ilk tarihçisi olarak kabul edilen Eusebios’ göre tek bir Tanrı olduğuna göre imparator da tek tir. Hıristiyan imparatoru yönlendiren Tanrı’nın kelimidir. Göğün üstün ve mükemmel düzenini yansıtan bir monarşinin başı olan imparator, Tanrı’nın yeryüzündeki vekilidir. Devletin kiliseye karşı üstün olduğunu savunan, imparatorun şahsına kutsallık atfeden Eusebios’un fikirleri Bizans’ın siyasal düşüncesinin de temelini oluşturmuştur (Ağaoğulları, Köker, 2001, s. 131,136-137).

Roma’dan ayrılarak kurulan Bizans Devletinin resmi öğretisi üç öğeden oluşur. Bunlar; Hıristiyan dini, Roma hukukundan gelen fikirler, erkin tanrısal kökenli olduğu inancı. Yukarıda ifade edildiği üzere imparatorlar, yetkilerinin Tanrı’dan geldiğine inanmaktaydılar. Mesela I Justinianos (527-665) kendisini Tanrı tarafından inanç sorunlarını karara bağlamakla görevlendirilmiş en yüksek din bilimci saymaktaydı. Bu maksatla da bazı çalışmalar yapmıştır. 533 yılında dogma sorunları hakkında, din sapkınlarını

mahkûm eden bir emir çıkardı. Akabinde 553'de kilise – devlet birliğini vurgulamak için Konstantinopolis'te bir konsil topladı. Son olarak da Hristiyan dinini bozacak her türlü felsefeyi yasakladı (Seidler, 1980, s. 17-19).

Pavlikanizmin ortaya çıkmasındaki en önemli dini ayrılık İsa'nın doğasıyla ilgilidir. 451'de Khalkedon'da toplanan IV. Ekümenlik Konsil'e göre; İsa'nın insani ve Tanrısal olmak üzere iki doğası vardır ve bu iki doğanın birbirine karışmadan ayrı ayrı var olduğu ilan edilmiştir. Buna karşı Antakya'da güçlü olan Monofizitlere göre ise İsa hem insani hem de Tanrısal doğasını aynı anda taşımaktadır. Meryem "theotokos" yani Tanrı annesidir. Khalkedon Konsili sonrasında Bizans'ın doğu eyaletlerinde ayaklanmalar başladı. Bu ayaklanmalar ancak askeri müdahale ile bastırılabilirdi. Bizans hem Monofizitlere hem de diğer cemaatlere Diyofizit düşüncüyü kabul ettirmek için baskı yaptı. Diyofizit görüş, imparatorlar tarafından desteklenmesiyle Ortodoks mezhep içinde evirilerek devletin dogması haline geldi. Monofizitler ve diğer cemaatler sürekli devletten baskı görmeye devam ettiler. Bu durum Bizans'ın doğu eyaletlerinin düşmanlar tarafından fethedilmesini kolaylaştırdı. Dini çatışmaların devlet üzerinde neden bu kadar etkili olduğu konusuna bakarsak, görünüşteki neden dini olsa da bu çatışma aslında merkezi kuvvetin uzak bölgelerde etkili olmaya çalışmasıdır. Devletin resmi inancı olan Diyofizit inancının bulunduğu bölgeler, Balkanlar, Batı Anadolu iken Monofizitler ve diğer cemaatler devlet merkezinden uzak olan bölgelerde Suriye, Filistin, Mısır ve Armenia'da (Doğu Anadolu) bulunmaktaydı. Etnik olarak bakarsak, Diyofizitler, Latince – Yunanca konuşurken, Monofizitler ve diğer cemaatler, Süryanice, Arapça ve Kıptice konuşmaktaydılar. İmparator Justinianos'un baskılarına karşın Antakya ve İskenderiye patrikleri yerel dilleri (Süryanice ve Kıptice) ibadet dili yapmışlardır. Bu bölgeler de patrikler, devletin temsilcilerinden daha yetkili kişilerdi. Patrikler sadece dindar kesimin sözcüsü değillerdi. Merkeze ödenen vergilerden rahatsız olan köylü ve tüccar kesimlerinde sözcüsüydüler. Doğu eyaletlerinde yerel halk imparatorluk memurlarından ziyade Patrikliğin emirlerini dinlemektedir. Pazar fiyatlarında, vergilerde ve atamalarda yerel patriklik kararları önemsenmektedir. Patriklerin gücünü zayıflatmak için merkezi yönetim, diyofizit inancını bu bölgelerde yaymaya çalışmış ancak başarılı olamamıştır. Diğer taraftan Bizans'ta imparatorlar hem dünyevi hem de ruhani liderliği ellerinde toplamışlardır. Mevcut doktrini benimsemek imparatora sadık olmak demektir. Bununla birlikte kiliseye karşı muhalefet, sadece dinsel bir suç değil aynı zamanda siyasal bir suç olarak da görülmektedir (Sivrioğlu, 2012, s. 69-70).

Sonuç olarak Pavlikanizm için, temelleri dine dayanan bir sistem eleştirisidir denilebilir. Özellikle Bizans Devletiyle, Ortodoks kilisesinin iç içe geçtiği bu devirde kilise üzerinden devlete karşı çıkış ve yeni bir yapı kurma gayreti dikkati çekmektedir. Kendi kilisesini kuran Pavlikanlar, Divriği'yi merkez ilan ederek ve kazandıkları askerî başarılarla güvenerek yeni bir siyasi yapının temellerini atmaya çalışmışlardır. Fakat bu gayretlerinde daha fazla devam edemedikleri ortadadır. Ancak daha önemlisi temelde tek Tanrı ve ilahi kurtarıcı inancı olan, bunun yanı sıra Maheizm'e ait birçok öğretiyle karışan Pavlikanizmin esnek ve senkretik yapısı, bu inancın farklı coğrafyalarda farklı inançlar içerisinde şekil değiştirerek yaşamasına imkân sağlamıştır. Kısacası Pavlikanizm mahiyeti itibariyle karşılaştığı topluluklara ve inançlara kolaylıkla uyum sağlamıştır. Hatta M. Fuad Köprülü'nün ifadesiyle Babaî İsyanının dinî temellerinde dahi Pavlikanizm etkisini görebilmek mümkündür⁴. Çünkü yazarın da belirttiği gibi daha Türkiye Selçuklu Devletinden evvel Türk aşiretleri Anadolu'ya gelmeye ve yerleşmeye başlamışlardır. İlgili zümrelerin Anadolu'ya ilk girdikleri yerler arasında ise Pavlikanlara ait yerleşim birimlerinin olması muhtemeldir. Zira Pavlikanlar, Adıyaman'ın Samsat ilçesinden Şebinkarahisar'a Divriği'den Munzır sıra dağlarına kadarki bölgeye yayılmışlardır. Bu nedenle Türk aşiretlerinin Anadolu'da Pavlikanların buldukları yerlere yerleşmeleri mümkündür. Söz konusu fiziksel temastan daha önemlisi ise dinî münasebetin nasıl olduğudur. Bu hususta söylenebilecek ilk tespit şudur; Anadolu'ya gelen Türk aşiretlerinin Halk İslâmı'nı yaşadıkları bilinmektedir. Bu zümrelerin karşılaştıkları Pavlikanizm de Hıristiyanlığın heterodoks bir yorumudur. Kısacası Anadolu'da Halk İslâmı, heterodoks inancın üzerine gelmiştir. Bu vaziyet ise yani iki halk inancının karşılaşması, bölgedeki ahali ile Türklerin arasındaki ilişkiyi kolaylaştırıcı bir unsur olmuş olabilir. Mevcut yorumdan hareketle, heterodoks Pavlikanların, Halk İslâmı'nı kabul etmeleri de kuvvetle muhtemeldir. Zira zaten tek Tanrı inancı olan ve ilahi kurtarıcı bekleyen Pavlikanların, Türklerden öğrendikleri Halk İslâmı onların İslâm'ı kabulünde etkili olduğu düşünülebilir. Her iki halk inancının kaynaşması ve karışması bölgede yeni inanç ekollerinin doğmasına uygun bir ortam oluşturduğu da söylenebilir.

⁴ “Ve binaenaleyh Türklerin o sahalara hatta Selçukî istilasından çok evvel gelmeleri hasebiyle bunların (pauliciens) itikâdıyla “Babaî'nin itikâdı arasında bir müşâbehet bulunabileceği de dermeyân olunabilir ki, zaman ve mekân itibariyle revâbıtı çok daha sarîh olduğundan dolayı bu farziyeyi diğerlerinden çok daha kuvvetli addedebiliriz.”, (Köprülü, 2005, s.17).

IV-Babai İsyânının Nedenleri ve Gelişimi

Malum olduğu üzere Sivas şehri XII. yüzyılın ikinci yarısında Kılıç Arslan tarafından kurulan millî birliğe girmiş ve bu tarihten itibaren bütün Türkiye’de olduğu gibi Sivas şehrinde de büyük bir gelişme başlamıştır. Selçuklu Sultanlarının siyasetleri sayesinde Anadolu, dünya ticaret yollarının tekâsüf ettiği bir ülke haline gelince bütün bu yolların kavşak noktasında bulunan Sivas hızlı bir surette gelişmiştir. Sivas bu devirde milletlerarası bir transit şehir haline gelirken aynı zamanda iç ticaret merkezi ve Türkiye’nin ürettiği malların dışarı çıktığı bir pazar olmuştur (Turan, 2005, s.131-133). Türkiye Selçuklu Devletinin tesis ettiği güven ve huzur ortamı başta ticaretin gelişmesine, zenginliğin artmasına vesile olduğu gibi mevcut ortam, müreffeh hayat tarzı birçok âlimi, sanatçıyı Anadolu topraklarına çekmiştir. XII. yüzyılın sonlarında Konya gibi Sivas’ta da dinî ve ilmî müesseseler, saraylar, köşkler ve ticaret hanları yapılmış ve bu sayede ilgili devirde Sivas’ta zengin bir hayat yaşanmıştır (Sümer, 1962, s. 221-222). Fakat bu müreffeh dönem çok uzun sürememiştir. 1192’de Kılıç Arslan’ın vefatıyla Anadolu’da yıllarca sürecek olan saltanat mücadelesi başladı. İktidarı kazanma adına yapılan savaşlar ülkenin ekonomik yapısına ağır darbe vurdu. Özellikle toprak rejimindeki bozulma, iktisadî ve sosyal bakımdan Babai İsyânının en önemli nedeni oldu. Siyasi boşluğun olduğu bu süreçte devlete ait arazilerin özel mülkiyete geçişi hızlandı. Hususen köylerde hatırı sayılır özel mülklere sahip kimselerin ortaya çıkması toprak aristokrasisini doğurdu. Daha evvel direkt devlet ile muhatap olan, devlete vergi veren köylü ile devletin arasına bu toprak sahipleri girmeye başladı. İşlediği topraktan aldığı ürünün bir kısmını devlete vergi olarak veren ve geri kalanıyla geçinen ahali artık toprağın sahibi olan kişinin ırgatı olmuştu (Köprülü, 2004, s.80). Geçimleri ise, onun verdiği ücretle sınırlıydı. Toprak rejimi ile ilgili bir diğer sorun askerî iktâların vakıf haline dönüştürülmesidir. Malum olduğu üzere devletin maaş olarak veya askerî başarı karşılığında verdiği iktâlar, sahibinin ölümüne müteakip küçük bir kısmı hariç geri alınıyordu. Fakat devletin zayıf düştüğü bu zaman zarfında iktâ sahipleri topraklarını kaybetmeme veya iktâ gelirinin tamamını ailelerine bırakabilmek amacıyla iktâlarını evlatlık vakıf yapmaya başladılar (Akdağ, 1999, s. 31-33). İktâların bu yolla özel mülk haline getirilmesi konar-göçer Türkmenlerin ekonomik faaliyetlerini gerçekleştirdikleri ve yaşadıkları alanların daralmasına neden oluyordu. Konar-göçer Türkmenler, devlet arazilerinin gittikçe azalması karşısında hayvanlarını otlatacak mera, kışlak ve yaylak bulma konusunda güçlük çekmeye başladılar. Bu arada ahalinin hayat şartlarını ağırlaştırın

bir diğer faktör de demografik değişimler idi. Mevcut toprak sıkıntısının üzerine gelen ve XIII. yüzyılın başından itibaren gittikçe sıklaşan göçlerle Orta Anadolu'daki nüfus artmıştır. Anadolu ciddi bir nüfus baskısıyla karşı karşıya kalmış olmasına rağmen bu durumu idare edecek bir yönetimin olmaması sorunların daha da büyümesine neden olmuştur. İlk göçler döneminde Selçuklu yönetimi yeni gelen boyları iskân etmede ya da yeni topraklara yönlendirmede hiçbir güçlük çekmiyordu. Çünkü Selçuklu yönetimi fethedilen toprakları kendi mülkiyet hakkını kullanarak yeni gelen Türkmen aşiretlerine dağıtıyordu. Bu sebeple ilk gelen aşiretler, yönetimi herhangi bir sıkıntıya sokmamışlardı. Dahası Türkmen aşiretleri kendilerine tahsis olunan arazilerde istedikleri gibi hareket edebiliyorlardı (Ocak, 2009, s. 39). Fakat XIII. yüzyılda Moğol istilasının etkisiyle başlayan yeni göç dalgası, nüfus artışına ve eskiden gelip hayatlarını düzene sokmuş olanların mevcut düzenlerinde büyük ihtimalle ciddi sorunlara neden oldu. Arazilerin yetersiz oluşu, boş arazilerin farklı aşiretlerce kullanılıyor olması nedeniyle Selçuklu yönetimi yeni gelenleri yerleştirmede, sevk etmede zor durumda kalmaya başladı. Ayrıca yerleşik hayata geçip, kendi düzenlerini kurmuş olanlar ellerindeki ekili arazileri yeni gelenlerle mera, yaylak, kışlak olarak paylaşmaya razı olmuyorlardı. Tabiatıyla bu durum yerleşik ahali ile konar-göçer topluluklar arasında sorunlara neden oluyordu. Hayvanlarına mera arayan ve hükümetin talimatını dinlemekten çok kendi bildiği gibi hareket etmeyi tercih eden konar-göçer Türkmenler arasında genel memnuniyetsizlik giderek artıyordu (Ocak, 2009 s. 40-42).

Babaî İsyânının bir diğer önemli sebebi ise konar-göçer Türkmenlerin hayat tarzıdır. Bilindiği üzere konar-göçer Türkmenlerin temel iktisadî faaliyetleri hayvancılık ağırlıklıydı. O zaman Anadolu'nun meşhur atlarını yetiştiren ve halkın et ihtiyacını gideren aşiretlerin yaylak ve kışlak arasında gidip gelmeleri gerekiyordu. Fakat bu göçler esnasında yerleşik ahalinin tarlasına, bağına, köyüne zarar da veriyorlardı. Bazen de Türkmen aşiretleri kışlak ve mera yüzünden kendi aralarında sorun yaşıyordu. Bütün bunlara bir de Türkmenlerin zaman zaman yolları üzerinde bulunan şehir, kasaba ve köylere yaptıkları yağma akınlarını eklemek gerekmektedir. Türkiye Selçuklu Devletinin ana demografik gücünü oluşturan konar-göçer Türkmenlerin devlet mefhumuna yabancı olan aşiret yapıları, devlet idaresinin zayıfladığı zamanlarda hemen karışıklığa ve anarşiye neden oluyordu. Bu tür zümrelerin açık köylere, savunmasız şehirlere, tüccar kafilelere saldırmaları ise merkezî yönetim ile yerleşik ahalinin konar-göçer Türkmenlerle aralarının açılmasına neden oluyordu. Hatta ilgili dönemin müellifleri eserlerinde

konar-göçer Türkmenlerden *Etrâk-i Mütegalibe* (zorba Türkler), *Etrak-i nâ-bâk* veya *nâ-pâk* ve bilhassa *Etrâk-i Hârici* veya *Etrâk-i Havâric* (isyancı, dinsiz Türkler) ve benzeri şekilde bahsediyorlardı (Ocak, 2009, s. 41-42). Buna karşın ilgili kitleler de kendilerini kendi topraklarında ve kendi devletlerinin sınırları içinde istenmeyen vatandaş gibi hissediyorlar ve bunu hazmedemiyorlardı. Bu sosyal çatışmanın, bazı kesimlerin merkezî otoriteye karşı çıkmalarındaki en önemli nedenlerden biri olduğu muhakkaktır.

Yönetimden memnun olmayan zümrelerin, Türkiye Selçuklu Devletine isyan etmesindeki bir diğer önemli neden ise Sultanın devlet işleriyle alakadar olmadığı iddiasıdır. 1237’de tahta geçen Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev, rivayetlere göre Gürcü karısının da etkisiyle kendini safahat vermiş ve av partileri, içki meclisleri tertip ederek vaktini buralarda geçirmeye başlamıştır. Sultanın, devlet işlerinden elini eteğini çekerek tüm yetkilerini Veziri Saadettin Köpek’e bıraktığı bilinmektedir. Ancak Vezir memleketi kendi siyasî menfaatleri doğrultusunda idare etmeye başlamıştır (Ocak, 2009, s. 44). Dönemin önemli ekâbirlerinden biri olan Şemsü’-d-din Altunaba’nın, Saadettin Köpek daha vezir olmadan evvel, “*Bu iti Dergâh-ı Hümayûndan kovmak lazım yoksa herkesi ısrarak zahmdâr edecektir*” dediği İbn Bîbî tarafından nakledilmiştir. Ancak Saadettin Köpek Sultana yakınlığını kullanarak, çeşitli iftiralar ile Şemsü’-d-din Altunaba’nın idam edilmesini sağlamıştır. Bir diğer Dergâh üyesi olan Sâhib Şemsü’-d-din “*Eğer biz bu işe bir netice vermezsek Köpek küstah olacak ve şerri diğerlerine de sirayet edecektir. Bu tarz siyasete mani olmak icab eder*” demişse de hiçbir şey yapamamıştır. Saadettin Köpek, Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev üzerindeki etkisi sayesinde Dergâh-ı Hümayûnda kendisine muhalif olan bütün yöneticileri teker teker öldürmüş ve kendi maiyetini yerleştirerek yönetimde tek söz sahibi kişi haline gelmiştir (İbn Bibi, 2007, s. 155-156). Sultanın devlet işleri ile alakadar olmayışı neticesinde oluşan iktidar boşluğundan ve denetimsizlikten faydalanan mültezimler ve toprak sahipleri ise halktan yüksek vergiler alarak kazançlarını arttırmaya çalışıyorlardı (Ocak, 2009, s. 44).

Buraya kadar kısaca özetlediğimiz üzere 1192’de başlayan taht mücadelesi devletin o zamana kadar kurduğu tüm sistemi alt üst etmiştir. Halkın her kesimini yakından ilgilendiren toprak rejiminin bozulması, Doğu’dan gelen göçlerin etkisiyle Anadolu’daki nüfus baskısının artması, sınırlı olan toprakların kullanımında doğan sıkıntılar, konar-göçer zümrelerin hayat tarzları ve yerleşik sisteme uyum sağlayamamaları ve nihayet Sultanın devlet işleriyle yeterince alakadar olmaması Babaî İsyanın temel nedenleri arasında ifade edilir. Babaî İsyanının sebeplerine baktıktan sonra Baba İlyas’ın kim olduğuna ve isyanı nasıl tertip ettiğine değinilecek

olunursa; öncelikle Baba İlyas isyandan evvel yaşayışıyla ahalinin sevgini, saygısını kazanmıştır. Baba İlyas, alelade kendi başına yaşayan bir derviş değil, çobanlık ile geçinen, ölmeyecek kadar yemek yiyen, hiç kimseden bir şey kabul etmeyen, tüm zamanını ibadet ile geçiren bir zahiddir. O kadar mütedeyyin ve ulu bir kişidir ki, derdi olan kim gelirse gelsin derdini halleden, kavgaları sona erdiren, maddî-manevî sıkıntıları çözen ve bu halinden dolayı müridi her geçen gün artan biridir. Kısacası o, tavrı ve sözleriyle başta konar-göçer Türkmen zümreler olmak üzere birçok kimsenin sözünü dinlediği, manen teslim olduğu, güvendiği din büyüğüdür. Bu sebeple söylediklerinin tesiri etkili olmuştur. Çevresindekilerin dertleriyle yakından alakadar olan Baba'nun özellikle Sultan ile alakalı söyledikleri de onun hareketini haklı kılmıştır. Baba İlyas, Sultanın bütün zamanını içki içmekle ve dinen yasak olan şeyleri yapmakla geçirdiğini (İbn bibi, 2007, s. 168) bu yüzden devlet işleriyle alakadar olamadığını bu boşluktan istifade eden yöneticilerin de halka zulmettiğini söylemiştir (Ocak, 2009, s. 115). Halkın maddî zorluklar içerisinde olduğunu bilen Baba İlyas bu zalimlere karşı girişeceği harekette yanında yer alan herkese elde edilecek ganimettin eşit olarak dağıtılabileceğini de vaat etmiştir (İbn Bibi, 2007, s. 168). Yani Baba İlyas, önce mevcut durumun tahlilini yapmış ardından da bu sorunları çözeceğini ve yanında yer alanların da maddî sıkıntılarının sona ereceğini ilan etmiştir. Onun bu ilanını daha gerçekçi ve etkili kılan ise belirtildiği üzere yaşayışı, hali, tavrı olmuştur. O vaatlerini ortaya atan ve sonradan taraftar kazanmaya çalışan biri değil, zaten var olan takipçilerinin, müritlerinin sıkıntılarını gören ve çözmeye çalışan biri olarak hareket etmiştir. Baba İlyas'a gönülden bağlı olan ve inanan kesimlerin onu bir kurtarıcı olarak görmeleri, "ben Mehdiyim" dediği andan itibaren ise çevresinin ona koşulsuz itaati oldukça normaldir. Belirtildiği üzere hem Baba'nun yaşayışı bunu mümkün kılmaktadır hem de çevresindeki konar-göçer zümrelerin inancı buna müsaittir. Ayrıca daha evvel de görüldüğü üzere bu mıntikanın eski sakinleri, daha Türkmenler gelmeden evvel Baba İlyas'ın propaganda ettiği doktrine benzer biçimde Tanrı tarafından bir kurtarıcının gönderileceğine inanıyorlardı (Ocak, 2009, s. 119). Aynı saha ya gelen, burada Halk İslâmı'nın değerleriyle yaşayan zümreler arasında da her zaman zulmü sona erdirecek Mehdi inancı mevcuttu. Kısacası Sivas ve havalisi geçmişten itibaren kurtarıcı Mehdi inancının adeta kök saldığı ve buradakileri etkilediği bir saha idi. Mevcut sıkıntıların ve sorunların üzerine Baba İlyas'ın Mehdiliğini ilan ederek kurtuluşu vadetmesi isyanın oluşması için bütün şartları sağlamıştır.

SONUÇ

Burada nedenlerini kısaca özetlediğimiz Babaî İsyânının, dinî argümanlara dayanmasına karşın bu toplumsal hareket kesinlikle kitabî İslâm anlayışına veya şehirli ahaliye yönelik bir başkaldırı değildir. Hareketin temel amacı ilahi görevli liderliğinde devletin zulmüne son vermek ve yerine adil bir düzen kurmaktır. Bu yönüyle A.Yaşar Ocak'ın ifadesiyle Baba Resûl İsyânı bütün safhaları ve liderinin nitelikleri itibarıyla mesiyani bir harekettir. Çünkü her mesiyani hareket mutlaka bir gayr-i memnunlar veya ezilenler, haksızlığa ve zulme uğrayanlar zümresine dayanmaktadır. Akabinde bu zümreler ilahi görevlinin onları zulümden kurtarıp daha iyi bir düzen kuracağına inanmaktadır (Ocak, 2009, s. 145-146). İlginç bir tesadüf müdür yoksa Baba İlyas'ın bilinçli bir tercihi midir bilmek mümkün değil ancak Pavlikanizmin kurucusu olan Konstantine Sylvanus gibi o da kendine merkez olarak Amasya'yı seçmiştir ve hareket buradan kuvvetlenerek büyümüştür. Bu noktada amaç Pavlikanizm ile Babaîlik arasında ortaklık aramaktan ziyade bölgede ortaya çıkan bu iki hareketin nedenlerini görmek ve Kızılbaşlığın nasıl bir ortamda geliştiğini anlayabilmektir. Bu maksatla her iki toplumsal olayın çıktığı sosyal zemine bakıldığında gerek Pavlikanizm gerekse Babaîlik çevredeki zümrelerce başlatılmış hareketlerdir. Köylü yahut kırsal kesimdeki ahali bu hareketlerin öznesi durumundadır. Ayrıca her iki hareket kendi halk inançlarının içerisinde çıkmıştır. Devletlerinin siyasî, iktisadî faaliyetlerinden memnun olmayan ve “zalim devletin zulmüne” maruz kalanlar, gelecek olan ilahi kurtarıcının liderliğinde kurtulacaklarına iman etmişlerdir. Devlet politikalarına uyum sağlayamayan veya sağlamak istemeyen çevreler, inançları gereği Tanrı tarafından görevlendirilmiş liderin peşinden mücadeleye girişmekten çekinmişlerdir. Yine her iki hareketin en önemli nedeni iktisadî sorunlar olmuştur. Pavlikanlar, şeytan kabul ettikleri Bizans'ın siyasî ve dinî tüm iradesini reddederken, soyluların, aristokratların, din adamlarının zenginliğine ve buna karşın çevrenin fakirliğine vurgu yapmışlar ve bu sistemi sona erdirmek üzere harekete geçtiklerini ilan etmişlerdir (Seidler, 1980, s. 79-80). Benzer şekilde Anadolu Selçukluları zamanında iktidar mücadeleleri, ağır vergiler, bozulan toprak rejimi, çevrenin devlete isyan etmedeki en önemli nedenleridir. Toplumsal hareketlerin lideri durumunda olan kişiler yönetimi ve yöneticileri dinî argümanlarla eleştirmişlerdir. Pavlikanlar, İmparatorun ve tüm devlet adamlarının şeytanın kulu olduğunu söylerken, Baba İlyas, Sultanın, Allah'ın yolundan ayrıldığını, dinen yasak olan şeyleri yaptığını ve bu yüzden zulmün arttığını iddia etmiştir. Özetle benzer iktisadî,

siyasî sebepler benzer sonuçları doğurmuştur. Bölgenin çetin şartları hayatı yeterince zorlaştırırken, merkezî devletlerin toprak, vergi ve benzeri uygulamaları, talepleri çevrede isyanların patlak vermesine neden olmuştur. Bu tarz isyanları meşrulaştıran ve kitleleri harekete geçiren yegâne unsur ise inanç olmuştur. Özellikle her iki ekoldeki güçlü Mehdi inancı bu hareketlerin temel tetikleyici unsuru olmuştur.

KAYNAKLAR

- Ağaoğulları Mehmet Ali- Levent Köker (2001): *İmparatorluktan Tanrı Devletine*, İmge Yayınları, Ankara.
- Akyol, Hasan (2014): Roma, Bizans Döneminde Ankara, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Ortaçağ Tarihi, Manisa.
- Anna Kommena (1996): *Alexiad*, (çev. Bige Umar), İstanbul.
- Arpee, Leon (1906): "Armenian Paulicianism and The Key of Truth", *The American Journal of Theology*, Vol. 10, No. 2, s. 267-285.
- Arpee, Leon (1946): *A History of Armenian Christianity from the Beginnings to Our Own Time*, (The Armenian Missionary Association of America), Newyork 1946.
- AY, Resul (2012): Bizans'tan Osmanlıya Anadolu'da Heterodoks İnanışlar: Öteki Dindarlığının Ortak Doğası Üzerine (650-1600), *OTAM*, 31, s. 1-40.
- Cheyne, Claude Jean (2008): *Bizans Tarihi*, (çev.İsmail Yerguz), Dost Yayınları, Ankara.
- Çog, Mehmet (2008): İslam – Bizans Bağlamında Pavlikanlar Üzerine Bir Değerlendirme, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 13/2, Elâzığ, s.73-87.
- Eskikurt, Âdem (2014): 7. ve 12. yüzyıllar Arasında Anadolu'yu Kat eden Bazı Askeri Seferler ve Güzergahlar, *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı: XX, Aralık, s. 33-79.
- Eyice, Semai (1996): Bizans Döneminde Ankara, *Anadolu Araştırmaları*, İstanbul, s. 243-264.
- Gökbalp, Zeliha Demirel (2009): Malatya Arkeoloji Müzesinde Bulunan Bizans Anonim Fosilleri, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 9, sayı: 1, s. 217-250.
- Gökbek, Ahmet (2004): *İnanç Tarihi Açısından Sivas*, Kitapevi Yay., İstanbul.
- Hodziç, İsmail (2007): Bogomilizm ve Bosna Hersek Bogomilleri, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Samsun.
- Hye, Jung (2010): Bizans'ın Siyasi ve Sosyal Tarihinde Tasvir Kırıcılık: İkonoklazma Dönemi (787-843), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi

tesisi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul.

İbn Bîbî (2007): *Selçuknâme*, (yay.haz. M.Halil Yananç), İstanbul.

Kaygusuz, İsmail (2006): *Müslümanlık ve Hristiyanlık İnanç Öğretilerinde Öteki Gerçekler*, Su Yayınları, İstanbul.

KerimüDdin Mahmud Aksaray (2000); *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara.

Köprülü, M. Fuad (2005): *Anadolu'da İslâmiyet*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005.

Köprülü, M. Fuad (2004), *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, İstanbul.

Levtchenko, M. V. (1979): *Bizans*, (çeviren: Erdoğan Berktaş), Milliyet Yayınları, İstanbul.

Martin, Sean (2009): *Katharlar*, (Çev. Barış Baysal), Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2009.

Ocak, Ahmet Yaşar (2009): *Babaîler İsyanı-Alevîliğin Tarihsel Alt Yapısı*, İstanbul.

Oğuz, Burhan (1997): *Türk Halk Düşüncesi ve Hareketlerinin İdeolojik Kökenleri*, Simgün Yayınları, Cilt: 2, İstanbul.

Ostrogorsky, George (1999): *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret Işıltan), Ankara.

Oymak, İskender (2008): "Pavlikanların Tarihçesi, İnanç Esasları ve Patrikleri", *Dini Araştırmaları Dergisi*, cilt: 11, sayı: 31, s.138-158.

Özışık, Sakin (2007): Ortaçağ Hıristiyan Heresi Gruplarından Pavlikanlar, (Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas.

Seidler, G. L. (1980): *Bizans Siyasal Düşüncesi*, (çev. Mete Tunçay), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1980.

Sivrioğlu, Töre (2012): Bizans Devletinde Kilise – Devlet Çatışmasının Toplumsal Nedenleri ve Tarafları, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 18, s. 64-75.

Sümer, Faruk (1962): "Türkiye Tarihine Umumi Bir Bakış", *A.Ü.D.T.C.F.D.*, S. 3-4, s.213-245.

Turan, Osman (2005): *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul.

Turan, Osman (2010): *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, 2010.

Umar, Bilge (1993): *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İnkılâp Kitapevi, İstanbul.

Yüksel, Hasan (1992): "Vakıf Müsadere İlişkisi (Şam Valisi Süleyman Paşa)", *Osmanlı Araştırmaları*, XII, İstanbul, s. 399-424.

TÜRKİYE SELÇUKLULARINDAN OSMANLI- LARA - ALTERNATİF İDEOLOJİLERİN MÜCADELESİNDE SİVAS Sivas Between Rival Ideologies – From the Seljuks of Turkey to Ottomans

Gaye Yavuzcan*

Pınar Savaş**

ÖZET

Ortaçağda Sivas, neredeyse Anadolu'nun Türklerce yurt tutulmaya başlamasından itibaren, Türk-İslâm hâkimlerinin birbirleriyle rekabetinde öne çıkan bir merkez olagelmıştır. Söz konusu rekabetin aynı kültür dairesi mensubu yöneten ve yönetilen gruplar arasında gerçekleşmesi, önemli bir sorunu açığa çıkartmaktadır. Herhangi bir siyasal örgütlerarası rekabette tarafların çatışmalarının meşru olması için argümanlarının da desteğine ihtiyaç duyulan unsurlarca kabul görmesi gerekmektedir. Söz konusu siyasal yapılar arasındaki mücadeleler ise söz gelimi devrin doğası gereği serdedilen bir örneklem olarak kâfirlerle mücadele gibi ahlâkî-dinsel kesin hatlara sahip ve anlaşılır bir karşıt grupla girilen çatışmanın dinamiklerinden son derece farklı özelliklere sahiptir. Bu da kısmen yeni ve nispeten karmaşık kültürel aygıtların mevcudiyetini gerektirmiş olmalıdır. Aynı tip ve türden yönetilenler üzerine hâkim, ortak kültür değerlerine malik unsurların çatışmasının meşrulaştırılması problematiktir. Bu aşamada ideoloji-alternatif ideoloji üretimi/ikâmesi bir araç olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu çalışmada Türk hâkimiyetine girmesinden Osmanlı idaresine dâhil olmasına dek geçen zaman zarfında Sivas özelinde Türk-İslâm hâkimlerin birbirleriyle mücadelelerinin ve yönetilenlerin yönetenlere karşı ürettiği alternatif ideolojilerin meşrulaştırmaları üzerine genel bir değerlendirme yapılmaya gayret edilecektir.

Anahtar Kelimeler: *Sivas, Türkiye Selçukluları, Osmanlılar, alternatif ideoloji, meşruiyet.*

* Dr. Öğr. Üyesi, Uşak Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

** Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi

ABSTRACT

In the Middle Ages, Sivas has become a prominent center of the competition between Turkish-Islamic rulers since Anatolia began to be held by the Turks. The fact that the competition in question took place between the rulers and the ruled groups belonging to the same cultural department raises an important problem. In order to legitimize the conflicts between the parties in any interorganizational competition, their arguments must also be accepted by the ruled groups. The conflicts between these political structures, on the other hand, have very different characteristics from the dynamics of the conflict with a clear opposite group, such as the struggle against infidels, as an example that is demonstrated by the nature of the era. This must have partly necessitated the existence of new and relatively complex cultural devices. Justification of the conflict between the rulers that rule the same type of groups and have common cultural values is problematic. At this stage, production/substitution of ideology-alternative ideology emerges as a tool.

In this study, a general evaluation will be done about the legitimization of the Turkish-Islamic rulers' conflicts with each other and the alternative ideologies produced by the ruled against the rulers, specific to Sivas, from the start of Turkish rule to the Ottoman period.

Keywords: *Sivas, The Seljuks of Turkey, Ottomans, alternative ideology, legitimacy.*

GİRİŞ

İç Anadolu'yu Doğu Anadolu ve Kapadokya'ya, Karadeniz'e ve Akdeniz'e bağlayan; yine Mezopotamya ve Basra körfezine açılan yolların kavşak noktasında bulunan¹ Sivas, Dânişmendli hâkimiyetine girdiği tarihten başlayarak Anadolu'da Türk-İslâm kültürünün önemli bir merkezi olagelmıştır. Uluslar arası siyasi ve iktisadi hareketlenmelere dikkati çeken Erdem'in ifadesiyle, "XII. asrın ikinci yarısından itibaren Sivas ve yöresinin artan önemi paralelinde yöre üzerinde hâkimiyet kurmak isteyen bölgesel güçler arasında mücadele şiddetlenmiştir."² Bu dönemden başlayarak neredeyse kesintisiz bir şekilde alternatif güç merkezlerinin mücadele nesnesi olan Sivas, XIV. yüzyılın sonu ile XV. yüzyılın başlarında yaşanan siyasal gelişmelerle sadece Türkiye için değil, Ortadoğu ve Yakın-

¹ İlhan Erdem, "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İlişkilerinde Sivas", *Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, 29 Eylül-01 Ekim 2005, Sivas Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Sivas 2006, ss. 65-82, s. 65.

² Erdem, agm, s. 69.

doğu için de bir nüfuz alanı³ haline gelmiştir. Ancak bu mücadelelerde dikkati çeken bir özellik, birbirleri ile çatışan unsurların, İlhanlı Devleti'nin tarihsel süreçte bir Türk-İslâm devletine evrilmesinden önceki Moğol tahakkümünü hariç tutarsak, aynı kültür dairesi mensupları olmasıdır.⁴ Dolayısıyla, Anadolu'da Türk Ortaçağı boyunca önemli bir merkez olan Sivas, geniş bir zaman diliminde çeşitli Türk-İslâm hâkimlerinin birbirleri ile mücadelelerinin meşrulaştırım süreçlerini değerlendirmede önemli veriler sağlayacaktır. Bu bağlamda, mevcut çalışmada, aynı dönemlerin komşu ve rakip Türk-İslâm siyasal örgütlenmelerin mücadelelerinin ideolojik zemini tespit edilmeye çalışılacaktır.

İdeoloji, tartışmalı ve anlamı hakkında anlaşmazlıkların bulunduğu, Mclellan'ın ifadesiyle "bütün sosyal bilimlerin en kaygan kavramıdır⁵." Eagleton ise ideolojinin tek ve yeterli bir tanımı olmadığı gibi böyle bir tanım yapılsa dahi bunun pek yarar sağlamayacağını kaydederek, ideoloji kelimesinin "farklı kavramsal liflerle bütün bir doku halinde örülmüş bir metin" olduğunu ifade eder⁶. Mevcut çalışmanın perspektifi, ideoloji-alternatif ideoloji kavramlarını, belirli ortaçağ siyasal örgütlenmelerinin ilişki hatlarını üzerinden değerlendirmek olduğu için, ideoloji, daha ziyade meşrulaştırım boyutuyla ele alınacaktır. Therborn'un ifadesiyle, "kapsayıcı tarihsel ideolojiler yönetici sınıfın meşruiyet formülleri olarak icat edilmemişlerdir. Tıpkı devletin kendisi gibi bunlar da devletin ve devlet içerisindeki mücadelelerin tarihsel sonucunu ifade ederler⁷."

İdeolojinin, yönetilenleri yönetenlerin meşruiyetine ikna etme ve kendilerini yönetme biçimine itaat etmesini sağlaması işlevinin, onun belirli bir siyasal örgütlenmenin bütün tabakaları tarafından mümkün olduğunca geniş ölçekte tasdik ve içselleştirilmesi hedefini dayattığını kaydetmemiz mümkündür. Ancak burada, bu türden bir ideolojinin muktedirlerce bilinçli bir tespit ve inşası sürecinin pratikte uygulanabilir olma-

³ Esra Çıplak, "XIV. Yüzyılda Süper Güçlerin Nüfuz Sahası Sivas", *Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, 29 Eylül-01 Ekim 2005, Sivas Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Sivas 2006, ss. 156-168, s. 167-168.

⁴ Türk hâkimiyetinde Anadolu'nun müstahkem ve önemli bir ticaret şehri olan Sivas, Dânişmendogulları idaresinde beyliğin merkezi, Selçuklular ve İlhanlılar zamanında Rum eyaletinin merkezi olmuştur. Kadı Burhaneddin devrinde de devlet merkezliği görevini ifa eden şehir, Osmanlı idaresine geçtikten sonra eyalet merkezi haline gelmiştir.

⁵ David Mclellan, *İdeoloji*, Çev. Barış Yıldırım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, s. 1.

⁶ Terry Eagleton, *İdeoloji*, Çev. Muttalip Özcan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1996, s. 17.

⁷ Göran Therborn, *İktidarın İdeolojisi ve İdeolojinin İktidarı*, Çev. İrfan Cüre, İletişim Yayınları, İstanbul 1989, s. 64-65.

yacağı kanaatini de eklememiz gerekmektedir. Bu türden bir ideoloji, tarihsel süreçte yönetenlerin bu erkle mücehhez hale gelmesini sağlayan sosyopolitik koşulların doğurduğu bir sonuç olabileceği gibi, mevcut ideolojinin toplumsal çözülmenin önüne geçemeyerek işlevselliğini yitirdiğinin müşahedesiyle, hal-i hazırda çeşitli tabakalarda karşılık bulan alternatif ideolojik teamüllerin yönetici iktidar yahut namzetince ikame edilmesiyle görünür hale gelmektedir.

Eagleton, şöyle yazmıştır: “İnsanların geçerli maddi nedenlerden dolayı – söz gelimi, fiziksel varlığını devam ettirmeyle ilgili nedenlerden dolayı – birbiriyle mücadele etmeleri veya birbirlerini öldürmeleri rahatlıkla anlaşılabilir bir durum; anlaşılması asıl güç olan şey, fikir gibi soyutluğu apaçık olan bir şey adına da bütün bunların yapılabiliyor olmasıdır. Ama yine de fikirler, insanların uğruna yaşadıkları ve yerine göre uğrunda öldükleri şeylerdir⁸.” Eagleton’un II. Dünya Savaşı hakkında bir anekdota müteakiben yazdığı modern döneme ilişkin bu satırlar, bir terim olarak ideolojinin sosyoloji lüteratürü kadrosuna dâhil olmasından çok sonraki bir aşamada yapılan incelemenin ürünüdür. Henüz terimsel tanımlaması hatta bunu yapacak bir beşerî bilim dalının mevcut bulunmadığı Ortaçağda, ideolojinin zeminini fikirlerden ziyade inançlar olarak saptamak daha uygun düşecektir. Her ne kadar ideoloji kisvesine girdiklerinde fikirlerin de inançlardan çokça farkı kalmadığını söylemek ileri gitmek olmayacaksa da, söz konusu inanç iken Ortaçağ ideolojilerinin daha gözükara mücadelelere olanak vermesi kaçınılmazdır.

Belirli çatışmaları ideolojik olarak niteleyebiliyor isek, bunun arkasında yatan temel sebep söz konusu çatışmaların salt iki farklı siyasi örgütün yahut belirli bir iktidara karşı muhalefet eden belirli bir grubun fiili mücadelesinden öte bir zeminde vuku bulmalarındır. Dânişmendli-Türkiye Selçuklu mücadelesi ya da Kadı Burhaneddin Devleti-Osmanlı mücadelesi çok çeşitli özellikleri ile birbirlerinden ayrılmakla birlikte, onları birleştiren temel husus, aynı kültür dairesi mensubu yöneten ve yönetilen grupların çatışmaların tarafları olarak belirmesidir. Bu tarafların çatışmalarının meşru olması için argümanlarının da kabul görür olması elzem idi ve işte bu noktada bugünden bakışla “ideoloji” olarak tanımlayabileceğimiz bir farklılaştırma argümanı işin içine girmiştir. Tersinden okuduğumuzda, aynı tip ve türden yönetilenler üzerine hâkim ortak kültür değerlerine malik unsurların çatışmasının çelişkinsini gizlemenin bir aracı olarak

⁸ Eagleton, age, s. 14.

ideolojik üretimden faydalandığını kaydetmekte beis olmasa gerektir. Söz konusu siyasal yapılar arasındaki mücadele söz gelimi devrin doğası gereği serdedilen bir örneklem olarak kâfirlerle mücadele gibi ahlâkî-dinsel kesin hatlara sahip ve anlaşılır bir karşıt grupla girilen çatışmanın dinamiklerinden son derece farklı özelliklere sahipti. Bu da kısmen yeni ve nispeten karmaşık kültürel aygıtların mevcudiyetini gerektiriyordu.

Türkiye Selçuklu-Dânişmendli Mücadelesinde İdeolojik Meşru- laştırım

Sivas özelinde ideolojik mücadelenin argümanlarını saptamak için kronolojik bir değerlendirme yapabilmek adına, şehrin Türk-İslâm hâkimleri arasında ilk mücadele konusu olduğu aşama olan Türkiye Selçuklu-Dânişmendli mücadelesinden başlamak yerinde olacaktır.⁹

Türkiye Selçuklu-Dânişmendli ilişkilerinin temel hattını şu şekilde izah etmek mümkündür: Dânişmendli beyliği Anadolu'da özellikle Kutalmışoğlu Süleymanşah'ın ölümünden sonra yeni oluşan otorite-cazibe merkezinin güç yitimi yaşamasıyla, Anadolu Türklüğünün birleştirici çatısı olmaya namzet, gazada öncülüğüyle sivrilen bir siyasal örgütlenme haline gelmiştir. Kılıç Arslan'ın Anadolu'ya dönüşü ve tahta oturmasından sonra, Türkiye Selçuklu-Dânişmendli ilişkileri Malatya hâkimiyeti için rekabetin Haçlı tehdidinin belirmesiyle yerini ittifaka bırakmasından itibaren her iki tutum (rekabet/ittifak) arasında gidip gelmiştir. Süreç, Sultan Mesud'un hâkimiyet mücadelesi ve tahta çıkmasında Dânişmendogulları'nın desteği ve kayınpederi Emir Gazi'nin ölümüne dek sultanın adeta Dânişmendli vesayeti altında faaliyet göstermesiyle devam etmiş; ancak Emir Gazi'nin ölümünü müteakiben Sultan bu tahakküme son vermiş ve Türkiye Selçuklu hanedanı tedricen Anadolu'nun en yüksek Türk-İslâm hâkimleri haline gelmişlerdir. Nihayet Dânişmendli beyliğinin Türkiye Selçuklu Devletine ilhaki tamamlanmıştır.

⁹ Çalışmanın temel ekseninden sapmamak adına söz konusu edilen siyasî yapıların idaresinde Sivas şehri özelinde ayrı bir değerlendirme yapılmayacaktır. Konuyla alakalı çalışmalar hali hazırda mevcuttur. Dânişmendli idaresinde Sivas için Mustafa Demir, Türkiye Selçukluları ve Beylikler Devrinde Sivas Şehri, Sakarya Kitabevi, Sakarya 2005; Efe Yeşildurak, "Dânişmendliler Devrinde Sivas Şehri: Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat," Gaziosmanpaşa Üniversitesi Dânişmendliler Sempozyumu (12-13 Kasım 2015) Tokat Bildiriler, Yayına Hazırlayanlar: Ali Açikel, Murat Serdar, Tokat 2016, ss. 207-215; Selçuklu hâkimiyetinde Sivas için bkz. Osman Turan, "Selçuklular Zamanında Sivas Şehri," Selçuklular ve İslâmiyet, Ötügen Yayınları, 6. Basım, İstanbul 2012.

İki siyasal örgütün rekabeti, siyasî manada değerlendirilmiş olmakla birlikte, bu rekabetin bir fikir/inanç zemininde izah ve formülünün mevcudiyeti, devrin doğası gereği kaçınılmazdır. Tarafların mücadeleye girişmelerinde din adamlarının araya girerek her ikisinin de aynı kültür dairesi ve inancın mensupları olduğunu belirterek mücadeleyi hiç olmazsa geçici olarak engellediklerine dönük kayıtlar kaynaklarda mevcuttur. Ancak her iki siyasî yapının hâkim ve temsilcisinin bu türden bir mücadeleye kalkışmadan önce de bu bilgi ve bilince sahip buldukları malumdur. Dolayısıyla din/devlet adamlarının müdahalesiyle geçirilen mücadelelerin esas engeli, ya tarafların söz konusu dönemde ötekine galip gelme konusunda bir tereddütleri yahut mücadeleyi meşrulaştırma noktasında bir eksikliklerinin bulunmasıyla izah edilebilir. Rekabete dayalı mücadelenin zihni bir izaha duyduğu ihtiyaç ise beraberinde meşrulaştırmı getirmelidir.

Dânişmendoğullarının tarihsel önemine baktığımızda, onların Anadolu’da Rumlara ve Haçlılara karşı gaza konusundaki başarıları ile temayüz ettikleri, hatta Sultan Sancar ve Abbasi halifesi tarafından kendilerine menşur ve emirlik unvanı verildiği görülmektedir. Türkiye Selçuklu hanedanının malik bulunduğu kut sahibi yöneten ailesine mensubiyetin yerine, gaza motifi Türkmen anasır için bir cezbe vesilesi olarak ihdas edilmiş olmalıdır.

Kafadar’ın “Sultanı II. İzzeddin (Keykavus, öl. 1279) için, yönetici hanedanın bu şubesi ile bir zamanlar, özellikle Dânişmend ailesinin en güçlü zamanında, Selçuklu hâkimiyetine karşı ciddi bir meydan okumayı temsil eden boyun eğdirilmiş sınır savaşçıları arasında uzlaşma sağlandığı bir dönemde”¹⁰ yazıldığını kaydettiği Dânişmendname, beyliğin gaza öncülüğü motifini siyasî bir argüman olarak kullanma kapasitesini de ortaya koymaktadır. Bu kapasite beyliğin Türkiye Selçuklu Devletine ilhakı tamamlandıktan sonra Zahirreddin İli gibi önemli önderlerinin Bizans sınırındaki uçlara sevk edilmesinden de açığa çıkmaktadır. Dahası, ilerleyen süreçte uçlarda vücut bulacak gaza kültüründe Dânişmendlilere ilişkin sözlü geleneğin etkisi de sezinlenecektir.

Dânişmendli ailesinin soyu hususunda Uzunçarşılı ve Edgüer’in yorumları önemlidir. Onlar, “Vakıflar kayıtları arasındaki silsilede Seyyid Ali’den aşağısının uydurma olduğu inancındayız. Dedesinin Seyyid Battal Gazi gibi Anadolu’da çok tanınmış bir kahramana uzanması, halkın

¹⁰ Cemal Kafadar, İki Cihan Âresinde, Çev. Ceren Çıkm, Birleşik Yayınevi, Ankara 2010, s. 105.

dinî duygularını tahrik için bir de seyyidlik eklenmesi hükümdarlık nüfuzunu takviye için çok yerinde bir yoldur. Seyyidlik modası Anadolu'da yüzyıllarca hüküm sürmüştür," yazmışlardır.¹¹ Dinî duygulara hitap eden seyyidlik argümanının yanı sıra, Seyyid Battal Gazi'nin Müslümanların Anadolu'ya dönük askerî harekâtlarındaki rolü de önemli bir muharrik unsur olarak ifade edilebilir. Böylece, Anadolu'nun İslâm'a açılması hususunda Dânişmendlilerin Türk-İslâm idaresinden evvele dayanan öncülüğü vurgulanmıştır diyebiliriz.

Dikkati çeken bir husus da bir takım kayıtlarda Türkiye Selçuklu-Dânişmendli yönetenleri arasında adeta bir denklik kurulmasıdır.

Reşidüddin Fazlullah, Malazgirt zaferini müteakiben Anadolu'ya yönelip çeşitli merkezleri fethederek tedricen hâkimiyet sahalarını genişleten beylerin aralarında anlaşmazlıklar çıkması üzerine, Kutalmışoğulları'nın Anadolu'ya sevk edildiği rivayetini aktarmak suretiyle, daha teşekkül aşamasında Türkiye Selçuklu hâkimlerini Anadolu Türk beylerinden ve bu meyanda Dânişmendlilerden de yüksek bir mertebeye yerleştirir. Kayıt şu şekildedir:

"... Sultan, ümerânın memalik-i Rûm içlerine ilerlemelerini, fethedip ele geçirebildikleri her mülkün; kendilerinin, evlâd ve ahfadına (torunlarına) ait olacağını ve ondan başka hiç kimsenin o (ülke) üzerinde dahl ve tasarrufunun olmayacağını buyurdu. (Bunun üzerine Emir Saltuk Erzene'r-Rûm (Erzurum) ve çevresini tamamen ele geçirdi. Emir Artuk Mardin, Âmid, Malazgirt (Mencigerd), Malatya, Harput (Harpurt) ve bugüne kadar halen ellerinde bulunan yerleri; Dânişmend Kayseriyye, Zamantı (Zamandu), Sivas, Develü, Tokat, Niksar (Nikisar) ve Amasya'yı; Emîr Çavuldur Maraş ve Sarız'ı (sarus), Emir Mengücek Gazi Erzincan memâlikini, Kemah, Kögonya ve diğer vilayetleri ele geçirdi. Onlar buralara yerleşip hâkimiyetlerini arttırdıkça daha fazla (ülke ve arazi) elde ettiler. Her sene güzel bir yaylada yaylayıp (yaylak) mutlu zamanlar geçirdiler. Zamanla aralarında ihtilaf çıktı. Büyüklük ve kibir sebebiyle münazaa meydana geldi. Sultan Melikşah zamanında Vezir Nizamülmülk'ün tensibiyle Süleyman'ı mülk-i Rûm'un idaresine gönderdiler ki ümerâ arasındaki muhalefeti ortadan kaldırsın ve memalik-i pâdişahıta bir iklim artsın. Eğer öldürülür ise de devlet ayağından bir diken çıkmış olsun."¹²

¹¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Rıdvan Nafiz, Sivas Şehri, Yayına Hazırlayan: Recep Toparlı, Sivas Ticaret Odası, Erzurum 1992, s. 26.

¹² Reşidüddîn Fazlullâh, Câmî'ü't-Tevârih (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk), Tercüme ve notlar: Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2014, s. 84-85.

Çeşitli müelliflerin Dânişmend Gazi ile ilgili nakillerini değerlendiren Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, Dânişmend Gazi'nin Azerbaycan ve Arrân dolaylarında oturup kâfir memleketlerine akınlar yaptığını, daha sonra Sultan Alp Arslan'a katılan Türkmen beyleri arasında yer aldığını, akıl, cesaret ve yiğitliği sayesinde Sultan nezdinde itibarının yükseldiğini ifade eder. Sultan ona Sivas, Niksar, Elbistan, Malatya ve başka yerleri ikta etmiş ve ülkesini iktadan muaf tutmuştur. Emir Dânişmend böylece Selçuklu hanedanı ile eşzamanlı bir gaza önderi olarak belirmektedir. Selçuklularla ilişki Alp Arslan dolayısıyla açıklığa kavuşturulurken, Dânişmendlilerin Abbasî halifeliğinden de gazaya izin istediği ve buna dair bir bayrak ile menşur aldıkları kaydedilir. Dikkati çeken bir kayıt, Sivas'ın Seyyid Ca'fer Battal tarafından kurulup imar edildiği; onun ölümüyle Tokat hâkiminin eline geçtiği; Melik Dânişmend Ahmed'in 20 binden fazla askerle şehri ele geçirip imar edene dek buranın harap hale gelmiş olmasına ilişkindir. Melik Dânişmend'in fetihleri başarıyla devam etmiş, ancak onun ölümünden sonra kâfirler Müslümanlara galip gelmeye başlamışlar ve bazı bölgeleri geri almışlardır. Bundan sonra Abbasî halifesinin araya girmesiyle Dânişmendli Melik Muhammed ile Kutalmışoğlu Süleymanşah arasında evlilik yoluyla akrabalık bağı ve ittifak tesis edilmiştir. Birlikte Anadolu'ya gelen müttelikler, kâfirlerle savaşmış, galip gelmiş ve Emir Süleyman, kurtardıkları Melik Gazi'nin ülkesini kendisine iade etmiştir. Melik Muhammed Gazi'nin oğlu Yağsıyan da, onun Emir Süleyman'ın kardeşi olan hanımından doğmuştur. Münecimbaşı, ağırlıklı olarak Cenâbî'nin el-Aylem'inden aktardığı bu bilgilerin destan edebiyatındaki kayıtlarla da tutarlı olduğunu ifade eder.¹³

Selçuklu-Dânişmendli kültür birliği, Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nde de yankısını bulmuştur:

“İbtidâ Selçûkiyân, ümerâ-yı Dânişmendiyeye ile yek-dil [ü] yek-cihet olup Malatiyye ve Kayseriyye ve Alâiyye ve Antâkiyye ve Konya diyârlarına müstevlî olup Konya'da müstakil pâdişâh olup tahtgâh edindiler. Mülûk-ı Dânişmendiyeye diyâr-ı Sivas ve Erzurûm'u tahtgâh edinüp Niksâr şehrinde Melik Gâzî hazretleri kalup anda medfûndur. Bunların ibtidâ-ı tulû'ları Mâverü'n-nehr'dendir. Ba'dehû Âl-i Selçûkiyân'dan Sultân Alâeddîn, nâmdâr ve yarar pâdişâh olup Mâhân vilâyetinden Âl-i Osmân'ın cediti Ertuğrul doğrulup Sultân Alâeddîn yanına geldi. Zîrâ karâbetleri var idi. Ertuğrul, boy beyi olup Konya'dan Bursa ve İznik ve

¹³ Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, Câmiu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi II, Anadolu Selçukluları ve Beylikler, Yayınlayan: Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2001, ss. 144-151.

İznikmit tarafların nehb ü gârât edüp tevâbi' [u] levâhukıyla bâý olup nâm [u] kâm sâhibi oldu.

Hikmet-i Hudâ, sene 600 târîhinde Selçûkiyân inkırâz-ı nesl bulup cümle ahâlî-i Rûm re'y [u] tedbîriyle Ertuğrul Beğ'i beğ edüp tûğ u alem verdiler, ammâ sikke ve hutbe sâhibi değil idi. Niçe eyyâm beğ olup İznik kurbunda Söğüdcük nâm kasabada merhûm olup anda medfûndur. Andan yerine oğlu Osmân Beğ Hân Gâzî ibn Ertuğrul, cümle kibâr-ı evliyâullah'ın izn-i şerîfleriyle müstakil pâdişâh olup sikke ve hutbe sâhibi oldu. Târîh-i cülûsu, evvelâ "Osmân" lafzıdır, sene 699."¹⁴

Bu kayıtlardan yola çıkarak tarihsel süreçte teşekkül eden bir anlayış ile Dânişmendoğullarının Anadolu'da kurulan diğer Türk beyliklerinden farklı olarak yeni yurttaki Türklerin potansiyel üst siyasî çatısı; Türkiye Selçuklu yönetenleri ile adeta denk bir hanedan mertebesinde algılandıklarını kaydetmek mümkündür. Osmanlı devrinde böyle bir denklik algısının izlerinin takip edilebilmesi ise ancak söz konusu ideolojik meşrulaştırmanın uzamsal etkilerinin beylikler devri Batı Anadolu uc dünyasındaki yankılarıyla izah edilebilir. Bu da ideolojinin devrin teamüllerine görece sağlam bir zemine oturtulmuş olmasının göstergesidir.

Son olarak Dânişmendli hâkimiyetinde Sivas ile ilgili bir anekdot üzerinden genel bir tahlille, Dânişmendlilerin ideolojik tahkiminin meşru yöneten "aile" anlayışına ilişkin ipuçları ortaya koyulmaya çalışılacaktır. Sivas'ın Kapadokya emiri Dânişmendoğlu İsmail'in idaresinden çıkması hakkında aktarılan anekdot, yönetilenlerin kendilerine karşı sorumlu addettikleri yönetenlerden beklentileri karşılanmadığında, hele ki anlaşmazlık konusu ölüm kalım mevzuu denilecek kertede ise, yönetilen tercihiinde değişim için yapılabilecekleri de gözler önüne sermektedir. Abû'l-Farac'ın nakline göre, 1172 yılında kış çok çetin geçmiş, yoğun kar yağışı hayatı olumsuz etkilemiş, kıtlık baş göstermiştir. "Sebastia'da kıtlık her yerden şiddetli olduğu için eşraf Kapadokya emiri Dânişmendoğlu İsmail'den kendilerine ve adamlarına buğday vermesini rica ettiler. Ancak bu sayede ölmeden yaz mevsimini bulacaklarını söylediler. İsmail'in nezdinde buğday ile dolu birçok büyük ambarlar bulunuyordu. İsmail ricayı reddettiği için bunlar toplandılar, onun ve Sultan Kılıç Arslan'ın hemşiresi olan karısını onun hanedanına mensup olanlardan, kölelerinden ve cariyelerinden 500 kişiyi öl-

¹⁴ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, II. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini, Hazırlayanlar, Zekeriyâ Kurşun, Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı, YKY, İstanbul 1998, s. 23.

dürdüler ve bütün ambarları ellerine geçirdiler, sonra Şam'da bulunan amcası Dualnon'u (Zünnûn) getirttiler ve onu Sebastia'nın başına geçirdiler."¹⁵

Konumuz açısından önemli bir husus, yönetilenlerin alternatif yöneten arayışlarında Dânişmendli soyundan bir diğer şahsı tercih etmeleridir. Başka bir ifadeyle, Dânişmendli İsmâil yönetme sorumluluklarını yerine getirmediği gerekçesi ile yalnız idare etme hakkı değil, hayatından da olurken, yerleşmiş bir Dânişmendli ailesinin yönetme meşruiyeti algısı söz konusu bulunmalıdır ki, iktidar yine aynı soydan bir kişinin eline bırakılmış; üstelik bu kişinin de aslında söz konusu dönemde büyük bir gücü haiz bulunmadığı göz ardı edilmiştir.

Süryani Patrik Mihail, II. Kılıç Arslan tarafından Dânişmendli hanedanına son verilmesini şöyle aktarır: "Sultan onları mahvetti. Sivas'ı, Niksar'ı, Komana'yı ve Kapadokya'nın diğer şehirlerini ve müstahkem mevkiilerini onların elinden aldı. Sultan Kılıç Arslan büyüdü ve çok kuvvetlendi. Bu yerlerin emirleri ise her biri bir yerde sığınmak üzere her tarafa kaçtılar. Onların şefleri olan emir, Grek imparatorunun yanına iltica etti fakat ondan hiçbir yardım göremedi. Böylelikle Dânişmend oğullarının hanedanı bu zamanda nihayet bulunmuştur. Bu hanedan 1366 (1055) tarihinde Türklerin zuhuru ve mezkur memleketleri Greklerin elinden almaları ile başlamıştı. Bu hanedan, 122 yıl hüküm sürmüştü ve bu aileye mensup altı prens birbirini takip etmişti."¹⁶

İbnü'l-Esir, Nureddin Zengi ile II. Kılıç Arslan arasında Sivas hâkimiyeti dolayısıyla yaşanan anlaşmazlık ve varılan uzlaşmayı şöyle kaydeder: "... [Nureddin Mahmud] Kılıç Arslan'ın barış talebini kabul etti, ancak cihad hususunda kendisine askerî yardımda bulunmasını şart koştu. Nureddin, Kılıç Arslan'a, 'Sen Rumlarla aynı sınırı paylaşıyorsun, fakat cihad etmiyorsun. Ülken İslâm ülkeleri arasında büyük bir yer işgal ediyor, benimle beraber cihada katılmalısın,' dedi, Kılıç Arslan da kabul etti. Zünnun'a ait olan Sivas şu anda olduğu gibi Nureddin'in naiblerinin elinde kalacaktı. Askerler Nureddin'in ölümüne kadar orada kalıp Zünnun'a hizmet ettiler. Nureddin ölünce askerleri Sivas'tan ayrıldı, Kılıç Arslan da geri gelip Sivas'ı zapt etti."¹⁷

¹⁵ Gregory Abû'l Farac (Bar Hebraeus), Abû'l-Farac Tarihi, Türkçeye Çev. Ömer Rıza Doğrul, C. II, TTK, Ankara 1999, s. 414.

¹⁶ Süryani Patrik Mihail, Süryani Patrik Mihail Vekayinâmesi, II. Kısım (1042-1195), trc. H. Andreasyan, Ankara 1944, s. 233.

¹⁷ İbnü'l-Esir, İslâm Tarihi, el Kâmil fi't Tarih Tercümesi, C. XI, Çeviren Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul ty, s. 314-315.

Türkiye Selçuklu İdaresinde Sivas'ta Alternatif İdeolojiler

Türkiye Selçuklu hâkimiyet devri konumuz açısından temelde üç farklı aşamada değerlendirilebilir. Bunlar; Türkiye Selçuklu iç mücadelelerinde Sivas, Moğol tahakkümü altında Selçuklu idaresinde Sivas ve İlhanlı yönetiminde Sivas merkezli ideolojiler şeklindedir. Her üç dönem için genel tasvirlere gidilmeksizin, Sivas merkezli yahut Sivas şehri ile ilintili olay örnekleri üzerinden alternatif ideolojilerin tesis ve tahkimi ile bunlara dönük eylemlerden yola çıkılarak tespitler yapılmaya gayret edilecektir.

Kutbeddin Melikşah Örneği

Türkiye Selçuklu iç mücadelelerinde Sivas, daha Sultan II. Kılıç Arslan'ın hâkimiyeti zamanında göze çarpar. Sultan'ın oğlu ve Sivas ve Aksaray Meliki olan Kutbeddin Melikşah, Anadolu'dan geçen Haçlı ordularına, Sultan ile arada mevcut anlaşmaya rağmen saldırmak; babasının sağlığında tahtı kendisine devretmesini talep etmek; Konya'da zor kullanarak hâkimiyet icrasına gayret etmek gibi gayretleriyle kaynaklarda yer bulur.

Abû'l-Farac'ın nakline göre: “[1189 Yılında] Kılıç Arslan ile Sebastia'da ikamet eden en büyük ordu [oğlu?] arasında ihtilâf çıkmış ve sultanın oğlu ile beraber olan 4000 kadar Türkmen katledilmişlerdi. Bunun üzerine sultanın damadı olan Emir Bihramşah aralarını buldu ve sultan hâciplik eden İhtiyarüddin Hasan'ı azletti. Çünkü bu adam sultan ile oğulları arasında fesatlar çıkarıyordu. İhtiyarüddin, oğullarını, hizmetçilerini ve 200 atlıdan müteşekkil akrabasını toplayarak Kamyuh ovasına vardığı zaman sultanın oğlu Türkmenler gönderdi ve bunlar onu, oğullarını ve yanında bulunanları parça parça ederek her parçasını mızrak ucuna astılar ve haç bayramı gününde Sebastia'da dolaştırdılar.”¹⁸

Süryani Patrik Mihail ise aynı olayı şöyle nakleder: “... Kapadokya memleketinde bir kargaşalık çıktı. Sultan Kılıç Arslan'ın Sivas'ta hüküm süren oğlu ile kendi vekili olan Hasan arasında ihtilaf zuhur etti. Hasan Sultan'ı oğluna karşı tahrik etti. İki taraf çarpışmak üzere Kayseri bölgesinde toplandılar. Fakat bu sırada, ihtiyar sultana hürmeten, onun oğlu etrafında toplananlar dağıldılar. O da Sivas'a döndü ve babasına karşı artık hiçbir muharebe yapmadı. Sultan hiddeti içinde oğlu ile birleşmiş olan dört bin Türkmeni öldürmek emri verdi. Sonra Sultan'ın damadı olan Bahram-şah geldi. O, onları barıştırmak için mütevasıt olarak geldiğini söyledi fakat hilkarlığı sayesinde Sultan'dan Hasan'ı tevkif etmek üzere bir emirname el-

¹⁸ Abû'l Farac, age, s. 450.

de etti. Onu Sivas'a götürmek üzere oğlu ve uşakları ile birlikte beraberine aldı. Yolda, Türkmenler onların üzerine atılıp Hasan'ı, çocukları ve uşakları ile birlikte öldürdüler. Onlar Hasan'ı paramparça ettiler ve azalarını mızraklarının ucuna geçirilmiş olduğu halde Sivas'a götürdüler."¹⁹

Sultan II. Kılıç Arslan'ın büyük oğlu Kutbeddin Melikşah'ın, kendisine bağlı Türkmenlerle birlikte babasının Alman İmparatoru F. Barbarossa ile yaptığı anlaşmanın hilafına, III. Haçlı Seferi sırasında Anadolu'dan geçen Haçlı kuvvetlerine karşı örgütlediği saldırı konumuz açısından önemlidir. Osman Turan, seferin tanığı Tagenon'dan naklen, Ankara Meliki Muhiddin Mesud'un ağabeyi Kutbeddin Melikşah'a "elinde olduğunu iddia ettiğin ve büyük bir kısmını bana vaat eylediğin yağma, silahlar ve hazineler nerede?" dediğini aktarır.²⁰ Kayıt, Türkmenlerin yağma için Haçlılara saldırdığı gibi bir anlaşılmaya yol açmaktadır. Bunun yanında, Ernoul kroniğinde, şu şekilde bir kayıt yer alır:

"Şimdi de size Almanların Türkiye ve Konya topraklarındayken neler yaptıklarını anlatacağım. Kendilerine erzak getiren köylülerin ellerindeki yiyeceklere zorla el koymaya başladılar. Köylüler soyulduklarını görünce Almanları gördükleri yerde kaçmaya, yol boyunca satmak üzere erzak getirmemeye başladılar. Almanlar yiyecek bulamadan bu şekilde 3 hafta yürüdüler, atları açlıktan telef olmuş, binekleri kalmamıştı. Nihayet Ermenistan'a vardıklarında Haçlıların yarısından fazlası ölmüştü."²¹

Bir başka Haçlı kaynağında, kendisini Türklerin, Ermenilerin ve Süryanilerin efendisi ve hâkimi olarak tanımlayan Konya Sultanından bir elçinin gelerek Barbarossa'ya her türlü bilgi ve yardım ile birlikte hâkimiyeti altındaki bölgelerde pazarların açık tutulmasını vaat ettiğini aktarır. Aynı kaynağa göre bundan üç gün sonra Sultan'ın oğlu olan Melikten de kâfir bir elçi gelerek İmparator'a hizmet edeceklerini bildirmiştir. Ancak, "dost görünen bir düşmandan daha ölümcül bir bela daha yoktur" diyen müellif, söz konusu melikin sadece bir oyun oynadığını, aslında Hıristiyan ordusunu alaşağı etme niyetinde olduğunu ifade eder.²²

¹⁹ Süryani Patrik Mihail, age, s. 281-282.

²⁰ Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, Siyasî Tarih Alp Arslan'dan Osman Gâzi'ye (1071-1318), Ötügen Yayınları, 13. Baskı, İstanbul 2014, s. 248.

²¹ Ernoul Kroniği, Haçlı Seferleri Tarihi, Selahaddin Eyyubi ve Kudüs'ün Fethi, Çev. Ahmet Deniz Altunbaş, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 192.

²² "The History of the Expedition of the Emperor Frederick", *The Crusade of Frederick Barbarossa, The History of the Expedition of the Emperor Frederick and Related Texts*, İngilizceye Çeviren G. A. Loud, Ashgate, 2010, ss. 33-134, s. 92. Otto of St Blasien ise Melik Kutbeddin Melikşah'ın İmparator'dan güvenli geçiş ve pazarların açık tutulması karşılığında para

Haçlı geçişine karşı takındığı tutumu da, babasıyla giriştiği mücadeleyi değerlendirirken de, Kutbeddin Melikşah'ın meliklik bölgesinin Dânişmendlilerden intikal eden ve onların idare etme anlayışıyla şekillenmiş Sivas olduğu hatırdta tutulmalıdır. Anlaşılan odur ki, Rumlarla ve Haçlılarla gaza ve cihat faaliyetleri ile yükselmiş bir beyliğin idare merkezine hâkim hale gelen melik için, Haçlılarla mücadele cezbesini pekiştirmede fayda sağlayabilecek bir eylem olarak görülmüştür. Merkez-çevre gerilimi açısından değerlendirildiğinde ise Türkiye Selçuklu Devleti'nin kültür değişmesi yaşadığı bir dönemde Kutbeddin Melikşah, sırtını Türkmenlere dayamak suretiyle hâkimiyet iddiası olarak belirmiştir. Genel bir varsayım, Dânişmendlilerden tevarüs ettiği hâkimiyet sahasında gaza ve cihat anlayışının yerleşmiş olması ve Türkiye Selçuklu merkezi iktidarına karşı mücadelede bu anlayışın argüman olarak kullanılması mümkündür diyebiliriz. Özellikle Süryani Patrik Mihail'in Kutbeddin Melikşah ile birlikte hareket eden Türkmenlere ilişkin ifadesi, henüz kabilevi boy birlikleri kırılmamış ve kendi beyleri sevkinde hareket eden kitlelerden söz edildiği görüşünü kuvvetlendirmektedir. Bu unsur beyleri sevkinde melikin yanında yer almış ve beylerinin iradesiyle sultana karşı mücadeleden vazgeçmiştir. İhtiyareddin Hasan'a dair kaydetmemiz gereken bir husus ise vezirin ihtida etmiş bir Ermeni-Bizans ailesine mensubiyetidir.²³ İhtiyareddin Hasan, oğlu Kutbeddin Melikşah'ın ihtiraslarını dizginlemek için Sultanı tahrik etmiş bir devlet adamı olarak sunulmaktadır. Dolayısıyla, kaydedilen anlaşmazlığın bir yönüyle merkezileşme azmindeki Türkiye Selçuklu devletinde güçlerinin kırılması gereken Türkmen unsurlar ile devlet mekanizmasında giderek önemli bir rol ifa etmeye başlayacak idareci kesim arasında ilerleyen dönemlerde şiddetlendiği takip edilebilecek bir gerilimin erken aşamalarının tezahürü olarak değerlendirilebilir.

Bilindiği üzere Kutbeddin Melikşah giriştiği mücadelede başarı sağlayamamış, Sultan, küçük oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev'i veliaht gösterdikten sonra hayatını kaybetmiş; her ne kadar Gıyaseddin Keyhüsrev tahta otursa da, Tokat meliki ağabeyi Rükneddin Süleymanşah tarafından tahttan indirilerek Bizans topraklarına sığınmıştır. Kutbeddin Melikşah'ın Rükneddin

talep ettiğini, ancak İmparatorun Hıristiyan ordusu ve Haçın şövalyelerinin kraliyet geçişini parayla satın alması âdetinin bulunmadığın cevabını verdiğini, anlaşmanın bu sebeple bozulduğunu aktarır. "The Chronicle of Otto of St Blasien 1187-1197 ", *The Crusade of Frederick Barbarossa, The History of the Expedition of the Emperor Frederick and Related Texts*, İngilizceye Çeviren G. A. Loud, Ashgate, 2010, ss. 173-191, s. 108.

²³ Refik Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması (Vezir ve Divan)*, MEB Yayınları, İstanbul 1994, s. 40.

Süleymanşah ile arasında düşmanlık olduğunu kaydeden Yazıcızâde Ali, ikincisinin kardeşi için yine de bir şiir yazmış olduğunu ifade eder.²⁴ Sultan II. Kılıç Arslan'ın oğullarının meliklik bölgelerinden söz ederken İbn Bibi'nin "her biri bilgide, fazilette, hattatlıkta, olgunlukta, yazmanın incelikleri konusunda zamanın incisi ve devrin seçkini idiler,"²⁵ ve "dünyanın âlim ve fazılları onlara başvurur, izzet ve ikram gördükten sonra istediklerine kavuşmuş olarak geri dönerlerdi,"²⁶ yolundaki kayıtları dikkate değerdir. Kayıt, Türkiye Selçuklu merkezlerinin şifahî kültür dairesinden kitabî kültür dairesine geçişine ilişkin bir veri olarak değerlendirilebilir. Meliklerin her birinin cazibe merkezi haline getirdikleri hâkimiyet bölgesine yönelik dünyanın âlim ve fazıllarının kökeni de bu aşamada önem kazanmaktadır. XII. yüzyılın sonlarına doğru Büyük Selçuklu Devleti dağılma aşamasına geldiğinde, Türkiye Selçuklu Devleti ise II. Kılıç Arslan ile birlikte Anadolu Türklüğünün birleştirici siyasî çatısı haline gelmiş; gerçekleştirdiği sosyo-ekonomik atılımla bir refah devleti olma yoluna girmiş bulunmaktadır. Böyle bir aşamada İran kültür etkisinin Anadolu'da görülmeye başlanması şaşırtıcı olmasa gerektir. Bu da, yukarıda sözünü ettiğimiz, henüz beliren ancak Gıyaseddin Keyhüsrev'in ikinci kez tahta geçişinden başlayarak oğulları devrindeki sultan-devlet adamı ilişkilerinde somutlaşan üst yönetim mensupları arasındaki gerilime yeni bir unsurun eklenmiş olma ihtimalini tartışmaya açmaktadır. Selçuklular zamanında Anadolu'da iki farklı ve birbirleriyle rekabet halinde fikrî ve kültürel çevrenin teşekkül ettiğini kaydeden Bayram'ın konu üzerine tespiti şu şekildedir: "Tokat, Sivas, Amasya, Niksar çevresinde Dânişmendoğullarından tevarüs eden Türk millî kültürüne dayalı bir kültürel çevre, alplık ve gazilik ülküsünden kaynaklanan siyasî bir yapılanma meydana gelmiştir. Buna karşılık Malatya ve yakın çevresinde ise İran millî kültürüne dayalı bir kültürel yapılanma teşekkül etmiştir. O dönemde birbirleriyle siyasî rekabet halinde bulunan bu iki farklı zihniyet arasındaki rekabet ve zıtlık, Türkiye Selçukluları tarihi boyunca devam etmiş, pek çok siyasî ve sosyal olayın meydana gelmesinde ve hatta devletin yıkılışının en önemli sebebi olmuştur."²⁷

²⁴ Yazıcızâde Ali, s. 160. Beyit şu şekildedir: "Ey kutb felek-var zi-tü ser ne-keşem / Ta çün nukatat be-dayire der ne-keşem / Ber-guş keşide bad kimuht-ı tenem / Ger perçemet ez kase-i ser-ber-ne-keşem"

²⁵ İbn Bibi, El Evamirü'l-Ala'ie fi'l-Umuri'l-Ala'ie (Selçukname), C. I, Çeviren: Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Basımevi, Ankara 1996, s. 41.

²⁶ İbn Bibi, age, C. I, s. 41.

²⁷ Mikail Bayram, "Türkiye Selçuklularında Devlet Yapısının Şekillenmesi", Türkiye Selçukluları Üzerine Araştırmalar, Kömen Yayınları, 2. Baskı, Konya 2005, ss. 35-60, s. 38.

Babaîler İsyanı ve Anadolu'da Moğol İstilasının Başlaması

Moğolların Anadolu'ya yönelişinde Sivas önemli bir merkez ve yarımada hâkimiyetin başlangıç noktası olarak tespit edilebilir. Bu durum ortaya konduğunda, yaklaşık 150 yıl sonra idrak edilecek olan Yıldırım Bayezid-Emir Timur mücadelesinde şehre atfedilen önemin tarihsel kökleri daha anlaşılır olmaktadır.

Anadolu Moğol tehdidi ile ilk olarak Sultan I. Alaeddin Keykubat zamanında yüzleşmiş, Celaleddin Harezşah'ı Türkiye Selçukluları karşısında Yassıçemen'deki mağlubiyetinden (1230) sonra takip eden Moğol kuvvetleri, 1232'de Curmagun Noyan idaresinde Sivas'a kadar gelerek büyük bir tahribat gerçekleştirmişler, ele geçirdikleri esirlerle Mugan'a dönmüşlerdir. Bunu müteakiben Sultan, Moğollara karşı savunma hattı teşkil ederek tedbir yoluna gitmekle birlikte, Moğolların dostluk teklifini de kabul etmiştir. Ancak kısa süre sonra hayatını kaybetmiş, oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev Türkiye Selçuklu tahtına oturmuştur.

II. Gıyaseddin Keyhüsrev devrinde Türkiye Selçuklu Devleti'nin yaşadığı bir buhran, Babaîler isyanı ile açığa çıkar. Konumuz açısından Babaî isyancılarının Sivas'a ilgisi önemlidir. İbn Bibi, Babaîler üzerine sevk edilen Malatya subaşı Alişir oğlu Muzafferredin'in mağlup olmasını müteakiben, isyancıların Sivas'a yöneldiklerini aktarır: "Böylece başarı iki kez onlara yüzünü gösterince daha da küstahlaşıp cesaret buldular. Askerlerinden bir öncü birliği Sivas nahiyelerine saldırmak için yola çıktı. Büyük bir kararlılıkla menziller aştılar. Sivas halkı, onların şerrini def etmek ve rezaletini uzaklaştırmak için adam toplayıp onlara karşı koydularsa da saflar halinde canlarını hiçe sayarak saldıran Hariciler karşısında bozguna uğradılar. Onlar, Sivas iğdişbaşı olan Hürremşah adlı kimseyle diğer ileri gelenleri (muteber) öldürdüler. O savaşta o şer kimselerin eline çok miktarda ganimet geçti. Onların morali ve azmi yükseldi. Sonra yönlerini fesatlığın kaynağı, karışıklığın başı ve başlarının mesken tuttuğu yer olan Tokat ve Amasya'ya çevirdiler. Oraya vardıkları zaman o cahillerin ateşlerinin alevi bir hayli yükseldi."²⁸

Müellif Sivas halkını isyanın karşısında göstermekle birlikte, Babaîler isyanında Sivas'ın kilit bir konumda olduğu tartışılmıştır. Hasan Yüksel'in konu ile ilgili tespitleri şu şekildedir: "Sivas ve havalisinin Vefâîlerin önemli bir merkezi ve temerküz alanı olduğu görülmektedir. Muhtemelen XIII. yüzyıl başlarında Moğol istilası önünde Orta Asya ve Horasan'dan Anado-

²⁸ İbn Bibi, age, C. II, s. 51.

lu'ya doğru kopup gelen Türkmen ve Harezmliler ile beraber Anadolu'ya geldiği sanılan Baba İlyas-ı Horasanî'nin bu havalide diğer Vefâî şeyhleriyle beraber faaliyetine devam ettiği ve daha sonraki sosyal ve siyasal olaylara karışan birçok önemli şahsiyetle de Sivas'ta görüştüğü bilinmektedir. Sözelimi, Horasan'dan Mintaş adındaki kardeşi ile beraber yola çıkan Hacı Bektaş-ı Veli'nin doğruca Sivas'a geldiği ve burada Baba İlyas'ın yanına vardığı; kardeşi Mintaş'ın burada yani Sivas'ta şehit edildiği; Hacı Bektaş'ın ise Kayseri'ye gidip oradan Karayol'a çekildiği anlatılmaktadır. Karaman Beylerinden Nureddin Bey'in Sivas'a gelip Baba İlyas'a biat ettiğini ve 'hırka-pûş-i uzlet' olarak yedi sene mağaralarda vakit geçirdikten sonra Nureddin Sûfi adını aldığı, Şikarî'nin kayıtları arasında yer almaktadır. Saltuknâme'deki kayıtlara göre, bir Babaî şeyhi olduğu bilinen Sarı Saltuk da Hacı Bektaş-ı Velî ile Sivas'ta bulunmuştur."²⁹

Belirtelim ki, Sivas'ın alternatif ideolojilerde merkez olma halinde dinsel argümanların etkisi Babaî isyanıyla sınırlı kalmayacaktır. Ebu'l Vefâ Bağdadî'nin menakıbnamesinde karşımıza çıkan Şeyh Çoban, bu etkiyi örneklemektedir. Sivas'a yerleşen ve burada faaliyet gösteren Şeyh Çoban, III. Gıyaseddin Keyhüsrev devrinde (1266-1284) Selçuklu Devleti'nin desteğine mazhar olmuş, ölümünden sonra Anadolu'da bir kült haline gelmiş ve ismi etrafında bir Alevî ocağının kuruluşuna dair inançlar şekillenmiştir.³⁰ Şeyh Çoban'ın kırsalda yerleşmek yerine Sivas'ı tercih etmesini Gülten şu şekilde izah eder: "Babaî isyanının etkisiyle Selçuklu yönetiminin gayri Sünni gruplar üzerindeki baskısını arttırdığı bir dönemde Sivas'a gitmesinin sebebi ne olabilir? O, böylece bir taraftan şehir halkına da nüfuz ederek irşat alanını genişletmek istemiş, bir taraftan da devlet kademesine yakınlaşmayı denemiş olmalıdır. Her ne kadar Selçuklu yönetimi Babaî isyanından sonra gayri Sünni şeyhler ve gruplar üzerinde baskısını arttırmış olsa da paradoksal bir şekilde bir yandan da onlara olan desteğini sürdürmeye devam etmiştir. Bu durum onların nüfuzaltında büyük bir kalabalığın bulunmasıyla açıklanabilir.

Bu yüzden Selçuklu sultanları ve şehzadeleri dervişlerin desteğini almaya gayret etmişlerdir."³¹ Dânişmendlilerden miras alınan gazilik-

²⁹ Hasan Yüksel, "Sivas ve Havalisinde Vefâîler: 1240'ta Cereyan Eden Babai Ayaklanması- na Ait Bazı Bilgiler", Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri, 1. Cilt, 21-25 Mayıs 2007, Sivas Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Sivas 2007, ss. 69-83, s. 72

³⁰ Sadullah Gülten, "Bir Heterodoks Derviş Kimliğinin İnşası Yahut Vefâîlikten Aleviliğe: Şeyh Çoban ve Evladına Dair," Alevilik-Bektaşılık Araştırmaları Dergisi, S. 20, 2014, ss. 93-113, s. 94-96.

³¹ Gülten, agm, s. 100.

alplık ülküsü temelinde şekillenmiş bir Türkmen idare sahasından destek sağlamak için bu figürlerle iyi ilişkiler tesis etme zarureti açıktır.

Babaîler isyanına dönecek olursak, isyanının hem sebep hem de sonuç olarak sosyo-ekonomik çözümlenmeyle ilişkisi üzerine Türkiye Selçuklu idaresinde açığa çıkardığı zafiyet de göz önüne alındığında, devletin dağılma sürecine girmesinde nasıl bir merhaleyi teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Bu isyanın zorlukla bastırılmasını müteakiben Moğol komutanı Baycu idaresindeki kuvvetlere karşı yaşanan Köseadağ mağlubiyeti Moğol tahakkümüne ve merkezî idarede aşınmaya yol açmıştır. İbn Bibî'nin nakline göre Türkiye Selçuklu Sultanının beraberindeki tecrübeli ve bilgili devlet büyükleri, etraf memleketlerinden çağrılan toplulukları beklemek yerine her türlü araç ve gereçle dolu olan Sivas'a çekilip şehri tahkim etmeyi önermişler; ancak bu önerileri kabul görmemiştir.³² Nispeten deneyimsiz emirlerin dahli ile mücadele Sivas'a çok da uzak olmayan Köseadağ mevkiinde gerçekleşmiştir.

Bir anlamda, Sivas'ın Anadolu'daki hâkimiyetin kilit taşı olduğu kaydedilebilir. Köseadağ savaşının hemen ardından Moğollar Sivas'ı işgal etmişlerdir. 1071 yılında Anadolu'nun fethi sürecinde anahtar rol oynayan³³ Sivas, yeni yurtta kurulan siyasî üst çatının sarsılmasında da kritik bir merkez olmuştur.

Burada ziyaret yerleri Sivas'ta bulunan ve Horasan'dan Anadolu'ya geldiği kabul edilen bazı erenlerin, Köseadağ'da şehit düştüğüne ilişkin inanışların bulunduğunu da eklememiz yerinde olacaktır. Çıngır Baba, Çifte Kızlar, Emir Baba, Köse Baba, Melül Baba, Osman Gazi, Sultan Bacı bu meyanda sayılabilir.³⁴ Yukarıda da kaydettiğimiz üzere, Babaî isyanından sonra Türkmen dervişlerin, babaların Sivas'ın da dâhil olduğu merkezlerde yapılanması, üstelik – Moğol tahakkümü altındaki – Türkiye Selçuklu idaresince desteklendiklerine ilişkin malumat mevcuttur.

Eklemeliyiz ki, Türkiye Selçuklu devletinde yaşanacak bir isyan hareketi olarak Cimri isyanının Babaîler isyanının devamı olduğunu ima eden yaklaşımlar mevcuttur. Ocak, böyle bir devamlılık halinin mümkün olmadığı kanaatini bildirmekle birlikte, şöyle yazar: “Gerçi Karamanoğul-

³² İbn Bibî, age, C. II, s. 67.

³³ İlhan Erdem, “Anadolu'da Osmanlı-Akkoyunlu Mücadelesi ve Sivas,” *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, 21-25 Mayıs 2007, Sivas Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Sivas 2007, ss. 1-6, s. 1.

³⁴ Doğan Kaya, “Âşık Karaoğlan'ın Şiirlerinde Babalar”, *Hacı Bektaş Velî Dergisi*, S. 34, 2005, ss. 281-306, s.285-294.

larının Sivas taraflarında iken Babaîler isyanına katıldıkları, dolayısıyla Babaîlerle ilgileri biliniyor. Hatta onların dışında başka Babaî grupları da bu Cimri isyanına katılmış olabilir.”³⁵ Her iki hadise arasında bir devamlılık hali olmasa dahi, ilkinin bakiyelerinin ikincisine verdiği destek alternatif bir ideoloji arayışındaki ortak paydayı açığa çıkartmaktadır. Sivas’ın Babaîler isyanı için arz ettiği önemli bir merkez olma özelliği açısından bu ortak payda konumuz açısından da önemlidir.

Moğol Tahakkümü ve İlhanlı İdaresinde Sivas

Köprülü, XII. ve XIII. yüzyıllarda tasavvufun yayılmasından bahisle şöyle yazar: “Bağdat’taki Abbasî Halifelerinin manevî ve maddi nüfuzu zaafa uğrayarak hâkimiyet çeşitli sahalarda birçok yerli emirlere gelince, onların bazı maddî sebeplerle tekkelere ve mutasavvıflara iltifat ve teveccüh göstermelerinden başka, kuvvetli bir siyasî merkezin yokluğu ve memleketteki anarşi, yani sosyal nizamın esasından bozulması ruhlarda da tasavvuf ihtiyacı doğuruyordu. Sonraları Haçlı harpleri, Moğol istilası gibi büyük vakaların ortaya koyduğu yerlerde, tekkelerin ve şeyhlerin nüfuzu tabiatıyla daha kuvvetli olmuştu.”³⁶

Dolayısıyla devrin doğası gereği iktidarların din ile alakalı bir kısım nitelikleri haiz bireylerle ilişki hattı gündeme gelmektedir. Bu ilişki hattının yol açtığı gerilim ve çekişme ortamına dair Sivas ile ilgili kayıtlar söz konusudur.

Eflâkî, Arif Çelebi’nin Sivas’ta bulunduğu sırada Sivas’ın çeşitli tabakalarından halkın âlemin kutbu olarak gördüğü Erzurumlu Hoca denilen bir kişiyi görmesine ilişkin bir anekdot aktarır. Onun nakline göre, Arif Çelebi, bu kişiye âlemin kutbu dediklerini görünce velilik gayretinden kendini tutamayıp atından inmiş, kalabalığın arasına girmiş, bu kişiye üç şiddetli tokat atmış ve “tasını tarağını topla,” diye bağırmıştır. Bunun üzerine büyük bir karışıklık olmuş, Sivas’ın rindleri kılıçlarını ve bıçaklarını çekerek Arif Çelebi’yi ortalarına almışlar; Konya ve Kayseri rindleri ile o zamanlar Sivas’ın hâkimi olan (Samagar Noyan’ın oğlu) Arap No-

³⁵ Ahmet Yaşar Ocak, Babaîler İsyanı, Aleviliğin Tarihsel Altyapısı yahut Anadolu’da İslâm-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü, Dergâh Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2009, s. 168.

³⁶ M. Fuad Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Akçağ Yayınları, 11. Baskı, Ankara 2009, s. 197-198. Köprülü devamında “çünkü onlar mustarip insanlara muhtaç oldukları ruhî ve manevî asayiş ve sükûnu temin vaadinde bulunuyorlar ve hakikaten de sağlıyorlardı,” yazmıştır. Yönetilenler perspektifinden yapılan bu izaha, yönetenler ve yönetme yahut yönetime etki etme azmindekiler için de, söz konusu etkinin kitleleri kendi sevklerine hazır hale getirmede faydalı görülmesi eklenebilir.

yan'ın askerleri de onlarla çatışmaya karar vermişlerdir. Ahiler ve büyükler araya girerek halkı ayırmış, Arif Çelebi, Sivas'tan Tokat'a hareket etmiş, Erzurumlu Şeyh de birkaç gün sonra hayatını kaybetmiştir.³⁷

Wittek, Arif Çelebi'nin uçlarda Türkmen beyleri ile tesis ettiği ilişkiyi Mevlânâ ailesi, dolayısıyla henüz teşkilatlanmış Mevlevî tarikatı açısından, önemli hükümdar ailelerini Türk babalarından uzaklaştırıp kendi lehlerine kazanmak olarak değerlendirmektedir. Türkmenlerin kendi içlerinden çıkmış şeyhler ile şehirlerde ve yönetenlerden itibar gören muhasımlarının teşkil ettikleri iki tip arasındaki ruhî ve içtimâî zıtlığın açık olduğunu ifade etmektedir.³⁸ Uclar için yapılan bu tespitin, farklı yönetme yahut yönetime etki etme azmindeki unsurların çekişme sahası olan merkezler için de geçerli olduğunu düşünebiliriz. Bu çekişmenin önemli bir aracı durumundaki dinî figürler, mutasavvıflar ve ulema da, haiz oldukları ehemmiyetin idrakiyle, maddî yahut manevî gayelere matuf olması bir farka yol açmaksızın, kendi içlerinde bir rekabete girişmiş olmalıdır. Daha açık bir ifadeyle, Türkiye Selçuklu idaresinde önemli bir merkez haline gelmiş bulunan Sivas, coğrafî konumu ve buna bağlı stratejik önemi dolayısıyla yarımada yeni gelen çeşitli tabakalardan unsurların da bir arada bulunduğu bir şehir hüviyetine bürünmüştür. Bu bir aradalık hali, etki kapasitesine sahip öğelerin kendi sahalarını genişletme azmiyle birbirleriyle rekabetine yol açmış olmalıdır.

Belirtelim ki, XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu, çeşitli fikir hareketlerinin temsilcisi olan Türkistan'dan, Horasan'dan gelen, içlerinde İran ve Arap asıllı olanları bulunan şeyhlerin ve dervişlerin sağladığı katkıyla, son derece karmaşık bir fikrî ve tasavvufî haritaya sahip hale gelmiştir. XIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar Sivas'ta organize tarikat ve dini teşekküller görülmediğini kaydeden Demir, Mevlevîler'in XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren şehirlerde tarikat şeklinde teşekkül ettiklerini, Bektaşîliğin ise ancak XIV. yüzyılda Anadolu'ya özgü bir tarikat olarak teşekkül ettiğini ifade eder³⁹ ki, her iki tarikat için de bu tarihlendirme Sivas'a has değildir.

Sivas'ta mimarî eserler ya da onlara ilişkin kayıtların da devrin iktidar-ideoloji bağlamındaki karmaşık doğasını açığa vuran ipuçları içermektedir. Örneğin Arif Çelebi'nin daha küçük bir çocukken Sivas'ta bir medrese inşa ettirmiş bulunan önde gelenlerden bir kişinin öleceğini ha-

³⁷ Ahmed Eflâkî, Ariflerin Menkıbeleri, Çev. Tahsin Yazıcı, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 631-633.

³⁸ Paul Wittek, Menteşe Beyliği, TTK, Ankara 1999, s. 60-61.

³⁹ Demir, age, s. 207.

ber vermesi de, Eflâkî tarafından aktarılır. Eflâkî bu kişiyi şöyle anlatır: “Bu adam Sivas’ta bir medrese yaptırmıştı; zengin, anlamsız ve itaatsiz bir adamdı. Bizim hanedanımızı da inkâr ederdi.”⁴⁰ Eflâkî bu olay gerçekleştiğinde Arif Çelebi’nin 5 yaşında olduğunu kaydettiğine göre, takriben 1277 yılında olay gerçekleşmiş olmalıdır. Demir, Ulu Arif Çelebi’nin Rubailerinden yola çıkarak, bu yapının 1276 yılında ayakta olduğunu ifade etmiştir.⁴¹ Yukarıda değindiğimiz hususlarla paralel değerlendirildiğinde, kayıt daha da önem kazanmaktadır. Medresenin zamanımıza ulaşmama sebepleri ya da banisinin ölüm şekli kaynaklarımızda belli olmamakla birlikte, hiç olmazsa bu ölümün belirli çevrelerce üzüntüyle karşılanmamış olduğunu kaydetme imkânına sahip bulunmaktayız. Tasavvufla ilintili bir zümrenin mensupları için, yöneten kesimden ve medrese yaptırmışından yola çıkarak âlimlerle hiç olmazsa patronaj noktasında bir ilişki tesisini söz konusu edebileceğimiz bir kişinin öleceğine dair Arif Çelebi’ye mal edilen bir önsezi yahut Eflâkî’nin bu kişinin vefatından sonra dahi onu nitelendirme biçimi ilgi çekicidir. Bu durum ancak söz konusu kişiyle karşılıklı olumlu bir ilişki içerisinde bulunulmadığına delil sayılabilir.

Türkiye Selçuklu Devleti’nde mimarî ve patronaj ilişkileri konusunda Crane, özellikle medrese yapılarının askerî seçkinlerle ilintisine dikkati çeker. Sivas’ta Gök, Çifte ve Buruciye Medreselerinin bu şekilde olduklarını ifade ederek kronolojik olarak da askerî seçkinler tarafından inşa ettirilen medreselerin büyük ölçüde Köseadağ mağlubiyetinden sonraya tarihlendiğini belirtir. Onun ifadesiyle, “bu durumun Moğol himayesi altında devlet memurlarının fevkalade zenginleşmesiyle mi yahut faklı bir sosyal ya da dinsel eğilimin etkisi ile mi olduğu açık değildir.”⁴² Wolper da, Köseadağ’ı müteakiben Selçuklu Anadolu’sunda yeni bir zengin güçlü emir grubunun ortaya çıktığını, mimarının yeni hamileri olan bu grubun kale, kervansaray ve cami yapılarını destekleyen sultanlardan farklı olarak derviş tekkeleri imarını desteklediklerini ifade eder. Wolper’ın belirttiği üzere, bu tip yapılar Sivas gibi önemli merkezlerde şehir yerleşimindeki hiyerarşiyi düzenleme ve daha önce ayrı olan grupları dâhil etme görevini yerine getirmiş; ayrıca vakıf mülkleri aracılığıyla hamilerinin gelirlerini garanti altına almalarını sağlamışlardır.⁴³

⁴⁰ Eflâkî, age, s. 620.

⁴¹ Demir, age, s. 181.

⁴² H. Crane, “Notes on Saldjuq Architectural Patronage in Thirteenth Century Anatolia”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 36, No. 1 (1993), ss. 1-57, s. 16.

⁴³ Ethel Sara Wopler, “The Politics of Patronage: Political Change and the Construction of Dervish Lodges in Sivas”, *Muqarnas*, Vol. 12 (1995), ss. 39-47, s. 39.

Anlaşıldığı kadarıyla Türkiye Selçuklu merkezlerinde ve dolayısıyla önemli bir merkez olan Sivas'ta da siyasî örgütlenmenin çözülmesiyle, yeni yönetenlerle ilişkili olarak beliren güç odakları, sanatsal-ilmî-dinî ve bunlara bağlı olarak mimarî yönelimlerde kendisini dışa vurmuştur. Böyle bir ortamda belirli bir baninin verili bir güç/etki grubu ile anlaşmazlık içerisinde olma ihtimali, Eflâkî'den alıntuladığımız kaydı anlaşılır kılmaktadır. İlerleyen dönemlerde Anadolu'da etkinlik sağlayacak gruplara baktığımızda, Eretna idaresinde Sivas'ta Ahilerin yönetenlerle ilişki hattı, İbn Battûta'nın Ahi Bıçakçı Ahmed, Ahi Çelebi ve Eretna Bey'e dair aşağıda aktaracağımız kaydından⁴⁴ anlaşılmaktadır.

Eflâkî'den alıntuladığımız kayda dönecek olursak, söz konusu tarih, Türkiye Selçuklu tahtında görünürdeki hâkimin III. Gıyaseddin Keyhüsrev olduğu döneme denk gelmektedir. Şikârî'ye göre III. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında Sivas'ta Hacı Bahaeddin, Sivas Beyidir. Hacı Bahaeddin, Şirvan'dan bölgeye gelen Oğuz taifesinden endişe ederek onlara karşı asker toplamıştır, onlarla savaşmak üzere Sivas'tan ayrılırken yerine oğlu Menteş'i bırakmıştır. Ancak şehir onun yokluğunda Türkmenlerin eline geçmiştir. Şikârî şöyle aktarır:

“Râvi eydür: Sultan 'Alâüddin'in Sivas'da meger hutbesi okunmuş. Meger Hacı Bahâdır, cümle Kürdü başına cem' edüb ba çeküb hutbeyi nâmına okutmuş imiş. Sultana 'âsi olmuş. Sultan dahi 'asker çeküb cenge gelmek üzere iken haber geldi ki Oğuz begleri Sivas'ı Hacı Bahâdır elinden almışlar deyü. Sultan 'Alâüddin safâ eyledi. Bir mektub Kayseriyye Begi Ca'fer'e gönderdi. Ca'fer mektûbu alub 'izzetle sultâna okuyuverdi. Demiş ki, sen ki Kayseriyye begisin. Hacı Bahâddin elinden Sivas'ı alub zabt eden ne kimsedir? Yoklayub bilüb bu cânibe bildüresin demiş. Hemân Ca'fer Beg, sultân ağzından bir mektûb yazub karındaş 'Ali Bege gönderdi. 'Ali Beg dahi 'azm edüb Sivas'a geldi. Râvi eydür: Nûreddin ol gün meger Turğud ve Bayburt ve Kayı Begi Mirzâ ve Eşref ve 'Îmâdeddin ve Hacı Bahâddin ve Menteş'a'yı ve Kosun ve Hayreddin ve cümle Oğuz ve Türkmân ve Kürd beglerin cem' edüb musâhabet edüb otururlar idi. Bir kimesne içeri girüb dedi ki: – Kayseriyye beginin karındaşı geldi. Sultân mektûb göndermiş dedi. Nûreddin eydür: – İstikbâl edün, dedi. Cümle begler karşı çıkub muhkem ri'âyet eylediler. Alub içerü götürdiler. 'Ali Beg dahi mektûbu açub okuyub mefhûmun bildiler. Nûreddin

⁴⁴ İbn Battûta Seyahatnâmesi, Çeviri İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut, C. I, YKY, İstanbul 2000, s. 416

eydür: – Ey ‘Ali Beg! Biz sultâna ‘âsî degiliz. Her nice buyurursa cân baş üzere dedi. ‘Ali Bege muhabbet-nâmeler verüb ‘Ali Beg mektûbu alub Kayseriyye’ye geldi. Andan sonra Konya’ya Ca’fer kendi mektûbları alub sultâna gelüb sundu. Alub vezirler mektûbu okuyub mefhûmu bildiler. Demiş ki, Hân oğlu hânım, Gelincân Hân oğluyum. Vilâyetimiz düşmen tâlân eyledi. Cümle kabilemi alub Rum’a çıkdım. Sâir kulların gibi ben dahi kulunum.. Ricâm oldur ki sâye-i himmetinde hoş geçem, demiş.”⁴⁵

Dolayısıyla Eflâkî’nin kaydında işaret edilen tarihin Sivas’ta hâkimiyetin bulanık olduğu bir döneme karşılık geldiğini kaydetmek mümkündür.

Sülemiş İsyamı (1298) ve III. Alaeddin Keykubat

İlhanlı idaresi altında, 1249’da Rükneddin Kılıç Arslan’ın Karakurum’da Güyük Han’ı ziyaretinden döndükten sonra burada saltanatını ilân etmesiyle, Sivas’ın merkez olma özelliği yeni bir boyut kazanmıştır. II. Gıyaseddin Keyhüsrev’in çocukları arasında başlayan taht mücadelesi nihayet toprakların Sivas sınır olmak üzere İzzeddin Keykavus ve Rükneddin Kılıç Arslan arasında paylaşılmasıyla nihayete ermiştir. Anadolu’da İlhanlı hâkimiyeti ise XIII. Yüzyıl sonundan itibaren temelde üç sebebe bağlı olarak tedircen zayıflamıştır. Bu sebepler iç sorunlar, Memlûklara karşı yaşanan mağlubiyetler ve Anadolu’da Türkmenlerin Moğol karşıtı direnişlerinin beyliklerin teşekkülüyle örgütlü hale gelmesi şeklinde saptanabilir. İç sorunlardan doğrudan Anadolu ile ilgili olan husus ise Anadolu’daki İlhanlı komutanların merkeze olan bağlılıklarının azalması, hatta Anadolu’da İlhanlılardan bağımsız idareler tesis etme azimlerinde açığa çıkmaktadır. Bu isyanlardan önemli bir tanesi de Sülemiş isyanıdır.

Sülemiş isyanı, iki yönüyle özgündür. Bunlardan ilki, Anadolu Beyliklerinden aldığı destektir. İkincisi olarak Sülemiş, kendisine katılan Babaî Şeyhi Muslihiddin er-Rumî aracılığıyla gönderdiği mektupla Memlûk Sultanı Hüsameddin Lâçin’den yardım ve Anadolu Nâibliği için menşür istemiştir.⁴⁶ Böylece o, meşrulaştırımını içinden çıktığı hâkimiyet merkezinin doğası itibariyle rakip ve düşmanı bir siyasal örgüt aracılığıyla gerçekleştirmeye gayret etmiş görünmektedir.

⁴⁵ Şikarî, Karamanname (Zamanın Kahramanı Karamanîler’in Tarihi), Hazırlayanlar: Metin Sözen, Necdet Sakaoğlu, Karaman Valiliği – Karaman Belediyesi Yayını, İstanbul 2005, s. 104-105.

⁴⁶ Kürşat Solak, “Moğol Sülemiş ve Timurtaş İsyancıları Karşısında Anadolu’da Türkmenlerin Tutumu”, Cappadocia Journal of History and Social Sciences, S. 3, Nevşehir 2014, ss. 61-74, s. 66.

Sülemiş'in isyanı, Dânişmend vilayetinin desteğini göstermek bakımından önemli olduğu gibi, bu isyan sırasındaki tutumundan ötürü III. Alâeddin Keykubad'ın İlhanlılar nezdinde kazandığı itibar açısından da değerlendirilmemiz gereken veriler sağlamaktadır.

Reşîdüddin Fazlullah'ın ifadesine göre:

“Sülemiş kendisi Rum ordusunun Emirü'l-Ümerası idi. Sultan Mesud'u Baltu'ya nökerlik yaptığı ithamıyla azl ettiler ve saltanatı onun kardeşi oğlu Feramerz'in oğlu Alâeddin Keykubad'a verdiler. Zikredilen emirlerle birlikte Rum'a gitti. O kış, o taraflar çok soğuk olup çok kar yağdı, yollar kapandı ve haberleşmeler kesildi. Ordunun durumu değişti diye haber yaydılar. Sülemiş bu gidişata bakarak Akbal, Taştımur ve bazı kimselerle ittifak ederek aniden Bayançar ve Buckur'u yakalayıp öldürdü ve karşı koymaya başlayıp Şam ve uçlar tarafından asker topladı. Dânişmend vilayetindeki Kazova ovasında oturmakta olan askerleri itaat altına aldı. Çok sayıda ayak takımı ve serseriye etrafına toplayıp vilâyetin vergilerini ve mülklerini askerlere dağıttı. Böylece yaklaşık elli bin süvari onun etrafında toplandı ve Şamlılar da yirmi bin kişilik yardım vaat ettiler. Her emirin adını bir topluluğa verip bunlara sancak ve davul verdi. Yol kapalı ve elçiler ile haber getirenler bu taraftan gelemediği için onun kibri daha da artıyordu.”⁴⁷

Nihayetinde Sülemiş, Sivas'ı kuşattığı sırada İlhanlı kuvvetlerinin üzerine geldiğini öğrenerek onlarla mücadele etmek üzere kuşatmaya son vermiş ve İlhanlı ordusunu karşılamaya gitmiştir. Ancak ordusundaki Moğol askerlerin taraf değiştirmesi, Memlûklardan beklediği yardımın gecikmesi ve Türkmenlerin de savaş meydanından uzaklaşması gibi sebeplerin de etkisiyle başarı sağlayamamış, isyanı bastırılmıştır.

Sülemiş isyanının sebeplerinden biri, daha önce İlhanlılar'a karşı ayaklanmış bulunan bir başka Moğol komutanı Baltu'nun isyanının bastırılmasında oynadığı rolden sonra, Anadolu genel valiliğinin kendisine verilmesi beklentisine girmesi ancak bu görevin Bayıncar Noyan'a verilmesi şeklinde ifade edilir.⁴⁸ Baltu, isyan ettiği sırada Türkiye Selçuklu Sultanı olan II. Mesud'un Tebriz'e gitmesine engel olmuş ve onu yanında tutmuştur. Her ne kadar Baltu'nun yakalanmasından sonra Kutluğ Şah

⁴⁷ Reşîdüddin Fazlullah, Câmîu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı), Çevirenler: İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Khelejanı, TTK, Ankara 2013, s. 274-275.

⁴⁸ Diğer sebepler ve isyan hakkında genel bir değerlendirme için bkz. Ahmet Sağlam, “Anadolu'da Moğol-İlhanlı Otoritesini Sarsan Bir Gelişme: Sülemiş İsyanı”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. 8, S. 41, Aralık 2015, s. 559.

Noyan tarafından Tebriz'e gönderilen Sultan II. Mesud durumu Gazan Han'a açıkladıysa da izahatı onu tatmin edememiş, makamından azledilerek Hemedan'da ikâmete mecbur edilmiştir (1297).⁴⁹ Bundan sonra Türkiye Selçuklu saltanat makamına yeğeni Alaeddin Keykubad getirilmiştir ki, Mevlevî kaynaklarının bu tayinde Mevlevîlerin rolüne vurgu yapmasına Faruk Sümer dikkati çekmiştir.⁵⁰

Moğol tahakkümü altındaki Sivas'ta Sultan III. Alaeddin Keykubad'ın maiyetindeki Karahisarlı Kadı Mecdüddin ve müşrifü'l-memâlik⁵¹ Hamzâ-i Alevî'nin tesirleri ile Harput, Malatya ve Divriği'de işkenceyle zenginlerin mallarına el koyduğu, Sivas, Tokat ve diğer bazı şehirlerde de zulüm ve müsaderelerde bulunduğu kaydedilmektedir.⁵² Aksarayî'nin nakline göre, Sultan ve yanındakiler, Ramazan ayında halka cehennem ateşini yaşatmış, Müslümanların kanlarına ve namuslarına kast etmiş, hatta Sultan, akşamı Kadir gecesi olan günün çoğunu çevgân oynamakla geçirmiş ve iştret meclisi kurdurup halkın gözü önünde yeme içme konusunda aşırıya kaçmıştır.⁵³ Müellif, şöyle yazmıştır: "Sadece orucu bozduğunu sandı. Onu yaparken devletin kökünü kazıdığını anlamadı. O içmeyle susuzluğunu gidereceğini sandı; ikbalinin dayandığı toprağı kazıdığını düşünemedi."⁵⁴ Halka yapılan zulümler üzerine Mücireddin Emirşah ile Vezir Alaeddin Sâvi, Moğol komutanı Abışga Noyan'a şikâyetle bulunmuşlar, Abışga Noyan önce Sultanı kendi karargâhına bir fersah mesafeye getirterek ona orada bir otağ kurdurmuş; Seyyid Hamza ile Müstevfi Nasireddin Muhammed'i öldürtmüştür. Sultan'ın korkuya kapılarak kendi başına Konya'da tahta oturmak için kaçmaya kalkışması ise onun da yakalanıp Gazan Han'a gönderilmesi ve sultanlıktan azli ile sonuçlanmıştır.⁵⁵

Aksarayî, Sultanın kaçmasından sonra onun geride bıraktığı değerli eşya ve malların sayımı görevinin kendisine verildiğini kaydettikten sonra, şöyle yazmıştır: "...endişe ve dehşet, o sapık durumda bulunan onla-

⁴⁹ Muharrem Kesik, "Mesud II", DİA, ss. 342-344, s. 344.

⁵⁰ Faruk Sümer, "Keykubad III", DİA, ss. 360-361, s. 360.

⁵¹ Devletin malî ve idarî işlerinin kontrolünden sorumlu Dîvân-ı İşraf'ın başında bulunan kimse. Bak. Refik Turan, Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması (Vezir ve Dîvan), MEB Yayınları, İstanbul 1994, s. 72.

⁵² Faruk Sümer, "Keykubad III", DİA, s. 361.

⁵³ Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, Müsâmeretü'l-Ahbâr, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2000, s. 229.

⁵⁴ Aksarayî, age, s. 229.

⁵⁵ Mehmet Ersan, Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı, Birleşik Kitabevi, Ankara 2010, s. 161-162.

rın kalbini öyle istila etmişti ki, kendilerine gerekli olan eşyayı nakleddenken mücevher kutusuyla meze tabağını ayırt edememiş; nefis ipekli kumaşlarla yeşimden yapılmış malzemeleri birbirine karıştırmış, yanlışlıkla sergihanenin kıymetsiz eşyasını götürmüştü; mazlumların ve düşkünlerin kanıyla elde ettiği altından yapılmış at takımlarını ve yemek kaplarını ayaklar altında bırakmış”.⁵⁶

Aksarayî'nin ifade ettiği şekilde değerli eşyanın geride bırakılması halinde, bunun bir hata olarak yorumlanması durumu basitleştirmek gibi görünmektedir. Sultan ya da çevresindekilerin bu türden değerli ve değersiz eşyayı ayırt edemeyeceklerine inanmak için bir sebebimiz olmadığı gibi, sergihaneden götürülenlerin ne olduğu sorusu ortaya çıkmaktadır çünkü açıkça Sultan ve çevresindekiler için beraberlerinde götürdükleri, geride bıraktıkları altın ve değerli eşyadan çok daha kıymetli olsa gerektir.

III. Alaeddin'in Osman Gazi'ye beylik verdiği rivayet edilir. Sümer, Sultan'ın hiç oğlu olmadığı için Osman Gazi'yi oğlu gibi sevdiği rivayeti- nin bir yakıştırma, Osman Gazi'ye gönderdiği söylenen Türkçe temlik-nâme ve Farsça menşurların da uydurma olduğunu kaydeder.⁵⁷ Bununla birlikte, Anadolu Türklüğünün birleştirici üst çatısı olma mirasını Türkiye Selçuklularına dayandırma hususunda hiç olmazsa belirli bir devrin gayret ya da muhayyilesini yansıtmaları bakımından konuyla alakalı kayıtların önem arz ettiği kanısındayız.

Sultan ile Osman Gazi arasındaki ilişki için Neşrî'nin kaydı şu şekildedir: “Ve bi'l-cümle, çünkü Osman'a tabi u alem geldi. Mâl-ı ganîmetden humsun çıkarıp, tuhaf ve hadâyâ-yı bî-nihayetile kâsd etdi ki, Konya'ya varıp Sultan Alâaddin-i sâni'ye buluşub, safâ-yı himmetin alıp velî'ahdı ola. Zîrâ Sultan Alâaddin Keykubad bin Ferâmürz'ün oğlu yoğidi. Osman'ı Alâaddin zamanında eğerçi nev'an istiklâl bulmuşdu. Lâkin edeb-i ri'âyet edüben, hutbe ve sikke[yi] yine sultan adına kılmuşidi.

Çünkü Osman esbâbın tehyie etdi ki, sultana gide. Ol esnâda haber geldi. Sultan Alâaddin âhirete intikâl edib oğlu kalmadığı cihetden yerine veziri Sâhib geçdi.”⁵⁸

Yazıcızâde Ali'nin nakli ise şu şekildedir: “Çün Gazan Han Rum'un saltanatını Feramürz oğlu Alâaddin Keykubad'a tevfiz buyurdu, Alâaddin Keykubad celd ü bahadır yiğit idi. Rum'un mütemerridlerine gereği

⁵⁶ Aksarayî, age, s. 234.

⁵⁷ Sümer, agm, 361.

⁵⁸ Mevlânâ Mehmed Neşrî, Cihânnümâ [Osmanlı Tarihi (1288-1485)], Hazırlayan Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2013, s. 48.

gibi guşimal virdi. Ve Karamanîler ve Ermenak haramileri her kerret ki Ermenak taglarından çıkup il urmağa ve haramiliğe gelürlerdi, Moğol ve Müsliman ile gice gündüz dimezdi, yortup varurdu, ol mehazili kırup helak iderdi. Anun zamanında havaric ve tabi'leri ba'zı helak oldılar ve ba'zı adların ve tonların tağyir idüp il arasına tagılıp gizlendiler. İller ve vilayetler ve yollar anların şerrinden emin oldılar. Bunun üzerine bir müddet geçdi. Tatar Hanı, Rum'un nısfını Sivas ve Konya ve Larende ve Kırşehir ve Aksaray ve Kaysariyye ve Engüriye etrafını Sultan Mesud bıraktıgından sonra alup mutasarrıf olmuşlardı, Alâaddin Keykubad dahı aldılar ve Simre ve Kastomoniyye ve Sinob ve Samsun etrafını ta İznik ve Karasi ve Saruhan hududına gelince Sultan Mesud'un oğlu Gazi Çelebi'ye mukarrer buyudrılar. Gazi Çelebi çün Karamaniler ve ol etraftağı mütemerridler şerrini Moğol begleri Larende etrafında turup def iderlerdi, kendüzi Sinob'da kadırgalar düzüp hun-har reisler ve ıgriblarla Karadeniz kenarlarında Çerkes ve Rus ve Kefe Firenglerine gaza itmekle meşgul olurdu.

Bu esnada uç tarafından haber var ki Kayı'dan Ertugrul oğlu Osman Beg'i ucdağı Türk begleri dirilip kurultay idüp Oğuz Töresin sonşup han dikediler diyü. Ol hikayet bu minval üzerineydi ki ucdağı Türk begleri, ki Oğuz'un her boyından uc etrafında Tatar şerrinden korkup yaylar ve kış-larlardı, rüzgarıla karşı Tatardan incinenler uca gelip çoğaldılar. Fi'l-cümle ol illerün begleri ve kethüdaları cem' olup 'Osman Beg katına geldiler ve meşveret kıldılar. Çok kal u kilden sonra sözlerinin ihtiyarı bu oldu ki eyitdiler "Kayı Han hod mecmu Oğuz boylarınınun Oğuz'dan sonra ağaları ve hanlarıydı. Ve Gün Han'un vasiyyeti ve Oğuz Töresi mucebince hanlık ve padişahlık Kayı soyı var-iken özge boy hanlarınınun soyına hanlık ve padişahlık değmez. Çün şimden girü Selçuk Sultanlarından bize çare ve meded yokdur, memleketin çoğı ellerinden çıkdı, Tatar üzerine gereği gibi müstevli oldu. Çün merhum Sultan Alâaddin'den dahı size safa nazar olmuşdur. Siz han olun ve biz kullar Sultanımız hizmetinde bu tafarda gazaya meşgul olalum," didiler. Osman Beg dahı kabul itdi. Pes mecmu' örü turup Oğuz resmince üç kerret yükünüp baş kodılar. Ol zamanda Oğuz Töresinden bakiyye var-ıdı. Şimdiki bigi top unudulmamışdı. Dolu obalardan kımran getürdüp 'Osman Beg'e sağrak sundılar. Çün içdi, çavuşlar "Sihhat ve afiyet ve padişahlık mübarek olsun "diyüp du'a ve sena kıldılar."⁵⁹

⁵⁹ Yazıcızâde Ali, Tevârih-i âl-i Selçuk [Oğuznâme-Selçuklu Târîhi], Hazırlayan Abdullah Bakır, Çamlıca, İstanbul 2017, s. 713-714.

İlk kayıтта Osman Gazi'nin Sultan III. Alaeddin zamanında bağımsız bir bey haline geldiği ancak saygıdan dolayı Sultan'a saygısından hutbe ve sikkede onun ismine yer verdiği ifade edilmekle birlikte, problem, onun Tebriz'e gönderilmesinden sonra tahta II. Mesud'un iade edilmiş bulunmasıdır. Dolayısıyla, Osmanlı hanedanını Türkiye Selçuklu mirasına bağlayan gelenek, bunu İlhanlılarca tanınan son meşru Sultan olan II. Mesud değil, III. Alaeddin aracılığıyla gerçekleştirmeyi tercih etmiş görünmektedir. Bu tercihin bilinçli mi yahut devrin kaotik şartları dolayısıyla intikal eden bilgiye dair bir eksiklikten mi gerçekleştiği tartışmaya açıktır. Ancak, bilinçli bir tercihin söz konusu olma ihtimali bizi Yazıcızâde'nin rivayetini tartışmaya yönlendirmektedir. İlhanlı tahakkümü altında bir bürokrasinin kalemi olan Aksarayî'nin yanlı ithamlarının sisini araladığımızda, III. Alaeddin'in Moğollara karşı bir hareketi örgütleme yahut bunun içinde yer alma ihtimali gündeme gelmektedir. Böyle bir ihtimalin olasılığı, Sultan'ın Dânişmend ilinde faaliyet gösteriyor olmasını Sivas'ta bulunduğu sırada Yabancı yaylağına çağrılmasını dikkate değer kılmaktadır. Burada bir varsayımdan ziyade bir ihtimali gündeme getirme olarak ifade edebiliriz ki, III. Alaeddin'e Osmanlı geleneğinde siyasal iktidarı aktarımda biçilen rolün ardında tarihsel bir gerçeklik payı var ise, Dânişmend ilindeki faaliyetlerin de zenginlerin mallarına el koymak ya da hiç olmazsa bundan ibaret olmadığını düşünebiliriz. Nitekim İlhanlı hâkimiyetinin zayıflamasıyla Sivas'ta teşekkül eden idarelere dair bize ulaşan kayıtlar, alternatif ideoloji arayışındaki unsurların azımsanmayacak ölçüde olduğunu düşündürür niteliktedir.

Türkiye Selçuklu iktidarı değerlendirdiğimiz dönemde zaten fiilen ortadan kalkmış ise de, XIV. yüzyılın ilk çeyreği sona ermeden İlhanlıların Anadolu Valisi Timurtaş'ın⁶⁰ bağımsızlığını ilân ederen Konya'da tahta oturması sonucu durumun hukuken de resmiyet kazandığını ifade edebiliriz.

Osmanlılar açısından son tahlilde önerebiliriz ki, meşrulaştırımın sağlanmasında hem Dânişmendli, hem Türkiye Selçuklu mirasından fayda sağlanmış görünmektedir. Merkezi Sivas olan Dânişmend ilinin kültür coğrafyasının da bu meşrulaştırmada etkisi söz konusu edilebilir. Çalışmanın müteakip kısmı mevzuu bahis kültür coğrafyasının Osmanlı'ya intikâl etme

⁶⁰ Hakkında bilgi için bkz. Kemal Ramazan Haykıran, "Anadolu'da Bir İlhanlı Valisi: Demirtaş Noyan (1314-1328), Muğla Üniversitesi SBE Dergisi (İLKE), Güz 2009, S. 23, ss. 162-178.

sürecinde barındırdığı unsurların ideolojik tahkimde etkisini tahlile imkân sağlayacak bir ara dönem değerlendirmesi olarak ele alınacaktır.

Eretna Beyliği

Uzunçarşılı, Anadolu'da İlhanlılar devri ve XIV. asır siyasî olaylarını gözden geçirmek için, büyük kudret ve nüfuz sahibi bulunan Emir Çoban, ondan sonra Anadolu valiliği görevini üstlenen oğlu Timurtaş Noyan ve onunla aynı kadroya dâhil olan Eretna hükümeti olaylarını değerlendirmek gerektiğini ifade eder.⁶¹ Eretna Bey'in Sivas merkez olmak üzere kurduğu hâkimiyetin konumuzla alakalı olarak değerlendirilebilmesi için İlhanlıların Anadolu Valiliği görevini sürdürürken isyan eden, yaşanan gelişmeler üzerine yerine onu bırakarak Memûk Devleti'ne sığınan Timurtaş Noyan⁶² hakkında bazı bilgileri gözden geçirmekte fayda vardır.

Timurtaş, İlhanlı merkezinin nüfuzunun azaldığı Anadolu'da kendi idaresini tesis etme azminde, güçlü bir figür olarak karşımıza çıkar. O, Moğol ve Türk askerlerden oluşan kuvvetli bir orduya sahip bulunup Anadolu'nun büyük kısmında hâkimiyetini sağladığı gibi Anadolu Beylerinin bir kısmının topraklarını işgal ve bir kısmını da kendisine itaate mecbur etmişti.⁶³ Ancak isyanı başarısızlıkla sonuçlanmış ve Memlûk devletine sığınmak zorunda kalmış, burada emirliğe yükseldikten sonra hayatını kaybetmiştir. Onun idaresinde iki önemli gelişmeden biri bu noktada açığa çıkar: İlhanlılarla rakip olan Memlûkların Anadolu'da hâkimiyet iddiaları unsurlar tarafından meşrulaştırım merkezi olarak görülmesi onunla adeta kesinlik kazanmıştır denilebilir. İkinci olarak Timurtaş Noyan, artık İslâmlaşmasını tamamlamış bulunan İlhanlı devletinden çıkmış bir idareci olarak Anadolu'da din-siyaset ilişkisinde, hâkimiyetinin kurumsallaşmayı gerçekleştirmek için kısa olmasından ötürü cılız bir başlangıç olarak niteleyebileceğimiz, yeni bir dönemin işaretçisi olmuştur. Onun kendisini mehdi ilân etmesi hakkındaki kayıtlar çeşitli kaynaklarda bize ulaşmıştır⁶⁴. Onun divanından çıkan ve Osman Turan'ın neşrettiği Vilayet imamlarının vergi muafiyetine ve halkın ibadete devam etmesine dair emirname (717-1318), şu hüküm ve emirleri içerir:

⁶¹ İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Emîr Çoban Soldoz ve Demirtaş", Bellekten, Cilt XXXI, S. 124, Yıl 1967-Ekim, ss. 601-646, s. 601.

⁶² Kemal Göde, "Eretnaoğulları", DİA, TDV Yayınları, İstanbul, 1995, ss. 295-296, s. 295.

⁶³ Uzunçarşılı, agm, s. 642.

⁶⁴ Uzunçarşılı, Sivas Şehri, s. 71. Aksarayî ise adetâ onu mehdî olarak sunar. Bkz. Aksarayî, age, s. 262-263.

“Himmetimiz devletin devamını ve memleket işlerinin nizamını korumak, Muhammed’in dinini yüceltmek, batılın temelini yıkmak içindir. Bu da farzların başı olan beş vakit namazla kaimdir. Bu sebeple halk namaza devam etmediği, nefsanî gayeler ve şeytanî düşüncelerle meşgul olduğu, mescitler hâlî kaldığı, imamlar oralardan ayrıldığı için, bu divan misali kaleme alındı. Şöyle ki, naiplerimiz ihtimamında bulunan bütün vilayet mescitlerimizin imamları ortadan çekilmiş ve reayanın dalâlette bulunmasıyla rağbetten düşmüştür. Bundan dolayı onlar bütün divan tekalif, avarız ve hâdisatından muaf ve müsellemdirler ve bunların hayvan ve arazilerine tapkur (ilave vergi) koymasınlar. Böylece vilayet, naip, hâkim ve kethüdarları imamları aziz tutmak suretiyle onlar da toplanıp ibadet ve camilerde namazı eda ile meşgul olsunlar. Halkın namaza tahriki ve rağbetine çalışmak, eğer ezan okunduğu zaman cemaat namaza hazır olmazsa şeriatın emri icabı sert ve zecrî tedbirlere başvurmalarına müsaade vardır. Bütün halk namaz kılma hükmüne uyarak iki cihan saadetini bunda bulsun ve sevabını devletin devamına ilhak etsin⁶⁵.”

Dolayısıyla iktidarını belirli bir ölçüde onun ardıllığına borçlu bulunan Eretna Bey için Sivas merkezli olarak yapacağımız tespitlerde Anadolu’daki siyaset ilişkilerinde bundan önce kaydettiğimiz ulemâ/şeyh gibi figürlerin belirli bir sahada hâkimiyeti ikâme etmekteki faydalarına başvurmanın dışında, yarımada ve Anadolu dışındaki siyasî yapılarla ilişki hattında da dinî motiflerin vurgu kazandığını kaydetmekte beis olmasa gerektir. Gelinen noktada Anadolu’da alternatif ideoloji inşasında yeni argümanlar caridir denebilir.

Yazıcızâde Ali, Gazan Han’ın ölümünden sonra Anadolu’da çıkan karışıklıkları ve güç mücadelelerini eserinde naklederken şöyle yazar:

“Çün Gazan Han vefatından sonra Çoban Beg oğlu Tenürtaş Beg’i ve Hoca Sadeddin Müstevfi’yi Rum memaliki zabtına ve yağlıları kahr itmeğe gönderdiler. Gelüp Rum’da Konya’da ve Akşehir’de Selçuk aslından bulduğu boğdurup helak itdi. Konya’da bir gün içinde yigirmi tokuz nefer mah-ru tıfl oğlancukları şehid itdiler. Akşehir’de ve Simre’de ve Sivas’da olanlardan bazıları kurtulup gizlendiler. Rum’un mecmu memalikini mu-sahhar itmeğe ikdam itmek babında fikr itdi, gör ki Aydın ve Saruhan ve Mentеше ve Teke ili begleri Hamidoglu Dünder Beg’i indirmişler ve mecmu mal ve çeri virmeğe razı olmuşlar ve mal virmişler, ta haddi ‘Osman Beg dahı mal göndermiş. Pes Dünder Beg’i ele getürmek ardınca oldı.

⁶⁵ Osman Turan, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar, Metin, Tercüme ve Araştırmalar, 2. Baskı, TTK, Ankara 1988, s. 59.

Dündar Beg Egirdür' deyi, gelüp Egürdür üzerine düşdi. Ve hisar itdi. Ve zıkr olan begleri ita'ata da'vet idüp ilçiler gönderdi ve mal ve pişkeş istedi. Ol tarihte Rum-ili'nde Dobruca Vilayetinde duran Müslimanlar Halil Ece-y-ile göçüp gemi-y-ile Karasi İline geçdiler. Zira Anadolu'da fetre olup ahbar munkatı' oldıydı ve Rum-ili'nde kalanların şoyı Saru Saltuk fevt olduğundan sonra mürted ve ahriyan oldılar.

Fi'l-cümle çün Temürtaş Beg Aydınoglanlarından dahı mal ve haraç taleb kıldı. Aydınoglanları Melikü'l-guzat ve'l-mücahidin Gazi Umur Beg adlu karındaşını layık pişkeşker ve hizmeti ve selamlık birle Temürtaş Beg hizmetine gönderdiler. Egirdür üzerinde Temürtaş Beg'ün ordusına irişüp selamladı. Temürtaş Beg ana "Harac niçün getürmedün?" didi. Umur Beg eyitdi "siz ne milletsiz ki biz size haraç virevüz. Biz haracı küfardan aluruz, siz Müsliman ve biz Müslüman! Bizden haraç ne veçhile istersiz?" didi. Bu söz Temürtaş Beg'e hoş geldi, suyurgayıp "Gazi yigidimişsin. Var gaza kılmakda ol" diyü gönderdi.

Bunun üzerine sehl müddet geçdi, hatırında istiklal ile Rum'da padişah olmak endişesi oldı. Cümle memalikde Han desturınsız ne dilerse ider oldı. Çün bu hale Sultan Ebu Sa'id zamanında muttali' oldılar. Ertena'yı çeriler ile Rum'a gönderdiler. Gelüp Temürtaş Beg'i, Egirdür üzerinde egirdüp otururdu, çün haber irişdi ki Ertena çoklık çeriyile kendünün kaskına gelür, gayet korkup muztaribü'l-hal oldı. Çerilerine tefrika düşüp tagıldılar. Dündar Beg çıkup çoklık mal ve tavar alıkodı. Temür Beg birkaç nefer hasekileri-y-ile kaçıp Şam diyarına düşdi ve ol tarafda belürsiz olup nam ve nişanı bilinmedi."⁶⁶

Gazaya verilen destek Eretna devri için de kaynaklarda yankı bulunmuştur. Eretna Bey'in İzmir'in kâfirlerden geri alınması hususunda yardım etmek üzere Saruhan Bey'e mançılık kullanmasını bilen iki kişi gönderdiği, Düsturnâme-i Enverî'de kaydedilmiştir.⁶⁷

Uzunçarşılı, İlhanlı hizmetindeki bir Uygur Türkü olduğunu kaydettiği Eretna Bey'in Olcaytu Han zamanında Anadolu'da bulunan bir fırka Moğol askerinin kumandanı ve ikinci derecede bir emir iken, Anadolu valisi Demirtaş'ın kayınbiraderi olması hasebiyle birinci derecedeki emirler arasına girdiğini ifade eder.⁶⁸

⁶⁶ Yazıcızâde Ali, age, s. 740-742.

⁶⁷ Aktaran, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Kitabeler, İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul 1929, s. 128.

⁶⁸ İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Sivas ve Kayseri Civarında Eretna Devleti", Belleten, C. XXXII, Sa. 126, Nisan 1968, TTK, Ankara 2003, ss. 161-189, s. 164.

Timurtaş 1327'de yerinde vekil olarak Eretna Bey'i bırakıp Memlûk topraklarına iltica ettikten sonra, Eretna, İlhan Ebû Said Han'a itaatini ve Anadolu valiliğine tayin edilmiş bulunan Büyük Şeyh Hasan'a sadakatini arz etmiş; bu sayede mevkiini koruduğu gibi, Büyük Şeyh Hasan'ın Ebû Said'in ölümü üzerine İran'a gittiği sırada onun tarafından Anadolu'da vekil bırakılmıştır. Timurtaş'ın oğlu Küçük Şeyh Hasan'ın, Aladağ savaşında Büyük Şeyh Hasan'ı mağlup ettikten sonra kendisine tâbi olmayı teklif ettiği Eretna, bu teklifi reddederek Memlûk Sultanı Melik Nâsır'a elçi göndermiş ve taabiyet arz etmiştir. 1341 tarihinden itibaren ise kendi adına sikke kestirmiş ve sultan unvanını kullanmıştır. Ancak bu durum onun ihtiyaç duyduğunda Memlûk sultanının naibliğini kabul etmesinin önüne geçmemiştir. Hatta 1351'de Eretna, Memlûk sultanına elçi göndererek Memâlik-i Rûm niyabetinin kendisine verilmesini talep etmiş, kısa süre sonra da vefat etmiştir.⁶⁹

İbn Battûta, Emir Eretna'yı İlhanlı Hükümdarı Ebû Said'in ölümünden sonra İlhanlı ülkesinde hâkim olanlar arasında zikrederken, "... Türkmen diyarı Anadolu'yu ... ele geçirmiştir⁷⁰" yazmıştır. Eretna Bey'in Anadolu'da hâkimiyetini sağlama çabası ve bunun sonu ile ilgili olarak Yazıcızâde Ali'nin nakli dikkat çekicidir. O, Eretna Bey'in Rum'da istiklal ile padişahlık davasına giriştiğini, topladığı vergileri İlhanlı merkezine göndermediğini, bundan dolayı üzerine Süleyman Han'ın gönderildiğini nakleder. Süleyman Han'ın Sivas üzerine gelmesi dolayısıyla Eretna'nın kendi Moğol askerleri dışında Anadolu'nun Türk askerlerinden de ulufeyle asker sağladığını belirtir. Süleyman Han'ı mağlup eden Eretna Bey, Yazıcızâde'nin ifadesiyle "Rum'a istiklâl ile padişah" olmuştur.⁷¹ O, devamında şöyle yazar:

"Bu esnada Karaman oğlanları dahı Şam yardımıyla Larendeyi dutmuşlardı. Ve yüz havf ve korkuy-ile anda turup Şam Sultanı adına hutbe okudup akçe kesdürmüşlerdi. Ertena Rum'da mukarrer olduğundan sonra dahı Acem ikliminde dahı fetret eksük olmadı. Tatar Hanları birbirine düşdüklerinden Rum'a mukayyed olmadılar. Rum'da Ertena ve oğlanları kaldılar. Ertena Rum'da şöyle adl itdi ki adını Köse Peygamber kodılar, - ve's-selam."⁷²

⁶⁹ Uzunçarşılı, agm, ss.167-170.

⁷⁰ İbn Battûta, age, s. 325.

⁷¹ Yazıcızâde Ali, Tevârih-i âl-i Selçuk [Oğuznâme-Selçuklu Tarihi], Hazırlayan: Abdullah Bakır, Çamlıca, İstanbul 2017, s. 742-743.

⁷² Yazıcızâde Ali, age, s. 743.

Göde'nin ifadesiyle, "Eratnalılar, İlhanlılar'ın varisi olmaları sebebiyle Türkiye Selçuklu topraklarının büyük bir kısmına sahip olarak, önce Sivas, sonra Kayseri ve sonra yine Sivas başşehir olmak üzere devlet kurmuşlardır. Kurucu Sultan Alaeddin Eratna'nın akıllı ve dirayetli siyaseti sayesinde büyüyen devlet, oğulları Gıyaseddin Mehmed, İzzeddin Cafer ve torunu Alaeddin Ali ve onun oğlu II. Mehmed zamanlarında duraklamış, gerilemiş ve Naib Burhaneddin Ahmed tarafından yıkılmıştır. Eratnalılar döneminde Sivas şehri önemli tarihi olaylara sahne ve şahit olmuş bir siyaset, kültür, ticaret ve sanat merkezimizdir."⁷³

Göde ayrıca Eretnalıların ahilere ve ahilik teşkilatına verdikleri öneme dikkati çeker⁷⁴ ki bu durum İbn Battûta'nın Sivas'a ilişkin kaydında fark edilebilmektedir. İbn Battûta, Sivas'ı ziyaretini şu şekilde aktarmıştır:

"Şehre yaklaştığımız zaman bizi Ahı Bıcakcî [=Bıçakcı] Ahmed'in yoldaşları karşıladı. Bunlar, kimi yaya, kimi atlı olup kalabalık bir grup halindediler. Onlardan sonra Ahı Çelebi'nin yoldaşları çıktı karşımıza. Ahı Çelebi, ahıların ileri gelenlerinden olup rütbece Bıcakcî'dan üstündür. Bunlar kendilerinde misafir olmamı istedilerse de ilk gelenlerin önceliği ve ricasından ötürü bu isteği yerine getirmek mümkün olmadı. Beraberce şehre girdik. Hepsisi de misafir ağırlamakla övünüyorlar. Hele ilk gelenler kendi tekelerinde misafir oluşumuzdan dolayı sevinç duyuyor, diğerlerine caka satıyorlardı. Öteki ahı dergâhlarında yapıldığı gibi yatacak yerimizi, yiyeceklerimizi ve hamamımızı hazırladılar bize. En güzel şekilde misafir edildik ve aralarında üç gün kaldık. Bu esnada Sivas kadısı öğrencileri ile beraber yanımıza geldi. Irak sultanının Anadolu ülkelerindeki vekili Alaeddin Ertena Bek'in gönderdiği atları getirdi; onlara bindik, hep beraber yola çıktık. Ertena Bek bizleri sarayın girişinde karşıladı. Selam vererek gelişimizi kutladı, gayet akıcı ve mükemmel bir Arapçası var! Bana Irakayn, İsfahan, Şiraz, Kirman ve bu yöredeki Atabeklerden, Suriye'den ve Mısır'daki Türkmen sultanlarından sordu. Amacı cömertleri övdürmek, pinti ve cimrileri de yerdirmektir Ama ben onun istediğini yapmadım, hepsini şükranla andım. Bu davranışından da hoşlandı, bana teşekkür etti. Sonra yemek hazırlandı, yemeğe oturduk, fakat o diretti: "Benim misafirim olacaksınız!" diyordu. Ahı Çelebi söze karıştı: "Daha bizim tekkeye misafir olmadılar, onları biz tuttuk. Şimdi bize gelsinler, lütfederseniz sofranızı gönderirsiniz ... "

⁷³ Kemal Göde, Eratnalılar Devri (1327-1382)'inde Sivas, Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri, 29 Eylül-01 Ekim 2005, Sivas Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Sivas 2006, ss. 39-45, s. 44-45.

⁷⁴ Göde, agm, s. 45.

dedi. Hükümdar: "Peki, öyle olsun!" cevabını verdi. Böylece Ahı Çelebi'nin dergâhına geçtik. Orada hem ahıların, hem de beyin konuğu olarak altı gün kaldık. Daha sonra hükümdar bir at, bir elbise ve bir miktar da para gönderdi. Ayrıca kendi ülkesindeki bütün vazifelilere yazdığı eminame ile bizim yol harçlığımızın karşılanmasını, gereği gibi ağırlanmamızı ve bizimle en iyi şekilde ilgilenilmesini buyurdu!"⁷⁵

Ahilere ilişkin tablonun devrin diğer Anadolu beyliklerinden büyük bir farklılık arz etmediğini hatırla tutmamız gerekmektedir.

Timurtaş Noyan ile başlayıp Eretna ile devam eden süreçte Anadolu ve Eretna zamanında Sivas özelinde konuyu değerlendirdiğimizde, karşımıza şu sonuç çıkmaktadır: Anadolu'nun Türklerce yurt tutulmaya başlanmasından itibaren önemli bir merkez olan Sivas, Türkiye Selçuklu-Dânişmendli rekabetinden itibaren alternatif ideolojilere merkezlik etme özelliği ile öne çıkmıştır. Anadolu'da İlhanlı idaresinin tesis edilmesinden sonra da bu türden bir merkez olma mirasının izlerinin, gerçek yahut kurgu, sonraki hâkimlerin [Osmanlı] meşruiyetlerinde payanda olarak kullanılmasına imkân sağlamıştır. Ancak ikisi arasında [Türkiye Selçuklu-Osmanlı] geçen zaman zarfında [Eretna idaresinde] Sivas, alternatif ideolojilerin temsili değil, aksine, Anadolu'da Moğollara karşı mücadelede hâkim rengin benimsendiği bir idare merkezi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kadı Burhaneddin

Söz konusu ettiğimiz meşrulaştırım dinamikleri, Eretnaoğulları'nın ardılı diyebileceğimiz Kadı Burhaneddin devri için de kaydedilebilir.

İbn Arabşah, Kadı Burhaneddin Sivas merkez olmak üzere hâkimiyet tesis etmesi sürecine de Acâibu'l-Makdûr'da yer verir. Eserde, Kadı Burhaneddin için şöyle bir kayıt yer alır:

"Burhaneddin'in atası, Kayseri ve Karaman hâkimi Sultan Eretna'nın devletinde kadılık görevini yürütüyordu ve emirler ve vezirler nezdinde itibarlı bir mevkie sahipti. Oğlu Burhaneddin Ahmed ise gençliğinin zirvesinde olduğu bir dönemde ilim tahsil etmek isteyenler kervanına katılmaya karar vermiş ve bu amaçla Mısır'a gitmişti. Son derece zeki, akıllı idi ve ilim yolunda uykusundan dahi fedakarlık ederek kısa zamanda çok şey öğrenmişti. Bir gün Mısır'da (Kahire'de) dolaşırken yol üstünde kederli bir şekilde oturmakta olan bir fakire rastladı. Burhaneddin kendi imkânları da sınırlı olmakla birlikte onu bir süre rahatlatarak kadar bir para verdi. Bunun

⁷⁵ İbn Battûta, age, s. 416.

üzerine o fakir malum sözlerle ona yeni haberler verdi ve gizlediği sırrını açıp, “Bu diyarda durma, çünkü sen Rum sultanısın” dedi.⁷⁶

Kadı Burhaneddin’in meşrulaştırım sürecinde Mısır merkezinden sağladığı dayanağın izleri, Tâcü’t-Tevârih’te de takip edilebilmektedir:

“İslâm kayserliğinin tahtı, yüce makam sahibi padişah ile tam canlılığını bulduğu sevinçli günlerde, Tanrının takdir buyurduğu şekilde, İran ve Turan ülkelerinde egemen olan, kutlu hakanlık ve anlı şanlı hanlık yıkılınca çevre ülkeleri kargaşa ve karışıklık kaplamış bulunuyordu. Bu arada adı sanı duyulmayan herkes, saltanat ve bağımsızlık sevdasına düşmüş, önüne gelen padişah olma hevesine kapılmıştı. Bunun sonunda her yanda, her yakada ayrı bir hükümet ortaya çıkmıştı. Bunlar arasında Moğol boylarından arta kalan bazı konar göçer çadırların sahipleri de Kayseri ile Sivas arasında konaklamaktalar, yaylayıp kışlamakla vakitlerini geçirmekte idiler. Bu topluluktan bilgisi ve üstün kişiliği ile tanınan, geçmiş ulu kişilerin, zamanında temsilcisi olan Kadı Burhaneddin de kendisinde devlet kuracak, bağımsız yönetimi gerçekleştirecek yetenekler olduğunu fark etmekle, sözü edilen konar göçerlerin desteği ile ortaya çıkmış, Sivas ve Kayseri çevresini ele geçirdikten sonra bu topraklar üzerinde bir devlet kurma çabasına düşmüştü.

Kayseri şehrini ele geçirmekle, kendisini kayserlerin yerinde görmek havası aklını almış, gaflet ve gururla günlerini geçirerek Yıldırım Han’ın devletinin gücünü unutmış, her yöne atlılarını salmıştı. Böylece çevresinde olan ülkelerden dilediğini derlemişti. Yirmi, otuz bin kadar gözleri kanlı atlının baş ve buğu olup ortaya çıktığı ilk günlerde Mısır hükümdarına bağlılık göstererek saygı bulmuş ve Sultan Burhaneddin sanıyla tanınmıştı.”⁷⁷

Ancak onun Memlûklarla iyi ilişkilerinin sürekli olmadığı açıktır. Kadı Burhaneddin’in Dulkadir Beyi Halil’e yardım etmesi; Kadı Burhaneddin’in hâkimiyet iddiasından önce Şam’a gitmiş bulunan bir kısım tüccarın dönmemesi üzerine onun Memlûklara başvurusunun reddedilmesi ve onun da karşılığında Sivas’a gelen Mısır tüccarından birinin mallarına el koyması gibi sebepler iki devletin arasının açılmasına yol açmıştır. Kadı Burhaneddin’in Emir Timur’a gönderdiği bir mektup üzerine Timur’un cevabî mektubu, Erzincan hâkimi Taharten’in eline geçip Mem-

⁷⁶ İbni Arabşah, Acâibu’l Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela), Araçadan Çeviren: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2012, s. 181.

⁷⁷ Hoca Sadettin Efendi, Tacü’t-Tevârih, C. I, Yayına Hazırlayan: İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979, s. 204-205.

luk sultanına iletilmiş; bu gelişme de aralarının daha da açılmasını tetiklemiştir.⁷⁸

İbn Arabşah, Eretna'nın ölümünden sonra küçük yaştaki oğlunun tahta çıktığını ancak idarenin emirler, ayanlar ve birkaç vezirin elinde bulunduğunu, Kadı Burhaneddin'in babasının da bunlar arasındaki en önemli kişi olduğunu kaydeder. Babasının vefatından sonra da Kadı Burhaneddin bu makama gelmiş, bir süre sonra da Eretna Bey'in oğlu Muhammed hayatını kaybetmiştir. Kadı Burhaneddin, bütün hâkimiyeti ele geçirmek için mevkidaşı vezirleri hileyle öldürtmüştür.⁷⁹ Devamını İbn Arabşah şu şekilde anlatır:

“Fakat rakipleri ona düşman kesildiler; valiler ve vezirler isyan bayrağını açtılar. Onu çekemeyen düşmanları, kinlerini açığa vurarak ‘Onun dedeleri ve babası dahi böyle bir makama gelmiş değil; bizler Sivashıyız ve burada büyüdük. Başımıza hükümdar olmak onun ne haddine?’ dediler.⁸⁰ Müellif devamında Kadı Burhaneddin'in kendisine karşı oluşan muhalefeti dağıtıp hâkimiyetini tahkim ettiğini ve “çok kalabalık olan Rum Tatarlarının”⁸¹ ona ilhakını aktarmıştır.

Uzunçarşılı Kadı Burhaneddin'in babası Şemseddin Mehmed'in küçük yaşta tahta çıkan Eretna oğlunun yerine diğer ümera ile birlikte naiplik ettiği ve vefatından sonra oğlu Burhaneddin'in bu göreve geldiği yolundaki kayıtların doğru olmadığı kanısındadır. Kadı Burhaneddin'in Bezm-ü Rezm'de verilen şeceresinin doğruluğu teyit edilemese dahi, onun türedi makulesinden olmayıp ana ve baba tarafından asil bir aileye mensup bulunduğunu kaydeder.⁸²

Kadı Burhaneddin devrinde Sivas, Eretnaoğulları'ndan tevarüs edildiği haliyle, artık bir nüfuz sahası değil, hâkimiyet merkezidir. Uzunçarşılı, Burhaneddin Ahmed'in siyasî hayatını değerlendirirken, şu tespiti yer verir: “Yine bu on sekiz senelik saltanatı içinde iç düşmanlarından başka Karamanoğulları, Osmanlılar ve Mısırlılar gibi en kuvvetli devletlere meydan okumaktan çekinmeyen Sultan Burhaneddin, Karamanoğlunu tekrar tekrar mağlup etmiş, Osmanlılara karşı Kırkdilim muharebesini kazanmış, Mısırlıları Sivas muhasarasından çekilmeye mecbur etmiştir.”⁸³

⁷⁸ İ. Hakkı Uzunçarşılı, “Sivas ve Kayseri Hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed”, Belleten, C. XXXII, Sa. 126, Nisan 1968, TTK, Ankara 2003, ss. 192-245, s. 202-203.

⁷⁹ İbni Arabşah, age, s. 289-290.

⁸⁰ İbni Arabşah, age, s. 290.

⁸¹ İbn Arabşah, age, s. 290.

⁸² İ. Hakkı Uzunçarşılı, agm, s. 193, 194.

⁸³ Uzunçarşılı, agm, s. 226-227.

Bununla birlikte, Kadı Burhaneddin'in ölümünden sonra hâkimiyet sahası Osmanlılara ilhak olunmuştur.

Hoca Sadettin, Yıldırım Han'ın şanlı fetihleri başlığı altında kimi fetihlerin Padişahın gayretiyle, kimilerinin ise beylerin gayretleri ile gerçekleştiğini belirttikten sonra, fethedilen bölgeleri kaydeder. Timurtaş Paşa'nın fetihleri ile ilgili olarak şu ifadeleri aktarır: Öte yandan Timurtaş Paşa, Kangırı (Çankırı) ile çevresini ele geçirdikten sonra, Türkmen illerinden Behisni (Besni) ile Malatya'yı ve Divriği'yi fethederek Kemah, Darendede ve bir nice kaleyi daha Osmanlı ülkelerine katmış bulunuyordu.⁸⁴

Âşıkpaşazâde ise Sivas'ın Osmanlı idaresine girmesini şöyle aktarır: "Amasya'yı asıl sahibi kendisi Bayezid Han'a verdi. O zamanlarda Kadı Burhaneddin Amasya'nın sahibini incitmişti. Amasya Bayezid Han'ın hükmü altındayken Kadı Burhaneddin Allah'ın rahmetine kavuştu. Oğlu küçücük kaldı. Kadı Burhaneddin kızını Dulkadiroğlu Nasreddin Bey'e vermişti. Burhaneddin vefat edince oğlunu Nasreddin'e gönderdiler. Bundan dolayı Sivas vilayetinin ileri gelenleri Bayezid Han'a adam gönderip Sivas'a çağırdılar. Bayezid Han Sivas'a geldi. Vilayetin ayanlarının tümü Bayezid Han'ı karşıladılar. Padişahın kanunu ne ise o uygulandı. Bayezid Han Sivas'ı oğlu Emir Süleyman'a verdi. Kendisi yürüdü, Erzincan'a vardı. Erzincan Bey'i (Taharten) itaat etti. Bayezid Han da Erzincan Beyini yerinde bıraktı. Ancak hanımını ve kızını Bursa'ya gönderdi. Sonra Han Malatya'yı Larendede/Darendede'yi ve Divriği'yi aldı. Bunlara ilaveten Behisni'yi de aldı. Velhasıl o vilayetin tamamını fethetti. Durmadı yine Bursa'ya geldi. Erzincan Bey'i Taharten'i geri Erzincan'a gönderdi, ailesini ise Bursa'da alıkoydu."⁸⁵

Kadı Burhaneddin'in ölümünden sonra Sivas'ın Osmanlı idaresine geçmesi, Akkoyunlu Osman Bey ile Osmanlılar arasında anlaşmazlığa yol açtı ve Osman Bey bundan sonra Emir Timur'un yanında yer aldı. Bir uç beyliği telakki edilen Osmanlıların Kadı Burhaneddin'in ölümünden sonra Orta Anadolu'da oluşan güç boşluğunu dolduramaması, Memlûk Sultan Berkûk'un da ölümüyle güçlü bir rakibinden daha kurtulmuş bulunan Timur için, Anadolu'yu ele geçirme azmini kamçıladı.⁸⁶ Anadolu'ya yönelen Timur'un harekâtının ilk odak noktası Sivas olarak belirdi. Toma Metsopski, Timur'un Sivas şehri ahalisine hileyle şehrin kapılarını açtırdığını

⁸⁴ Hoca Sadettin Efendi, age, s. 228-229.

⁸⁵ Tevârihi Âl-i Osman, Âşıkpaşazâde Tarihi, Hazırlayan: Ayşenur Kala, Kamer Yayınları, İstanbul 2013, s. 139.

⁸⁶ Demir, age, s. 82.

ve halka büyük bir katliam yaptığını ve zulüm uyguladığını kaydeder. Bundan sonra Timur, Yıldırım Bayezid üzerine hareketine devam etmiştir.⁸⁷ Timur devri mücadelelerini değerlendirirken Uzunçarşılı, Sivas'ın önemini şu şekilde aktarır: "Timurlenk fütuhatına devamla Erzurum'a girdi ve bu sırada Timur'un Sivas alınacak olursa Şam ve Mısır'ın zaptı ve Anadolu'nun elde edimesi mümkün olur, dediği duyuldu."⁸⁸

Beş yıl kadar Timuriler'in elinde kalan yöre Timur'un ölümünden sonra (1405) tekrar Osmanlılara bağlandı. "1402 Ankara Savaşı'nda Timur'a yenilerek büyük yara alan ve parçalanmanın eşiğine gelen Osmanlılar, I. Mehmet (1403-1421) ile yeniden var olma savaşına girdiler. Sivas bu ortamda büyük rol oynadı. Amasya'yı merkez seçen I. Mehmed, en büyük başarısını Sivas'ı ele geçirerek yaptı. Ünlü bir uzmanın deyimiyle, Osmanlı Sivas'ı bir kez ele geçirince Anadolu'da sağlam bir şekilde yerleşti ve güney sınırlarını güvenceye aldı."⁸⁹ Bu güç tahkiminde Sivas'ın önemi açıkça anlaşılmaktadır. Bu öneme binâen Osmanlı idaresinde Sivas beylerbeylik merkezi olmuş, Rumiyye-i Suğra veya Eyalet-i Rumî adlarıyla anılmıştır.⁹⁰

SONUÇ

Çağlar boyunca ticaretten ilme çok geniş bir yelpazede Anadolu'nun önemli bir merkezi olan Sivas, Dânişmendli idaresi altında bulunduğu dönemden itibaren siyasî nitelemesini de merkez olma özelliğinin önüne almıştır. Osmanlı idaresine girişine dek değerlendirdiğimiz süreçte Türk hâkimiyetinde Sivas'ın alternatif ideolojilerin mücadelesinde de büyük önemi haiz bulunduğunu ifade etmek mümkündür. Kaydedildiği üzere, Türkiye Selçuklu Devleti'nin erken aşamalarında Anadolu'nun üst siyasi çatısı olma azmiyle onunla rekabet edebilecek gücü elinde toplayan Dânişmendli idaresinden başlayarak bu durumu tespit edebilmekteyiz. Dânişmendliler için söz konusu azmi meşrulaştırmada öne çıkan birincil husus, gazada öncülük olarak görünmektedir. Bu öncülük misyonunun argüman haline getirilmesi, Sivas'ın Türkiye Selçuklu hâkimiyeti altına alınmasından sonra da etkilerini sürdürmüştür. Bu meyanda, gaza sahasının intikal ettiği uclarda Dânişmendli soyundan ümerânın görevlendi-

⁸⁷ Toma Metsopski, *Timurlenk ve Haleflerinin Tarihi*, Tercime: Gürsoy Solmaz, Elips Kitap, Ankara 2009, s. 24.

⁸⁸ Uzunçarşılı, "Kadı Burhaneddin Ahmed", s. 214.

⁸⁹ İlhan Erdem, *agm*, s. 3.

⁹⁰ Uzunçarşılı, *age*, s. 123.

rilmesi dikkate değer olduğu gibi, II. Kılıç Arslan devrinde melik Kutbeddin Melikşah'ın hâkimiyet iddiasıyla giriştiği mücadelesinde de gaza motifinin tespit edildiği kaydedilebilir. Gaza ve cihat faaliyetleriyle öne çıkan Dânişmendlilerden intikal eden bir sahanın meliki olan Kutbeddin Melikşah, kabilevî boy birlikleri kırılmamış Türkmenlerle, Sultan'ın yapmış bulunduğu anlaşmanın hilafına Haçlılarla mücadeleye girişmiştir ki, onun hâkimiyet iddiacılığında da askerî güç olarak aynı unsura dayandığını tahmin etmek mümkündür. Dolayısıyla bu mücadele bir yönüyle, devletin giderek şehir merkezli, ticaret temelli, yerleşik bürokratik karaktere evrilmesinden gayrimemnun bir kitlenin salt mevcudiyetini değil, hâkimiyet icracısını tercih etme potansiyelini de düşündürür niteliktedir. Bu potansiyel, Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in uc beylerinin desteğiyle ikinci kez tahta oturmasında açığa çıkmıştır diyebiliriz. Bununla birlikte I. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında devlet idaresinde baş göstermiş bulunan gerilim meselesi çözülemediği gibi, özellikle onun peş peşe saltanat makamına gelen iki meliki, I. İzzeddin Keykâvus ve I. Alaeddin Keykubat zamanlarında üst yönetimde vuku bulan anlaşmazlıklar iyice açığa çıkmıştır. Her iki sultan zamanındaki emir tasfiyesi bunu gözler önüne sermektedir. I. Alaeddin Keykubat zamanında İslâm dünyası için büyük bir tehdit olarak beliren Moğol tehlikesi, Yassıçemen Savaşını müteakiben Türkiye Selçuklu sınırlarına ulaştı. I. Alaeddin Keykubat'ın şüpheli ölümünden sonra, II. Gıyaseddin Keyhüsrev devri, iç ve dış sorunların sonuçlarının da en çetin şekliyle yaşandığı bir dönem oldu. Bu dönemde Türkiye Selçuklu Devleti'nde geniş çaplı büyük bir isyan hareketi patlak verdi. Siyasetin meşrulaştırım boyutuyla dinsel temelli yorumlardan beslendiği bir dönemde, Anadolu'ya yönelen farklı ekol mensubu âlim ve sûfî için çekim merkezi olan, üstelik yakın geçmişinde alternatif ideoloji merkezliği yapmış bulunan Sivas'ın, Babaîler isyanında da kilit rol oynaması, şaşırtıcı olmasa gerektir. Özellikle Türkmen dervişler, babalar, isyandan önce ve sonra Sivas'ta önemli figürler olarak öne çıkacaklar, bazıları haklarındaki anlatımlarla yaşadıkları çağı aşan şahsiyetler haline geleceklerdir. Babaîler isyanında devletin zafiyetinin ortaya çıkması, Moğolların Anadolu'ya yönelik harekâtını tetiklemiş, Köseadağ'da Türkiye Selçuklu ordusunun dağılmasını müteakiben gelişen olaylar, devleti Moğol tahakkümü altına sokmuştur. Bu aşamada Sivas, Anadolu'da kurulan siyasî üst çatının sarsılmasında kritik bir merkez olduğu gibi, Moğol idaresinin tesisinin ardından yeni beliren siyasî iklimin de meşru yahut alternatif addedilen ideolojik merkezliği rolünü oynamayı sürdürmüştür. Bu

rolün izlerini Sivas'taki mimarî eserlerden yahut onlara ilişkin kayıtlardan da takip etmek, nispeten mümkündür. Anadolu'da Türklerin yeni bir siyasî üst çatı arayışında da Sivas'ın önemli bir merkez olduğu, Osmanlı hâkimiyetinin sağlanması süreci ile açığa çıkmaktadır.

KAYNAKLAR

- Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, Çev. Tahsin Yazıcı, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul, 2011.
- Âşıkpaşazâde, *Tevârihi Âl-i Osman, Âşıkpaşazâde Tarihi*, Hazırlayan: Ayşenur Kala, Kamer Yayınları, İstanbul, 2013.
- Bayram, Mikail "Türkiye Selçuklularında Devlet Yapısının Şekillenmesi", *Türkiye Selçukluları Üzerine Araştırmalar*, Kömen Yayınları, 2. Baskı, Konya, 2005.
- Crane, H. "Notes on Saldjuq Architectural Patronage in Thirteenth Cençtury Anatolia", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 36, No. 1, 1993.
- Çıplak, Esra. "XIV. Yüzyılda Süper Güçlerin Nüfuz Sahası Sivas", *Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, 29 Eylül-01 Ekim 200 5, Sivas Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Sivas, 2006.
- Demir, Mustafa. *Türkiye Selçukluları ve Beylikler Devrinde Sivas Şehri*, Sakarya Kitabevi, Sakarya, 2005.
- Eagleton, Terry. *İdeoloji*, (Çev. Muttalip Özcan), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1996.
- Erdem, İlhan. "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İlişkilerinde Sivas", *Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, 29 Eylül-01 Ekim 2005, Sivas Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Sivas, 2006.
- _____, _____. "Anadolu'da Osmanlı-Akkoyunlu Mücadelesi ve Sivas," *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, 21-25 Mayıs 2007, Sivas Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Sivas, 2007.
- Ernoul Kroniği, *Haçlı Seferleri Tarihi, Selahaddin Eyyubi ve Kudüs'ün Fethi*, (Çev. Ahmet Deniz Altunbaş), Kronik Kitap, İstanbul, 2019.
- Ersan, Mehmet. *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, Birleşik Kitabevi, Ankara, 2010.
- Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zıllî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, II. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini, Hazırlayanlar, Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı, YKY, İstanbul, 1998.
- Göde, Kemal. "Eretnaoğulları", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1995.
- _____, _____. "Eratnalılar Devri (1327-1382)'inde Sivas", *Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, 29 Eylül-01 Ekim 2005, Sivas Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Sivas, 2006.

- Gregory Abû'l Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, (Çev. Ömer Riza Doğrul), TTK, Ankara, 1999.
- Gülten, Sadullah. "Bir Heterodoks Derviş Kimliğinin İnşası Yahut Vefâilikten Alevîliğe: Şeyh Çoban ve Evladına Dair," *Alevilik-Bektaşılık Araştırmaları Dergisi*, S. 20, 2014.
- Haykıran, Kemal Ramazan. "Anadolu'da Bir İlhanlı Valisi: Demirtaş Noyan (1314-1328), *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi (İLKE)*, S. 23, Güz 2009.
- Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't Tevarih*, C. I, İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1979.
- İbn Battûta Seyahatnâmesi, (Çeviri İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut), C. I, YKY, İstanbul, 2000.
- İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'ıye fi'l-Umuri'l-Ala'ıye (Selçukname)*, C. I, (Çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Basımevi, Ankara, 1996.
- İbni Arabşah, *Acâibu'l Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela)*, Arapçadan Çeviren: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2012.
- İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi, el Kâmil fi't Tarih Tercümesi*, C. XI, (Çev. Abdülkerim Özeydin), Bahar Yayınları, İstanbul, ty.
- Kafadar, Cemal. *İki Cihan Âresinde*, (Çev. Ceren Çıkın), Birleşik Yayınevi, Ankara, 2010.
- Kaya, Doğan. "Âşık Karaoğlan'ın Şiirlerinde Babalar", *Hacı Bektaş Velî Dergisi*, S. 34, 2005.
- Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara 2000.
- Kesik, Muharrem. "Mesud II", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara, 2004.
- Köprülü, M. Fuad. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Akçağ Yayınları, 11. Baskı, Ankara, 2009.
- McLellan, David. *İdeoloji*, (Çev. Barış Yıldırım), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005
- Metsopski, Toma. *Timurlenk ve Haleflerinin Tarihi*, (Çev. Gürsoy Solmaz), Elips Kitap, Ankara, 2009.
- Mevlânâ Mehmed Neşrî, *Cihânnümâ [Osmanlı Tarihi (1288-1485)]*, Necdet Öztürk (haz.), Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2013.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi II, Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, Yayınlayan: Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir, 2001.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Babaîler İsyanı, Alevîliğin Tarihsel Altyapısı yahut Anadolu'da İslâm-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü*, Dergâh Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2009.
- Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, (Çev: İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Khelejani), TTK, Ankara, 2013.

- _____, _____. *Câmi'ü't-Tevârih (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk)*, (Tercüme ve notlar: Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş), Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2014.
- Sağlam, Ahmet. "Anadolu'da Moğol-İlhanlı Otoritesini Sarsan Bir Gelişme: Sülemiş İsyanı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 41, Aralık, 2015.
- Solak, Kürşat. "Moğol Sülemiş ve Timurtaş İsyanları Karşısında Anadolu'da Türkmenlerin Tutumu", *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Nevşehir, 2014.
- Sümer, Faruk. "Keykubad III," *DİA*, TDV Yayınları, Ankara, 2002.
- Süryani Patrik Mihail, *Süryani Patrik Mihail Vekayinâmesi*, II. Kısım (1042-1195), (Çev. H. Andreasyan), Ankara, 1944.
- Şikarî, *Karamanname (Zamanın Kahramanı Karamanîler'in Tarihi)*, Metin Sözen, Necdet Sakaoğlu (haz.), Karaman Valiliği – Karaman Belediyesi Yayını, İstanbul, 2005.
- The Crusade of Frederick Barbarossa, The History of the Expedition of the Emperor Frederick and Related Texts*, İngilizceye Çeviren G. A. Loud, Ashgate, 2010.
- Therborn, Göran. *İktidarın İdeolojisi ve İdeolojinin İktidarı*, (Çev. İrfan Cüre), İletişim Yayınları, İstanbul, 1989.
- Turan, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar, Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, 2. Baskı, TTK, Ankara, 1988.
- _____, _____. "Selçuklular Zamanında Sivas Şehri," *Selçuklular ve İslâmîyet*, Ötüken Yayınları, 6. Basım, İstanbul, 2012.
- _____, _____. *Selçuklular Zamanında Türkiye, Siyasî Tarih Alp Arslan'dan Osman Gâzi'ye (1071-1318)*, Ötüken Yayınları, 13. Baskı, İstanbul, 2014.
- Turan, Refik. *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması (Vezir ve Divan)*, MEB Yayınları, İstanbul, 1994.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Kitabeler*, İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul, 1929.
- _____, _____. "Emîr Çoban Soldoz ve Demirtaş", *Belleten*, Cilt XXXI, S. 124, Yıl 1967-Ekim.
- _____, _____.; Ridvan Nafiz. *Sivas Şehri*, Recep Toparlı (haz.), Sivas Ticaret Odası, Erzurum, 1992.
- _____, _____. "Sivas ve Kayseri Civarında Eretna Devleti", *Belleten*, C. XXXII, Sa. 126, Nisan 1968, TTK, Ankara, 2003.
- _____, _____. "Sivas ve Kayseri Hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed", *Belleten*, C. XXXII, Sa. 126, Nisan 1968, TTK, Ankara, 2003.
- Witteck, Paul. *Menteşe Beyliği*, TTK, Ankara, 1999.
- Wopler, Ethel Sara. "The Politics of Patronage: Political Change and the Construction of Dervish Lodges in Sivas", *Muqarnas*, Vol. 12, 1995.
- Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i âl-i Selçuk [Oğuznâme-Selçuklu Târihi]*, Abdullah Bakır (haz.), Çamlıca, İstanbul, 2017.

- Yeşildurak, Efe. "Dânişmendliler Devrinde Sivas Şehri: Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat," *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Dânişmendliler Sempozyumu*, (12-13 Kasım 2015) Tokat Bildiriler, Yayına Hazırlayanlar: Ali Açıkkel, Murat Serdar, Tokat, 2016.
- Yüksel, Hasan. "Sivas ve Havalisinde Vefâiler: 1240'ta Cereyan Eden Babai Ayaklanmasına Ait Bazı Bilgiler", *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, 1. Cilt, 21-25 Mayıs 2007, Sivas Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Sivas, 2007.

AYAKLANMALAR GÖLGESİNDE BİR OSMANLI ŞEHRİNİN DOĞUŞU: 16. YÜZYIL SİVAS'ININ SOSYOKÜLTÜREL YAPISI VE İSYANLARIN ROLÜ

*Birol Gündoğdu**

Tarih boyunca birçok medeniyetin keşişim ve etkileşiminin merkezinde yer almış olan Sivas şehri bu özelliği ile kendi nevi şahsına münhasır bir gelişim göstererek günümüze kadar ulaşmıştır. Şehir bu ayırt edici özellikleriyle birçok tarihi çalışmanın konusu olurken değişik yönleriyle incelenmeye devam edile gelmiştir. Bu çalışmada biz söz konusu şehrin daha önce pekte dikkate alınmamış olan farklı bir açıdan ele almaya çalışacağız. Özellikle Osmanlı kaynaklarında ki isyan açıklamalarında ismi dikkate değer bir şekilde sıklıkla zikredilen gelen bu şehrin, 16. yüzyıl Osmanlı coğrafyasında oynadığı rolü gözler önüne sererek şehrin söz konusu dönemde sosyokültürel kimliğini anlamada bir katkıda bulunmayı hedeflemekteyiz. Buna göre Bizans ve Selçuklu tarihinde daha başat bir rol oynadığı anlaşılan bu yeni Osmanlı şehrinin, devletin bu altın çağında işgal ettiği yer ve önemi gözler önüne serilmeye çalışılacaktır. Bunu yaparken ise ağırlıkla Sivas'ın söz konusu dönemde Osmanlıda vuku bulan isyan hareketlerinde aldığı rol ortaya konularak şehrin sosyokültürel yapısı anlaşılmaya çalışılacaktır.

Şüphesiz bulunduğu tarihi ve coğrafi ortamın bir sentezi olarak oluşmuş olan bu şehir bölgesel ve yerel süreçlerden etkilenmiştir. Anadolu yerleşkeleri arasında bilhassa askeri ve ticari bakımdan geniş etkileri olduğu anlaşılan Sivas Hitit, Roma, Selçuklu ve nihayet Osmanlı gibi farklı devletlerin himayesine girerek tarihsel olayların ve nüfus hareketlerinin de etkisiyle sürekli değişime maruz kalmıştır. Özellikle ticari faaliyetlerin canlı olduğu dönemlerde etrafından büyük ölçüde göç de almış olan Sivas, kendine özgü bir kültürel birikime de sahip olmuştur. Tarihi yol güzergâhları üzerindeki şehrin içinden geçen 'kral yolu' ve onun getirdiği ticari ve askeri

* Dr. Öğr. Üyesi., *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi*, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

imkânların da kozmopolit yapıyı Roma döneminden beri desteklediğine de şüpheli yoktur. Bu çok kültürlülüğü asıl perçinleyen ise Sivas'ın yüzyıllar boyu büyük rakip güçler arasında bir sınır yerleşkesi olması ve farklı kültürlerin etkileşiminin merkezinde yer almasıyla açıklayabiliriz. Mesela Bizans ve Sasaniler arasında zaman zaman el değiştiren şehir daha sonrasında ise Müslümanlar ile (Emevi ve Abbasiler) Doğu Roma arasında ki mücadeleden ana adreslerinden birisi olmaya devam etmiştir. Ardından gelecek olan Türklerin saldırılarının hemen öncesinde demografik açıdan büyük bir değişikliğe uğramıştır. Buna göre 1021 yılında Bizans imparatoru II. Basileios'un bölgeye Van civarından getirdiği Ermenileri yerleştirmiş ve bu durum kısa sürede Sivas'ın geleceğine damga vurmuştu. Doğudan gelen Selçuklu Türklerinin akınlarını kolaylaştırdığı öne sürülen bu yeni nüfus yapısı Malazgirt savaşından sonra bölgenin Emir Danişmed'in eline geçmesinde önemli katkıda bulundu. Anadolu Selçuklu hükümdarı II. Kılıçarslan zamanına kadar Danişmend kontrolünde kalan Sivas'taki Selçuklu hâkimiyeti Köseadağ (1243) savaşına kadar devam etti. Bu dönemde tam bir ticaret ve kültür merkezi haline bürünen Sivas her açıdan stratejik bir öneme haiz olmuş ve gelişmesini fazlasıyla sürdürmüştür.¹

Danişmendlilerin hemen sonrasında İlhanlı hâkimiyetine giren şehir kültürel ve ekonomik açıdan kendisini tekrar geliştirerek günümüze kadar ulaşan bölgenin en eski medrese ve camilerinden bir kaçının inşasına da tanıklık etmiştir. İlhanlıların son bulması üzerine ilk olarak 1338 yılında Eretna ve sonrasında ise 1381 yılında Kadı Burhanettin devletlerinin kontrolüne geçmişti. Bu dönemlerde söz konusu her iki devlete de başkentlik yapması sebebiyle politik ve ticari önemi giderek artmıştır. İlk defa 1398 yılında Yıldırım Beyazıt döneminde Osmanlı topraklarına dâhil edilen Sivas şehri, Osmanlı'nın Batı Anadolu ağırlıklı devlet politikasının bir gereği olarak eski önemini yitirmeye başlamıştır.² Bütün bunlara rağmen Osmanlı döneminde askeri önemini koruyan şehir kısa süre sonra tarihinde bir kez daha iki büyük gücün çekişme noktası haline geldi. Büyük güçlerin kavgasında Osmanlı sultanı I. Beyazıt'tan yana tavrını koyan şehir 1400 yılında Timur'un işgaline uğrayarak tarihinin belki de en büyük fiziki, demografik ve ekonomik yıkımlarından birisini yaşayarak büyük ölçüde zarar görmüştür. Fetret devrinin sonlarına doğru Çelebi Mehmet

¹ Gülpınar Akbulut, "Sivas Şehri'nin Tarihi Coğrafyası," *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi* 35, no. 2 (Aralık 2009): 215-216.

² Halil İnalçık, *The Ottoman Empire: The Classical A.g.e, 1300-1600* (New York: Praeger Publishers, 1973), 121.

tarafından ikinci kez Osmanlı hâkimiyetine alınan Sivas bir Osmanlı sınır şehri olma özelliğini uzun süre sürdürmeye devam etti. Osmanlı ile Akkoyunların karşı karşıya geldikleri 15. yüzyılın ikinci yarısı bunların ilki olarak adlandırılabilir. Fatih'in Uzun Hasan'a karşı başlattığı seferde Osmanlı ordularına konaklık etmiş olan bu şehir sonrasında da sınır karakolu olma özelliğini devam ettirmiştir.³ Yine Osmanlı Safevi mücadelelerinde bu konumunu sürdüren Sivas siyasi ve jeopolitik önemini korumuştur. Makalemizin konusunu ağırlıklı olarak oluşturacak olan bu dönemde Sivas şehri içlerinde Şahkulu, Pir Sultan Abdal ve Karayazıcı'nın da bulunduğu birçok ayaklanmaların merkezinde yer almış yâda bu isyanlardan etkilenmiştir. Sivas'ta yer alan gayri Sünni tarikat ve zaviyelerin varlığının bunda önemli bir etkisi olduğu düşünülebilir.⁴ Yine bu dönemde her ne kadar Selçuklular dönemindeki önemine hiçbir zaman ulaşamayacak olsa da uzun süre Osmanlı Rum Eyaletinin merkezi kabul edilmiş olması ayrıyeten gözler önünde tutulmalıdır. Bütün bu yönleriyle şehir 16. yüzyıl Osmanlı'da da siyasi, kültürel, ekonomik ve nüfus açılarından büyümesini ve gelişmesini sürdürmeye devam etmiştir.⁵ Her ne kadar eski şaşalı dönemlerine hiçbir zaman dönememiş olsa da 16. yüzyıl başından itibaren ortaya çıkan ayaklanmaların Sivas'ın en azından siyasi önemini artırmaya devam ettiğini görüyoruz.⁶ Bölgede imar faaliyetlerinin artarak devam etmesinin ve Sivas'ın tam bir Osmanlı şehri görünümüne bürünmesinin önü de böylece açılmış oldu.⁷ Diğer taraftan hiç şüphe yok ki Osmanlı genelinde çıkmış olan Celali isyanları gibi başkaldırlar da şehri derinden etkilemeye devam etmiş ve özellikle 17. yüzyılda şehrin gelişimini oldukça olumsuz şekilde etkilemiştir. Anlaşılan o ki sonraları da durum pek değişmeyerek şehir 18. yüzyılın sonlarında doğru Zaralızadeler ve Çapar-zadelerin arasındaki mücadelelerin de içinde yer almıştır. 19. yüzyıla gelindiğinde ise mütesellim ile Osmanlı valileri arasındaki kalan yerli halkın isyan etmeye devam ettiğini ve bu durumun yine ancak merkezi yönetimin müdahalesi ile bir sonuca bağlanabildiği görülür.

³ Serpil Sönmez Yılmaz, *Osmanlı Klasik Çağı'nda Sivas* (İstanbul: Kitabevi, 2011), 11.

⁴ Saim Savaş, *16. Asır Anadolu'sunda Bir Tekkenin Dini ve Sosyal Tarihi: Sivas Ali Baba Zaviyesi* (Dergah Yayınları, 1992), 20-22.

⁵ Birçok araştırmacı gibi Yılmaz da Sivas'ın Osmanlı döneminde fazlasıyla önemini kaybettiğini varlığını ise ancak diğer şehirler arasında bir geçiş noktası olması hasebiyle sürdürdüğünü ifade etmektedir. Yılmaz, *Osmanlı Klasik Çağı'nda Sivas*, 51.

⁶ Ömer Demirel, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, "Sivas."

⁷ Bakınız: Ömer Demirel, *Osmanlı Döneminde Sivas Şehri ve Esnaf Teşkilatı* (Sivas: Doğan Ofset, 1998), 25-26.

Bütün bu tarihsel süreç içerisinde bir şekilde kavganın ve cidalin ortasında kendisini bulmuş olan Sivas'ın isyanlara ev sahipliği yaptığı yâda öne çıkan ayaklanmaların etki alanları içerisinde kaldığını görüyoruz. Bu makalemizde söz konusu isyanların önde gelenleri ele alınacak ve bunların Sivas şehrine ve şehrin söz konusu ayaklanmalara etkisi kısaca incelenmeye çalışacaktır. Özellikle Selçuklular dönemi sonrasındaki görkemli tarihinden Osmanlı döneminde daha mütevazı bir görünüme bürünen şehrin, 16. yüzyılda kendisine yüklenmiş olan yeni rolün nasıl şekillendiği ortaya konulmaya çalışılacaktır. Böylece hem şehrin köklü tarihinden getirmiş olduğu demografik ve sosyoekonomik yapının mevcut ayaklanmalara etkisi anlamlandırılmaya çalışılacak hem de Osmanlı yöneticilerin Sivas'ta izledikleri politikalar anlamlandırılmaya çalışılacaktır.

Yukarıda yapmış olduğumuz tüm açıklamaları destekler mahiyette Osmanlı'nın bölgede etkin olmasına müteakip yapılan elimizdeki ilk tahrir kayıtları Fatih dönemine ait olup bölgenin çok kültürlü bir yapısını açıkça ortaya koymaktadır. Buna göre nüfusun oldukça az olduğunun gözlemlendiği bu ilk kayıtlarda 16 mahalleden oluşan şehrin, Müslüman ve gayri Müslimlerden oluştuğu ve toplamda 567 haneden müteşekkil olduğu görülür. Fatih döneminin getirdiği imar faaliyetlerinin etkisini gösterdiğini ve 1519-1520 yıllara geldiğimizde ise mahalle sayısı 20'e ulaşırken hane sayısının ise 1327'e ulaştığı görülür. Yine 1553-1554 yıllarında ise mahalle sayısı 32'ye çıkar iken hane sayısının 2379'a ulaştığı görülmektedir. Son olarak 1574 yılındaki tahrir defterine göre şehirde mahalle sayısı 40'a çıkarken hane sayısı yaklaşık bin artışla 3376'a kadar ulaşmıştır.⁸ Burada asıl şayanı dikkat olan ise tüm bu yıllar boyunca gayri Müslim nüfusun Müslümanlardan daha fazla olmasıdır.⁹ Farklı çalışmalar bu gerçekliği fazlasıyla ortaya koymakla beraber bunlardan en ilginç olan Yılmaz'ın 15 ve 16. yüzyıldaki neferler üzerine yaptığı çalışma olsa gerektir. Buna göre 1454 yılında Müslüman nefer sayısı 246 gözükmüşken bu oran gayri Müslimlerde 346 tekabül etmektedir. 1485 yılında Müslümanların sayısı 339 çıkar iken gayri Müslümler neredeyse 200 artışla 568'e ulaşmıştır. 1519 yılında bu oranın fazlasıyla açılarak Müslümanlarda sadece 407 iken gayri Müslimlerde 1007

⁸ A.g.e., 22-27, 63.

⁹ Sönmez 15 ve 16. Yüzyıllarda Sivas'ı Osmanlı'nın diğer şehirleri ile karşılaştırdığında kenti gayri Müslimlerin en yoğun yaşadığı yerleşke olarak tanımlar. Buna göre Eyaleti Rum'un içinde yer alan Kayseri ve Tokat gibi diğer şehirlerle kıyaslandığında Sivas'taki gayri Müslim oranı açık ara öndedir. Bakınız: Yılmaz, *Osmanlı Klasik Çağı'nda Sivas*, 101-102.

kadar çıktığı görülür. İlginç şekilde aradaki bu büyük fark 1553 yılına geldiğinde Müslümanların lehine değişerek 1143'e karşılık 1230 gayri Müslime dönüşmüştür. 1572 yılında ise aradaki fark tekrar kısmen açılarak 1304 Müslüman neferine karşılık 2101 gayri Müslime dönüşmüştür ki bu durum 19. yüzyıla kadar aşağı yukarı bu şekilde devam etmiştir.¹⁰

Dönemin diğer Anadolu şehirleriyle karşılaştırıldığında oldukça fazla bir zimmi nüfusa sahip olduğu anlaşılan Sivas şehrinde ki gayri Müslim nüfusunun mahiyeti hakkında pek bir bilgiye sahip değiliz.¹¹ Fakat Demirel'in özellikle 19. yüzyıl Sivas nüfus çalışmalarının da desteklediği üzere söz konusu gayri Müslim nüfusunun büyük bir kısmı Ermenilerden oluşsa gerektir.¹² Gayri Müslim nüfusun fazlalığı Osmanlı topluluğunda çok sık görmeye alışık olmadığımız bir takım uygulamaların Sivas'ta daha fazla görülebilmesinin önünü de açmışa benziyor. Mesela yönetim görevi olması hasebiyle normalde sadece Müslümanlara tevcih edilmesi beklenen kethüdalık görevinin Sivas'ta gayri Müslimlerle de paylaşıldığının örneklerine rastlamaktayız.¹³ Bunun yanında tartışmalı olmakla beraber 15. yüzyıla ait tahrir defterlerinde Müslüman ve gayri Müslimlerin aynı mahalle içerisinde yaşadıklarına dair bir takım bilgilere de rastlamaktayız. Söz konusu durumun benzer örneklerine 16. yüzyılın sonlarında daha net bir şekilde ortaya konulabilmektedir.¹⁴ 1574 yılına ait bir muassal defterinde üç mahallede Müslim ve gayri Müslimlerin bir arada yaşadığı görülmüştür. Bu durum artarak devam ederken 19. yüzyıla geldiğinde ise toplam sayısı 56'ya ulaşmış olan Sivas mahalleleri arasında birlikte oturan mahalle sayısının 35'e çıktığı anlaşılmıştır. Bu haliyle sadece Müslümanların oturduğu mahalle sayısı 21'de kalarak genel toplam içerisinde azınlığı teşkil eder olmuştur.¹⁵

Şu ana kadar ortaya koyulmaya çalışılan sosyokültürel yapı göz önüne alındığında 16. yüzyılda Osmanlı genelinde ve Sivas özelinde vuku bulmuş isyanlara baktığımızda başlangıçta Sivas'ta ağırlıklı olarak dini temayüllü

¹⁰ A.g.e., 65, 96.

¹¹ A.g.e., 100. Tahrir defterlerinin dönemin demografik yapısını yansıtmada ortaya koydukları bir takım sorunlar için bakınız: A.g.e., 81-142.

¹² Bakınız: Ömer Demirel, "Sosyo-Ekonomik Açıdan Osmanlı Dönemi Sivas Ermenileri," in *Osmanlı Dönemi Sivas Şehri - Makaleler* - (Ankara: İskitler, 2006). Bu durum Polonyalı Simeon'un seyahati de doğrular mahiyettedir. Der Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, çev. Saro Dadyan (İstanbul: Everest Yayınları, 2013).

¹³ Demirel, *Osmanlı Döneminde Sivas Şehri ve Esnaf Teşkilatı*, 66.

¹⁴ Yılmaz, *Osmanlı Klasik Çağı'nda Sivas*, 52, 55-56.

¹⁵ Savaş, *16. Asır Anadolu'sunda Bir Tekkenin Dini ve Sosyal Tarihi: Sivas Ali Baba Zaviyesi*, 26.

başkaldırıların ön plana çıktığı görülmektedir. Hiç şüphesiz ki bu isyanların en önde geleni Şahkulu isyanı olup bu ayaklanmada Sivas'ın yeri ve öneminden bahsetmek konumuz açısından oldukça değerlidir. Anadolu'da ortaya çıkan düzensizlik ve karışıklıkların ortaya çıkardığı bu isyanda insan kitlelerini Şii temayüllü ve Şah İsmail taraftarı propagandalarla bir araya toplanılmıştır. Burada bizim için asıl önemli olan isyanın dini birtakım ayrılıkçı fikir ve düşüncelere dayandırılarak Osmanlı hanedanlığının devleti yönetme hakkını ret eden 'heteredoks' dini iddialarla ortaya çıkmış olmasıdır. Bu yaklaşımların Sivas şehrinde neşv ü nemâ bulabilmesi ise yine yukarıdaki açıklamalarla ilişkilendirmek mümkündür.

Osmanlı şehzadeleri arasındaki saltanat mücadelesinin kızıştığı bir döneme denk gelen Şahkulu isyanının öncesinde Sivas'ın da içinde bulunduğu şehirlerde Şah İsmail gözetiminde bir takım kışkırtma faaliyetlerinde bulunduğu bilinmektedir.¹⁶ Şahkulu'nun babası Hasan Halife'nin Şah İsmail'in babası olan Şeyh Haydar'ın hizmetinde çalıştıktan bir müddet sonra memleketi olan Antalya ve civarına taşınmıştır. Osmanlı Devleti'nin durumun vahametini başlangıçta kavrayamadığına dair birtakım deliller elimizde mevcuttur. Mesela anonim bir kaynağa göre II. Beyazıt'ın her sene Hasan Halife'yi altı yedi bin akçe sadaka ile ödüllendirildiğini söyler.¹⁷ Her ne kadar Sultan Beyazıt'ın böyle bir taltifte bulunduğunu ispat etmek zor ise de eserin devamında da ima edildiği üzere "*meğer kızılbaş imiş*" ibaresinden de anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti'nin böyle bir ayaklanmaya hazırlıklı olmadığını kabul etmek akla yatkın gözükmektedir. Zira bu tür bir kalkışmadan ilk önce haberdar olması beklenen Anadolu Beylerbeyi Karagöz Paşa'nın dahi son ana kadar olan biten hiçbir şeyin farkında olmadığı açıkça dile getirilmiştir.¹⁸ Neticede Şahkulu'nun Osmanlı ordularına karşı beklenmedik başarıları Osmanlı Devlet teşkilatının zaafalarını destekler mahiyettedir.¹⁹

¹⁶ "*Şehzâdelerin harekâtı ve inkılâblarını işidüb, görür ki, memleket hâli, hâris yok, meydân-ı saltanatda kimesne görünmez, fâris yok.*" Celâl-zâde Mustafa, *Selîm-Nâme*, haz. Ahmet Uğur (Başbakanlık Basımevi, 1990), 71.

¹⁷ Anonim, *Tevârîh-i Âl-i Osman* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1992), 132.

¹⁸ "*Memleket ser-â-ser herc-ü-merc olub, 'akibetü'l-emr hücumları ol şehri meşhûra olıcak, anda beğlerbeği olan Karagöz Paşa dahî vücûdî kâmeti libâs-ı idrâkden 'ari, ma'ârif-ü-fazâyılden 'ari ve beri' memleket-ârâlığa liyâkat ve istihkâk fazl-ü-kemâl ile olduğundan bî-haber olmuşdı.*" Celâl-zâde Mustafa, *Selîm-Nâme*, 73.

¹⁹ Her ne kadar Uluçay isyanının Rumeli'ye kadar yayılmasını Şahkulu'nun casuslarının yakalanmasına bağlasa da bu durumu Osmanlı Devleti'nin teyakkuz halinde oluşundan ziyade isyanın ne kadar kapsamlı tasarlandığının göstergesi olarak yorumlamak gerekir. Zira Uluçay sonrasında Rumeli sipahilerinin isyana katılmamalarının sebebi olarak bir-

Kaynaklardan anlaşılan o ki Osmanlı Devleti kimin isyanın bir parçası, kimin ise devlet taraftarı olduğunun tespit etmekte büyük bir sıkıntı yaşamaktadır. Şehzade Korkut'un defterdarının yazdıkları da bu gerçeği doğrular niteliktedir. "...bize muavenet suretinde asker olan bazı sipahilerden ve gayrı kura halkından anlara tabi' olub bizim askeri ortaya alub askerden beş yüz mikdarı kimesneyi şehid eylediler."²⁰ Devlet askerinin bu isyanın içinde yer almasının sebebi Osmanlı'nın tamda içinde bulunduğu kargaşa ve belirsizlik döneminde geleceğini Şahkulu'nun başarısında ve sonrasında ondan mansıp elde etme isteğinde olduğu rahatlıkla söylenebilir.²¹ Hatta Osmanlı Şehzadesi Ahmet'in oğlu Murat'ın Şahkulu'nun başarılarına müteakip ayaklanmaya katılmayı tercih ederek etrafına asiler toplamaya başladı²² ve bunlara II. Beyazıt'ın oğlu Karaman Beylerbeyi Şehinşah'ın da bir şekilde dâhil olduğu bazı Osmanlı kaynaklarında dahi dile getirilmektedir.²³

Şehzade Selim'in taht yarışında öne çıkmadan önce Şehzade Ahmet'in oğlu Murat'ın Kızılbaşlara bir tarafgirliğinin olmadığını aksine onların önde gelenlerini hapse attırdığını biliyoruz.²⁴ Zamanla taht mücadelesinde Şehzade Selim'in öne çıkmış olması Murat'ın (olasıdır ki babasının da gizli desteği ile) Kızılbaşlarla işbirliğine girerek Selim'e karşı güçlü bir

çoğunun Yavuz'un birliklerine dâhil olmasına veya II. Beyazıt'ın Yavuz'a karşı Rumeli sipahilerini Edirne'ye çağırmasına bağlamaktadır. Dolayısıyla söz konusu olan sistemli bir takiple isyan edebileceklerin devlet tarafından takip edilmesi yâda sıkı kontrolleri değil Beyazıt'ın oğulları arasındaki saltanat mücadelesi çerçevesinde Edirne'deki Rumeli askerlerinin sevk ve idare edilmesinin gerekliliğidir. M. Çağatay Uluçay, "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 6, no. 9 (1954): 63.

²⁰ A.g.e., 66.

²¹ "Şahkulu kuvvetleri hem reisleri Şahkulu'dur, amirane hareket edüp kimin beylerbeyi edinüb kimine yer yer subaşılık verüb bu üzere dimağları fesada varub" A.g.e., 67.

²² Osmanlı belgelerinde Şehzade Murat'ın Kara İskender'in kıskırtmalarıyla asileri temsil eden kızıl bir başlık (*sürhser*) takmakla yetinmeyip ayaklanmaları teşvik eden İsa Halife'nin oğlunu hapisten çıkararak kendi adamı yapmıştı. Son olarak ise etrafına Şahkulu hareketi adına askerler toplayarak birçok insanın öldürülmesine vesile oldu. İsyanın amacına ulaşamaması üzerine ise babasına mektup yazarak beraber İran'a geçmeyi önerdiyse de bunun kabul edilmesi üzerine diğer Şii sofilerle Şah İsmail'e sığınmıştır. M. Çağatay Uluçay, "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 7, no. 10 (1954): 127-131. Celâl-zâde de bu durumu desteklemektedir. "Sultân Murâd'ı bu husus için kadile Kızılbaş tâyifesine mütâba't ve inkıyâd itdürüb, başına tâc-ı surh giyüb, âyîn-i İslâmî terk itdürdüler." Celâl-zâde Mustafa, *Selim-Nâme*, 102.

²³ Uluçay, "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?," 68-69.

²⁴ Rıza Yıldırım, "An Ottoman Prince Wearing a Qizilbash Taj: The Enigmatic Career of Sultan Murad and Qizilbash Affairs in Ottoman Domestic Politics, 1510-1513," *Turcica* 43 (January 2011): 99.

ordu oluşturmayı hedeflemiş olabileceği düşünülebilir.²⁵ Toplumda ve devletin en üst düzeyindeki bu kutuplaşmaya göre Şahkulu Şehzade Ahmet'i desteklerken yeniçeriler ise Şehzade Selim'in tarafında yer alıyorlardı.²⁶ Neticede Ahmet babasına karşı başkaldırısında isyana katılan ve haksızlığa uğratıldıklarını düşünenlerin gözünde mevcut devlet görevlerinin yeniden dağıtılma umudunu temsil ediyorken, yeniçeri önderliğinde devletin önemli mevkiilerinde yer alanlar ise Selim ile imtiyazlarını korumayı hedefliyorlardı. Bütün bu gelişmeler beraberinde II. Beyazıt'ın yeniçeriler baskısıyla görevden el çektirilmesinin de yolunu açmıştır.²⁷

İsyandan oldukça geç haberdar edildiği anlaşılan II. Beyazıt'ın²⁸ bu merhalede bütün devlet imkânlarını seferber ederek Şehzade Ahmet ile oğlunun yanı sıra, vezirleri Ali Paşa ve Hersekoğlu ile kapıkulu halkı ve yeniçerileri isyanı bastırmakla görevlendirmesi devletin durumu ne kadar ciddiye almaya başladığını gösterir. Yine Şehzade Ahmet taraftarı olduğu düşünülen Ali Paşa'nın isyanı taht kavgalarında Şehzade Ahmet'in lehine kullanmaya çalışması düşünmeye değerdir.²⁹ Onun aceleciliği ve ısrarla isyanı bastırmaya çalışması muhtemel bir zaferle hamisi Ahmet'in padişah yapılmasının önünü açmak olarak yorumlanabilir.³⁰ Asilerin üzerine

²⁵ A.g.e., 92-93.

²⁶ Caroline Finkel, *Osman's Dream: The Story of the Ottoman Empire, 1300-1923* (New York: Basic Books, 2006), 101.

²⁷ Şehzade Korkut kardeşi Selim'e yazdığı iddia edilen mektupta yeniçeri askerinin taht mücadelesinde ki yeri ve önemini açıkça ortaya koymuştur. "*Şek ve şühbe kalmadı, pâdişâhlık hususı 'askerin hüsn-i ikdâm ve kemâl-i ihtimâmlarına mufavvaz ve merbût imiş. 'Ale'l-husûs Yeniçerinin mübâşereti olmayınca müyyesser değil imiş*" Celâl-zâde Mustafa, *Selim-Nâme*, 93. Finkel bundan sonra Sultan olma temayülünü şu şekilde özetliyor "whatever the Ottoman succession practice in theory, it was the janissaries who made and unmade sultans." Finkel, *Osman's Dream: The Story of the Ottoman Empire, 1300-1923*, 102.

²⁸ "Kendi yetkilerini vezirlerin ellerine teslim edip onların dürüstlüklerine fazlasıyla güvenerek gelişen olaylardan haberi ve ülkenin düzenini bozam hastalıkların kaynaklarından da bilgisi yok idi." Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih 4* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 43-44.

²⁹ "Asıl maksudumuz Sultân Ahmed ahoâlidir, 'isyan ve tuğyân iden melâhîde husûsî dahi murâdımıza muvafık vâki' oldu." Celâl-zâde Mustafa, *Selim-Nâme*, 76. "Aslında Paşa'nın gerçek amacı Sultan Ahmed'le buluşarak onun saltanat tahtına oturmasıyla ilgili ilk hazırlıkları yapmak ve de yeni padişahı iş başına getirmektir." Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih 4*, 44.

³⁰ Ali Paşa'nın Şehzade Ahmet'i Şahkulu'yu takip edip tehlikeye atmamak için Ahmet'e yazdığı mektupta "Bir avuç terk-i bî-devletin ardına düşmek sizlere nâ revadır. Henüz ben yakın iken varayın haklarından geleysin dahi emr-i saltanat sizlere mukarrer kılınmıştır, heman payitahta revane olalım bî-mezahım ağıyar verib taht-ı Devlete süvar olun..." Uluçay, "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?," 71. Aslında Sadrazam Ali Paşa'nın ordu komutanı olarak atanıp Şahkulu'nun üzerine gönderilmesi Sultan Beyazıt'ın Şehzade Ahmet'i başa geçirme noktasında stratejik bir hamlesi olarak da görülebilir. Her hâlükârda hem Sultan hem de veziri isyanı bastırılmasında Ahmet'in elde etmesini umdukları itibar ile onu padişah-

yürüyen Ali Paşa Şahkulu'na yetişerek başarıyla savaştıysa da 2 Haziran 1511'de şehit olmaktan kurtulamadı.³¹ Aynı savaşta Şahkulu ise önce tutsak alınmış ardından katledilmiştir.³² Geriye kalan Şahkulu kuvvetleri Sivas'ında içinde bulunduğu sınır şehirlerinden kaçarak Şah İsmail'e sığındıysa da ileri gelenleri yol üzerinde Şah'ın kervanına saldırdıkları gerekçesiyle öldürüldüler. II. Beyazıt'ın oğulları arasında ki saltanat mücadelesinin son evresini oluşturan bu isyan ve Selim'in rakiplerinin bu ayaklanma karşısında sergiledikleri yetersizlikler Yavuz'un önünü açmış saltanatı ele geçirmesine vesile olmuştur.³³ Trabzon valiliğinden beri Şah İsmail'e karşı başarılarıyla bilinen Selim kısa sürede Sünni İslam'ın bayraktarı olarak görülmüş ve sonrasındaki yaklaşık yüzyıllık Osmanlı devlet politikasını belirlemiştir.³⁴

Bizim konumuz açısından Şahkulu isyanını önemli kılan ise söz konusu hareketin Sivas'ta bıraktığı tesire dair birtakım izlerin bizlerde olmasıdır. Her şeyden önce Osmanlı kaynaklarında ayaklanmanın Şii mahiyetine fazlasıyla vurgu yapılmaktadır. Buna göre başlangıç tarihi olarak Şii-lerin kutsallık atfettiği Muharrem ayının 10. gününün tercih edilmesi da-

lığa yükseltmeyi hedeflemişlerdi. Yıldırım, "An Ottoman Prince Wearing a Qizilbash Taj: The Enigmatic Career of Sultan Murad and Qizilbash Affairs in Ottoman Domestic Politics, 1510-1513," 96.

³¹ Ali Paşa'yı bu kadar acele etmeye sevk eden muhtemelen Selim'e Rumeli'de Semendre sancağının verilmesi ve saltanat yolunda çok önemli bir kazanım elde etmesiydi. Bakınız: Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih* 4, 59-60.

³² Ahmet Refik, *Onaltıncı Asırda Râfızîlik ve Bektâşîlik* (İstanbul: Ufuk Matbaası, 1994), 26. Aslında Osman kaynakları Şahkulu'nun akıbeti hususunda çelişkili ifadeler barındırmaktadır. Net olan şey ise bu olaydan sonra onun kendisinin tarih sahnesinden tamamen çekilmiş olmasıdır. Bakınız: Celâl-zâde Mustafa, *Selim-Nâme*, 83.

³³ Saltanat mücadelesinde Şehzade Selim'in en büyük rakibi olduğu anlaşılan ve II. Beyazıt tarafından da tercih edilen Şehzade Ahmet'in Şahkulu'na karşı istenilen başarıyı gösterememesi kaynaklarda onun şiddetle eleştirilebilmesine ve uzun vadede üstün konumunu kaybetmesine sebep olmuştur. "[Yeniçeriler] Cümlesi bir yere gelüb âdet-i me'lûfeleri üzre guluv iylediler ve itdiler ki Şeytân Kuli uğraşında Sultân Ahmed Ali Paşaya imdâda cür'et idemeyüb haofından eyaletine çekilüb gide 'ırz-ı saltanatı kayırmak kaydıman olmayub terk-i namus ide. Bâ husus ol tâ'ife-i fesâd kendü sancağına karib bulunmuş iken ve atabe-i ulyadan yanına sipâh-ı firâvân ta'yîn olunmuş iken min bâd andan bir merdâne hareket sâdr ve dilrâne cümbüş zâhîr olmaya. Bu ma'küle ten perver olan makâm-ı hilâfete neden istihkak bulur ve pâdişâhlığa ne hüner isbâti ile lâyük olur." Süleyman Lokmacı, "Solak-zâde Tarihi'nin Tahlili ve Metin Tenkidi" (Doktora, Atatürk Üniversitesi, 2015), 434. Ayrıca bakınız: Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih* 4, 77-78. Yıldırım bu durumu şöyle yorumlamaktadır "Selim paradoxically owes the Ottoman throne to his formidable enemy, namely the Qizilbash." Yıldırım, "An Ottoman Prince Wearing a Qizilbash Taj: The Enigmatic Career of Sultan Murad and Qizilbash Affairs in Ottoman Domestic Politics, 1510-1513," 97.

³⁴ Hakkı Erdem Çıpa, *The Making of Selim: Succession, Legitimacy, and Memory in the Early Modern Ottoman World* (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2017), 48.

ha en başından dini bir temayülle yola çıkıldığını göstermektedir.³⁵ Zaman zaman İsmail Şah'ın halefi olarak dahi zikredilen Şahkulu'nu asıl önemli kılan ise işte bu Şii mezhebine olan yakınlığıdır. Bu dönemde bir manada Sünni İslam'ın savunuculuğunu üstlenmeye mecbur bırakılmış olan Osmanlı Devleti için bu durumun kabul edilebilirliği söz konusu değildir. Dolayısıyla Osmanlı erkânı Şahkulu hareketini ısrarlarla sapkın bir girişim olarak göstermeye çalışmıştır. Şahkulu ve adamlarının yaptığı iddia eden hareketlere atıfta bulunarak onların İslam dışı tavırlarına vurgu yapılmaktadır. Buna göre asiler girdikleri şehirleri ve orada bulunan mescit ve zaviyeleri yıkmakla suçlanmaktadır. Hatta buldukları kutsal kitapları da (*Kelâmullahı*) yakmakla ve yeri geldiğinde ise söz konusu kitapları ayakların altına alıp çiğnemekle itham edildiler.³⁶ Takındıkları ahval ve harekâtın İslam ve şeriata aykırılı özellikle vurgulanmaktaydı.³⁷ İsyan taraftarlarının Şahkulu'nu mehdi olmanın yanı sıra yer yer bir peygamber ve hatta Allah olarak gördüklerine dair emarelerin olduğunun iddia edilmesi bunlardan öne çıkanlardı.³⁸ Halk arasında Şeyhoğlu yâda Şahkulu Baba Tekeli gibi isimlerle anılmasına karşılık Osmanlı kaynaklarında özellikle Şeytankulu ya da onunla isyana katılanlar için hariciler, İslam ile din düşmanları ve erbâb-ı dalâl ibarelerinin tercih edilmesi de yine tesadüfi değildir.³⁹ Hatta isyana katılarak Kızılbaş olmakla suçlanan Şehzade Murat'ın hareketini dinden çıkma olarak bile yorumlayanlar dahi olmuştur.⁴⁰ Diğer taraftan Şahkulu'nun sonunun ne olduğunun bilinmemesini onun davasının haksızlığına delil sayarak, bu düşüncüyü destekleyen bir hadiseye atıfta bulunulması da bu ayaklanmaya karşı girişilen mücadelenin dini meşruiyetini arttırma çabası olarak da görülebilir.⁴¹

Osmanlı Devleti'nde Şii yanlı isyanlar hiçbir zaman tam olarak son bulmadı. Şah İsmail'in etkisi Çaldıran Savaşından sonra (1514) büyük ölçüde ortadan kalmakla beraber onun tohumlarını ektiği ayrılıkçı düşünce varlığını korumaya devam etti. Bu bağlamda 1519 daha öncekilere benzer bir şekilde mehdi olduğu iddiasıyla ortaya çıkan Şeyh Celal'in ayaklan-

³⁵ Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih* 4, 43.

³⁶ Uluçay, "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?," 67.

³⁷ *Anılmaz dilde hiç nâm-ı şerî'at, Dökülmüş toprağa çâm-ı şerî'at ve yine Şarâb-u-hamr içildi âşikâre, Harâmî başladı sayd-u-şikâre* Celâl-zâde Mustafa, *Selim-Nâme*, 72.

³⁸ Uluçay, "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?," 65.

³⁹ Celâl-zâde Mustafa, *Selim-Nâme*, 70, 84, 91 and 97.

⁴⁰ "âyin-i İslâmî terk itdürdüler." A.g.e., 102.

⁴¹ "Allahu Te'âlâ'ya bir kavmin şerrinden isti'âze iderim ki, cem'iyet itseler müteferrik olmalıyalar, ve müteferrik olsalar, kimlerdir ve ne yere gittikleri ma'lum olunmayub bilinmiye" A.g.e., 83.

ması da konumuz açısından irdelenmesi gerekmektedir.⁴² Anadolu'da onlarca yıldır oluşmuş olan huzursuzlukların yüz üstüne çıktığı bir aşamada Amasya'daki Turhal kasabasında bir mağaraya sığınan ve abdallar giysisiyle dolaşan Şeyh Celal etrafında zamanla yaklaşık 20 000 insanın toplandığı iddia ediliyor.⁴³ Daha sonra Tokat şehrine geçmek durumunda kalan Celal ve taraftarlarının etrafına saldırmaya başlamaları üzerine Şadi Paşa tarafından durdurulmaya çalışıldıysa da paşa başarılı olamadı.⁴⁴ Bunun üzerine Ferhat Paşa komutasında bir Osmanlı ordusu üzerlerine gönderilmesine karar verildi. Fakat yaklaşan Osmanlı ordusundan çeken şeyh Sivas'a kaçmayı tercih etmesi oldukça manidardır. Durumdan haberdar edilen ve yardım etmesi istenilen Şehsüvar Oğlu Ali Bey Celal'e yakın olmanın avantajını kullanarak Akşehir civarlarında asilere saldırarak 24 Nisan 1519'da Celali canlı ele geçirdikten sonra öldürdü. Böylece henüz Ankara yakınlarında olduğu anlaşılan Ferhat Paşa olaya müdahale etmesine gerek kalmadan ayaklanma bastırılmış oldu.

Bizim açışımızdan bu kısa süren ayaklanmayı önemli yapan ise Şeyh Celal'in kendine sığınak yeri olarak dönemin bazı diğer önemli asi liderlerinde de olduğu gibi Sivas'ı tercih etmesidir. Celal hareketine en başından itibaren dini bir mahiyet katmaya çalışmış ve kendisini sonrasında mehdi olarak tanıtmıştır.⁴⁵ Bu yönüyle ondan önce ve sonra gelen dini-ideolojik ayaklanmalar zincirinin önemli bir halkasını teşkil etmektedir. Anlaşılan o ki bu aykırı düşünce en zor zamanında Sivas'ın sosyokültürel atmosferinden istifade etmek istemiştir. Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin bu tür isyanlara yaklaşımının da gittikçe sertleştiği ve bu bağlamda yapılan girişimlerin hiçbir şekilde müsamaha gösterilmediği görülür. Mesela daha önceki genel eğilimin aksine Ali Bey Celal'i yakaladıktan hemen sonra onu öldürmekle en ufak bir tereddüt etmemiş hatta onun cesedini parçalara bölmüştür.⁴⁶ İdeolojik olarak da ortada dolaşan iddiaları yatıştırmak maksadıyla gerek Celal'in gerekte onun müritlerinin sapıklıkları özellikle dile getirilmeye çalışılmıştır. İsyana katılanları bir taraftan '*kaom-i dalâlet-*

⁴² Şeyh Celal ve isyanı önemli kılan unsurlardan biriside ondan sonra Anadolu'da çıkan diğer isyanlarında onun adıyla anılagelmiş olmasıdır. Her ne kadar kapsam ve içeri birbirlerinden çok farklı olmakla beraber onun ismiyle anılan diğer insanlar bize bir dönemin düşünce yapısını anlatması bakımından önemlidir.

⁴³ Mustafa Nuri Paşa, *Netayicül Vukuat: Kurumlar ve Örgütleriyle Osmanlı Tarih I-II* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1979), 88. Refik'e göre bu sayı 20 000'den fazla piyade ve süvariden oluşuyordu. Ahmet Refik, *Onaltıncı Asırda Râfîzîlik ve Bektâşîlik*, 28.

⁴⁴ Selâhattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim* (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1969), 96.

⁴⁵ Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih* 4, 347.

⁴⁶ "[Ali Bey] Celâl'i ele geçirdi ve 'her parçasını kulağı kadar etti.'" Ahmet Refik, *Onaltıncı Asırda Râfîzîlik ve Bektâşîlik*, 28. Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, 98, fn 507.

ğışe ve fesâd-endîşe' olarak tanımlarken bir taraftan da 'mülhidler' olarak görmektedir.⁴⁷ Onun mehdilik iddiasıyla yetinmediği aksine etrafındaki Kızılbaşları kendine taptırdığı ve hatta secde ettirdiği diğer iddialar arasında yer almaktadır. Bir yandan insanları kendi dinine (daha doğrusu 'dinsizliğine') irşat etmek için isyan çıkardığı ve bir diğer taraftan da bu haliyle tüm kâfirler (*münkir*) gitse onun geride kalma arzusunda olduğu dile getirilerek onu İslam dinini ve Allah'ı inkâr eden bir inançsız olarak tanımlandı.⁴⁸ Dolayısıyla mücadele yalnızca dini bir ideoloji ile yola çıkanların bedenleri ortadan kaldırmak değil aynı zamanda onların fikirlerini bunun pek mümkün olmadığı durumda ise onları insanların gözünden düşürmenin yollarının arandığı görünmektedir.

Celali isyanı ile benzer mahiyetler taşıyan ve en ciddi kalender ayaklanması olarak görülen Kalender Şah isyanı da bu bağlamda incelenebilir. 1527 yılında Hacı Bektaş-ı Veli torunlarından olduğu iddiası ile ortaya çıkan Kalender'in Safevîler tarafından desteklediği rahatlıkla söylenebilir. Daha önceki Şii isyanlarında olduğu gibi ilk olarak Türkmen ayrılıkçı toplulukların desteğini alan bu isyan zaman içerisinde kapsama alanını yönetimden memnun olmayan sivil ve askeri mensupların katılımıyla genişletmiştir. Öncekilerden çokta farklı olmayarak Kalender'in kendisini 'mehdî-i zaman' olarak tanıtip bağımsızlığın sembolü olarak nitelendirilebilecek bayraklar açtığı kaynaklarda geçmektedir.⁴⁹ Bunun yanında Kalender'in hedefinin sultan olmak olduğu ve bu sebeple birçok insanın kanına girdiği dile getirilmektedir.⁵⁰ Dolayısıyla isyan birçok unsuru içinde barındıran bir yapıdan son raddede Osmanlı Devlet otoritesinin meşruluğunu ret eden bir mahiyete dönüş yapmıştır. Etrafına toplananlarında yer yer 'müfsid' ve yer yer de 'mülhid meşreb ve bî mezheb' şeklinde tanımlanmış olması Osmanlı düşünürlerinin bu tür isyanları benzer şekillerde tanımladığı şeklinde yorumlanabilir. Kalender Şah'ın hareketinin de önemli başarılar elde etmeye başlaması Osmanlı Devleti'ni yine daha kökten tedbirler almaya zorlamıştır. Kaynaklarda 20 000 – 30 000 civarında oldukları iddia edilen asilere karşı Kanuni'nin veziri Makbul İbrahim Paşa'nın gönderilmesi aslında Osmanlı Devleti'nin dini başkaldırlara yaklaşımın-

⁴⁷ Celâl-zâde Mustafa, *Selim-Nâme*, 214. Benzer ifadeleri Solakzade'nin de kullandığını görüyoruz. "...Celâl nâm bir mülhid bed fi'âl ki Serdefter-i ehl-i dalâl idi" Lokmacı, "Solak-zâde Tarihi'nin Tahlili ve Metin Tenkidi," 513.

⁴⁸ Şükrî-i Bitlîsî, *Selim-Nâme* (İstanbul: İsis, 1995), 366-367.

⁴⁹ Lokmacı, "Solak-zâde Tarihi'nin Tahlili ve Metin Tenkidi," 565.

⁵⁰ Celâl-zâde Mustafa, *Geschichte Sultan Süleyman Kânûnîs von 1520 bis 1557, oder Tabakâtu'l-memâlik ve derecât ul-mesâlik* (Wiesbaden: Franz Steiner, 1981), 165a.

daki olgunlaşmanın bir göstergesi niteliğindedir. Nitekim isyanın ağırlıkla devlet yönetiminden şu yâda bu şekilde memnun olmayan kişilerin desteğini alarak büyüdüğünün farkında olan İbrahim Paşa işe hoşnutsuz insanların beklentilerini karşılamakla başladı.⁵¹ Neticede Kalender Şah'ın yanında ışık ve abdal olarak anılan kendi müritleri dışında kimsenin kalmadığı hususunda Osmanlı kaynakları hem fikir durumdadırlar.⁵² Bunun sonrasında ise gerek Kalender gerekse ona tabi olmuş olan taraftarları öldürülerek isyana 21 Haziran 1527'de tamamen son verilmiştir. Devletin isyanın bastırılmasının hemen sonrasında Bektaşî tarikatının Anadolu'da ki faaliyetlerine son verilmiş ve liderleri gözetim altında tutulmuştur.⁵³

Yine dini temayüllü olan bu isyana karşı Osmanlı tarihçilerinin takındığı tavır isyan edenlerin dayanak noktalarını ortadan kaldırmaya yöneliktir. Örneğin Peçevi tarihinde yazar Haçî Bektaşî'ye dayandırılan bu isyanı gayri meşru kılmak adına 'güvenilir kaynaklara dayanarak' şöyle yazmaktadır. Beyazıd-ı Veli zamanında Anadolu'da Ankara'ya kadar gelen Şah İsmail Hacı Bektaşî'nin mezarı yakınlarında konakladığında rüyasında Hacı Bektaş kendisine görülür. İsmail'in Azerbaycan'a geri dönüşünü İsmail'in düşünde kendisine "oğlan, gerisin geriye git, yoksa seni fena ederim" ifadelerine dayandırılmaktadır.⁵⁴ Böylece hem Hacı Bektaşî Veli'nin hem de onun Anadolu'da taraftar bulan öğretisinin Safevi propagandasını desteklemediği dolayısıyla bu cihetle aynı davaya hizmet edemeyecekleri ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Diğer taraftan girilen mücadele iyi ve kötünün mücadelesi olarak aktarılmakta Osmanlı kuvvetleri için 'İslam askeri' ibaresi tercih edilirken Kalender'in taraftarları 'eşkiya,' 'sapık inançlı' veya 'hayırsızlar derneği' gibi tabirlerle anılageldi. Aslında kullanılan bir terimolojiden Osmanlı Devleti'nin isyan edenleri kendi içerisinde farklı sınıflara ayırdıkları ve bunlardan sadece 'sapık inançlı' olarak tabir edilenlerle sonuna kadar savaşmayı tercih edip diğerlerini bir şekilde tekrar sisteme

⁵¹ "Şöyle ki badel yeom kadimi tîmârları yine kendülere mukarrer olunsa ve uslûb-ı sâbık üzre herkes gedüğünde bulunsa bilâ şübhe hârîcilerden muferâkat belki nefret iderler idi diyü müşâvere 'ale-l-ittifâk bu siyâk üzerine karâr virildikde..." Lokmacı, "Solak-zâde Tarihi'nin Tahlili ve Metin Tenkidi," 567.

⁵² Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Süflük: Kalenderiler (XIV-XVII. Yüzyıllar)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992), 134. "...Kalender derbeder ancak kendüye hevâdar bir nice nâ trâş ve nâ hemvâr ve bir bölük müfsid ve bî itibâr eşkiyâlar ile kaldı." Lokmacı, "Solak-zâde Tarihi'nin Tahlili ve Metin Tenkidi," 567.

⁵³ Bakınız: Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Süflük: Kalenderiler (XIV-XVII. Yüzyıllar)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992).

⁵⁴ Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi I*, çev. Bekir Sıtkı Baykal (Ankara: Başbakanlık Matbaası, 1981), 92-93.

dâhil etmenin yollarını aradığını görüyoruz.⁵⁵ İbrahim Paşa daha önce hiç görülmemiş bir şekilde ileride sürdürülecek olan mücadelelerde daha önceki çatışmalara katılıp yenilmiş olan askerlerin ordusuna dâhil olmasına müsaade etmedi. Ayrıca herhangi bir şekilde orduda yer alma imkânı bulup önceki yenilgilerden bahsedenler tespit edilmesi durumunda ise zaafa yol açmaması için idamla cezalandırılmasını istedi. Etrafında ise sadece mevcut Osmanlı sisteminin devamından yana olması beklenene kapıkulu birliklerini bıraktı.⁵⁶ Bütün bunlar Osmanlı Devlet adamlarının daha önceki acı deneyimlerden fazlasıyla ders aldıklarını ve ona göre yeni bir yol haritası oluşturduklarının göstergesi niteliğindedir. Zira Kalender isyanının etkilerinin henüz hissedildiği bir ortamda Pir Sultan Abdal'ın da müritleriyle beraber başkaldırıda bulunması önemlidir. Bu dönemde ki Kızılbaş anlayışının en önemli temsilcisi olan ve hayatının büyük bir kısmını Sivas'ın Yıldızeli ilçesinde geçiren Pir Sultan'ın şiirleri o dönemdeki şah taraftarlarının zihniyetini yansıtmaları açısından değerlidir. Yani Safevi taraftarlarının şaha nasıl bir sıkı bağlılık içerisinde olduklarını ve bu uğurda her şeyi göze aldıklarını gösteren bu şiirler Osmanlı'nın artık ciddi tedbirler almasını açıklar mahiyettedir.⁵⁷ Her iki isyanında bastırılmasında Osmanlı Sivas yönetimi başat bir rol oynamış ve Osmanlı Devlet aklı bu şehrin imkânlarını sonuna kadar kullanmıştır.

Osmanlı'nın bu durumu başlangıçtan çok farklı olarak ciddiye almaya başladığını ve politikalarını 16. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren bu doğrultuda belirlediğini görmekteyiz. Rum eyaletinin merkezinin 1520 yılından itibaren Sivas'a kaydırılması da bu bağlamda değerlendirilebilir. Yani başlangıçta Amasya ile Tokat şehirleri arasında liderliğin yer değiştirdiği bu eyalet bu tarihin hem sonrasında bir daha değişmemek üzere Sivas merkezli olarak belirlenmiştir. Hatta 17. yüzyılın ortalarından itibaren Rum eyaleti isminin dahi Sivas eyaleti olarak değiştirildiği görülmektedir. Her ne kadar söz konusu eyaletin merkezinin Sivas'a kaydırılmasına gerekçe olarak Tokat'ta devam etmekte olan kargaşaya atıfta yapılırsa da bu tek başına yeterli bir açıklama olmaktan uzaktır.⁵⁸ Zira Osmanlı devleti daha önce eyaletin merkezini değiştirmekte bir beis görmez iken Tokat'taki benzer gerekçe-

⁵⁵ Bakınız: Birol Gündoğdu, *Erken Modern Dönemde Osmanlı İsyân Kültürü: Osmanlı'da Ayaklanmaların Analizi* (Sivas: 2020) [Baskıda].

⁵⁶ Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi I*, 93-94.

⁵⁷ Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü (Şah İsmail ile Halefleri ve Anadolu Türkleri)* (Ankara: Güven Matbaası, 1976), 69-70.

⁵⁸ Ali Açık, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, "Rum Eyaleti."

rin Sivas'ta da ortaya çıkmış olmasına rağmen 'payitaht'⁵⁹ şehrinin statüsünü korumaya devam etmiştir. Bütün bunları artık önemi kavranmış olan bir kozmopolit sınır şehri olan Sivas'ın merkeze bağlama çabası olarak görebiliriz. Bunu destekleyen diğer delilleri de aşağıda zikretmek isterim.

Osmanlı Devleti 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar yaptığı tüm müdahalelere rağmen Şii propagandasının Sivas'ta yaşatılmaya çalışıldığını görmekteyiz. Bunlardan en öne çıkan ise Şahkulu isminin ve öğretisinin şehirde sembolik izlerine rastlanmasıdır. Şahkulu isyanın bastırılmasından yaklaşık kırk yıl sonra genişleyen ve nüfusu artan Sivas şehrinde bu isimle yeni bir mahallenin kurulması oldukça manidardır. Yine aynı dönemlerde Hoca Aras zaviyesinde görevlendirilen kişiler arasında dahi Şeyh Şah Kulu ismine rastlanması da dikkate değerdir.⁶⁰ Osmanlı kaynaklarında Şahkulu isminin şeytanlıkla denk tutulmasına rağmen böyle bir ismin yeni kurulan bir mahallede kullanılabilmiş olması mahalle halkının Şahkulu ve onun savunduğu fikriyata yakınlığı ile açıklanabilir. Söz konusu mahallede bulunan Şahkulu mescidinin mahiyeti hakkında tam bir fikre sahip değiliz. Kurucusu Şahkulu Çelebi olarak adlandırıldığı için bu adla anılan mescidin tam olarak ne zaman kurulduğunu da bilmemekteyiz. Söz konusu mescidin Müslüman mı yoksa gayri Müslim insanların bulunduğu kısma bağlı olup olmadığı konusu bile tartışmalıdır.⁶¹ Her hâlükârda iki topluluğunda birbirine yakın olduğu bir bölgede yer almış olması itibarıyla Müslim ve gayri Müslimlerin desteğini almış olabileceği düşünülebilir. Nüfus artışının önemli bir kısmını çevreden gelen göçlerle temin eden şehir ve bu dönemde Osmanlı ile Safeviler arasındaki mücadelenin merkezinde yer almaktadır. Bu kritik dönemde Sivas'ta ikamet eden insanların hatırı sayılır bir kısmının da Osmanlı resmi görüşü ile uyuşmayan insanlardan müteşekkil oluştuğunu da iddia edilebilir. Önceleri merkezi hükümet tarafında müsamaha gösterilen bu durumun daha sonra değişikliğe uğradığını ve Şahkulu Mahallesi ibaresinin 1574'den sonra Osmanlı kaynaklarında bir daha rastlanmadığını görmekteyiz. Mahallenin tarihsel seyrini düzenli bir şekilde takip etmek bu tarihten sonra mümkün olmamakla birlikte 1705-1715 yıllarına gel-

⁵⁹ 17. yüzyıl başlarında Kudüs'e giderek hac ziyaretini yapmak isteyen Polonyalı Simeon Sivas'ı bu şekilde tanımlamaktadır. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, 105.

⁶⁰ Yılmaz, *Osmanlı Klasik Çağı'nda Sivas*, 119.

⁶¹ Savaş söz konusu mescidin gayri Müslim mahallesine kurulduğunu iddia ederken Yılmaz söz konusu mescidin Müslüman mahallesinde inşa edildiğini düşünmektedir. Bakınız: Savaş, *16. Asır Anadolu'sunda Bir Tekkenin Dini ve Sosyal Tarihi: Sivas Ali Baba Zaviyesi*, 26. Yılmaz, *Osmanlı Klasik Çağı'nda Sivas*, 57 fn: 127.

diğımızde ise söz konusu mahallenin Kırçuk ismiyle anılmaya başlandığına şahit oluyoruz.⁶²

Şahkulu ibaresine bu kadar anlam yüklenilmesinin doğru olmadığı düşünülebilir. Zira söz konusu mahallenin mescidine adını veren Şahkulu Çelebi'nin kim olduğunu da tespit etmek ve onun Safevilerle ilişkisini ispatlayabilmek pek de mümkün görünmemektedir. Diğer taraftan 'Çelebi' unvanı yâda isminin ise gerek Mevlevilerin içinde bulunduğu Sünni tarikatlarda gerekse Osmanlı şehzadelerinin de içinde bulunduğu geniş bir kitle tarafından kullanıldığı hepimizin malumumuzdur. Bütün bunlara rağmen Osmanlı belgelerinde 'Kulu' ibaresine negatif bir anlam yüklendiği ve bu unvanı taşıyan kişilerle özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısında mücadeleye girildiğinin başka örneklerine de Sivas'ta rastlamaktayız. Mesela 1571 yılında Rumeli beylerbeyine yollanmış olan bir hükümde 'Kulu' ismini kullanarak kendisini Şahkulu'ya benzer bir şekilde 'Mehdi-i zaman' olarak tanıtan şahsın⁶³ hapsedildiği bildirilmekte ve gönderilen emirle onun ivedilikle idam edilmesini söylemektedir. Ona tabi olanlarında yakalanarak merkeze gönderilmesi suretiyle kürek cezasına tabi tutulması istenilmektedir.⁶⁴ Aynı şekilde Sivas'a komşu Niksar'da Ali Kulu Abdal ve diğerler bazı kişilerinde Hz Ali'yi ilahları olarak görüp, İslami ibadetleri yapmayı ret etmeleri de aynı dönemde hem Sivas'ta hem de civar şehirlerde benzer eğilimlerin varlığına delil olarak sıralanabilir.⁶⁵ Dolayısıyla Osmanlı'nın Şahkulu'nun devamı niteliği taşıyan bu tür girişimlerle o dönemde mücadele içinde olduğu kabul edilebilir. Yine yukarıda belirtildiği üzere Şahkulu mahallesinin kaynaklarda 16. yüzyılın sonundan itibaren görülmez olması ve 17. yüzyılın başında ise başka isimle anılmaya başlanması bu kapsamlı mücadelenin bir yansıması olarak da yorumlanabilir.⁶⁶

⁶² Ömer Demirel, *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000), 33, 44, 184.

⁶³ Bu tür isyanlara mehdilik yakıştırmasının yapılması isyanların taraftar bulması açısından oldukça önemli olduğu görülüyor. Zira o dönemde ortaya çıkan birçok isyanla karşılaştırıldığında mehdilik iddiasında bulunan asi liderlerin etrafına daha kolay kalabalık topladıkları görülmektedir. Bakınız: Ahmet Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı: Aleviliğin Tarihsel Altyapısı* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2011), 159-160.

⁶⁴ Ahmet Refik, *Onaltıncı Asırda Râfızîlik ve Bektâşîlik*, 86.

⁶⁵ Saim Savaş, *XVI. Asırda Anadolu'da Alevilik* (Ankara: Vadi Yayınları, 2002), 27 fn: 21, 22; 227.

⁶⁶ Savaş 16. yüzyıl Osmanlısında henüz merkezi otoritenin yeterince yerleşmediği bölgelerde ortaya konulmak istenen direnişlerde mehdiliğinde içinde bulunduğu mezhebi ve dini temayüllerin sıklıkla kullanıldığı kanaatindedir. A.g.e., 27.

Bunun yanı sıra yine aynı dönemde nüfusun hızlıca artmasının bir sebebi de şehrin etrafından almış olduğu yoğun göçün etkisi özellikle vurgulanmaktadır.⁶⁷ Buna göre bölgede gerçekleşen yoğun göçün 1572 yılına kadar ağırlıklı Sivas'ın doğusundan gerçekleştiği görülür.⁶⁸ Söz konusu bölgelerin Osmanlı ve Safeviler arasında sorun teşkil ediyor olmasının yanı sıra Safevilerin Şii propagandalarından kaçtıkları da düşünebilir. Dolayısıyla yeni göç dalgasıyla şehre yerleşmiş olan topluluğun Osmanlı merkezinin sıkı kontrolü altında girmeye daha meyilli olduklarını tahmin etmek zor olmasa gerektir. Osmanlı yönetiminin kendisinden önce şehirlerde yaygın olarak görülen ahi teşkilatına karşılık kendi merkezi yönetimini kabul ettirmeye çalıştığı da görülmektedir. Buna göre daha bağımsız bir karaktere sahip olan ahi teşkilatı yerine esnaf teşkilatlarını bir liderin yönetimine ve kontrolüne vererek devletle olan ilişkilerde bu kişiyi sorumlu tutarak esnafı sıkı bir kontrol içerisinde tutabilmeyi başarmıştır.⁶⁹

Her ne kadar Osmanlı Devleti Anadolu genelinde ve Sivas özelinde karışıklıklara tamamen son verememiş olsa da doğuda ki dini temelli isyanları büyük ölçüde ortadan kaldırmayı başarmıştır. Anlaşılan o ki Osmanlı Devleti'nin uyguladığı politikalar meyvesini vermiş ve geçen yüzyıllarla karşılaştırıldığında Sivas'ı daha fazla merkezi devletin kontrolüne ve denetimine sokabilmiştir. Bunda 16. yüzyılın ikinci yarısında özellikle Rum eyaletinden (Sivas, Amasya ve Tokat bölgesi) Safevi topraklarına yapılan 'toplu ve devamlı' göçlerin büyük bir etkisi olsa gerektir.⁷⁰ Diğer taraftan tüm Anadolu'da olduğu gibi Celali isyanlarının yıkıcı etkisini göstermiş ve şehir nüfusunda önemli değişimler olmuştur. Özellikle şehirdeki hâkim unsur olan Ermeni nüfusundaki önemli azalmaların izlerine ilk defa yine bu dönemde rastlamaktayız.⁷¹ Ermenilerin söz konusu

⁶⁷ Bu dönemde Sivas'taki nüfus artışını diğer birçok Osmanlı şehirleriyle karşılaştırdığımızda açık ara önde olduğu görülür. Mesela White'ın Balkanlar, Anadolu ve Suriye üzerinde 1520-30 ile 1570-80 arasında yaptığı nüfus artışı çizelgesinde Sivas nüfusunda %300'den fazla olduğu görülmektedir. Buna en yakın nüfus artışı %250 ile Konya'da gerçekleşmiştir. Aynı dönemde her Osmanlı şehrinde nüfusun arttığı düşünülmemelidir. Zira 1520 ile 1595 yılları arasında Şam'ın nüfusunda %25'lik bir düşüş göze çarpmaktadır. Sam White, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire* (Cambridge, New York and Melbourne: Cambridge University Press, 2011), 251.

⁶⁸ Yılmaz, *Osmanlı Klasik Çağı'nda Sivas*, 103-107.

⁶⁹ Demirel, *Osmanlı Döneminde Sivas Şehri ve Esnaf Teşkilatı*, 64.

⁷⁰ Sümer, *Safevi Devletinin Kurluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü (Şah İsmail ile Halefleri ve Anadolu Türkleri)*, 71.

⁷¹ Bunun en bariz örneklerinden birisini 1612 yılında Sivas'a gelmiş olan seyyah Simeon'un yazılarında görmekteyiz. Özellikle Ermeni mahallelerde yaptığı gezilerde nüfusun iki bin hanedan altı yüz haneye kadar düştüğünü dile getirmektedir. Yine aynı eserde bölgede

ayaklanmalardaki rolleri henüz bilinmemekle beraber 17. yüzyıldan itibaren isyanların mahiyetinde büyük değişiklikler oluşmaya başlamıştır. Bu dönemde her ne kadar ayaklanmalarda dinin etkisi tam olarak ortadan kalkmamış olmakla beraber asıl öne çıkan gerekçeler artık ağırlıkla kişisel yâda askeri sebeplere dayandırılabilir.⁷²

Anlaşılan o ki nüfus yapısı ve dinamikleri değişen Sivas zaman içerisinde daha 'orthodoks' bir görünüm kazanarak devletin varlığına tehlike oluşturmaktan zamanla çıkarılmıştır. Osmanlı Rumeli eyaletinin merkezi olarak belirlenen şehir uygulanan bilinçli ve sistemli politikalar sayesinde daha sıkı kontrol edilebilir bir mahiyete büründürülmüştür. Bunda da bölgede desteklenen Sünni tekke ve zaviyelerin faaliyetlerini artırmasının yanı sıra, aykırı görüş sahiplerinin şehirden uzaklaştırılmaları yâda etkilerinin azaltılması da önemli rol oynamış olsa gerektir. Gerek Ermenilerin gerek ise Şii taraftarlarının bu dönemde sayılarının azaldığına dair deliller bu görüşü desteklemektedir. Artık yönetim sisteminin merkezinde yer almakta olan şehir kendisi de 'payitaht' gibi düşünmeye ve onun gibi hareket etmeye başlamıştır. Bu bağlamda 17. yüzyılın ortasında kendisini gösterecek ve Sivas'ta da büyük etkileri görülecek olan Abaza Mehmet Paşa isyanını incelemek yerinde olacaktır. Yani Şii öğretilerine dayandırılarak Osmanlı Devleti'nin yıkılmasını hedefleyen kitlenin yerini sözde de olsa devletin varlığını korumayı ve padişahın katledilmesinin intikamını almayı hedefleyenleri destekleyen bir şehre dönüşmüştür. Bütün bunlarda 16. yüzyıl boyunca Sivas'ta da büyük ölçüde etkili olan dini isyanların ve devletin söz konusu isyanlara karşı olan etkili mücadelesinin büyük bir etkisi olsa gerektir.

KAYNAKLAR

- Açıknel, Ali. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Ahmet Refik. *Onaltıncı Asırda Râfîzîlik ve Bektâşîlik*. İstanbul: Ufuk Matbaası, 1994.
- Akbulut, Gülpınar. "Sivas Şehri'nin Tarihi Coğrafyası." *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi* 35, no. 2 (Aralık 2009): 212-222.
- Anonim. *Tevârîh-i Âl-i Osman*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1992.
- Bitlisî, Şükrî-i. *Selim-Nâme*. İstanbul: İsis, 1995.

Celalilerin verdiği zararlar ve tahribatlarda açıkça dile getirilmektedir. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, 105-106.

⁷² Gündoğdu, "Erken Modern Dönemde Osmanlı İsyân Kültürü: Osmanlı'da Ayaklanmaların Analizi."

- Celâl-zâde Mustafa. *Geschichte Sultan Süleyman Kaḫūnīs von 1520 bis 1557, oder Tabakātul-memālik ve derecāt ul-mesālik*. Wiesbaden: Franz Steiner, 1981.
- Celâl-zâde Mustafa. *Selim-Nâme*. Hazırlayan Ahmet Uğur. Başbakanlık Basımevi, 1990.
- Çıpa, Hakkı Erdem. *The Making of Selim: Succession, Legitimacy, and Memory in the Early Modern Ottoman World*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2017.
- Demirel, Ömer. *Osmanlı Döneminde Sivas Şehri ve Esnaf Teşkilatı*. Sivas: Doğan Ofset, 1998.
- Demirel, Ömer. *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000.
- Demirel, Ömer. "Sosyo-Ekonomik Açından Osmanlı Dönemi Sivas Ermenileri." In *Osmanlı Dönemi Sivas Şehri - Makaleler -*, 182-190. Ankara: İskitler, 2006.
- Demirel, Ömer, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul, 2009.
- Der Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*. Çeviri Saro Dadyan. İstanbul: Everest Yayınları, 2013.
- Finkel, Caroline. *Osman's Dream: The Story of the Ottoman Empire, 1300-1923*. New York: Basic Books, 2006.
- Gündoğdu, Birol. *Erken Modern Dönemde Osmanlı İsyân Kültürü: Osmanlı'da Ayaklanmaların Analizi*. Sivas, 2020 [Baskıda].
- Hoca Sadettin Efendi. *Tacü't-Tevarih 4*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.
- İnalçık, Halil. *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*. New York: Praeger Publishers, 1973.
- Lokmacı, Süleyman. "Solak-zâde Tarihi'nin Tahlili ve Metin Tenkidi." Doktora, Atatürk Üniversitesi, 2015.
- Mustafa Nuri Paşa. *Netayicül Vukuat: Kurumlar ve Örgütleriyle Osmanlı Tarih I-II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1979.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik: Kalenderiler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Babailer İsyanı: Aleviliğin Tarihsel Altyapısı*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2011.
- Peçevi İbrahim Efendi. *Peçevi Tarihi I*. Çeviri Bekir Sıtkı Baykal. Ankara: Başbakanlık Matbaası, 1981.
- Savaş, Saim. *16. Asır Anadolu'sunda Bir Tekkenin Dini ve Sosyal Tarihi: Sivas Ali Baba Zaviyesi*. Dergah Yayınları, 1992.
- Savaş, Saim. *XVI. Asırda Anadolu'da Alevilik*. Ankara: Vadi Yayınları, 2002.
- Sümer, Faruk. *Safevi Devletinin Kurluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü (Şah İsmail ile Halefleri ve Anadolu Türkleri)*. Ankara: Güven Matbaası, 1976.
- Tansel, Selâhattin. *Yavuz Sultan Selim*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1969.

Uluçay, M. Çaðatay. "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakóltesi Tarih Dergisi* 6, no. 9 (1954): 53-90.

Uluçay, M. Çaðatay. "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakóltesi Tarih Dergisi* 7, no. 10 (1954): 117-142.

White, Sam. *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*. Cambridge, New York and Melbourne: Cambridge University Press, 2011.

Yıldırım, Rıza. "An Ottoman Prince Wearing a Qizilbash Taj: The Enigmatic Career of Sultan Murad and Qizilbash Affairs in Ottoman Domestic Politics, 1510-1513." *Turcica* 43 (January 2011): 91-119.

Yılmaz, Serpil Sönmez. *Osmanlı Klasik Çağı'nda Sivas*. İstanbul: Kitabevi, 2011.

OSMANLI DÖNEMİ SİVAS'TA YEMEK KÜLTÜRÜ

Food Culture in Ottoman Period Sivas

Ömer Demirel*

Nasrettin Hoca Latifesi: "Hoca'ya taamlardan hangi taamı seversiniz? diye sormuşlar. 'Baklavayla böreği' demiş. Yine Hoca'ya, 'Sazlardan hangi sazları seversiniz demişler. O da 'Tencere, saahan sazını" demiş...

ÖZET

Türk mutfak kültürünün zenginliğini Sivas yemek kültüründe de görmek mümkündür. Sivas şehrinin sahip olduğu coğrafi, kültürel, etnik ve tarihi özellikleri, geçmişten günümüze zengin bir yemek kültürünü de beraberinde taşımıştır. Osmanlı dönemi boyunca Sivas Yemek Kültürü'nün kemiyet ve keyfiyet açısından fotoğrafının ortaya çıkarılması hiç şüphesiz çok zengin bir kaynak gurubunun taranmasına bağlıdır. Özellikle bu çalışmada, Tapu Tahrir Defterleri, Ahkâm ve Mühimme kayıtları, Vakfiyeler, Şer'iyeye Sicilleri, Narh Defterleri, Tereke Defterleri, Temettuat Defterleri, Salnameler, Seyahatnameler ve tabii Sivas'la ilgili diğer araştırmalar da ihmal edilmemiştir. Bu minvalde şehirde geçmişten günümüze yiyecek ve içecek alışkanlıklarının devam ettiğini söylemek mümkündür. Bilhassa yiyeceklerden et, bal, tereyağı, bulgur ve kuruyemiş tüketimi ile içeceklerden kahve ve tütün içiminin yaygın olduğu arşiv kaynaklarına yansımıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Sivas, Yemek Kültürü

SUMMARY

It is possible to see the richness of Turkish cuisine as well as in Sivas food culture. In addition to the geographical, cultural, ethnic and historical features of the city of Sivas have carried a rich food culture from the past to the present. Undoubtedly, the photograph of Sivas Food Culture during the Ottoman period in terms of quantity and quality is undoubtedly due to the screening of a very rich resource group. In particular, in this study, Land Registry Tahrir Books, Ahkâm and Mühimme records, Foundations (Vakfiye's), Sharia Registers (Şer'iyeye

* Prof. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Sidjill's), Narh Books, Tereke Books, Temettuat Books, Annuals (Salname's), Travelogues and other studies related to Sivas were not neglected. In this way, it is possible to say that the food and beverage habits have continued in the city from past to today. Especially meat, honey, butter, bulgur (a kind of rice) and nuts from food, indulging coffee and tobacco from beverages consuming are widely reflected in the archive sources.

Keywords: Ottoman, Sivas, Food Culture.

GİRİŞ

Türk mutfak kültürünün zenginliği tartışılmaz bir gerçektir. Bu zenginliğin temellerini öncelikle, toplumun kültüründe, siyasetinde, ekonomisinde ve inançlarında bulmak mümkündür. Ayrıca bu zenginlik oldukça farklı unsurun Anadolu ve Rumeli coğrafyası üzerinde (Osmanlı tarihi boyunca) olağanüstü zengin bir sentez buluşması ile hayat bulmuştur. Orta Asya'dan gelen beslenme alışkanlıkları, Fars ve Bizans mutfaklarıyla beraber İslam kültürünün etkisi ile Balkan ve Kafkas göçmenlerinin aracılığıyla bugünkü halini almıştır. Ayrıca Osmanlı'nın çok kültürlülüğüne paralel olarak, çok farklı bitki türlerinin yetiştiği geniş topraklara/coğrafyaya sahip bulunması, baharat yolları gibi güney-kuzey ve doğu-batı ticaret yollarının üzerinde olması da bu zenginliğin artışına sebep olmuştur. Başta saray mutfağı olmak üzere, her bölgede damak tadına sahip ileri gelenlerin bulunması da Osmanlı mutfağının zenginliğini artırmıştır.

Osmanlı mutfağı üzerine yapılan çalışmaların temel kaynakları sarayla ilgili belgelerin de olduğu çeşitli arşiv kayıtları, narh defterleri, seyahatnameler ve tabii yemek kitapları/(*Melceü't-Tabbâhîn* den başlayan kaynaklar) ilk akla gelenler arasında yer alır.¹ Konuyla ilgili çok sayıda araştırma yapılmış olup, arşiv çalışmalarına örnek olarak Ö.L. Barkan, H. Sahillioğlu, L. Güçer, Ş. Pamuk ilk akla gelenlerdir.² Ayrıca Osmanlı Saray

¹ Mehmed Kamil, *Melceü't-Tabbahin, Aşçıların Sığınağı*, Hz. Günay Kut-Turgut Kut, İstanbul 2015; Ayrıca 13. Yy. da arapça olarak yazılmış ve 15.yy da Türkçeye çevrilen *Tercüme-i Kitabü't-Tabih* (Muhammed b. El-Kerim, *Kitabü't-Tabih Abbasi Bağdatından Yemekler, Tatlılar, Çeşniler, Giriş ve notlar*: Charles Perry. Çev. Nazlı Pişkin, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009.); *Yemek Kitabı*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Süheyl Ünver No. 1128; *Tarihte 50 Türk Yemeği I*, Süheyl Ünver, Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1948; Muhammed bin Mahmud Şirvani, *15. Yüzyıl Osmanlı Mutfağı*, haz.: Mustafa Argunşah-Müjgan Çakır, İstanbul 2005.; Priscilla Mary Işın, *Osmanlı Mutfak İmparatorluğu*, İstanbul 2014. vs.

² Ö. L. Barkan, "İstanbul Saraylarına ait Muhasebe defterleri", *Belgeler*, 9/13, Ankara 1979, s.1-380; Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul 1983; Halil Sahillioğlu, "Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1525 Yılı Sonunda İ-

Mutfağı üzerine yapılmış olan en dikkat çeken çalışma **Arif Bilgin'in, Osmanlı Saray Mutfağı** isimli kitabıdır³. Kurumsal açıdan Matbâh-ı Âmi-re detaylı bir şekilde ele alındığı gibi, finans, malzemelerin tedarik şekli ve kullanımı yapılan gıda maddelerinin zengin bir şekilde anlatımı yapılmıştır. Osmanlı mutfak kültürünün menşei ve etkileri konusunda oldukça dikkat çeken bir başka çalışma ise, **Priscilla Mary'nin, Osmanlı Mutfak İmparatorluğu** isimli eseridir.⁴ Yazarın bu konuyla ilgili çok sayıda çalışmasının bulunduğunu da belirtmek gerekir.

Sivas şehri, (Hitit, Roma ve Bizans izleri bulunmakla birlikte) daha çok Selçuklu ve Osmanlı damgasını taşımaktadır. Bilhassa sosyo-kültürel özellikleri ile günümüze ulaşan mimari yapısı açısından tam bir Selçuklu ve Osmanlı şehridir. Sivas, Anadolu'yu baştanbaşa kat eden doğu-batı ve kuzey-güney ticaret yollarının kavşak noktasında yer alır. Böylece, güneyde; Antalya, Halep, Mısır, kuzeyde; Samsun ve Trabzon limanları vasıtasıyla İstanbul ve Kırım'a, doğuda; Erzurum ve Tebriz'e ve batıda; İzmir ve diğer Anadolu şehirlerine bağlanıyordu. Osmanlı yol ağı içerisinde ve Üsküdar'dan başlayıp Bağdat ve Basra'ya kadar uzanan Ortakol üzerinde yer almıştır.⁵ Coğrafi özelliklerine paralel olarak, çok farklı dini, etnik ve kültürel zenginliğe de sahiptir. Bu çeşitlilik ve zenginlik her alanda kendisini gösterdiği gibi, bilhassa yeme içme kültüründe de günümüze kadar taşınmıştır.

Sivas Yemek Kültürü'yle ilgili çalışmalar yapılmış olmakla birlikte, içlerinde bir tanesinin tartışılmaz bir yeri ve üstünlüğü söz konusudur. Bu çalışma yılların çabası ve gayretiyle ortaya çıkarılan ansiklopedik bir çalışmadır. M.Sabri Koz'un da dile getirdiği gibi Sivas'ın bilge kadınları arasında yeri bambaşka olan Müjgan Üçer'in hazırlamış olduğu "**Anamın Aştı Tandırın Başı**" isimli araştırmasıdır.⁶ Cumhuriyet dönemi Sivas Yemek Kültürü'ne dair fazla söylenecek söz bırakılmamış olan bu mufassal eserde, tarihi geçmişe de bazı küçük dokunuşlar yapılmıştır. Ancak bu çalışma Osmanlı döneminden çok günümüz yani cumhuriyet dönemi Sivas Yemek kültürünü anlatmaktadır. Bu sebeple tebliğimizde Sivas şehrinin

tanbul'da Fiyatlar", *BTTD*, S.1(1967); Lütfi Güçer, *XVI.-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alman Vergiler*, İstanbul 1964.

³ Arif Bilgin, *Osmanlı Saray Mutfağı*, İstanbul 2004.

⁴ Priscilla Mary Işın, *Osmanlı Mutfak İmparatorluğu*, İstanbul 2014; Priscilla Mary Işın, *Gülbeşeker: Türk Tatlıları Tarihi*, İstanbul 2008.

⁵ Bkz. Ömer Demirel, "Osmanlı Dönemi Sivas Menzihanesi", *Osmanlılar Döneminde Sivas, 21-25 Mayıs 2007*, Sivas 2007, s.169-179.

⁶ Müjgan Üçer, *Anamın Aştı Tandırın Başı, Sivas Mutfağı*, İstanbul 2006.

sahip olduğu zengin yemek kültürünün Osmanlı dönemi kaynaklarındaki kökenlerini bulmaya ve kemiyet ve keyfiyet açısından kaynaklara nasıldığını tespit etmeye çalışacağız. Konuyla ilgili arşiv kaynaklarının tamamı taranmaya çalışılmıştır. Özellikle, Tapu Tahrir Defterleri, Ahkam ve Mühimme kayıtları, Vakfiyeler, Şer'îye Sicilleri, Narh Defterleri, Tereke Defterleri, Temettuat Defterleri, Salnameler, Seyahatnameler ve tabii Sivas'la ilgili diğer araştırmalar da ihmal edilmemiştir.

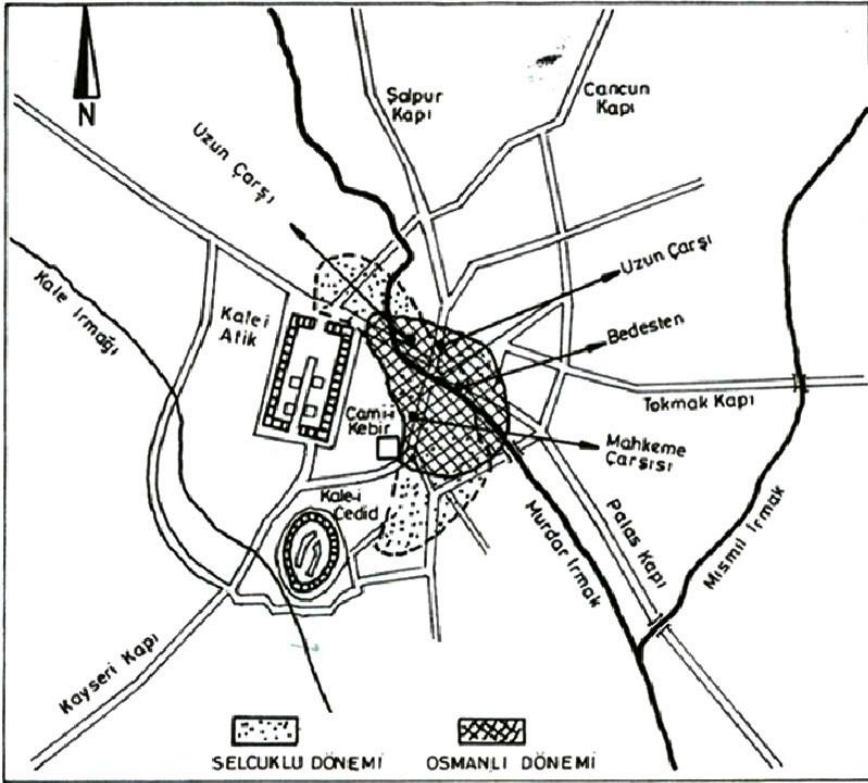
Esnaf ve Çarşılar

Selçuklu, Osmanlı hatta Cumhuriyet döneminde iktisadi faaliyetler şehrin hemen hemen aynı coğrafi bölgesi üzerinde yapılagelmiştir. Selçuklu döneminde şehrin ekonomik coğrafyasının temelleri atılmış ve bu temeller üzerine Osmanlı döneminde ilavelerle yeniden şekillenmiştir. Bilhassa çarşı, pazar, han, hamam ve bedesten gibi ticari mekân ve yapıları aynı coğrafi bölge üzerinde yeniden inşa edilmiştir. Günümüz Hükümet Meydanı-Kepçeli ve Gökmedrese oluşturduğu üçgen içerisinde bulunan Sivas çarşıları İç kalenin(Kale-i Atik) dışında ve daha çok Aşağı varoшта yoğunlaşmıştır. Osmanlı döneminde biraz daha küçülen çarşılar Ulucami-Hükümet Meydanı ve Kepçeli arasında yer almıştır. Ayrıca Sivas çarşılarının iki büyük cadde üzerinde ve çevresinde olduğu görülür. İlki *Uzunçarşı*⁷ olarak bilinen ve Kale-i atik/Paşa hisarının meydana bakan kapısından başlayıp, dış sur kapısı Palas'a kadar uzanan günümüz Atatürk caddesidir. *Uzunçarşı* çevresinde bulunan diğer ticari mekânlar, *Uzunçarşıya* paralel veya dikey olarak yer alırlar. Şehir çarşılarının iskeletini oluşturan ikinci cadde ise, *Mahkeme Çarşısı* olarak bilinen ve günümüzde de ismini muhafaza eden çarşıdır. Ulu cami ile Mahkeme Binası/Kadı Evi arasından başlayan, kuzeye doğru Lala Sinan Paşa Hanı/Subaşı Hanı ile Bedesten' in batısından Uzunçarşı'yı dikey olarak kesen caddedir. Yine diğer çarşı, han ve benzeri ticari mekânlar da Mahkeme Çarşısı etrafında dikey ve paralel olarak yoğunlaşmışlardı.⁸

⁷ Sivas çarşıları hakkında bkz. Liste I; Ömer Demirel, "Osmanlı Uzun Çarşılarına Örnekler: Ankara-Sivas Uzun Çarşıları", *Tarihte Ankara, Uluslararası Sempozyumu, Bildiriler*, 25-25 Ekim 2011, C. 1, Ankara 2012, s.377-393.

⁸ Bkz. Ömer Demirel, *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkinine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, Ankara 2000, Plan X.

SİVAS ÇARŞILARI

Selçukludan itibaren 50'ye yakın çarşı, pazar ve han ismi tespit edilmiş olup, bunlardan 14'ü yiyecek-içecek ile ilgilidir. Attarlar, Aşçılar, Börekçiler, Bakkallar, Kasaplar, Paçacılar, Soğancılar, Tütüncüler, Tuzcular, Bazar-Pazar, Buğday Pazarı, Koyun Pazarı, Tavuk Pazarı şehrin önemli ticari mekânları/çarşı ve pazarları olarak sayılmaktadır. Tespit edilen çarşı ve pazarlarda farklılıklar olmakla birlikte 153 çeşit esnaf gurubu faaliyet göstermektedir. Yiyecek-içecek, dokuma, deri sanayi, inşaat, maden, nakliye vb. türden 15 farklı kategoriye ayrılan esnaf gurupları içerisinde, Arpacıdan -Yoğurtçu'ya 38 farklı esnaf gurubu ile yiyecek-içecek sektörü ilk sırada yer alır.⁹

⁹ Bkz. Ömer Demirel, *II. Mahmud Döneminde Sivas'ta Esnaf Teşkilatı ve Üretim-Tüketim İlişkileri*, Ankara 1989, s.33-36,153-156; Liste-I; Bu tarihlerin dışında toplam 34 farklı esnaf yiyecek-içecek sektöründe faaliyet gösteriyor. Bkz. Liste-II; Ayrıca Esnaf isimleri için bkz. İnan Demirtaş, *19 Numaralı Sivas Tahrir Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2011, s.53-56.

LİSTE I – SİVAS ÇARŞI VE PAZARLARI		
1-Aşçılar Çarşısı	18- Hurdacılar	35- Paçacılar
2-Attarlar Çarşısı	19- İplikçiler	36- Penbeciler
3- Bakırcılar	20- Kapan Hanı	37- Sarraçlar
4- Bakkallar	21- Kasaplar	38- Semerciler
5- Bıçakçılar	22- Kassarlar	39-Sipah Pazarı
6-Baldır Pazarı	23- Kazgancılar	40- Soğancılar
7-Bazar- Pazar	24- Kılıççılar	41-Sultan Çarşısı
8- Bezzazlar	25- Koyun Pazarı	42- Şekerciler Hanı
9- Bozahane	26- Kuyumcular	43-Tavuk Pazarı
10- Börekçiler	27- Küçük Çarşı	44- Temürcüler
11-Buğday Pazarı	28- Kürkçüler	45- Terziler
12- Çilingirler	29-Mahkeme Çarşısı	46- Tuzcular
13- Çizmeciler	30- Marangoz	47- Tütüncüler
14- Eski Çarşı	31- Meydan Pazarı	48- Uzunçarşı
15- Göncüler	32- Mercan Çarşısı	49- Üsküfçüler
16- Haffaflar	33- Nalbandlar	50- Yeniçarşı
17- Haremeyn	34- Nalçeciler	

LİSTE II – YİYECEK-İÇECEKLE İLGİLİ ESNAFLAR		
1- Arpacı	14- Değirmenci	27- Saka
2- Aşçı	15- Duhancı-Tütüncü	28- Saki
3- Attar	16- Enfiyeci	29- Sebzeçi
4- Bağcı	17- Etmekçi-Ekmekçi/Habbaz	30- Soğancı
5- Bağçevan-Bahçıvan	18- Helvai-Helvacı	31- Şekerci
6- Bakkal	19- Kadayıfçı	32- Şerbetçi
7- Balıkçı	20- Kahveci	33- Tahmis
8- Bekmezci-Pekmezci	21- Kasap	34- Turşucu
9- Bezirci	22- Kebapçı	35- Tuzcu
10- Bostancı	23- Kelleci/Başçı	36- Uncu
11- Bozacı	24- Leblebici	37- Yağcı
12- Börekçi	25- Paçacı	38- Yoğurtçu
13- Celep	26- Rençber	

Şehir nüfusunun ihtiyacını karşılamak üzere faaliyet gösteren esnaf gurupları toplam 1000 civarında dükkân, han vb. ticarethanelerde çalışmaktadır. Bu ticarethanelerde yaklaşık 3350'yi aşkın esnafın çalıştığı görülmür. Yiyecek içecek sektörü ise, yaklaşık 300 civarında dükkân ve 900'e yakın esnaf sayısı ile yine ilk sırada ve en büyük sektörü oluşturan gurup-

tur.¹⁰ Esnaf ve dükkân sayısı itibariyle Bakkal, Attar, Duhancı/Tütüncü, Kahveci ve Değirmenci esnafın en kalabalık guruplarını oluştururken, Kasap, Börekçi, Aşçı, Balıkçı, Pekmezci, Ekmekçi/Habbaz, Bostancı, Bozacı, Kelleci, Paçacı, Saka, Soğancı, Sebzeçi, Kadayıfçı, Leblebici, Yağcı, Uncu, Kebapçı, Tahmis, Yoğurtçu, Şerbetçi, Şekerçi, Turşucu ve Tuzcu esnafı daha az sayıdadır.

Çarşılardaki yiyecek içecek faaliyetlerini yürüten esnafın dışında, her ev bir lokanta, ev hanımları da birer aşçıdır. Bir bakıma şehirdeki evlerin her biri yemek kültürünün ayrı ayrı birer lezzet durağı sayılabilir. Dolayısıyla bir şehrin yiyecek içecek kültürü sadece çarşı lezzetleriyle sınırlandırılmaz. Bu sebeple şehrin yiyecek kültürünün iki ayrı cephesi de dikkate alınmalıdır. İlki çarşılarda ticari olarak ortaya çıkan yemek kültürü/lezzetleri, ikincisi nispeten çarşıya bağımlı ama farklı özellik ve zenginlikler gösteren ev hanımlarının maharetiyle ortaya çıkardığı yemek kültürüdür.

Liste III'te görüldüğü üzere, Osmanlı dönemi boyunca şehirle ilgili kaynaklara yansıyan toplam 210 çeşit yiyecek içecek ismine rastlanmıştır.¹¹ Tespit edilen bu rakamın çok daha fazlası, muhtemelen birkaç katı şehrin yemek kültürü içerisinde var olagelmıştır. Sivas yemek kültürünün tamamının arşiv kaynaklarına yansımış olması düşünülemez gibi, yemek kültür zenginliğinin tarihi geçmişinde saklı olduğu unutulmamalıdır.

LİSTE- III – YİYECEKLER VE İÇECEKLER	
Afyon	Aladağ Üzümü
Amasya Elma Kuruşu	Armut Kuruşu
Asel-i Musaffa	Ayntab Pekmezi
Ayva Perveri	Badem
Badem Şekeri	Bademli Pestil
Baharat	Baklava
Bal	Balık
Banma Üzümü	Basduraluk Lahm-ı Bakar
Baş Soğan	Beksimet/Peksimet
Besni-Behisni Üzümü	Beyaz Fasulye
Beyaz Pancar	Bezir Yağı

¹⁰ Demirel, *Esnaf Teşkilatı*, s.157-158; Bkz. Liste-II.

¹¹ Bkz. Liste III; Bu liste Sivas'la ilgili, Tapu Tahrir, Mühimme, Ahkam, Temettuat, Kadı Sicilleri, Vakfiyeler, Narh kayıtları, Salnameler, Seyahatnameler ve diğer çalışmalar taranmak suretiyle oluşturulmuştur

Bor Üzüümü	Boza
Böğrölce-Börölce	Börek
Bulgur	Büber-Biber
Camuz Dili	Ceviz Helvası
Ceviz İçi	Cevizli Sucuk
Çiğer	Çalma Pekmezi
Çavdar	Çay
Çene	Çiğ Yağ
Çir	Çorba
Çörek	Çörek Yağı
Dakik-i Harci	Dakik-i Has
Davar Dili	Don Yağ
Duhan	Duru Pekmezi
Dut	Dut Kuruşu
Dut Pekmezi	Dut Pestili
Elma	Elma Kuruşu
Emrud Kuruşu	Emrud/Armut
Enfiye	Erik
Erik Kuruşu	Fasulye
Fındık	Fındık İçi
Fıstık	Firenk Kahvesi
Firenk Patlıcanı	Fişne/Vişne Kuruşu
Gök Sarımsak	Gök/Yeşil Soğan
Güvercin	Harci Leblebi
Has [ve] beyâz kirde ekmeği	Has Mısıır
Haşhaş	Havuç (Pürçekli)
Helva	Herise
Hınta/Buğday	Hindistan Cevizi
Hoşaf	Hurma
Ispanak	İncir
Kabak	Kadayıf
Kâfur	Kahve
Kakule	Kahve-i Yemeni/Yemen Kahvesi
Kalanfil/Karanfil	Kalanfil/Karanfil Yağı
Kara Böğürdek Ova Pekmezi	Kara Çir
Kara Sakız	Karaman Üzüümü
Karlıova Duhanı	Kavurma
Kayısı	Kayseri Pastırması
Kaz	Kazabad Duhanı
Kebab Yağı	Keçi Boynuzu
Keçi Peyniri	Kelle
Kelle Sarımsak	Kelle Soğan
Kelle Şeker	Kepek

Kırık Leblebi	Kırmızı Pancar
Kete Çöreği	Kıyma
Kızılçık Kurusu	Kışniş
Koruk Eşkisi	Köz Bişürmesi
Kudret Helvası	Kuru Patlıcan
Kuşburnu	Kuşburnu Perveri
Kuyruk	Kuzu Eti
Lahana	Lahm-ı Bakar
Lahm-ı Ganem	Lahm-ı M'az
Leblebi	Limon
Ma-i Leziz (Su)	Malatya Duhanı
Malatya Pirinci	Mazu
Mercimek	Mısır/Has Mısır
Mısır Pirinci	Milh/Tuz
Moskof Çayı	Munbar/Mumbar
Nan-ı Aziz-i Harci	Nan-ı Aziz-i Has
Nar	Nazilli İnciri
Niksar Pirinci	Nişasta
Nohut	Nöbet Şekeri
Ova Pekmezi	Ördek
Pastırma	Pehli
Pekmez	Peksimet/Beksimet
Pide	Pirinç
Sakız-ı Çam	Samsun Duhanı
Sandal Yağı	Sarı Çir
Sarımsak	Sebzevat
Semizotu	Serçe
Sığır Dili	Sinameki
Sini Bişürmesi	Sirke
Sivas Pastırması	Su Sığırı Eti
Sucuk	Sumak
Susam	Süt
Şalgam	Şap
Şarap (Hamr)	Şeker
Şekerleme	Şıra Üzüümü
Tabh Olunmuş Lahm-ı Ganem	Tağar Pekmezi
Tahin Helvası	Tarçın/Darçın
Taşabad Duhanı	Tavuk
Reçel	Tavuk Böreği
Tereyağı/Revgan-ı Sade	Tıska
Toğa/Toyga Çorbası	Tosya Pirinci
Tönbaki	Trabzon Duhanı
Trabzon Hurması	Tulum Peyniri

Turp	Ürgüp Çiri
Üzüm	Üzüm Pestili/Besdili
Yağ	Yarma
Yenice Duhanı	Yoğurt
Yumurta	Zemzem-i Şerif
Zencefil/Zencebil	Zeytin
Zeytin Yağı	Zile Duhanı
Zile'nin Çalma Pekmezi	Zile'nin Duru Pekmezi

Tahıllar, Un ve Ekmek

Sivas şehrinin yüksek rakımı/1285m/İkliminin soğuk ve kış mevsimlerinin uzun sürmesi, zirai üretimini olumsuz yönde etkilemektedir. Aynı zamanda zirai üretim çeşitliliğini de sınırlandırmıştır. Ancak coğrafya ve iklimin getirdiği bu olumsuzluklara rağmen, buğday, arpa, mercimek, nohut, fiğ, lahana, sarımsak ve soğan gibi ürünler yetiştirilmektedir. Bilhassa hububat ziraatı ve hayvan yetiştiriciliği açısından bölgede ilk sırada yer alır. Bu durum belgelerde “...*mahsulâtının a'zamı hububat ve hayvanat...*” tır ifadesiyle anlatılmaktadır.¹² Sivas ve çevresinde üretilen tahılın vilayetin tamamına yettiği, hatta ülkenin diğer bölgelerine de ihtiyaç anında gönderildiği bilinmektedir.¹³ Bilhassa tevzi defterlerinde oldukça sık rastlanıldığı üzere Samsun Limanı vasıtasıyla İstanbul'a tahıl gönderilir.¹⁴ Benzer bir durum, sefere çıkan Osmanlı ordusunun tahıl ihtiyacı için çok sık olarak buğday ve arpa mubayaası Sivas bölgesinden karşılanmıştır.¹⁵ Bu açıdan bakıldığında şehrin hububat açısından büyük bir zenginliğe sahip olduğu anlaşılır. **Nitekim Evliya Çelebi**, “...*Sivas şehrine şehirlerin anası demişlerdir. Hakikaten de öyledir. Arabistan'da, Irak'ta, şarkta-garpta ve mukaddes topraklarda kıtlık olsa nasıl ki Mısır doyurursa, Anadolu ve Yunanistan'da ve Makedonya'da kıtlık olsa, bu şehrin tahılları her tarafa yeter ve doyurur...*” demek suretiyle bu durumu açık bir şekilde ifade etmiştir.¹⁶ Yine Evliya Çelebi “..*Şehir dördüncü hakiki iklim-*

¹² Bkz. Demirel, *Esnaf Teşkilatı*, s.94; Ankara Milli Kütüphane, Eski Yazmalar, ŞŞS, 15, s.64-66.

¹³ Demirel, *Esnaf Teşkilatı*, s.82.

¹⁴ Demirel, *Esnaf Teşkilatı*, s.184; Sivas Şer'iyeye Sicili,15/109.

¹⁵ Ahmet Yüksel, *Osmanlı Sefer Organizasyonlarına Taşradan Bir Bakış: Sivas Şehrinde Sefer Hazırlıkları (1787-1850)*, CÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2009.

¹⁶ Bkz. Evliya Çelebi, “...*Hakkâ ki ümmehât-ı bilâddır. Cümle Arabistân'da kaht [u] galâ olsa ümm-i dünyâ Mısır cem'i Arz-ı Mukaddes'i ve arz-ı garbî ve şarkî ve arz-ı Irâk'ı ganîmet eder, ammâ diyâr-ı Rûm'da ve diyâr-ı [76b] Yunaniyân'da ve bilâd-ı Makedoniya'da kaht-ı hinta olsa bu ümmehât-ı bilâd olan vilâyet-i Sivas ol vilâyetleri ganîmet etdiginden ümmehât-ı bilâd tesmiye etmişlerdir.....*”, Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed

*de ve on yedinci örfi iklimdedir. Ürünlerinden buğday, arpa, nohud ve mercimeği gayet bol olur. Bir kilesi kırk kile ürün verir. Bir okka ekmeği altı okka gelir, bir at yemi birer akçedir...*¹⁷ demektedir. Evliya Çelebi'nin tespitlerini 18. ve 19. asır Şer'iyeye Sicil kayıtları da doğrulamaktadır. Ayrıca 19. Asrın sonlarında Sivas'a gelen Cuinet buğday, arpa, un, başta olmak üzere nohut, mercimek, susam, afyon, haşhaş, kenger sakızı, mahlep, salep, kenevir, taze meyve, taze sebze, üzüm, tereyağ, balmumu, bal, içyağı, şarap, pekmez gibi ürünleri ihraç malları arasında saymaktadır.¹⁸

Kaynaklarda hangi tür buğdaydan üretildiği belirtilmeyen iki türunun ismi Has un (Dakik-i Has), Harcî un (Dakik-i Harcî) şeklinde geçmektedir. Ayrıca buğdaydan elde edilen kepek ifadesi de yer almıştır. Şehirde Ekmekçi/Etmekçi esnafının bu unlardan ürettiği ekmekler de yine Has Ekmek, Harcî Ekmek veya Nân-ı Aziz-i Has, Nân-ı Aziz-i Harcî olarak isimlendirilmiştir.¹⁹

Evliya Çelebi de “...Yiyecek ve içeceğinden has beyaz girde ekmeği/kirde ekmeği, kete çöreği, tavuk böreği, herisesi(keşkek) ve toyga çorbası bir yerde yoktur.” İfadesiyle has ekmeğinin başka yerlerde olmadığını belirtmektedir.²⁰ Osmanlı Saray Mutfağında/ Matbah-ı Amire’de de Has ve Harcî isimleriyle üretilen ekmeklerin tüketildiği görülmektedir.²¹

Şehir halkının temel ihtiyaç maddelerinden olan ekmeğin tedariki Osmanlı yönetiminin titizlikle üzerinde durduğu meselelerden biri olmuştur. Halkın refahının sağlanması hususunda payitahtta sadrazamın yapması gereken en mühim işlerden biri de narhları kontrol ve iâşe buhranlarının önüne geçmektir.²² Nitekim Sivas’ta da meclis-i şer’de kadı hu-

Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Yapı Kredi Yayınları, Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, III. Kitap, İstanbul 1999, s. 121.

¹⁷ Evliya Çelebi, s. 121. “...Tâ bu mertebe her husûsda ganîmet-i şehri azîmdir...Evsâf-ı mahsûlât-ı hubûbât: Buğday ve arpası ve nohûdî ve mercimeği gâyet çok olur. Bir kilesi kırk kile mahsûl verir. Bir vakıyye nân bir akçeyedir ve altı vakıyye bir at yemi bir akçeyedir...”

¹⁸ Adnan Mahiroğulları, *Seyyahların Gözüyle Sivas*, İstanbul 2001, s.128-143.

¹⁹ Demirel, *Esnaf Teşkilatı*, s. 117,172.

²⁰ Selçukludan Osmanlıya miras olan kirde ekmeği (yufka ekmeği) bkz. Osman G. Özgüdenli-Ömer Uzunağaç, “Selçuklu Anadolu’sunda Ekmek”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C.1, S.1, Bahar 2014, ss. 43-72; Zeki Oral, Bkz. Evliya Çelebi, s. 121, “...Evsâf-ı me’kûlât [u] meşrûbât: Evvelâ hâs [ve] beyâz kirde ekmeği ve kete çöreği ve tavuk böreği ve herisesi ve toğa çorbası rub’-ı meskûnda yokdur.”... demektir.

²¹ Arif Bilgin, *Osmanlı Saray Mutfağı-Matbah-ı Amire*, s. 67.

²² Ö.L.Barkan, “ XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiycek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar”, *Tarih Vesikaları*, I/5(1942), s.326-340; “Kanunname-i İhtisab-ı Bursa”, *Tarih Vesikaları*, II/VII, İstanbul 1942, s.15-40; “ Kanunname-i İhtisab-ı Edirne ”, *Tarih Vesikaları*, II-IX, İstanbul 1942, s.168-177.

zurunda toplanan ulema, suleha, ayan-eşraf, vekil-i fukara ve diğer esnaf ileri gelenlerinin görevi de aynıdır.²³ Has ekmeğin 18.yy sonu ve 19.yy ilk çeyreğinde ortalama 19-71 dirhemi 1 paraya satılmaktadır. Daha ucuz olan ikinci kalite Harcî ekmeğe ise aynı tarihlerde 20-78 dirhemi 1 paraya narhu verilmiştir.²⁴

Günümüzde şehir halkının çok yaygın olarak tükettiği “Pide”nin asırlara dayanan bir geçmişi vardır.²⁵ İlk defa 1271 tarihli Gök Medrese (Sahibiye) vakfiyesinde medresenin yanında bulunan Dâr-ı Ziyafet’te senenin her günü pişirilen zengin yemeğin yanında *iki okka temiz pişkin pide* bulunması şartı yer almıştır. Aynı vakfiyede *sıcak pide* alınıp müezzinlerden biri minarenin şerefesinden fukara ve yoksullara arzu edenlere, başa kakmaksızın birer birer bırakması ve yine 1321 tarihli Rahatoğlu vakfiyesinde de her gün iki öğün her biri Sivas okkası ile *bir buçuk okka halis buğdaydan ekmeğe* verilmesi şartı konulmuştur.²⁶

Ayrıca buğdaydan elde edilen ürünlerin başında şehir halkının olmazsa olmazı bulgur “evin ağ/ak saçlısı”, yarma ve nişasta yine arşiv kaynaklarında sıkça yer almıştır.²⁷ Başta narh listeleri olmak üzere diğer arşiv kaynaklarında unlu mamullerle ilgili yöresel kültürün zenginliğini gösteren bilgilere rastlanmaktadır. 1781 tarihinde 1 kıyye bulgurun narhu 30 para iken, 1788’ten başlayarak 1833 senesine kadar 6 para ile 24 para arasında değişen fiyatlarıyla narhu verilmiştir.²⁸ Zaruri ihtiyaçların başında gelen ekmeğe ve börek narhları bazı senelerde “es’âr-ı habbazan” ismi altında birlikte verilmiştir. Bazı senelerde “es’âr-ı börekçiyan ve “es’âr-ı etmekçiyan” adıyla ayrı ayrı kaydedilmiştir.²⁹ Börekçi esnafı peksimet, çörek ve kadayf gibi unlu mamuller pişirmektedir. Ağustos 1781 tarihinde Has Ekmeğin 100 dirhemi (320 gram) 1 paraya satılırken, Harcî Ekmeğin

²³ Demirel, *Esnaf Teşkilatı*, s.112-113

²⁴ **1 dirhem 3,2 gr; 1 kıyye (okka) 1,282 kg; 1 okka 400 dirhem;** Ömer Demirel, *Esnaf Teşkilatı*, s.118,172; Ömer Demirel, “Sivas’ta Yiyecek Fiyatlarına Dair Bir Deneme”, *Revak*, Sivas 1992, s.128-133.

²⁵ Günümüz pide çeşitleri için bkz. Müjgan Üçer, *Anamın Aştı Tandırım Başı*, İstanbul 2006, s. 30-35.

²⁶ Sadi Bayram-Ahmed Hamdi Karabacak, “Sahip Ata Fahrü’l-Din Ali’nin Konya, İmaret ve Sivas Gök Medrese Vakfiyeleri”, *VD* (XIII), Ankara 1981 s.31-69; İsmet Kayaoğlu, “Rahatoğlu ve Vakfiyesi”, *VD* (XIII), Ankara 1981, s.1-30; Ayrıca aynı vakfiyede aşçının emin ve sâlih, açılıklıta mâhir, her türlü yemeği ve tatlıyı yapmaya kâdir olmasını, aşçı yamağının da emniyetli, çalışkan ve eli çabuk, verilen emirleri iyi dinleyerek ihtiyaçların temini hususunda hâdim olmasını şart koşmaktadır.

²⁷ Demirel, *Esnaf Teşkilatı*, s. 175; SŞS I, s.29,232; SŞS., 2, s.140,208, 269.

²⁸ SŞS, 1, s. 490-492; Ömer Demirel, *Esnaf Teşkilatı*, s.175

²⁹ Ömer Demirel, “Sivas’ta Yiyecek Fiyatları”.

105 dirhemi 1 paraya satılmaktadır. Aynı tarihte Peksimetin 1 kıyyesi ise 6 paradır.³⁰ Eylül 1795 tarihinde 1 paraya 28 dirhem çörek satılmaktadır.³¹ Ayrıca börekçi esnafı tarafından sadece pişirme parası olarak ücret alınan tava pişirmesi, köz pişirmesi ve sini pişirmesi ismiyle muhtevalarını bilmediğimiz kayıtlar vardır.

Pirinç Osmanlı toplumunun sevdiği yiyeceklerin başında gelmektedir. Sivas yiyecek kültürü içerisinde bulgurla birlikte ilk sırada yer alır.³² Pilav çok yaygın olmakla birlikte çorba vb. yemeklerin yapımında da kullanılmaktadır. Sivas şehri için öncelikle yakın bölgelerden, Niksar, Tosya ve Malatya pirinci getirilmekle birlikte, Mısır pirincinin daha tercih edilenler arasında olduğu anlaşılmaktadır.³³ Bilhassa vali tayinatlarında Mısır pirinci tercih edilmekteydi.³⁴ Niksar pirincinin 1 kıyyesi 1848 de 2 kuruş 12 para, Tosya pirinci 2 veya 3 kuruş Malatya pirinci ise 70 paraya satılmaktaydı. Yarma, mercimek, nohut, mısır, çavdar, arpa ve yulaf, mercimek, bezelye, bamya, bakla ve fasulye/beyaz fasulye de şehir halkının gıda kültürü arasında yerini almıştır. Narh kayıtlarında 1 kıyye nohut 1808-1839 yıllarında 10-48 paraya satıldığı görülmektedir.³⁵

Et ve Et Yemekleri

Türk mutfak lezzetinin olmazsa olmazı et ve et yemekleridir. Orta Asya'dan Anadolu'ya uzanan ve yemek kültürünün vazgeçilmezleri arasında yer alan et, Sivas yemek kültürü için de geçerlidir. Sivas, iklim ve coğrafi özelliklerinin etkisiyle hayvancılığın yaygın olduğu bir bölge olup, arşiv kaynaklarına "*... Sivas'ın tüccar ve erbâb-ı hrefinde me'l olmayup mahsulâtının a'zamı hububât ve hayvanat...*" ifadesiyle yansımıştır. Ayrıca şehrin en zengin esnafının kasap esnafı içerisinde çıkmış olması da yukarıdaki ifadeyi teyit etmektedir. Şehir esnafı içerisinde faaliyet gösteren Kasap Hacı Bekir 80.797 kuruşluk servetiyle döneminin en zengin es-

³⁰ ŞŞS, 1, s.490-492

³¹ ŞŞS, 4, s.244; Börekçi esnafının sattığı çöreğin 28-35 dirhemi 1 paraya satılırken, peksimetin 1 kıyyesi 10-12 paraya satılmaktadır. 18. Asrın son çeyreği ile 19. Asrın ilk yarısında kadayıfın 1 kıyyesi 16 ile 46 para arasında değişmektedir.

³² Ömer Demirel, Esnaf Teşkilatı, s.175; Bulgurun fiyatı pirince göre yaklaşık 4 kat daha ucuz olup halkın ana beslenme kaynağıydı. 1 kıyye bulgur:6-24 Para iken, pirinç 27-180 para olarak değişmektedir.

³³ Sivas Valilerinin tayinatlarında yer alan Mısır Pirinci (Erz-i Mısri) ve pirinç narh kayıtlarında sıkça yer almıştır. ŞŞS. 2, s. 208; ŞŞS. 5, s.245 vb.

³⁴ Bkz. Liste IV.

³⁵ Bkz. Demirel, *Esnaf Teşkilatı*, s.175; Mısır meselesi sırasında pirinç fiyatlarının oldukça yüksek rakamlara (120-180 Para) ulaştığı yine kaynaklara yansımıştır

nafı olduğunu göstermiştir.³⁶ Yine geçmişten günümüze şehir halkının et ve ürünlerine olan rağbeti devam etmektedir.

En çok tercih edilen et hiç şüphesiz koyun ve kuzu etidir. Nitekim 1271 tarihli Gök Medrese (Sahibiye) vakfında medresenin yanında yaptırılan Dar-ı Ziyafette senenin her günü pişirilen en **iyi yağlı koyun**, bulunmaz ise **keçi ve sığır etinden** bir okka et (alabilecek eşit bir kap ile birer okka) et pişirilme şartı vardır. Yine 1321 Tarihli Dar'ü-r-Raha vakfiyesinde **Koyun ve buğday** mahsulü her gün iki öğün her biri Sivas okkası ile **bir okka koyun etinden pişmiş yemekten (orta bir çanak yemek) ve bir buçuk okka halis buğdaydan ekmek** verilmesi şart koşulmuştur.³⁷

Osmanlı Saray mutfağında da kuzu-koyun etinin tercih sıralaması kısmen Sivas şehri için de geçerlidir. Şehirde halkın ilk tercihi kuzu, koyun, keçi olup, inek ve mandanın da narhı verilen et çeşitleri arasında yer aldığı görülür. Koyun etinin her dönem tercih edilmesinin yanı sıra sığır etine göre iki kat fiyatla satılmaktadır.³⁸ Örneğin 1781 tarihinde 1 kıyye koyun eti ve keçi eti 18 paraya satılırken, 1 kıyye inek eti 10 paraya satılıyordu.³⁹ 1200-1/1786-87-yıllarında koyun etinin kıyyesi (1280 gr/400 dirhem) ortalama 16-22 para, inek etinin ortalama 10-12 paraya satılmaktadır. Yine 1808-1839 yılları arasında (II. Mahmud Dönemi) koyun etinin kıyyesi 19 ile 45 para arasında satılırken, inek eti 9,5 ile 24 paraya alıcı bulunmaktadır.⁴⁰

Kasap esnafının şehir halkının ihtiyacı olan yeterli etin temini için tahhütte buldukları belgelerde “... *ganem ve bakar beher yevm zebh idüb belde-i Sivas ahalisine zaruret çektürmeyüb herkese bulunmak üzere müteahhid...*” oldukları ifadeyle kayıtlıdır⁴¹. Ayrıca şehirde et tüketimi hususunda ise, koyun, kuzu ve keçi etlerinin genellikle kebab yapıldığı, sığır etinin ise pastırma sucuk ve kavurma olarak tüketildiği yaygın bir gelenek olmuştur. Bu durum Kebapçı esnafı narhında yer alan “...*tabh olunmuş lahm-ı ganem*” ifadesinde ve Kasap esnafı narhında yer alan “...*...*”

³⁶ Bkz. Liste III; Ömer Demirel, *Osmanlı Dönemi Sivas Şehri*, Sivas 2006, s.130; Demirel, *Esnaf Teşkilatı*, s. 94; ŞŞS. 15, s. 64-66

³⁷ Sadi Bayram-Ahmed Hamdi Karabacak, “Sahip Ata Fahrü'd-Din Ali'nin Konya, İmaret ve Sivas Gök Medrese Vakfiyeleri”, *VD (XIII)*, Ankara 1981 s.31-69; İsmet Kayaoğlu, “Rahatoğlu ve Vakfiyesi”, *VD (XIII)*, Ankara 1981, s1-30.

³⁸ Ömer Demirel, *Osmanlı Dönemi Sivas Şehri-Makaleler*, Sivas 2006, s.122-128.

³⁹ ŞŞS.1, s.490-492ii; Ayrıca 1790-1836 arasında et fiyatları için bkz. Demirel, *Sivas'ta Yiyecek Fiyatları*.

⁴⁰ Demirel, *Esnaf Teşkilatı*, s.172.

⁴¹ Demirel, *Esnaf Teşkilatı*, s.74.

Basdurmaluk olmak için a'lasından lahm-ı bakar- 1 kıyye 50 para" ifadesinden anlaşılmaktadır.⁴² Ayrıca Tavuk, kuyruk, ciğer, mumbar, kelle, sığırdili, camız dili, çene, paça gibi et ve sakatat da rağbette olan gıdalardandır.⁴³ Pastırma, sucuk ve kıyma da yaygın olarak tüketilir. 1 kıyye Kayseri pastırması 3,5-4 kuruşa satılırken, 1 kıyye Sivas pastırması 2,5-3 kuruşa satılmaktadır. Dönemin siyasi ve iktisadi şartlarına göre 1 kıyye/okka sucuk, 53 para ile 120 para (3 kuruş) arasında değişmektedir. Kuyruk, ciğ yağ, don yağ, kebab yağ, iç yağ, Çörek yağ yemek kültürü içerisinde şehir halkının vazgeçilmezleri arasında yer almaktadır.⁴⁴

Damak zevkinin doruk noktası herhalde şehirdeki Börekçi esnafının pişirdiği **sini ve pehli-pehlü bişürmesinde** aramak gerekir. Pehli kuzu veya koyunun kol ve kaburgasının fırında pişirilmesiyle ulaşılan mükemmel bir lezzettir. Belgelerde **2 kıyyelik sini ve pehlü bişürmesi, 3 kıyyelik pehlü ve sini bişürmesi** tabirleri geçmektedir ki, sadece pişirme karşılığında 10 para veya 20 para alınmaktadır⁴⁵. Muhtemelen sinilerde baklava, börek, çörek pişirilirken, kuzu ve koyun kaburgalarından fırında pişirilen pehli de aranan lezzetler arasına girmiştir. Yine Kebabçı esnafının narh kayıtlarında **"...tabh olunmuş lahm-ı ganem"** ifadesi koyun etinin kebabçı esnafı tarafından pişirilip satıldığını göstermektedir. Ayrıca başta Sivas valileri olmak üzere vilayet yöneticilerinin et tüketimine olan rağbetlerinin oldukça yüksek olduğu arşiv kaynaklarına yansımıştır. 1821 yılının ramazan ayında, Kasap esnafının valiye verdikleri tayinat miktarları bu durumu açıkça teyit etmektedir. İlgili belgede 4834 kıyye Lahm-ı ganem(3021 kuruş 10 para), 3406 kıyye Lahm-ı bakar(1135 kuruş 13 para), 460 kelle-paça (54 kuruş-ütmeceye virilen 18 kuruş), 180 munbar(27 kuruş), 61 tane ciğer (15 kuruş), ve 7 kuzu(38,5 kuruş) toplam olarak 4308,5 kuruş tuttuğu kayıtlıdır.⁴⁶ Şehirde et tüketiminin yaygınlığını Sivas Mevlevihane kayıtlarında da görmek mümkündür.⁴⁷ Ayrıca şehir halkı balık kültürüne de yabancı değildir.

⁴² ŞŞS, 23/s.258-263; Normal lahm-ı bakarın/inek etinin kıyyesi 20 paradır.

⁴³ Osmanlıdan günümüze kelle, paça, mumbar ve ciğer şehir yemek kültürü içerisinde önemli bir yer tutar. Hala kelle fırınları, kelle-paça,hamamda kelle kırdırmak tabiri Sivas'a has bir deyimdir. Şehirde mumbar pişiren lokantalar ve ciğer kebabçılarının özel bir yeri vardır.

⁴⁴ Bkz. Liste III; Demirel, *Esnaf Teşkilatı*, s.172-173; ŞŞS.18, s.134-135; ŞŞS,23, s.260.

⁴⁵ ŞŞS. 23, s.258-263

⁴⁶ ŞŞS. 13, s.195

⁴⁷ Ömer Demirel, *Mevlevihane, VMD*, s.119, Necjat Göyünc, "Sivas Mevlevihanesi" IX. *Vakıflar Haftası Kitabı*, Ankara 1992; Mevlevi Şeyhi Mehmed'in terekesinde, 10 batman pirinç, 1,5 batman don yağ, 2 batman revgan-ı sade, 1 batman kıyma, 2 batman kuru üzüm, 1 batman çir, 1 batman asel, 1 batman bastırma/pastırma, yarma ve bulgur kayıtlıdır. ŞŞS.10/94-95. Mevlevihane'de 1911-1912 tarihlerinde 2500 kuruş harcanarak **koyun, sığır**

Bilhassa nehir ve göllerden tutulan balık tüketimi oldukça yaygın olup, balık mukataası gelirlerinden bir miktar Mevlevihane'ye gelir olarak tahsis edilmiştir. Av hayvanlarının da yemek kültürü içerisinde yer aldığını ve bilhassa kaz, ördek, güvercin ve serçenin isimlerine rastlanılmaktadır.⁴⁸

Sebzeler ve Yeşillikler

İklimin soğuk olmasına rağmen, lahana, sarımsak, soğan gibi yetiştirilebilen sebzelerin yanısıra yakın kaza ve şehirlerden getirilip şehir halkının kullanımına sunulduğu görülür. Es'ar-ı Bostancıyan ismiyle bilinen manav esnafının narh kayıtlarında, kelle soğan, gök soğan/yeşil soğan, sarımsak, fasulye, kabak, şalgam, lahana, frenk patlıcanı, turp, havuç/pürçekli, börülce, beyaz pancar, kırmızı pancar, baş soğan, tıska, mısır/has mısır, semizotu, kabak, kelle sarımsak, gök sarımsak gibi sebzeler de narhlarda yer almıştır.⁴⁹ Bilhassa Tokat, Amasya, Darende, Gürün, Malatya, vb. yakın şehir ve kazalardan sebze ve meyvelerin katırcı ve merkepçi esnafı tarafından getirildiği görülmektedir.

Yaş ve Kuru Meyveler

Sivas şehrinde oldukça zengin bir meyve kültürüne ve çeşitliliğine şahit oluyoruz. Ayva, elma, armut, üzüm, badem, erik, incir, limon, kızıl-cık, kayısı, kuşburnu, hurma, nar ve benzeri meyve çeşitleri şehir halkının tüketim kültüründe yer alan ve arşiv kayıtlarına geçen gıdalardır.⁵⁰ Çoğunlukla şehir dışından getirilen meyveler, yetiştirildiği yere göre isimlendirilmekte deve, katır ve merkeplerle şehre getirilmektedir. Amasya'dan elma, Maraş'tan nar, Tokat, Adıyaman, Gürün'den üzüm, Malatya'dan, Darende'den kayısı, Nazilli den incir, Adana ve civarından limon, Karaman, Besni, Bor ve Aladağ'dan üzüm, Trabzon'dan Hurma en rağbette olan ve isimleri sık geçenlerdir. Ayrıca üzümünden elde edilen, pekmez (Antep Pekmezi, Tağar Pekmezi, Ova Pekmezi, Çalma Pekmezi, Duru Pekmezi, Kara böğürdek ova pekmezi, Zile'nin çalma pekmezi), Pestil, Bademli Pestilin tüketimi oldukça yaygındır. Dut Pestili, Dut Pekmezi, Ayva Perveri, Kuşburnu Perveri narhı verilen ve yaygın olarak tüketilen

eti ve kıyma için sarf olunmak üzere toplam yiyecek giderleri 17460 kuruşu bulmaktadır.

⁴⁸ Zafer Karademir, *İmparatorluğun Açlıktan İmtihani, Osmanlı Toplumunda Kıtliklar, (1560-1660)*, İstanbul 2014, s.104.

⁴⁹ Bkz. Liste III; Bkz. Demirel, *Esnaf Teşkilatı*, s.174.; SŞS, 2, s.239; SŞS.23, s.261.

⁵⁰ Bkz. Liste III; Demirel, *Esnaf Teşkilatı*, s.170-185; SŞS, 15/66-69; SŞS. 23, s.258-262.

gıdalar arasında sıralanabilir. Kurutulmuş meyvelerden Kuru üzüm çeşitleri de soğuk ve uzun kışları yaşayan şehir halkı için rağbette olan gıdalar arasında yerini almıştı. Yine Dut kurusu, Elma kurusu, Armut kurusu, Erik kurusu, Ayva kurusu, Sarı çir ve Kara çir ifadeleriyle isimlendirilen kayısı kuruları, bakkal esnafının sattığı kışlık gıdalar arasındadır. Şehir halkının yiyecek kültürünün oluşmasında veya tayininde çok sayıda sebep sayılmakla birlikte, taşıma kolaylığı ve bozulmadan saklanabilir olması kuru meyvelerin daha fazla ve yaygın olarak şehirde bulunmasına ve tüketilmesine neden olmaktadır.

Süt ve Süt Ürünleri

Süt ve süt ürünleri de şehir halkının gıda kültürü içerisinde yer alan vazgeçilmez gıda maddelerindedir. Koyun, keçi ve ineğin yaygın olarak beslenmesi süt ve süt ürünlerinin de oldukça fazla olmasını beraberinde getirmektedir. Zira köylerde hayvancılığın her türü yoğun bir şekilde yapıldığı gibi, hemen hemen şehir halkının yarısına yakını da kendi ineğini, keçisini ve koyununu beslemekte ve kendi ihtiyaçları haricindeki ürünlerini de yakın çevresine satmaktadır.⁵¹ Bu sebeple narh listelerinde nadiren görülmektedir. Revgan-ı Sade (Tereyağı-Sadeyağ), Tulum Peyniri, Keçi Peyniri, Süt ve Yoğurt kaynaklarda sıkça rastlanmaktadır. Narh kayıtları içerisinde sadece bir kez rastladığımız yoğurdun 1845/1261 tarihinde 1 kıyyesi 10 paraya, düzenli olarak narhı verilen Tulum peynirinin ise, 1818-1839 yılları arasında 23 para ile 80 para (2 kuruş) arasında değişirken, 1851-1858 de 1 kuruş 26 paraya satılmaktadır.⁵²

Bal-Şeker ve Tatlılar

İklim ve coğrafyasından kaynaklanan özelliği sebebiyle tarihten günümüze Sivas ve çevresi arıcılık ve bal üretimi açısından ilk sıralarda yer alan önemli merkezlerdendir. Narh kayıtlarında ve kişilerin mülklerine

⁵¹ Ömer Demirel, "Kuruluşundan Günümüze Çeşitli Yönleriyle Bir Osmanlı Mahallesi: Sivas Küçük Minare Mahallesi", *XIII. Türk Tarih Kongresi*, 4-8 Ekim 1999, C. III, Ankara 2000, s.1947-1960; Şehir sakinlerinin mal varlıkları arasında yaygın olarak, koyun, keçi, inek, düve, dana, merkep, manda, öküz gibi canlı hayvan ve arı kovanına rastlanılmıştır. Bkz. Ömer Demirel, "Sivas Tüccar ve Esnafının Mal Varlıkları ve Borç-Alacak İlişkileri", *Tuncer Baykara'ya Armağan, Tarih Yazıları*, İstanbul 2006, s.158-173; Ayrıca Temettuat Defterleri için bkz. Sezgin Zabun, *Sivas Temettuat Defterleri, 1844-1845*, 5 Cilt, Sivas 2013; Osmanlı geneli süt ürünleri için bkz. Zafer Karademir, *İmparatorluk Ekonomisinin Can Damarları: Osmanlı Ülkesinde Hayvancılık İşletmeleri (1500-1800)*, İstanbul 2016.

⁵² Demirel, *Esnaf Teşkilatı*, s.177, Tablo XVIII.; SŞS, 21, s. 180-185

teferruatlı bir şekilde ulaştığımız tereke defterlerinde arıkovanı, asel, asel-i musaffa ifadeleri sıkça rastlanılan bir durumdur. Aynı zamanda Sivas Valilerinin günlük yiyecekleri içerisinde vazgeçilmezlerinden olmuştur. 1 kıyye asel-i musaffanın/saf balın fiyatı 1808-1860 yılları arasında 86,5 para(2 kuruş 20 para) ile 220 para(5 kuruş 20 para) arasında değişirken, 1864 senesinde 6 kuruş, 20 para olarak narhı verilmiştir.⁵³

Şehir gıda kültürü içerisinde baldan sonra en yaygın ve zengin bir çeşitliliğe sahip bulunan gıdalar hiç şüphesiz pekmez, pestil, reçel ve helvadır. Üzümünden elde edilen pekmezin zengin çeşitlerinden Antep Pekmezi, Tağar Pekmezi, Ova Pekmezi, Çalma Pekmezi, Duru Pekmezi, Kara Böğürdek Ova Pekmezi ve Zile'nin çalma pekmezi yaygın ve tüketimi bol olan tatlılardandır. Ayrıca Üzüm Pestili, Bademli Pestil, Dut Pestili, Ayva Perveri ve Kuşburnu Perveri, Kudret Helvası, Tahin Helvası, Ceviz helvası, isimleriyle narh kayıtlarında rastladığımız tatlı gıdalardandır.⁵⁴ Vakıf kayıtlarında sıkça yer alan tatlıların başında hiç şüphesiz helva gelmektedir. Şehirde yapılan hayırların en yaygın olanı helva pişirilip bayram, cuma, berat ve kadir gün-gecelelerinde dağılması yaygın bir kültürdür. Örneğin, Darürraha vakfiyesinde "sabah akşam pişirilecek yemeklerle, cuma, berat ve kadir gecelerinde yapılacak helvaya ve iki bayramda bilinen yemek .." şartı vardır. Ayrıca, Şerbet, Boza ve Hoşaf gibi içecekler de kayıtlara geçen şehir halkının rağbet ettiği içecekler arasında yerini almıştır. Türk mutfağının damak tadı ve tatlıların şahı hiç şüphesiz baklavadır. Narh kayıtları içerisinde bulunmamasına rağmen, mutfak eşyaları arasında sıkça baklava tepsisi ve diğer araç-gereçlerine rastlanılmaktadır.

Osmanlı toplumunda bal, pekmez ve reçel gibi tatlı çeşitlerinin yanısıra yaygın olmasa da Selçukludan itibaren kullanıldığı bilinen şeker, çoğunlukla Mısır'dan getirildiği için fiyatı çok pahalıdır. Hatta bal ve pekmezden daha pahalı olan şekerin toz şeker ve kelle şeker çeşitlerine dönem narh kayıtlarında rastlanmıştır. Toz şekerin kıyyesi 7.5 kuruş ile 10,5 kuruş arasında değişirken kelle şeker 9.5kuruş ile 12 kuruş arasında narhı verilmektedir.⁵⁵ Bal ve pekmezin dört beş katı olarak satılması da

⁵³ Bkz. Liste III-IV; Demirel, *Esnaf Teşkilatı*, s.175; SŞS., 29, s. 338-356

⁵⁴ Demirel, *Esnaf Teşkilatı*, s. 174-177; Reçel için bkz. Sivas Ahkam Defteri, 5 Numaralı Ahkâm Defteri, s.61, hüküm 1. (Mayıs 1753).; 5 nolu defterin 24. sayfasının 2. hükmünde koyun, at ve sığır.; 5 nolu defterin 27. sayfasının 3. hükmünde keçi.; 5 nolu defterin 11. sayfasının 1. hükmünde deve.; 1 nolu defterin 32. sayfasının 5. hükmünde üzüm.; 1 nolu defterin 49. sayfasının 1. hükmünde sarımsağ.. gibi örneklere rastlamak mümkündür.

⁵⁵ SŞS, 1, s.384; SŞS, 2, s.208, 384; SŞS, 23, s.260; SŞS, 29, s.338-356.; Ayrıca narh kayıtlarında Nöbet Şekeri ifadesi de yer almıştır.

dikkatleri çekmektedir. Ayrıca badem şekerinin yanısıra *şekerleme* ismiyle (1268-76/1851-1859 tarihlerinde narh kayıtlarında) rastladığımız şekerden mamul bir çeşit tatlı da kayıtlarda vardır. Badem şekerinin kıyyesi 14 kuruş, şekerleme ise 12 kuruşa satılmaktadır.⁵⁶

Tuz ve Baharatlar

Yemeklere lezzet, tat, renk ve kokusunu veren hiç şüphesiz baharatlardır. Aynı zamanda ilaç yapımında da kullanılan çeşitli bitki türlerine havi baharatlar şehir halkının yiyecek ve içecek kültürü içerisinde önemli bir yer tutar. Tuzcu ve Attar esnafının narh kayıtlarında bulunan baharatlardan, Biber/Büber, Anason, Sumak, Kakule, Kâfur, Zencefil, Tarçın, Çam sakızı, Kışniş, Susam, Mahlep, Çedene, Kenger sakızı, Salep, Haşhaş, Sinameki, Afyon ve yemeklerin olmazsa olmazı Tuz' dur. Önemli bir kısmı sıcak memleketlerden getirilen baharatların aksine Şehrin hemen yakınında bulunan tuzlalardan (İşhan, Çakrı,Hargün, Celalli, Bingöl, Yenice, Fadlum, Tuzhisar ve Cedit vs.) elde edilen tuz çevre il ve ilçelerin ihtiyacını karşılamak için satılmaktadır. Yaklaşık yıllık 8-10 milyon kg. Üretim yaptıkları kaynaklara yansıyan tuzun ihraç malları içerisinde yer almıştır.⁵⁷

Yağlar

Osmanlı yemek lezzetinin vazgeçilmezi olan tereyağ/sadeyağ/ veya belgelerdeki ifadesiyle revgan-ı sade Sivas yemek kültürü içerisinde de yerini almıştır. Sicillerde Valilerin yemek listelerinde vazgeçilmeyen tek ürün sadeyağdır. Yine Şehir halkının en çok tükettiği ve tercih ettiği yağ hiç şüphesiz kuyruk yağı ve sadeyağdır. Ayrıca zeytinyağı, çiğ yağ, beziryağı, iç yağı/ donyağı, kebab yağı ve çörek yağı ismiyle kaynaklarda rastlanan diğer yağ çeşitleri de kayıtlıdır.⁵⁸ Hayvancılığın yaygın olduğu bir coğrafyada hayvani yağların yaygın olarak bulunması ve tüketilmesi doğaldır. Yağların lezzeti, bolluğu ve fiyatı hiç şüphesiz tercih ve kullanım sebeplerindedir. Ayrıca keten tohumundan elde edilen Bezir yağının da bulunduğu fakat Sadeyağ ve kuyruk yağına göre tüketiminin daha az olduğu görülmektedir.

⁵⁶ ŞŞS. 23, s.260.

⁵⁷ Bkz. Liste III; Adnan Mahiroğulları, Seyyahlar,s. 139-140; Fahreddin Başel, *Sivas Bülteni*, İstanbul 1935, s.89-90.

⁵⁸ Bkz. Liste III ve IV; Yağlar konusunda bkz. Zafer Karademir, İmparatorluk Ekonomisinin Can Damarları: Osmanlı Ülkesinde Hayvancılık İşletmeleri (1500-1800), İstanbul 2016, s.230 vd.

Kahve ve Tütün

Osmanlı toplumunun zengin ve köklü bir kahve kültürüne sahip olduğunu “bir fincan kahvenin kırk yıl hatırı vardır” ifadesinde görmekteyiz⁵⁹. Bu kültürün Sivas şehri için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Zira Sivas valilerinden başlamak üzere şehir halkının rağbette olduğu en yaygın içecek hiç şüphesiz kahvedir. Kahvenin yaygınlığını sadece şehirde bulunan kahvehanelerin çokluğundan değil, aynı zamanda halkın sahip olduğu kahve ve kahveyle ilgili eşyalardan ve başta valiler olmak üzere kahve tüketiminin oldukça yüksek miktarda olduğunu gösteren belgelerden anlamaktayız. Öncelikle şehirde kahvenin kavrulup düğülerek satıldığı bir “Tahmis”hane bulunmaktadır. Ayrıca şehir çarşılarının hemen hepsinde esnafın ve alışveriş yapan halkın ihtiyacını karşılayan birer adet kahvehane vardır. 19. Asrın başlarında şehir çarşılarının tamamında toplam 46 kahvehane arşiv belgelerine yansımıştır.⁶⁰ Şehir halkının kahveye olan aşırı düşkünlüğünü sadece çarşılarda yer alan kahvehanelerin çokluğunda değil zengininden fakirine ailelerin sahip olduğu eşyalardan da anlaşılmaktadır. Öyle ki, kahvenin hazırlanışından içimine kadar kullanılan eşyaların zenginliği bu hususu teyit ediyor. Kahve odası, Kahve kutusu/küpü, kahve tavası, kahve değirmeni, kahve ocağı ve mangalı, kahve güğümü, kahve ibriği, kahve kisesi/kesesi, kahve cezvesi, kahve kaşığı, kahve askısı, kahve tepsisi, fincan(Kütahya ve Fağfuri)lar ve bunların zarfları, kahve tabağı ve nihayet fincanların mahafazası için kullanılan fincan kutusu veya çoğunu ifade eden kahve takımı vardır. ⁶¹ Zengin-fakir hemen hemen birçok ailenin eşyaları arasında bir ya da birden fazla kahve kültürü ve alışkanlığını gösteren eşyaya rastlamak mümkündür. Ayrıca Sivas valilerinin günlük yiyecek ve içecek tüketim kayıtlarının hemen tamamında 20 kıyye ile 50 kıyye arasında değişen yüksek miktarlarda tüketilen kahveye rastlanmıştır.⁶² Yine sürgüne gönderilen Sivas Valisi Osman Paşa'nın terekesinden 40 kıyye yemen kahvesi (Kahve-i Yemeni), 126 kıyye firenk kahvesi (Kahve-i Firengi) ve (8000 kıyye piring), çık-

⁵⁹ Bkz. İdris Bostan, “Kahve”, DVİA, s. C. Tarih; “. Her yıl Yemenden Mısra 5000 ton kahve gelir. Yarısı İstanbul ve Osmanlı şehirlerine dağılır. ...Evliya Çelebi'ye göre, İstanbul'da 500 esnaf ve 300 kahve dükkamı vardır. “. Osmanlı'da kahve için bkz., Kemalettin Kuzucu-M.Sabri Koz, *Türk Kahvesi*, İstanbul 2015; Sivas'a kahve deve kervanlarıyla getirilmektedir. Bkz. Demirel, *Esnaf Teşkilatı*, s.184-188.

⁶⁰ Demirel, *Esnaf Teşkilatı*, s.61-62,158

⁶¹ Bkz. Demirel, *Esnaf Teşkilatı*, s.158, Tablo X; SŞS, 1, s. 215, SŞS, 2.,s.19; s. 50.;SŞS, 5, s. 282 ; SŞS, 7,s. 71, s.109; SŞS, 9, s. 47, 127; SŞS, 10, s.60, s.79, s. 117, SŞS, 20, s.16,17.;SŞS, 40, s. 75

⁶² Bkz. Liste IV.; SŞS, 2, s. 140, s. 208; SŞS, 1,s. 254-255,s, 284, s. 394; ; SŞS, SŞS, 10, s.79

mıştır. Bir başka örnekte Mevlevi Şeyhi Esseyid Mehmed'in terekesinde 1,5 batman (9 kıyye) kahve kayıtlıdır.⁶³

Kayıtlarda ilk defa ve tek örneğine rastladığımız bir belgede ise, **1 fincan kahvenin Kahveci esnafı tarafından (1273/Kasım 1856 tarihinde) 4 paraya satıldığı kayıtlıdır.**⁶⁴ Kahvenin yanısıra Osmanlı toplumunda önemli bir yeri olan şerbet de yine şehir halkının gıda kültürü içerisinde yerini almıştır.

Osmanlı toplumuna son dönemlerde girmesine rağmen oldukça yaygın bir kullanım alanı bulan **duhan/tütün** alışkanlığı da Sivas halkının rağbet ettiği keyif verici içecekler arasındadır. Şehirde 59 duhancı dükkânı ve 23 Çubukçu/(Duhan çubuğu yapan) dükkânı vardır. Samsun, Zile, Tokat, Trabzon, Malatya, Karlıova, Taşabad, Yenice ve Kazova'da yetişen tütün çeşitleri Sivas esnafı tarafından satılmaktadır. Ayrıca nargile/tönbakisi ve enfiye kullanımı da vardır. Sıkça rastlanılan duhan çubuğu ve nargile çeşitleri de görülmektedir.⁶⁵ II. Mahmud Döneminde Tütünün 1 kıyyesinin üretim yeri ve cinsine göre 50-200 para civarında alıcı bulunmaktadır. 1856 tarihinde 1 kıyye **tönbaki/tömbeki** 12-14 kuruştur. Şehirde tönbaki/tömbeki kullanımının oldukça yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Zira 1839 tarihli bir belgede, Tüccar Bedros'un dükkânında bulunan 900 kıyye tömbekinin 4500 kuruş değerinde olduğu kayıtlıdır.⁶⁶

Tütün kadar yaygın olmamakla birlikte 1856 tarihli bir narh kaydında rastladığımız, **Moskof Çayı ve Çay muhtemelen** Batum-Gürcistan'dan getirilip Attar esnafının sattığı içecekler arasında yerini almaya başlamıştır. Moskof çayının 1 dirhemi 18 paraya satılırken, diğer çayın 1 dirhemi 10 paraya satılmaktadır.⁶⁷ Nitekim 1911-1912 tarihli Sivas Vilayet Meclisi kararları arasında yer alan Tokat'ın köylerinde yetiştirilen çayın, 1 batmanın 10-15 kuruşa tüccar tarafından alınıp, Avrupa'ya gönderilerek terbiye ve ıslah edildikten sonra kıyyesi/okkası yüz/100 kuruşa ve /daha fazlaya satıldığı ve bu çayın Tokat'ta ıslah ve terbiye edilmesinin gerektiği belirtilmiştir.⁶⁸

⁶³ SŞS, 10, s.94-95, 113-116.

⁶⁴ 1856 tarihinde kahvenin 1 kıyyesi 7,5 kuruş (300 Para); Yine 1818-1839 yılları arasında kahvenin 1 kıyyesi 7,5 kuruş ile 9 kuruş arasında değişmektedir. SŞS. 23/258-260; Bkz. Demirel, *Esnaf Teşkilatı*, s.173.

⁶⁵ Bkz. Demirel, *Esnaf Teşkilatı*, s. 57-60, 159-160; SŞS, 23, s. 258-260; SŞS, 19, s.16-17, 226

⁶⁶ SŞS, 19, s.224-226.

⁶⁷ SŞS., 23, s. 258-260; Osmanlıda Çay hakkında bkz. Kemalettin Kuzucu, *Bir Yılın Çayı: Osmanlı'da Çay ve Çayhane Kültürü*, İstanbul 2012.

⁶⁸ Ömer Demirel, *Sivas Vilayet Meclisi Kararları-1911-1912*, Sivas 1000 Temel Eser, Sivas 2010, s.27-28.

Netice olarak Osmanlı mutfak lezzetlerinin birçoğunu Sivas Yemek kültürü içerisinde görmek mümkündür. Geçmişten günümüze şehrin sahip olduğu siyasi, kültürel ve ekonomik özellikleri, etnik ve dini farklılıkların da katılımıyla zengin bir yemek kültürünü ortaya çıkarmıştır. Şehrin yemek kültürü iklimin de şekillendirdiği yerel özellikler taşıdığı kadar, Saray mutfak lezzetlerini de taşımaktadır. Aynı zamanda, şehrin coğrafi ve ticari avantajları Osmanlı dâhilinden ve haricinden gelen çok sayıda ürünle yemek kültürünün zenginleşmesine katkı sağlamıştır. Kahvesi Yemen ve Güney Amerika gibi çok uzak yerlerden, Çayı Rusya'dan, Baharatları Hindistan'dan, Pirinci Mısır, Hurması Medine'den getirilmektedir. Taze sebze ve meyveleri ise, şehre en yakın merkezlerden temin edilmektedir. Bal, et, tereyağı, bulgur, pirinç ve kuruyemişlerin yaygın olan tüketiminin yanı sıra, kahve ve tütün içiminin de şehrin içecek kültürü içerisinde önemli bir yer tuttuğu söylenebilir.

LİSTE IV – SİVAS VALİLERİNİN GÜNLÜK YİYECEK VE İÇECEK LİSTESİ			
Gıda	1781 Yılı	1786 Yılı	1787 Yılı
Nan-ı Aziz	1500 Kıyye	1200 Kıyye	3000 Kıyye
Erz / Pirinç	750 Kıyye	600 Kıyye	500 Kıyye
Revgan-ı Sade	750 Kıyye	150 Kıyye	180 Kıyye
Lahm-ı Ganem	750 Kıyye	600 Kıyye	500 Kıyye
Dakik-i Has	100 Kıyye	12 Kıyye	50 Kıyye
Nişasta	40 Kıyye	3 Kıyye	15 Kıyye
Asel-i Musaffa	50 Kıyye	20 Kıyye	-
Nohut	40 Kıyye	-	100 Kıyye
Tuz	40 Kıyye	Miktar-ı Kifaye	50 Kıyye
Şem-i Asel	40 Kıyye	6 Kıyye	10 Kıyye
Tavuk	75 tane	15 tane	-
Yumurta	350 tane	100 tane	300 tane
Kuzu	15 tane	-	15 tane
Sebzemat	Miktar-ı Kifaye	Miktar-ı Kifaye	Miktar-ı Kifaye
Şem-i Rugan	75 Kıyye	-	25 Kıyye
Şeker	35 Kıyye	2 Kıyye	10 Kıyye
Soğan (ve Sarımsak)	100 Kıyye	-	200 Kıyye
Büber / Biber	5 Kıyye	-	1 Kıyye
Baharat-ı Mütenevvia	?	Miktar-ı Kifaye	200 Dirhem
Kahve-i Yemen	50 Kıyye	30 Kıyye	20 Kıyye
Badem	-	0,5 Kıyye	-
Bulgur	-	300 Kıyye	-
Asel	-	20 Kıyye	-

YENİÇAĞ OSMANLI FİNANS POLİTİKALARI- NIN TAŞRADAKİ YANSIMASI OLARAK SİVAS EKONOMİK YAŞAMINDA ALTIN

The Gold as a Reflection of the Financial Politics of Ot- tomans Economic Life of Sivas in the New Ages

Zafer Karademir*

ÖZET

Tarih boyunca dünyayı etkileyen büyük imparatorlukların finansal olarak da büyük kaynaklara hitap ettiği bilinir. Osmanlılar da büyük imparatorluklar arasında yerini alırken, ülkenin geniş coğrafyasına paralel olarak farklı finansal değerler tedavülde yer almıştır. Pek çok çeşidi ile birlikte gündelik yaşamın içinde yer alan altın da onlardan biridir. Gerek başkentte gerekse taşrada altın, diğer değerli madenler ve paralar ile birlikte ekonomik hayatın en önemli araçlarından biri olmuştur.

Bu çalışmada Osmanlıların modern dönem öncesinde izlediği altın politikasının taşradan yansımaları takip edilmektedir. Sivas şehrinde altının kullanımına dair resmi uygulamaların yanı sıra sıradan insanın ekonomik hayatında bu değerli madenin ne şekilde yer aldığı da incelenmektedir. Merkezi hükümetin belirli aralıklarla yayınladığı, altın kullanımına dair kanunlar ile bilhassa rayiç değerinin ayarlanması meselesi sürekli gündemde olmuştur. Bundan başka tımar ve iltizam düzenlerinde altın üzerinden mali işlemler gerçekleştirilmiştir. Bundan başka, reayanın borç ilişkilerinde ve sermaye birikimlerinde altın metaların yer edindiği söylenebilir. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi dökümanları çalışmanın temel ver kaynağını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Sivas, Yeniçağ, Altın Kullanımı

ABSTRACT

It is known that the big empires which affected the world had also got big financial sources. While the Ottomans taking his place amongst the big empires, different financial values taken place in the circulation with parallel of its big ge-

* Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

ography. The gold was one of them with its many kinds in the daily life. Both in the capital and the provinces the gold was one of the most important matters in the economic life with the other coins.

In this study reflects of the gold politics of Ottomans before the modern ages are being followed. Besides the official practices implemented in the gold using in Sivas city, how this precious metal took part in the ordinary people is also investigated. Especially the adjusting of the fair values and the laws which were about the using of gold and were also pressed by the central government periodically are in the agenda permanently. Furthermore financial treatments were made by gold in the land tenure (timar) and iltizam (tax-collection) systems. Moreover the people used to use gold in their debt relations and accumulation of capital. The Presidential ottoman archive's documents are the main sources of this study.

Key words: Ottoman, Sivas, The Newage, Gold Using

GİRİŞ:

Genel Olarak Osmanlı Merkezi İdaresinin Para ve Altın Politikası

Modern tarihçiliğin sancılarında birisi, birbirinden bağımsız ve habersiz binlerce araştırmacının tarih deryasının herhangi bir kıyısına demir atarak kendi çabalarıyla oradan çeşitli bilgi kırıntıları çıkarmaya çalışmasıdır. Aslında bu durum kolayca üstesinden gelinebilecek bir durum da değildir. Milyonlarca belge yığını akademik birlikteliklere imkân vermeyecek kadar devasa kalıntıları ifade eder. Bu yüzden her bir araştırmacı elde ettiği belge ve bilgilerden tarih bilim havuzuna bireysel çabasıyla yeni damlalar ekleme gayretindedir. İşte Osmanlı para ve altın tarihi de, üzerinde bağımsız pek çok araştırmacının çalıştığı bir alandır. Bir tarihçinin deyimiyle bu alandaki çalışmalar henüz emekleme aşamasındadır.¹

İmparatorluğun taşradaki altın politikasının izlerinin örneklerle değerlendirilmesine geçmeden önce, Osmanlı idaresinin genel para politikalarından bahsetmek yerinde olacaktır. Bilindiği gibi Osmanlılar kuruluştan itibaren madeni paraları kullanmışlar ve hatta beklenmedik bir şekilde 16. yüzyılda altın bölgesi haline gelerek² hem dünya ekonomileri ile bütünleşme hem de ülke içindeki nakit para dolaşımı açısından erken çağlardan itibaren tecrübe kazanmaya başlamışlardır. Devletin darphanede

¹ Şevket Pamuk, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Para 1326-1914" *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt 2 1600-1914, Editörler: Halil İnalçık- Donald Quataert, Eren Yayınları, İstanbul 2004, s. 1057.

² Braudel, 16.yüzyıl kapanırken, bir gümüş yoğun bölge olan Safevi topraklarına nazaran Osmanlıların altın bakımından bol bir bölge haline gelmesini şaşkınlıkla karşılamaktadır. Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay, C. 1, İstanbul 1989, s. 112.

kestiği yassı yuvarlak paralara genel olarak sikke denirken, bunlardan gümüşten imal edilene *akçe* (akça), altın olanına ise *sikke-i hasene* veya *kırmızı* ismi verilirdi.³ Ana hatlarıyla yerel paralar bu şekilde ifade edilse de Osmanlılar kendi paraları yanında yabancı paraları kullanmaya devam ettiler. Oldukça büyük araziler ile birlikte onların üzerinde filizlenen farklı kültürler bir siyasal otoritede birleştiği için ve bu geniş imparatorluk çok farklı komşulara ve ekonomik dış ilişkiler ağına girdiğinden dolayı ülke içinde çok çeşitli para türleri ve bunların kendi değer sistemleri ortaya çıkmıştır. Aşağıda örnekleri ile görüleceği üzere imparatorluk sınırlarında Macar, fındık, sultani, zer, zer-i mahbub, duka, filori, efrenciye, eşrefi gibi zamana ve mekâna göre ağırlıkları, içerikleri veya değerleri değişen altın çeşitlerinin kullanıldığını ifade etmek gerekir.

Yeniçağda Avrupa devletleri Merkantilizm ile örtüşen ve adına bül-yonizm (külçecilik) denilen bir para politikasını benimsemişlerdir. Buna göre ülke içinde mümkün olduğunca bol miktarda altın ve gümüş stoklanmalıydı.⁴ Her ne kadar Osmanlılar “zenginlik para ile değil mal bolluğu ile olur” düşüncesinde olup Merkantilist devletler arasında sayılmasalar da benzer politikalar uygulamışlardır. Osmanlı idarecileri altın ve gümüş ithalatını gümrük vergisinden muaf tutmakla birlikte bu değerli maddenin ihracatını yasaklamışlardır.⁵ Buna paralel olarak resmi makamlar ülkede mevcut tüm külçelerin, kendi kontrollerinde basılması için resmi darphanelere getirilmesini şart koştu.⁶ Dolayısıyla devlet tüm metal sikkelerin ödeme aracı olarak kabul edileceği resmi değerleri belirleyen tek merci idi⁷ ya da öyle olmaya gayret ediyordu. İmparatorluk idarecileri sikke temininde herhangi bir darlık yaşanmaması için yabancı madeni değerlerin ülke içinde dolaşmasına da kısıtlama getirmedi.⁸ Daha da ilginç para darlığı oluşmaması için iç ticarete ara sıra aynî usullerin işletilmesi dahi teşvik edildi.⁹

³ Özer Ergenç, “XVI. Yüzyılın Sonlarında Osmanlı Parası Üzerinde Yapılan İşlemlere İlişkin Bazı Bilgiler”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1978 Özel Sayısı, s. 86.

⁴ Mehmet Bulut, “XVII. Yüzyılda Osmanlılar ve Merkantalistler”, *Ekonomik Yaklaşım*, 2000, 11(39), s. 25.

⁵ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt 1 1300-1600, Türkçeye Çeviren: Halil Berktaş, Eren Yayınları, İstanbul 2004, s. 86.

⁶ Pamuk, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Para 1326-1914”, s. 1059.

⁷ Pamuk, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Para 1326-1914”, s. 1065.

⁸ Pamuk, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Para 1326-1914”, s. 1075.

⁹ Halil Sahillioğlu, *Kuruluştan XVIII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme*, İstanbul 1958, s. 140.

Her ne kadar Osmanlı para düzeni altından ziyade akçe ve gümüş üzerine bina edilmişse de altının bolluğu akçenin (aslında gümüşün) değerinin kararlı olmasını sağlıyordu.¹⁰ Çünkü altının azalması piyasadaki değerini artırırken kendisine olan rağbeti körüklüyor ve dolayısıyla gümüş-altın dengesi bozulduğu gibi akçenin kendi değeri düşüyordu. Osmanlı ekonomi bürokrasisi de biliyordu ki; bu iki değerli maden arasındaki dengenin bozulması ve yaşanan dalgalanmalar değer kayıpları ile sonuçlanıyordu.¹¹ Bu kapsamda – ileride bir örneği inceleneceği üzere- bazen de eşyalarda altın ve gümüş işlemenin yasaklandığı görülmektedir.¹² Ayrıca paraların altın içeriklerinin sabit tutulmak istenmesinin dış dünya ile de alakası vardı. Mesela *sultanî* türü bir uluslararası altın para konumunda olduğundan içeriğindeki altın oranının düşmesi onun itibarını zedeliyordu.¹³ Bu amaçla sultanînin ağırlığı 1584 yılında 3,517 gram iken 1689'da 3,490 gram ağırlığında tutulmuştu. Oysa aynı sürede akçe 0,68 gramdan 0,23 grama gerilemişti. Ancak altının fiziksel ağırlığını korumadaki başarı reel piyasalardaki parasal karşılığı konusunda gösterilememiş, başlangıçta 65-70 akçe olan 1 (bir) sultaninin değeri ikinci tarihte 270 akçeye çıkmıştır.¹⁴ Zaten merkezden belirlenen politikalarla piyasa gerçeklerinin uyuşmaması her zaman beklenen bir vakaydı.

Buraya kadar oldukça genel hatlarıyla anlatılmaya çalışılan Osmanlı devletinin para politikasının çeşitli şekillerde piyasaya müdahale şeklinde gerçekleştiği görülmektedir. Oldukça çetrefilli teorik detaylara girmeksizin özelde altın genelde ise tüm paralar üzerinde yürütülen resmi politikalar bir tabloda şöyle özetlenebilir:

Tablo 1: Osmanlı Merkezi İdaresinin Para Piyasalarına Müdahaleleri (1479-1788)

Yıl	Devlet Müdahalesi ve Sonucu
1479	İlk altın sikkenin (sultani, sonradan eşrefiye veya şerefiye) bastırılması ve Bimetalizm (altın ve gümüş paranın aynı anda kullanımı) döneminin başlaması
1477-1585	Altın, gümüş ve bakır paralardan oluşan üçlü para sistemine geçilmesi (Trimetalizm)

¹⁰ Sahillioğlu, *Kuruluştan XVIII. Asrın Sonlarına...*, s. 194.

¹¹ Carlo M. Cipolla, "Currency Depreciation in Medieval Europe", *The Economic History Review*, New Series, Vol. 15, No. 3 (1963), s. 414.

¹² Bkz: Halil Sahillioğlu, "Altın", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 2, İstanbul 1989, s. 533.

¹³ Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 79.

¹⁴ Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, s. 150.

16. yüzyıl	Yabancı para birimlerinin dolaşımının yoğunlaşması, ülkedeki altın ve gümüş miktarının artırılması, ancak aynı dönemde iyi paranın doğuya (İran üzerinden) kaçması ¹⁵
1453-1559	Altının değerinde %50 kayıp yaşanması
1479-17. asrın sonları	Altın paraların devalüe edilmemesi
1565	Parada ayarlama neticesinde altın paranın (sultaniye) 1/131 oranında ağırlığını kaybetmesi
1585 Büyük Tağışı	Altın paranın piyasadan giderek çekilmesi yerini gümüşe bırakması, yabancı altın paraların ülkeye girişinin artması ve 17. yüzyılın başlarında 40 kadar olan darphane sayısının yüzyılın ortalarına gelindiğinde 4'e düşmesi. Kalp paraların piyasada sıklıkla görülmesi ancak bu süreçte altının veznine dokunulmaması. Buna rağmen altının fiyatının 80 akçe iken 120 akçe olması ve reel değerlerin 135-150 akçeye kadar çıkması. ¹⁶
1640-1650	Yabancı paraların istilası, aralarında mağşuş ve sahte Avrupa paralarının da yer alması neticesinde Osmanlıların para basmaması, Bağdad dışında darphanelerin çalışmaması.
II. Mustafa Devri	Osmanlı altın paralarının Mısır'a kaçması, insanların ellerindeki Mısır altınından daha değerli altınları Mısır darphanesinde kestirmek istemesi.
1685-1740	Yeniden milli para basma gayreti ve altın paraya dönüş devrinin, İran ve Mısır'daki değerlerin daha yüksek seyretmesi nedeniyle yeterince başarılı olamaması.
1687-1691	Altın-Gümüş-Bakır Trimetalizmi ile Viyana bozgununun ağır mali bunalımı atlatılmak istenmesi, bununla birlikte kalpazanların kârlarının ve sayılarının artması
1689	Mankur (mangır) basımı, sonrasında devalüasyon ve altının değerinin 270 akçe olarak belirlenmesi.
1690	Sikke tecdidinde sonrasında altında değer artışı, gramlık şerifi ve Macar altınlarının 360, yıldız altının 400 akçe olarak belirlenmesi.
1687-1808	Akçenin piyasadan çekilerek kuruşun temel para birimi olmaya başlaması. (Bu akçenin tümüyle yok olması değil değişim aracının temel aktörü olmaktan çekilmesidir. Yoksa küçük akçeler kullanılmaya devam etmiştir. (120 akçe= 1 kuruş= 40 para)
1690-1844	Parasal istikrarın görece sağlanması, İstanbul darphanesinin yeniden açılması

¹⁵ Braudel "patron" olarak nitelendirilen altının ve dahi gümüşün bu hareketini "dünyanın dönüş yönüyle aynı yönde" diye açıklamaktadır. Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C.1, s. 383.

¹⁶ Braudel'in "yeni çalışmalara ihtiyaç vardır diyerek" açık kapı bıraktığı bu süreci "Türk iflası" olarak tanımlaması abartılı bir yaklaşımdır. Bakınız: Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C.1, s. 368. Tablonun altında yer alan diğer gelişme ve önlemler iflas etmiş bir ekonomiden bahsedilemeyeceğini ortaya koyar.

1703-1729	Yoğun altın ve gümüş para basımı (Tuğralı ,Zincirli, Fındık ve Zer-i Mahhub)
1720-1768	Bariş dönemi ve istikrarlı para performansı
1720-1788	Altında görece istikrarlı dönem, Macar altınının dönem başında 3 kuruş iken sonunda 5 kuruşa yükselmesi

Not: Tablonun oluşturulmasında Arı, Bulut, İsmail Galip, Paksoy, Pamuk ve Sahillioğlu'nun Kaynakça'da künyeleri verilen eserlerinden faydalanılmıştır.

Görüldüğü üzere Osmanlı devleti geniş sınırları içinde statik bir para düzeni sağlama konusunda büyük bir çaba sarf etmiş, görece istikrarlı dönemler yaşanmasına rağmen tağşişler, tashihler, tecdidler arasında altın, gümüş ve bakır paranın değerleri gayet değişken bir seyir izlemiştir. Osmanlı maliye bürokrasisinin para politikası içinde yer alan bu temel uygulamalar kalpazanlık, kaçakçılık ve paranın değeriyle oynama¹⁷ gibi kural dışı davranışların önüne geçilmesi, parada istikrarın korunması ve genel itibarıyla iktisadi düzenin kontrol edilebilmesi için alınan önlemlerdi. Ancak bu politikalar ne kadar başarılı oldu ve alınan tedbirlere karşı ekonominin canlı muhatabı olan toplumun reaksiyonu ne yönde olmuştu? Bir araştırmacının ifade ettiği gibi¹⁸, alınan önlemler radikal çözüm bulmak yerine günü kurtarmayı hedefleyen ve sorunları daha da derinleştiren yüzeysel adımlar mıydı? Bir çırpıda cevaplanması gayet zor olan bu soruların Sivas şehri özelindeki yansımaları ne yönde olmuştu? Bu makale işte bu zor sorulara karşı verilecek cevaplar için gerekli bir dizi çalışmanın küçük bir ön adımı mahiyetinde sayılabilir.

A- Osmanlı Merkezi Yönetiminin Altın Politikasının Sivas'taki Uygulamaları

Her iktisadi bünyede olduğu gibi Sivas şehrinde de Osmanlı yeniçağında altının mali hayatta sağlam bir yeri vardı. Bir zamanlar akçe darphanesi de çalıştırılan kentte¹⁹ sadece III. Mehmed döneminde (1595-1603)

¹⁷ Aslında bu sorunlar sadece Osmanlıların karşılaştığı meseleler değildi. O sıralarda Avrupa'da da her türlü paranın sahtesi yapılabilmekteydi. Örneğin İngiltere'de sahte paraların resmi sikkelerden %50 daha az değerli maden içerdiğine dahi rastlanılmıştı. Herbert Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi*, Cilt: 1, Teori Yayınları, Ankara 1985, s. 353.

¹⁸ Haim Gerber, "The Monetary System of the Ottoman Empire", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 25, No. 3 (1982), s. 323.

¹⁹ Döneme ait bir akçenin ön yüzünde yer alan "Sultan Murad bin Selim Han" ve diğer tarafındaki "azze nasruhu duribe Sivas 982" ibaresi III. Murad devrinde darphanenin çalıştırıldığına işaret ediyor. Koray Gürleyük, *Sivas Sikkeleri*, Sivas 1000 Temel Eser, Sivas 2017, s. 173. Ayrıca II. Selim ve III. Murad dönemlerine ait darphanelerin bulunduğu yer-

altın sikke darp edildiği ifade edilmektedir.²⁰ Ayrıca şehirdeki kuyumcular çarşısının incelenen dönemde faal olması ve burada vakıfların muhtemelen kiraya verdiği onlarca kuyumcu dükkânı bulunması²¹ altının gündelik yaşamdaki sağlam yerinin devam ettiğine işaret etmektedir.

Yeniçağ iktisat politikalarını hayata geçirmeye çalışan merkezi devletlerin çözmekte en çok zorlandıkları sorunlar arasında değerli madenlerin kendi kontrolleri dışında tedavüle girmesi ve bunların fiyatlandırılmasıdır.²² Osmanlılar için konuşulacak olursa gerek devletin başkent ya da saraydaki mensuplarının bir kısmı gerekse reaya, merkezi hükümetin tayin ettiği resmi para (ve altın) değerlerini dikkate almadan hareket etmekteydiler. Osmanlılar *sultani* adını verdikleri altın parayı basmaya başladıklarında da akıllarında bu paranın tüm ülke içinde bir monometalizm kapsamında kullanılmasını sağlamak vardı.²³ Devletin bu çabasına rağmen, Osmanlı arazilerinin tek bir para rejimini uygulamaya fırsat veremeyecek kadar oldukça geniş olması birbirinden farklı bölgelerde farklı para birimlerinin hâkim olmasına ve adeta “akçe bölgesi”, “şahi bölgesi” gibi somut ayrışmalara sebebiyet vermekteydi.²⁴ Hiçbir zaman sadece Osmanlıların sorunu olmayan bu mesele taşraya gönderilen fermanlarla kökten halledilebilecek bir mesele değildi. Bununla birlikte yine de tehditkâr fermanlarla altın düzeninin sapsamamasına gayret edildi. Henüz daha 1585 büyük devalüasyonunun yaşanmadığı bir zamanda, 3 Şubat 1579 tarihinde, Sivas kadısında hitaben yayınlanan bir ferman taşrada altının piyasadaki değerini korumanın zorluğunu gösterir niteliktedir.²⁵ Kaynağa göre; şehir halkı tarafından divana gönderilen bir mektup bölgedeki beylerbeyi, hassa eminleri ve mültezimlerin halkın elinden şahî²⁶, pare ve akçe türündeki paraları toplayıp bunları altın ile değiştirmeye kalkıştıklarını haber

leri haritalayan Pamuk, Sivas'ta bir akçe darphanesi bulunduğunu not düşüyor. Bakınız: Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, s. 99.

²⁰ Gürleyük, *Sivas Sikkeleri*, s. 174. Sikkeler Hicri 1003-Miladi 1594/1595

²¹ Ömer Demirel, *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 77, 93.

²² İncelenen süreçte bu sapsamalar ile alakalı örnek vaka ve belgeleri için bakınız: Bekir Sıtkı Baykal, “Osmanlı İmparatorluğunda XVII. Ve XVIII. Yüzyıllar Boyunca Para Düzeni İle İlgili Belgeler”, *Belgeler*, IV/7-8 (1967), Ankara 1993, s. 49-75.

²³ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İstanbul 2015, s. 11.

²⁴ Halil Sahillioğlu, “Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketinin Yeri (1300-1750)”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1978 Özel Sayısı, s.10.

²⁵ COA, MD 36/52; COA, MD 36/60. Arşiv fonlarının kısaltmalarının açılımı Kaynakça kısmında yer almaktadır.

²⁶ Şahi İran taraflarında dolaşımda olan gümüş içerikli Osmanlı sikkesidir. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, s. 101.

vermekteydi. Normalde 1 filori²⁷ 60 akçe iken²⁸ bu işlemler sonrasında altın değeri yaklaşık %8 civarında artarak 65 akçeye çıkmış, hatta bu değere dahi bulunamaz olmuştu.²⁹ Şüphesiz böyle bir değişim usulü ve fiyatların yerinden oynaması divanın kabulleneceği bir durum değildir. Mühimme defterlerinin doğası gereği hakkında suç işledikleri iddia edilen görevlilerin kendilerini nasıl savundukları, böyle bir eyleme aşikâr bir şekilde nasıl ve neden kalkıştıkları bilinmiyor. Ancak devletin karşı çıktığı gelişme; kendi görevlendirdiği kişiler haricinde maden değişimine fırsat verilmesidir. Ayrıca değişim için getirilen paraların bir kısmının da mağşuş olduğu “geçer geçmez akçe getürüb” ifadesinden anlaşılıyor. Devlet elbette reyadan kenarları kırılmış, gümüş içeriği azaltılmış akçeler alıp karşılığında normal altınlar verilmesine müsaade etmeyecektir. Bununla birlikte fiyatların bu süreçte yükselmiş olması ayrıca ilginçtir. Bu değişim operasyonuna halkın rağbetinin beklenenden fazla olması nedeniyle altın arzının yeterli gelmemesi ya da haklarında iddialar gündeme gelen yerel idarecilerin altının değerini kasten yükselterek daha fazla para ve akçe toplamak istemiş olmaları muhtemeldir. Bahsedilen yasadışı eyleme tımarlı sipahiler ve zaimlerin de katıldıklarına dair izler, bu finansal kurnazlıklardaki getirinin büyüklüğüne işaret etmektedir.

Değerli madenlerin rayiç fiyatlarının yükselme eğilimi 16. yüzyılın son çeyreğinde sıkıntı verici bir durumdaydı.³⁰ 46 Numaralı Mühimme defterindeki bilgilere göre, 1582 yılında, devlet rayiç altın ve gümüş değerinin yükselmesinden³¹-aslında devalüe olması nedeniyle akçenin değer kaybetmesinden- hoşnutsuz olarak önlemler almaya çalışıyordu. Kuruşun 40 akçe filorinin 60 akçe olarak ayarlanması gerektiği, buna uyulmamasının bilhassa muamele (faiz) işlemlerinde zorluklara sebebiyet verdiği be-

²⁷ Filori aslında İtalyan kökenli bir para birimi olmasına karşılık zaman zaman Osmanlılar tarafından altın kelimesinin karşılığı şeklinde kullanılmıştır. Halil İnalçık, “Filori”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: III, İstanbul 1996, s.106. Buradaki anlam da “altın” olarak kabul edilebilir.

²⁸ Mehmet Zeki Pakalın, C. 3, s. 630.

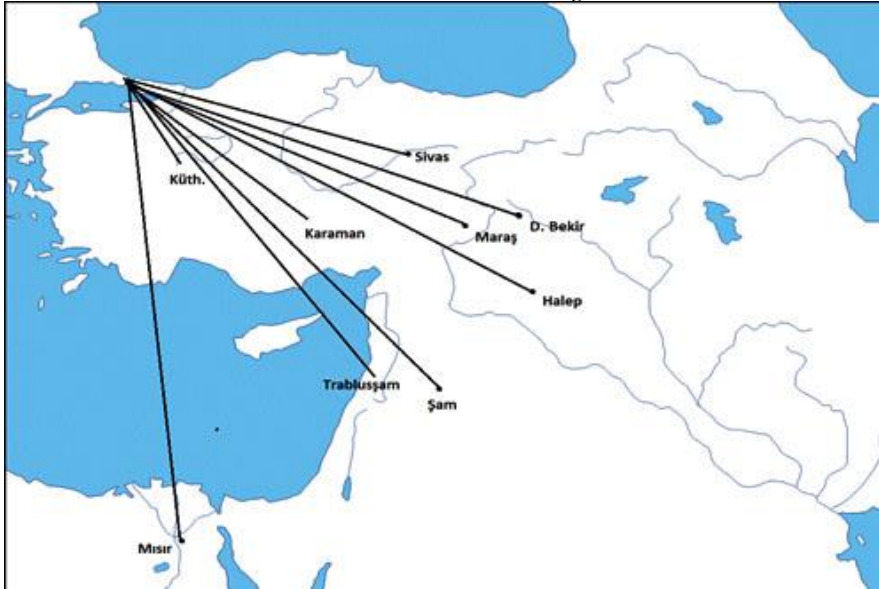
²⁹ 16. yüzyıl ortalarında bir Venedik altını 55-60 akçe değerindeydi. Şevket Pamuk, *100 Soruda Osmanlı- Türkiye İktisadi Tarihi*, İstanbul 1990, s. 60.

³⁰ Tablo 1’deki verilerle birlikte 1580-1640 arasının özel olarak akçe için olağanüstü istikrarsız bir dönem olduğu hatırlanmalıdır. Bakınız: Pamuk, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Para 1326-1914”, s. 1072.

³¹ “...altın ve guruş ziyadeye çıkmışla...”. COA, MD 46/307. Bu dönem her 33 yılda bir gelen Miladi-Hicri yıl çakışması dönemidir. Devlet 33. yılda (sıvış yılında) bir Miladi yılda (gelir), iki Hicri yıl ödemesi (gider) yapmak zorunda kalmıştır. Çünkü gelirler Miladi, ödemeler Hicri yıla göre yapılıyordu. Halil Sahillioğlu, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi 1670-1740*, İstanbul Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1965, s. 58.

lirtiliyordu. Yukarıda Sivas eyaletinden yansıyan örnekte de benzer muhataralar hem sebep hem sonuç konumundaydı. Sebepi çünkü paranın taşıdığı sürecinden etkilenen herkes, buna yerel idareciler de dâhil, kendilerince zararı en az hasarla atlatmaya çalışıyorlar, bu nedenle izinsiz olarak reel değerlerle oynuyorlardı. Böylece merkezi hükümetin değerli madenler üzerindeki kontrolü zorlaşıyor, belki yeni taşıtlara zemin hazırlanıyordu. Divan, reyayı ya da yerel otoriteleri gizli ve açık surette teftiş ederek, değeri ile oynanmış paraları ve onlarla işlem yapanları tespit etmeye çalışıyordu. Kanuna göre bu şekilde işlem yapmaya devam edenler siyaset olunacaktı (idam edilecekti). 46 Numaralı Mühimme defterindeki hükmün Rum (Sivas) Beylerbeyliği dâhil pek çok beylerbeyliğe gönderilmesi sorunların ülke çapına yayıldığını gösteriyor.³² Söz konusu yerlerin değerli madenlerin mutad olarak yurt dışına kaçış güzergâhında olan bölgelerle paralellik arz ettiği anlaşılmaktadır.³³ Sivas da değerli madenlerin ülke dışına çıkış yolundaki basamaklardan biri olması hasebiyle³⁴ bu emrin kapsadığı alanlar içerisinde yer almaktaydı.

Harita 1: 1582 Tarihli Altın Hükmünün Gönderildiği Memleketler

Kaynak: COA, MD 46/307.

³² Gönderilen yerler: Anadolu, Karaman, Şam, Maras, Trablusşam, Halep, Mısır, Diyarbekir, Yemen? Beylerbeylikleridir.

³³ Bakınız: Sahillioğlu, *Kuruluştan XVIII. Asrın Sonları...*, s. 197, 199.

³⁴ Aynı eser, 199.

1585 yılında yaşanan Büyük Tağış deneyiminden sonra imparatorluk finans dengeleri yerinden oynamış, bu büyük devalüasyon denemesi taşrada da çok yakından hissedilmiştir. Örneğin Halep'te 1588'deki oranlar şöyle düzenlenmişti: Bir gram altın 120 akçe, bir gram kuruş 80 akçe.³⁵ Elbette bu sarsıntıdan Sivas bölgesi de muaf değildir. 1592 tarihli, Rum beylerbeyine gönderilen bir emirde yeni değerler -bu bölge için- şu şekilde belirlenmişti: Altın 120 akçe ve kuruş 70 akçe.³⁶ Görüldüğü üzere 1582 ile 1592 arasında altın ve gümüşün akçe karşılıkları bir hayli yukarı seviyelere çıkmıştır. Altının taşradaki yükselme miktarı %100 civarında olup bu onun değer kazanmasından ziyade akçenin değer kaybetmesi şeklinde düşünülebilir.

Aslında burada aktarılan son örnek, bölgeden gelen şikâyetler üzerine kaleme alınmıştır. Çünkü birileri yine bu değerlerin üzerinden alım satım yaparak piyasaya müdahale ederek para birliğini bozmaya çalışmaktaydılar. Divan ne yazık ki yerel idarecilerin desteğiyle bu konuyu halletmeye çalışıyor, çarşı başlarında veya onun benzeri, halkın toplandığı yerlerde sözlü duyurular yaparak insanlar uyarılıyordu. İhmali olursa beylerbeyinin de görevden alınmakla kalmayıp başka cezalara çarptırılacağı belirtiliyordu. Ancak bu tip tehditler ve pasifize önlemlerle sorunun çözülmeyeceği tarihle sabittir. Ardından benzer şikâyetlere karşı benzer önlemlerin alınmaya devam etmesi bunu gösteriyor. Çünkü hemen birkaç ay sonra altının 130 kuruştan akçenin de 80 kuruştan değerlendirilerek işlem yapıldığı bilgisi divana ulaşmıştı.³⁷ Bu sefer sadece beylerbeyi değil tüm bölge kadıları sorumluluktan pay sahibi edilerek onların da kendi idari sahalarında halkı uyarmaları istendi. Hatta bu emre itaat etmeyerek yasal değerler yerine oynanmış değerler üzerinden alışveriş yapanların bizatihi isimleri de kadılıklardan talep edildi.

Son örneklerden elde edilen veriler ışığında aşağıdaki grafik konuyu daha özetler nitelikte sarihtir:

³⁵ COA, MD 62/212. Oysa 1584'te altın 85 akçe kuruş 60 akçe idi. Sahillioğlu, *Kuruluştan XVIII. Asrın Sonları...*, s. 220. Bu fiyatlar cari (veya devletin piyasaya sürdüğü zaman istediği) fiyatlardı. Devlet tecdid zamanlarında her ikisini de ikişer akçe düşük fiyatla topluyordu. *Aynı eser*, s. 223.

³⁶ COA, MD 70/198.

³⁷ COA, MD 71/211.

Osmanlı sınırlarında üretilen ve işlem gören paraların tedavülü üzerinde uygulanan sıkı politika ilerleyen zamanlarda devam ettirilmiştir.³⁸ Altının Osmanlı tebaası ya da yabancı şahıslar tarafından yurt dışına çıkarılması kesinlikle yasaktı. Bu konuda Sivas valisi Veli Paşa 1745 yılında çeşitli kereler şiddetli ifadelerle uyarılmış, özellikle İran tarafında altın ve gümüş çıkarılmaması hususundaki ihmalleri kendisine hatırlatılarak daha özenli davranması tembih edilmiştir.³⁹ “Kötü para iyi parayı kovar” bir başka deyişle “değerli metalar daha değersiz oldukları yerlere doğru akar” ilkesi altın için de işliyordu. Osmanlı altınları ve gümüşü de İran ülkesinden daha değerli olduğu için o tarafa yöneliyordu ve bu durum divanın hiç de hoşuna gitmiyordu. Sivas valisinin birkaç kez uyarılması⁴⁰ Sivas’ın altının kaçış güzergâhında önemli bir mevki olduğunu göstermektedir. Tüccar kesiminden olanların yani yolları iyi bilen ve finansal işlemlerden anlayan kişilerin altın ve gümüş kaçırılmasının engellenmesi de çaba sarf edilen konular arasındaydı.

Osmanlı divanının değerli madenlerin karşılığı ve içerisindeki maden oranını koruma amacına yönelik çabalarını zorlaştıran unsurlardan biri de halkın davranışlarıydı. İmparatorluk toplumu merkezden hayata geçirilmek istenen para politikalarına karşı gayet bilinçliydi ve alınacak

³⁸ 17. yüzyıla dair verilerin şimdilik yetersiz kaldığı ve ilerleyen zamanlarda doldurulmayı bekleyen önemli bir boşluk olduğu burada zikredilmelidir.

³⁹ COA, TS. MA.E., 351/29-1.

⁴⁰ Benzer uyarılar için bkz: COA, TS. MA..E, 351/29-2

önlemlere karşı kendilerinin de atacağı adımlar vardı.⁴¹ Bu davranışların başında altın varlıklarını saklamak geliyor, toplum özellikle darphanenin zarar ettiği dönemlerde değerli madenlerini hazineye teslim etmek istemiyordu.⁴² Çünkü biliyorlardı ki hazineden geri aldıkları madenlerde kesinlikle bir değer kaybı yaşayacaklardı.⁴³ Dolayısıyla 16. yüzyıla yansıyan örneklerdeki sıkıntının ilerleyen zamanlarda da devam ettiği anlaşılıyor. Sivas'ın 1 numaralı Şer'iyye sicilinde yer alan 1779 tarihli bir kayıt devletin taşradaki altın tedavül değerlerini ayarlama noktasındaki gayretini gösteriyor.⁴⁴ Öncelikle divan altının noksan değerle (içerisindeki altın oranı düşürülmüş şekilde) piyasaya sürülmesine şiddetle karşı çıktığını belirtiyor, bilhassa tüccarın aralarındaki senetli işlemlerde bu sıkıntının yaşandığı ifade ediliyordu. Sivas'ın da aralarında bulunduğu pek çok şehirdeki sarrafların, onlar yoksa tımar mültezimleri ve cizyedarların tahsilleri esnasında düşük değerli altınları almamaları, bunu devlet görevlilerinden hiç kimseye vermemeleri istenmiştir. Eğer yine de ellerinde böyle altınlar varsa bunu başkentteki darphaneye göndererek doğru ayarlı olanları ile değiştirmeleri gerekmiştir. Gerçekte altının değeri üzerinde oynama yaparak haksız kâr elde edenler bazı hilekâr kimselerdi. Onlar sahipsiz altınları keserek daha düşük oranlı altınlar darp etmek suretiyle usulsüzlük yapmaktaydılar.

Merkezi hükümet altının ağırlığı üzerinde yapılan bu tip oynamaların piyasadan çekilmesine sebep olduğunu ve altınla yapılan işlemlerin sıhhatine zarar verildiğini tenkitli bir dille fermanlarda işliyordu. Bu nedenle merkezi bürokrasi piyasadan altın toplamaya, mağşuş olanların devreden çıkarılmasına yönelik gayretine devam ediyordu. 1779 tarihli aynı Şer'iyye sicili kaydına göre⁴⁵ noksan olan altının rayici- daha doğrusu

⁴¹ Gerber, "The Monetary System of the Ottoman Empire", s. 320.

⁴² Sahillioğlu, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi ...*, s. 26.

⁴³ Devletin piyasadan topladığı değerli madenleri rayiç fiyatından daha ekşiğe alması buna karşılık piyasa değerinden tekrar tedavüle koyması mutad bir gelenektir. Bir örnekte 55 akçe değerindeki altın 54 akçeye alınıp, sonra piyasaya verildiğinde yine 55 akçe olarak sürülmekteydi. Bakınız: Halil Sahillioğlu, "1524-1525 Osmanlı Bütçesi", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 41, S. 1-4, (1985), s. 421.

⁴⁴ Sivas Şer'iyye Sicili Defter No: 1, Sayfa No: 179, Tarih Hicri: 4 Ramazan 1193/ Miladi: 16 Eylül 1779). Bundan sonra: Sivas Şer'iyye Sicili 1/179; 4 Ramazan 1193/ 16 Eylül 1779. Aslında daha önce Evâsıt Zilkade 1177 tarihinde (Mayıs 1764) bu konunun bir fermanla ilan edildiği belirtiliyor. Yani gerçek değerler bu eski tarihe aittir. Aynı şekilde Hicri 1190 (Miladi 1776/1777) senesinde de ferman yayınlanmıştır.

⁴⁵ Sivas Şer'iyye Sicili 1/179.

noksan altın getirenlerin hazineden alacakları karşılıkları-şu şekilde düzenlenmişti:

Altın Cinsi⁴⁶	Miktar	Değeri (Akçe)
İstanbul Zer Mahbub ⁴⁷	1 Kırat	27,5
Macar ⁴⁸	1 Kırat	27,5
Fındık ⁴⁹	1 Kırat	27,5
Mısır Zer Mahbub	1 Kırat	20,5 ⁵⁰
Tuğralı ⁵¹	1 Kırat	20,5
Zincirli ⁵²	1 Kırat	20,5

Ellerindeki kıratı eksiltilmiş altınları hazineye teslim etmeyenler⁵³, şaşırtıcı şekilde gayet ılımlı bir dille uyarılmışlardı. Bu yumuşak dilin arkasında herhalde muhatapların ürkerek altın tesliminden tümüyle kaçmamaları gayesi de vardı. Altınları toplamak için başkentten gönderilen tahsildarlar dışında yerelde kadılar, naipler ve mütesellimlerin de yasadışı sikkelerin takibinden sorumlu tutulduğu anlaşılmaktadır. Meseleye bu kadar ciddiyetle yaklaşılmasının bir başka yansıması belirli aralıklarla benzer içerikli fermanların ilanında görülebilir. Nitekim devlet altın piyasasını kontrole çaba harcarken hilekârlar da kendi kazançlarını artırmanın peşindeydiler. Bu arada divanın altınların karşılığı olarak altın yerine nu-

⁴⁶ Pamuk'un tespitlerine göre, bu altın sikke cinsleri, 1697-1728 yılları arasında Sultanî'nin yerine ilk kez tedavüle girdi. Pamuk, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Para 1326-1914", s. 1079.

⁴⁷ İlk kez 1729'da tedavüle girdi. Sahillioğlu, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi ...*, s. 116. Tuğralı altınları İstanbul'da Eşrefî Mısır'da Zer-i Mahbub denilirdi. İsmail Galip, *Takvim-i Meskûkât-ı Osmaniye*, Kostantiniye 1307 s. 272.

⁴⁸ Macaristan'da basılan altınlar olup Engürüsiye, Flori ve Sultanîye ile eşdeğerdeydi. Sahillioğlu, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi ...*, s. 43.

⁴⁹ III. Ahmed zamanında (1703-1730) basılan altın para olup halk arasında "İstanbul altını" veya "Zincirli" diye de bilinirdi. Zamanla kenarlarına konulan noktalar fındığa benzetildiği için Fındık ismiyle de anılırdı. İbrahim Artuk, "Fındık Altını", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 13, İstanbul 1996, s. 28. Bu altına Filori ve Şahi de denilmiştir. E. V. Zambaur, "Fındıklı", *İslam Ansiklopedisi*, C. IV, Eskişehir 1997, 622.

⁵⁰ 20,5 akçe değerleri önce 20'şer akçe olarak yazılmış, ancak daha sonraki iki hatırlatmada ve Baş Muhasebe'deki defterlere bakıldığında 20,5 olarak ifade edilmiştir.

⁵¹ II. Mustafa'nın darb ettirdiği altın para. Sahillioğlu, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi ...*, s. 109.

⁵² İlk kez 1713'te bastırıldı. Çevresinde zincir motifi olduğu için böyle bilinirdi. Sahillioğlu, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi ...*, s. 103, 112.

⁵³ Ayarı düşük paraların devlete teslim edilmemesinin altında onları kaçak darphanelerde ağırlaştırarak iç veya dış piyasaya sürmek gayesi de yatmaktaydı. Ekrem Erdem, "Osmanlı Para Sistemi ve Tağşiş Politikası: Dönemsel Bir Analiz", *Bankacılar Dergisi*, 56 (2006), s. 13.

kud diye ifade edilen nakit para vermesi de kendi adına bir kazanç kaynağı sayılmalıdır. Israrlı fermanların bir nedeni de bu olmalıdır. Böylece değerli madenlerle alım yapılırken ödeme daha değersiz sikkelerle gerçekleştiriyordu.

İncelenen bölgede altının rayicindeki kontrolsüz değişimler yeniçağ kapanırken 1789⁵⁴ yılında da görülmüştür. O tarihe ait Sivas'ın 3 Numaralı Şeriyeye sicilinin 45. (53.) sayfasına kaydedilen bir hükümdede⁵⁵ bu sefer açık bir şekilde bazı hilekârların ellerindeki ayarı tam olan altınları keserek değerlerini düşürdükleri ifade edilmiş ve bu usulsüzlüğün taşrada yaygın bir hale geldiği görülmüştür. Bu nedenle köyler dâhil olmak üzere tüm bölgeler taranacak ve halkın elindeki noksan ölçülü (mağşuş) altınlar bulunarak hazineye teslim edilecekti. Dikkat çekici bir unsur olarak bu süreçte arama ve teslim faaliyetlerinde görevli olanların sayısı artırılmış, mesul bulunanlar arasına zabitler, ayanlar, voyvodalar ve iş erleri de dâhil edilmiştir. Bu kişiler ölçüsü değiştirilmiş altınları Darphane'ye gönderecek, kendilerinden altın aldıkları şahıslara "beyaz akçe" ile geri ödeme yapacaklardı. Toplanan noksan altınların geri ödemelerinde izlenecek indeks bu sefer aşağıdaki şekilde belirlenmişti:

Altın Cinsi	Miktar	Değeri (akçe)
İstanbul	1 Çekirdek	42,5
Mısır	1 Çekirdek	41
Fındık	1 Çekirdek	35,5
Macar	1 Çekirdek	35,5
Yaldız ⁵⁶	1 Çekirdek	36

Yukarıda verilen iki tablodaki değerlere bakıldığında ilk tablodaki örneklerde çekirdek tabiri kullanılmayıp kırat denilmişken ikincisinde çekirdek ölçüsünün tercih edildiği görülür. Kırat gramın 1/5'i olup 0,2

⁵⁴ Bu tarihin araştırmacılar tarafından altındaki nispeten istikrarlı dönemin sonuna işaret ettiği hatırlanmalıdır. Bakınız: Tablo 1.

⁵⁵ 'Sivas Şer'iyeye Sicili 3/45 (53). Tasnif sırasında çift numaralandırılan bu hüküm 17 Cemziyelevvel 1203/ 13 Şubat 1789 tarihlidir.

⁵⁶ Venedik dukasının karşılığıdır. İsmail Galip, *Takvim-i Meskûkât-ı Osmaniye*, s. 239. Daha 1696'da bile devlet piyasadaki mağşuş paraları toplamakla meşguldü. Toplanacak altınlar sahih ise bir damga vurulacak ve damga başına 1 (bir) akçe alınacaktı. Sahih olmayanlar geri verilmeyecekti. Sahillioğlu, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi ...*, s. 42. İşte bu iki uygulama reayayı teslimden men eden durumlar olmalıydı.

gramdır. ⁵⁷ Çekirdek de aynı şekilde 0,2 gramdır. ⁵⁸ Dolayısıyla ağırlık ölçülerini bu şekilde denkleştirdikten sonra iki tablo arasında anlamlı sonuçlar çıkarmak mümkündür. Nitekim iki tablonun verilerinden, on yıllık bir süreç içerisinde (1779-1789) Fındık altının %29, İstanbul altının yaklaşık %55, Mısır altının ise %100 oranında değer kazandığı anlaşılmaktadır.

Pamuk'un bulgularına göre⁵⁹ 1788'de İstanbul'da 3,5 gram Fındık altını 5 kuruş olup 1 gram altın **1,42 kuruşa** tekabül etmekteydi. Bu çalışmada elde edilen veriler ise 1789'da Sivas'ta 1 çekirdek (0,2 gram) Fındık altınının 35,5 akçe olduğunu yansıtıyor. Gerekli hesaplamalardan sonra buradaki 1 gram altın **1,47 kuruşa** karşılık geldiği anlaşılmaktadır.⁶⁰ Tüm bunlara nazaran hemen hemen aynı tarihler olmasına karşın merkez ve taşra fiyatlandırmaları arasında çok ciddi bir fark görülmemektedir. Taşrada altının %3,5 oranında daha değerli olduğu anlaşılmaktadır. Bunun mutlaka anlamlı bir açıklaması olmalıdır. Değer farkına neden olan ihtimallerden biri altın içeriklerinin taşrada değiş(tiril)miş olması iken bir diğeri ağırlık ölçülerinin her iki bölgede farklılaşmasıdır. Tespit edilen bu farka rağmen imparatorluk merkezi bürokrasisinin merkez-taşra arasındaki değerleri korumada başarısız olduğu en azından bu örneklerle bakılarak söylenemez.

B- Sivas'ta Toprak Düzeni ve Mali Yükümlülükler İçinde Altın

Osmanlı iktisadi yaşamında büyük yeri olan tımar sistemi içerisinde sadece aynî değil nakdî ekonomi de sürdürülmekteydi. Toprağa dayalı bu yapının parayla teması tarihsel süreçte giderek artan bir seyir izledi. Tımarlı kesiminin orta ve üst toplumsal katmanlarda yer aldıkları hesaba katılırsa şehirdeki tımarlı sipahilerin ve zaimlerin ya da hassa arazilere hükmeden kişilerin finansal ilişkilerinin bir aşamasında altın ile karşılaşmaları olağandı. Ne var ki bu alanda da devlet kontrolü dışında hareket etmeye çalışanlar vardı. Zira bazı etkin kişilerin şahsî nüfuzlarını kullanarak vatandaşın elinden altın toplamaya gayret ettikleri yönündeki ciddi iddialar, muhtemelen gümüş içeren paranın değer kaybettiği dönemlerde artış gösteriyor, devalüasyonların etkisinden hoşnut olmayan kişiler bu yolla kayıplarını gidermeye çalışıyorlardı. Bir örnek vermek gerekirse; Mühimme defterine kaydedilecek kadar önemli sayılan bir ihbarda 1567

⁵⁷ İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Yayınları, İstanbul 2011, s. 668.

⁵⁸ Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, s. 225.

⁵⁹ Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, s. 179.

⁶⁰ 120 akçe= 1 Kuruş üzerinden hesaplanmıştır.

yılında Sivas tımar defterdarı olan şahıs halkın elindeki altınlar üzerinden finansal bir hukuksuzluğa yeltenmişti.⁶¹ İddiaya göre: Sivas tahriri ile ilgili tımar defterdarı, muhtemelen II. Selim'in tahta geçişi sebebiyle tımar tezkirelerini yenilemek üzere, mühürlesin diye, kendisine getiren hak sahiplerine ciddi zorluklar yaşatmakta, onların onar-on beşer⁶² altınlarını almakla kalmayıp üzerlerindeki paralarını da istemekteydi. Kuşkusuz bu mühim bir iddiaydı. Bunun yerinde araştırılması, böyle bir durum varsa hak sahiplerine haklarını iadesi, şikâyet edilen kişinin de cezasını çekmesi gerekiyordu.

Sivas'taki bir devlet görevlisinin vatandaşın elindeki altınları kendi iradesiyle almaya yeltenmesi ya da bunun iddia edilmesi, bu araştırma açısından önemlidir. Çünkü öncelikle olayın gerçekleştiği tarih bir taht değişikliği sürecidir ve bu dönemlerde hem paralarda mutata taşıyıcı yapılar hem de tahrirlerin yenilenmesi gerekirdi. Bu zorlu mali dönemlerden en çok etkilenenler herhalde vergi mükellefi reaya kesimiydi. Onlar tımar kayıtlarının yenilenmesi ve akçelerin tekrar kesilmek üzere toplanması süreçlerinden mali bakımdan küçülerek çıkıyorlardı. Akçenin değer kaybetmesi yeni bir gelişme değildi ancak ellerinden altınlarının da alınması kabul edilebilir bir durum olmadığından vakayı divana kadar taşımışlardı.

Sadece tımar düzeninde değil iltizam sisteminde nakit paranın önemi yadsınamaz. Sermaye sahiplerinin yıllık teslimatlarında ya da peşin kesimlerinde verdikleri meblağlarda altınla ödemelere sıklıkla rastlanır. Sivas eyaleti kapsamındaki mali ünitelerde altın kullanılarak gerçekleştirilen iltizam uygulamaları vardır. 1584 yılı gibi ciddi bir finansal bunalım döneminde akçelerin değerlerini takip etmek üzere iltizamı eline alan Muslihiddin ismindeki mültezim, 10 bin altın karşılığında bu önemli ihaleyi kazanmayı başarmıştı.⁶³ Yine bir başka örnekte altın sadece bir ödeme aracı değil iltizamlara kaydedilen kefiller için de rehin meblağı olarak yer almıştır.⁶⁴

İmparatorluğun maliye bürokrasisi yerel vergi kaynaklarının toplanması sürecinde nakit paranın ne kadar rol alacağını tayin noktasında bağımsız karar alma iradesine sahipti. Daha açık bir ifadeyle vergilerin aynî mi yoksa nakdî mi ödeneceğine mevcut şartlara bakılarak karar ve-

⁶¹ COA, MD 31/136.

⁶² Bir başka yerde on beşer altınlarını aldığı yazıyor. COA, MD 31/233.

⁶³ COA, MD 53/14.

⁶⁴ Sivas eyaletinde bağlı Şarkipare'de iki kefilin dörder altın karşılığında bir emin-mültezime kefil oldukları ancak mültezimin ölümü sonrasında yaşadıkları sıkıntılar için bkz: COA, MD 41/140.

rilmekteydi. Sivas eyaletinde vergilerin toplanmasında her iki usul uygulanmış olmakla birlikte nakdî ödemelerin kimi zaman altınla yapıldığını öğrenmek ilginçtir. Hicri 993 yılının Safer ayına (Aralık 1590) ait bir Mühimme defteri kaydında Yeniil kazasında (Sivas'ın güneyinde), Valide Sultan'a ait vakfın köylüleri adet-i ağnam ve ismi anılmayan başka bazı vergileri altın, şahi ve gurusş üzerinden ödemekteydiler.⁶⁵ Bunların saray kökenli özel bir vakfın reayası olması nedeniyle böyle bir ödeme yaptıkları ya da buna zorlandıkları söylenebilir. Ayrıca söz konusu yıl 1585 yılının büyük sikke taşışının arkasından gelen ve altın fiyatlarının da arttığı bir enflasyon dönemi olması hasebiyle mühimdir. Devletin en azından kendisine bağlı taşra iktisadi birimlerinden tahsilât yaparken altınla yapmaya özen gösterdiği iddia edilebilir.

Osmanlı divanı değişen mali şartlara karşı reyanın da ekonomik gücünün değiştiğinin farkındaydı ve buna göre kendi önlemlerini almaktaydı. Aslında bu aynı zamanda bir zorunluluktu. Vergi kaynağı olan toplumun tümüyle finansal yıkıma uğraması son tahlilde kimseye yaramayacaktı. Sivas bölgesinde, Sultan II. Ahmed devrinde Hicri 1104 (Miladi 1692- 1693) senesine ait cizyelerini ödemekte sıkıntı çeken bazı reyanın bu *hallerine merhameten* birer şerefi altın karşılığında kendilerine verilen "kâğıtlarla"⁶⁶ ödeme yapmalarına müsaade edilmesi ⁶⁷ biraz da bu mantığın yansıması olmalıdır. Aslında cizye ödemeleri piyasadaki gümüş veya altın para üzerinden yapılabilirdi ve 1690 yılında en düşük derece (ednâ) cizye mükellefiyeti bir eşrefi altın veya 2,25 esedi kuruştı.⁶⁸ Sivas için özel olarak gönderilen emirde de bir şerefi (eşrefi) altınla ödeme yapılması kaydıyla kâğıtların teslim edileceği yazıyordu. O halde reaya adına onların *hallerine merhameten* yapılan şey neydi? Sivas'ta altınla yapılan bu ödeme miktarı ednâ seviyesinde ayarlanmıştı. Dolayısıyla o zamana kadar ellerine bir şekilde kâğıt alamamış olanların en düşük seviyeden ödeme yapmaları karara bağlanmıştı. Aynı mükellefiyetle sadece bölgede sakin olan değil oradan geçen (*murûr u ubûr iden*) Acem ve Yahudi ehl-i zimmetin de sorumlu tutulması hayli ilginçtir. Dolayısıyla bunların gezici

⁶⁵ COA MD 55/299'dan nakleden: Musa Günay, *55 Numaralı Mühimme Defteri*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1996, s. 207.

⁶⁶ "Kağıt" burada 1691 cizye reformundan sonra yapılan ödemeleri belgelemek üzere mükelleflere verilen belgenin resmi adıdır. Halil İnalçık, "Cizye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1993, s. 46.

⁶⁷ COA, AE. S.AMD II, 5/451.

⁶⁸ İnalçık, "Cizye", s. 46.

tacirler oldukları düşünülebilir. Zaten bilindiği üzere Osmanlı topraklarında bir yıldan fazla kalan müste'menlerin cizye mükellefi sayılmaları nedeniyle⁶⁹ bu gruplar da ödeme yapmak durumundaydılar. Bu sıkı politikanın 1687 yılında parada yaşanan ve IV. Mehmed'in tahttan indirilmesiyle sonuçlanan mali bunalımın ve hemen sonrasında meydana gelen enflasyonlu ve buna bağlı olarak bol kalpazanlı bir döneme denk gelmesi de ayrıca anlamlıdır.

Son örnekte bahsedilen süreçte mankur (mangır) denilen bakır para üzerinde yaşanan değer kaybı nedeniyle hem devlet hem de vatandaş mankur ile ödeme yapmak, buna karşın alacağını altın ile tahsil etmek istiyordu.⁷⁰ Benzer şekilde 1690 yılında altının değerinin aşırı yükselmesi sürecinin⁷¹ de reyayı bu şekilde davranmaya zorladığı anlaşılıyor. Altınla ödeme yapan çoklu vergi mükelleflerinin iktisadi krizler içine düştüğünde vergi yüklerinin azaltıldığı anlaşılıyor. Gelir kaybını önlemek ile vatandaşın gönlünü kazanmak arasındaki dengeyi gözetmeyi amaçlayan idareci kesiminin bu konuda imparatorluğun kazan-kazan ilkesini hayata geçirdiği söylenebilir.

C- Sivas'ta Yeniçağ'da Bireysel Varidat Olarak Altın

Her toplumda olduğu gibi Osmanlılar da altın bir yatırım ve sermaye kaynağı olarak değerlendirilmiştir. Özellikle 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yabancı paralar ile Osmanlı darphanelerinin zaten azalmış olan kapasitesiyle üretilen az miktardaki paraları arasındaki makas giderek açılmıştır. Toplum daha zarif ve değerli olan yabancı altınları saklamaya başlamıştır.⁷² Ancak genel olarak altını bir sermaye koruma ya da bir yatırım aracı olarak düşünen tebaa oranı düşüktü. Örneğin 1497-1513 yılları arasında vefat edenlere ait 1491 adet tereke dökümünü inceleyen Pamuk'un tespitlerine göre içinde altın sikke bulunan tereke oranı genel içinde %8 civarındaydı⁷³

İncelenen dönemde de Sivas'ta az sayıda örnekte sivil şahısların özel mülkiyetlerinde altın varlıklarına sahip oldukları görüldü. Sivas kaynak-

⁶⁹ İnalçık, "Cizye", s. 47.

⁷⁰ Bu davranışa "sikke reddi" denilebilir. Bkz: Sahillioğlu, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi ...*, s. 84-85; Sahillioğlu, "Süleyman II ve Ahmed II Dönemi...", s. 22.

⁷¹ Bkz: Sahillioğlu, "Süleyman II ve Ahmed II Dönemi...", s. 21.

⁷² Sahillioğlu, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi ...*, s. 39.

⁷³ Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, s. 71.

larına yansıyan veriler ile oluşturulan aşağıdaki tablo şehrin iktisadi yaşamında altının yerine dair manalı ipuçları içerir.

Tablo 2: *Sivas Şehri Sakinlerinin Tespit Edilebilen Altın Varlıkları*

Altın Sahibinin Adı	Cinsiyeti	İntisabı	Yaşadığı Yer	Altın Varlığı	Kaynak
Papan? binti Ohan	Kadın	G. Müslim Reaya/ Şehirli	Şehir Merkezi/ Şah Hüseyin Mahallesi	6 adet altın ⁷⁴ (17,5 guruş)	Sivas Şer'iyye Sicili 1/168.
Osman	Erkek	Konar Göçer Türkmen	Sivas	150 adet altın ⁷⁵	Sivas Ahkam Defteri, 1/248
Elhac Süleyman	Erkek	Reaya/ Şehirli	Sivas	1800 zincir altın ⁷⁶	Sivas Ahkam Defteri, 4/135
Ümmühan Binti Es-Seyyid Ahmet Bey	Kadın	Müslüman Şehirli Reaya	Sivas/ Kalaönü Mahallesi	İstanbul İstanbul zer mahbub (9 adet, 27 kuruş, zer mahbub nusfiye (27 adet, 40,5 guruş), altın küpe, 1 çift 16 guruş)	Sivas Şer'iyye Sicili, 2/14.
Safiye? Binti Mehmed Beg	Kadın	Müslüman Şehirli Reaya	Sivas/ Kayseriye Mahallesi	Altın kol bağı (1 adet 15 kuruş), İncili altın küpe (1 adet 50 kuruş)	Sivas Şer'iyye Sicili, 2/171.

Tablonun verileri gayet sınırlı olsa da yine de bazı çıkarımlar yapmaya müsait görünmektedir. Öncelikle kadınların birer ziynet eşyası olarak altın sahibi oldukları görülüyor. Bununla birlikte altın varlığı bulunan Müslüman ve gayr-i Müslim kadınların üçünün de şehirde meskûn bulunmaları maddi güçlerinin köylü veya konargöçer kadınlardan daha fazla olduğu yönündeki bilgileri teyit eder niteliktedir. Özel mülkiyetinde al-

⁷⁴ Altının cinsi belirtilmemiş

⁷⁵ Altının cinsi belirtilmemiş.

⁷⁶ 1800 rakamının altının adeti mi yoksa akçe olarak karşılığı mı olduğu belirtilmemiştir. Ancak değerine dair bir ifade yer almadığından adet olarak kabul edilebilir.

tını olan erkek reaya içinde ise konargöçer bir örneğe rastlanması gayet anlamlıdır. Bu tek örnek bile bu göçer gruplarını nakdi ekonomi ile olan bağlarının ilerleyen asırlarda güçlendiğine işaret ediyor olabilir. Sivas halkının sahip olduğu altın varidatının gerçek değerinin ne olduğu da aslında önemli bir sorudur. Yani tabloda tespit edilen altınların ekonomik değeri nedir? Bunun için aynı dönemlerde bazı diğer varlıklarla karşılaştırma yapıldığında birinci örnekteki 6 adet altının karşılığı 17,5 kuruş olarak kaydedilmiş olup aynı kayıta bir adet gömlek 1,5 kuruş değerindeydi. Bahsi geçen kadının toplam terekesinin değeri ise zaten ancak 99 kuruş olarak belirlenmişti ve altın varlığı toplam varidatının yaklaşık %18'ine denk gelmişti. Öte taraftan dördüncü örnekteki Ümmühan isimli kadının terekesindeki altınları toplamda 83,5 kuruştu ve bu 366 kuruş 15 paralık terekesinin %22,7'si kadarı bu değerli madenden oluşmaktaydı. Dolayısıyla bu örnekler altının hanelerdeki maddi varlıkların önemli bir kalemini oluşturabileceğine dair küçük ama kayda değer bir değer örnekler olarak düşünülebilir.

Elinde altın sermayesi bulunan kesimler içinde ayrıca sarrafların yer aldığı söylenebilir. Bununla beraber sarraflar ile ilgili pek çok hükmün geçtiği Sivas Ahkâm defterlerinde, onların alacak verecek ilişkisi kurduğu örneklerde altınla alışverişe çok az rastlanılmış olup ağırlıklı olarak finansal borçlanmalarda kuruş üzerinden işlemlerin gerçekleştirildiği söylenebilir. Sarraf kesiminin biraz da tefecilik ile bağlı olduğu düşünülürse, sıradan reayanın hem maddi güçleri bakımından hem de daha fazla yük altına girmemek adına altınla değil kuruş (gümüş içerir) para ile borçlanması herhalde daha makuldü.

Altınla borçlanmaya dair Sivas'ın 4 Nolu Ahkâm defterinde⁷⁷ bir örnek yer almakta olup, sadece bu misal dahi önemli bilgiler içermektedir. Öncelikle borç ilişkisi kuran kişilerin her ikisi de Elhac unvanlı olup, bu onların mali bakımdan görece güçlü kimseler olduğuna bir delil sayılabilir. Borç veren Elhac Süleyman adındaki şahıs şehir merkezinde yaşarken borçlanan Elhac Ahmed, Erkilit köyünde yaşamaktaydı. Elhac Ahmed borcunu ödeyemeden ölünce alacağını tahsil edemeyen Süleyman, müteveffanın oğullarından bu ödemeyi gerçekleştirmelerini istemiştir. Bunun için Elhac Ahmed'in zeameti toprağından elde edilen mahsullerin kullanılmasını talep etmesi borçlanan şahsın statü bakımından üst düzeyde olduğunu gösteriyor.

⁷⁷ Sivas Ahkam Defteri 4/135, Evahir Muharrem 1164/20-29 Aralık 1750.

Buraya kadar, bireysel olarak Osmanlı reayasının altın varlığına hükmettiği görüldü. Acaba incelenen dönemde define aramak suretiyle ya da şans eseri altın sahibi olan Sivaslı reaya var mıydı? Böyle bir örnek var ise define araması sonrasında bulunan altınlar resmi makamlarca nasıl karşılanırdı? Neyse ki bu sorulara kısmen yanıt verebilecek olan bir arşiv kaydı bulunmaktadır. Bu belge Osmanlı Arşivlerinde Cevdet grubu tasniflerinde yer alan 1782 tarihli bir kayıttır.⁷⁸ Kayda göre; Divriği sakinlerinden Deli Hasan adındaki bir şahıs Harabe Bekirtok? isimli köyün arazisinde Toztaş diye bilinen yerde tarlasını kazarken 55 adet altın bulmuştur. Bu durum resmi makamlara ihbar edilmiş ve Hasan onların huzurunda “bu altınları bir taş arasında bulduğunu, başka altınlar olabileceği ihtimali üzerine taşın etrafında birkaç yeri daha kazdığını, ancak başka altın bulamadığını” anlatmıştır. Daha sonra çevredeki köylüler de sorgulanmış, aslında bahsedilenden daha fazla altın olduğu yönünde iddialar anlatılmıştır. Ancak bu altınlar o sıralarda piyasada işlem gören cari altınlar olmadığından – piyasaya gizlice sürülüp kullanılmaya müsait bulunmadığından- İstanbul’a gönderildiğini belirtmeleri ilginçtir. Eldeki altınlar erbabına gösterilmiş ve belgenin ifadesine göre bulunduğu tarihten 1122 sene önce (Miladi 660 tarihinde) Rum kayserlerinden III. Konstantin⁷⁹ zamanında bastırıldığı anlaşılmıştır.

Divriğili Hasan’ın elindeki altınların bu kadar az olamayacağı, mutlaka elinde başka sikkelerin de bulunması gerektiği bu konudaki iddialar da düşünülerek vaka ciddiye alınmış ve tahkikat derinleştirilmiştir. Bu nedenle divan yerel idareci ve memurlardan (mübaşir, ayan, zabitan) Hasan’ın ve olayla ilgisi bulunanların mahkemeye getirilmelerini istemiştir. Elde edilen ve ileride bulunacak paralar da kuşkusuz beytülmale teslim edilecekti. Şahsın paraları ne suretle bulduğu da iyice araştırılmaya çalışılmıştır. Yani gerçekten toprağı kazarken mi yoksa bir bina yapmak için eşelediklerinde mi bunun ortaya çıktığı, ayrıca kasabaya (Divriği’ye) ne kadar mesafede olayın gerçekleştiği gibi fiziki incelemeler de yapılmaya çalışıldı. Bundan maksat aslında başka nerelerde bu tip gömülü sikkelerin olabileceğini anlamaya çalışmaktı.

Olayın perde arkasına dair başka ilginç bilgiler de başka bir arşiv kaydına yansımıştır. Bu defa Hasan’ın söz konusu altınların yerini kendi-

⁷⁸ BCOA, C.MF, 173/8618.

⁷⁹ Miladi 641-668 yılları arasında hüküm süren İmparator II. Konstans olmalıdır. Bakınız: Salvatore Cosentino, “Constans II and the Byzantine Navy”, *Byzantinische Zeitschrift*, 100/2 (2008), s. 577–603.

sine bir zatın rüyasında söylediği ve onun da bu rüya üzerine kazıp çıkarttığı şeklinde bir haber gelmiştir.⁸⁰ Bir çobanın onu altınları evine taşıyan gördüğü ve çobana “git var sen de al” dediği ihbar edilmiştir. Hatta Gümüşhane’de emin olan Mustafa Paşa isimi bir ümeranın da kendisine “sen bunları ver gerisi kalsın, ben seni kurtarırım” dedikten sonra altınlara el koyarak geri kalan altınları devlete teslim etmedikleri de iddia edilmiştir. Olayın bu şekilde daha gizemli hale gelmesi bölgedeki araştırmaların daha da ciddiyet kazanmasına sebebiyet vermiştir.

Her ne kadar tetkiklerin nasıl sonuçlandığı hakkında bir bilgiye ulaşılamasa da tesadüfen bulunduğu anlaşılan bir definenin ardından yaşananlar Osmanlı hukuk düzeninin olduğu kadar para politikasının da taşrada kuvvetli bir şekilde işlemeye devam ettiğini gösterir. Sıradan bir reayanın taşrada bir köyde bulunduğu altından sarayda haberdar olduğu gibi reayanın bunu gizlice tedavüle katamadığı anlaşılmaktadır.

Altının maddi değeri arttıkça bulunabilirliği de o oranda zorlaşıyordu ve imparatorluk idaresi bu konuda kişisel altın varlıklarını etkileyecek şekilde ciddi yaptırımları hayata geçirmeye çalışıyordu. Nitekim Anadolu’nun orta koluna⁸¹ gönderilen ve yeniçağın kapanmakta olduğu bir tarihe (Evahir-i Safer 1204/ Kasım 1789)⁸² denk düşen genel bir fermanda altın madeninin bir süs eşyasından ziyade ekonomik değeri olan bir meta olduğu, İslami referanslar verilerek⁸³ halka hatırlatılmıştı⁸⁴. Bu ferman aslında Osmanlı iktisat zihniyetinin- görece geç tarihler olsa da -nasıl değiş(e)mediğini ortaya koyar. Fermanda, mühür, kuşak yaftası (yazılı şeriti?) ve hilye-i nisa (kadınların süsü) hariç tutulmak kaydıyla, tebaanın altın ve gümüş içeren metalar imal edilmesinin şer’en haram olduğu belirtilmiştir.⁸⁵ Sadece reayanın divitlerinde ve savaş araçlarında gümüş ve al-

⁸⁰ COA, C. ML, 720/29472.

⁸¹ Anadolu’nun orta kolunda şu yerleşim birimleri yer alıyordu: Üsküdar-Gebze-İznik- Sapanca-Geyve-Hendek-Ayaş-DüzceBolu-Hacıhamza-Merzifon-Amasya-Turhal-Tokat-Sivas-Malatya ve Diyarbakir. Yusuf Halaçoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Menzil Teşkilâtı Hakkında Bazı Mülâhazalar”, *Osmanlı Araştırmaları*, 2 (1981), s. 123.

⁸² ŞŞS, 3/160 (168)

⁸³ “Hatim ve hilye ve seyf ve kuşak yâftesi ve hilye-i nisâdan başka evânî zer’ ve sim istimali şer’an haram idüğü zâhir ...”

⁸⁴ İslam hukukunda kadınların altın süs eşyaları kullanmaları helal iken erkeklerin kullanması haramdır. Bununla birlikte (fermanda da hatırlatıldığı üzere) altından eşya imali kadın-erkek herkes için haramdır. Zaten yasakların mantki zemininde altın para darlığı yaşanmaması ilkesi yatmaktadır. Sahillioğlu, “Altın”, s. 536.

⁸⁵ Fetvayı Şeyhülislam Hamidizade Mustafa Efendi vermiştir. Dönem ise III. Selim’in ilk yılıdır.

tın işlemeye müsaade edilmiş bunun dışında kullanımlarına izin verilmemiştir. Aslında divanı bu yönde davranmaya meylettiren bir ihbar olmuş, söz konusu iki değerli madenin özellikle at takımlarında ve halı, minder tarzı serim eşyalarında kullanımının son zamanlarda yaygınlaştığı bilgisi divana ulaşmıştır. Yasağın daha reel gerekçesi ise elbette farklıydı. Çünkü o yıl bir sefer dönemi (1787-1792 Osmanlı- Rus Savaşı) ve böyle zamanlarda nakit para tedariki ihtiyacı had safhaya çıktığından, insanların gizlice altın ve gümüş üretmeleri üstelik bunu eşyalarda kullanmaları istenmiyordu. Zira bu eşyalar para kesimi için zaten devlet tarafından talep edilmekteydi. Kişisel varlıkları arasında altın bulunanların yine Saray Darphanesine getirmeleri karşılığında kendilerine 1 miskaline⁸⁶ 6,5 kuruş ödenecekti ki bu miktar gram olarak düşünüldüğünde 1 gram altın 1,35 kuruşa denk gelmekteydi. 1788 yılındaki 1,42 kuruşluk değere göre daha düşük bedelle alınan altın eşyalar böylece hazineye artı bir gelir de sağlıyordu. İkinci bir katkı da bu şekilde toplanan ziynet eşyalarının eritilmesi suretiyle (Sultan III. Selim devrinde), daha çok savaş masraflarını karşılamak için yeni paralar kestirilmesi idi.⁸⁷

Oldukça şiddetli uyarılar içeren fermanlar ile altın değerlerini istediği oranlarda tutmaya gayret eden merkezi bürokrasinin İslami ilkeleri halka bir kez daha hatırlatmaları aslında ne kadar zorlandıklarına işaret eder. Halkın bu değerli madeni herhangi bir şekilde saklamasının dahi hoş karşılanmaması bu alanda sermaye birikimi ve arkasından gelmesi muhtemel bireysel iktisadi girişimlerin önünde bir engel gibidir. Kuşkusuz savaş ortamlarının getirdiği ekstra zorluklar göz ardı edilemez.⁸⁸ Ancak son tahlilde çağdaşlarına nispetle daha sıkı yürütüldüğü aşikâr olan bu politikanın kısa süreli çözümler üretebildiği söylenebilir.

SONUÇ

Kuruluşundan itibaren canlı bir iktisadi ortam içinde yer alan Osmanlılar aynı ve nakdi ekonomiyi de beraber örgütlemeyi başardılar. Altı asırlık uzun yaşam öyküsü içinde yeniçağ kısmını kapsayan süreçteki mali yapı-

⁸⁶ 20 veya 24 kırat ya da 4,80 gram. Ayverdi, a.g.e., s. 828. Burada altının cinsi belirtilmemiştir.

⁸⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, V. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983, s. 15.

⁸⁸ Savaş şartlarının enflasyonla sıkı bir bağı olduğu bilinmektedir. Osmanlıların sikke oranları ile oynadığı dönemlerin savaş yılları ile paralellik gösterdiği söylenebilir. Sahillioğlu, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi...* s. 7, 56.

lanma içinde altın paraları ve onun Sivas şehrindeki finansal varlığını inceleyen bu çalışmada her şeyden önce imparatorluğun ekonomi politik üreten bürokrasisinin gayretkâr davranışları görüldü. Devasa sınırlar ve devrin zor şartlarına rağmen başta padişah olmak üzere para piyasaları konusunda karar alma mercisindeki kişilerin genel olarak tayin ettikleri siyaseti Sivas ve çevresinde de uygulamaya dönük ciddiyetleri izlenmiştir.

Başkentte divan kararıyla belirlenen altın para değerlerinin Sivas şehrindeki yansımalarının beklenildiği gibi çeşitli sapmalara uğradığı tespit edildi. Taşrada görülen ve yaklaşık yüzde ona varan değer artışlarının nedenleri arasında altının bu bölgelerde giderek daha az bulunan bir meta haline gelmesi sayılabilir. Bununla birlikte yeniçağın taşıyış ve savaş dönemlerinde genel olarak nakit paraya ve özelde altına olan büyük talebin söz konusu artışların Sivas'taki nedenlerinden bir başkası olduğu söylenebilir. Altının piyasalardaki varlığı azaldıkça devletin önlemlerinin de daha sıklaştığı ayrıca iddia edilebilir. Bu manada kadınlar dışında hiç kimsenin altın takılar kullanmaması ve altın madeninden çeşitli türde eşyalar imal etmesi yasaklanırken bu yasağın incelenen bölge halkına da tehditkâr fermanlarla ve sıklıkla tembih edildiği görüldü.

Devletin önlemleri hiç kuşkusuz piyasaların kontrolü bakımından çok etkin olsa da resmi değerler ile piyasalardaki cari değerlerin uyuşmaması sorunu devam etmiş, insanlar altın birikimlerine sahip olmak konusunda geri atmamışlardır. Ezcümle reyanın altın ile olan ilişkisi ve altın varlığı üzerinden Osmanlı ekonomi politikasının yorumlanması adına çok küçük bir adım olan bu çalışma yeni araştırmalar ile eksikliklerinin tamamlanmasını bekleyecektir.

KAYNAKÇA

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (COA)

(Perakendeler Dosya No/Gömlek No Şeklinde; Defterler Defter No/Sayfa No Şeklinde)

Ali Emiri Sultan Ahmed II, AE. S.AMD II	5/451.
Cevdet Maarif, C.MF	173/8618.
Cevdet Maliye, C. ML	720/29472.
Mühimme Defteri, MD	31/136.; 31/233; 36/52; 36/60; 41/140; 46/307; 53/14; 62/212; 70/198; 71/211.
Topkapı Sarayı TS. MA.E.	351/29-1.
Topkapı Sarayı TS. MA.E.	351/29-2
Sivas Ahkam Defteri	4/135.

Sivas Şer'iyye Sicili	1/179
Sivas Şer'iyye Sicili	3/45 (53).
Sivas Şer'iyye Sicili	3/160 (168)

Araştırma İnceleme Eserleri

- Artuk, İbrahim, "Fındık Altını", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul 1996, s. 27- 28
- Baykal, Bekir Sıtkı, "Osmanlı İmparatorluğunda XVII. Ve XVIII. Yüzyıllar Boyunca Para Düzeni İle İlgili Belgeler", *Belgeler*, IV/7-8 (1967), Ankara 1993,s. 49-75.
- Braudel, Fernand, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay, C. 1, İstanbul 1989.
- Bulut, Mehmet, "XVII. Yüzyılda Osmanlılar ve Merkantalistler", *Ekonomik Yaklaşım*, 2000, 11(39), s. 23-35.
- Cipolla, Carlo M., "Currency Depreciation in Medieval Europe", *The Economic History Review*, New Series, Vol. 15, No. 3 (1963), s. 413-422.
- Cosentino, Salvatore, "Constans II and the Byzantine Navy", *Byzantinische Zeitschrift*, 100/2 (2008), s. 577-603.
- Demirel, Ömer, *Osmanlı Vakıf- Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- Erdem, Ekrem, "Osmanlı Para Sistemi ve Tağışış Politikası: Dönemsel Bir Analiz", *Bankacılar Dergisi*, 56 (2006), s. 10-28.
- Ergenç, Özer, "XVI. Yüzyılın Sonlarında Osmanlı Parası Üzerinde Yapılan İşlemlere İlişkin Bazı Bilgiler", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1978 Özel Sayısı, s.86-97.
- Gerber, Haim, "The Monetary System of the Ottoman Empire": *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 25, No. 3 (1982), s.308-324.
- Gürleyük, Koray, *Sivas Sikkeleri*, Sivas 1000 Temel Eser, Sivas 2017.
- Halaçoğlu, Yusuf, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilâtı Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Osmanlı Araştırmaları*, 2 (1981), s. 123- 132.
- Heaton, Herbert, *Avrupa İktisat Tarihi*, Cilt: 1, Teori Yayınları, Ankara 1985.
- İnalçık, Halil, "Cizye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1993, s. 45- 48.
- İnalçık, Halil, "Filori", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: III , İstanbul 1996, s.106-107.
- İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt 1 1300-1600, Türkçeye Çeviren: Halil Berktaş, Eren Yayınları, İstanbul 2004.
- İsmail Galip, *Takvim-i Meskûkât-ı Osmaniye*, Kostantiniye 1307.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, V. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983.

- Paksoy, Günay, "Anadolu'da Altın ve Gümüşe vurulan Osmanlı Damgası", *Anadolu'da Paranın Tarihi*, Editör: Bülent Arı, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Yayınları, Ankara 2011, s.163-205.
- Pamuk, Şevket, *100 Soruda Osmanlı- Türkiye İktisadi Tarihi*, İstanbul 1990.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, 4. Baskı, İstanbul 2015.
- Pamuk, Şevket, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Para 1326-1914" *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt 2 1600-1914, Editörler: Halil İnalcık- Donald Quataert, Eren Yayınları, İstanbul 2004, s. 1052-1093.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, TVYY, İstanbul 2000
- Sahillioğlu, Halil, "1524-1525 Osmanlı Bütçesi", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 41, S. 1-4, (1985), s. 415-449.
- Sahillioğlu, Halil, "XVII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'da Tedavüldeki Sikkelerin Raici", *Belgeler Dergisi*, Cilt I, Sayı 2, Ankara 1993, s. 227-233.
- Sahillioğlu, Halil, "Altın", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:2, İstanbul 1989, s. 532-536.
- Sahillioğlu, Halil, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi 1670- 1740*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1965.
- Sahillioğlu, Halil, *Kuruluştan XVIII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme*, İstanbul 1958.
- Sahillioğlu, Halil, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketinin Yeri(1300-1750)", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1978 Özel Sayısı, s.1-97.
- Sahillioğlu, Halil, "Süleyman II ve Ahmed II Dönemi Bakır Paraya Dayanan Enflasyon Devresi 1687-1691 (1099-1103)", *Türk Numismatik Derneği Bülteni*, 10, 1982, s.7-40.
- Zambaur, E. V., "Fındıklı", *İslam Ansiklopedisi*, C. IV, Eskişehir 1997, s.622.

Tezler

- Günay, Musa, *55 Numaralı Mühimme Defteri*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1996.

SİVAS EYALETİNDE VAKIF KURUCULARI (XVI. YÜZYIL)

Waqf Founders in the Eyalet of Sivas (XVI'th Century)

Yılmaz Kurt*

ÖZET

Bu tebliğde Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'nde yer alan yeni 388/ eski 583 numaralı Rum Evkâf Defteri kaynak alınarak Sivas (Rum) eyaletinde vakıf kuran kişilerin kimlikleri üzerinde durulacaktır.

1 Muharrem 984/ 31 Mart 1576 tarihli bu vakıf defteri 143 varaktır. Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'nin en önemli belgelerinden birisi olan bu defter Sivas, Tokat, Zile, Niksar, Turhal, Amasya, Merzifon, Samsun, Çorum gibi önemli yerleşim birimlerini kapsamaktadır. Biz burada özellikle vakıf kurucularının kimlikleri üzerinde duracağız.

Sivas eyaletindeki vakıflar gerek vakıf kurucuları ve gerekse vakıfların tahsisi bakımından önem taşımaktadır. Bölgede mâlikâne/ divânî sisteminin uygulanıyor olması ve Sultan Çelebi Mehmet döneminde mirî toprakların malikâne olarak verilmesi vakıfların sayısının artmasına sebep olmuştur.

Defterde yer alan en önemli vakıf, Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad tarafından kurulmuş olan Cami-i Kebîr Vakfı'dır. Hasan Paşa tarafından şehir merkezinde yaptırılan cami ve bunun akarı olarak yaptırmış olduğu hamam ise Sivas'ın diğer önemli iki tarihi yapısı olarak görünmektedir. Sivas'taki 2 cami, 3 medrese ve bir dariüşşifa vakfına karşılık 17 zaviye vakfının bulunması da bölgenin stratejik önemi ile açıklanabilir.

Abdülvehhab Gazi, Şeyh Çoban, Şeyh Mirziban, Şeyh-i Erzurum, Hacı Abdurrahman, Ahi Muhammed, Ahi Emir Ahmet, Baba Şahin, Emir Arif, Melik Acem, Akbaş, Hoca Araste (= Saru Şeyh, Uzmuş ve Ali Uryân gibi zaviye kurucularının isim ve sıfatları bile gazilik ve ahilik uygulamalarının birer göstergesi sayılabilir. Şeyh Şemseddin Sivasî ise kurduğu vakfı ile defterde ayrı bir yer işgal eder.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'nin en çok kullanılan bu önemli kaynağı, bu yoğun kullanımdan dolayı bugün son derece

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, DTCF Tarih Bölümü – Emekli Öğretim Üyesi

yıpranmış bir durumdadır. Defterin yayınlanması için yapılan teşebbüslerden ise maalesef bir sonuç alınamamıştır. Defterin en kısa zamanda tıpkıbasımı ile yayınlanması en içten dileğimizdir.

ABSTRACT

This work is based on the Rum Evkâf Defteri which is numbered as new 338/ old 538 in the Kuyûd-ı Kadîme archive of Ankara General Directorate of Land Registry and Cadastre. The topic of the work is identities of waqf founders in the Eyalet of Sivas(Rum)

Waqf book which is dated as Ah 948/ G. 1576-77 is consisted of 143 leafs. The book is the one of the most important documents of Kuyûd-ı Kadime containing information about the cities like Tokat, Zile, Niksar, Turhal, Amasya, Merzifon, Samsun, Çorum which were significant settlements. In this work, we will focus on the identities of waqf founders.

Waqfs in the Eyalet of Sivas has an importance in terms of waqf founders and waqfs subsidy. In the region, implementation of malikâne/divânî system and in the reign of Sultan Çelebi Mehmed the granting of land as a mansion has led to an increase in the number of foundations.

The most significant waqf in the book is the one established by the Seljukid Sultan Alaeddin Keykubad named as waqf of Cami-i Kebîr. The mosque which was built in the city center by Hasan Pasha and bath for the expenditure of the mosque are the other important two historical buildings of the Sivas. The existence of 17 mosques in Sivas versus 2 mosques, 3 madrasas and a Darüüşşifa foundation can be explained by the strategic importance of the region.

The names and adjectives of zawiya founders like Abdülvehhab Ghazi, Sheikh Çoban, Sheikh Mirziban, Sheikh-i Erzurum, Hacı Abdurrahman, Ahi Muhammad, Ahi Emir Ahmed, Baba Şahin, Emir Arif, Melik Acem, Akbaş, Hoca Araste, Saru Sheikh, Uzmuş and Ali Uryân can be regarded as an indicator of the practices of veterans and ahi community. Sheikh Şemseddin Sivasî occupies a separate place in the book with his foundation.

This most used source of Kuyûd-ı Kadîme archive of General Directorate of Land Registry and Cadastre is extremely worn out today due to intensive use. Unfortunately, no results have been obtained from the attempts to publish the book. It is our sincere wish that publication of book as facsimile will be done in the shortest possible time.

GİRİŞ

1. 388 numaralı Rum Evkâf Defteri'nin Özellikleri

Ankara'da Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'nde TKG.KK.TTd.388 yeni numara ile kayıt edilen defterin eski numarası 311/ 583'dür. Hicrî 984/ M. 1576-1577 tarihini taşıyan bu evkaf defteri 143 varak olup III. Murad'ın (Saltanatı 1574- 1595) tuğrasını taşımaktadır. 12x41 ebadındaki defterin başında *mukaddime* ve *kanunnâme* bulunmadığı, buna karşılık bir *fihrist* eklendiği görülmektedir. Çok geniş bir alanı kapsayan Rum eyâletinde, Sivas, Tokat, Zile, Niksar, Hüseyinâbâd, Sonisa, Taşâbâd, Turhal, Mecidözü, Artukâbâd, Amasya, Gümüş, Merzifon, Ladik, Havza, Kedegra, Osmancık, Katar, İskilib, Karahisar-ı Timurlu, Samsun, Çorum, Bafra kazalarında ve nahiyelerinde bulunan vakıflar bu defterde yer almaktadır¹. Bu kadar çok vakıf kaydını ihtiva eden bu defter birçok araştırmacı tarafından kullanılmış olduğundan son derece yıpranmış bir durumdadır. Son yıllarda araştırmalar dijital ortamda yürütüldüğü için defterin daha fazla yıpranmasının önüne geçilmiş durumdadır.

Defterde yer alan mülk ve evkaf kayıtları oldukça ayrıntılı bilgiler içermektedir. Genel olarak kaza sırası gözetilmiş vakıflar bu düzen içerisinde verilmiştir. Vakıfların verilmiş formunda baş kısımlarda vakıfların ve kurucularının isimleri, nerede bulunduğu yazılmış ve hangi karyelerden ve hangi mezralardan ne kadar gelir tahsis edildiği açıklanmıştır. Bu gelirlerin malikâne veya divânî hisseleri açıklanmıştır. Vakfa dönüştürülen mülklerin ne yolla kazanıldığı ve kimden kime geçtiği çoğu zaman ayrıntılı olarak açıklanmıştır:

“Vakf-ı Mezâr-ı Hacı Şahin der Sivas

Karye-i Lodos, tâbi'-i kazâ-i Sivas

Mâlikânenin dört sehinden üç sehmi vakf-ı Hacı Şahin berây-ı tür-behân ve mesâlihi'l-hallâvî fî leyâli's-şerîfe ber müceb-i defter-i Sultânî fî 6

Hâsıl Gılâl Müd 4 138

El-Masraf

¹ Sevgi Işık, Songül Kadioğlu, Mehmet Yıldırım, *Kuyûd-ı Kadîme Arşiv Kataloğu*, TKGM Yayınları, Ankara 2012, s. 156. Burada geçen nahiye isimleri Mehmet Öz tarafından Kelikras (Gülkiras), Geldikalan, Gedeğra şeklinde okunmuştur : Mehmet Öz, “Amasya'nın Bir Kültürel-Siyasî Merkez Olarak Çevresiyle İlişkisi: Canik (Samsun) Örneği”, *I. Amasya Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, c.I, Editör: Yavuz Bayram, Amasya Valiliği Yayınları, Amasya 2007, s. 67.

Be cihet-i türbehân fî yevm 1 hâliyâ der dest-i Mevlânâ Zeynel bâ berât-ı hümâyûn”²

Defterde Çorum ve Samsun sancaklarında yer alan kazalarda katip çoğu zaman vakıf bazlı anlatım yerine karye ve mezraların kimlerin mâlikânesi veya vakfı olduğunu anlatmayı tercih etmiştir:

“Karye-i Versek, Tâbi’-i Yavaş

Mâlikânenin sekiz sehinden beş sehmi vakf-ı Ali Çelebi vakf-ı evlâd-ı Bey, mülk, Umur Bey defterinde mâlikâne Mahmud Çelebi veled-i Bey mülkü deyu kayd olunmuş.

Karye-i Saru Alan, Tâbi’-i Yavaş

Mâlikâne vakf-ı Ahmed Bey b. Mehmed Bey”³

Defterde bazı gelir kaynaklarının eyaletin diğer sancaklarında bulunan vakıflara, bazen de Rum eyaleti dışında bulunan vakıflara tahsis edilmiş olduğunu görmekteyiz. Örnek olarak Amasya’da bulunan Sultan Bayezid Külliyesi masrafları için eyaletin hemen hemen her yerinden birçok vakıf geliri tahsis edilmişti⁴. İstanbul’da bulunan Firuz Ağa Camii masraflarının bir kısmı ise Firuz Ağa’nın Rum eyaletindeki vakıf gelirlerinden karşılanmaktaydı⁵.

Evkâf defterimizde isimleri geçen il yazıcılar Dizdârzâde⁶, Atâyî Bey⁷, Umûr Bey⁸, Mevlânâ Seydi⁹, Tâceddin¹⁰ ve Abdülkerimzâde¹¹ olarak tespit edilmiştir. “Ber müceb-i defter-i evkâf-ı atîk” ibaresinden¹² 1576 ta-

² ED.388(1576), v. 15a.

³ ED.388(1576), v. 88b.

⁴ ED.388(1576), v.84b Karye-i Boğa, tabi’-i Geldiklan, iki baştan vakf-ı imaret ve medrese-i merhûm Sultan Bayezid der Amasiyye ; ED.388(1576), v.120b Karye-i Şahbane iki baştan vakf-ı imâret ve medrese-i Sultan Bayezid Hân tâbe serâhu, der Amasiyye ; ED.388(1576), v. 127b Karye-i Oyumca, tâbi’-i Samsun, iki başdan vakf-ı câmi’-i Sultan Bayezid Hân der Amasiyye. Bu külliye hakkında Kayhan Orbay tarafından ODTÜ’de yapılmış güzel bir master tezi 2001’de yayınlanmıştır: Kayhan Orbay, *The Financial Administration of an Imperial Waqf in an Age of Crisis: A Case Study of Bâyezîd II’s Waqf in Amasya (1594-1657)*, Ankara 2001.

⁵ ED.388(1576), v.43a.

⁶ ED.388(1576), v.2b, 88b, 104b.

⁷ ED.388(1576), v. 73b, 104b.

⁸ ED.388(1576), v. 80b, 81a, 88a, 88b, 89a, 97b, 99a, 100a, 110a, 124b, 140a.

⁹ ED.388(1576), v. 83a.

¹⁰ ED.388(1576), v. 91a, 97b, 100a, 123a.

¹¹ ED.388(1576), v. 97b.

¹² ED.388(1576), v. 1b.

rihli bu defterden önce de eyâlete ait bir evkâf defterinin varlığını anlamaktayız. Umur Bey, ilk Anadolu Beylerbeyi olan Timurtaş Paşa'nın 3 oğlundan birisidir¹³. Devletin ikinci defa kuruluşunda büyük rol oynamış ve bölgenin tahririnde ilyazıcısı olarak görev üstlenmiştir.

2. Mâlikâne Divânî Uygulaması ve Rum Eyâleti

Osmanlı toprak sistemi içerisinde uygulamada bulunan mülk ve mâlikâne sisteminden ayrı olarak özellikle Rum eyaletinde ve Zülkadriye eyaletinde görmekte olduğumuz bir "mâlikâne-divânî" sistemi bulunmaktaydı. Normal olarak devlet memurları vergi artışı tesbiti için mâlikâne topraklarına giremedikleri halde "mâlikâne-divânî" uygulamasının görüldüğü topraklarda devlet divani hisselerinden doğan her türlü rüsumu toplamak için bu köy veya mezralara vergi memurlarını gönderebilmekteydi¹⁴. Mâlikâne-divânî sisteminin uygulandığı topraklarda mülk/ mâlikâne sahipleri, mülk hisselerini satabilmekte veya dilerlerse vakfa dönüştürebilmekteydiler. Rum eyaletindeki köy ve mezralarda mâlikâne hisselerinin yoğun şekilde görülmesi Ankara Savaşı'ndan sonra yaşanan Fetret Devri'nde Şehzade Çelebi Mehmed'in (Sultan I. Mehmed) kendisine taraftar toplayabilmek için pek çok köy ve mezrayı ileri gelen kişilere temlik etmiş olması ile açıklanabilir¹⁵. Bazı köylerin mâlikâne hissesi vakıflara tahsis edilirken bazı köylerde divânî hisseleri zeamet veya timara tahsis edilebilmekteydi¹⁶. Pek çok köy ve mezra ise iki baştan sultan vakıflarına veya devletin desteklediği vakıflara tahsis edilebilmekteydi¹⁷.

Mülk ve mâlikâne toprakların vakfa dönüşmesi sürecinde Osmanlı ilyazıcıları Hasan-ı Dıraz (Uzun Hasan) fetretinde¹⁸ ve Celâlî fetretinde¹⁹ kayıp olan vakfiyelerin olmayışını güvenilir kimselerin şahitlikleri ile tela-

¹³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. I, 4.Bs., Ankara 1982, s.383.

¹⁴ Ömer Lütfi Barkan, "Türk- İslâm Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller: Malikâne-Divânî Sistemi I", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul 1980, s. 152- 153.

¹⁵ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. I, s. 347; M. Öz, "Amasya'nın Bir Kültürel-Siyasî Merkez Olarak Çevresiyle İlişkisi: Canik (Samsun) Örneği", s. 66.

¹⁶ ED.388(1576), v. 139b: Vakf-ı Evlâd-ı Merhûm Arif Çelebi ve Evlâd-ı Melike Hatun, Karye-i Kula Hacı, tâbî-i Çorumlu, tamâm-ı mâlikâne vakf-ı evlâd-ı Arif Çelebi ve Melike Hatun, divânî timar.

¹⁷ ED.388(1576), v.51b: Vakf-ı Zâviye-i Melik Danişmend Gazi Der Nefs-i NİKSAR, Karye-i Avatos, tâbî-i Niksar, iki baştan vakf-ı zaviye-i Melik Danişmend Gazi, Karye-i Kuru, tâbî-i Niksar, iki baştan vakf-ı zaviye-i Melik Danişmend Gazi.

¹⁸ ED.388(1576), v.42b.

¹⁹ ED.388(1576), v.49a.

fi etmek yoluna başvurmuşlardı. Sivas Ulu Camii'nin vakfiyesi ise defter kaydına göre "Timurlenk gâretinde" kayıp olmuştu²⁰.

Rum Eyâleti'nde Selçuklu İzleri

Amasya, Niksar, Tokat, Ahlat gibi şehirler 1071 Malazgirt zaferinden sonra ilk Türk yerleşim merkezleri idi. Danişmendgazi zamanından beri burada birçok cami ve medrese yapılmış ve bunlardan bir kısmı günümüze kadar gelmiştir. 1576 tarihli Rum Evkaf Defteri'nde bu eserlerden bir kısmının kayıtlarına ulaşabilmekteyiz.

Evkaf Defteri'nde kaydına rastladığımız en önemli Selçuklu yapısı Sultan I. Alaaddin Keykubad tarafından Sivas şehir merkezinde yaptırılan Câmî-i Kebîr yani Sivas Ulu Camisi'dir²¹. Bu tarihi yapı için Rum eyaletinden pek çok köy ve ekinliğin geliri vakfa tahsis edilmiştir. Külliye hizmetleri arasında engelli yurttaşlar da unutulmamıştı: Cami için yapılan masraflar açıklanırken "Mevâcib-i meflûcîn" başlığı altında total olan Sevindik ve felçli olan Mustafa için yıllık ödenek ayrılmış olması dikkat çekmektedir.

Çorum Cami-i Kebîri'ni ise Sultan Alaaddin'in azatlı kölelerinden Hayreddin yaptırmıştı. Hayreddin, caminin masrafları için cami yakınındaki hamamın yıllık 10.500 akçalık geliri yanında şehir çarşısındaki birçok dükkânın kira gelirini de vakf etmişti²².

Sivas'ın önemli tarihi yapılarından Bürûciye Medresesi 1271 yılında Muzafferiddin Burûcirdî tarafından yaptırılmıştı²³. Masrafları için Kirve, İmarat, Kaldı ve Bam köylerinin mâlikâne hisselerinin tamamı bu medreseye bağışlanmıştı. 1576 yılında medresede müderrislik yapan Mevlana Süleyman'ın günde 25 akça almakta olduğunu yine bu kaynaktan öğrenmekteyiz²⁴. Medresenin 1576 yılında elde mevcut bir vakıfnamesi bulunmadığı da deftere kayıt edilmişti.

Selçuklu veziri Muinüddin Süleyman tarihte daha çok *Pervane Bey* olarak anılmış, ilk önce Tokat emirliği, Erzincan ser-leşkerliği gibi önemli görevlerde bulunduktan sonra II. İzzeddin Keykavus'un veziri olmuş,

²⁰ ED.388(1576), v.4a

²¹ ED.388(1576), v. 3b, 4a.

²² ED.388(1576), v. 131b.

²³ Semavi Eyice, "Bürûciye Medresesi", *DİA*, c.6, İstanbul 1992, s. 465.

²⁴ Merhum S. Eyice, "Bürûciye Medresesi" makalesinde Rum Evkaf Defteri'ni kaynak olarak kullanmamış olduğundan medresenin derecesi hakkında önemli olan bu bilgiye ulaşamamıştır.

1277 tarihinde Abaka Noyan tarafından idam ettirilmişti²⁵. Tokat'ta bulunan Pervane Bey Medresesi, Gök Medrese diye de anılıyordu. Medrese yanındaki Dârü's-şifâ ve Dârü's-sülehâ ile bir külliye oluşturmakta ve Tokat Meydan mahallesinde²⁶, Tokat Musallası yanında yer almaktaydı²⁷. Medresenin gelir kaynakları arasında Kazâbâd ve Sonisa kazalarından birçok köy ve ekinliğin mâlikâne gelirleri bulunuyordu. Ayrıca Maraş'a bağlı Malatya kazasından Karkaven ekinliğinin 1.000 akçalık geliri de vakf edilmişti²⁸. Pervane Bey'in ayrıca Amasya'da bir camii de vardı²⁹.

3. Sivas'ın Ünlü Hasan Paşa'sı ve Eserleri

Hasan Paşa, Kanunî Sultan Süleyman'ın vezirlerinden olup Koca Hasan Paşa diye bilinir³⁰. Hasan Paşa tarafından Sivas şehir merkezinde yaptırılan cami ve bunun hayratı olarak yaptırmış olduğu hamam ise Sivas'ın diğer önemli iki tarihi yapısı olarak görünmektedir. Hasan Paşa Vakfı'nın toplam geliri 44.500 akçayı bulurken bu paranın 18.500 akçası cami yakınında yaptırmış olduğu hamamın yıllık kirasından; 12.400 akçası çarşı içerisindeki 74 ayrı dükkânın kirâsından sağlanmaktaydı³¹. 1565 yılında Veled (Velid) Bey mahallesinde yaptırılmış olan bu çifte hamamın bazı kısımları bugün hâlâ ayakta durmaktadır³². Hasan Paşa Evkâfı, daha sonraki tarihlerde birçok yazışmaya konu olmuştur. Hasan Paşa'nın Ayşe Hatun diye bir kızının varlığını defterdeki mülk kayıtlarından anlamaktayız³³.

4. Rum Eyaleti'nde Cami Vakıfları

Sivas'ın en eski yapılarından birisi olan Cami-i Atik ve Pervane Camii hakkında Selçuklu dönemi eserleri anlatılırken bilgi verilmişti. Amasya'da Ziya Paşa Bulvarı'nda cami, medrese, imaret ve şadırvandan oluşan külliye 1485- 1491 yılları arasında II. Beyazıt'ın emriyle Amasya valisi Ahmet Bey tarafından yaptırılmıştı³⁴. Defterimizde bu külliye ile ilgili bir-

²⁵ Muharrem Kesik, "Muînüddin Süleyman Pervâne", *DİA*, c. 31, İstanbul 2006, s. 91.

²⁶ ED.388(1576), v.45b.

²⁷ ED.388(1576), v.43a.

²⁸ ED.388(1576), v.4a.

²⁹ ED.388(1576), v.91a. Karye-i Kara Kilise, tâbî'-i Akdağ.

³⁰ Serpil Sönmez Yılmaz, *Osmanlı Klasik Çağında Sivas*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2011, s. 49.

³¹ ED.388(1576), v. 5a.

³² S. S. Yılmaz, *Osmanlı Klasik Çağında Sivas*, s. 49.

³³ ED.388(1576), v. 104b.

³⁴ VGM, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, İlaveli 2. Bs., Ankara 1983, s. 216.

çok vakıf kaydı yer almaktadır³⁵. Yine bu kayıtlardan padişahların annele-ri hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz. Vakıf kuran kadınlar kısmında bu konuda geniş bilgi verilecektir.

Tokat'ta Sultan Murad Han Gazi tarafından yaptırılan Ulu Camii³⁶; yine Tokat'ta yaptırılan Sultan Mehmed Camii³⁷; Çorum'daki Cami-i Kebîr³⁸; Amasya'nın Gök Medrese mahallesinde Yörgüç Paşa tarafından yaptırılan Yörgüç Paşa Camii³⁹ sultanlar ve paşalar tarafından yaptırılmış önemli mimarî eserlerdir. Bunların yanında Koç Hüseyin Bey⁴⁰, Melik İsmail, Hacı Hüseyin Bey, Gülâbî Bey, Hacı Çelebi ibni Mevlana Ahmed Çelebi (Es-Samsunî) Sancıdı Çelebi; Şeyh Ahmed bin Derdyar⁴¹ ve Şükrullah Çelebi tarafından yaptırılan cami⁴² ve Cami-i Hatun diye bilinen ve halk arasında Takyeciler Camii diye de anılan cami ise ileri gelen beyler ve hatunlar tarafından yaptırılmış olan camilerdendir.

Rum Evkaf Defteri'nde adından en çok söz edilen kişi Yörgüç Paşa'dır. Defterde doğrudan veya dolaylı olarak 82 ayrı yerde Yörgüç Paşa'nın ismi geçmektedir. Yörgüç Paşa, Çelebi Mehmed zamanında yerel beyleri ve aşiretleri itaat altına alıp bölgedeki Osmanlı nüfuzunu pekiştirdi. 1414 yılında Amasya'ya atanan Şehzade Murad'ın lalalığını yaptı. 1423 yılında Rumeli Beylerbeyi oldu. Amasya'da cami, medrese, iki hamam ve imareten oluşan bir külliye yaptırdı. Tokat'ta Hacı İvaz mahallesinde yekta bir hamam ve han; Gümüş'te bir cami; Havza'da bir imaret, Kavak'ta bir cami; İskilip'te bir hamam yaptırdı. 1442'de ölünce Amasya'daki külliyesinde bulunan türbesine defn edildi. Hızır, Mustafa, Yunus ve Molla İsa isimli 4 oğlu; Sitti ve Hundi (Hondi) Hatun isimli kızları vardı⁴³. Defterimizde sadece oğlu Mustafa Bey'den, yapmış olduğu imaret vakfı dolayısıyla söz edilmektedir. Eşi Çiçek Hatun'un Edirne'de vakfı olduğu Gökbilgin tarafından bildirilmiştir⁴⁴. Kaynağımızda kızı Hondi Hatun'un ismi bir yerde geçmekte⁴⁵ ayrıca ismi belirtilmeyen bir kızının

³⁵ ED.388(1576), v. 84b, 93a, 120b.

³⁶ ED.388(1576), v. 28b.

³⁷ ED.388(1576), v. 66a.

³⁸ ED.388(1576), v. 131b.

³⁹ ED.388(1576), v. 92b; VGM, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, s. 216.

⁴⁰ ED.388(1576), v. 69b

⁴¹ ED.388(1576), v. 12b.

⁴² ED.388(1576), v. 113b.

⁴³ Fahamettin Başar, "Yörgüç Paşa", *DİA*, c. 43, İstanbul 2013, s. 566- 567.

⁴⁴ Tayyib Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, İÜEF Yay., İstanbul 1952, s. 344.

⁴⁵ ED.388(1576), v. 76b, Eslemez köyünden gelir tahsis edilmiş.

türbesinden söz edilmektedir⁴⁶. Bu türbenin Hondi Hatun'a veya Sitti Hatun'a mı ait olduğunu bilemiyoruz.

Çoğunlukla banilerinin isimleriyle anılan camiler yanında medrese, muallimhane, imaret gibi tamamlayıcı yapılar da eklenerek bir külliye haline getirilmekteydi. Taceddin Bey Cami ve İmareti⁴⁷; Hüseyin Ağa (Ser-rikâbî) Cami ve Medresesi⁴⁸; Ca'fer Çelebi Cami ve Mektebi/ Muallimhânesi⁴⁹ çok amaçlı hayrî hizmetleriyle külliye özelliği taşıyan yapılarıydı.

Adından sıkça söz edilen Anadolu eski Kadıaskeri Ca'fer Çelebi, Şeyhülislâm Sun'ullah Efendi'nin babası olup İskilip'te doğmuştur⁵⁰. İskilip şehir merkezinde yaptırdığı bu yapılar doğduğu şehre bir vefa borcu olarak değerlendirilebilir. Burada sözü edilen ve 1570 yılında öldüğü bildirilen müderris Cafer Çelebi, Tacizâde Cafer Çelebi'den farklı bir kişidir. Defterimizde Anadolu eski kazaskeri Ca'fer Çelebi'nin⁵¹ babası Taci Bey ve kardeşleri Hızır Çelebi ve Sa'di Çelebi ile ilgili kayıtlar da bulunmaktadır⁵². Taci Bey adıyla meşhur olan Kefe Beylerbeyisi Hacı Beyzade Taceddin İbrahim Paşa⁵³ sahip olduğu mülkler sebebiyle defterimizde yer almıştır.

Argoma'da bulunan Doğmuş Camii'ne ise dönemin renkli simalarından Devlet Hatun tarafından vakıf geliri tahsis edilmişti⁵⁴. Merzifon imareti için de vakıf yapan Devlet Hatun'ın Çelebi Mehmed Sultan'ın annesi ve I. Bayezid'in cariyelerinden bir valide sultan olduğunu anlamaktayız⁵⁵. Argoma'da Hacı Çelebi ibni Mevlana Ahmed Çelebi Es-Samsunî tarafından yaptırılan caminin ⁵⁶(v. 78a) ihtiyaçları için Hayrünnisa binti Hamza isimli bir hayırsever kadın 12.000 akça bağışlamıştı⁵⁷.

⁴⁶ ED.388(1576), v. 114a. Divan-ı Bayır'a tâbi Kara Ağaç köyünün malikane hissesinin yarısı bu türbeye tahsis edilmiş.

⁴⁷ ED.388(1576), v. 97b.

⁴⁸ ED.388(1576), v. 79b, 95a, 98a, 113a, 143a.

⁴⁹ ED.388(1576), v. 115b, 117a.

⁵⁰ Kâmil Şahin, "Câfer Çelebi", *DİA*, c.6, İstanbul 1992, s. 547.

⁵¹ ED.388(1576), v. 116a, 116b.

⁵² ED.388(1576), v. 71b: Tamam-ı mâlikânenin sekiz sehinden yedi buçuk sehmi mülk-i verese-i Taci Bey ve sekiz sehinden yedinin sülüsü mülk-i Hızır Çelebi ve Sa'di Çelebi ve ledân-ı Taci bey ve semenin bir buçuk rub'

⁵³ İsmail E. Erünsal, "Tâcizâde Câfer Çelebi", *DİA*, c. 39, İstanbul 2010, s. 353.

⁵⁴ ED.388(1576), v. 77b.

⁵⁵ H. İnalçık, "Mehmed I", s. 391.

⁵⁶ ED.388(1576), v.78a.

⁵⁷ ED.388(1576), v. 78b.

5. Rum Eyâleti'nde Mescid Vakıfları

Rum eyaletinde, özellikle Tokat şehir merkezinde mahalle mescidi vakıfları ile mahalle avarız vakıfları birleşik vakıflar olarak görünmektedir. Mahalle halkının ortak ihtiyaçları olan ibadethane ve vergi yükü paylaşımı mahallede yaşayan insanları bir araya getirmekte ve yeni vakıfların oluşumuna imkân vermekteydi. Bu ortak amacı gerçekleştirmek için en pratik yol “nükûd vakıfları” olmaktaydı. Tokat'ın Gaybî mahallesinde yaşayan Hacı Ali isimli bir hayırsever 10.000 akçayı 10'u 11,5 üzerinden çalıştırılmak üzere vakf etmiş ve yılda 100 akçayı mahalle mescidi imamına “aşr” okumak şartıyla, 140 akçayı müezzin efendiye, 140 akça mahalle çeşmesinin işletilmesine, artan 840 akçayı ise mahalle halkının avarız vergilerinin ödenebilmesi için vakf etmişti. Sarnıç Hasan Bey ve Fatma Hatun aynı mahalle vakfına 1200 akça; Hacı Tarakçı İbrahim ise 1.100 akça vakf etmişti⁵⁸. Mahalle vakıfları için vakıf edilen taşınabilir mallar yanında çok miktarda ev, dükkân, bağ ve bahçe gibi taşınmaz mallar da bulunmaktaydı. Bu yüzden burada sözünü edeceğimiz mescid vakıflarının en azından bir kısmını sıradan bir mescid vakfı gibi görmemek gerekecektir.

Mescid yaptıran kişilerin adları çoğunlukla bu mescidlere ve dolayısıyla da mescid etrafında oluşan mahallelere ad olarak verilmekteydi. Mescid-i Kadı Ömer, Mescid-i Mahalle-i Etmekçioğlu, Mescid-i Kızıl Ahmed, Mescid-i Melik Danişmend Gazi, Mescid-i El-hâcc Şah Ali, Mescid-i Şahbula Hatun binti Mustafa Bey Mescidi, Mescid-i Acem, Mescid-i Masmume Hatun, Mescid-i Hatice Hatun, Mescid-i Merhum Hmza Bey, Mescid-i Müncî, Mescid-i Şahkulu Çelebi (Sivas'ın Palas mahallesinde), Mescid-i Mevlana Hüssâm, Mescid-i Ahmed Subaşı, Mescid-i Selman, Mescid-i Hoca Zeynel, Mescid-i Mehmed Bey ibni Abdullah, Mescid-i Firdevs Bey, Mescid-i Hacı Ahmed Çelebi, Mescid-i Hacı Ali Bey bin Hacı Muhammed Ağa, Mescid-i Hacı İvaz Danişmend, Mescid-i Zilevî Hacı Yusuf doğrudan kişi adları ile anılan mescitlerdir.

Mescid-i Semerkandî, Mescid-i Eski Debbağhane, Mescid-i Eşkünli, Mescid-i Hızırılık, Mescid-i Mahalle-i Başmeydan, Mescid-i Kulle-i Billur, Mescid-i Şehreküsdü gibi mahalle veya semt adıyla anılan mescidler de yapılan vakıflar sayesinde vakıf defterine geçmiş, bu sayede kendileri olmasa bile isimleri günümüze kadar ulaşabilmiştir.

Eyalette doğrudan “Vakf-ı Mescid” olarak kayıtlı 106 mescid tespit ettik. Bir kısım zaviyelerin de “Mescid-i Zaviye-i Edhem Çelebi” şeklinde

⁵⁸ ED.388(1576), v. 26a.

çift amaçlı olarak kullanılmakta olduğu hatırlanırsa eyaletin cami ve mescid bakımından oldukça zengin bir durumda olduğunu söyleyebiliriz.

6. Medrese Vakıfları

Rum eyaleti cami ve mescid bakımından zengin olduğu gibi buna paralel olarak medrese ve buk'a bakımından da zengindir. Bütün bunlar ise bölgede vakıf teşkilatının etkin bir şekilde işletilmesi ile açıklanabilir. Mülk ve mâlkâne hisselerinin çokluğu doğrudan vakıfların güçlenmesine yol açmış ve böylece XVI. yüzyılda kurulan cami, mescid ve medreseler kurucularının isimleri ile birlikte günümüze kadar ulaşabilmişlerdir.

Sultan Bayezıt, Sultan Çelebi Mehmed (I. Mehmed), Firuz Ağa, Hali-fe(t) Gazi, Hızır Paşa, Hacı Halil, Yörgüç Paşa, Caca Bey, Erdana (Eratna) Bey⁵⁹, Hacı Murad, Düz Bedreddin (= Düz Yeğen), Hondî Hatun, Hüseyin Ağa (Ser-rikâbî), Melik Yağlıbasan ibni Melik Gazi medrese kuran ve bu medreselere adlarını veren kimselerdir. Bazı medreselerin isimleri ise Hi-sariyye, Bürûciyye, İskilip, Kal'a-i Tatar, Muzafferiyeye, Sıraciyye, Samsun gibi adlarla anılmaktaydı. Bunlardan Burûciyye Medresesinin daha sonra halk tarafından Gök Medrese diye anılmaya başladığını daha önce açıklamıştık. Aslında Kayseri'de bulunan Hondî (Huvand) Hatun Medrese-si'ne Turhal'dan vakıf geliri tahsis edildiği için Rum Evkâf Defteri'nde yer almıştır⁶⁰. Amasya'da bulunan medrese, Medrese-i Dârüşşifâ olarak kayıt edilmiş özel bir isim verilmemiştir. İlk Türk tıp tarihi kitabının bu medre-sede yazılmış olması ve medreseden pek çok ünlü hekim yetişmiş olması⁶¹ bölgenin kültürel seviyesinin yüksekliğini gösterir. Bugün Yakutiyye mahallesinde bulunan yapı ise 1308 yılında İldız (Yıldız) Hatun tarafın-dan yaptırılmıştır⁶². Argoma'ya bağlı Todor köyünün mâlikâne hissesi Umur Bey ve Taceddin Bey defterleri gereğince Amasya merkezdeki bu Darüşşifâ'ya bırakılmıştır⁶³.

⁵⁹ Erdana (Eretna, Ertana) isminin kaynağı konusunda bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı- Rıdvan Nafiz Edgüder, *Sivas Şehri*, Hazırlayan Recep Toparlı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 97. Biz bu ismin Er-Tuğrul, Er-Şahin gibi Er-dana olarak okunması görü-şündeyiz.

⁶⁰ ED.388(1576), v. 67b.

⁶¹ İlter Uzel, "Erken Osmanlı Döneminde Amasyalı Hekimler", *I. Amasya Araştırmaları Sem-pozyumu Bildirileri*, I. Kitap, 13- 15 Haziran 2007 Amasya, Etidör: Yavuz Bayram, Amas-ya (2007). Amasya Valiliği Yayınları, s.492.

⁶² Sevgi Işık- Fatma Ayan (haz.), *Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Amasya*, c.I, Tapu ve Kadastro Ge-nel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2015, s. 13.

⁶³ ED.388(1576), v. 80b.

7. Mektep ve Muallimhâne Vakıfları

1576 yılında Rum Eyaleti'nde kayıtlı iki mektebhanenin ikisinin de Çorum sancağında bulunması ilginçtir. Çorum şehir merkezinde bulunan mektebhane Şeyh Ceyleb'in adına vakfa verilmişti⁶⁴. Kula Hacı, Aydın, Kıran, Bayır köylerinin mâlikâne hisseleri Şeyh Ceyleb Vakfına tahsis edilmiş olduğunu görmekteyiz. Hacı Sinan Mektephanesi'nde vâkıfın ruhuna cüz okunmakta ve 5 hâfız adayı günde 5 akça alarak Kur'an ezberi için çalışmaktaydı. Bu bilgiler ışığında defterde mektephane deyimi kullanılmış olsa da burası bir sıbyan mektebi olmaktan çok bir Kur'an Kursu olarak hizmet vermekteydi⁶⁵. Tevliyet görevi ise evlâda şart edilmişti.

Kendisinden daha önce söz ettiğimiz Anadolu eski Kazaskeri Cafer Çelebi İskilib'in Yaka köyündeki malikane hisselerini⁶⁶ ve Bayat'ın Çukur köyündeki⁶⁷, Koçaç köyündeki⁶⁸mâlikâne hisselerini İskilip'te yaptırdığı cami ve muallimhanesine vakf etmişti.

Sivas'da Paşa Bey yaptırmış olduğu mescid ve dârü't-ta'lim için Seyyid Ahmed bin Seyyid Mehmed isimli hayırsever, Beştepe ve Alıca mezarlarından vakf yapmıştı⁶⁹.

Argoma'nın Temür İnal köyünde bulunan muallimhanenin muallimi, imam ve müezzin gibi günde 2 akça almaktaydı⁷⁰. Muallimhâne, dârü't-ta'lim ve mektebhâne deyimlerinin eşanlı olarak kullanılmış olduğu ve bunlar için ayrı bir bina olmayıp çoğu zaman mescidler ve Dârü'l-huffâzlar içerisinde faaliyet gösterdikleri anlaşılıyor. Çoğunluğunda ayrı bir muallim görevlendirilmediği imam veya müezzin olanların bu görevi yürüttükleri görülmektedir. Bu hizmetleri karşılığında ise kendilerine kurulan nükûd vakıflarından ücret ödenmekteydi. Muallimhane-i Hacı Murad⁷¹, Muallimhane-i Hacı Mehmed⁷², Muallimhane-i Muîd Hayreddin⁷³, Muallimhane-i Güllü Şah Hatun⁷⁴, Muallimhane-i Sinan Bey (Niksar'da)⁷⁵ eyalette bulunan muallimhanelerdendir.

⁶⁴ ED.388(1576), v. 133b.

⁶⁵ ED.388(1576), v. 133b.

⁶⁶ ED.388(1576), v. 117a.

⁶⁷ ED.388(1576), v. 117a.

⁶⁸ ED.388(1576), v. 117a.

⁶⁹ ED.388(1576), v. 19b.

⁷⁰ ED.388(1576), v. 78a.

⁷¹ ED.388(1576), v. 13b, 14a.

⁷² ED.388(1576), v. 25b

⁷³ ED.388(1576), v. 27b

⁷⁴ ED.388(1576), v. 55b.

⁷⁵ ED.388(1576), v. 57a.

8. İmaret Vakıfları

Eyaletin en büyük zaviyesi Amasya'da bulunan Sultan Beyazıt Han Külliyesi içerisinde yer alan imarethane idi⁷⁶. Beyazıt Han'ın annesi tarafından oluşturulan imaret vakfı için Turhal'dan gelir ayrılmıştı⁷⁷. Beyazıt Paşa⁷⁸, Yörgüç Paşa⁷⁹, Enam Paşa Hatun⁸⁰, Kamer Hatun⁸¹, Hamza Bey, Mehmed Paşa, Sinan Paşa, Yakub Paşa, Hasan Bey insanları doyurmak üzere imaret açan hayırseverler idi. Havza⁸², Osmançık⁸³ ve Trabzon'daki⁸⁴ imaretlerin kimler tarafından açıldığı belirtilmemişti. Argoma, Amasya'da bulunan Tur Kutay İmaretinin "ber müceb-i defter-i Umur Bey ve Taceddin (Bey)" gereğince vakfiyeti onaylanmıştı⁸⁵.

Vakıflar sadece fakirlerin karınlarını doyurmak için kurulmuyordu. Tokat'ta bulunan bir vakıf garip ve kimsesiz olarak ölen kimselere kefen parası temin etmek için kurulmuştu. Tokat saraçlar çarşısındaki dükkânların kirasından 360 akça ve Ahmed Paşa Çarşısındaki kira gelirinden yılda 90 akça bu iş için ayrılmıştı. Bu para sayesinde Tokat mahallelerinde ölen kefen parası olmayan fakirler ve Tokat Kervansarayında ölen garip kimseler kimseye yük olmadan defn edilebiliyordu⁸⁶.

9. Zaviye Vakıfları

Zaviyeler, gerektiğinde mescid, gerektiğinde medrese, gerektiğinde aşevi ve kervansaray gibi kullanılabilen çok amaçlı hayır kurumları idi. Stratejik bölgelerde ve yol ağlarında bu sebeple zaviye sayılarının arttığını görebilmekteyiz. İşte Rum Eyaleti de yukarıdaki çerçevede zaviyelerin çokça görüldüğü bir eyaletti.

Sivas'ın en eski zaviyesi olarak bilinen Dârü'r-Rahâ Zaviyesi'nin kurucusu Rükneddin Hattab bin Kemaleddin Ahmed, Selçuklular zamanını devlet adamlarındandır. Ömer Demirel ve İsmet Kayaoğlu'nun eserlerin-

⁷⁶ ED.388(1576), v. 120b.

⁷⁷ ED.388(1576), v. 68b.

⁷⁸ ED.388(1576), v.86a, 93a.

⁷⁹ ED.388(1576), v.69b, 84b, 92b,

⁸⁰ ED.388(1576), v.76b.

⁸¹ ED.388(1576), v. 76b.

⁸² ED.388(1576), v.98b.

⁸³ ED.388(1576), v.111b.

⁸⁴ ED.388(1576), v.81a, 126b.

⁸⁵ ED.388(1576), v. 81a.

⁸⁶ ED.388(1576), v. 39b.

de Rahti (Rahat) ailesi hakkında geniş bilgi verilmiştir⁸⁷ Zaviyenin 1320 ve 1377 tarihli kitabeleri İsmail Hakkı Uzunçarşılı ve Rıdvan Nafiz Edgüder tarafından yayınlanmıştır⁸⁸.

Ahi Dayı (= Ahi Kâmil), Nureddin Halife, Gül Abdal, Ahi Receb, Ahi Ali Çelebi, Ahi Muhammed Külâhdûz, Sultan Eymirci, Ahi Evran, Hacı Mahmud Çelebi, Ahi Darbhaneci, Ahi Saideyn, Baba Piri, Ahi Ahmed, Hamza Bey, Hacı Halil, Ahmed Bey, Ahi Muhyiddin, Şeyh Nusret, Doğan Eymirci, Şeyh Bahadır, Şeyh Aşık, Hacı Halil, Baba Mehmed, Fahreddin, Şeyh Eylük, Has Bey, Hasan Balım, Şeyh Murad, Hacı Bayram, Aya Sultan, Hacı Paşa, Ferhad Dede, Şeyh Yakub, En'am Çelebi, Abdal Ata, Beyler Çelebi, Turgud Şah Hatun, Şeyh Gazi, Ahiyar Ali Çelebi, Veli Şeyh, Ahi Ali, Enbiya Ali, Seydi Ali Şir, Melik Danişmed Gazi, Hızır Paşa, Alemdar, Cemal Yahya, İkbâl Bey, Müsafir Bey, Ahi Paşa, Abdülvehhab Gazi, Şeyh Çoban, Derviş Yakub, Akyal Bey, Balım Sultan, Yahya Paşa, Şeyh Adil, Hoca Ali, Hacı Lü'lü, Seyyid Yahya, Ahi Yusuf Perrende, Koyun Baba, Ahi Menteşe, Şeyh Durmuş, Teslim Abdal, Erkulu Baba, Şeyh Şibli, Piri Baba, Şeyh Savcı, Saru Şeyh, Zekeriya Bey, Abdal Ata oğlu İbrahim Seydi, Ahi Ali Çaşnigir, Ahi Berrak, Ahi Celal, Ahi Emir Ahmed, Ahi Şahin, Akbaş, Ali bin Akdoğan, Ali Uryan, Aydın Ağa, Baba Şahin, El-hâcc Ahmed Dede, Elvan Çelebi, Emir Arif, Emir Mahmud Çelebi bin Emir Yusuf Çelebi Yılduzî, Hacı Abdurrahman, Hacı İbrahim Çelebi, Hacı Mahmud Çelebi, Hızır İlyas, Keremeddin bin Ebu Said, Melik Acem, Sümbül Ağa, Ömer Çelebi, Seydi Ömer, Şeyh Ali, Şeyh Ali Paşa, Şeyh Çevgi, Şeyh Deniz, Şeyh-i Erzurum, Şeyh Mahmud, Şeyh Osman, Şeyh Ozan, Şeyh Sevindik, Şeyh Şehabeddin, Şeyh Tombak, Şeyh Kulu, Şeyh Salsal, Aceb Şir, Hazret-i Sahabe-i Rumî, Şeyh Bayezid, Alaüddeve Bey oğlu Şahrüh Bey, Şeyh Çuği, Hacı İvaz Paşa.

Sivas zaviyeleri içerisinde belki de en varlıklı olanı Dârü'r-raha Zaviyesi idi. Tuzla gelirleri çoğu yerde padişah hasları arasına alındığı halde Sivas'ta 4 ayrı tuzlanın geliri Dârü'r-raha Zaviyesi'ne bırakılmıştı. Bu tuzlalardan sadece Çakri tuzlasının yıllık geliri 85.426 akça idi. Vakfın yıllık geliri 167.162 akça olduğu halde harcamaları toplamı 7.600 akçaya ancak ulaşıyordu. Vakıf kasasında bulunan 159.562 akçanın nerelere harcanacağı ise alta ayrıca yazılmıştı⁸⁹. Vakıf kaydının başındaki "hâliyyâ imâret şod

⁸⁷ Ömer Demirel, *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 62; İsmet Kayaoğlu, "Rahatoğlu ve Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, c.XII, Ankara 1981, s. 1-35.

⁸⁸ İ. H. Uzunçarşılı- R. N. Edgüder, *Sivas Şehri*, s. 191- 192.

⁸⁹ ED.388(1576), v. 5a.

be emr-i Padişahi” kaydı gereğince yılda 88.495 akça imaret masrafları için ayrılmıştı. Konunun başında söylediğimiz gibi bu işlem zaviyelerin çok amaçlı hizmetleri için güzel bir örnektir. Vakıfla ilgi kayıtların sonunda zaviye kurucusunun Ahmed isimli bir kimse olduğu ve kardeşi de Abdül’l-vehhâb’ı da mütevellî tayin ettiği açıklanmıştır⁹⁰.

Zaviye kurucularından birisi olarak görülen Abdülvehhab Gazi’nin sahabelerin büyüklerinden birisi olduğu belirtilmiş ve kendisine dua edilmiştir⁹¹. Abdülvehhab için “ashâb”dan denilmiş olması ve “Gazi” olarak anılması onun da Malatya’daki Battal Gazi gibi Abbasiler zamanında Anadolu’da fetih hareketlerine katılan gazilerden birisi olabileceğini düşündürmektedir. 1410 yılında Türkistan’da doğan ve bir ara Tokat’ta bulunan Abdülvehhab-ı Mısri (İbn-i Arabşah) ⁹²olması daha zayıf bir ihtimal olarak görünmektedir. Abdülvehhab Gazi Zaviyesi’nde 1485 yılında Ahmed Paşa tarafından bir mescid yaptırılmıştı.1972 yılına kadar varlığını sürdüren bu mescid ne yazık ki yıktırılarak yerine 2 katlı beton bir cami yaptırılmıştır⁹³.

Sivas’ta bulunan diğer zaviyelerin çoğu orta halli veya küçük zaviyelerdi. Akbaş Zaviyesi’nin 630 akçalık gelirinin 270 akçası Kozviran mezrasının malikâne hissesinden gelmekteydi. Zaviye şeyhi günde 1 akça alacak ve artan para, zaviyeye konan yolcular için harcanacaktı. Zaviyeye ait geçerli bir vakıfnâme elde bulunmuyordu. İl yazıcı, eski zamanlardan beri bu vakıf gelirlerinin bu zaviye için tahsis olunduğunu gördüğü için vakfa onay vermişti⁹⁴

Sivas şehir merkezinde bulunan Şeyh Çoban Zaviyesi için Beypınarı, Ayazma, Sünbül ve Evre köylerinin mâlikâne hisseleri tahsis olunmuştu. 2.260 akça gelirin yönetimi Şeyh Çoban’ın evladlarından Hasan Çelebi’ye bırakılmıştı. Zaviye yol üzerinde bulunuyordu ve vakfiyesi yoktu. Padişah beratı ile zaviye şeyhine günde 3 akça verildikten sonra arta kalan akçanın yolcular için harcanması emr olundu⁹⁵. Vâkıfın evlâdından Esseyid Şemseddin zaviyeyi yönetmekte iken ortaya çıkan tevliyet anlaşmazlıkları uzun yıllar boyunca sürmüş ve bununla ilgili yazışmalar evkaf defterimizde yerini almıştır⁹⁶.

⁹⁰ ED.388(1576), v. 7a.

⁹¹ ED.388(1576), v. 6b.

⁹² *Evlîyalar Ansiklopedisi*, c.2, Türkiye Gazetesi Yayınları, İstanbul 1992, s. 25.

⁹³ S. S. Yılmaz, *Osmanlı Klasik Çağında Sivas*, s. 64.

⁹⁴ ED.388(1576), v. 10b.

⁹⁵ ED.388(1576), v. 7b.

⁹⁶ ED.388(1576), v. 7b- 8a arasında bulunan arz ve hüccetler.

Sivas şehir merkezinde bulunan Ali Uryan Zaviyesi yıllık 251 akça gelire sahip, mütevazı' bir zaviye idi. Bu gelirin 30 akçası Ali Baba Zaviyesi yakınında bulunan bir zeminin mâlikâne hissesinden elde ediliyordu. Bir ev yeri arsasının yıllık geliri o zamanlar 3-6 akça arasında idi. Bu şekildeki 8 ev yeri arsasından yılda 41 akça elde ediliyordu. Zaviyenin elde mevcut geçerli bir vakıfnamesi yoktu. Yıllık gelir 251 akça olduğu halde zaviye şeyhinin günde 1 akça ücret alması bile mümkün olmadığından zaviyenin herhangi bir hayır işinde etkinliği olamayacağı açıktır⁹⁷.

Hacı Abdurrahman Zaviyesi de Sivas şehrinde bulunan orta büyüklükteki zaviyelerdendi. En büyük gelir kaynağı yıllık 2.500 akça mâlikâne geliri olan Ganem köyü idi. Güllük, Karaca Viran köylerinden ve Odlu Kaya, Çekül Viranü ekinliklerinden ve ayrıca bir Sultan Çiftliği mâlikânesinden vakıf için gelir tahsis edilmişti. Türbehan için 2 müd buğday ve 2 müd arpa verilmesi, arta kalan mahsulün misafirler için harcanması istenilmekteydi⁹⁸.

Sivas'ta bulunan Melik Acem Zaviyesi'nin geliri ise, diğer adı İncesu olan Veliyyüddin köyünden 700 akça ve Koç Hisar köyünden 1100 akça, Kınık ve Gulam mezralarından 300 akça olmak üzere toplam 1.500 akça idi. Gelir akça cinsinden belirtildiği halde, 2 nefer türbe-hanın her birine yılda 10 kile buğday ve 10 kile arpa verileceği yazılmıştı. Bu ödeme şekli türbe-han ücretlerinin enflasyondan etkilenmemesi için düşünülmüş olmalıdır. Atik defterde bu şekilde kayıt edilmiş olduğundan ibare aynı şekilde 1576 tarihli deftere de aktarılmıştı⁹⁹. Buna göre günde 2 akça zaviye şeyhine verildikten sonra arta kalan gelir yolcular için harcanacaktı.

Ahi Muhammed Külâhdûz Zaviyesi için İncüga, Molos, Süsdik köylerinin ve Gur, Kavrazlu ekinliklerinin mâlikâne hisseleri yanında Molos köyünde bulunan tuzlanın yıllık 5.000 akça hâsılı da tahsis edilmişti¹⁰⁰.

Ahmed Çelebi Zaviyesi'ne mâlikâne gelirleri tahsis edilen köyler Ulya, Ladincik, Görenler, Kerkemes, Tannane, Çiftlik (Ovacık) köyleri idi. Ulya köyünün mâlikâne hissesinin tamamı, diğer 6 köyün ise mâlikâne hisselerinin yarısı vakfa verilmişti¹⁰¹.

Rum Eyaleti'nde 1567 yılında 150 kadar zaviyenin bulunuşu bölgenin askerî ve stratejik önemini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Yukarı-

⁹⁷ ED.388(1576), v. 10b.

⁹⁸ ED. 388 (1576), v. 8a.

⁹⁹ ED.388(1576), v. 10a.

¹⁰⁰ ED.388(1576), v. 8a.

¹⁰¹ ED.388(1576), v. 8b.

rıda Sivas sancağında bulunan zaviyelerden bir kısmı hakkında daha ayrıntılı bilgi verildi. Eyalete bağlı Amasya, Çorum, Tokat, Zile, Samsun, Ladik, Havza kazalarındaki zaviyelerin isimlerini vermiş olmayı yeterli bulmaktayız. Bu zaviyelerin tarihî fonksiyonları hakkında bölge tarihi ile ilgili çalışmalarda daha ayrıntılı bilgi bulmak mümkündür¹⁰².

Üveys El-Karanî evladından Sultan Eymirci tarafından kurulan zaviyem etrafında Sultan Eymirci köyü kurulmuştu. Vakıf defterinde listesi verilen vakıf köyler ve mezraların çokluğu Sultan Eymirci Zaviyesi'nin bölgedeki rolünü ortaya koymaktadır¹⁰³. Hüseyinâbâd köyünde yer alan bu zaviye Emircem (Emirci) Sultan veya Emîr-i Çın Osman Zaviyesi olarak da geçmektedir¹⁰⁴. Emirci Sultan ve zaviyesi hakkında Ahmet Yaşar Ocak tarafından müstakil bir çalışma 1978 yılında yayınlanmıştır¹⁰⁵.

Vakıf kurucuları arasında "Ahi" lakabı taşıyanların çokluğu bölgede 1567 yılında bile ahiliğin halen revaçta olduğunun bir kanıtı olarak sayılabilir. Ahi Ali (Samsun), Ahi Ali (Çorum), Ahi Ali Çaşnigir (Amasya), Ahi Ali Çelebi (Sivas), Ahi Berrak (Osmançık), Ahi Celal (İskilip), Ahi Dayı (Tokat), Ahi Emir Ahmed (Sivas), Ahi Evran, Ahi Hacı Ahmed, Ahi Mentеше, Ahi Muhammed Külâhdûz, Ahi Muhyiddin, Ahi Nahcivan, Ahi Paşa, Ahi Pehlivan Muhammed, Ahi Receb, Ahi Saideyn, Ahi Şahin, Ahi Yusuf Perrende ahilik geleneğini sürdürmekteydiler.

Çorumda bulunan Abdal Ata Zaviyesi'ne 13 köy ve 1 mezraadan vakıf geliri ayrılmıştı¹⁰⁶. Abdal Ata, Anadolu'nun Türkmen Alevî dedelerinden birisidir. Kurmuş olduğu zaviyeye devletin divani hissesinden destek sağlamış olması Osmanlı Devleti'nin olaya bakışını göstermesi açısından çok önemlidir¹⁰⁷.

Çorum'da bulunan ve günümüze kadar gelebilmiş bir başka zaviye de Elvan Çelebi Zaviyesi'dir¹⁰⁸. Çorum-Mecidözü yolu üzerinde Elvan Çe-

¹⁰² Ömer Demirel, "Osmanlı Dönemi Sivas Zaviyeleri'nin Fonksiyonlarına Dair", *Osmanlı Dönemi Sivas Şehri –Makaleler-*, Sivas 1000 Temel Eser Yayınları, Sivas 2006, s. 155- 159.

¹⁰³ ED.388(1576), v. 57b.

¹⁰⁴ Yılmaz Kurt, Hoca Ahmed Yesevî'nin Rum Eyâletindeki Zaviye Kurucuları Üzerindeki Etkileri", *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevî Sempozyumu Bildirileri*, Yayına Hazırlayanlar: Abdülkadir Yuvalı, Mustafa Argunşah, Ali Aktan, Kayseri 1993, s. 259.

¹⁰⁵ Ahmet Yaşar Ocak, "Emirci Sultan ve Zaviyesi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, c.IX, İstanbul 1978, s. 130- 180.

¹⁰⁶ ED.388(1576), v. 71a, 124b, 118b, 138a.

¹⁰⁷ Y. Kurt, Hoca Ahmed Yesevî'nin Rum Eyâletindeki Zaviye Kurucuları Üzerindeki Etkileri", s. 258- 259.

¹⁰⁸ ED.388(1576), v. 85a: Karye-i Elvan Çelebi, tâbi-i Geldiklan, Mâlikâne tamam-ı vakf-ı zâviye-i Elvan Çelebi.

lebi köyündeki zaviyenin 1240 yılındaki Babai isyanının lideri Baba İlyas Horasani torunu Aşık Ali Paşa oğlu Elvan Çelebi tarafından kurulmuş olduğu kabul edilmektedir¹⁰⁹. Osmanlı idari taksimatında zaviyenin Amasya toprakları içerisinde bulunan ve Mecidözü'nün kuzey ve doğu sınırlarını da içerisine alan Geldiklan (Zara) nahiyesi içerisinde bulunduğu belirlenmiştir¹¹⁰.

10. Nükûd (Para) Vakıfları

Nakit para (nükûd) vakıfları Çivizâdenin Şeyhülislamlığı dönemine kadar ciddi bir tepki çekmeden uygulanmış ve halk arasında büyük yararlıkları görülmüştü. Çivizâde ile başlayan ve bir aralık fiilî yasaklamaya uğrayan nakit para vakıfları İskilipli büyük alim Ebussuud Efendi'nin karşı tezinin bilim dünyasında kabulü ile son bulmuştu¹¹¹. Bölgede yapılan nükûd vakıflarının çoğunlukla mahalle mescidlerine ve türbelere yapıldığı görülmektedir. Mahalle mescitleri çoğu zaman mahalle avarız vakıfları ile birlikte çalıştırılmakta olduğundan böylece yapılan nükûd vakıfları daha geniş bir çevreye ulaşabilmekteydi.

Vakf edilen paraların "mu'âmele-i şer'iyye ile" işletilmesinin istenmesi bir anlamda "faiz" tartışmalarını önlemek için ilk tedbirdi. Vakf edilen paralar genellikle 10'u 11 hesabı üzerinden işletilmekteydi (% 10). Bazen bu oran 10'u 11,5 (% 15) olarak verilebilmekteydi. Bölgede bu oranın daha üzerinde bir uygulama görülmüyor.

Vakf edilen paraların taban sınırı ile ilgili bir kayıt yok. Çorum'da Şıhlar (Şeyhler) mahallesi çeşmesinin onarımı için yapılan nükûd vakfı sadece 100 akça idi¹¹². Sivas'ın Zaim mahallesinde bulunan Mehmed Bey ibni Abdullah Mescidi Vakfı için Yakub bin Murad tarafından 500 akça; Şâdi bin İvaz tarafından ise 580 akça vakf edilmişti¹¹³. Bu 1080 akçadan elde edilen gelir imam ücreti için tahsis olunmuştu. Kaya Paşa binti Ahmed isimli hayırsever kadın da aynı mescit vakfına 500 akça vakf etmiş ve müezzin bulunan Mevlana Ebu Şahme'nin tasarruf etmesi isteğini Sivas Kadı Sicili'ne kayıt ettirmişti¹¹⁴.

¹⁰⁹ Ahmet Yaşar Ocak, "Elvan Çelebi, Zaviyesi ve Vefâilik Tarikatı", *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Çorum Sempozyumu Tebliğleri*, Uluslararası 11. Çorum Hitit Festivali, (BYY) 1991, s. 119.

¹¹⁰ Adnan Gürbüz, "Elvan Çelebi Zaviyesi'nin Vakıfları, *Kültür Tarihi İçerisinde Çorum Sempozyumu Tebliğleri*, Uluslararası 11. Çorum Hitit Festivali, (BYY) 1991, s.130.

¹¹¹ Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 30.

¹¹² ED.388(1576), v. 136a.

¹¹³ ED.388(1576), v. 12b.

¹¹⁴ ED.388(1576), v. 12b.

Para vakf eden kişi gelirinin mescit imamına verilmesi şart ederken bazen de kendi ruhu için belirli günlerde imamın bir cüz veya bir “aşr-ı şerîf” okumasını bu şarta ekleyebiliyordu. Sivas’ın Ferraş Mahallesi Mescidi Vakfı için 3.000 akça nakit para bağışlayan Merhûm Arslan Çavuş’un vakıf kurarken isteği bu yönde olmuştu¹¹⁵.

Merhum Ali Paşa’nın oğlu olup Rum eyâleti defterdarlığı yapmış olan Merhum Mustafa Bey ise bir mescit veya türbe için değil doğrudan nükûd vakfı tesis etmişti¹¹⁶. 4.200 akça “mu’âmele-i şer’iyye ile” yani 10’u 11 üzerinden işletilecek ve elde edilen gelirden (rıbh) 2 Flori tevliyet için verilecek, 8 Florisi ise kendisinin azatlı kölesi Rüstem bin Abdullah’ın ruhu için haftada 3 gün birer cüz okunması karşılığında cüzhan olanlara verilecekti. Vakf edilen paranın işletilmesi (murâbahaya verilmesi) görevi ise cüzhan olanlara yüklenmişti.

Evkâf-ı Hacı Piri bin El-hâcc Devletşah bin Mehmed mescit ve darü’t-ta’lîm cihetleri için Sivas Kervansarayı’nın mukataası ve 20 dükkan gelirinden yılda 4.00 akça gelir sağlanmaktaydı. Vakf edilen 2.400 akçanın ise 10’u 11,5 üzerinden “mu’âmele-i şer’iyye” olunması şart koşulmuştu¹¹⁷. XVII. Yüzyıl için inceleme konusu yapılan 313 vakıftan 12si doğrudan para vakfı; 59’u ise çeşitli gayri menkullerle birlikte beraber yapılmış olan para vakfı idi. Bu para vakıflarından 27’si (%38) %15 ile; 16’sı (% 22) ise %10 ile işletilmesini şart koşmuşlardı¹¹⁸.

Özellikle Tokat kazasında mahalle vakıflarının avarız vakıfları, mescit vakıfları olarak işletildiğini söylemiştik. Seyyan Puşan mahallesinde Uzun Hüsam 1.800 akça’yı¹¹⁹; Şam Nebbal mahallesinde mahalle halkı 300 akçayı¹²⁰; Mescid-i Seyyid Necmeddin mahallesinde Uzun Piri isimli hayırsever 1.800 akçasını¹²¹; Çaşnigir Mahallesi’nden İskender bin Abdullah 900 akçasını¹²² bu amaçla vakf etmişti. Tokat’ta Mescid-i Veled-i Gaybi Mahallesi’nin avarızı için 40.000 akçayı 10’u 11 üzere vakf eden Balı Çelebi’nin eşi Hatice Hatun’un bu kadar parayı nasıl biriktirdiğini bilemiyoruz¹²³. Balı Çelebi’nin

¹¹⁵ ED.388(1576), v.12b.

¹¹⁶ ED.388(1576), v. 16b.

¹¹⁷ ED.388(1576), v.20a.

¹¹⁸ Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585- 1683)*, Sivas 1998, s. 86- 87.

¹¹⁹ ED.388(1576), v.22a.

¹²⁰ ED.388(1576), v.22a.

¹²¹ ED.388(1576), v.23a.

¹²² ED.388(1576), v.23a.

¹²³ ED.388(1576), v.22b.

zengin birisi olduğundan dolayı Hatice Hatun babasının ismi ile değil de kocasının ismi ile yazılmış olduğunu tahmin edebiliriz.

Defterde Hatice Hatun'un 40.000 akçalık bu nükûd vakfı dışında 10.800¹²⁴, 13.000¹²⁵, 16.000¹²⁶, 17.500¹²⁷, 19.000¹²⁸, 20.800¹²⁹, 21.000¹³⁰, 23.000¹³¹ ve 24.400¹³² akçalık nükûd vakıfları bulunduğunu tespit ettik. Diğer nükûd vakıfları çoğunlukla 10.000 akçadan daha küçük nükûd vakıflarıdır. Rum Evkaf Defteri'nde en küçüğü 100 akça en büyüğü 40.000 akça olmak üzere 450 kadar nükûd vakfı bulunmaktadır. Aynı dönemde Adana sancağında hiçbir para vakfı bulunmuyordu. Rum eyaletinde bu kadar çok para vakfı bulunmasının bir sebebi de burasının Ebussuud'un doğduğu topraklar olması ile açıklanabilir. Ama daha büyük ihtimal bölgede mülk ve mâlikânelerin çokluğu ve bunların satılarak nakit paraya dönüştürülmesi şeklinde olabilir.

Para vakfı kuranlar arasında kadınların oranının fazla oluşu dikkat çekmektedir. Bu konuda hemen aşağıda vakıf kuran kadınlar başlığı altında bilgi verilecektir.

11. Vakıf Kuran Kadınlar

Osmanlı Devleti'nde eğitim ve sosyal yardımlaşma alanında büyük hizmetler gören vakıflara bizzat Osmanlı padişahları, padişah anneleri, padişah eşleri veya kardeşleri öncülük etmişlerdi. Bunlar yanında vezirlerin kendileri büyük vakıflar kurdukları gibi bazen de eşleri vakıflar kurup yönetmişlerdi. Amasya'nın şehzadeler şehri olması, Çelebi Sultan Mehmed dolayısıyla bölgede mülklerin ve mâlikânelerin fazla oluşu Sivas eyaletinde vakıf kuran kadınların da oran olarak daha fazla olmasına sebep olmuştu. Aynı dönemde Adana sancağında vakıf sahipleri arasında hiçbir kadın bulunmadığı gibi, hiçbir nükûd vakfına rastlamıyoruz.

Çelebi Sultan Mehmed'in annesi Merzifon'da bulunan imaret vakfı için Argoma'nın Kameranlu köyünden hisse tahsis etmişti. Defterimizde

¹²⁴ ED.388(1576), v. 134b.

¹²⁵ ED.388(1576), v. 137b.

¹²⁶ ED.388(1576), v.136b.

¹²⁷ ED.388(1576), v. 138a.

¹²⁸ ED.388(1576), v.24b.

¹²⁹ ED.388(1576), v. 136b.

¹³⁰ ED.388(1576), v.24b.

¹³¹ ED.388(1576), v.133a.

¹³² ED.388(1576), v.27b.

adı yazılmayan vâlide sultan I. Bayezid'in cariyelerinden Devlet Hatun'dur¹³³.

Tokat şehir merkezinde "İmaret-i Hatun vâlide-i merhûm Sultan Bayezid Hân" diye kayıtlı vakfın¹³⁴ kurucusu ise II. Bayezid'in annesi Gülbahar Hatun'dur¹³⁵. Mecidözü kazasının Kızılca, Yassı Kışla ve Orta köylerinden bu aşevine vakıf yapmıştır.

II. Murad Han 1451 öldüğü zaman iki oğlu bulunuyordu. Mehmed ve henüz süt emen kardeşi Ahmed. Ahmed'in annesi İsfendiyar Bey'in ismi belirtilmeyen torunu idi¹³⁶. İşte 388 numaralı Rum Evkaf Defteri'nden bu hatunun isminin Bülbül Hatun olduğunu anlamaktayız: "Mâlikâne vakf-ı Bülbül Hâtun vâlide-i sultan Ahmed oğlu Murâd Hân"¹³⁷. Bülbül Hatun, Argoma'ya bağlı Kozat köyünün mâlikâne hissesine tasarruf etmekteydi. Bir başka kayıta ise: "karye-i Gökse vakf-ı İmaret-i Bülbül Hatun valide-i Sultan Ahmed der Amasiyye"¹³⁸ ifadesinden Amasya'da bir imaret vakfının bulunduğunu anlamaktayız.

Bülbül Hatun'un Geldiklan'a bağlı Gice köyünde de mülk hissesi bulunmaktaydı¹³⁹. Bülbül Hatun bu malikane ve mülklerinden başka babası Murad Han'ın Ulu Cami diye meşhur olan camiinde cüz okutmak üzere vakf ettiği Avşar, Kurnaz ve Anis köylerinden mâlikâne hisseleri de bulunmaktaydı¹⁴⁰.

Sivas'da Paşa Hatun binti Hacı İsmail bir mescid yaptırmış ve bunun yaşaması için Sinan Paşa Hamamı yakınındaki evini vakf etmişti¹⁴¹. Hürşid Hatun binti Mevlana Hasan Metin Kal'a mezrasındaki ¼ hissesini Hoca Hüssâm Mescidi vakfına bağışlamıştı¹⁴². Sivas'ta Hoca Ulu Bey'in kızı Ümmü Paşa Hatun zemîn-i Bezzazistan icaresinden gelen 1.880 akçayı yaptırdığı mescid için vakf etmişti¹⁴³. Yıldızeli'nde Mahmud Çelebi'nin kızı Ayşe Hatun kendisi için bir türbe yaptırarak Fazlun köyünün mâlikâne hissesinin yarısını buraya vakf etmiş ve türbehan olanların ta-

¹³³ Halil İnalçık, "Mehmed I", *DİA*, c. 28, İstanbul 2003, s. 391.

¹³⁴ ED.388(1576), v. 68b.

¹³⁵ Halil İnalçık, "Bayezid II", *DİA*, c.5, İstanbul 1992, s. 234.

¹³⁶ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. I, s. 452.

¹³⁷ ED.388(1576), v. 79b.

¹³⁸ ED.388(1576), v. 67b.

¹³⁹ ED.388(1576), v. 86a.

¹⁴⁰ ED.388(1576), v. 28b.

¹⁴¹ ED.388(1576), v. 12b.

¹⁴² ED.388(1576), v.13a.

¹⁴³ ED.388(1576), v. 14a.

sarrufuna bırakmıştı¹⁴⁴; İzzet Paşa Hatun¹⁴⁵; Şadi Bey kızı Selçuk Hatun¹⁴⁶; Şehzâde Hatun binti Mevlana Ahmed¹⁴⁷; Fatma Hatun¹⁴⁸; Hatice Hatun binti Taceddin (2.400 akça)¹⁴⁹; Ümmü Hatun binti İbrahim (300 akça)¹⁵⁰; Emine Hatun binti Receb Çelebi (5.400 akça)¹⁵¹; Devlet Paşa Hatun binti Saru Seydi (540 akça)¹⁵²; Enam Paşa Hatun binti Hacı Yakub (420 akça)¹⁵³; Hatun Ağa binti Mehmed Çelebi (1.500 akça)¹⁵⁴; Ümmü Şah Hatun binti Ömer (1.200 akça)¹⁵⁵; Hanife Hatun binti Ali (2.400 akça)¹⁵⁶; Şah Mened Hatun binti Saru Seydi (2.000 akça)¹⁵⁷; Ayşe Hatun binti Abdurrahman Çelebi (1.200 akça)¹⁵⁸; Şah Nar Hatun (3.000 akça)¹⁵⁹; Selçuk Hatun zevce-i İbrahim Paşa (vakf-ı türbe, der Tokat)¹⁶⁰; Sitti Hatun binti Piri (3.000 akça)¹⁶¹; Sitti Hatun binti Yusuf (3.000 akça)¹⁶²; Ayşe Hatun (900 akça)¹⁶³; Şah Bula Hatun binti Mahmud (Tokat)¹⁶⁴; Emine Hatun binti Helvacı (900 akça)¹⁶⁵; Sitti Şah Hatun binti Mahmud Çelebi (720 akça)¹⁶⁶; Ümmü Habibe Hatun (300 akça)¹⁶⁷; Şah Bula Hatun binti Ali¹⁶⁸; Huban Hatun binti Ömer Efendi (1.500 akça); Ayşe Hatun binti Hacı Musa (3.500 akça)¹⁶⁹; Ümmü Hatun binti Yakub Fakih (1.200 akça)¹⁷⁰; Selçuk Hatun binti Seyyid Sinan

¹⁴⁴ ED.388(1576), v.16a.

¹⁴⁵ ED.388(1576), v.16b.

¹⁴⁶ ED.388(1576), v.17a.

¹⁴⁷ ED.388(1576), v.19a.

¹⁴⁸ ED.388(1576), v.17b.

¹⁴⁹ ED.388(1576), v. 21b.

¹⁵⁰ ED.388(1576), v. 21b.

¹⁵¹ ED.388(1576), v. 22b.

¹⁵² ED.388(1576), v.22b.

¹⁵³ ED.388(1576), v. 24a.

¹⁵⁴ ED.388(1576), v. 25a.

¹⁵⁵ ED.388(1576), v. 25b.

¹⁵⁶ ED.388(1576), v. 27a.

¹⁵⁷ ED.388(1576), v. 29a.

¹⁵⁸ ED.388(1576), v.38b.

¹⁵⁹ ED.388(1576), v. 38b.

¹⁶⁰ ED.388(1576), v. 39a.

¹⁶¹ ED.388(1576), v. 39a.

¹⁶² ED.388(1576), v.39a.

¹⁶³ ED.388(1576), v. 39b.

¹⁶⁴ ED.388(1576), v. 39a.

¹⁶⁵ ED.388(1576), v. 46a.

¹⁶⁶ ED.388(1576), v. 46b.

¹⁶⁷ ED.388(1576), v. 47a.

¹⁶⁸ ED.388(1576), v. 54a.

¹⁶⁹ ED.388(1576), v. 54b.

¹⁷⁰ ED.388(1576), v. 54b.

(2.400 akça); Zarife binti Hacı Sadreddin (1.200 akça)¹⁷¹; Sultan binti Hızır balı (300 akça)¹⁷²; Güllüşah Hatun¹⁷³; Mahtum Paşa Hatun binti Yusuf (Niksar)¹⁷⁴; Fatma binti Hoca Ali¹⁷⁵; Ümmü Hatun binti İsmail (600 akça)¹⁷⁶; Ayşe Hatun binti Arif (20 sikke altın)¹⁷⁷; Sitti Hatun binti İlyas¹⁷⁸; Şah Huban Hatun binti Mustafa Bey¹⁷⁹; Hanım Hatun¹⁸⁰; Hundi Hatun binti Hasan¹⁸¹; Safa Paşa binti El-hâcc Şahgeldi (Amasya)¹⁸²; Hatun Paşa binti Hamdi Bey¹⁸³; Hatun valide-i Sultan Bayezıd Han (Tokat İmaretı)¹⁸⁴; Fatma Hatun binti Mehmed Paşa-yı Yıldızî¹⁸⁵; Hatun Paşa binti Emir¹⁸⁶; Şah Evc binti Bahşayış Bey¹⁸⁷; Hondi Hatun binti Yörgüç Paşa¹⁸⁸; Hayrün-nisa binti Hamza¹⁸⁹; Ayşe binti Mahmud Çelebi bin Mehmed Çelebi¹⁹⁰; Paşa hatun binti Muhammed Çelebi¹⁹¹; Sitti Hatun binti Emrullah¹⁹²; Şehzade Hatun binti Mahmud Bey¹⁹³; Şahrüz binti Bahşayış¹⁹⁴; Sitti Mesâ' binti Seydi Mahmud¹⁹⁵; Tacî Hatun binti Mahmud Bey Katarî¹⁹⁶; Hatice binti Şeyh Ceyleb¹⁹⁷; Rukiyye Hatun binti Şeyh Muhyiddin el-meşhûrün bih Yavsi¹⁹⁸; Dilaram Hatun binti Abdullah (1.000 akça)¹⁹⁹.

¹⁷¹ ED.388(1576), v.55a.

¹⁷² ED.388(1576), v.55b.

¹⁷³ ED.388(1576), v.55b.

¹⁷⁴ ED.388(1576), v. 55b.

¹⁷⁵ ED.388(1576), v. 55b.

¹⁷⁶ ED.388(1576), v.56b.

¹⁷⁷ ED.388(1576), v. 58a.

¹⁷⁸ ED.388(1576), v. 58a.

¹⁷⁹ ED.388(1576), v. 61b.

¹⁸⁰ ED.388(1576), v. 62a.

¹⁸¹ ED.388(1576), v.67a.

¹⁸² ED.388(1576), v. 68a.

¹⁸³ ED.388(1576), v. 69b.

¹⁸⁴ ED.388(1576), v. 69b.

¹⁸⁵ ED.388(1576), v. 73b.

¹⁸⁶ ED.388(1576), v. 74a.

¹⁸⁷ ED.388(1576), v. 76b.

¹⁸⁸ ED.388(1576), v. 76b.

¹⁸⁹ ED.388(1576), v. 78b.

¹⁹⁰ ED.388(1576), v. 80a.

¹⁹¹ ED.388(1576), v. 81a.

¹⁹² ED.388(1576), v. 82a.

¹⁹³ ED.388(1576), v. 82b.

¹⁹⁴ ED.388(1576), v. 84a.

¹⁹⁵ ED.388(1576), v. 96a.

¹⁹⁶ ED.388(1576), v. 116a.

¹⁹⁷ ED.388(1576), v. 116a.

¹⁹⁸ ED.388(1576), v. 116a.

¹⁹⁹ ED.388(1576), v.133b.

Buraya mülk sahibesi olarak geçen kadınların isimleri alınmadı. Buna rağmen yukarıdaki liste, tarihi kadın adlarımız bakımından önemlidir. Evkaf defterinde verilen bilgiler bir tür şecere kaydı olduğundan tarihi şahsiyetlerin anne ve babaları, kardeşleri, oğulları ve kızlarının isimlerinin tespiti bakımından bize önemli bilgiler sunar.

Biz bu tebliğin konusunu çok geniş olarak belirlemiş olduğumuzdan bu konuda araştırma yapacaklara ön bilgi sunmayı hedefledik.

KAYNAKÇA

Barkan, Ömer Lutfi, "Türk- İslâm Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller: Malikâne-Divânî Sistemi I", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul 1980.

Başar, Fahamettin, "Yörgüç Paşa", *DİA*, c. 43, İstanbul 2013, s. 566- 567.

Demirel, Ömer, *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Demirel, Ömer, "Osmanlı Dönemi Sivas Zaviyeleri'nin Fonksiyonlarına Dair", *Osmanlı Dönemi Sivas Şehri –Makaleler-*, Sivas 1000 Temel Eser Yayınları, Sivas 2006, s. 155- 159.

Evlîyalar Ansiklopedisi, c.2, Türkiye Gazetesi Yayınları, İstanbul 1992

Eyice, Semavi, "Bürüçkiye Medresesi", *DİA*, c.6, İstanbul 1992, s. 465.

Gökbilgin Tayyib, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, İÜEF Yay., İstanbul 1952.

Gürbüz, Adnan, "Elvan Çelebi Zaviyesi'nin Vakıfları, *Kültür Tarihi İçerisinde Çorum Sempozyumu Tebliğleri*, Uluslararası 11. Çorum Hitit Festivali, (BYY) 1991, s.125- 135.

Işık, Sevgi- Fatma Ayan (haz.), *Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Amasya*, c.I, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2015.

Işık, Sevgi, Songül Kadioğlu, Mehmet Yıldırım, *Kuyûd-ı Kadîme Arşiv Kataloğu*, TKGM Yayınları, Ankara 2012.

İnalçık, Halil, "Mehmed I", *DİA*, c. 28, İstanbul 2003, s. 391- 394.

İnalçık, Halil, "Bayezid II", *DİA*, c.5, İstanbul 1992, s. 234- 238.

Kayaoğlu, İsmet, "Rahatoğlu ve Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, c.XII, Ankara 1981, s. 1-35.

Kesik, Muharrem, "Muînüddin Süleyman Pervâne", *DİA*, c. 31, İstanbul 2006, s. 91.

Kurt, Yılmaz, "Hoca Ahmed Yesevî'nin Rum Eyâletindeki Zaviye Kurucuları Üzerindeki Etkileri", *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevî Sempozyumu Bildirileri*, Yayına Hazırlayanlar: Abdülkadir Yuvalı, Mustafa Argunşah, Ali Aktan, Kayseri 1993, s. 255-270.

- Ocak, Ahmet Yaşar, "Emirci Sultan ve Zaviyesi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, c.IX, İstanbul 1978, s. 130- 180.
- Ocak, Ahmet Yaşar Ocak, "Elvan Çelebi, Zaviyesi ve Vefâilik Tarikatı", *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Çorum Sempozyumu Tebliğleri*, Uluslararası 11. Çorum Hitit Festivali, (BYY) 1991, s. 119- 125.
- Orbay, Kayhan, *The Financial Administration of an Imperial Waqf in an Age of Crisis: A Case Study of Bâyezîd II's Waqf in Amasya (1594-1657)*, Ankara 2001.
- Öz, Mehmet, "Amasya'nın Bir Kültürel-Siyasî Merkez Olarak Çevresiyle İlişkisi: Canik (Samsun) Örneği", *I. Amasya Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, c.I, Editör: Yavuz Bayram, Amasya Valiliği Yayınları, Amasya 2007, s. 65, 76.
- Özcan, Tahsin, *Osmanlı Para Vakıfları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- Şahin, Kâmil, "Câfer Çelebi", *DİA*, c.6, İstanbul 1992, s. 547- 548.
- Uzel, İlter, "Erken Osmanlı Döneminde Amasyalı Hekimler", *I. Amasya Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*", I. Kitap, 13- 15 Haziran 2007 Amasya, Etidör: Yavuz Bayram, Amasya (2007). Amasya Valiliği Yayınları, s.491-503.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı- Rıdvan Nafiz Edgüder, *Sivas Şehri*, Hazırlayan Recep Toparlı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c. I, 4.Bs., Ankara 1982.
- VGM, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, İlaveli 2. Bs., Ankara 1983.
- Yılmaz, Serpil Sönmez, *Osmanlı Klasik Çağında Sivas*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2011.
- Yüksel, Hasan, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585- 1683)*, Sivas 1998.

RÜSTEM PAŞA VAKFİYESİ ORİJİNALİ VE SİVAS ALİ BABA ZAVİYESİNE DAİR BAZI YENİ BULGULAR

The Original of Rüstem Pasha Foundation and Some New Findings on Sivas Ali Baba Zawiyah

Saim Savaş*

ÖZET

16. asır Sivas'ının en önemli simalarından birisi olan Ali Baba zaviyesi ve vakıfları üzerine gerçekleştirdiğimiz çalışmalar, 1984'te Sivas'ta başladığımız akademik hayatımızın seyrinde çok önemli bir yere sahip olmuştur. O yıllarda hepsini saygıyla andığım Ali Baba evladından Sayın Ruhi Başeğmez, Hüseyin Tekkeşinoğlu ve Şemsi Yılmaz Susamış'tan alınan zaviye arşivine ait belgelerle çalışmalarımız başlamıştır. Çalışmalarımız, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Başbakanlık (Cumhurbaşkanlığı) Osmanlı Arşivi ile Sivas Vakıflar Bölge Müdürlüğü ve Sivas Kongre Müzesi Arşivi'nden toplanan belgelerle desteklenmiştir. Kanuni'nin veziriazamı Rüstem Paşa'nın 1546 tarihli vakfiyesi ile oluşmaya başlayan zaviye arşivi, muhtelif sebeplerle Ali Baba evlâdının farklı kolları elinde kalmıştır. Nitekim Ali Baba evladından olduğu anlaşılan Sayın M. Tahir Ezgi ve Tahir Aslandaş'tan alınan bazı belgeler, Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi'nde Ali Sinan Bilgili ve Selahattin Tozlu tarafından yayınlanmıştır. Zaviye üzerine çalışmalarımızı yürüttüğümüz 1986-1991 sürecinde kendisine ulaşamadığımız yine Ali Baba evladından Sayın Ali Remzi Susamış, 2016 yılı başlarında bir vesile ile bizimle temas kurmuş ve Rüstem Paşa vakfiyesinin orijinali ile Ali Baba evladından Es-Seyyid Şeyh Ali'nin birisi Türkçe istinsah birisi Arapça te'lif iki kitabı ve yine zaviye arşivinde bulunan bir Kadirî tarikâtı silsilenamesini tarafımıza göndermiştir. Bildirinin amacı işte bu orijinal kaynakları ilim camiasına tanıtmaktır.

Anahtar Kelimeler: Ali Baba, Rüstem Paşa, Vakfiye, Kadirî Tarikatı, Silsilenâme

* Prof. Dr., Uşak Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

ABSTRACT

The works we carried out on the Ali Baba zawiya and foundations, which are some of the most important figures of the 16th century Sivas, had an important place in the course of our academic life that we started in 1984 in Sivas. We started our works with documents from the zawiya archive, which are obtained from the descendants of Ali Baba; Ruhi Başeğmez, Hüseyin Tekkşinoğlu and Şemsi Susamış, whom I remember with respect. Our works have been supported by General Directorate of Land Registry and Cadastre, General Directorate of Foundations, the Ottoman Archives of the Prime Ministry (Presidency) and Sivas Regional Directorate of Foundations and Sivas Congress Museum Archives. The zawiya archive that started to be formed with the 1546 foundation of Rüstem Pasha, the Grand vizier of Kanuni, remained in the hands of different branches of Ali Baba descendants for various reasons. As a matter of fact, some documents taken from M. Tahir Ezgi and Tahir Aslandaş, who were understood to be the descendants of Ali Baba, were published by Ali Sinan Bilgili and Selahattin Tozlu in Gazi University Turkish Culture and Hacı Bektaş Velî Research Quarterly. Ali Remzi Susamış, also a descendant of Ali Baba, whom we couldn't reach during the 1986-1991 period in which we carried out our works on Zawiya, contacted us in the early 2016. He sent us the original of Rüstem Pasha foundation, two books, one of them in Turkish and one of them in Arabic, which belongs to one of the descendants of Ali Baba, Es-Seyyid Sheikh Ali, and also Silsilename of Kadiri Order, which was found in the zawiya archive. The purpose of this paper is to introduce these original sources to the scientific community.

Keywords: Ali Baba, Rüstem Pasha, Foundation, Kadiri Order, Silsilename

GİRİŞ

Ali Baba 16. asır Sivas'ının en önemli simalarından birisidir.¹ Ali Baba zaviyesi ile ilgili süreç, 1546'da Kanuni'nin veziriazamı Rüstem Paşa'nın² yaptığı vakıf ile başlamış ve zamanımıza kadar devam etmiştir. Bu

* Uşak Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü - saimsavas@hotmail.com

¹ Yaklaşık 1557 Nisanında Sivas'tan geçen ve maceralı Hindistan seyahati ve deniz coğrafyasına ait eserleriyle şöhret kazanmış bir Türk denizcisi olan Seydî Ali Reis'in, Sivas'a geldiğinde vali ve Abdulvahab Gazi Türbesi'ni ziyaretten sonra sadece Ali Baba'ya uğrayarak mülakat yapıp duasını aldığı, eserinde belirtmesi, Ali Baba'nın sahip olduğu manevî nüfuzun boyutlarını göstermesi bakımından önemlidir, bkz. Seydî Ali Reis, *Mir'at-ül Memalik*, haz. Necdet Akyıldız, Tercüman 1001 Temel Eser, basım yeri ve yılı yok, 125.

² Rüstem Paşa hakkında bkz. Erhan Afyoncu, "Rüstem Paşa", *DİA*, Cilt: 35, (2008), s.288-290; Rüstem Paşa ve vakıfları hakkında bkz. İ. Aydın Yüksel, "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", *Ekrem Hakkı Ayverdi Armağanı*, İstanbul 1995, ss. 219-281, bu çalışmada Rüstem Paşa'nın kimliği hakkında da geniş bilgi verilmiş olup, makalede verilen ve Va-

süreçte etkili olan üç temel unsurdan ilki bahsi geçen Rüstem Paşa vakfı, ikincisi 1574'te Ali Baba'nın vefatı ve vasiyeti üzerine vakıf şartlarının değiştirilmesi, üçüncüsü ise 1639'da Ali Baba'nın torunu Küçük Ali Baba'nın yaptığı vakıftır. Bu üç unsur zaviyenin, zaviye vakıflarının ve kurucu şeyh ailesinin gidişatını önemli ölçüde etkilemiş görünmektedir.

Rüstem Paşa vakfının yapıldığı 1546'da Ali Baba henüz bekâr olduğundan ve dolayısıyla çocuğu olmadığından, zaviyenin ve vakfın yönetimi; önce Ali Baba'ya, sonra kardeşi Pîrî'ye³ ve kardeşinden sonra Ali Baba'nın evlâdına, evlâdının nesli tükendiğinde kardeşinin evlâdına, kardeşinin evlâdı münkariz olduğunda Ali Baba zaviyesinde oturan ve Ehl-i Sünnet ve Cemâ'at Mezhebi⁴ üzere yaşayan fukaraya ve nihayet onların da soyu tükendiğinde Medine-i Münevvere fukarasına bırakılmıştır.

Vefat ettiği 1574 yılında Ali Baba'nın 12 yaşında Ahî Mehmet isimli bir oğlunun olması, zaviye yönetimi hususunda Rüstem Paşa vakfiyesindeki şartların değiştirilmesi sonucunu doğurmuş görünmektedir. Konuyla ilgili Mühimme kaydında geçen "Rûm Beğlerbeğisi mektub gönderüb Ali Baba vefat idüb lâkin tehhül itmezden (evlenmezden) evvel vakfiye-

kıflar Genel Müdürlüğü arşivinde bulunduğu belirtilen 635 No.lu defterin 137 ila 167. sayfaları arasında kayıtlı Rüstem Paşa'ya ait vakfiye suretleri arasında Ali Baba zaviyesi için yapılan vakıf bulunmamaktadır.

³ Vakfiyede "karındaşına" ifadesi geçmekte, isim verilmemektedir, ancak Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan 982/1574 tarihli Sivas Mufassalı'nda, Ali Baba'nın biraderi olan Pîrî ve onun oğulları Veled, Hasan ve Hüseyin'in adları kayıtlı bulunmaktadır, bu kayda göre Veled, Hasan ve Hüseyin zaviyenin hizmetkârları arasında bulunmakta ve hizmetleri mukabelesinde Avâz-ı Dîvâniye ve Tekâlif-i Örfiye'den muaf tutuldukları anlaşılmaktadır, bkz. *14 numaralı Mufassal*, 29-A.

⁴ Vakfiyelerde mezhep mensubiyeti şartına misal olmak üzere "Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntaẓam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem adlı eserinde yer alan (IX, 66) ... vakfiyede medresenin Şâfiîler için yaptırıldığı, vakfedilen arazi, çarşı ve dükkânlardan elde edilen gelirlerin medreseye tahsis edildiği, buraya Şâfiî bir müderris, bir vâiz, bir hazînü'l-kütüb, bir mukrî, Arap dili gramerini öğretecek bir hoca tayin edildiği, ferrâş ve kapıcıların da Şâfiî olması gerektiği belirtilmiş" ifadeleri için bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Vakfiye", *DİA* cilt: 42; sayfa: 466; Dulkadirli Alaüddeve Bey'in H.916/M.1510 tarihli vakfiyesinde, inşa ya da tamir ettirdiği medrese ve mescidlerde görev yapacak müderris ve imamların Hanefî mezhebinden olmasını şart koşmuştu, bkz. İbrahim Solak, "916 H. / 1510 M. Tarihli Alaüddeve Bey Vakfiyesi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 15, 2006, s.528, 530; Kanunî'nin vakfiyesine göre Süleymaniye câmiinde görev yapacak vâiz ve musallinin Hanefî mezhebinden olması gerekiyordu, bkz. Ahmet Koç-Ömer Özdemir, "Kanunî Vakfiyesi'ne göre Süleymaniye Camii ve Görevlileri", *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt: 53, Sayı: 2, Nisan-Mayıs-Haziran 2017, s. 133, 137; Candaroğullarından İsmail Bey b. İbrahim, Kastamonu'da yaptırdığı medresede vazife yapacak müderrisin Hanefî mezhebinden olmasını ve bu mezhebin tedrisiyle meşgul olmasını şart koşmuştur, bkz. Hasan Yüksel, "Anadolu Beyliklerinde Vakıflar", *Vakıflar Dergisi*, C. 30, Ankara 2007, s.41.

sinde zâviyesin karındaşlarına ve evlâdına şart itmiş imiş hâlen on iki yaşında Ahî Mehmed nâm oğlu kalub babası zâviyesin mezkûra vasıyyet idüb inâyet olunursa hizmetkâr ve akrabâsı tekyeyi ma'mur idüb dahl ve harca mâlikdir deyu bildirmeğin buyruldu"⁵ ifadeleri meseleyi gayet sarıh bir şekilde açıklamaktadır.

Bu şekilde Ali Baba'nın kardeşi ve kardeşinin çocukları, zaviye ve vakıf yönetiminin dışında tutulmuştur. Ancak bunun dışındaki şartlarda herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. Rüstem Paşa vakfiyesinde belirleyici husus; zaviye ve vakıf yönetiminin Ali Baba'nın erkek-kadın ayırımı yapılmaksızın bütün evlâdına bırakılmasıdır. Diğer önemli bir husus ise Ali Baba'nın soyu tükendiğinde zaviyede oturup zaviye ve zaviye vakıflarını idare edecek kimselerin Sünnî olmalarının istenmesidir.

Zaviye ve zaviye vakıflarının yönetimi, işletilmesi ve dolayısıyla kurucu şeyh ailesinin gidişatını önemli ölçüde etkilemiş olan üçüncü unsur, 1639 tarihli Küçük Ali Baba vakfiyesindeki şartlarla Rüstem Paşa vakfiyesindeki şartların farklı olmasıdır. Torun Ali Baba, Rüstem Paşa'nın hilâfına vakıf yönetimini sadece erkek evlâdına bırakmıştır. Buna göre dedesinin zaviyesinde oturan erkek evlâdının yaşça büyük olanı vakıf gelirlerini toplayacak ve vakfiyede gösterildiği şekilde tasarruf edecektir. Zaviyede sakin olan kız evlâdın seyyibe (dul) ya da mariz (hasta) olanlarına vakıf gelirlerinden kifayet miktarı infak olunacaktır. Bu şekilde Rüstem Paşa vakıf şartlarına göre evladın tamamı zaviye ve vakıf yönetiminde yer alma hakkına sahip iken Küçük Ali Baba'nın belirlediği vakıf şartlarında kız evlat bunun dışında tutulmuştur.⁶

Ali Baba adına bir zaviye bulunmasına karşılık bu zaviyeye yönelik yapılan iki önemli vakfiyedeki şartların farklılığı zamanla bazı karışıklıklara sebep olmuştur. Bu şekildeki kurumlarda zaviye ve vakıf yönetimi daha doğrusu vakıf gelir kaynakları, zamanla vâkıfın evladının temel geçim kaynağı haline dönüşmektedir. Bu yüzden zaviyeye yapılan iki önemli vakıftaki bahsi geçen yönetim şartlarındaki farklılık, Ali Baba evlâdı arasında bitip tükenmek bilmeyen huzursuzluklara, kavgalara ve hatta bir öldürtme olayına⁷ ve nihayet tarikat farklılığına kadar uzanan

⁵ Söz konusu buyruldu için bkz. Saim Savaş, *Bir Tekkenin Dinî ve Sosyal Tarihi Sivas Ali Baba Zaviyesi*, İstanbul 1992, s. 186.

⁶ Küçük Ali Baba vakfiyesi için bkz. Saim Savaş, *age*, s.199-204.

⁷ Küçük Ali Baba zaviyesi tekyenişini Şeyh Hasan Efendi'nin büyük oğlu Mehmed Tahir Efendi'nin, Büyük Ali Baba zaviyesi tekyenişini Şeyh Mustafa Efendi tarafından aralarındaki adavet-i kadime sebebiyle ücretli hizmetkârına bıçaklatırıp ölümüne sebep olduğu

sonuçlara sebep olmuş görünmektedir. Bu gelişmelerin aynı zamanda Ali Baba evlâdının ve dolayısıyla zaviye arşivinin farklı yerlere dağılmasına da sebep olduğu anlaşılmaktadır.

Zaviye üzerine çalışmalarımızın başladığı 1985-1986 yıllarından itibaren Ali Baba evlâdının ulaşabildiğimiz kollarından belgeler temin edilmiştir. Bu meyanda öncelikle Sayın Ruhi Başeğmez'den alınan 700'ün üzerindeki vesika zikredilmelidir. Ayrıca Sayın Şemsi Yılmaz Susamış'tan alınan 27 belge ile Sayın Hüseyin Tekkeşinoğlu'ndan temin edilen 16 belge ve bu üç mümtaz insandan dinlenen sözlü bilgiler, konunun anlaşılması ve aydınlatılmasında çok mühim tesirler vücuda getirmiştir. Bu dönemde çalışmalarımız Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Başbakanlık (Cumhurbaşkanlığı) Osmanlı Arşivi, Sivas Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi ve Sivas Kongre Müzesi Arşivi'nden toplanan belgelerle desteklenmiştir. TKGM Arşivi ve VGM Arşivinde bulunan vakfiye kayıtları ile BOA (COA) Sivas Ahkâm Defterleri ve o zaman Sivas Kongre Müzesinde bulunan⁸ Sivas Şer'îye Sicillerinden derlenen ferman, berat vb. kayıtlar, sözü geçen şahıslar elindeki zaviye arşivinin zenginleşmesine ve meselelerin daha iyi anlaşılmasına vesile teşkil etmiştir.⁹

Yukarıda ifade edildiği üzere Kanuni'nin veziriazamı Rüstem Paşa'nın 1546 tarihli vakfiyesi ile oluşmaya başlayan zaviye arşivi, muhtelif sebeplerle Ali Baba evlâdının farklı kolları elinde kalmıştır. Nitekim Ali Baba evladından olduğu anlaşılan Sayın M. Tahir Ezgi ve Tahir Aslandaş'tan alınan bazı belgeler, Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi'nde Ali Sinan Bilgili ve Selahattin Tozlu tarafından yayınlanmıştır.¹⁰ Zaviye üzerine çalışmalarımızı yürüttüğümüz 1986-1991 sürecinde kendisine ulaşamadığımız yine Ali Baba evladından Sayın Ali Remzi Susamış, 2016 yılı başlarında bir vesile ile bizimle temas

iddiası ile ilgili olarak 25 Şaban sene 1290 / 18 Ekim 1873 tarihli belge için bkz. Sivas Şer'îye Sicili, 49 Numaralı Defter, Sayfa: 211.

⁸ Bu defterler daha sonra Ankara'da Milli Kütüphaneye nakledilmiştir.

⁹ Doktora tezimiz *16. Asırda Sivas'ta Kurulan Ali Baba Zaviyesi'nin Dini, Sosyal Ve Ekonomik Fonksiyonları Hakkında Bir Araştırma* başlığı ile 26 Ocak 1991'de Prof. Dr. A. Yaşar Ocak, Prof. Dr. Özer Ergenç ve Prof. Dr. Muzaffer Arıkan'dan oluşan jüri önünde savunulmuş; Kasım 1992'de *Bir Tekkenin Dini ve Sosyal Tarihi Sivas Ali Baba Zaviyesi* başlığı ile Dergah Yayınları tarafından basılmıştır.

¹⁰ Ali Sinan Bilgili, "Sivas Alibaba Zaviyesi Vakfı Belgeleri", *Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, (Sayı 51, 2009), ss.1-34; Selahattin Tozlu, "Sivas Ali Baba Zaviyesi Vakfı Belgelerinin Aslı Ve Günümüz Harfleriyle Metni", *Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, (Sayı 51, 2009), ss.35-106.

kurmuş ve lûtfedip Rüstem Paşa vakfiyesinin orijinali ve bir sureti ile Ali Baba evladından Es-Seyyid Şeyh Ali'nin biri Türkçe istinsah, diğeri Arapça te'lif iki kitabı ve yine zaviye arşivinde bulunan bir Kadirî tarikatı silsilenamesini tarafımıza göndermiştir. Bildirinin amacı işte bu orijinal kaynakları ilim camiasına tanıtmaktır.

Zaviye arşivinin en önemli kısmını Sayın Ruhi Başeğmez'den alınan evrak oluşturmuştur. Ali Baba evlâdının diğer kollarından alınan belgelerle birlikte resmî arşivlerin dışında aile bireyleri elinden toplanan belge sayısı 800'ün üzerindedir. Bu bakımdan Ali Baba zaviyesi arşivi, benzer kurumlar arasında müstesna bir yere sahip olmuştur.

Ali Baba evladı arasında zaviye ve vakfın yönetimi ile vakıf gelirlerinin paylaşımı hususunda anlaşmazlıkların başladığı 17. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren zaviye ve zaviye vakıflarıyla ilgili belgeler genellikle yönetimi elinde bulunduran evlat elinde kalmış olmalıdır. Yönetim dışında kalan evlat ise yönetimde yer alabilmek ya da vakıf gelirlerinden pay alabilmek maksadıyla kendi lehlerine Sivas'taki vali, beylerbeyi, kadı vs. yerel idarecilerden ve Dersaadet'teki üst birimlerden belge elde etmeye çalışmış görünmektedirler. Yönetimde bulunan ya da dışarıda kalan evlat, vâkıfın evladından olduklarını yani yönetimde yer alma ve vakıf gelirlerinden pay alma haklarının olduğunu gösteren evrakı elinde bulundurmaya gayret etmişlerdir. Buna karşılık zaviye ve vakıf yönetimini elinde bulunduran aile mensupları, dışarıda kalanların umumiyetle ecnebi oldukları iddiasında bulunmuşlardır. Bu gelişmeler, zaviye arşivinin ailenin farklı kolları elinde kalmasının temel sebebi olarak ifade edilebilir.

Malum olduğu üzere Osmanlı devletinde bütün kurumlarla ilgili belgelerin asılları Dersaadet'te muhtelif kalemlerde bulunduğu için aile arşivindeki evrakın mükerrerlerini buralardan takip edebilmek mümkündür. Aynı şekilde başkentten alınan evrak, ilgili aile bireyi tarafından genellikle Sivas'ta kadı siciline kaydettirildiği için bahis konusu belgelerin benzerlerini Sivas Şer'îye Sicillerinde bulmak ta mümkün olmuştur.¹¹ Bu bakımdan Doktora çalışmalarımızı yürüttüğümüz dönemde ulaşamadığımız Sayın M. Tahir Ezgi ve Tahir Aslandaş'tan alınan belgelerin neredeyse tamamına yakını İstanbul, Ankara ve Sivas'taki ilgili arşivlerden za-

¹¹ Kadı, ilgilinin İstanbul'dan getirdiği ferman, berat, defter-i hâkânî sureti vs.yi sicile kaydeder, gelen belgenin muhtevasına uygun müraseleyi muhatabına vererek işlemi yine sicile kaydederdi.

ten temin edilmişti.¹² Ali Sinan Bilgili ve Selahattin Tozlu tarafından yayınlanan belgeler arasında bilhassa Ali Baba tekkesi şeyhi Mehmed Tahir ibn Şeyh Hüseyin'in Amasya-Ladik-Gevekse/Budakdere köyünden satın aldığı arazilerin tapu senetleri konumuz açısından önemlidir.¹³ 20 Rebiulevvel 1327 (11 Nisan 1909), 10 Nisan 1326-13 Rebiulahir 1328 (23-24 Nisan 1910), 20 Rebiulahir 1329 (20 Nisan 1911) ve 12 Cemaziyelevvel 1333 (28 Mart 1915) tarihli tapu senetleri, Ali Baba evladından bir kolun bahsi geçen tarihlerde ya da bu tarihlere yakın bir dönemde Gevekse/Budakdere köyüne yerleştiklerini göstermektedir.¹⁴

Ailenin bu şekilde farklı coğrafyalara dağılması, aile içi geçimsizliklerin olduğu kadar zaviyeye gelir getiren vakıf köylerin dağılımı ile de alakalı olabilir. İlgili bölgelere vakıf gelirlerini toplamak üzere gönderilen aile bireylerinin zamanla oralara yerleşmiş olmaları ihtimal dâhilinde bulunmaktadır.

Ali Remzi Susamış, yukarıda ifade edildiği üzere Rüstem Paşa vakfiyesinin orijinali ve bu vakfiyenin tarihsiz bir sureti ile Ali Baba evladından Es-Seyyid Şeyh Ali'nin biri Türkçe istinsah, diğeri Arapça te'lif iki kitabı ve yine zaviye arşivinde bulunan bir Kadirî tarikatı silsilenamesini tarafımıza göndermiştir.

Küçük boyutlu bir kitap formatında 72 sayfa halinde yazılan orijinal vakfiyenin kapaktan sonraki ilk sayfasının üst kısmında bulunan *Şeyh 'Ali Baba tekyesinin vakıfnâmesidir Rüstem Paşa hazretlerinin vakf itdüğü sene 953* ifadesinden anlaşıldığına göre vakıf, 4 Mart 1546-20 Şubat 1547 tarihleri

¹² Doktora tezinde ve tezin kitaplaştırılmış halinde aile ve resmi arşivlerdeki bütün belgeler kullanılmış olmakla birlikte bunlardan bir kısmının orijinali ve çevirileri ekler kısmında verilmişti. Bu yüzden Ali Sinan Bilgili ve Selahattin Tozlu'nun muhtemelen sadece kitabımızın ekler kısmındaki belgeleri dikkate aldıkları anlaşılmaktadır.

¹³ Belge No 37 : M. Tahir Ezgi BELGE.3; Belge No 38 : M. Tahir Ezgi BELGE.12; Belge No 39 : M. Tahir Ezgi BELGE.1; Belge No 43 : M. Tahir Ezgi BELGE.16; Belge No 44 : M. Tahir Ezgi BELGE.5; Belge No 47 : M. Tahir Ezgi BELGE.4.

¹⁴ Zaviye arşivinin bir kısmını tarafımıza ulaştıran Sayın Hüseyin Tekkeşinoğlu'nun bahsi geçen arazileri satın alan Şeyh Mehmet Tahir'in oğlu olduğu, ailenin bu kolunun muhtemelen 20 yüzyılın ilk yıllarında Budakdere'ye yerleştikleri söylenebilir. Şeyh Hüseyin Tekkeşinoğlu'nun 1977'de Budakdere Köyü Kültür Derneğini kurduğu ve derneğin başkanlığını yaptığı anlaşılmaktadır,

bkz. https://tr.wikipedia.org/wiki/Kullan%C4%B1c%C4%B1_mesaj:78.191.12.177 (01.11.2018); söz konusu tapuları elinde bulunduran Sayın Mehmet Tahir Ezgi'nin de aynı kola mensup olduğunu düşünmekteyiz. Ailenin bir kolunun Sivas-Hafik taraflarına yerleştiği bilinmektedir ki, Sayın Tahir Aslandaş, kendisiyle yapılan bir söyleşide "1971'de eskiden o bölgeye Tozanlı Deresi derlerdi, eski ismi Divriğin yeni adı Beykonağı olan köyde dünyaya zuhur etmişiz" demektedir, bkz. <http://ayhanaydin.info/soylesiler/dedeler/89-tahir-aslantas> (02.11.2018).

arasında tesis edilmiştir.¹⁵ VGM Arşivinde çalıştığımız dönemde, o zamanın teknik imkânları sebebiyle vakfiye sureti önce el yazısıyla kopyalanmış, sonra Arapça daktilo ile yazılarak tezimizde kullanılmıştı. VGM Arşivindeki vakfiye sureti 10 Cemaziyelevvel 1271/29 Ocak 1855 tarihlidir.¹⁶ Vakfiye suretinin doğruluğunu onaylayan kadı ve naip isimleri ile şuhudü'l-hal kısmındaki isimlerin, Ali Remzi Susamış'tan alınan vakfiye suretiyle aynı olması sebebiyle bu suretin de aynı tarihli olduğunu kabul edebiliriz.

Her iki vakfiye sureti orijinal vakfiye ile karşılaştırılmış, muhtemelen yazım hataları ve kâtiplerin benzer anlamlı kelimeleri tercih etmeleri gibi sebeplerle bazı farklılıklar tespit edilmiştir. Ancak bu farklılıkların muhteva itibariyle vakfiyenin anlam bütünlüğünü bozacak raddede olmadığı belirtilmelidir.¹⁷

Orijinal vakfiyeyi gördüğümüzde tarafımızdan en çok merak edilen ve ilk bakılan yer, Rüstem Paşa vakfı öncesinde Ali Baba'nın ve zaviyesinin bulunduğu karye ile ilgili olan kısımdı. Bu Ali Baba'nın evveliyatını bilmek bakımından çok önemliydi. Çünkü vakfiye suretinde Ali Baba ile ilgili olarak; *evvelâ Kaza-i Sivas'dan –boşluk- nâm karyede mütevattın ve zâviyesi ol karyede müte'ayyin olan* ifadeleri yer alıyor ve karyenin ismi verilmiyordu. Maalesef Ali Baba'nın vatan tuttuğu ve zaviyesinin bulunduğu köyün adının orijinal vakfiyede de bulunmadığı görülmüştür. VGM Arşivindeki vakfiye suretinde karye ismi için herhangi bir boşluk bulunmazken, Ali Remzi Susamış'tan alınan vakfiye suretinde ve orijinal vakfiyede karye ismi için boşluk bırakıldığı görülmektedir. Bu sebeple Ali Baba'nın evveliyatı ile ilgili yeni bir şey söylemek mümkün olamamıştır.

Ali Remzi Susamış'tan alınan ve Ali Baba-yı Kebîr evlâdından Es-Seyyid Şeyh Ali'nin istinsah ettiği kitap, *Hâzâ Risâle-i İbn-i İsa* başlığını taşımaktadır. 178 sayfalık kitabın ekinde içerik olarak ilk kitaba benzer olmakla birlikte farklı bir kâtip tarafından yazıldığı anlaşılan 242 sayfalık, başlığı bulunmayan 9 fasıllık başka bir kitap bulunmaktadır. *Risâle-i İbn-i İsa* başlıklı kitabın ketebe kısmında, sonradan yazıldığı anlaşılan 28

¹⁵ Vakfiye kitap formatında yazılmış olup, deri ön ve arka kapaklar dâhil toplam 74 sayfadır, bazı sayfaların fotokopileri ve çeviri metinleri ekler kısmında verilmiştir.

¹⁶ Vakfiye sureti için bkz. VGM Arşivi, 582/1 nu. defter, s.287-289, sıra nu. 197; vakfiye suretinin yeni harflere çevirisi için bkz. VGM Arşivi, 2232 nu. defter, s.169-173.

¹⁷ Vakfiyenin çeviri metninde; vakfiyenin suret kayıtlarında orijinal vakfiyeden farklı yazılan ve suretlerde bulunmayıp ta orijinal vakfiyede yazılı bulunan kısımlar dipnotlarda gösterilmiştir. Suretlerin onay kısımları ve onaylayan kadı isimleri ile son kısımlarında bulunan şahitler kısmı hariç orijinal vakfiye ile suretler arasında toplam 159 farklı yazım tespit edilmiştir.

Kânunuevvel 1326/10 Ocak 1911 tarihi kaydedilmiştir. Eğer bu tarih kitabın istinsah tarihi ise müstensihin yani Es-Seyyid Şeyh Ali'nin ('an evlâd-ı 'Ali Baba-yı Kebîr), belge temin ettiğimiz Şemsi Yılmaz Susamış ve Ali Remzi Susamış'ın babaları Mehmet Nuri Susamış'ın (D.1898-Öl.1978) babası Ali (D.1877-Öl.1939) olduğu kabul edilebilir.

Kitabın ilk sayfasında, *Ammâ ba'd Hazreti Resûli Ekrem Hicretten Dokuz yüz on dokuzunda Şeyh bin İsa'yım mevlûdım Saruhan'a ve Kasaba-i Akhisar bu kitabı te'lif idüüb Ferahnâme deyu ad virdim tâki tâliblere bu kitaba nazar itdikde cemî'-i gamdan halâs olub ve beni hayr duâ ile ferâmuş buyurmayalar* ifadeleri, kitabı tanınmamıza vesile olmaktadır. Buna göre kitabın yazarı, Saruhan sancağına bağlı Akhisar doğumlu İbn-i İsa'dır. Yazarının *Ferahnâme* adını verdiği kitabın *Risâle-i İbn-i İsa* olarak meşhur olduğu anlaşılmaktadır. Hicrî 919 (M.1513-1514) tarihinde yazıldığı belirtilen kitap, ismiyle müsemma olarak insanları gamdan kurtarmayı hedeflemektedir. *Ferahnâme*'nin harflerden mana çıkarmaya dayalı bir eser olduğu ve *Teshîrû'l-ekber fî ilmi'l-harf* adıyla da bilindiği belirtilmektedir.¹⁸

Ali Remzi Susamış'tan alınan ve yine Ali Baba-yı Kebîr evlâdından Es-Seyyid Şeyh Ali'nin yazdığı *Tâli' Mes'ele* başlıklı Arapça kitap 136 sayfa olup yukarıda bahsi geçen kitabın *Ferahnâme* kısmı ile aynı kâtip tarafından yazıldığı anlaşılmaktadır ki, kitabın sonunda *Ketebe el-fakir el-hakir Es-Seyyid Şeyh 'Ali 'an evlâd-ı 'Ali Baba-yı Kebîr* ifadeleri yer almaktadır. Kitap muhteva itibariyle astronomi, gökbilim, yıldız-nâme ya da ilm-i nücûm kitabı olarak kabul edilebilir.

Ali Remzi Susamış'tan temin edilen Silsilenâmenin Serlevha kısmının en üstünde: ... Eş-Şeyh Ebubekir el-Kâdirî ibn Eş-Şeyh Şa'ban, bu ismin sağ ve sol alt kısımlarında: ... Eş-Şeyh Ali el-Vahidî el-Kâdirî ve'n-Nakşibendî; Besmele, hamdele ve salveleden sonra 5. satırda: Ali bin Hasan el-Vâhidî el-Çerkeşî, 7. satırda: Es-Seyyid Şeyh Mehmed Şemseddin es-Sivasî, 10 ve 11. satırlarda: Sultan eş-Şeyh Abdulkâdir Gîlânî/Geylânî,

¹⁸ "Ferahnâme. Harflerden mâna çıkarmaya dayalı bir eserdir. Teshîrû'l-ekber fî ilmi'l-harf adıyla da bilinir (Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 1539, Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 1334; İÜ Ktp., TY, nr. 895; Millî Ktp., nr. A 169, vr. 33^a-51^a, nr. A 4085). Eser üzerinde Ülkü Kürçük tarafından bir lisans tezi hazırlanmıştır (İbn İsa-yı Saruhânî: *Ferahnâme*, 1997, Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi) bkz. Cemal Kurnaz, Mustafa Tatçı, "İbn İsa", *DİA*, 20, (1999), s.92; aynı yerde İbn İsa'nın H.902/M.1496-1497'de Akhisar'da dünyaya geldiği, asıl adının İlyas, babasının adının İsa olduğu, Şemsiyye-i Bayramiyye'nin İseviyye kolunun kendisine nispet edildiği ifade belirtilmektedir; İbn İsa'nın cıfr, havâs, vıfk ve ilm-i nücûm gibi ulûm-ı garîbede özel bir ihtisas sahibi ve ayrıca kendisinin tabip olduğu bilgileri kaynaklara yansımıştır, bkz. Ali Yılmaz, "Esmâ-i Hüsnâ Şârihi İbn-i İsa-yı Saruhânî", *Diyanet İlmî Dergi*, c. 30, sayı: 2, Nisan-Mayıs-Haziran 1994, Ankara, s.22, (ss. 19-29)

11 ve 12. satırlarda: ... eş-Şeyh Mehmed bin Ahmed el-'Akile el-Mekkî isimleri kayıtlı bulunuyor. 14 ve 15. satırlarda: ... hâzâ mine's-selâsileti'l-kesîrati mine'l-Kâdiriyye¹⁹ ve'l-Ahmediyye²⁰ ve'n-Nakşibendiyye²¹ ve'r-Rifâiyye²² ve'l-Ayderûsiyye²³ ve'ş-Şenâviyye²⁴ ve's-Sa'diyye²⁵ ve'l-Halvetiyye²⁶ ve's-Sühreverdiyye²⁷ tarikatlarının isimleri geçiyor. İlk sayfanın son satırında ... ketebe el-'abdü'l-fakir-i pür-taksîr hâdim-i ni'âlû'l-fakir eş-Şeyh 'Ali el-Kâdirî el-Vâhidî ve'n-Nakşibendî, ifadeleri yer alıyor.²⁸

Serlevha kısmının en üstünde yer alan Eş-Şeyh Ebubekir el-Kâdirî ibn Eş-Şeyh Şa'ban isminin sağ ve sol alt kısımları ile ketebe kısmında adı geçen Eş-Şeyh Ali el-Kâdirî el-Vâhidî ve'n-Nakşibendî'nin, yukarıda bahsi geçen iki kitabın müstensihî ve müellifi olan Büyük Ali Baba evlâdından Es-Seyyid Şeyh Ali ile benzerliği dikkat çekiyor. Her üç eser de ailenin aynı kolu elinde mevcut bulunduğu için söz konusu isimlerin aynı kişiyi işaret etmesi ihtimali kuvvet kazanıyor. Ayrıca Şeyh Ali'nin adıyla birlikte kaydedilen ve bağlı olduğu tarikatları işaret eden Vâhidî, Kâdirî ve Nakşibendî isimleri de tarikat bağlılığının ana eksenini göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Kâdirîlik ve Nakşibendîlik tarikatları hakkında çok geniş malumat bulunmakla birlikte, Ali bin Hasan el-Vâhidî el-Çerkeşî isminde de geçen Vâhidî tarikat adı ise izaha muhtaç bulunmaktadır. Çünkü Vâhidîlik ya da Vâhidîyye, tarikat değil Kerrâmîyye mezhe-

¹⁹ Kâdiriyye tarikatı hakkında bkz. Nihat Azamat, "Kâdiriyye", *DİA*, 24, İstanbul 2001, ss.131-146.

²⁰ Ahmediyye hakkında bkz. Hamid Algar, "Nakşibendiyye", *DİA*, 32, İstanbul 2006, ss.335-342.

²¹ Nakşibendiyye tarikatı hakkında bkz. Hamid Algar, agm, Necdet Tosun, "Nakşibendiyye", *DİA*, 32, İstanbul 2006, ss. 342-343.

²² Rifâiyye tarikatı hakkında bkz. Mustafa Tahralı, "Rifâiyye", *DİA*, 35, İstanbul 2008, ss. 99-103.

²³ Süleyman Uludağ, "Ayderûsiyye", *DİA*, 4, İstanbul 1991, ss. 234.

²⁴ Bedeviyye tarikatının bir kolu, bkz. Abdülbâki Gölpinarlı, *100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, İstanbul 1969, s. 197.

²⁵ Sa'diyye tarikatı hakkında bkz. Hür Mahmut Yücer, "Sa'diyye", *DİA*, 35, İstanbul 2008, ss. 410-413.

²⁶ Halvetiyye tarikatı hakkında bkz. Süleyman Uludağ, "Halvetiyye", *DİA*, 15, İstanbul 1997, ss. 393-395.

²⁷ Sühreverdiyye tarikatı hakkında bkz. Reşat Öngören, "Sühreverdiyye", *DİA*, 38, İstanbul 2010, ss. 42-45.

²⁸ Rulo halinde özel kutusunda bulunduğu anlaşılan silsilenâme Sayın Ali Remzi Susamış tarafından, bazıları mükerrer olmak üzere toplam 34 sayfa halinde fotoğrafı çekilerek tarafımıza gönderilmiştir, kendilerine tekrar teşekkür ederiz.

binin bir kolu olarak zikredilmektedir.²⁹ 7. satırda geçen Es-Seyyid Şeyh Mehmed Şemseddin es-Sivasî ismi ise silsilenamenin ve zaviyenin ortak paydası olarak Sivas'a işaret etmesi bakımından önemlidir. Ayrıca Şemseddin Sivasî adının, Halvetiyye tarikatının Şemsiyye kolunun kurucusu olan Şemseddin Sivasî (ö.1006/1597) adını çağrıştırması da ilgi çekicidir.³⁰

Sayın Ruhi Başeğmez'den alınan evrak arasında bulunan kısa bir tarikat silsilenâmesinin başlangıç kısmında; *Hâzâ Silsiletü'l-Tarîkatü'l-Kâdiriyye neffezallâhü berekâtü esrârahüm*, sonunda ise *gurre-i Muharrem sene 1256* (5 Mart 1840) *Eş-Şeyh İsmail Sıdkı* ifadeleri kayıtlı bulunmaktadır.³¹

Ali Baba zaviyesinin Kadirî tarikatı ile ilgisi babında söz konusu silsilenâmeler dışındaki ilk belge; Sayın Ruhi Başeğmez'den aldığımız 5 Receb 1266/17 Mayıs 1850 tarihli Buyruldu'da, Ali Baba evlâdından Şeyh Hasan Efendi'nin *Tarikat-i Aliyye-i Kadirîyye*'den gösterilmesidir.³² İkincisi; Sivas Müzesi'ne Temmuz 1927'de teslim edildiği anlaşılan Sivas Müzesi 7 numarada kayıtlı, 1.42x1.24 m. ebadında, baş tarafı sarı alemlî, alt tarafı yıır-

²⁹ Adını kurucusu Muhammed b. Kerrâm'dan alan ve IX. yüzyılın sonlarından itibaren başta Horasan, Mâverâünnehir olmak üzere Irak, Suriye, Hicaz ve Yemen gibi bölgelerde büyük yankı uyandırmış itikadî bir mezhep, bkz. Sönmez Kutlu, "Kerrâmiyye", *DİA*, 25, İstanbul 2002, s. 296 (ss.294-296); Sünnî ve Hanefî bir çizgiye yakın bir fırka/mezhep, bkz. Çağfer Karadaş, "Kerrâmiye ve İtikâdî", *Kelam Araştırmaları*, 5: 2 (2007), ss.41-62.

³⁰ Bu konuda bkz. Hasan Aksoy, "Şemseddin Sivâsî", *DİA*, 38, İstanbul 2010, ss.523-526.

³¹ Silsilenâmede kayıtlı isimler:1-Allah Celle Celâlühü, 2-Cebrâil Aleyhi's-Selâm, 3-Muhammed Aleyhi's-Salâtü ve's-Selâm, 4-İmam Ali Kerremellâhü vechehü, 5-İmam Hasan Radyallâhü Anhü, 6-İmam Hüseyin el-Celil Radyallâhü Anhü, 7-İmam Zeynelâbidin Radyallâhü Anhü, 8-İmam Muhammed el-Bâkır Radyallâhü Anhü, 9-İmam Cafer es-Sâdık, 10-İmam Musa el-Kâzım Radyallâhü Anhü, 11-İmam Ali Rıza Radyallâhü Anhü, 12-'Anî'l-Hâce el-Ma'rufü'l-Kerhî Kaddese sirruhü, 13-'Anî'l-Hâce Sırrı Sekatî Kaddese sirruhü, 14-Eş-Şeyhü't-Tâife Cüneyd el-Bağdadî Kaddese sirruhü, 15-'An Ebî Bekr eş-Şiblî Kaddese sirruhü, 16-Es-Seyyidinâ An Ahmed Ebi'l-Kasım Kaddese sirruhü, 17-'Abdülaziz et-Temîmî An Seyyidinâ Kaddese sirruhü, 18-'An Ebu'l-Ferec Muhammed et-Tarsusî Kaddese sirruhü, 19-'An Ebi'l-Hasen 'Ali el-Kureyş Kaddese sirruhü, 20-'An Seyyidinâ Ebi Sa'id el-Mübârek el-Mahzum Kaddese sirruhü, 21-Es-Seyyid Kutbü'r-Rabbânî Ceylânî 'Abdülkâdir Kaddesellâhü Te'âlâ sirruhü, 22-'An Seyyidinâ 'Abdürrezzak Kaddese sirruhü, 23-'An Seyyidinâ 'Abdülhüseyn Kaddese sirruhü, 24-'An Seyyidinâ İbrahim el-Hüseynî Kaddese sirruhü, 25-'An Seyyidi'l-Mekkî Ca'fer el-Hüseynî Kaddese sirruhü, 26-'An Seyyid 'Ali el-Hüseynî el-Mekkî Kaddese sirruhü, 27-Ebussuud 'an Şeyh el-Mekkî Samranî(?) Kaddese sirruhü, 28-Es-Seyyid Dâimü'l-Huzur 'Abdüşşükür Kaddese sirruhü, 29-Es-Selâmî 'an es-Seyyid Gulam es-Seyyidinâ es-Seyyid Sa'dullah Kaddese sirruhü, 30-Eş-Şeyh el-Celile el-Mekkî el-Akile eş-Şeyh Mehmed Kaddese sirruhü, 31-Eş-Şeyh Hâdimü'l-fukarâ Mehmed er-Râhafî Kaddese sirruhü, 32-Hasen el-Hüseyn ... ehshanallâhü lek ... tarîk ve'r-riyazetü ... Kaddese sirruhü, 33-Eş-Şeyh 'Ali Yemenî Kaddese sirruhü, 34-Eş-Şeyh Sâfi Ahmed es-Seyyid Kaddese sirruhü, 35-Eş-Şeyh İsmail Sıdkî Kaddese sirruhü.

³² Saim SAVAŞ, *Bir Tekkenin Dinî ve Sosyal Tarihi Sivas Ali Baba Zaviyesi*, İstanbul 1992, s.263.

tık, iki tarafı yazılı yeşil pembe atlas sancaktır. Alem kısmında oyularak *Ali Baba-yı Kebîr-i Horasanî* yazısı bulunan sancak üzerinde *Abdulkâdir El-Ceylânî* ibaresi yer almaktadır. Ali Baba adına *Horasanî* ibaresinin eklenmesi 18. asır başlarından itibaren gerçekleştiği için müzeye teslim edilen alem ve sancak gerçekten Ali Baba'ya ait ise zaviye ile Kadîrî tarikatı ilişkisinin bu dönemlerde başladığı ve bahis konusu silsilenâmelerin bu tarihlerden itibaren zaviye arşivine dâhil olduğu kabul edilebilir.³³ Ancak Kadîrî tarikatının, Halvetîlik ve Kübrevîlik ile birlikte 15. ve 16. asırlarda Sivas'ta varlığı tespit edilen bir tarikat olduğu ayrıca belirtilmelidir.³⁴

SONUÇ

Ali Baba zaviyesi, zaviyeye yapılan vakıflar ve Ali Baba evlâdının zaviye ve vakıf yönetimi hususunda yaşadıkları tarihi süreç, 16. asırdan günümüze Türk toplum yapısının anlaşılmasında mühim katkılar sağlama potansiyeline sahip görünmektedir. Resmi arşivlerden ve kurucu şeyh ailesi mensuplarından derlenen çok sayıda belge ve sözlü bilgi sayesinde; hem zaviye ve vakıf kurumunun işleyişi büyük ölçüde vuzuha kavuşturulmuş, hem de bir şeyh ailesi bünyesinde yaşanan tarihi tecrübe örneğinde, toplumsal yapının şekillenmesi izlenmeye çalışılmıştır. Yaşanan bu tarihi tecrübe; siyasi, dini ve askeri gelişmelerin paralelinde değerlendirildiğinde, toplumsal meselelerin anlaşılması ve meydana gelen problemlere çözümler üretilmesi bakımından çok değerli bilgiler sunmaktadır.

Osmanlı-Safevi mücadelesinin dini-mezhebi bir çatışma şeklinde tezahür etmesi, 16. asır Türk toplumunda önemli bir kırılmaya sebep olmuştu. Çoğunlukla mektep-medrese-cami-mescit gibi dini eğitim kurumlarından uzak sahalarda yaşayan konar-göçer ve köylü Osmanlı tebaasınca temsil edildiği varsayılan "Halk İslamı"nın Alevi (Kızılbaş) ve Sünni olarak parçalandığı bir dönemde, bu mücadelenin yaşandığı çok önemli bir merkez olan Sivas'ta kurulan Ali Baba zaviyesi ile ilgili gelişmeler de aynı akıbete uğramış görünmektedir.

Zaviyenin varlığını ve işleyişini devam ettirebilmesi için yapılan iki önemli vakıftaki farklı şartların kurucu şeyh ailesi arasında nasıl karışıklıklara, husumete, kavgalara, ölümle neticelenen saldırılara ve nihayet tarikat/mezhep farklılaşmasına sebep olabildiği, belgelerden ibretle izlenebilmektedir.

³³ Bu konuda bkz. Saim SAVAŞ, *age*, s.41, 42, 270-271.

³⁴ Bu konuda bkz. Saim SAVAŞ, *age*, s.32.

Sayın M. Tahir Ezgi ve Tahir Aslandaş'tan alınan ve Ali Sinan Bilgili ve Selahattin Tozlu tarafından yayınlanan belgeler ile Sayın Ali Remzi Susamış'ın tarafımıza gönderdiği Rüstem Paşa vakfiyesinin orijinali, sureti ve biri telif, biri istinsah iki kitap ve nihayet Kadirî tarikatı silsilenâmesi, zaviye arşivinin daha da zenginleşmesini sağlamıştır. Ali Sinan Bilgili ve Selahattin Tozlu tarafından yayınlanan belgelerden bilhassa Ali Baba tekkesi şeyhi Mehmed Tahir ibn Şeyh Hüseyin'in muhtemelen 1900'lerin başlarında Amasya-Ladik-Gevekse/Budakdere köyüne yerleşmesiyle ilgili tapu kayıtları, kurucu şeyh ailesi içinde meydana gelen parçalanmanın bir yönüne işaret ettiği için önemlidir. Aynı şekilde A. R. Susamış'tan alınan kitaplar ve belgeler, zaviyenin kültürel ve tarikat boyutunu göstermesi bakımından mühim katkılar sağlamıştır. Çok büyük bir ihtimalle 16. asrın ilk yarısı içinde Kalenderî bir hüviyete sahip olan Ali Baba zaviyesinin, muhtelif sebeplerle zamanla Kadirî, Rifaî ve Mevlevî tarikatlarının etkisine girdiği, Ali Baba evlâdının da bu gelişmelere ve zaviye/vakıf yönetimi hususunda yaşanan kavgalara paralel olarak Alevî ve Sünnî şeklinde parçalanma yaşadıkları görülmektedir.

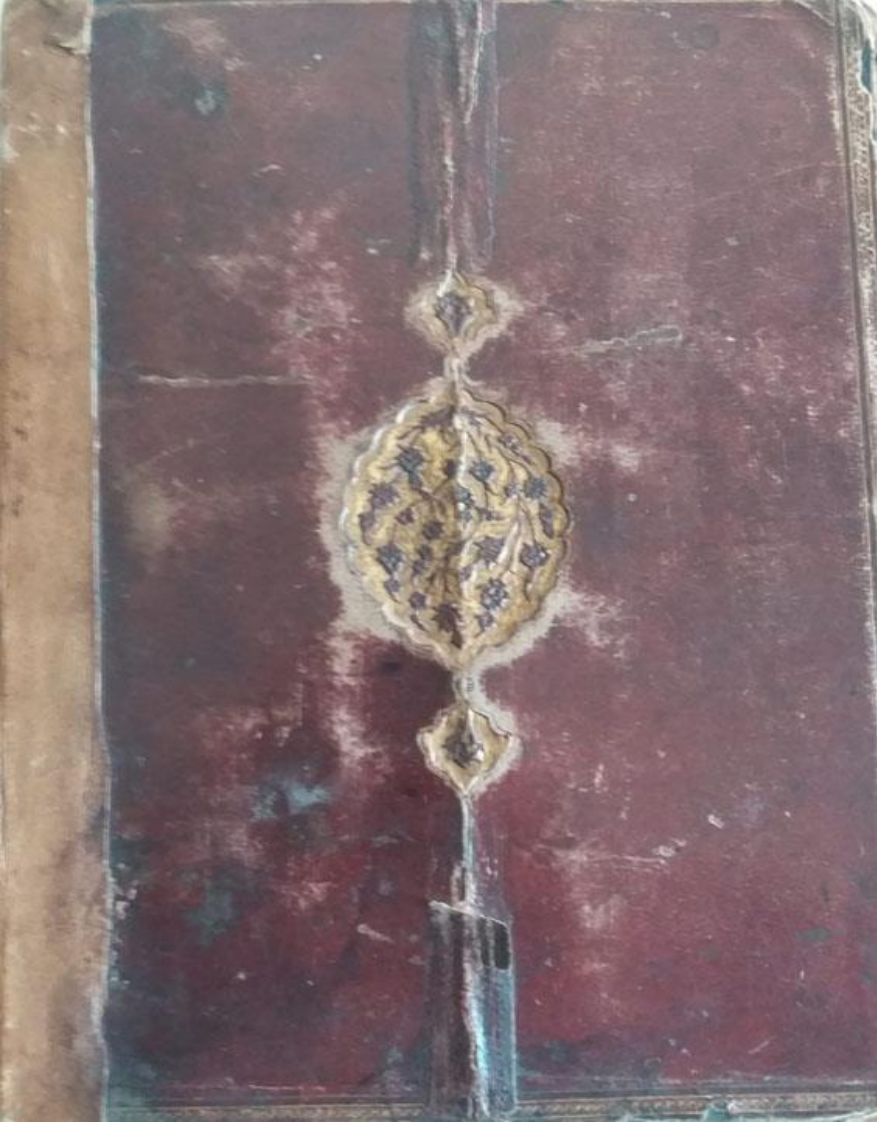
KAYNAKLAR

- Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, *14 Numaralı Sivas Mufassal Defteri*, 29-A. Sivas Şer'îye Sicili, 49 Numaralı Defter, Sayfa: 211.
- Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 582/1 nu. defter, s.287-289, sıra nu. 197.
- Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 2232 nu. defter, s.169-173.
- Afyoncu, Erhan, "Rüstem Paşa", *DİA*, C. 35, (2008), ss.288-290.
- Aksoy, Hasan, "Şemseddin Sivâsî", *DİA*, C. 38, İstanbul 2010, ss.523-526.
- Algar, Hamid, "Nakşibendiyye", *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, ss.335-342.
- Azamat, Nihat, "Kâdiriyye", *DİA*, C. 24, İstanbul 2001, ss.131-146.
- Bilgili, Ali Sinan, "Sivas Alibaba Zaviyesi Vakfı Belgeleri", *Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, (S. 51, 2009), ss.1-34.
- Gölpınarlı, Abdülbâki, *100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, İstanbul 1969.
- Karadaş, Çağfer, "Kerrâmiye ve İtikâdî", *Kelam Araştırmaları*, 5: 2 (2007), ss.41-62.
- Koç, Ahmet – Özdemir, Ömer, "Kanûnî Vakfiyesi'ne göre Süleymaniye Camii ve Görevlileri", *Diyanet İlmî Dergi*, C. 53, S. 2, Nisan-Mayıs-Haziran 2017.
- Kurnaz, Cemal - Tatçı, Mustafa, "İbn İsâ", *DİA*, C. 20, İstanbul, 1999, ss. 91-92.
- Kutlu, Sönmez, "Kerrâmiyye", *DİA*, C. 25, İstanbul, 2002, ss.294-296.
- Öngören, Reşat, "Sühreverdiyye", *DİA*, C. 38, İstanbul, 2010, ss. 42-45.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "Vakfiye", *DİA* C. 42; ss. 465-467.

- Savaş, Saim, *Bir Tekkenin Dinî ve Sosyal Tarihi Sivas Ali Baba Zaviyesi*, İstanbul, 1992.
- Seydî Ali Reis, *Mir'at-ül Memalik*, haz. Necdet Akyıldız, Tercüman 1001 Temel Eser, basım yeri ve yılı yok
- Solak, İbrahim, "916 H. / 1510 M. Tarihli Alaüddevle Bey Vakfiyesi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 15, 2006.
- Tahralı, Mustafa, "Rifâiyye", *DİA*, 35, İstanbul, 2008, ss. 99-103.
- Tosun, Necdet, "Nakşibendiyye", *DİA*, C. 32, İstanbul, 2006, ss. 342-343.
- Tozlu, Selahattin, "Sivas Ali Baba Zaviyesi Vakfı Belgelerinin Aslı Ve Günümüz Harfleriyle Metni", *Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, (S. 51, 2009), ss.35-106.
- Uludağ, Süleyman, "Ayderûsiyye", *DİA*, C. 4, İstanbul, 1991, ss. 234.
- Uludağ, Süleyman, "Halvetiyye", *DİA*, C. 15, İstanbul, 1997, ss. 393-395.
- Yılmaz, Ali, "Esmâ-i Hüsnâ Şârihi İbn-i İsâ-yı Saruhânî", *Diyanet İlmî Dergi*, C. 30, S: 2, Nisan-Mayıs-Haziran 1994, Ankara, ss. 19-29.
- Yüksel, Hasan, "Anadolu Beyliklerinde Vakıflar", *Vakıflar Dergisi*, C. 30, Ankara 2007, ss. 35-50.
- Yüksel, İ. Aydın, "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", *Ekrem Hakkı Ayverdi Armağanı*, İstanbul, 1995, ss. 219-281
- Yücer, Hür Mahmut, "Sa'diyye", *DİA*, C. 35, İstanbul, 2008, ss. 410-413.
- https://tr.wikipedia.org/wiki/Kullan%C4%B1c%C4%B1_mesaj:78.191.12.177
(01.11.2018)
- <http://ayhanaydin.info/soylesiler/dedeler/89-tahir-aslantas> (02.11.2018).

EKLER:

1-Rüstem Paşa Vakfiyesi Orijinali

s.1 Ön Kapak

s.2 İç Kapak Sayfası

Şeyh 'Ali Baba tekyesinin vakıfnamesidir. Rüstem Paşa hazretlerinin vakf itdüği sene 953 (1546-1547) Okunamayan pul üzerinde: 855 fi 9 Cemaziyelâhir sene 307 (31 Ocak 1890) ibaresi ve pul üzerinde okunamayan mühür.

s.3 Kanuni Sultan Süleyman'ın Tuğrası

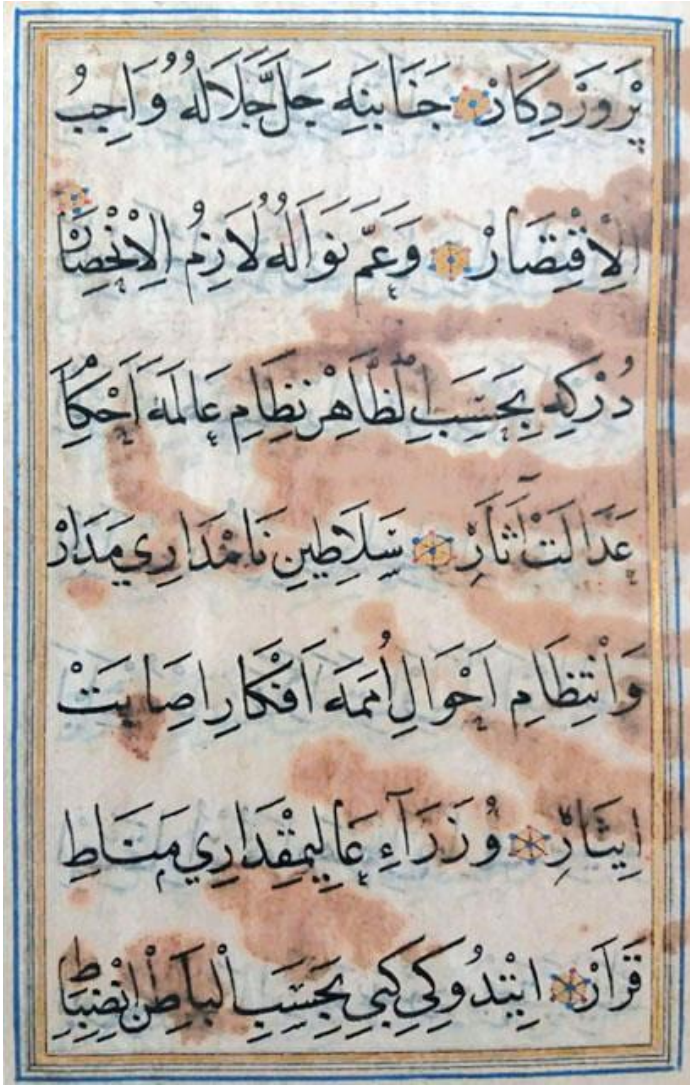

s.4 Serlevha

Bismillahirrahmânirrahîm.

'Adîdi katarâti emtâr³⁵ □ve 'adili zerrâti aktâr □ve zerâyî'i hamdi bisyâr ve bedâyî'i şükri bî-şumâr □vâkıfı zamâiru ve esrâr □ve vâsıfı evliyâ vü ebrâr olan Rabbi Rahîmi Girdigâr □ve Hakkı Hakîmi³⁶

³⁵ Vakfiye suretinde: katarâti'l-emtâr

s.5 perverdīgār □ Cenâbına Celle Celâluhû vâcibü'l-iktisâr ve 'amme³⁷ nevâluhû lâzimü'l-inhisar □ tur ki, bi-hasebî'z-zâhir nizâmü âleme ahkâmü 'adâlet-âsâr³⁸ □ belâtin-i namdârî medâr³⁹ ve intizâmü ahvâli ümeme efkârü isâbet îsâr⁴⁰ □ vüzerâi âli mikdârî menâtü⁴¹ karar □ tdüği gibi bi-hasebî'l-bâtin inzibâtı

³⁶ Vakfiye suretinde: kerîmi

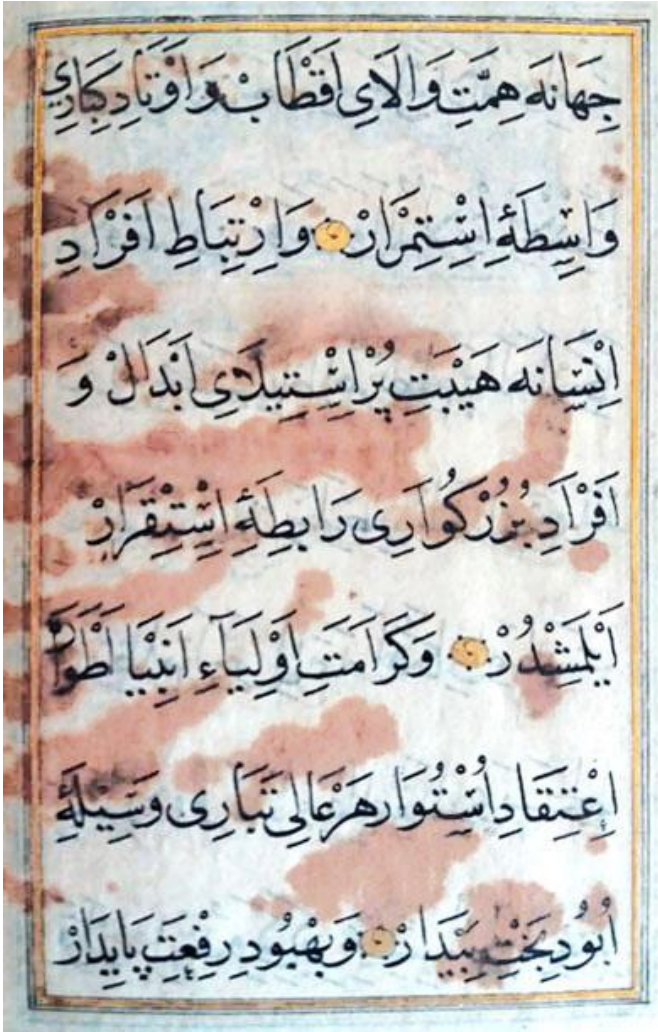
³⁷ Vakfiye suretinde: ya'ummu

³⁸ Vakfiye suretinde: cedâlet-âsâr ile

³⁹ Vakfiye suretinde: medâre

⁴⁰ Vakfiye suretinde: îsâre

⁴¹ Vakfiye suretinde: menâta

s.6 cihana⁴² himmeti⁴³ vâlâ-yı aktâb ve evtâdî kibârî⁴⁴vâsita-i istimrâr⁴⁵ □ve ir-
tibâtü efrâdî insâne heybeti pür-istilâ-yı abdâl ve efrâdî büzürgüvâri-i râbita-i is-
tikrâr eylemişdür⁴⁶ □ve kerâmeti evliyâ-i enbiyâ etvâre⁴⁷ i'tikâdî üstüvâr her⁴⁸ 'âlî
tebârî vesile-i ubûdî bahtü beydâr □ve behbudi rif'ati pâydâr

⁴² Vakfiye suretinde: cânê

⁴³ Vakfiye suretinde: sıhhat

⁴⁴ Vakfiye suretinde: kenari

⁴⁵ Vakfiye suretinde: üstüvâr

⁴⁶ Vakfiye suretinde: itmişdir

⁴⁷ Vakfiye suretinde: evliyâ ve enbiyâ ve etvâre

⁴⁸ Vakfiye suretinde: himmet

s.7 idüb fırka-i fukarâ-i muhakkaku'l-iftikâre \square evkâfu ve idrârü⁴⁹ ve tasad-dukâti ehli iktidârî \square zerî'ai duhûli⁵⁰ Cennâtin Tecrî Min Tahtihe'l-Enhâr \square kılmışdur Te'âlâ Şânuhû 'uluvven kebîran ve sılâti salavâti dürerbâr⁵¹ \square ve⁵² tühafi tahiyâtî gühervâr (güherbâr) \square erefrâz rütbe (rağbet) mu'ciz-nisâr \square ve serîr

Derkenar: Yecrî zâlîke 'alâ mâ cerâ fî zemani el-merhum el-mağfur 'Ali Baba lâ yuğayyirihu'l-kuzâtu's-sultan ve lâ yübeddilühü'l-hükkâm 'alâ mâ zükira fî vakfiyye. (Merhum ve mağfur Ali Baba zamanında olduğu gibi icra edildi. Vakfiyede yazılı olanı kadılar ve hâkimler tağyir ve tebdil edemez).⁵³

⁴⁹ Vakfiye suretinde: evdâru

⁵⁰ Vakfiye suretinde: derece-i

⁵¹ Vakfiye suretinde: dürerbâri

⁵² Vakfiye suretinde: ve yok

⁵³ Vakfiyenin 7 ve 10. sayfalarında yer alan Arapça derkenarlar Cumhuriyet Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Hasan Yüksel tarafından okunmuş ve Türkçeye tercümelere yapılmıştır, bu değerli bilim insanına hassaten teşekkür ediyorum.

s.8 efroz kurbeti hârik-*nigâr* olan Mustafa-yı fâili muhtar □ve muhtarî sâni'i sâhib ihtiyâre □lâyık u yarar⁵⁴ ü münâsib ü sezâvardur □ki şefâ'ati icâbet-şî'âr ehline kâfile sâlâr □ve risâleti isabet-disâr bâbına hâtim ilâ âhiri'l-a'sâr □lub ashabı vilâyete ser-çeşme-i cuybâr⁵⁵

⁵⁴ Vakfiye suretinde: bârâz

⁵⁵ Vakfiye suretinde: cubyâr

s.9 ve erbâbı hidâyete ser-defteri her-diyardur □ve cümle-i âl-i athârına ki, şahsârı devha-i envâr □ve envârı⁵⁶ ravza-i iftiharlardur □ve zümre-i ashâbı ahyârına ki, (ahyâr ve ashâbına ki,) hüdâti şer'î dâimi'l-intişâr □ve humâti dîni lâzımı'l-î'tibâr □lardur⁵⁷ Sallallâhu 'aleyhi ve 'aleyhim ve sellime teslîmen kesîran

⁵⁶ Vakfiye suretinde: ve'l-karar

⁵⁷ Vakfiye suretinde: i'tibârdur

s.10 Ammâ ba'dü bu vakfiyye-i şer'iyeti'l-fehâvî ve nemîka-i mer'iyeti'l-metâvî ki, hâvî me'ânî bedî'u'l-beyân □ ve hâizi mebânî refî'ü's-şândur ve bu kazıyye-i behiyyeti'l-ahbardan ihbar □ ve bu dakika-i⁵⁸ hakikat âsâre iş'âr □ yeler ki, çün hemîşe bu çarhı devvârî keç-reftârün edvârî⁵⁹ bed-etvâr □ ve hemvâre

Derkenar: Mâ udrice fi zımnî hâza's-sifr el-bedih el-lâmi' fi evcin fe-hâviye sevâbitü's-sübût ve'l-vüzûh ve mâ edhace fi tayyi zâke'l-lezin el-meni'î's-sâtî' fi zirveti muhaviye sevâkübü'z-zuhûr ve'l-vulûh min aslî'l-vakfî ve's-şurût 'alâ neh-cî'l-meb-sût ve'n-nassi'l-mazbût cerâ ledeyye ve tahakkuka beyne yedeyye ve inni ba'de murâ'atî'l-levâzımı's-şeriyye ve mulâhazatî'l-merâsimi's-sem'ıyye hakemtü bi-sihhatihî ve lüzûmihî bi-husûsîhî ve 'umûmihî 'âlîmen bi'l-hilâfî'l-vâkî' bey-ne'l-eslâf i ve 'âmilen bimâ 'aleyhi'l-ahlâfu min ecilleti'l-eşrâfî ve uşhidet 'alâ zâli-ke cem'an kesîran 'udûlen ve cemmen ğâfîran fuhûlen ezkenet matlûben 'anhu ve münevvelen harrarahû hâdimü's-şerî'atî's-şerîfeti'n-nebeviyye min 'Âl-i Muhammed Mehmed b. 'Abdülülâ el-kadî bi-Dârü's-saltanatî's-seniyye Kostantınyeye (Bu belgeye derç edilenler, belirlenen temel ilke ve naslara göre vakfın aslından ve şartlarından. Hepsi önümde gerçekleşti ve cari oldu. Ben de şer'î gerekçelere ve zorunluluklara riayet ederek, eslaf arasındaki hukuki ihtilafları bilen biri olarak bu vakfın sahîh ve lüzumlu olduğuna hükmettim. Bu onaya (vakfın tesciline) adil olan bir grup şahitlik etti. Yazan Şeriat-ı Nebeviye hâdimi Âl-i Muhammed'den Mehmed b. Abdülülâ. Dar-ı saltanat-ı Aliyye'de kadî)

⁵⁸ Vakfiye suretinde: behiyyeti'l-ahbardan ihbar □ ve bu dakika-i ifadesi yok.

⁵⁹ Vakfiye suretinde: devvarı.

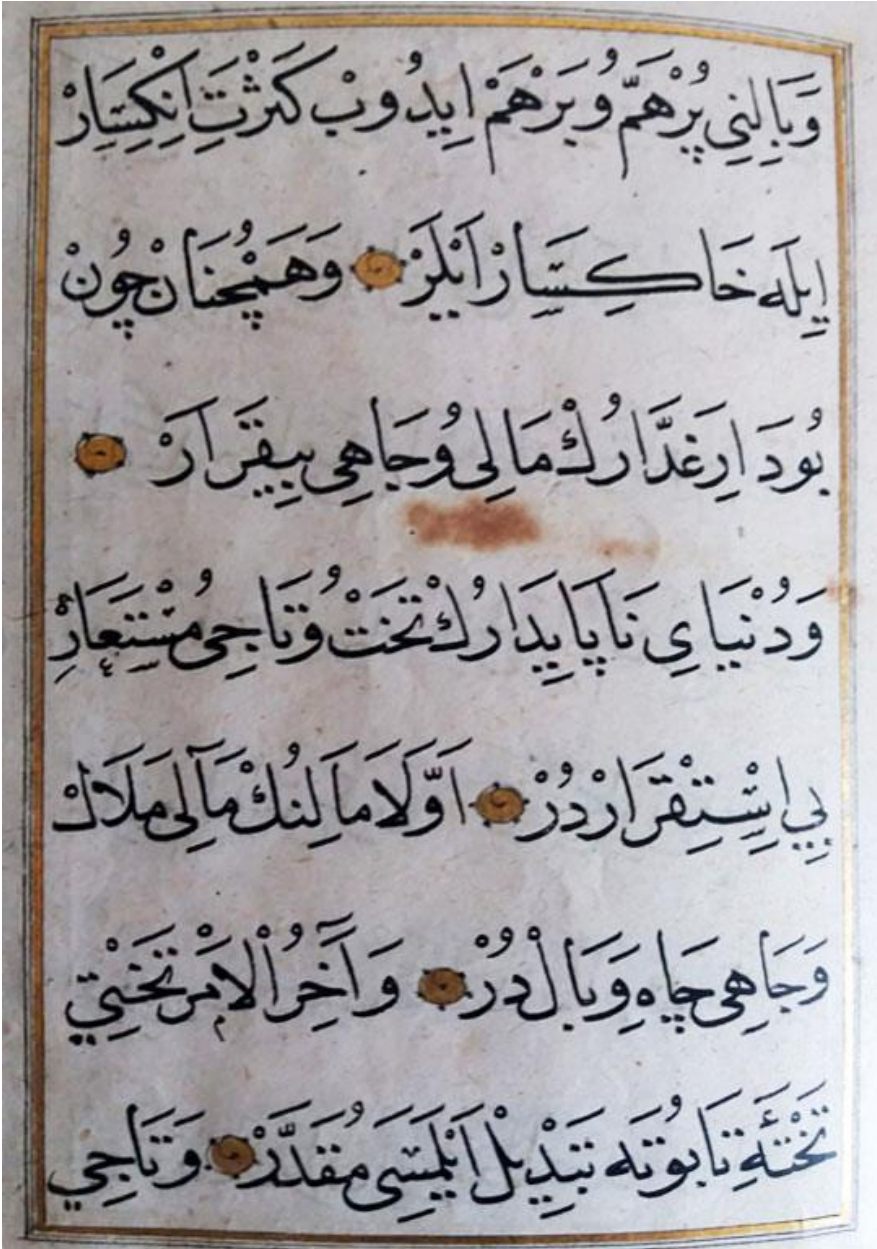

s.11 bu rûzigârî rûzgârün ahvâli nâ-hemvârdur hiçbir ferde efrâdı âferîdeden cefâkâr olmayınca olmaz⁶⁰ Ve herkez bir ahad ahadı halkdan anı kendüye vefâdar bulmaz Her iki günde bir nâdânı dünü ya dâna-yı zû-fününü bin efsâne vü efsûnile bahtiyâr ider Ba'dehû ol ğarrâr henüz

⁶⁰ Vakfiye suretinde: olmadı

s.12 temamce karar virmedin hâlini diğەر-gûn ve câhını ser-nügûn idüb cânını bizâr ve zâr u nizâr olan zavallı başını nügûn-sâr eyler [belki her iki demde bir âdemi sâhib-hadem ve vâlâ-ğaşem idüb yüz bin mekri ham-der-ham ile hem-dem ü yâr ider]ve heman ol dem itdüğine nedem gelüb hâlini der-hem

s.13 vebâlini pür-hem ü ber-hem idüb kesretî⁶¹ inkisâr ile hâkisâr eyler ① ve hem-çünân çün bu dârî ğaddârun mâlî ve câhî bî-karâr ② ve dünüâ-yı nâ-pâyidârun taht u tâcî müste'ârî bî-istikrârdur ③ evvelâ malınun meâli melâl ve câhî çâh vebâldür ④ ve âhirü'l-emr tahtı tahta-i tabuta tebdil eylesmesi mukadder ⑤ ve tâcî

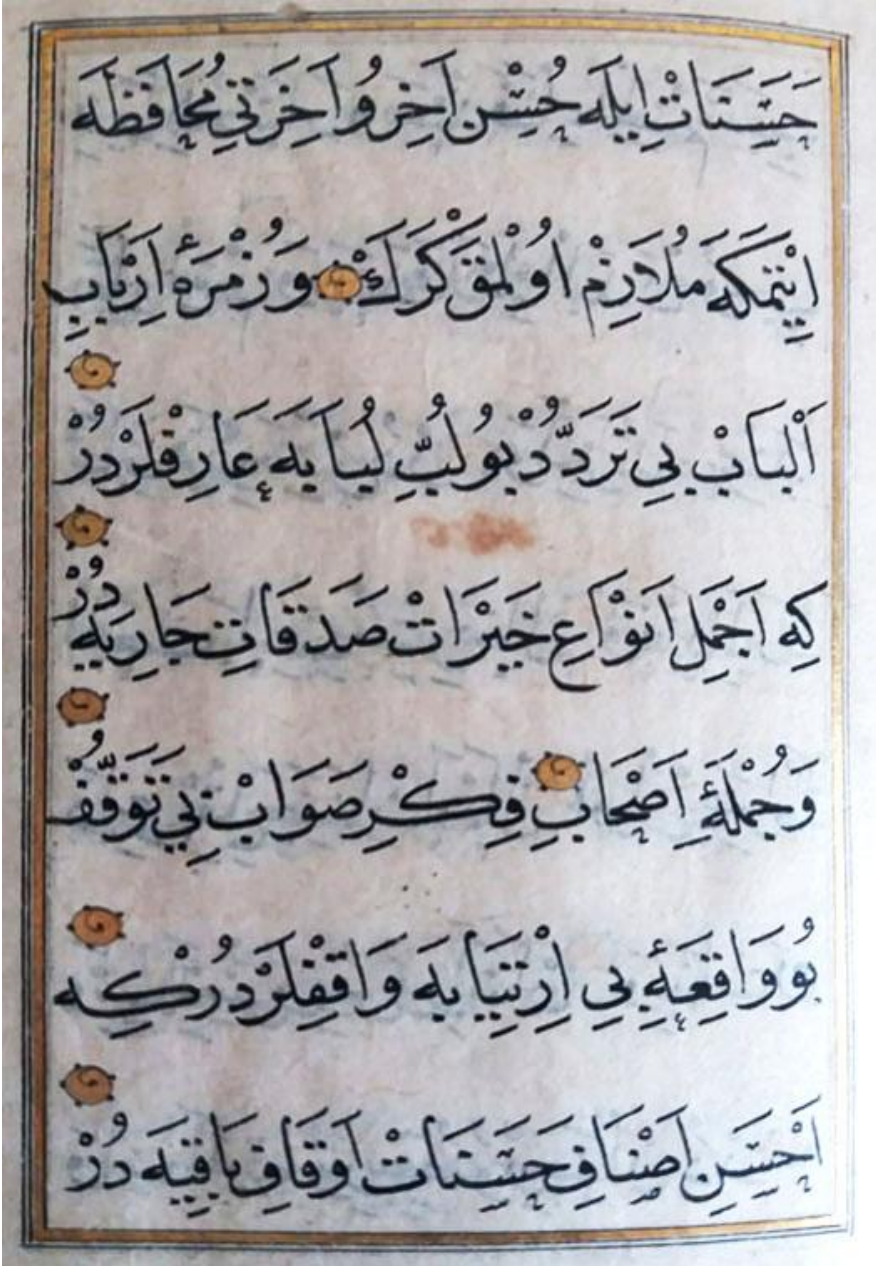
⁶¹ Vakfiye suretinde: girift

s.14 târâcı mevdi dâimi's-sübûta virmesi mukarrerdür Lâcerem her 'âkıl ğâfil olmayub zamanı 'âkîbetde 'âkîbeti mülâhaza itmek lâzım bilüb □ve lüzûmuna⁶² 'aklı selim ve tab'ı müstakîm câzim olmak gerek □ve her kâmil kâhel olmayub vakti tâkatde⁶³ tâ'atde kâim olub zamanı istitâ'atde hayrâtü ve

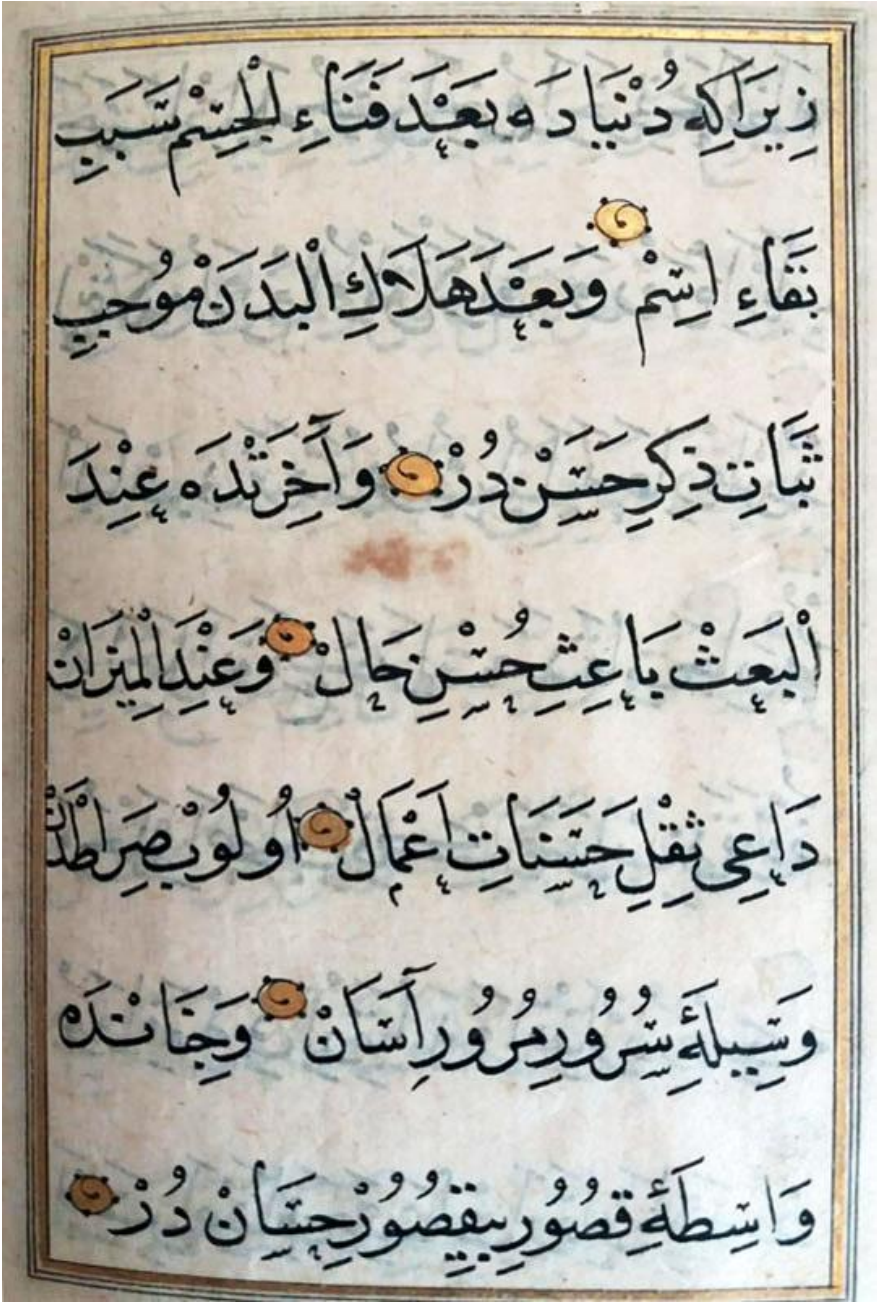
⁶² Vakfiye suretinde: ve lüzûmına yok

⁶³ Vakfiye suretinde: tâkatde yok

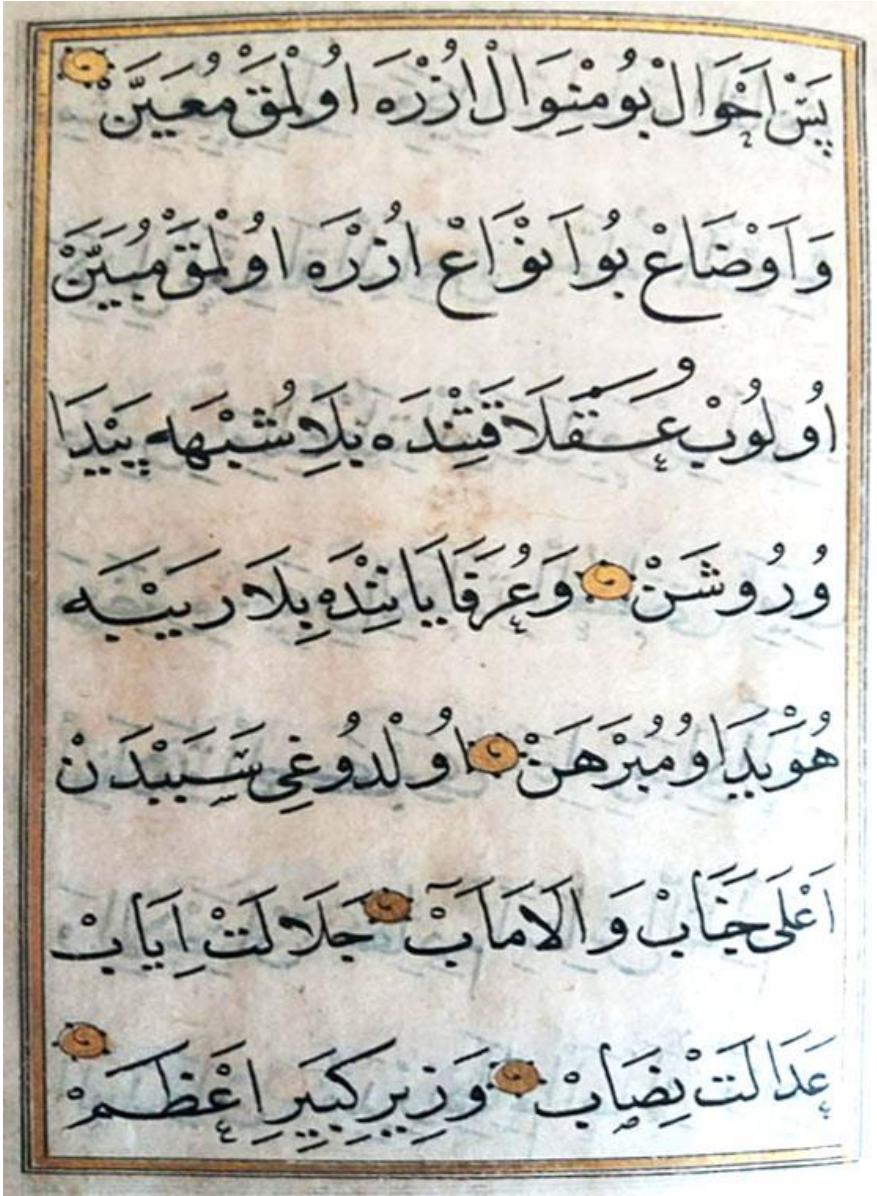

s.15 hasenât ile hüsni âhir u âhireti muhâfaza itmeğe mülâzim olmak gerek □
ve zümre-i erbâbı elbâb⁶⁴ bî-tereddüd bu lübbi lübâbe 'âriflerdür □ki, ecmeli
envâ'ı hayrât sadakâtü câriyedür □ve cümle-i ashâbı □ikri savâb bî-tevakkuf bu
vâkı'a-i bî-irtiyâba vâkıflardur ki, □ahseni esnâfı hasenât evkâfı bâkiyedür □

⁶⁴ Vakfiye suretinde: elbâbdan

s.16 zîrâ ki, dünyâde ba'de fenâi'l-cism sebebi bekâ-i ism □ve ba'de helâki'l-beden mucibi sebâti zikri hasendür □ve âhiretde 'inde'l-ba's bâ'isi hüsnî hâl □ve 'inde'l-mîzân dâ'î sikli hasenâtî a'mâl □lub sıratdan vesîle-i sürûri mürûri âsân □ve cinânda vâsîta-i kusûri bî-kusûr hasândur □

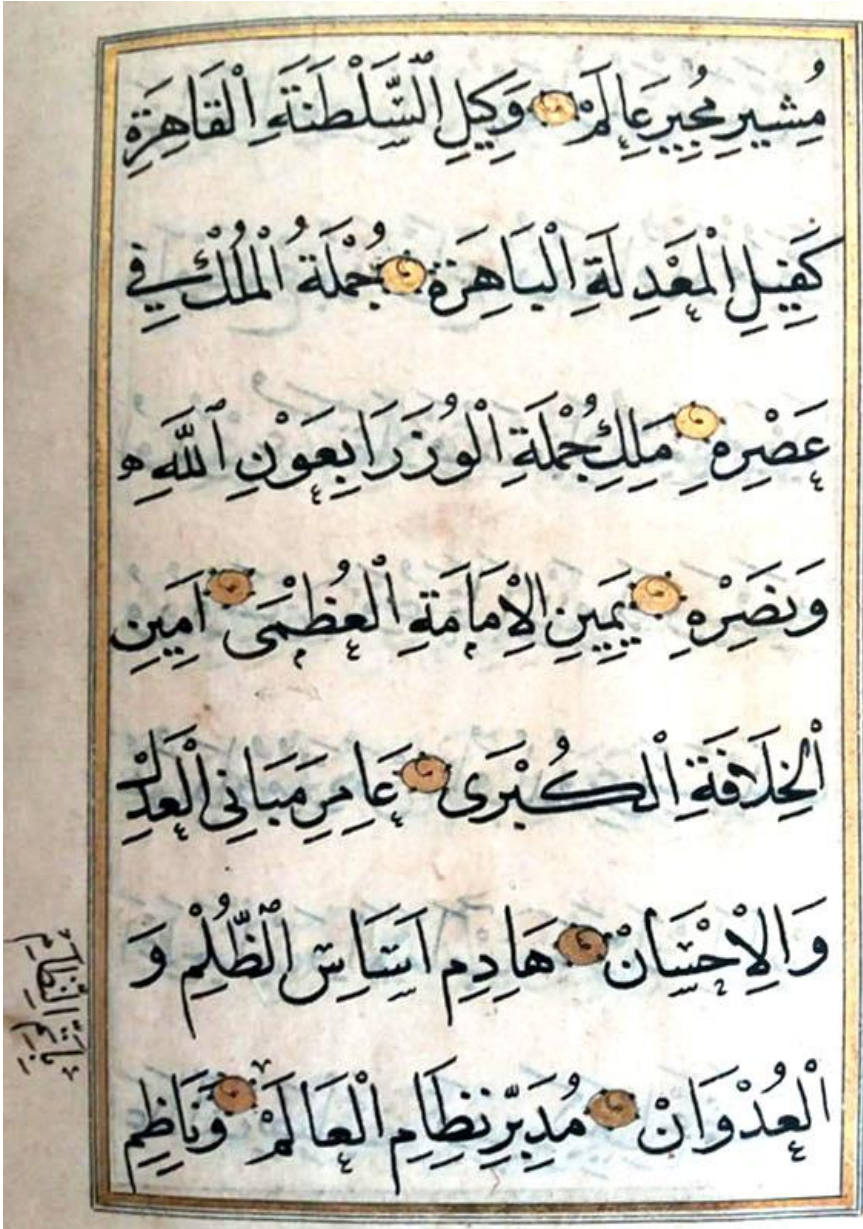

s.17 pes ahvâl bu minvâl üzre olmak mu'ayyen □ve evzâ' bu envâ'⁶⁵ üzre olmak mübeyyen olup 'ukalâ katında bilâ-şübhe peydâ vü rüşen □ve 'urefâ yanında bilâ-raybe hüveydâ vü müberhen □lduğu sebebden a'lâ cenâb ve'l-emâb⁶⁶ □elâlet iyâb⁶⁷ 'adâlet nisâb □veziri kebiri a'zam □

⁶⁵ Vakfiye suretinde: nev'

⁶⁶ Vakfiye suretinde: cenâbü'l-emât

⁶⁷ Vakfiye suretinde: iyât

s.18 müşiri müciri 'âlem □ekîli's-saltanati'l-kâhireti kefli'l-ma'dileti'l-bâhire □cümletü'l-mülk fi 'asrîhî □meliki cümleti'l-vüzerâ bi-'avnillâhi ve nasrîhî □yemîni'l-imâmeti'l-'uzmâ⁶⁸ □emîni'l-hilâfeti'l-kübrâ □âmiri mebâni'l-adli ve'l-ihsân □hâdimi esâsi'z-zulmi ve'l-'udvân □nüdebbiri nizâmi'l-'âlem □ve nâzımı
Derkenar: Bi-etemmi'n-nizâm

⁶⁸ Vakfiye suretinde: beyne'l-eyâleti'l-'uzmâ

s.19 mesâlihi'l-ümemi bi-ahseni'l-intizâm □nikdâmi e'âzımı'l-ğuzât □ni'vâni e'âdili'l-vülât nâsıbu elviyeti'l-celâleti ilâ semki's-simâk râfi'u e'lâmi'l-'adâleti ilâ muhaddibi feleki'l-eflâk □âsafü'z-zemân □râsıfu'l-emni ve'l-emân □el-ferdü'l-ferîdü fi'l-firâseti □ve'n-nev'u'l-müfredü fi'l-kiyâse □

s.20 hâdisi husme'l-eyâle fî havzati'l-emâre 'ale'l-ıtlâk □âlisü sadri's-sadâreti fî mesnedi'l-vizâreti bi'l-istihkâk □müsta'bidü'l-ahrâri bi'l-izrâr □müstahdimü'l-cebâbireti bi'l-ıcbâr □meliki'l-melekâti □meliki'l-harekât □feleki'l-'ulâ⁶⁹ □Berme-kiyyü'l-'atâ 'aleviyyi'l-himme □ulviyyü'n-nehme⁷⁰ □

⁶⁹ Vakfiye suretinde: zıllı'l-'ulâ

⁷⁰ Vakfiye suretinde: 'ulviyyü'n-nehme yok

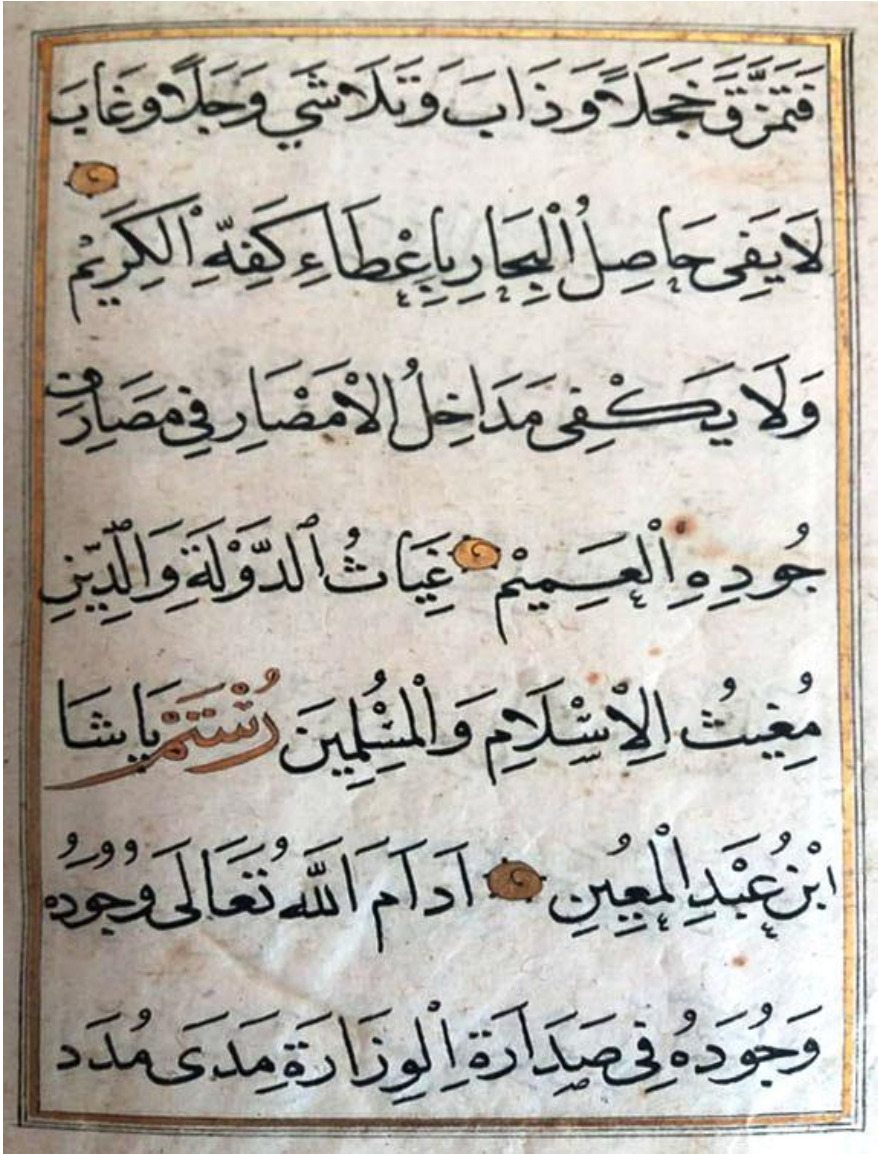

s.21 haseni's-sûreti ve's-sîre □haseni'l-müstahiyyeti ve's-serîre □merti'l-fudalâ mukavvi'z-zu'afâ mesnedü'n-nucebâ maksadi'l-ğurebâ □hüvellezi zihnüühü şe'âlün kel-'akli'l-fe'âl □ve tab'uhû cevvalün⁷¹ fi hüsnü'l-fi'âl □belâğa'l-bahre'l-muhîta raşu yedihü'l-'ulyâ □eğaraka⁷² fi ğaraki'l-hayâ □ve beleğa şerhu feyzihü⁷³ ile's-sehâb □

⁷¹ Vakfiye suretinde: nevvâlün

⁷² Vakfiye suretinde: müferraka

⁷³ Vakfiye suretinde: feyzihü yok

s.22 fetemezzeka⁷⁴ hacelen ve zâbe ve telâşe vecelen ve ğâbe lâ-yeffi⁷⁵ hâsilu'l-bihâri bi-i'tâ'i keffihî'l-kerîm □ve lâ-yekfî medâhulü'l-emsâri fî mesârifi cûdihî'l-'amim □ğiyâsü'd-devleti ve'd-dîni muğîsü'l-İslâmi ve'l-müslimîn Rüstem Paşa ibn 'Abdi'l-mu'îni □edâme'llâhü te'âlâ vücûdehü vücûdehü⁷⁶ fî sadâreti'l-vizâreti medâ müde⁷⁷ müded

⁷⁴ Vakfiye suretinde: feferraka

⁷⁵ Vakfiye suretinde: me'î

⁷⁶ Vakfiye suretinde: vücûdehü yok

⁷⁷ Vakfiye suretinde: müde yok

s.23 í'l-eyyâm □ve enâme'l-enâme fî zulleti zillihî'z-zalîli ilâ kıyâmî's-sâ'ati ve sâ'ati'l-kıyâm ki, kemâli derk u dirâyetde bir âyet □ve nisâbı fehmü ve fitânetde fî'l-ğâyetdür □ve tervîhi 'ilmü ve terbiyeti 'ulemâda 'adîmü'l-'adîl⁷⁸ □ve ri'âyeti meşâyihu ve í'âneti fukarâda bedî'u'l-bedîldür □me'âli emrün ve meâbî 'ömrün ne olduğına

⁷⁸ Vakfiye suretinde: 'adîldir

s.24 fitnatı fitrıyye ile tefekkürî fikrî savâb □ve kudreti fikrıyye⁷⁹ ile tedebbî-ru⁸⁰ ve sevâb idüb hâline⁸¹ basarı basiret □ve şânına ru'yeti raviyyet ile nazar kıldı □ve 'ılme'l-yakîn belki 'ayne'l-yakîn bildi ki, Hazreti Hak ve fâili mutlak □mahzâ lutfi bî-ğâyet ve 'inâyeti bî-nihâyetden bunun

⁷⁹ Vakfiye suretinde: fikr

⁸⁰ Vakfiye suretinde: tedrir

⁸¹ Vakfiye suretinde: mâline

s.25 vücûdî necâbet nicâdını tesaddüre elyak \square ve zâti benâhet nihâdını te-fevvuka evfâk itmeğin te'yîdi⁸² ilâhî ve tevfikı nâ-mütenâhî ile mü'eyyedi ve muvaffak \square ve cem'î akrân u emsâl üzerine kemâli ikbâl ü ifdâl ile muvaffak \square ve bi'l-cümle cümle ecnâsı ni'amı bî-kıyâs içre müstağrak olub erkânı 'aliyyi'ş-şân devleti 'Osmâniyyeden

⁸² Vakfiye suretinde: te'bidi

s.26 gâyet i'zâz ile nihâyet imtiyâz bulub □zılı zalîli Hakka veziri a'zam olmağa ehak olmuş □ve bu sebebden sedene-i⁸³ sinnî'l-mekânü sütte-i Süleymâniyyede pâye-i âsafîyye ile ser-efrâz olub sultânî a'dâli eşak cümletü'l-mülk ve vekîli mutlak eylemiş ve küllü men 'aleyhâ finin mantûkası muktezasınca

⁸³ Vakfiye suretinde: sidreti

s.27 hod 'ömr bî-bekâ ve hayat bî-sebât ılduğı muhakkak ve meâli mâl u câh evât ve âhiri gedâ vü şâh vefât olduğı musaddakdur ve izâ mâte ibnü Âdeme inkata'a 'amelühü illâ 'an selâsin sadakatün câriyetün ve 'ilmün yüntefe'u bihi ve veledün sâlihun yed'û lehû masdûkası müsted'âsinca bu dârı 'âriye ve dünyâ-i fâniyede ilmi nâfi'

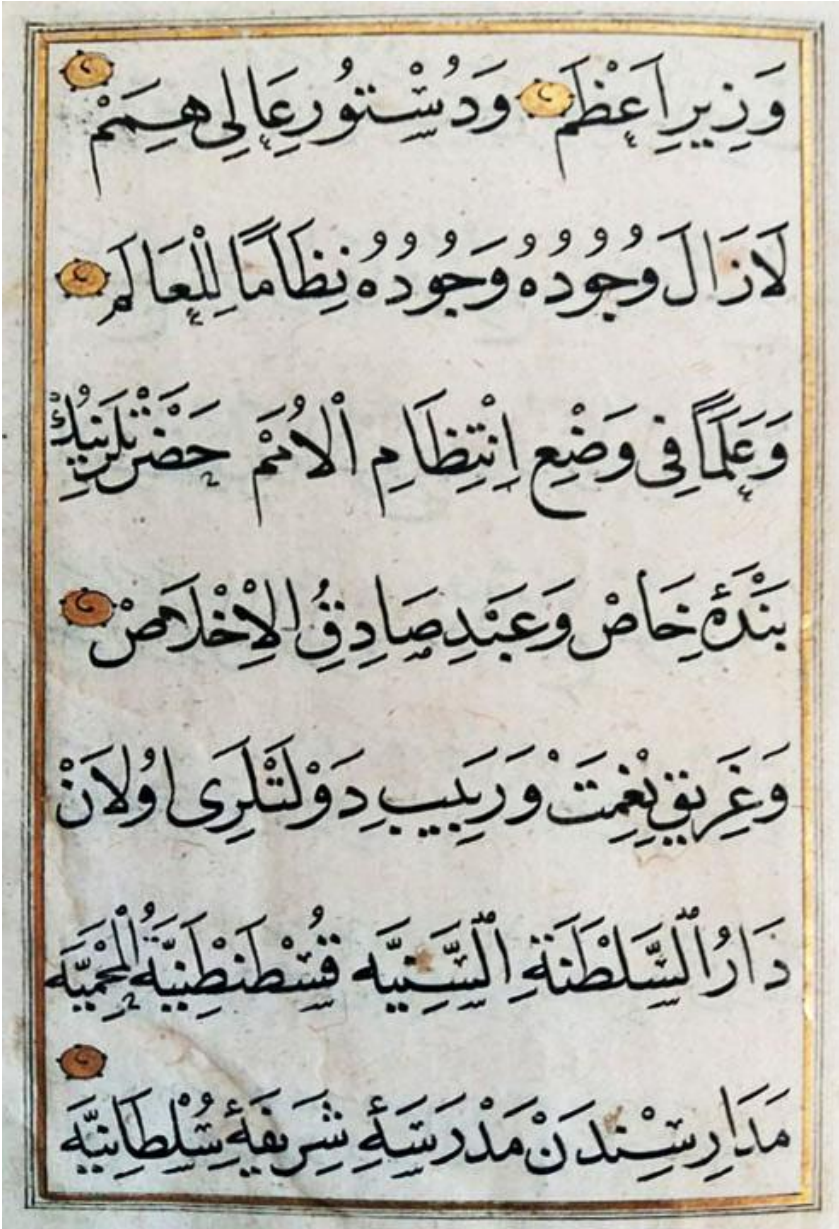
s.28 ve veledi sâlih ve sadaka-i cariyeden ğayri cümle âmâl mürtefi' olmak ma'lum □ve cem'i a'mâl münkatî' olmak meczum olmağın □hemîşe teksîri me'âlimi 'ilm kemâlde kemâli himmeti 'âliyyeleri masrûf □ve tevfrî merâsimi fazlu ve efdâlde tamam nehmeti nâmiyeleri ma'tûf olub □ve hemvâre fırka-i fukarâ vü mesâkîne

s.29 sadâkati câriye ile tasadduk itmeği □âdeti pür-sa'âdet ve zümre-i 'ulemâ vü meşâyih müttakîne evkâfî bâkiye itmeği resmi semiyi'l-ifâdet idinüb her cânibde etrâfî memâlikden müte'addid âsârî hasene îcâd □ve her tarafda aktârî mesâlikden müteceddid mebânî hayrâtı müstahsane bünyâd eyledi □

s.30 Ol cümle-i cemîle ve mûcibâtı ucûrı cezîleden bir 'atıyye-i 'aliyye ve hasene-i seniyye budur ki, mahkeme-i muhkeme-i şer'ati şerife-i Muhammediyye □ ve ma'delet-i mu'addele-i tarîkati t(z)arîfe-i Ahmediyyede □alâ vâzî'ihâ efdalü's-salâti ve't-tahiyye □nâ-dâreti'l-bükratü ve'l-'aşıyye 'alâ efrâdî'l-beriyye □nüşârunileyh

s.31 veziri a'zam □ve düstûri 'âlî-himem □â-zâle vücûdühû ve cûdühû nizâmen lil-'âlem □ve 'alemen fî vaz'î intizâmî'l-ümem hazretlerinün bende-i hâs ve 'abdi sâdiku'l-ihlâs □ve ğarîkı ni'met ve rebîbî⁸⁴ devletleri olan dâru's-saltanati's-seniyye *Kostantiniyyetü'l-mahmiyye* medârisinden *Medrese-i Şerîfe-i Sultâniyye* □

⁸⁴ Vakfiye suretinde: tertib-i

s.32 müderrisi zübdetü'l-muhakkıkîn □'umdetü'l-müdekkıkîn □câmi'ü'l-
 usûli ve'l-furû'ı □ve mecme'u'l-ma'küli ve'l-meşrû'ı □zuhru e'âli'l-ehâlî fahru
 efâzılı'l-mevâlî □zü't-tab'ı'l-mûkını □ve'l-fikri'l-mütkıni □Mevlânâ husâmü'l-
 milleti ve'd-dîn □Hasan übnü 'Abdi'l-muhsini □zâdallâhu te'âlä fazlehu ve ifzâlehu □
 ve zâ'afu 'inde

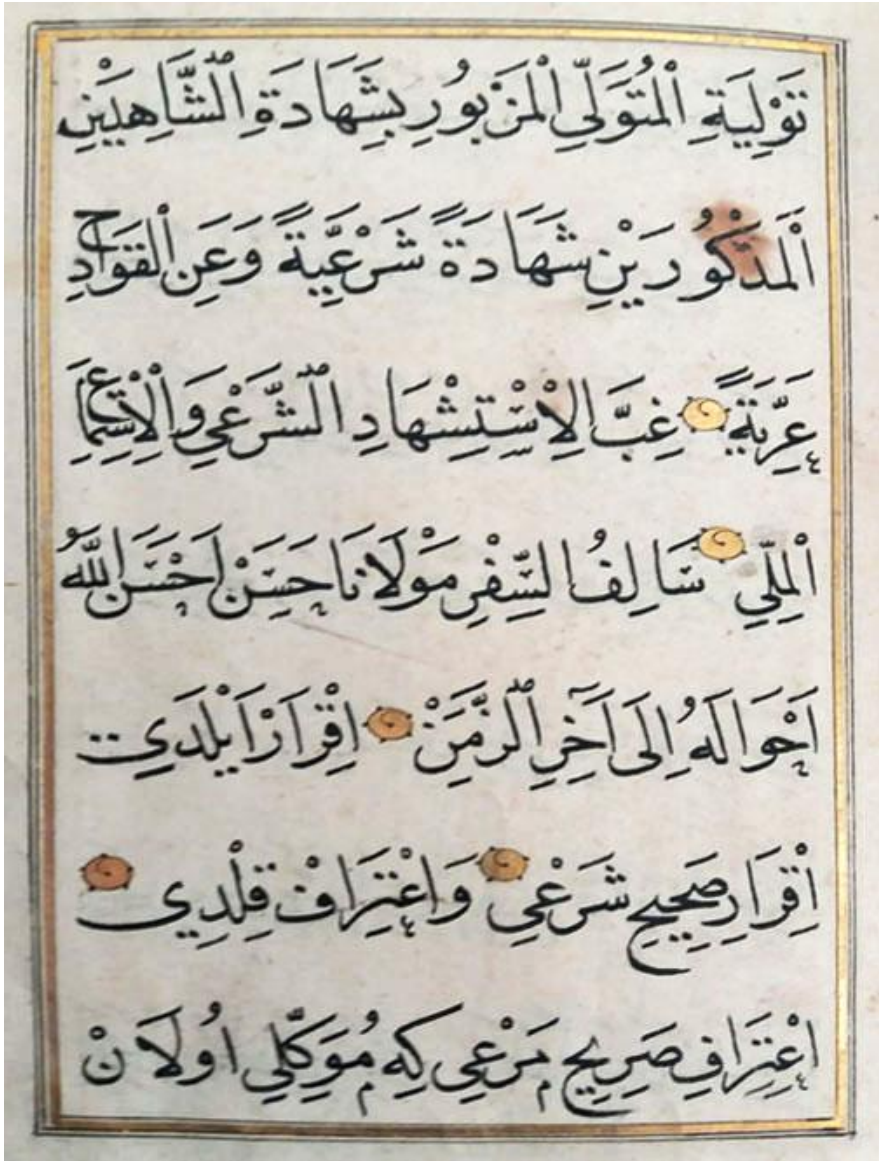
s.33 'l-halkı ve 'l-hâlikı kabûlehû ve ikbâlehû □hâzır olub müşârunileyh müşi-
 ri 'âlem 'alem □ve mümâileyh veziri a'zamı vâlâ-himem □halde'llâhu te'âlâ
 kavâ'adi vizâretihî ve sevâ'ide sa'âdetihî □lâ inkırâzı'l-'âlem □hazretlerinün cânî-
 bi şerîflerinden dergâhı 'âlî ve bârigâhı me'âlî çavuşlarından e'azzi'l-a'yân □

s.34 ve ekramî'l-akrân⁸⁵ □Budak Beğ bin Mustafa ve Muhammed Beğ bin Pîrî nâm zâhirayî'l-'adâle⁸⁶ ve makbûleyi's-şehâde şehadetleriyle hilye-i kabul ü kâbi-liyet ile mütehallî □ve tescili tesbîl ve vakfî âfî için mütevellî olan Hüseyin Beğ bin Bektaş nâm çavuş mahzarında vekâleti sâbit olduğu hîynde ba'de sübûti

⁸⁵ Vakfiye suretinde: ekramî'l-erkân ve'l-akrân

⁸⁶ Vakfiye suretinde: zâhiri'l-makâle

s.35 tevliyeti'l-mütevelli'l-mezbûri bi-şehâdeti'ş-şâhideyni'l-mezkûreyni şehâdeten şer'iyeten ve 'anı'l-kavâdih 'ariyyeten ğıbbe'l-istişhâdi'ş-şer'î ve'l-istimâ'î'l-millî (meli) ħâlifü's-sifri Mevlânâ Hasan ahsenallâhu ahvâlehû ilâ âhirîz-zemen ħkrâr eyledi⁸⁷ ikrâr-ı sahih-i şer'î ve i'tirâf kıldı⁸⁸ ħtirâfı sarîh-i mer'î ki⁸⁹, müvekkili olan

⁸⁷ Vakfiye suretinde: eyledi ve

⁸⁸ Vakfiye suretinde: kaldı ki

⁸⁹ Vakfiye suretinde: i'tirâfı sarîh-i mer'î ki yok

s.36 müşârunileyh⁹⁰ a'lâ hazret veziri a'zam □ve mümâileyh vâlâ fikret müşiri a'lem □â-zâle vekilen li-sultâni'l-âlem □fi nazmi ahvâli'l-'arabi ve'l-'acem □vakf eyledi ol hâletde ki, hazâfîri tasarrufâtî şer'iyye ve cezâmîri teberru'âtî sem'iyye zâtî şerifinden sahihu ve nâfiz idi □vakfen sahihan şer'iyyen

⁹⁰ Vakfiye suretinde: vezir-i müşârunileyh

s.37 ve habsten sarıhan mer'iyen □ve 'an cümleti'l-kavâdihî ve'l-mevânî'i 'ariyyen □ve min cemî'î'n-nekâyıs(z)ı ve'n-nevâkızı beriyyen □Çivizâde dimekile meşhûr □sa'îdi mağfûr ve şehîdi mebrûr □hadü efâzılı'n-nâs □Mevlânâ Şeyh Muhammed ibnü İlyas □elbesehüllâhü⁹¹ melâbise ğufrânihî bi-ahseni'l-ilbâs □tevkî'i vakî'i⁹² ile

⁹¹ Vakfiye suretinde: elbese

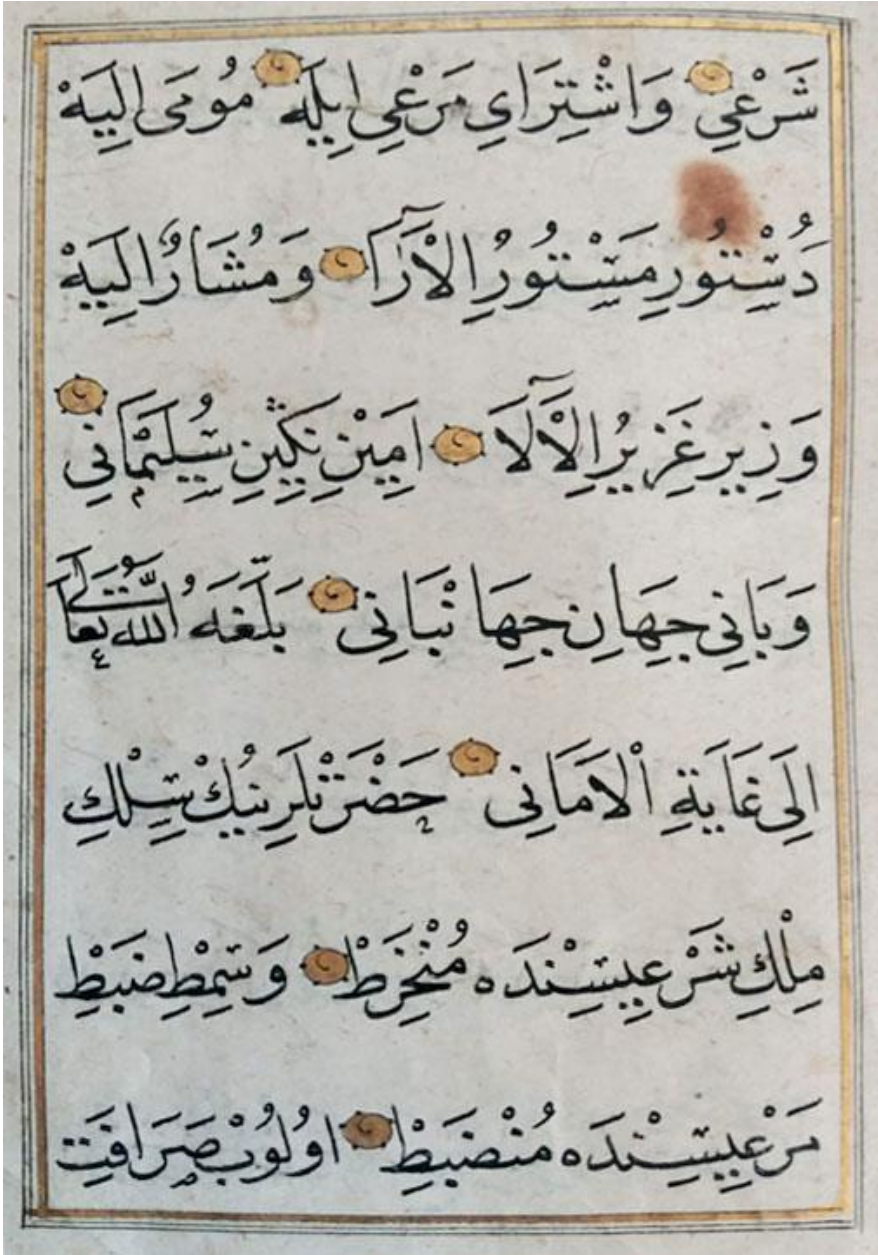
⁹² Vakfiye suretinde: refî-i

s.38 muvakka' ve muvaşşah □ve sene selâsin ve hamsin ve tis'a mi'e Zilhiccesi-nün evâili târihi ile müverrah ve muvazzah □hüccet sâbitü'l-mazmûn □ve milknâme-i vâzihu'l-meknûn □mûcebince selilü'l-ümerâ ve celilü'l-küberâ Mahmud Beğ bin el-müsterihu fî civârî'l-fâ'ili limâ-yeşâ □merhum⁹³ mağfur Sinan Paşa'dan şirâ-yi⁹⁴

⁹³ Vakfiye suretinde: merhum ve

⁹⁴ Vakfiye suretinde: iştirâ-i

s.39 şer'î □ve iştirâ-yi⁹⁵ mer'î ile □mümâileyh düstûrî mestûrî'l-ârâ □ve müşârunileyh veziri 'azizü'l-âlâ □emîni nigîni Süleymânî □ve bâni cihânî cihân-bânî □belağahu'llâhü Te'âlâ ilâ ğâyeti'l-emânî □hazretlerinün silki milki şer'îsinde münharit □ve simtı zabtı mer'îsinde münzabıt □olub sarâfeti

⁹⁵ Vakfiye suretinde: şirâ-yi

s.40 hakıyyet üzre⁹⁶ milki mutasarrıfı □ve sarâhati hakikat üzre mâli sırfı olan bu on altı⁹⁷ pâre karye-i ma'mûre ile bir bâb tâhûne ve yedi pâre mezra'a-i meşhûre ki, bu üslûbı cehâlet-meslûb üzre zikr olunur □ve bu minvâli münkeşifi'l-ahvâl üzre şerh kılınur □kazâ-i

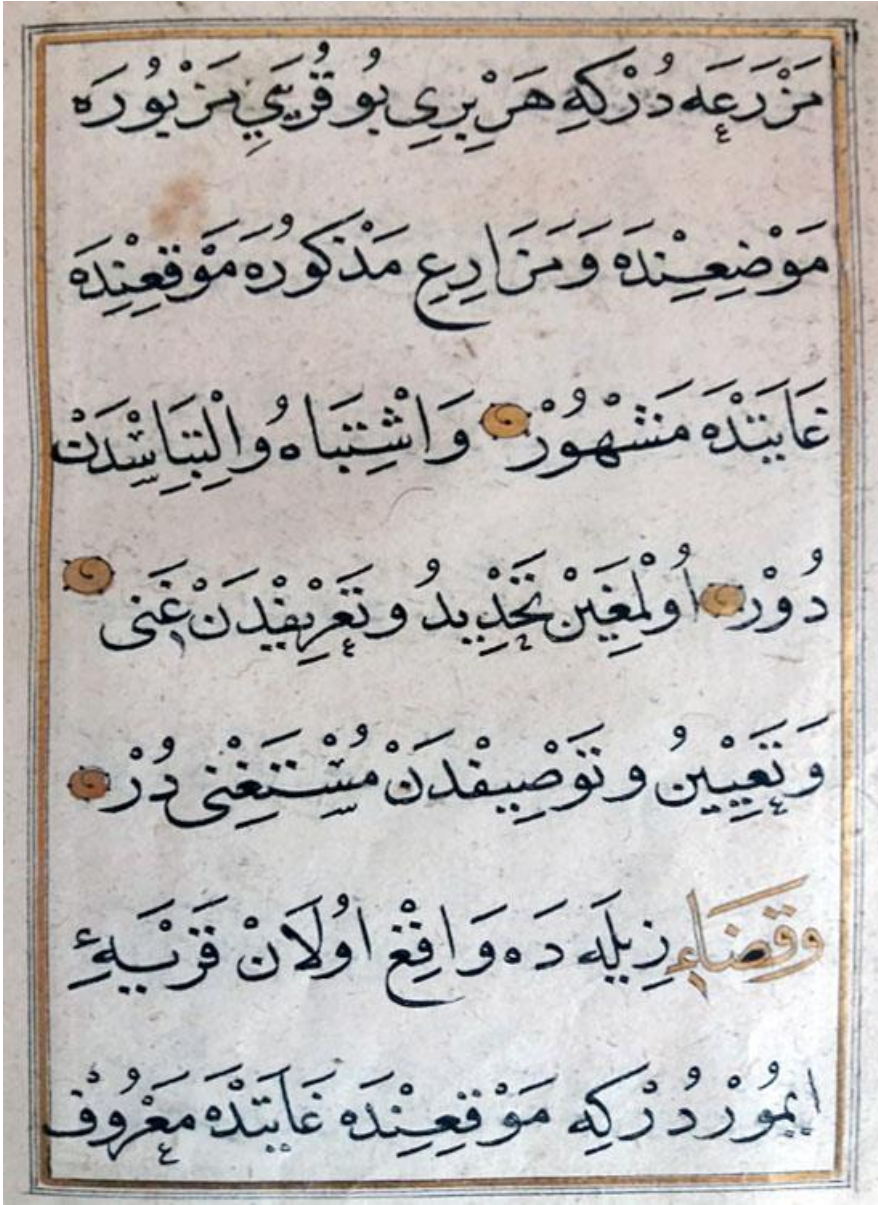
⁹⁶ Vakfiye suretinde: üzre yok

⁹⁷ Vakfiye suretinde: on yedi

s.41 Niksar'da vâki' olan karye-i Hisarcuk ☐ ve karye-i Kızılyaka ☐ ve karye-i Bişürmi ☐ ve karye-i Kiryün ☐ ve karye-i Kirale ☐ ve karye-i Kâgün ☐ hâmi altı pâre karye ile mezra'a-i Kurıcağöl ☐ ve mezra'a-i Oğuzviran ☐ ve mezra'a-i Zema⁹⁸ ☐ ve mezra'a-i Yenice ☐ hâmi dört pâre

⁹⁸ Vakfiye suretinde: Zeman

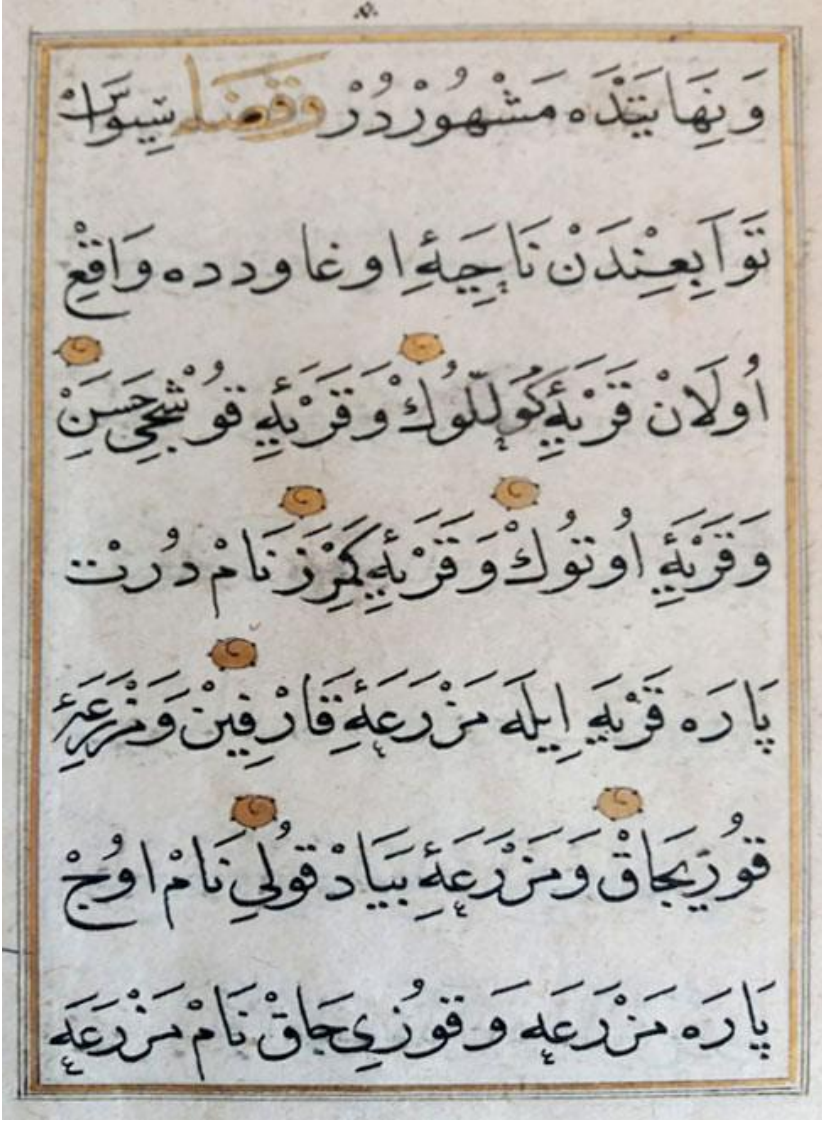

s.42 mezra'adur ki, her biri bu⁹⁹ kurâ-i mezbûre¹⁰⁰ mevzi'inde ve mezârî'i mezkûre mevkî'inde ğâyetde meşhur □ve iştibâh u iltibasdan dûr olmağın tahdîd ü ta'rifden ğanî □ve ta'yin ü tavsıfden müsbtâğnîdür □ve Kaza-i Zile'de vâkî' olan karye-i Eymür¹⁰¹dür ki, mevkî'inde ğâyetde ma'ruf

⁹⁹ Vakfiye suretinde: bu yok

¹⁰⁰ Vakfiye suretinde: mezkûre

¹⁰¹ Vakfiye suretinde: Eylür

s.43 ve nihayetde meşhurdur □¹⁰² ve Kaza-i Sivas tevâbî'inden Nâhiye-i Oğavid'¹⁰³de vâki' olan karye-i Küllük¹⁰⁴ □ve karye-i Kuşçı Hasan □ve karye-i Ütük □ve karye-i Kemriz □hâm dört¹⁰⁵ pâre karye ile mezra'a-i Karkın □ve mezra'a-i Kuzıcak □ve mezra'a-i Bayadkulu □hâm üç pâre mezra'a ve Kuzıcak nâm mezra'a

¹⁰² Vakfiye suretinde bulunan "Kaza-i Sorgun'da vâki' olan karye-i Kayabeğli'dir ki, mevkî'inde ğâyet âşikâr ve nihayet imtiyaz ile muayyen olmağın müstağni-i 'anî't-tahdiddir" ifadesi orijinal vakfiyede yok

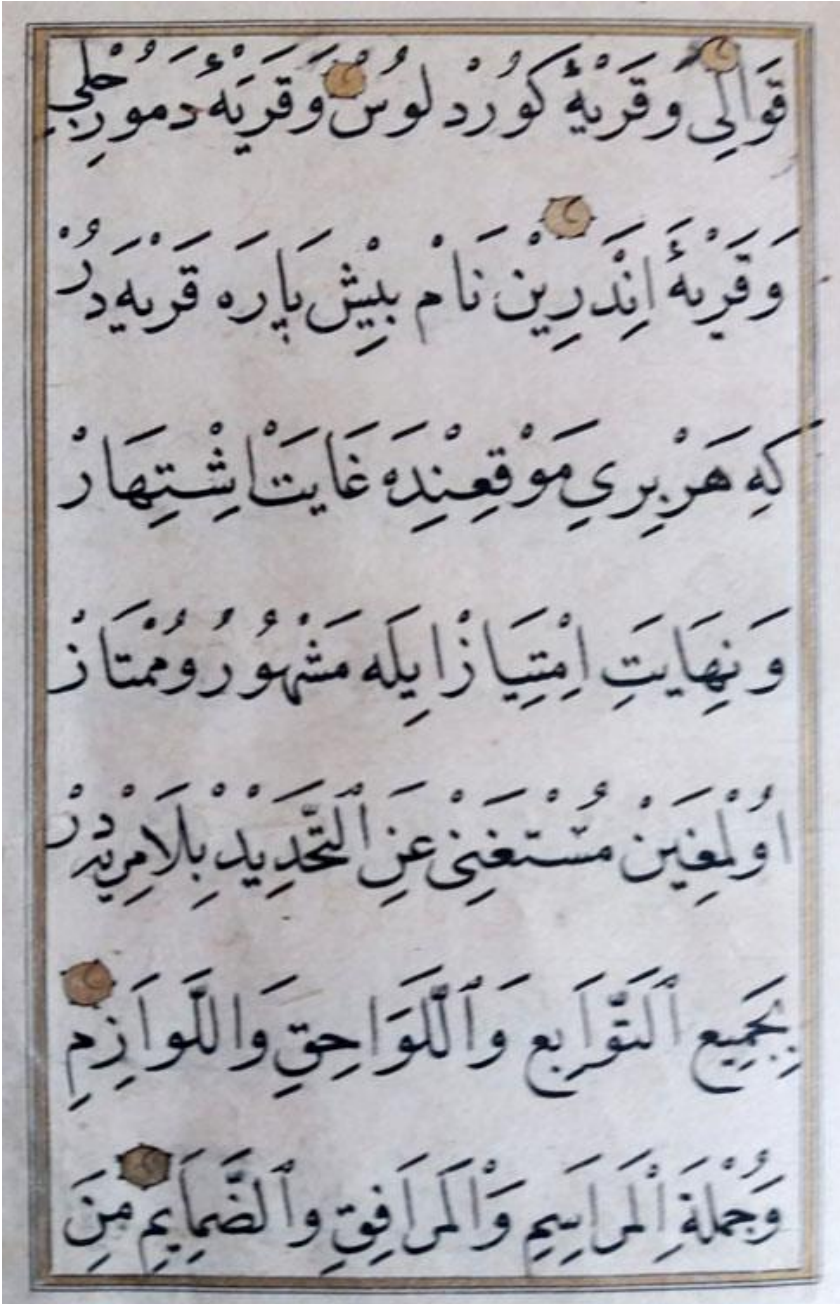
¹⁰³ Vakfiye suretinde: Oğnavid

¹⁰⁴ Vakfiye suretinde: Hâkük

¹⁰⁵ Vakfiye suretinde: ve karye-i Netce nâm beş

s.44 hududunda olan bir göz değirmendür ki, her birisinin hudud ve hukukı mevki'inde mu'ayyen ve mevzı'inde mübeyyendür ve iştihârları cihetinden iştibahdan 'ârî ve iştibakdan berî olub tahdide gayri muhtaç ve tavsife 'adimü'l-ihhtiyaclardur ve Kaza-i Bayramlı'da karye-i Karataş ve karye-i

s.45 Kavalı □ ve karye-i Gürdlüs □ ve karye-i Demürcülü ve karye-i Andırın □ nâm beş pâre karyedür ki, her biri mevkı'inde ğâyet iştihâr ve nihayeti imtiyaz ile meşhur ve mümtaz olmağın müstağni 'anı't-tahdid bilâ-miryedir bi-cem'î't-tevâbi' ve'l-levâhukı ve'l-levâzimi □ ve cümleti'l-merasimi ve'l-merafıkı ve'z-zamâyimi □ nine'

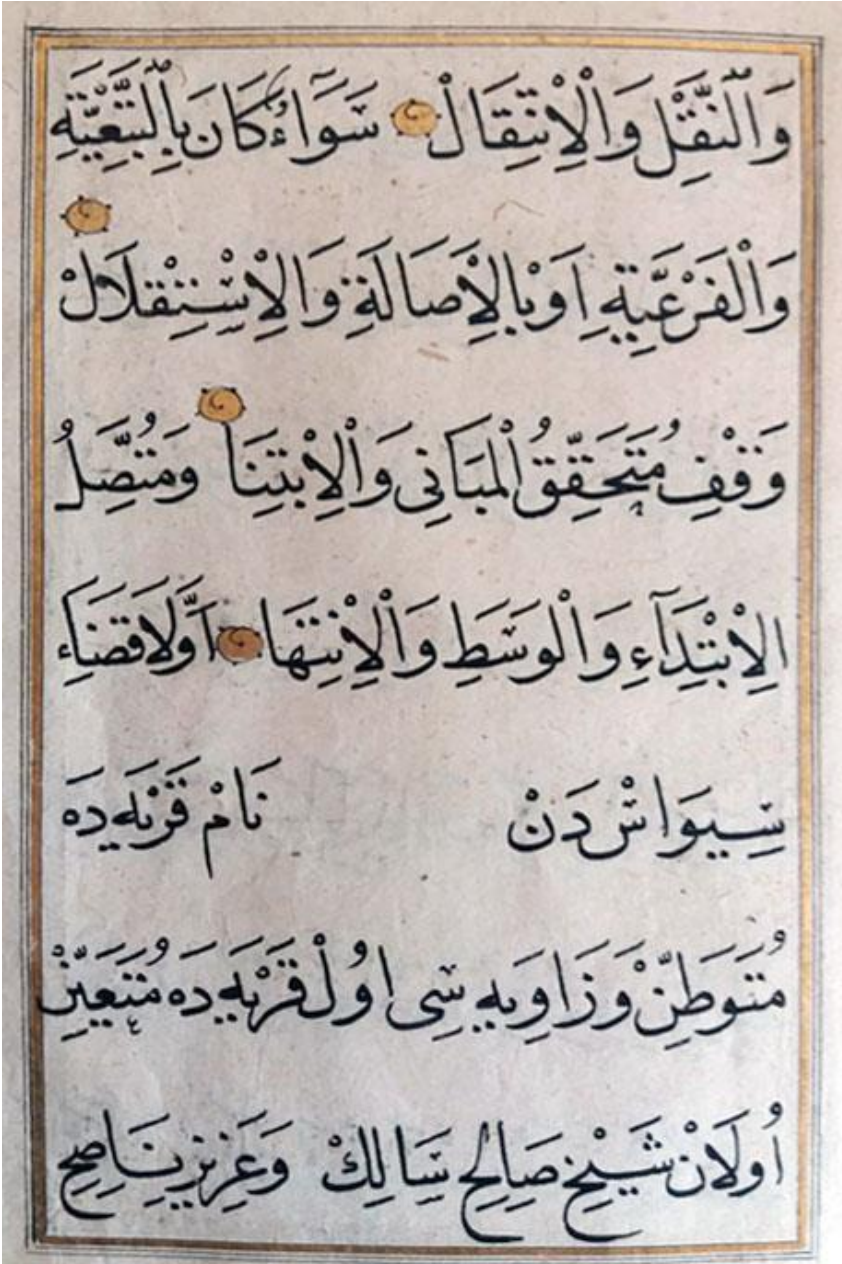

s.46 l-ebniyeti ve'l-emâkini □ve'l-menâzili ve'l-mesâkin ve'l-esâtibi ve'l-metâbin □ve'l-enâbiri¹⁰⁶ ve'l-mehâzin ve'l-merâbızı ve'l-me'âtın □ve'l-hadâyıkı ve'l-besâtîn ve'l-mehâkılı¹⁰⁷ ve'l-merâti¹⁰⁸ □ve'l-arazi ve'l-mevâzi'i ve's-sukûfi ve'l-hîtân ve'l-cüzû'ı ve'l-cizrâni ve'r-rüsûmi ve'l-bünyân □ve külli mâ yü'addü minhâ ev yünsebü ileyhâ kâbiletên li't-temlîki ve't-temellüki

¹⁰⁶ Vakfiye suretinde: ebâbiri

¹⁰⁷ Vakfiye suretinde: mehâfili

¹⁰⁸ Vakfiye suretinde: merâfi'

s.47 ve'n-nakli ve'l-intikâl * sevâün kâne bi't-tab'ıyyeti ve'l-fer'ıyyeti ev bi'l-asâleti ve'l-istiklâl * vakfı mütehakkıku'l-mebânî ve'l-ibtinâ * ve muttasılu'l-ibtidâi ve'l-vasatı ve'l-intihâ * evvelâ Kaza-i Sivas'dan –boşluk- nâm karyede mütevattın ve zâviyesi ol karyede müte'ayyin olan Şeyhi sâlihi sâlik¹⁰⁹ ve 'azizi nâsıhu

¹⁰⁹ Vakfiye suretinde: sâlih ve sâlik

s.48 nâsik * el-müncizi bi¹¹⁰-ilallâhi * ve'l-münkatı'ı mimmen sivâhü * ellezî ittehaze ilâ rabbihî me'âben * 'ale't-tarîkati ve't-takvâ ve'llezîne 'Ali Baba zâdehüllâhü cezbeten vencedü ebâye¹¹¹ * mâdâm ki, bu dünyâ-yı¹¹² nâ-pâyidârda¹¹³ lâbis-i libâs-i hayat ve bu dâr-ı müste'ârda müsta'îri¹¹⁴ siyâbı¹¹⁵ sebât ola¹¹⁶ * vakfiyyet üzre tasarruf

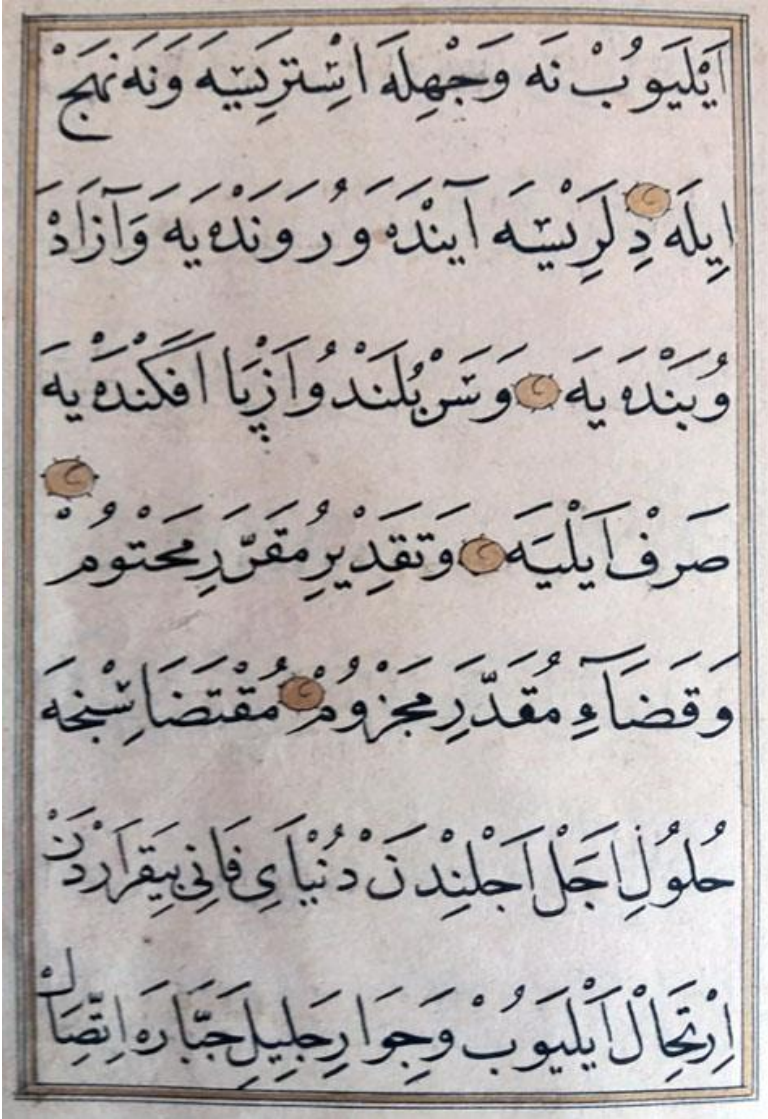
¹¹⁰ Vakfiye suretinde: bi yok

¹¹¹ Vakfiye suretinde: ve't-tehaze ve bâne

¹¹² Vakfiye suretinde: bu dünyâ-yı yok

¹¹³ Vakfiye suretinde: tâbidavda

¹¹⁴ Vakfiye suretinde: müsta'îri yok

s.49 eyleyüb ne veçhile isterise¹¹⁷ ve ne nehc ile * dilerise âyende vü revende-
de ve âzâd ve bendeye * ve ser-bülendü¹¹⁸ ve ezpâ¹¹⁹ efkendeye sarf eyleye * ve
takriri mukarreri mahtûm * ve kazâ-i mukadderi meczûm * muktezasınca hulûli
ecel eclinden dünyayı fâni bî-karardan irtihâl eyleyüb ve civârı celili cebbara it-
tisâl

¹¹⁵ Vakfiye suretinde: sebâti

¹¹⁶ Vakfiye suretinde: ola ve

¹¹⁷ Vakfiye suretinde: isterise tasarruf

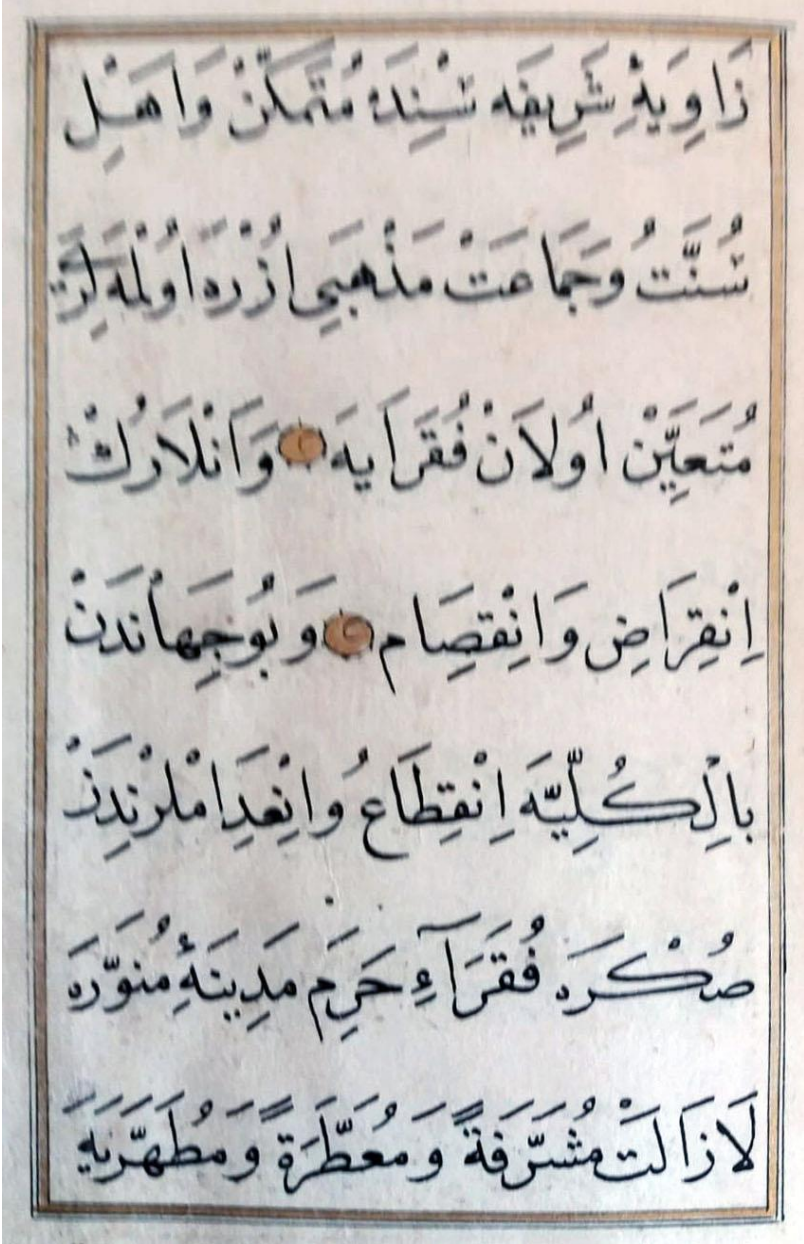
¹¹⁸ Vakfiye suretinde: res-bülend

¹¹⁹ Vakfiye suretinde: ezyâ

s.50 bulduktan sonra karındaşına ve karındaşından sonra Şeyhi kâmilün evlâdına ve evlâdı evlâdına * sümme ve sümme mâ-tevâledü ve te'âkabu ve tenâselü ve tenâvebu dünyadan evlâdı münkariz oluncaya değin * ve andan sonra karındaşının evlâdına ve evlâdı evlâdına * ve karındaşının dahî¹²⁰ evlâdı münkariz olduktan sonra Şeyhün

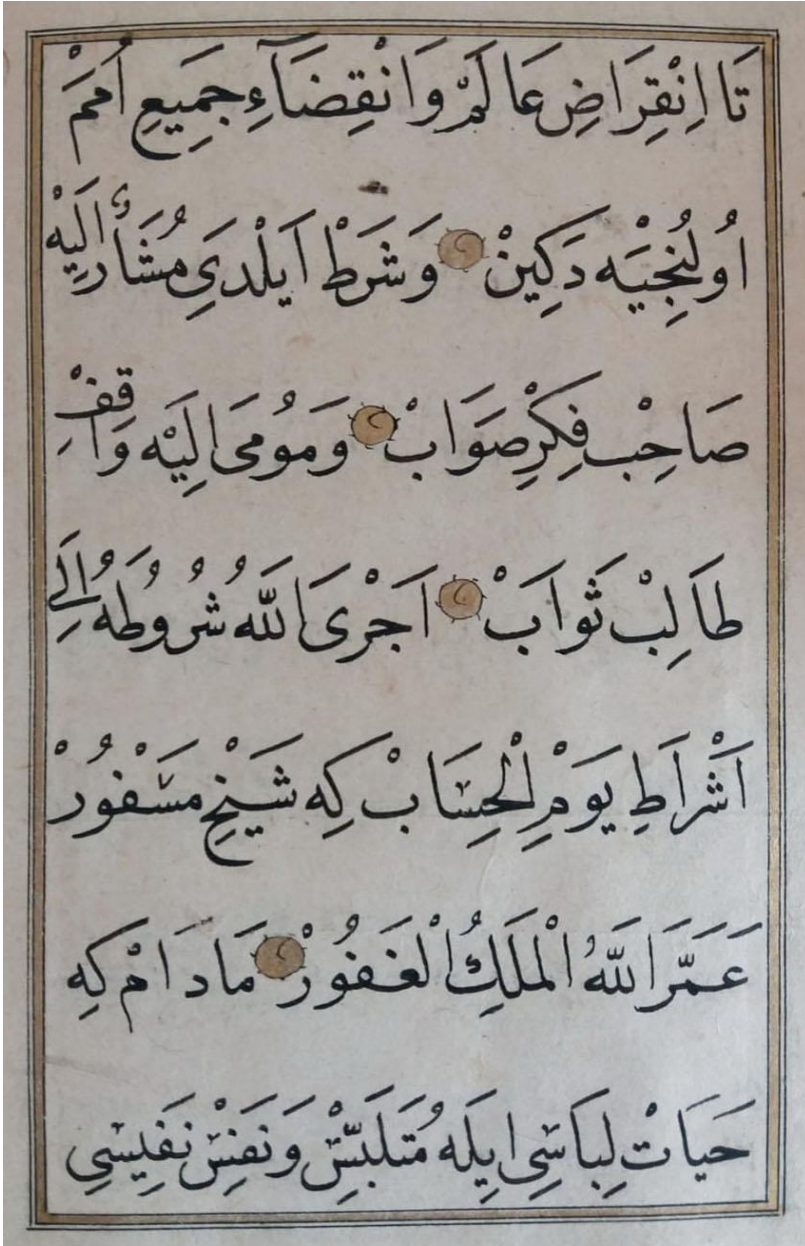
¹²⁰ Vakfiye suretinde: dahî yok

s.51 zâviye-i şerîfesinde mütemekkin¹²¹ ve ehl-i sünnet ve cemâ'at mezhebi üzere olmaları müte'ayyin olan fukaraya * ve anların inkırâzı ve inkisâm * ve bu cihandan bi'l-küllîyye inkâtâ'u ve in'idâmlarından sonra Fukarâ-i Harem-i¹²² Medine-i Münevverre lâzâlet müşerrefeten ve mu'attareten ve mutahhereye

¹²¹ Vakfiye suretinde: mütemekkin olan

¹²² Vakfiye suretinde: Harem-i yok

s.52 tâ inkrâzî 'âlem ve inkızâ-i cemî'-i ümem oluncaya değin * ve şart eyledi müşârunileyh sâhib fikri savâb * ve mümâileyh vâkıfı tâlib sevâb * ecrallâhu şürûtahû ilâ eşrâti yevmi'l-husâb ki¹²³, Şeyh-i mesfur 'ammerallâhü'l-melikü'l-ğafûr * mâdâm ki, hayat libâsı ile mütelebbis ve nefsi nefsi

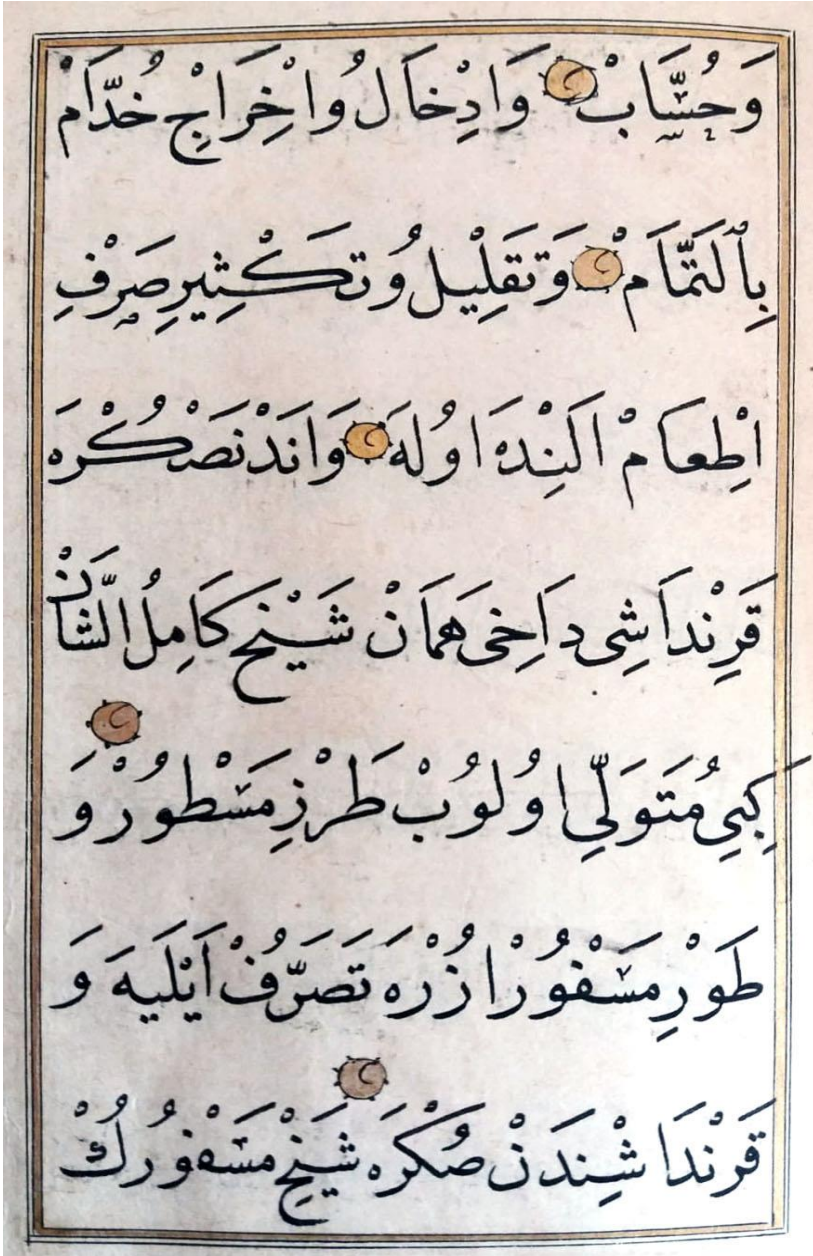
¹²³ Vakfiye suretinde: ki yok

s.53 sıhhat ile müteneffis ola razakahüllâhü etvale'l-a'mâr * ve efâza berekâti enfâsihi'ş-şerîfeti 'ale'l-ibrârî * tevliyet ana müfevvezdur isterise bi'z-zât iltifât u mübâşeret eyleye ve isterise nâyib ile zabtı mevkûfâta mürâca'at eyleye * ve hâsil u mahsûlâtî * kurâ ve mezârî'i mezkûrei ve gâllât u müsteğallâtî

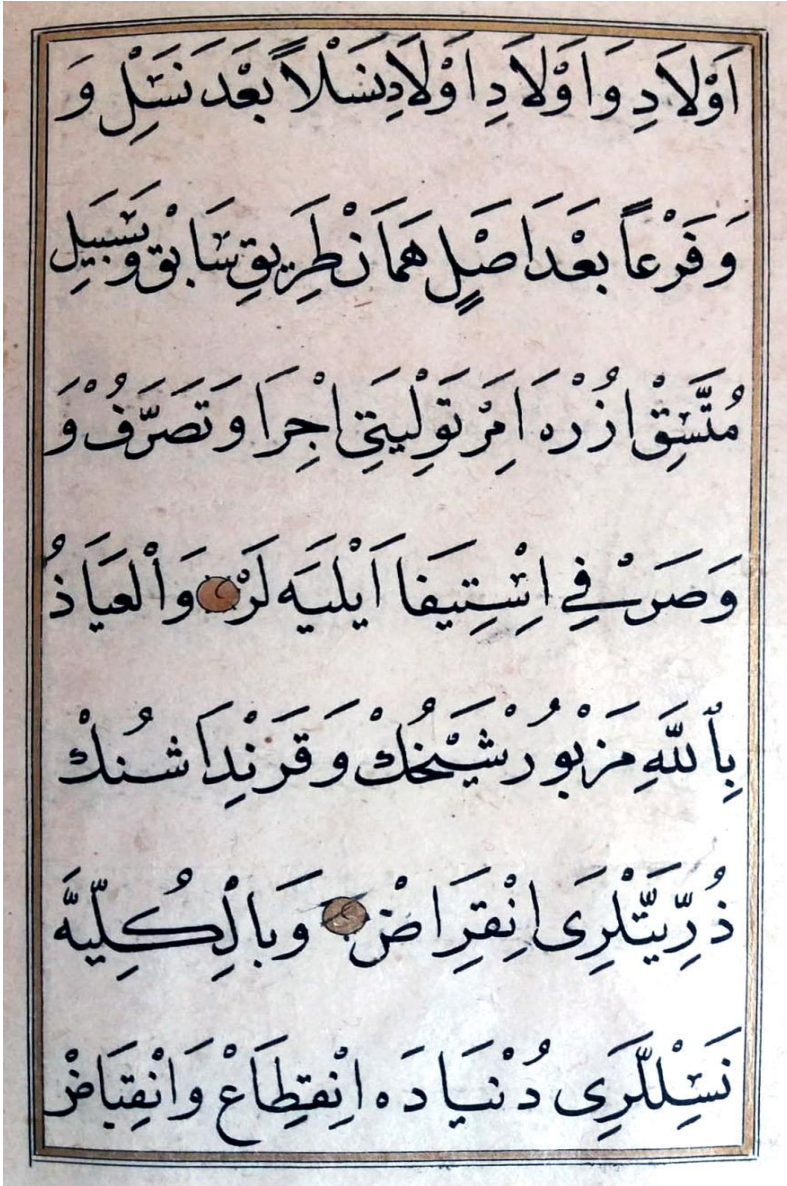

s.54 zıyâ' u mevâzı'ı mezbûrei veçhi meşrû' u makbul * ve nehci ma'hûd ü ma'mûl üzre kabz ve istîfâ ve cem' u istiksâ itdüre * ve kimi isterise ve ne kadar gerek ise câbî ve kâtib koya ve kaç nefer dilerise zâbit ve hâfız ta'yîn eyleye * ve 'azl u nasbı cübât ü küttâb * ve vaz' u ref'i küfât ve

s.55 ve hussâb * ve idhâlû ve ihraç-ı huddâm bi't-temam * ve taklîl ü teksiri sarfî it'âm¹²⁴ elinde ola * ve andan sonra karındaşı dahî heman Şeyh-i kâmilü'ş-şân gibi mütevellî olub tarzı mestur ve tavrı mesfur üzere tasarruf eyleye ve karındaşından sonra * Şeyhi mesfurun

¹²⁴ Vakfiye suretinde: sarfî ve it'âm

s.56 evlâdı ve evlâdı evlâdı neslen ba'de nesli ve fer'an ba'de aslin heman tarîkı sâbık ve sebîli müttesık¹²⁵ üzre emri tevliyeti icrâ ve tasarruf ve sarfı istîfâ¹²⁶ eyleyeler * ve'l-'ayâzü¹²⁷ bi'llâhi mezbur Şeyhün ve karındaşının zürriyyetleri inkırâz * ve bi'l-küllüyye nesilleri¹²⁸ dünyada¹²⁹ inkitâ' ve inkıbâz

¹²⁵ Vakfiye suretinde: mütesebbik/münsabık

¹²⁶ Vakfiye suretinde: sarf ve istîfâ

¹²⁷ Vakfiye suretinde: 'ayâzü

¹²⁸ Vakfiye suretinde: silklere

s.57 buldukdan sonra mezbur Şeyhün zâviyesinde seccâde-nişîn olan Şeyh mütevellî ola * lâkin gerekdür ki, tarîk-i Ehli Sünnet üzre sıfatı hamide ile mütehallî ola * ve takdîr-i Rabbânî ve kazâ-i âsumânî¹³⁰ muktezâsınca ol zâviyede münâsib Şeyh lâzîmü't-tevkîr olmayacak olurise yâhud¹³¹ ol zâviye

¹²⁹ Vakfiye suretinde: dünyadan

¹³⁰ Vakfiye suretinde: subhânî

¹³¹ Vakfiye suretinde: veyâhud

s.58 ne'üzübillâhi harâb olub kâbili ta'mir olmayacak olurise nevbeti istihkâkı fukarâ-i Medine-i Müşerrefe zâdehellâhü şerefennün¹³² olub evkâf-ı Medine-i Münevverenün mütevellisi bu evkâf-ı muharrereye dahî¹³³ mütevellî ola bu şartile ki, hıyânet ü sekâmetden mütehallî ola ba'dehû müşârunileyh müşîri 'âlî-cenâb

¹³² Vakfiye suretinde: şerefühânın

¹³³ Vakfiye suretinde: dahî yok

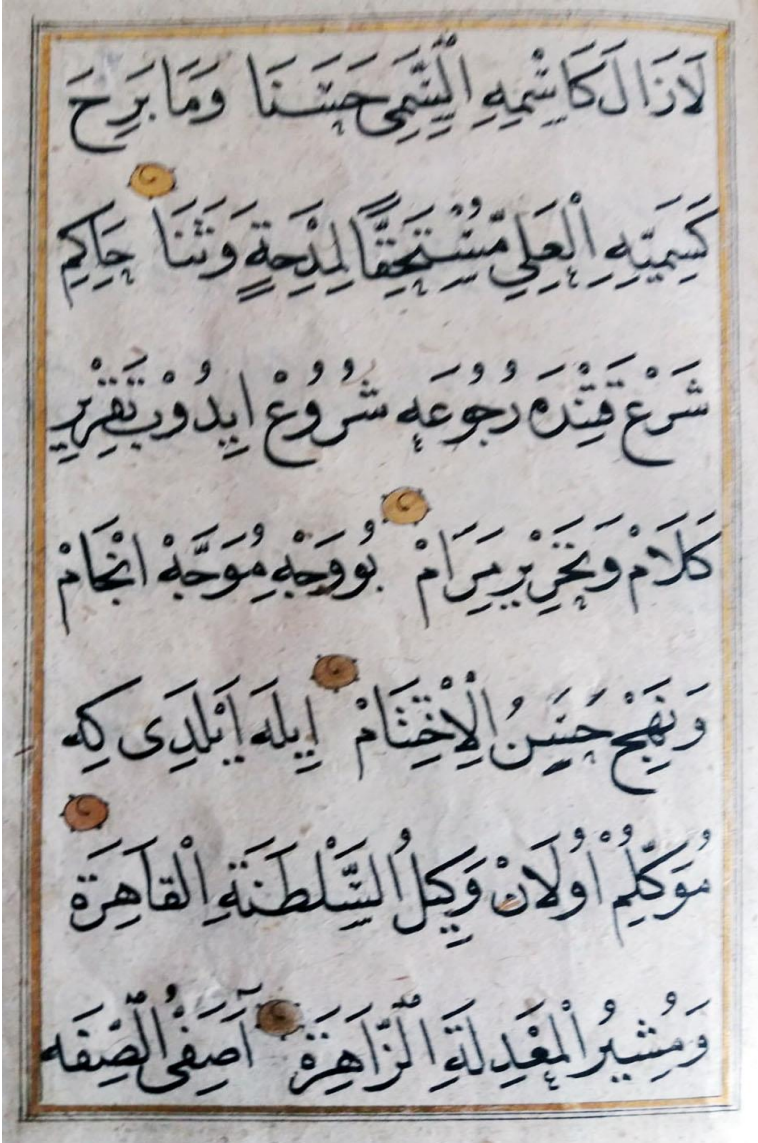

s.59 ve mümâileyh vâkîfî vâlâ-me'âb * tekabbelallâhü sunûfe hayrâtihî * ve zâ'afe bi-fazlihî ucûra-meberrâtehü * bu zikr olan kurâ ve mezârî'i mevkûfe * ve mevkûfât u müsebbelâtü mesfûre-i mevsûfeyi cümle malından ifrâz eyleyüb ve semiti¹³⁴ vakfiyyet ile kemâli imtiyâz bulub çün erkânü ve¹³⁵ şerâyiti 'akdi vakf

¹³⁴ Vakfiye suretinde: semt-i

s.60 tamam oldu * ve levâzım ü merâsimi tesbîl ü teslim-i mütevellî itmam buldı * ve tescil maslahatı için mütevellî olan mâru'z-zîr Hüseyin Beğ bin Bektaş kabz u tesellüme ikrar u i'tirâf idüb ve ikrar u i'tirâfı bi-hasebî'ş-şer' sıfatı sıhhat ile ittisâf buldukda * sâbıku'z-zıkr vekilî sâhibü'l-fıkr

s.61 lâzâlekesmihi's-semiyi hasenâ ve mâ-berihake-semiyyihi'l-'aliyyi müstehukkan li-midhatin ve senâ * hâkim-i şer'¹³⁶ katında rüçû'a şürû' idüb takriri kelâm ve tahrîri merâm * bu¹³⁷ vechi müvecceh encâm ve nehci hasenü'l-ihitâm * ile eyledi ki, müvekkilüm olan vekîlü's-saltanatü'l-kâhire * ve müşîru¹³⁸l-ma'dileti'z-zâhire * âsafiyyü's-sıfe¹³⁹

¹³⁶ Vakfiye suretinde: şer' yok

¹³⁷ Vakfiye suretinde: ber

¹³⁸ Vakfiye suretinde: müyesserü'

¹³⁹ Vakfiye suretinde: sıfet

s.63 l-meşâyihî'l-küberâ * ve i'tinâen bi-ri'âyeti'l-mesâkîni ve'l-fukarâ * ve iğ-tinâmen bi'l-ecri'l-cezîli yevme'l-cezâ * yevme lâ-yecidü ehadün illâ bi'l-hayri'l-cemîl¹⁴² 'ızzen tarz-ı mersûm * ve resmi merkûm üzre vakf eyledikten sonra a'zamu hayrin yenfe'uke fî ğadike mâ-tu'tıyye ente fî yevmike bi-yedike medlûli hâtırı hatır

¹⁴² Vakfiye suretinde: bu arada "el-yevm" ifadesi var

s.64 hakîkati mezâhirlerine halecân ve ahsenü'l-birri mâ-tasarrafehû binefsike mefhûmı zamîri münîri isâbet-me'âsirlerinde leme'an itmeğın rüçü' eylemek buyurdu * ve bu kurâ vü mezârî'ün kıymetlerini fukarâya sarf eylemeği evlâ gördi * ben¹⁴³ dahî mukalledü mu'tekadümüz * ve muktedâ vü müstenedümüz¹⁴⁴ olan İmamı A'zam müctehidi akdem * üstâdü'l-müctehidîn¹⁴⁵

¹⁴³ Vakfiye suretinde: biz

s.65 istinâdü sâdeti'd-dîni * tâcü'l-eimmeti sirâcü'l-ümmeti¹⁴⁶ * Ebû Hanîfe Nu'mânübnü Sâbiti'l-Kûfiyyü rahimehüllâhü'l-veliyyü'l¹⁴⁷-vefiyyü * mezhebinde vakfun lüzümü olmamağın rüçü' itdüm ve kemâkân mümâileyh müvekkilimün silki milkinde münselik itmeğе şürü' kıldum diyicek mezbur mütevellî mukâbele ve münâza'a ve hâkimü'ş-şer'

¹⁴⁴ Vakfiye suretinde: ve muktedâ vü müstenedümüz yok

¹⁴⁵ Vakfiye suretinde: mücâhidîn

¹⁴⁶ Vakfiye suretinde: milleti

¹⁴⁷ Vakfiye suretinde: melikü'l

s.66 katında müşâra'a ve murâfa'a idüb eytdi ki, Âlimi Rabbânî * Ebu Yusufe imam-ı sâni * ve Ummâni me'ânî * İmam Muhammedi Şeybânî * rahimehüllâhü kavleri üzre rücû' memnu' * ve lüzûmı vakf maktû' vü gayri medfû'dür ^{148*} ve bu kavlı müftâbihü ve ma'mûl * ve hilâfı gayri makbûldür * hâkimi şer'den lüzûmına hüküm eylemek taleb eylerem *

¹⁴⁸ Vakfiye suretinde: merfû'dür

s.67 ve bu hükmi savâb ile tarafeyne ecr u sevâb olmak dilerem didükde kadı nâfizü'l-hükmi mutarâfun-ileyh * lâzâlet-ahkâmühû vâki'aten 'alâ mâ-hüve'l-mu'avvelü¹⁴⁹ 'aleyh¹⁵⁰ * dahî tarafeynün kelâmı mütezammınu'n-nizâ'larını¹⁵¹ temâm ısgâ vü istimâ' idüb ve eimme-i 'azîmetü'l-istınâ' arasında vâki' olan mahalli hilâfa 'âlim *

¹⁴⁹ Vakfiye suretinde: hüve'l-hakku

¹⁵⁰ Vakfiye suretinde: veleyh

¹⁵¹ Vakfiye suretinde: iltizâlarnı

s.68 ve mütehakkıku'l-ittılâ' iken vakf hususunda * imâmeyn kavli vâcibü'l-ittibâ'dür diyü cânibi lüzûmı vakfı isâr * ve ilzâmı vâkıfı ihtiyâr * eyleyüb tarzı mestûr üzre sudûr bulan vakfı mesfûrun lüzûmına hükm eyledi hukmen sahîhan sarîhan kâti'an * ve kazâen şer'ıyyen mer'ıyyen sâtı'an pes min-ba'd mahalli hılâf-dan çıkub havze-i icmâ'a

s.69 dâhil olub mahkûmün-bih olmağın mu'avvelün-'aleyh¹⁵² ve ma'mûlün-bih oldı aslâ bir ferdün efrâdı ehli İslâmdan nakzu naksına¹⁵³ kudreti yokdur * ve kat'â bir şahsun eşhâsı ehli îmândan ihlâl ü ibtâlîne ruhsatı yokdur * her çend mürûrı eyyâm olsa dahî müteekkidü'l¹⁵⁴-ahkâm olur * ve her ne mikdar kûrûn a'vâm olsa

¹⁵² Vakfiye suretinde: makûlün-'aleyh

¹⁵³ Vakfiye suretinde: nakîzına

¹⁵⁴ Vakfiye suretinde: müekkidü'l-

s.70 dahî mütezâyidü'l- istihkâm olur * eyle olsa her kim ki, vahdâniyeti Rabbü'l-'âlemîne¹⁵⁵ ve vücûdı melâikei mukarrabîne ve kütübi münzelei mübeyyene-i mübeyyenetü'd-diniyye ve risâleti rusul husûsâ risâleti Seyyidü'l-mürselîne * itkân ile îmânı ve ikân ile iz'ânı ola bunun ibkâ-i usûline sa'yi belîğ * ve ibkâ-i şürûtına cehdi bî-dirîğ *

¹⁵⁵ Vakfiye suretinde: vücûdı Rabbü'l-'âlemîne

s.71 idüb ta'mir ü tesmîrine imdâdı vâfi * ve tevkîr u teksîrine is'âdı kâfi ey-
 leye tâ müstehakkı sevâbı cemîl * ve müstevcibi cezâ-i cezîl ola ve her kim ki,
 tağyîr u tebdîline kıyâm * ya ibtâl ü ta'fîline ikdâm eyleye * fekad bâe bi-ğazabin
 minAllâhi Te'âlâ * lâ-tekabbelü minhü sarfen velâ 'adlen * velâ farazan velâ nak-
 len¹⁵⁶ yekûnü yevme'l-kıyamete mescûnen * leyse lehû şefî'un

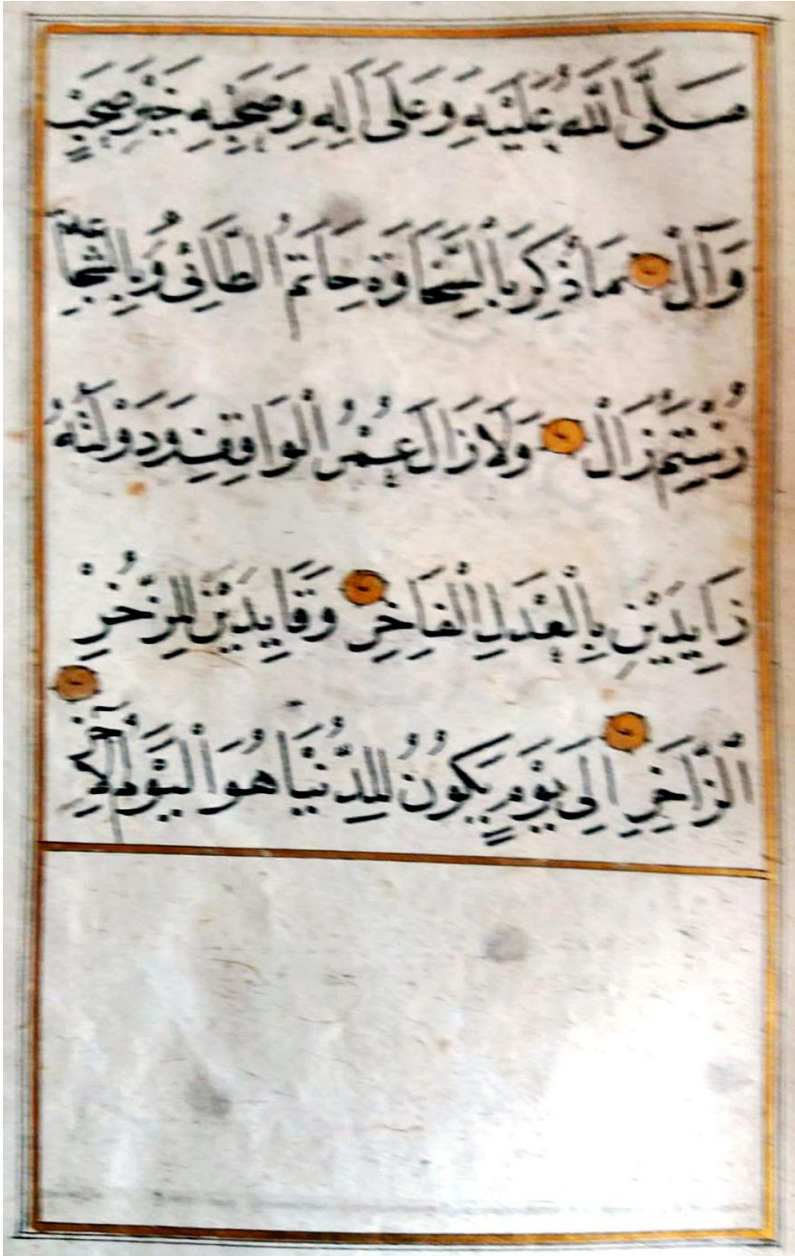
¹⁵⁶ Vakfiye suretinde: naflen

s.72 velâ mu'înün * ve 'aleyhi la'netehüllâhi¹⁵⁷ ve'l-melâiketi ve'n-nâsi ec-me'în * Femen beddelehû ba'de mâ sem'ahû fe-innemâ ismuhû 'allezîne yübed-dilüne innellâhe¹⁵⁸ semî'un 'alîm * ve ecru'l-vâkıfı 'ale'l-vâkıfı 'alâ külli hâlin * fî mâ-vakafehû min mâlihi'l-helâli * li-rızâ-i Rabbihî'l-kerîmi'l-müte'âli * ve recâ-i şefâ'atihî'n-nebiyyi'l-mifdâli *

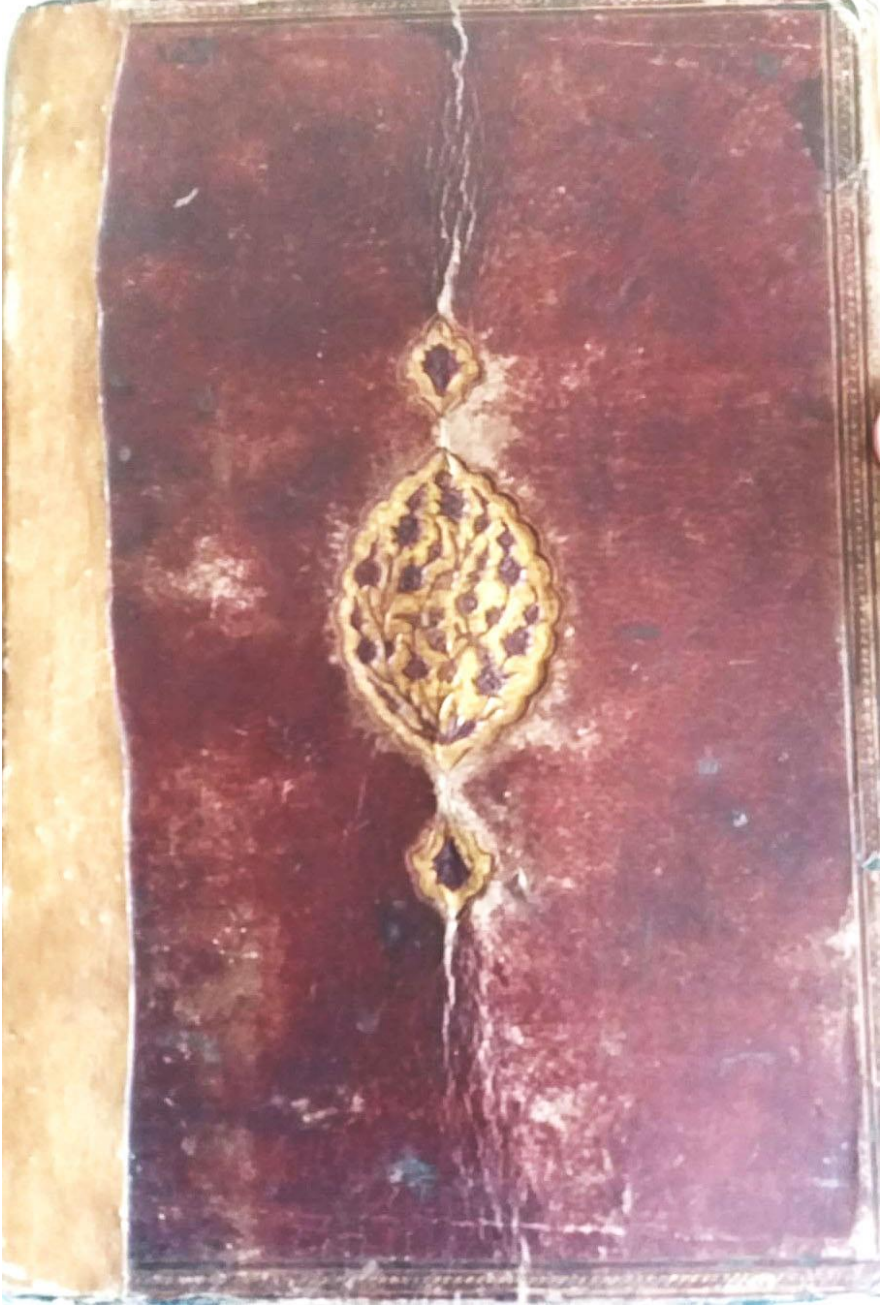
¹⁵⁷ Vakfiye suretinde: la'netüllâhi

¹⁵⁸ Vakfiye suretinde: inne

s.73 sallallâhü 'aleyhi ve 'alâ âlihî ve sahbihî hayri sahbîn ve âl * mâ-zükira bî's-sehâveti hâtemü't-tâi ve bî'ş-şecâ'ati Rüstemi Zâl * ve lâzâle 'umrû'l-vâkıfı ve devletühü zâideyni bî'l-'adlı'l-fâhiri * ve kâideyni lî'z-zuhri'z-zâhiri * ilâ yevmin yekûnü lî'd-dünya hüve'l-yevmü'l-âhiri¹⁵⁹ *

¹⁵⁹ Vakfiye suretinde: hüve yevmü'l-âhiri

s.74 Arka kapak

s.1 Kayıt, onay ve vakfiyenin üst kısmı

Vakf-ı mezburun makâm-ı evkaf muhasebesinde vakfı olmamağla şerh virildi.

Vakf-ı Zâviye-i Büyük 'Ali Baba Hoca-i Rüstem Paşa der Sivas kayd şod. Sûret-i vakfiye-i ma'mûlünbihâ muhâsebe-i evkâf müceddeden kayd şod fermûde bâ 'arz-ı Müftizâde Es-Seyyid Mehmed Enis Efendi nâib-i Kaza-i Sivas ve bâ inhâ-i Necib Efendi vekil-i müdir-i evkaf ve bâ mazbata-i meclis-i kaza-i m. ve bâ î'lâm-ı faziletlü Es-Seyyid Mehmed Necib Efendi müfettiş-i evkaf ve bâ işaret-i muktezâyı Mehmed Arif Efendi Hazreti Şeyhülislâm ve bâ telhis-i devletlü Es-Seyyid Mehmed Hasib Paşa Nâzir-ı Evkaf-ı Hümâyûn ve bâ rûûs-ı hümâyûn fî 10 Cemaziyelevvel sene 1271.(29 Ocak 1855)

Hâzihi's-sûretü'l-vakfiyetü'ş-şer'iyye mazmûnehû fî mâ faslı 'ameli ta'melü lede'l-in'idamü'l-hayl nemekahü'l-ba'd el-fakir ileyhi subhânehû şânühû Mehmed el-kadı bi-medine-i Sivas 'afâ 'anhü m.

Nekalet 'an sûretihî nemekahü'l-fakir ileyhi 'Osman el-kadı bi-medine-i Niksar 'afâ 'anhu

'Ani'l-iltimas ... 'ale'l-kırtas nemekahü ileyhi sübhânehû ve te'âlâ Arslan Mehmed el-kadı bi-medine-i Sivas el-mahmiyye ... 'afâ 'anhü

Hâzihi'l-vakfiyetü'ş-şer'iyye nekalet 'an aslıhâ bilâ zamm velâ kemm ve 'anhâ 'Abdülgaffar el-kadı bi-medine-i Sivas. Es-Seyyid El-Hac Mustafa ibn Es-Seyyid Hüseyin Hüsni 'afâ 'anhü m.

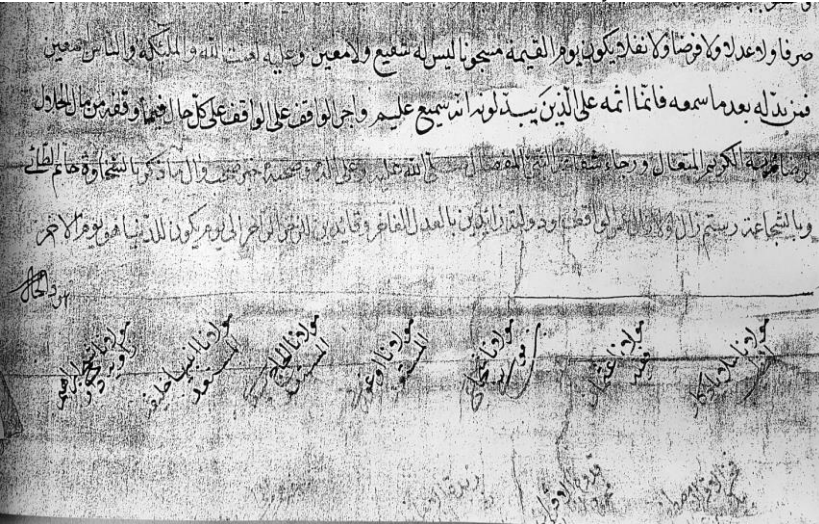
Tubbika sûretü'l-vakfiyyetü'l-mahtum Müftizâde Es-Seyyid Mehmed Enis el-müve'l-hilâfe bi-medine-i Sivas nemekahü'l-fakir ileyhi 'azze şânühû.

Mevlânâ El-Hac Seydi El-Müste'idd,
 Mevlânâ Uğurlu El-Müste'idd,
 Mevlânâ Şücâ' bin Yusuf,
 Mevlânâ 'Osman Fakih,
 Mevlânâ Monla Yadiğâr Hatib,
 Fahu'l-akrân Mustafa Beğ bin 'Alem,
 Zübdetü'l-emâsil Nasuh Ağa Ez-Za'im
 Kıdvetü'l-akrân Mahmud Ağa El-Müteferrik,
 ve gayrihüm.

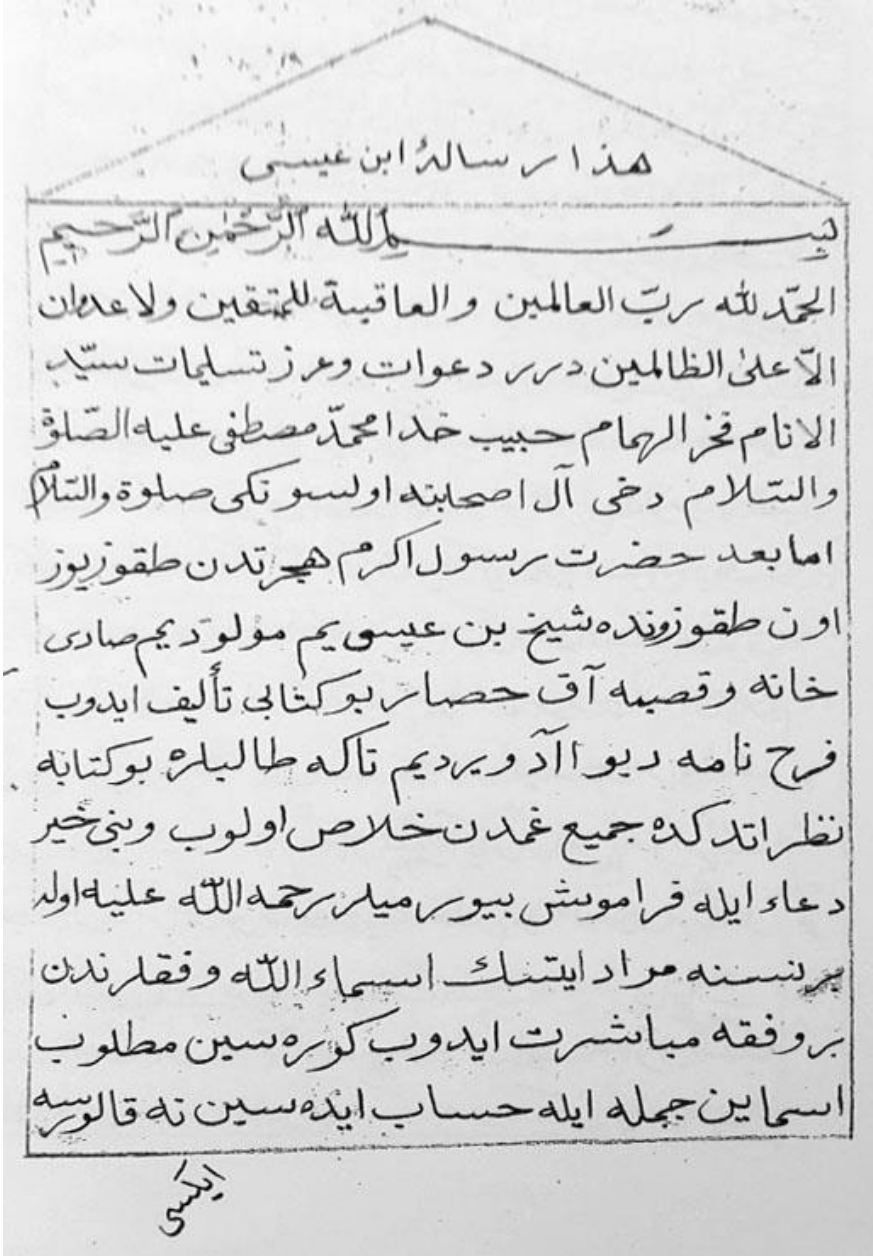
3-Ali Remzi Susamış'tan Alınan Rüstem Paşa Vakfiyesi Sureti-Baş/Onay Kısmı

4-Ali Remzi Susamış'tan Alınan Rüstem Paşa Vakfiyesi Sureti-Alt Kısmı

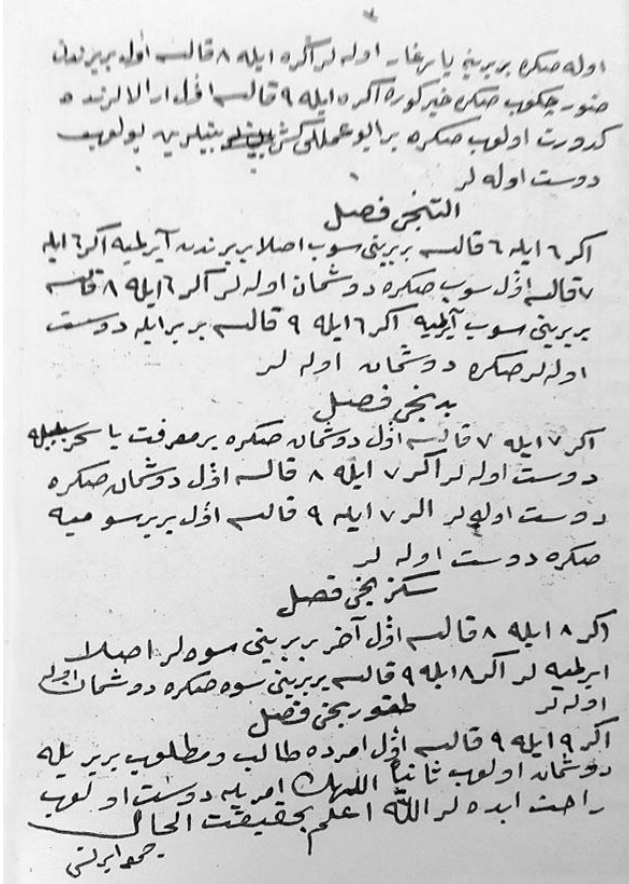

5-İbn-i İsa-Ferahnâme-İlk Sayfa

على حبّ فلان بنت فلانة فمن يعمل مثقال
 ذرّة خيراً يره وزلزلوا زلزلاً شديداً زلزلت
 وبهجت قلب و بدن وجميع جوارح فلان ابن فلان
 على حبّ فلان بنت فلانة ومن يعمل مثقاله
 ذرّة شراً يره وزلزلوا زلزلاً شديداً زلزلت
 وبهجت قلب و بدن وجميع جوارح فلان
 ابن فلان على حبّ فلان بنت فلانة الواحاً
 الواحاً العجل العجل الساعة الساعة اقسمت
 عليكم يا ملائكة هذه السورت الشريفة
 المباركة ان تقضوا حاجتي في هذه الساعة
 المباركة بحق محمد صل الله عليه وسلم
 سليماً كثيراً والحمد لله رب
 العالمين برحمتك
 يا رحمن يا رحيم
 حمين
 كتبة الفقير الحقير السيد شيخ على
 عن اولادى على باباى
 كبير

9-Ferahnâme Ekindeki Kitap-Sayfa: 3

ola sonra birbirine yârgâr olalar eğer 5 ile 8 kalsa evvel birbirinden zor çeküb sonra hayr göre eğer 5 ile 9 kalsa evvel aralarında keduret olub sonra bir eyü amelli kişi beynerin bulub dost olalar.

Altıncı Fasil

Eğer 6 ile 6 kalsa birbirini sevib asla birbirinden ayrılmaya eğer 6 ile 7 kalsa evvel sevib sonra düşman olalar eğer 6 ile 8 kalsa birbirini sevib ayrılmaya eğer 6 ile 9 kalsa birbiriyle dost olalar sonra düşman olalar.

Yedinci Fasil

Eğer 7 ile 7 kalsa evvel düşman sonra bir marifet ya sihir sebebiyle dost olalar eğer 7 ile 8 kalsa evvel düşman sonra dost olalar eğer 7 ile 9 kalsa evvel birbir(in) sevmeye sonra dost olalar.

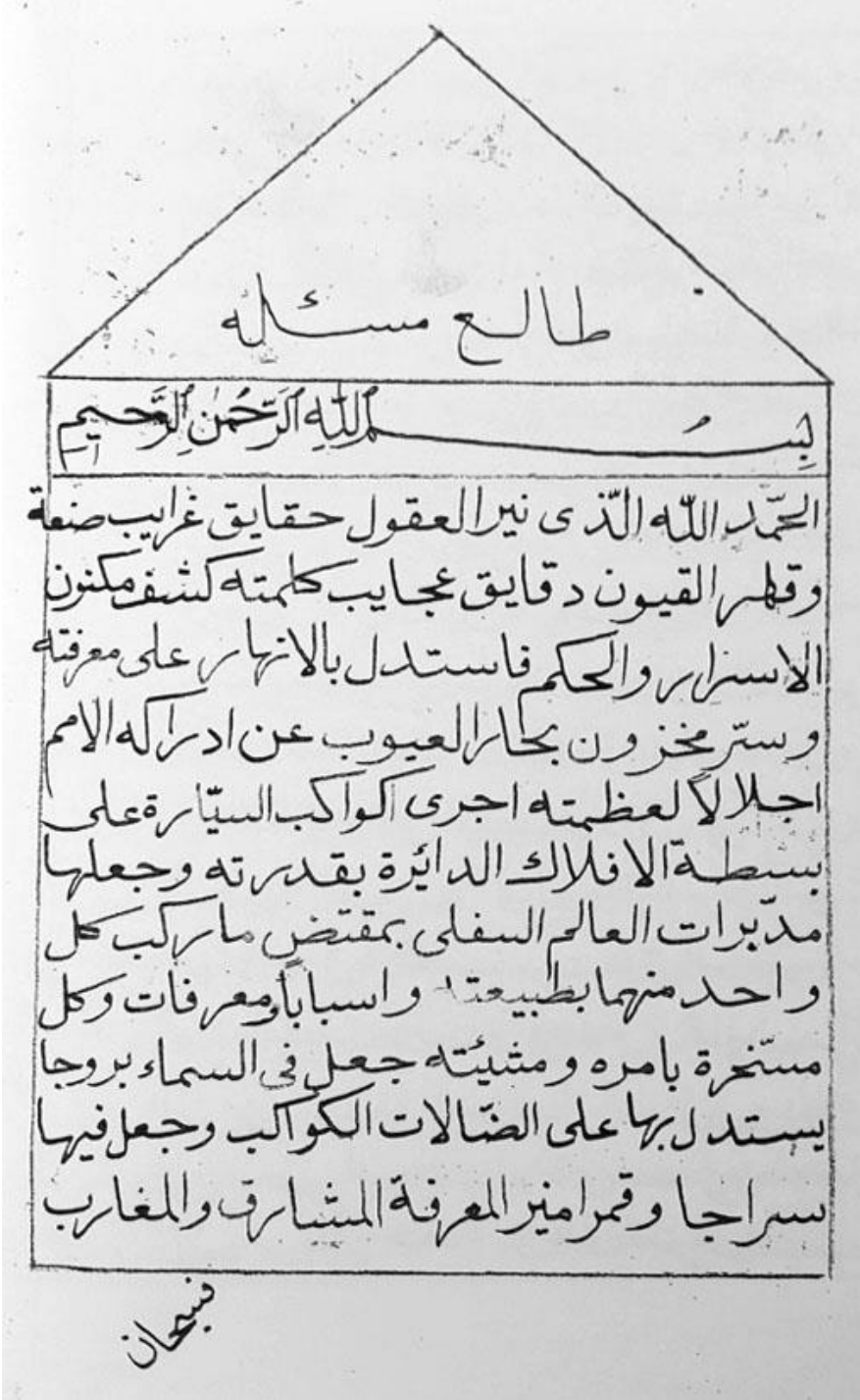
Sekizinci Fasil

Eğer 8 ile 8 kalsa evvel âhir birbirini seveler asla ayrılmayalar eğer 8 ile 9 kalsa birbirini seve sonra düşman olalar.

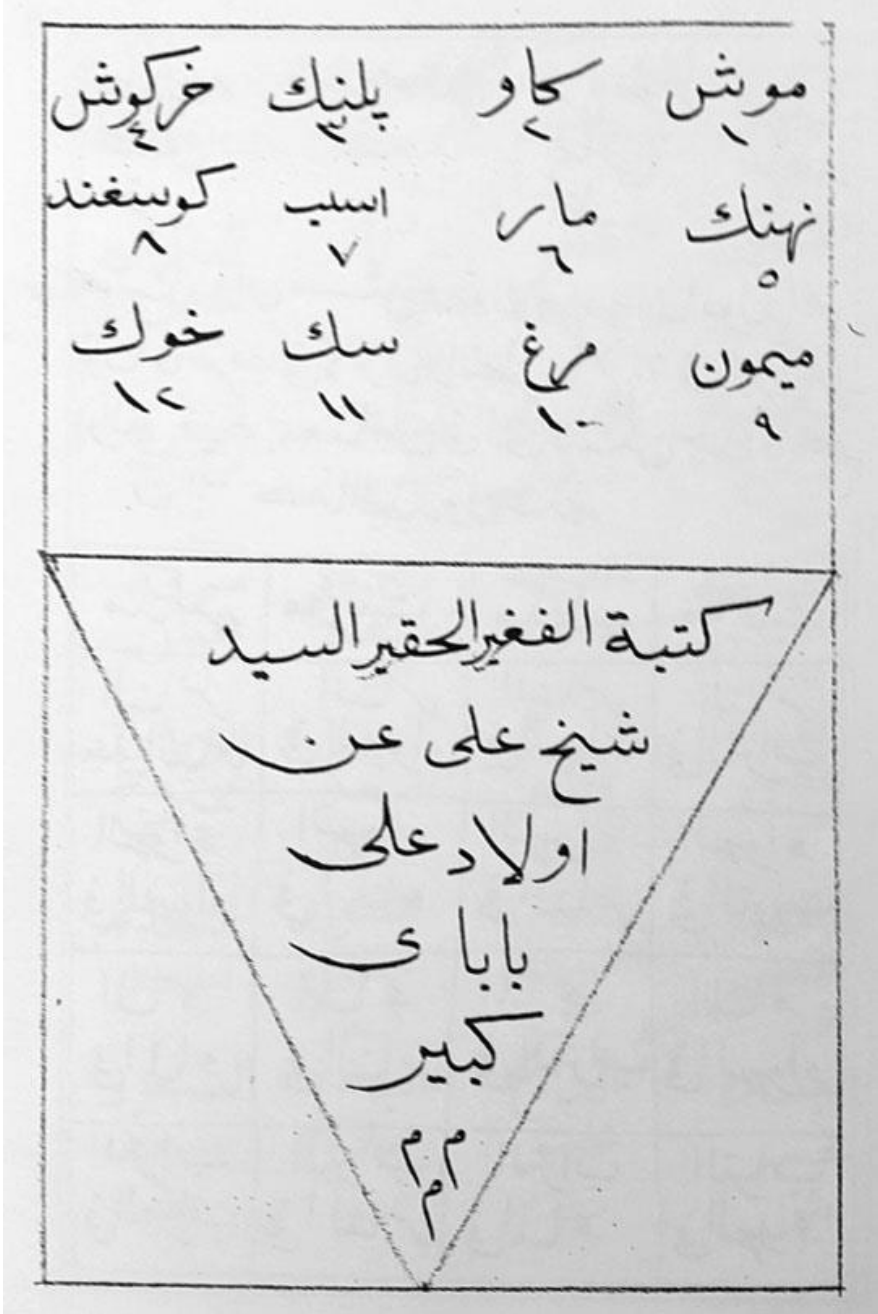
Dokuzuncu Fasil

Eğer 9 ile 9 kalsa evvel emirde talib ve matlub birbiriyle düşman olub sâniyen Allah'ın emriyle dost olub rahat ideler Allâhu A'lem bi-hakikatî'l-hal

10-Tali' Mes'ele-İlk Sayfa:

11-Tali' Mes'ele-Son Sayfa:

12-Ali Remsi Susamış-Silsilenâme-Genel Görünüm

15-Ali Remzi Susamış-Silsilenâme Serlevhanın Alt Kısmı

قديم الدين **وب** يقول العبد المذنب الفخر برقصه على بن حسن الواحدى بجر كشي مولده والطوبى لوجى
 موطنانى قد لفت الذكر الشريف وباعت وانمت خيفة الجباب العاصفة الصوفية فى زمانه ومحمد
 معاه الطرفة فى اوانه كجب التيب والسبب السبب شيخ محمد شمس الدين السبوسى مولده
 وموطننا قد نصبت شيخنا على الفخر القادر به وقد اذن له ان يقن الذكر وبأخذ العهد وبمبس كحرقه لمن خفة
 ويرببه كترية الطفل فى المهد فى طرفه شيخنا قد وسنا شيخ العالم الكمل الاولياء والانقباء القطب الربى
 والغوث العبدانى والهيك النورانى والمجرب الجانى الفان اذن الله قد فى هذا على رقت كل ولى قد حضرت **سيفى**
الشيخ عبد القادر الكيلانى الحنفى الحنفى البغدادى وقد اجرت لذلك الولد المعنوى
 كما اجازنى شيخى واستادى فبدره ووجده وهره جامع الظاهر والباطن الشيخ محمد بن احمد العصبه
 الملكى قد سنا الله به العالم وكما اجازنى سنا شيخنا الكرام من طرفى سنا نور الله صرح لهم وحصل
 مشواهم لذلك جرت لذلك الولد المعنوى بجمع ما حواه كتابى هذا من السائل الكثره من القادر به والاحية
 والنفس بنده والرافعية والجدر وسبة الشاوية والسعدية والكلونية والسهر وروية قد سنا
 باسرارهم العلية ايمن حركته وبجاه خير البرية صلى الله عليه بعد وعله لازله بلا انقطع ولا زهابة وادعى لذلك
 ولذنا المعنوى بان اراعى جميع شراط طرفة العبدية وادبرها السنية ثبنا الله وياه على سطر الكيلانية وتبنا
 وياه على سبب سبب الاولين والآخرين وجعل منظره شفا عنة ايمن قال ذلك وكسبه الفخر برقصه عادوم لنا الفخر شيخنا على
 الواحدى وقبلى

16-Ali Remzi Susamış-Silsilenâme-Son Kısım

عن حضرة سلطان العارفين أبي يزيد البسطامي قدس الله سره من طريق الباطن لأمير طريقي الظاهر لآفة الشيخ أبي يزيد
 قبل ولادة الشيخ أبي الحسن مدة مديدة قدس الله سره وشرحها الشيخ أبي يزيد البسطامي عنده حضرة سيدنا ومولانا الامام
 جعفر الصادق من طريق الباطن لآفة ولادة الشيخ بايزيد بعد وفاة جعفر الصادق رضي الله عنه بمدة مديدة وبهذا الطريقة
 الباطنية تسمى عندهم لآفة ولايسية لآفة اوليس القراني اخذ الفيض الباطن من طريق الباطن عن النبي صلى الله عليه وسلم
 وشرف وكرم ومجد وعظم **الطريقة الثمانية للشيخ أبي القاسم** من حضرة الشيخ أبي عماد المغربي قدس الله سره عن الشيخ
 أبي علي الروزبادي من حضرة أبي القاسم الجندي عن حضرة الشيخ ترمي السقطلي قدس الله سره عن حضرة الشيخ معروف الكرخي
 قدس الله سره وللشيخ معروف الكرخي طريق **الطريق الاول** عن الامام علي الرضا عن ابيه موسى الكاظم عن ابيه جعفر الصادق
 رضي الله عنهما جميع **الطريق الثمانية للشيخ معروف** عن ابي سليمان عزاد او الطائي عن ابي محمد حبيب العجمي عن سيدنا ابي الحسن
 عن امير المؤمنين علي بن ابي طالب رضي الله عنه وكرم الله وجهه عن النبي صلى الله عليه وسلم وشرف وكرم ومجد وعظم
 وكحضرة الامام جعفر الصادق رضي الله عنه طريق **الطريق الاول** عن ابيه محمد الباقر عن الامام علي زين العابدين عن ابيه الامام
 حسين الشهيد عن ابيه الامام علي بن ابي طالب كرم الله وجهه ورضي الله عنه وعنهم اجمعين عن النبي صلى الله عليه وسلم
 وشرف وكرم وعظم **الطريقة الثانية للامام جعفر الصادق** عن ابي اده القاسم بن محمد بن ابي بكر الصديق والقاسم بن محمد اخذ
 عن سيدنا سليل الفارسي عن ابي بكر الصديق رضي الله عنه وعنهم اجمعين عن النبي
 صلى الله تعالى عليه وسلم وكرم وشرف ومجد وعظم
 عن الخوف بموه الله الملك الرؤوف

17-Ali Baba'nın soyundan gelen Mehmet Tahir Ezgi ile merkezi İstanbul'da bulunan Ali Baba Türbesi'ni Koruma Yaptırma ve Yaşatma Derneği Başkanı Tahir Aslandaş'tan alınan belgeler:¹⁶⁰

Belge No 37 : M. Tahir Ezgi Belge.3

Cinsi : Tapu Senedi

Tarihi : 20 Rebiulevvel 1327 (11 Nisan 1909)

Özeti : Sivas'ta Şeyh Hüseyin Efendi'nin oğlu ve Ali Baba tekkesi şeyhi Mehmed Tahir Efendi'nin Ladik kazasına bağlı Kevekise (Kuhkise) Gevekese/Budakdere köyünden Esük? Çelebi kızı Saliha? Binti Hüseyin'den aldığı 5 dönüm-i atik tarlanın tapusu

Belge No 38 : M. Tahir Ezgi Belge.12

Cinsi : Tapu Senedi

Tarihi : 20 Rebiulevvel 1327 (11 Nisan 1909)

Özeti : Sivas'ta Şeyh Huseyin Efendi'nin oğlu ve Ali Baba tekkesi şeyhi Mehmed Tahir Efendi'nin Ladik kazasına bağlı Kevekise Gevekese/Budakdere köyünden İmamoğlu Ali bin Mehmed ve Hasan ve Aşir ve Mustafa ve Hüseyin ve Mehmed ve Ali ve Şehriban benama Satılmış'tan aldığı 2 dönüm-i atik onsekiz evlek otuzsekiz arşın-ı cedid tarlanın tapusu

Belge No 39 : M. Tahir Ezgi Belge.1

Cinsi : Tapu Senedi

Tarihi : 20 Rebiulevvel 1327 (11 Nisan 1909)

Özeti : Sivas'ta Şeyh Huseyin Efendi'nin oğlu ve Ali Baba tekkesi şeyhi Mehmed Tahir Efendi'nin Ladik kazasına bağlı Kevekise Gevekese/Budakdere köyünden Karslıoğlu Hüseyin ve Fatma binti Salih'ten aldığı 3 dönüm-i atik bir dönüm iki evlek elliyedi arşın-ı cedid tarlanın tapusu

Belge No 43 : M. Tahir Ezgi Belge.16

Cinsi : Tapu Senedi

Tarihi : 10 Nisan 1326-13 Rebiulahir 1328 (23-24 Nisan 1910)

Özeti : Şeyh Huseyin Efendi'nin oğlu ve Sivas'ta Ali Baba tekkesi şeyhi Mehmed Tahir Efendi'nin Ladik kazasına bağlı Kevekise Gevekese/Budakdere köyünden Yancıoğlu Hasan bin Halil'den aldığı 3 dönüm-i atik 2 evlek 50 arşın 90 girah-ı cedid tarlanın tapusu

Belge No 44 : M. Tahir Ezgi Belge.5

Cinsi : Tapu Senedi

Tarihi : 20 Rebiulahir 1329 (20 Nisan 1911)

Özeti : Şeyh Huseyin Efendi'nin oğlu ve Sivas'ta Ali Baba tekkesi şeyhi Mehmed Tahir Efendi'nin Ladik kazasına bağlı Kevekise Gevekese/Budakdere köyünden Sevindioğlu Veli kızı Keziban'dan aldığı 3 dönüm-i atik tarlanın tapusu

Belge No 47 : M. Tahir Ezgi Belge.4

Cinsi : Tapu Senedi

Tarihi : 12 Cemaziyelevvel 1333 (28 Mart 1915)

¹⁶⁰ Belgeler Ali Sinan Bilgili ve Selahattin Tozlu'nun bahsi geçen makalelerinden alınmıştır.

Özeti : Şeyh Hüseyin Efendi'nin oğlu ve Sivas'ta Ali Baba tekkesi şeyhi Mehmed Tahir Efendi'nin Ladik kazasına bağlı Kevekise Gevekse/Budakdere köyünden Karslıoğlu Hüseyin bin Salih'ten aldığı 6 dönüm-i atik tarlanın tapusu

18-Aile içi kavga neticesi öldürtme iddiası ile ilgili sicil kaydı:

Sivas Şer'îye Sicili 49 Numaralı Defter Sayfa:211

Mâruz-ı dâîleridir ki,

Zikri âfî mecruhun mahallinde keşf ve muayenesiçün bi'l-iltimas Sivas Mahkeme-i Şer'îyesi tarafından irsâl olunan kâtib Mustafa Efendi dâîleri medine-i Sivas mahallâtından Veled-i Diğer Sağır Ali Baba Zaviyesinde Tekyenîşin Şeyh Hasan Efendi'nin sulbî kebir oğlu Mehmed Tahir Efendi nâm mecruhun sâkin olduğu konağına varub Asakir-i Zabtiye Curnal Kâtibi Mehmed Efendi ve Zabtiye Mehmed Çavuş ve Memleket Tabibi Atanos Nabayat ve ceride-i şer'iyede mazbutü'l-esami müslimîn hâzır oldukları halde mecruh-ı mümaileyh azasını keşf ve muayene eylediklerinde sağ omuzu köprücük kemiği yanı başından bıçak ile darb ve cerh olunduğunu kâtib-i mümaileyh dâîleri hâzırûn-ı mezburûn ve tabib-i merkum ile ma'an bade'l-muayene ve'l-müşahede mecruh-ı mümaileyh Mehmed Tahir Efendi cevabında Kebir Ali Baba Zâviyesinde Tekyenîşin Şeyh Mustafa Efendi'nin bizimle adâvet-i kadîmesi olduğuna binâen ücretle hizmetkârı bulunan Koçkiri Kazası nevahisinden Sivaslı Nahiyesi kurâsından Ütük Karyesi ahalisinden gâib-i anî'l-beled Mustafa nam kimesneyi iğfal ve tahrik ederek ben zaviye-i mezkure civarında Su oğbunu (?) başında durur iken gâib-i merkum Mustafa fuzuli ve bi-gayr-i hak yedinde bulunan bel bıçağını işbu muayene olunan sağ omuzumun köprücük kemiği yanı başından darb ve cerh etmekle cârihim merkum Mustafa'dır deyu takrir eylediğini kâtib-i mümaileyh dâîleri mahallinde ketb ve tahrir ve maan mebus-ı ümenâ-i şer'e gelüb alâ-vukû' inhâ ve takrir eylediği bi'l-iltimas huzur-ı âlîlerine i'lâm olundu. El-emru li-men lehü'l-emr.

Fî'l-yevmi'l-hâmis ve'l-ısrîn min Şabanî'l-Muazzam li-sene tis'in ve mieteyn ve elf: 25 Şaban sene 1290 / 18 Ekim 1873.

Sivas Şer'îye Sicili 49 Numaralı Defter Sayfa:251

Ali Baba Şeyhi Mehmed Tahir Efendi'nin vereselerinin isbat-ı veraset derkenardır.

Derûn-ı istid'â ve bâlâda muharrer muhasebe-i vilâyetin ilâmunda muharrer derun-ı Sivas'da defin-hak-ı ıtrnak olan Veled-i Diğer Ali Baba hazretleri vakf-ı şerifinin nısf hisse tevliyet cihetine bâ-berat-ı şerif-i âlîşân mutasarrıf olan Mehmed Tahir Efendi ibn-i Eş-Şeyh Hasan Efendi güzerân iden Binikiyüzdoksan sene Şabanü'l-Muazzamın Yirmiüçü(beşi?) tarihiyle cerihan vefat eylediği ve müteveffa-yı mümaileyhin veraseti validesi Nefise Hatun ve li-ebeveyn kız karındaşı Saniye Hatun ve li-ebeveyn emmisi Eş-Şeyh Hüseyin Efendi'ye münhasıra olduğu ceride-i şer'iyede mazbutü'l-esami şahidin-imuaddelîn şehadetleriyle ber-nehc-i şer'î sâbit ol babda emr ü fermân hazreti men-lehü'l-emrindir.

Fî 19 Muharrem sene 1291 / 8 Mart 1874

XVII. YÜZYILDA SİVAS'TA KURULAN VAKIFLARA GENEL BİR BAKIŞ Overview of Vaqfs Established In Sivas In The XVII. Century

Mevlüt Dede*

ÖZET

Tarihte ilk kez XI. yüzyılda Müslüman Türklerin idaresine giren Sivas şehri, 1398'de Sultan I. Bayezid devrinde Osmanlı Devleti'nin hakimiyetine girmiştir. Bundan önce de yaklaşık üç yüzyıl Müslümanların ve çoğunluklar Türklerin idaresinde olmuştur. Vakıflar, XII. yüzyıldan itibaren Sivas'ta kurulmaya başlanmıştır. Kurulan bu vakıflar Osmanlı Devleti'nde de faaliyetlerine devam etmişler ve Osmanlı döneminde bunlara yenileri eklenmiştir. Bu çalışma özellikle Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtlar Arşivi'nden temin edilen vakfiyeler ışığında yapılmıştır. Bu vakfiyeler XVII. yüzyılda Sivas şehrinin merkezinde kurulmuş olan vakıflara aittir. Sosyal bir müessese olan vakıflar XVII. yüzyılda da faaliyetlerine devam etmiş ve yine bu yüzyılda yeni vakıflar da kurulmuştur. Asrın başlarından son çeyreğine kadar altı adet vakıf kurulmuş ve sonrasında da varlıklarını sürdürmüşlerdir. İnsanların özellikle hayır amaçlı kurdukları vakıflar, sosyal hayatın canlanması ve daha öncesinde var olan vakıfların desteklenmesini sağlamıştır. Dolayısıyla halef-selef ilişkisi içerisinde geçmişte kurulan vakıfların varlıklarını devam ettirmeleri için vakıflar kurulmuş ve akar yani gelir olarak çeşitli gayrimenkuller bağışlanmıştır. Bu dönemdeki vakıflar daha sonra da faaliyetlerini devam ettirmişler ve Sivas'ta yaşayan tebanın sosyal ve ekonomik hayatına türlü katkılarda bulunmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: Sivas, Vakıf, XVII. yüzyıl

ABSTRACT

For the first time in history XI. Century, the city of Sivas under the administration of the Muslim Turks, Sultan Bayezid I entered the rule of the Ottoman Empire in 1398. Before that, the Muslims and the majority of the Turks had ruled

* Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

for nearly three centuries. Vaqfs, XII. cantury has been established in Sivas. These vaqfs continued their activities in the Ottoman Empire and new ones were added to them during the Ottoman period. In particular, this study was conducted in line with the vaqfs obtained from the General Directorate of Vaqfs' Vaqfs Records Archive. These vaqfs are XVII. century belongs to the vaqfs established in the center of Sivas. Vaqfs that are a social institution XVII. century, and also new vaqfs were established in this century. Six vaqfs were established from the beginning of the century to the last quarter, and then they continued to exist. Foundations that people established especially for charity provided the revival of social life and support of the foundations that existed before. Therefore, foundations were established in order to maintain the existence of foundations established in the successor-predecessor relationship, and various real estates were donated as flows. The foundations in this period continued their activities and contributed to the social and economic life of the subject living in Sivas.

Keywords: *Sivas, Vaqf, XVII. Century*

GİRİŞ

Sivas'ta XVII yüzyılda kurulmuş olan vakıfların mahiyetini anlatmak için öncelikle şehrin tarihine kısaca göz atmak gerekecektir. Öncesinde daha çok Hıristiyan Ermenilerin ağırlıkta yaşadığı bir şehir olan Sivas'ın, Türklerin idaresine geçmesiyle birlikte zamanla bir Türk-İslam şehrine dönüştüğü görülmektedir. Şehir adına bir dönüm noktası diyebileceğimiz bu tarihsel süreci İslam öncesi ve sonrası diye daha net bir şekilde ayırmak, ancak İslam öncesi ve sonrası dönemi bilmekle mümkün olacaktır. Yine İslam sonrası dönemin içerisinde Osmanlı idaresinin ne anlam ifade ettiği ve Osmanlı döneminin içerisinde de XVII. asrın şehir adına ne anlama geldiğini ortaya koyabilmek için bu yüzyılda genelde Osmanlı'yı özelde de Sivas'ı etkileyen olumlu/olumsuz siyasi, sosyolojik olayları bilmek ehemmiyetli bir mevzu gibi görünmektedir.

Urfalı Matheus'un seyahatnamesine göre Türklerin Sivas'a ilk gelişleri, 1059'da Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey dönemindeki Anadolu akınları sırasında. Ancak bu tanışıklık uzun sürmemiş ve Mateos'un kendi ifadesiyle "Müslüman askerleri sekiz gün kaldıktan sonra..." yanlarına aldıkları esirlerle dönmüşlerdir.¹ O dönem itibarıyla Ermeni prenslerinin idare-

* *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü*

¹ Mateos seyahatnamesinde 1059 yılında Samukh, Amurkafr ve Kicacici adlı Selçuklu komutanları tarafından Sivas'ın yağmalandığından bahseder. Bu ibareden hareketle bazı eserlerde şehrin 'Samuk Bey' tarafından ilk defa ele geçirildiğine dair bilgiler olsa da, ta-

si altında olan şehrin tam olarak hangi tarihte Türklerin eline geçtiği hakkında bir netlik yoktur. Bazı çalışmalarda şehrin, 1071 yılında gerçekleşen Malazgirt Savaşı'nın hemen ardından Türklerin idaresine girdiği söylene de ortaya farklı tarihler atılmaktadır.² Ancak bütün bu çalışmaların belki de çoğunlukla birbiriyle örtüştüğü husus; Sivas'ın, Selçuklu'ya bağlı beylerden olan Melik Danişmend Ahmed Gazi tarafından Bizans'ın elinden alındığıdır. Ve bu dönem XI. asrın son çeyreğine tekabül etmektedir. Ardından şehir Danişmend Gazi'nin kurduğu beyliğin başkenti olmuştur.³ Bu dönemden itibaren yaklaşık bir buçuk yüzyıl Müslüman Türklerin idaresinde kalan Sivas, 1243 yılında Selçuklu Devleti'nin Moğollar'a yenilmesinin ardından üç gün boyunca yağmalanan şehir İlhanlılar tarafından idare edilmeye başlanmıştır.⁴

Sivas şehrinin diğer Türk-İslam şehirlerinde olduğu gibi imar ve iskani vakıf eserleri sayesinde olmuştur. VII. yüzyılda Müslümanlarla, XI. yüzyılda ise Müslüman Türklerle ilk kez tanışan şehrin, Danişmendliler döneminde başlayan İslamlaşma sürecinin sırasıyla Selçuklular, İlhanlılar, Eretnalılar, Kadı Burhaneddin Devleti ve Osmanlılarla devam ettiği görülmektedir. Belirli dönemlerde şehrin idaresini elinde bulunduran bu devletlerden günümüze kalan en önemli medeniyet emareleri ise vakıf eserleridir. Başta şehrin simgesi olan Ulu Camii(1197) olmak üzere, birbirine çok yakın yerlerde bulunan ve modern tabir ile adeta bir üniversite yerleşkesi diyebileceğimiz Şifaiye Medresesi(1217), Çifte Minareli Medrese(1271), Buruciye Medresesi(1271) ve bunlardan biraz uzakta bulunan Gök Medrese(1271) Sivas'ı tam anlamıyla bir medeniyet şehri haline getirmiştir.⁵ Bahsi geçen medreselerin ortasında kalan ve XVI. yüzyılda inşa edilen Kale Camii'nin de eklenmesiyle şehirde tam bir medeniyet mozai-

rihte o dönem itibarıyla böyle bir kişinin olmadığını görmekteyiz. Dolayısıyla isimleri zikredilen bu üç komutandan Samukh Bey'in Saltuk Bey, Amurkafr'ın Artuk Bey olduğu düşünülebilir. Kıcacı'nın telafuz olarak diğerleri kadar benzemese de Danişmend Gazi olma ihtimali de şehrin, sonrasında kendisi tarafından idare edilmesinden hareketle düşünülebilir. Bkz; *Urfalı Mateos Seyahatnamesi (952-1136) ve Papaz Grrigori'nin Zeyli (1136-1162)*, Çev.: Hrant D. Andreasyan, TTK Basımevi, Ankara, 2000, s.110-111.

² Şehrin Türklerin idaresine geçtiği yıllarla ilgili net bir tarihin verilemeyeceğini iddia edenler olduğu gibi, 1071, 1081, 1084/1085 gibi tarihler ortaya atılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz; Rıdvan Nafiz, İsmail Hakkı, *Sivas Şehri*, İstanbul, H.1346-M.1928, s.16-17; Osman Turan, "Selçuklular Zamanında Sivas Şehri", *AÜDTCF Dergisi*, C. 9, S. 4, Ankara, 1954, s.448; Besim Darkot, "Sivas", *MEBİA*, C.10, Eskişehir, 1997, s.571; Ömer Demirel, "Sivas", *TDVİA*, C.37, İstanbul, 2009, s.278; Adnan Mahiroğulları, *Bozkırdaki Çekirdek Sivas*, Sivas, 2018.

³ Rıdvan Nafiz, İsmail Hakkı, *A.g.e.*, s. 16-17.

⁴ Rıdvan Nafiz, İsmail Hakkı, *A.g.e.*, s. 50-51.

⁵ N. Nurhan Bilget, "Sivas (Mimari)", *TDVİA*, C. 37, İstanbul, 2009, s. 282-283.

ğinin ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Çünkü Ulu Cami ve Şifaiye Medresesi ve Gök Medrese Selçuklular tarafından yapılırken, Çifte Minareli Medrese ve banisinin isminden de anlaşılacağı üzere Buruciye Medresesi de İlhanlılar tarafından yapılmıştır. Aynı yılda şehirde hem Selçuklu hem de İlhanlılar tarafından vakıf eserlerinin inşa edilmesi ise ayrıca dikkat çeken bir husustur. Burada da iki devleti birleştiren ortak noktanın, eğitim amaçlı eserlerinin ortaya çıkması hem devletlerin eğitime verdiği ehemmiyeti gösterirken, vakıf müessesesinin ne derece önemli olduğunu da net bir şekilde gün yüzüne sermektedir. İşte tam da bu bilgilerden hareketle şehrin Osmanlıların idaresine geçmesinden sonra vakıf kurumunun Osmanlı idaresindeki Sivas'ta da bu etkisini devam ettirip ettirmediği gibi önemli bir soru karşımıza çıkmaktadır. Bu soruya da daha net cevap verebilmek için öncelikle şehrin Osmanlı idaresine ne zaman ve ne şartlarla geçtiğini bilmek gerekecektir.

1398'de Sultan I. Bayezid döneminde şehrin kendi isteğiyle Osmanlı Devleti'nin idaresi altına girdiği görülmektedir. 1243 yılında Selçuklular ile İlhanlılar arasında yaşanan ve Selçuklular'ın yenilmesiyle sonuçlanan Köseadağ Savaşı'nın ardından şehirde yaşanan kötü olaylar, aradan geçen bir buçuk yüzyılın ardından tekrar yaşanmasın düşüncesiyle olacak ki, şehir Osmanlı idaresini Timur Devleti'nin idaresine tercih etmiştir diyebiliriz. Ancak şehir vermiş olduğu bu kararla belki de istemeden de olsa makus talihini tekrar yaşayacak ve Ankara Savaşı öncesi kaynaklar Timur'un zulmünü yazacaktır.⁶

Elbetteki Sivas'ın tarihiyle ilgili yapılmış birçok çalışma bulunmaktadır. Burada bunların tekrar edilmesindeki amaç; XVII. yüzyılda Sivas'ta kurulmuş olan vakıfların tarihsel ve medeni anlamda bir bütünün parçası olduğunu ifade etmeye çalışmaktır. Çünkü Osmanlı döneminde Sivas'ta kurulan vakıfların bazıları kendisinden önceki süreçte şehrin tabii olduğu başta Selçuklular olmak üzere diğer devletlerin kurmuş oldukları vakıfların devamı niteliğindedir. Bu devamlılığın somut emareleri ise ileride örneklerle verilecektir.

XVII. asra gelinceye kadar Osmanlı döneminde Sivas'ta çok sayıda vakfın bulunduğu görülmektedir. Daha öncede belirtildiği gibi bunların bazıları Osmanlı'dan önce kurulmuş ve Osmanlı Sivas'ında da devam etmiştir. Bazıları ise Osmanlı döneminde kurulmuştur. Ancak daha önce yapılan bazı araştırmalardan hareketle Osmanlı döneminde Sivas'ta kuru-

⁶ Turan, "A.g.m.", s.455-456; Darkot, "A.g.m.", s. 572.

lan vakıflarla ilgili genel olarak bazı sayısal yada özel bilgiler vermiş olsa da bunların özellikle ne zaman kurulduğunu tespit etmek mümkün olmamıştır. Çünkü tespit edilen her vakfın vakfiyesine ulaşamamıştır. Zaten bu çalışmanın amacı da sayısal yada istatistiki bilgi vermek değildir. Bu çalışma; İslam devletlerinin genelinde önemli bir müessese olan vakıf kurumunun Osmanlı idaresinde Sivas'ta ve özellikle XVII. yüzyılda sosyolojik ve tarihsel olarak nasıl bir devamlılığı ifade ettiğini örnekleriyle ortaya koymaya çalışacaktır.

Bu çalışmada XVII. Yüzyılda Sivas merkezde kurulmuş olan vakıflar ele alınmıştır. Sivas'a bağlı diğer yerleşim birimlerini de bildirimizin içerisine alacak olursak elbette siz de takdir edersiniz ki bunu kısa sürede anlatmak mümkün olmayacaktır. O nedenle sadece bu yüzyılda Sivas merkezde kurulmuş olan vakıfların daha çok sosyal bir değerlendirmesi yapılacaktır.

Elimizde bu yüzyılda kurulduğu tespit edilen altı adet vakıf bulunmaktadır. Bunların ilki H. 13 Safer 1018-M. 1609 yılına tekabül eden Ahmed Ağa bin Ali Efendi Vakfı'dır.⁷ Ahmed Ağa tarafından kurulan bu vakıf hayri bir vakıftır. Ahmed Ağa'nın ilerleyen süreçte yani daha sonra kızıyla birlikte tekrar bir vakıf kurduğunu görmekteyiz. H. 1029-M. 1620 yılında kurulan bu vakfın ise yarı hayri olduğunu görmekteyiz.⁸ Osmanlı'da başta hanım sultanlar olmak üzere üstten başlayarak tebaya kadar sırayet eden kadınların kurduğu yada katkıda bulunduğu vakıflara bu vakfı da örnek gösterebiliriz. Çünkü Ahmed Ağa'nın bu vakfı kızı Hurşide Hatun'la birlikte kurduğu görülmektedir. Bu malumattan hareketle merkezde olduğu gibi taşrada da kadınların sosyal hayatın içerisinde olduğunu ve vakıf gibi Osmanlı'nın önemli bir hayır kurumunun bünyesinde faal olarak faaliyet gösterdiklerini söyleyemek pekde yanlış olmayacaktır. Vakfın tevliyeti Elhac Ahmed Ağa'nın kendisinde olup Ahmed Ağa'nın hayrat olarak meskun olduğu Ganem Mahallesi'ne bir cami ve caminin hemen yanına bir mektep inşa ettirdiği ve akar olarak da Hafik'e bağlı Ağu köyündeki mülkünün yarısını vakfettiğini görüyoruz. Akardan elde edilen gelirden vakfın mütevellisine yani kendisine 9 kile, camide görevli müezzine 6 kile maaş verilmesine karar verilmiş ve arta kalan gelir olursa önce cami ve mektebin ihtiyaçlarının karşılanmasına, kalan meblağ olursa müteveli olan kendisine verilmesine karar verilmiştir. Ahmed Ağa'nın

⁷ VGM, 581-2/286/288.

⁸ VGM, 581-2/287/289.

kızı Hurşide Hatun da Sivas'a bağlı Korkdam? Köyü'ndeki mülkünün yarısından elde edilen geliri vakfa akar yani gelir olarak bağışlamış ve elde edilen gelirden mütevelliyeye 6, müezzine 3 kile hınta verilmesi kararlaştırılmıştır. Tevliyet oğul ve kardeş Abdülvehhab ağaya geçecek, soy kesilirse Medine fukaralarına gönderilecektir.⁹ Neslin kesilmesi durumunda vakıfdan elde edilecek gelirlerin kutsal topraklardan Medine'ye oradaki fakirlerin ihtiyacını karşılamak üzere gönderilecek olması da Osmanlı'nın genelinde olduğu gibi Sivas'ta da Müslümanların kutsal topraklara olan manevi hassasiyetini göstermek açısından önemli bir malumat olduğu söylenebilir.

Sivas'ta bu yüzyılda kurulan başka bir vakıf da Ali Baba bin Ahi Mehmed Bey vakfıdır. Daha sonra vâkıfın Küçük Ali Baba olarak da adlandırılacağı vakıf; H. 1048-M. 1638 tarihinde kurulmuştur ve yarı hayri bir vakıf özelliği göstermektedir.¹⁰ Yani bir yandan kurulan vakıf bünyesinde hayır işlenirken, bir yandan da vâkıfın yani vakfı kuran kişinin kendisini ve kendisinden sonra gelecek olan neslinin devamını iktisadi güvence altına alması söz konusudur. Esasında bu vakfın da bir devamlılığın sonucu olduğunu söyleyebiliriz. Saim Savaş tarafından yapılan bir çalışmaya göre XV. asrın sonları ile XVI. asrın ortaları arasında yaşadığı tahmin edilen Ali Baba'nın yine 1530'lu yıllarda faaliyette olan ve kendi adını taşıyan bir zaviyesi bulunmaktadır.¹¹ Ali baba bin Ahi Mehmed Bey vakfı da vakfiyeden de anlaşılacağı üzere Alibaba'nın "evladı kiramından" yani soyundan gelen Ali Baba bin Ahi Mehmed bey tarafından kurulmuştur. Yani kendisinden yaklaşık olarak bir yüzyıl önce yaşamış olan dedesi Büyük Ali Baba'nın kurduğu Alibaba Zaviyesi'nin ihyası için bir vakıf kurmuştur. Birbirine yakın ama geniş bir alana yayıldığını söyleyebileceğimiz bir bölgedeki farklı köylerde ve yerleşim yerlerinde bulunan sahibi olduğu çeşitli gayrimenkulleri de akar olarak kurduğu bu vakfa bağışlamıştır.¹²

Bu vakıfta dikkat çeken başka bir husus da vakfiyede geçen şahitlerdir. Şahitlerin şehrin önde gelen alim ve devlet adamları olduğu görülmektedir. Biri Tokat kadısı, diğeri müftüsü ve biride müderris olmak üzere

⁹ Gösterilen Yer.

¹⁰ VGM, 2141-0, 42, 40.

¹¹ Saim Savaş, "Sivas'ta Büyük ve Küçük Alibaba Zaviyeleri", *Vakıflar Dergisi*, S.21, İstanbul, 1990, s.133-150.

¹² VGM, 617, 167, 86.

re şehrin önde gelenleri bu vakfa şahitlik etmiştir.¹³ Buda kadim bir zaviye olan Alibaba Zaviyesi'ne ait bir vakıf olmasından kaynaklandığını bize düşündürülebilir. Yani vakıf ve vâkıfın özelliğine göre vakfın kuruluşuna şahitlik eden kişilerin mahiyeti de değişmektedir diyebiliriz.

Ali baba bin Ahi Mehmed Bey'in kurdu vakıfıdan yaklaşık 30 yıl sonra yani H. 1080-M. 1669¹⁴ yılında kurulduğunu görmekteyiz. Bu vakıf da Eş-şeyh Müeyyedüddin Efendi bin Şemseddin Efendi tarafından kurulmuş olup, bu vakfında hayri bir vakıf olarak kurulmuştur.¹⁵ Bu vakfın kurucusu olan Müeyyedüddin Efendi'nin, Şemseddin Ahmed b. Muhammed yani bilinen adıyla Şemseddin Sivasî'nin soyundan geldiğini görmekteyiz.¹⁶ Müeyyedüddin Efendi de Küçük Ali Baba gibi dedesinin kurmuş olduğu zaviyenin desteklenmesi amacıyla bir vakıf kurmuştur.

Hicri 1090-Miladi 1679'da Abdurrahman Efendi bin Mustafa adına bir yarı hayri vakıf kurmuş olup, vakfiyeden anlaşıldığı üzere Abdurrahman Efendi'nin 'seyyid ve şeyh' unvanlarına sahip olduğunu görmekteyiz. Yalnız bu vakfiyenin vakfı daha önceden kurmuş olan Abdurrahman Efendi'nin vefatından sonra kayda alındığı görülmektedir. Cami Kebir mahallesi'nde yani Ulu Cami civarında maskun olan Abdurrahman Efendi'nin ölümünden sonra oğlu Mustafa Efendi mahallesinde oturan komşularında üç kişi ve Medrese Mahallesi'nde oturan bir kişiyi şahit göstermiştir. Bu şahitliğe göre babasının sahip olduğu 800 akçe ile oğlu Esseyyid eşşeyh Mustafa Efendi'nin Köhne Civan mahallesi'nde bir han yaptırdığını anlıyoruz. Ayrıca bu hanın inşa edildiği arsanın Koca Şerin isimli bir Nasrani yani bir Gayrimüslim Hıristiyandan satın alındığı da belirtilmektedir ki bu bilgiden hareketle de Sivas'ta Müslümanlarla gayrimüslimlerin arasında gerçekleşen alım-satım olayını yani iktisadi ilişkileri görebilmekteyiz. Hanın gelirlerinden 500 akçe vakfın mütevellisi olan büyük oğlu Mustafa'ya, 250 akçede küçük oğlu Esseyyid Abdullah Çelebi'ye verilecektir. Bunun dışında arta kalan meblağ ile 1.5 akçe yevmiye ile iki cüzhan görevlendirilmiştir. Özel dini günlerde de Cami Kebir'de yani Ulucami'de fakire fukaraya çeşitli ikramlar yapılacaktır. Yine camide

¹³ VGM, 617, 167, 86.

¹⁴ Bu vakfın kuruluş tarihi ile ilgili Ömer Demirel, 1669'un dışında farklı kaynaklara dayanarak 1650 ve 1700 tarihlerini de vermiş ve 1650 yılının doğru olma ihtimalinin yüksel olduğunu ifade etmiştir. Bkz; Ömer Demirel, *Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, TTK Yayınevi, Ankara 2000, s.121.

¹⁵ VGM, 617, 167, 86.

¹⁶ Demirel, *A.g.e.*, s. 63,121.

görevli kayyıma yıllık 20 akçe, iki müezzininde her birine 120 şer akçe, imamı saniye de senede 10 guruş verilecektir. Hanın içerisine de bir çeşme yapılmasını isteyen Abdurrahman Efendi meremmetçiye de emeğınne göre bir miktar ücret verilmesini istemiş ancak net bir rakam vermemiştir. Hanın ihtiyaçları ve tadilatının da gelirlerden karşılanacağı ifade edilmektedir. Bütün bunlardan geriye bir meblağın kalması durumunda ise bu meblağın oğullarına verileceği ibaresini de vakfiyede görmekteyiz.¹⁷

H. 1092-M. 1681 tarihinde kurulan Ahmed Bey b. Ömer Ağa vakfının ise Ulu Cami'nin ihyası için kurulduğunu söyleyebiliriz. Vâkıfın Esseyyid Mustafa Efendi isimli birinden 507 kuruşa satın aldığı bahçeyi akar olarak bağışladığı görülmektedir. Burada da Osmanlı'da farklı yerlerde de görülen bir vakfın başka bir vakfın ihyası için kurulması örneğini görmekteyiz.¹⁸

Sonuç olarak; birçok çalışmada kendisinden bir vakıf devleti olarak bahsedilen Osmanlı Devleti'nin şehrin idaresini ele aldığı XIV. asrın sonları ve XV. asrın başlarından itibaren, öncelikli olarak Osmanlı hakimiyeti evvelinde kurulmuş olan vakıfları devam ettirdiği söylenebilir. Varolan vakıfların yanında ihtiyaca göre yeni vakıfların da kurulduğu Sivas'ta, XVII. asra gelinirken hatırı sayılır bir vakfın mevcudiyeti görülmektedir. XVII. yüzyılda Sivas Merkez'de kurulan vakıfların hayri ve yarı hayri vakıflar olmasının yanında, daha çok var olan vakıfların desteklenmesine yönelik olduğunu da söyleyebiliriz. Gündelik hayatın içerisinde ve insanın merkezde tutulduğu sosyal bir müessese olan vakıfların bu yüzyılda da bir bütünün parçası olarak geçmişten gelen sürekliliği devam ettirdiğini görmekteyiz. Kadınları sosyal hayatın içerisinde tutan, Müslümanlarla Gayrimüslimlerin ticaretini ortaya çıkaran bir delil olarak görebileceğimiz XVII. yüzyıl Sivas vakıfları, vakfın hayır kurumu olmasının yanında aynı zamanda bir aile geleneği yada sorumluluğu olarak görülebileceğini de bize göstermektedir. Tespit edilen vakıfların daha çok küçük vakıflar olması ve sayısının az olması belki çalışmanın olumsuz tarafları olarak görülebilir. Bu dönemde yaşanan ve Sivas'ta tebayı derinden etkileyen Celali isyanlarının vakıfların kuruluşu ve işleyişiyle ilgili ne gibi bir olumsuz etkisinin olduğu ise ancak ayrı bir çalışma konusu olabilir. Lakin Sivas'ta XVII. yüzyılda kurulan az sayıda vakfın daha sonra da varlıklarını devam ettirdikleri kayıtlarla sabittir.

¹⁷ VGM, 616, 157, 77.

¹⁸ VGM, 1760, 312, 228.

KAYNAKLAR

- VGM, 616, 157, 77.
- VGM, 1760, 312, 228.
- VGM, 581-2/286/288.
- VGM, 581-2/287/289.
- VGM, 2141-0, 42, 40.
- VGM, 617, 167, 86.
- Urfalı Mateos Seyahatnamesi (952-1136) ve Papaz Grrigori'nin Zeyli (1136-1162),(Çev.: Hrant D. Andreasyan), TTK Yayınevi, Ankara, 2000.
- Rıdvan Nafiz, İsmail Hakkı, Sivas Şehri, İstanbul, H.1346-M.1928.
- Bilget, N. Nurhan, "Sivas(Mimari)", TDVİA, C. 37, İstanbul, 2009, s. 282-284.
- Darkot, Besim, "Sivas", MEBİA, C.10, Eskişehir, 1997, s. 569-577.
- Demirel, Ömer Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü, TTK Yayınevi, Ankara, 2000.
- Demirel, Ömer, "Sivas", TDVİA, C.37, İstanbul, 2009, s. 278-282.
- Mahiroğulları, Adnan, Bozkırdaki Çekirdek Sivas, Sivas, 2018.
- Turan, Osman, "Selçuklular Zamanında Sivas Şehri", AÜDTCF Dergisi, C. 9, S. 4, Ankara, 1954, s.447-457.
- Savaş,Saim, "Sivas'ta Büyük ve Küçük Alibaba Zaviyeleri", Vakıflar Dergisi, S. 21, İstanbul, 1990, s. 133-150.

SİVAS HURÛFAT DEFTERLERİ (1690-1835)'NDE VAKIF KURUCU HANIMLAR

Salih Şahin*

Özet

Bir malın mâliki tarafından dinî, ictimaî ve hayrî bir gayeye ebediyyen tahsisi anlamına gelen vakıf, İslam tarih ve medeniyetinde bir iyilik ve merhamet hareketi olarak doğmuş ve toplumların sosyal, ekonomik ve kültürel hayatında önemli roller oynamıştır.

Anadolu'nun iktisadi ve sosyal yaşamı vakıflar eliyle şekillenmiş, hizmet alanları ve hizmet verenleri bakımından büyük ve geniş imkânlarla kavuşmuştur. Vakıf müesseselerinde değişik kadrolar altında çok sayıda insan istihdam edilmiş, hem ekonomiye hem de sosyal hayata büyük katkılar sağlanmıştır.

Vakıflar tarihimiz incelendiğinde, toplumumuzda erkeklerin yanında kadınların da çok sayıda vakıflar kurarak insanlığın hizmetine sundukları ve toplumsal hayata katkı sağladıkları görülür. Kadınlar, bu vakıflar vasıtasıyla sosyo-ekonomik hayatın içinde yer almışlar ve mütevellilik, nâzırlık, cüzhanlık gibi aktif görevlerde bulunmuşlardır.

Sivas'ta Vakıf Kurucu Hanımlar bildirisi, Türk-İslam coğrafyasının genelinde olduğu gibi Sivas'ta da kadınların ekonomik imkânları nispetinde ev, dükkân, bahçe gibi mülkleri ve nakit paralarını vakfederek çeşitli vakıflar kurduklarını ve bu vakıflar yoluyla bayındırlık, eğitim, dini ve hayri hizmetler yaptıklarını Hurûfat Defteri kayıtları çerçevesinde ortaya koyan bir çalışmadır.

Anahtar Kelimeler: Sivas, Hurûfat, Hanımlar, Vakıf, Mahalle.

Abstract

Charitable foundations are institutions donated by the owner of a movable or immovable property for religious, social and charitable purposes for eternity. These institutions have been born and developed in Islamic history and culture as a movement of kindness and compassion and played important roles in the social, economic and cultural life of communities.

The economic and cultural development of Anatolia has been shaped by foundations and reached a level of great service facilities and personell. Several people

* Yazma Eserler İstanbul Bölge Müdürü

have been engaged under various foundation staff positions with the result of important contributions to economic and social life.

A deeper look to the history of foundations reveals the fact that not only men but also women have founded several foundations to help to the good of the humanity and thus took an active role in the the social life; among the positions that were engaged are positions such as trustee, custodian and jobs such as reading holy texts.

This paper with the title Charitable Foundation Founding Ladies in Sivas examines the charitable foundations with female founders in Sivas within the framework of Turkish-Islamic geographical domain. The paper presents the fact that also in Sivas like in other cities women in accordance with their economic possibilities have donated a number of shops, houses, fruit gardens and cash for founding various charitable foundations and served the society with the help of these institutions to build public buildings and provide educational and religious charitable support by conducting a research on "hurufat defteri" documents.

Keywords: *Sivas, Hurufat (Letters), Ladies, Charitable Foundation, Neighborhood*

GİRİŞ

1. SİVAS'TA VAKIF KURUCU HANIMLAR

Atalarımızın Anadolu topraklarını fethiyle birlikte bu coğrafyada yeni bir yaşam ve medeniyet inşa süreci başlamış, yüzyıllardır çorak ve harabe haline gelmiş olan bu coğrafya, iskân edilen Türk nüfusu ile birlikte yeniden canlılık kazanmıştır. Fethedilen topraklarda bir taraftan imar ve iskân faaliyetleriyle şenlendirilmeler yapılarak can ve mal güvenliği sağlanırken diğer taraftan iktisadi, ticari ve sosyal hayat alanlarında yeni bir yaşamın temelleri atılmıştır.

Yeni iskân mahalleri olan köy kasaba ve şehirlerde, sosyal hayatın ikame ve idamesi için süreklilik arz edecek müesseseler oluşturulmuş, tesisler kurulmuştur. Bu müesseselerin ilelebet devamı ve bakımı için de vakıflar kurulmuştur. Bu vakıflar Anadolu'da yaşayan insanlar arasında hiçbir din, ırk ve etnisite gözetmeden her sosyal yapı ve ırktan insanın ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde şekillendirilmiştir. Bu çerçevede, her bölge, yöre ve yerleşim biriminin ihtiyaçlarına göre camiler, mescitler, büyük yerleşim birimlerinde medreseler, kütüphaneler, imarethaneler, kervansaraylar, bedestenler, hanlar, hamamlar, hastaneler, şifahaneler, şifa yurtları, kimsesizler için aşevleri, su tesisleri ve çeşmeler, bayındırlık tesisleri olarak yollar ve köprüler inşa edilmiştir.

Anadolu'nun iktisadi ve sosyal yaşamı vakıflar eliyle şekillenmiş, hizmet alanları ve hizmet verenleri bakımından büyük ve geniş imkânlarla

kavuşmuştur. Vakıf müesseselerinde değişik kadrolar altında çok sayıda insan istihdam edilmiş, satın almalar, maaş ödemeleri, gelir fazlalarından çeşitli kesimlere aylık ödemeleri, imarethanelerden yemek ve ekmek dağıtım yolu ile hem ekonomiye hem de sosyal hayata büyük katkılar sağlanmıştır. Yüzyıllar öncesinde kurulan bu müesseseler vasıtasıyla Anadolu coğrafyası baştanbaşa, köşe bucak bayındır hale getirilmiş ve etkisini yüz yıllarca sürdürecektir hizmetlerin temelleri vâkıf ve vâkıfeler eliyle atılmıştır.

Vakıflar tarihimiz incelendiğinde, toplumumuzda erkeklerin yanında kadınların da çok sayıda vakıflar kurarak sosyal, kültürel ve sağlık alanlarında yardımlaşma ve dayanışmanın sağlanmasına öncülük ettikleri, sosyo-ekonomik hayatın içinde buldukları, bu vakıflarda çeşitli görevler aldıkları ve yönetici oldukları ortaya çıkmaktadır. Bu cümleden olarak Selçukludan günümüze kadar binlerce kadın vakıf kurmuş ve bu vakıflarda çok önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Bu alanda öncülük eden Turhan Melike Hatun, Gevher Nesibe Sultan, Mihrimâh Sultan, Atik Valide Sultan, Hürrem Sultan, Bezm-i Âlem Valide Sultan, Pertevniyal Valide Sultan gibi birkaç ismi sayabiliriz.

Osmanlı hanedan ve bürokrasisi içindeki ailelere mensup olmayan kadınların geniş ekonomik imkânlarla sahip olmadıkları bilinen bir husustur. Ancak bu durum, kadınları vakıf kurmaktan geri bırakmamıştır. Gelirleri itibariyle daha geniş alanlara hizmet götürme imkânı bulan hanedana mensup kadınlarla birlikte Osmanlı taşrasındaki kadınlar da pek çok şehirde insanlığın hayrı ve hizmeti için eserler yaptırmışlar, vakıflar kurmuşlardır. Ancak bu vakıfların tamamının büyük külliyeler inşa eden vakıflar olduğunu iddia etmek mümkün değildir. Nitekim büyük vakıflar kurmaya gücü yetmeyen çok sayıda Osmanlı kadını geliri azalmış bir vakfa ufak da olsa bir gelir kaynağı sağlamak amacıyla ev, dükkân, tarla, bağ bahçe gibi mal varlıklarını bağışlamıştır. Hatta bazı yaşlı kadınlar, iki veya üç göz odası bulunan evlerinin bir veya iki gözünü vakfetmişlerdir. Böyle bir imkâna sahip bulunmayanlar da hiç olmazsa bir ilim veya din müessesesinin mum, kandil, halı, kilim gibi masraflarını yahut bu müesseselerde hizmet veren insanların maaşlarını karşılamak suretiyle bu hayır kervanına katılmışlardır.¹

Vakıflar tarihimizde Türk-İslam coğrafyasının genelinde olduğu gibi Sivas'ta da kadınların ev, dükkân, bağ, bahçe gibi mülkleri ile nakit paralarını vakfederek çeşitli vakıflar kurdukları ve bu vakıflarda mütevellilik, nâzırlık, cüzhanlık gibi aktif görevler yaptıkları bilinmektedir.

¹ Yasin Taş, Osmanlı'nın Son Yüzyılında Urfa'da Kadın Vakıfları, Journal of History Studies, Mart 2015.

Sivas vakıf tarihiyle birlikte Sivaslı kadın vâkife ve vakıflarını ele aldığımız bu bildiriye, VGM Arşivinde bulunan ve Hurufat Defteri adı verilen kayıtlarda yer alan hanım vakıfları ve vâkifelerin adı, akarı, kuruluş amacı, yılı ve yeri hakkında bilgiler vermeye çalışacağız.

Hanım vakıflarıyla ilgili bilgilere geçmeden önce, Hurufat Defterleri hakkında kısa bir bilgi vermek istiyorum.

Hurûfât Defterleri, Vakıflarda yapılan atamalarda, ataması yapılacak kişiye berat verilmesinin akabinde, bir nevi berat özeti denilebilecek kayıtların kaydedilmesiyle oluşan defterlerdir. Bu Defterler, tutuldukları dönemin idari yapısına göre kazaların isimlerinin alfabetik harf sırasına göre dizilmesi ve vakıf atama işlemlerinin ilgili kaza isminin altına yazılmasıyla oluşturulmuştur. Mesela: Adana elif (ل) harfi altında, Bursa be (ب) harfi altında, Sivas sin (س) harfi altında gösterilmiştir. Arapça harf kelimesinin çoğulu olarak hurûfat adı verilmiş olan bu defterlerde, Osmanlı Devleti'nde vakıflara ait atama kayıtlarının yanında söz konusu vakfın gerçek niteliğiyle ilgili bilgilere veya herhangi bir vakıf şartına ait muamelata da rastlanılmaktadır. (Vakıf Kayıtlar Rehberi 1939: 28).

Sivas Hurufat Defterleri kayıtları 1690-1835 yıllarını kapsamaktadır. Bu dönemde şehirde faal durumda 340 civarında vakıf bulunmaktadır. Bu vakıflardan 44 adedi yalnızca hanımlar tarafından, 4 adedi de eş ve babalarıyla müşterek olarak kurulmuş toplam 48 adet vakıf bulunmaktadır. Bu durum şehirde kurulu vakıfların %16'sının kadınlar tarafından kurulduğunu göstermektedir.

Kadınlar tarafından kurulan bu vakıflar hayrî ve beledi hizmet alanlarında faaliyet göstermekteydiler. Bu hizmetlerin 21'i cami ve mescid tamiri (%23), 13'ü cüzhanlık (%14), 7'si çeşme (%8), 7'si türbedârlik (%8), 7'si tabh-ı helva (%8), 6'sı şem-i asel (%7), 7'si İmâmet (%8), 7'si müezzinlik (%8), 3'ü kayyımlik (%3), 2'si hitabet (%2), 2'si yemek yedirmek (%2), 2'si Sıbyan Mektebi Muallimliği (%2) cihetlerine sahip bulunmaktadır. Vakıf hizmet alanlarının 6'sının da (%7) ciheti tespit edilememiştir.

Ayrıca kadınların bu vakıflarda yönetici oldukları ve aktif görev yaptıkları da görülmektedir;

Misal: 1- Büyük Ali Baba Zâviyesi Câmi'i'nde mütevellîyesi Aîşe Hatun 'arzıyla buyuruldu. (Rebî'ü'l-âhir, 1163/ Mart 1750) ²

2- Sivas'da Aîşe bint-i Ömer nâm hatunun Hasan Paşa Câmi'i Şerîfi kurbunda vakf eylediği bir bâb börekçi dükkânının mütevellîyesi olan Ha-

² HD. 1122/25a; Şehr-i Rebî'ü'l-âhir, sene 1163.

dice Hatun mahlûlünden sadri kızı Fatıma Hatun üzerine tevcih. (Rebî'ü'l-âhir 1175/Kasım 1761).³

3- Şemsi Ferraş Mahallesi'nde merhûm Hoca Ali Çavuş ibn-i Abdül-gani Çavuş binâ eylediği mescid-i şerîf ve icrâ eylediği çeşme suyu vakfının tevliyetini Ali nâm kimesne mutasarrıfken fevtinden sulbîye kızı Saliha nâm hatuna nâ'ibi es-Seyyid Mustafa 'arzıyla sadaka buyuruldu. (Zi'l-ka'de 1135/ Ağustos 1723)⁴

4- Sivas'da Hoca İmam Mahallesi'nde Çatalçeşme Vakfı'nın ber-vech-i hasbî mütevellîsi olan Cennet nâm hatun. (Safer, 1176/ Eylül 1762) ⁵

5- Sivas'da Hasan Ağa Evkâfı'nın bir akçe ile evlâdiyyet ve meşrûtiyet üzere mütevellîyesi Aişe nâm hatun ferâğından Şemsi Hatun mutasarrıf olup berâtı tecdîd. (Şevvâl 1144/ Nisan 1732)⁶

Sivas merkez kazasında yalnızca hanımlar ile eş ve babaları tarafından müştereken kurulan vakıfların isimleri, vakıfların gelir getiren mülk, bağ, bostan gibi akar tahsisâtı, hizmet alanlarını gösteren cihetleri, hurufat defterlerinde isimlerinin geçtiği ilk kayıt tarihleri ve vakıfların kurulmuş buldukları mahalleri tespit edilebildiği kadar belirlenmeye çalışılmış ve aşağıda liste halinde verilmiştir. Hurufat defteri kayıtları vakıflarla ilgili cihet ve tevcihatlara ait berat ve nişanların muhtasar olarak kaydedildiği defterler olduğu için fazla ayrıntıya inilememiştir. Ancak ulaşılabildiği kadar bazı vakıfların vakfiyelerindeki ayrıntılı bilgiler de temin edilerek muhtasar olarak burada verilmeye çalışılmıştır.

2. HURÛFÂT DEFTERİ KAYITLARINDA SİVAS'TA VAKIF KURAN KADINLAR VE HİZMET ALANLARI (1690-1835)

2.1 Vakfın Adı: *AİŞE BİNT-İ ÖMER HOCA*⁷ VAKFI

Akarı: Bir kıta meyve bahçesi, Çörekçi ve Berber Dükkânı.

Tahsisâtı: Gelirinin bir kısmı Medîne-i Münevvere fukarâsına gönderilip bâki kalan kısmını el-Hac Hüseyin Câmî'i'nde cüz-i şerîf tilâvet eden imâma vakfedilmiştir.

Ciheti: Cüzhânlık.

HD. İlk Kayıt Tarihi: Muharrem 1196/Aralık 1781.

Mahalli: Bahtiyar Bostanı Mahallesi

³ HD. 1117/46a; Şehr-i Gurre-i Rebî'ü'l-âhir, sene 1175.

⁴ HD. 1119/46a; Şehr- i Zi'l-ka'de, sene 1135.

⁵ HD. 1117/46a; Şehr-i Gurre-i Safer, sene 1176.

⁶ HD. 1088/49a; Şehr-i Şevvâl, sene 1144.

⁷ Ali Paşa hanımı.

2.2 Vakfın Adı: *AİŞE HATUN ÇEŞMESİ VAKFI*

Akarı: Vakıf Dükkân gelirleri.

Tahsisâtı: Behrampaşa Suyu'ndan akıtmış olduğu çeşmenin tamir ve termimi için vakfedilmiştir.

Ciheti: Tevliyet, Çâhkânlık.

HD. İlk Kayıt Tarihi: Şevvâl 1103/Haziran 1692.

Mahalli: Keçibula Mahallesi

2.3 Vakfın Adı: *AİŞE HATUN (ZARALIZADE FEYZULLAH PAŞA HALİLESİ) VAKFI*

Akarı: Vakıf dükkân gelirleri, Çay Hamamı, Zara'da bir değirmen, Tokatta Sultan Çifte Hamamı, Bir bahçe icarı.

Tahsisâtı: Hacı Hüseyin Camii'nde iki adet şem'i asel, Bir hatm-i şerif okunması, Minarede kandil ikadı, Helva tabhı.

Ciheti: Tevliyet, Nezâret, Müezzinlik, Cüzhânlık.

HD. İlk Kayıt Tarihi: 17 Zilhicce 1213/22 Mayıs 1799.

Mahalli: Küçük Bengiler Mahallesi

2.4 Vakfın Adı: *AİŞE HATUN, KIRKLAR VE HÜMÂ HATUN, KARABAŞ, DERVİŞ EFENDİ VAKIFLARI*

Akarı: İki bâb dükkân gelirleri.

Tahsisâtı: Sofular Mescidi'ne.

Ciheti: Tevliyet, Mü'ezzinlik, Cüzhânlık, Sûre-i mülk okunması.

HD. İlk Kayıt Tarihi: Zi'l-hicce 1142/Mayıs 1730.

Mahalli: Sofular Mescidi Mahallesi

2.5 Vakfın Adı: *ÂLİME HANIM⁸ VAKFI*

Akarı: Kürkçüler Bedesteni, Fılandır Köyü vakfından senede bir müd buğday.

Tahsisâtı: Sarı Hamza Camii'ne.

Ciheti: Tevliyet, Nezâret, Hitâbet, Kayımlık, Cibâyet.

HD. İlk Kayıt Tarihi: Receb 1188/Eylül 1774.

Mahalli: Mahkeme Çarşısı

2.6 Vakfın Adı: *ASİYE BİNT-İ MURTAZA HATUN VAKFI*

Akarı: 80 kuruş nukud vakfı.

⁸ Âlime Hatun, Zaralizâde Osman Paşa'nın kızı olup vakfiyesi H. 1183/M. 1770 tarihlidir.

Tahsisatı: Tabh-ı helva ve şemi'ne sarf etmek.

Ciheti: Tevliyet, Nezaret.

HD. İlk Kayıt Tarihi: Ramazân 1130/Temmuz 1718.

Mahalli: Sarı Şeyh Mahallesi

2.7 Vakfın Adı: *AYNÎ HATUN VAKFI*

Akarı: Süknâlardan alınan kira gelirlerinin sülüsü.

Tahsisâtı: Aynî Hatun Çeşmesi'ne.

Ciheti: İmâmet, Meremmetçi (Çeşme Tamîri).

HD. İlk Kayıt Tarihi: Cemâziye'l-evvel 1123/Haziran 1711.

Mahalli: Küçükminare Mahallesi

2.8 Vakfın Adı: *BAĞCIZÂDE HALİL HALÎLESİ HÜMÂ BİNT-İ KÂSİM*

Akarı: Tozanlı Nâhiyesi'nde Müseyle, Heze, Tığnıs, Kayranca ve Gazi-li köylerinin mâlikâne gelirleri (62 kile hınta, 25 kile şair, 5 kile fiğ).

Tahsisâtı: Tevliyet, İmâmet (Gökçebostan Mahallesi), Tabh-ı helva ve şem'i asel.

Ciheti: Tevliyet.

HD. Kayıt Tarihi: Zi'l-ka'de 1130/Eylül 1718.

Mahalli: Ganem Mahallesi

2.9 Vakfın Adı: *BELKIS BİNT-İ HACI MEHMED VAKFI*

Akarı: İki bâb kış evi, bir bâb fevkani oda, bir sagir eyvân, bir mikdâr havlu.

Tahsisâtı: Bir lüle câri çeşme-yi müştemil menzilin cem'-i müştemilâtı ile üç aylarda üç hatm-i şerif tilaveti, Baltacı Mehmed Paşa Mescid-i Şerîfi ve Mustafa Bey Câmi'-i şerîfi'ne senede birer berât ikâd olunması.

Ciheti: Tevliyet.

HD. İlk Kayıt Tarihi: Muharrem 1189/Mart 1775.

Mahalli: Üryani Müslim Mahallesi

2.10 Vakfın Adı: *EL-HAC İLYASZÂDE SAFİYE HATUN BİNT-İ ÖMER EFENDİ VAKFI*

Akarı: Hane icâr gelirleri.

Tahsisâtı: Kur'an-ı Kerim'den isneyn ve hamîs günlerinde bir 'aşr-ı şerîf tilâvet ve sevabını rûhuna hediye etmek üzere yevmî iki akçe ile tür-behânlığa mütevellî olanlara şart edilmiştir.

Ciheti: Tevliyet, Nezaret.

HD. İlk Kayıt Tarihi: Şevvâl1134/ Temmuz 1722.

Mahalli: Sarı Şeyh Mahallesi

2.11 Vakfın Adı: *EMİNE HATUN BİNT-İ PİRÎ BEY TÜRBEŞİ VAKFI*

Akarı: Yıldızeli Kavak ve Çiftlikan köyleri bedel-i muhammenesi.

Tahsisâtı: Emine Hatun Türbesi ve Paşa Hatun Mescidi'ne.

Ciheti: Türbehân, İmâmet.

HD. İlk Kayıt Tarihi: H. 1145/M. 1733.

Mahalli: Veled Bey Mahallesi

2.12 Vakfın Adı: *EMİNE, SAFİYE, ASİYE HATUN VAKFI*

Akarı: İki bâb menzil ve bahçe hissesi gelirleri.

Tahsisâtı: Teslime Hatun Türbesi'ne.

Ciheti: Tevliyet ve Türbedârlık.

HD. İlk Kayıt Tarihi: Cemâziye'l-âhir 1171/Şubat 1758.

Mahalli: Akdeğirmen ve Tokmak Mahallesi

2.13 Vakfın Adı: *ESLEM ŞÂH NÂM-I DİĞER ŞEHRİBANÎ HATUN VAKFI*

Akarı: Tozanlı Nâhiyesi'nde Kol Köyü mâlikâne gelirleri.

Tahsisâtı: Merhume'nin ruhu için cüz-i şerif tilaveti.

Ciheti: Cüzhânlık.

HD. İlk Kayıt Tarihi: Muharrem 1166/Kasım 1752.

Mahalli: Küçükminare Mahallesi

2.14 Vakfın Adı: *FATIMA BİNT-İ VELİ VAKFI*

Akarı: Malının sülüsü.

Tahsisâtı: Merhume'nin ruhu için cüz-i şerif tilaveti.

Ciheti: Cüzhânlık.

HD. İlk Kayıt Tarihi: Receb 1180/Aralık 1766.

Mahalli: Oğlan Çavuş Mahallesi

2.15 Vakfın Adı: *FATIMA HATUN NUKUD VAKFI*

Akarı: Kırk kuruş nukud vakfı.

Tahsisatı: Tezkireci Mehmed Efendi Mescidi'nde görev yapan müez-
zine.

Ciheti: Müezzinlik.

HD. İlk Kayıt Tarihi: Ramazan 1113/Ocak 1702.

Mahalli: Ali Üryân Mahallesi

2.16 Vakfın Adı: *GÜHER HATUN VAKFI*

Akarı: Vakıf gallesinden.

Tahsisât: Avcılar Bey'i Mescidi'nde imâm olanlara yevmî on akçe.

Ciheti: İmâmet.

HD. Kayıt Tarihi: Muharrem 1202/Ekim 1787.

Mahalli: Şemsi Ferrâş Mahallesi

2.17 Vakfın Adı: *GÜLÂBDAN HATUN VAKFI*

Akarı: Tespit edilememiştir.

Ciheti: Tevliyet.

HD. İlk Kayıt Tarihi: Safer 1160/Şubat 1747.

Mahalli: Tespit edilememiştir.

2.18 Vakfın Adı: *HÂCE FATİMA HATUN*

Akarı: İki bâb ev ile bahçe hissesi.

Tahsisat: Teslime Hatun Türbesi'ne.

Ciheti: Tevliyet.

HD. İlk Kayıt Tarihi: Şabân 1117/Kasım 1705.

Mahalli: Akdeğirmen Mahallesi

2.19 Vakfın Adı: *HATİCE BİNT-İ ÖMER VAKFI*

Akarı: Bir bâb kirâcı damı, altmış kuruş nukûd akçe.

Tahsisatı: Mübârek gecelerin her birinde vâkıfenin rûhu için helva pişirilmesi, fukarâya yemek yedirilmesi, mahallede cereyân eden çeşmenin ta'mîr ve termîmine harc eylemek.

Ciheti: Tevliyet.

HD. İlk Kayıt Tarihi: Cemâziye'l-âhir 1209/Aralık 1794.

Mahalli: Kösedere-i Müslim Mahallesi

2.20 Vakfın Adı: *HADİCE HATUN VAKFI*

Akarı: Kırıcık Karyesi'nin mâlikâne gelirleri.

Tahsisatı: Kılavuz ve Billur/Pulur Mescidi'nin ihtiyaçları için.

Ciheti: Tevliyet.

HD. İlk Kayıt Tarihi: Şabân1211/Ocak 1797.

Mahalli: Kılavuz/Billur Mahallesi

2.21 Vakfın Adı: *HUŞ HATUN MEKTEBİ VAKFI*

Akarı: Tespit edilememiştir.

Tahsisatı: Huş Hatun Mektebi'ne.

Ciheti: Tevliyet, Mu'allim-i Sıbyânlık.

HD. İlk Kayıt Tarihi: Rebî'ü'l-evvel 1133/Aralık 1720.

Mahalli: Hasan Paşa /Hamamardı Mahallesi

2.22 Vakfın Adı: *HUŞ HATUN VE HÂFİZE HATUN VAKFI*

Akarı: Tespit edilememiştir.

Tahsisatı: Huş Hatun Mektebi

Ciheti: Tevliyet, Mu'allim-i Sıbyânlık.

HD. İlk Kayıt Tarihi: Cemâziye'l-evvel 1181/Eylül 1767.

Mahalli: Hasan Paşa/Hamamardı Mahallesi

2.23 Vakfın Adı: *HURŞİDE HATUN BİNT-İ SEYYİD HASAN⁹ VAKFI*

Akarı: Hafik'in Acıpınar Köyü Ağra Mezrası ile Çaykürt Köyü mâlikâne gelirleri.

Tahsisatı: Hacı Ahmed Ağa Camii'ne.

Ciheti: Tevliyet.

HD. İlk Kayıt Tarihi: Cemâziye'l-âhir 1193/Haziran 1779.

Mahalli: Ganem Mahallesi

Vakfın Adı: *İSA BEY VE ZEVCESİ ÜMMİ HATUN MÜŞTEREK VAKFI*

Akarı: Eşcâr-ı müsmire ve gayr-ı müsmireyi muhtevî bahçe ve Müslüm Sungur Köyü'nün nısf vakıf mâlikâne gelirleri.

Tahsisatı: Ferhad Bey Vakfı olup şehirde vâki' Korkmazoğlu Mescidi'nde üç rub' hisseye imâm olanlara ba'de'l-'işâ Âmene'r-rasûlü kırâet etmek üzere nısf vakıf mâlikânenin üç rub' hissesi.

Ciheti: Tevliyet, Cüzhânlık, İmâmet ve Âmene'r-rasûlü kırâeti.

HD. İlk Kayıt Tarihi: Receb 1115/Kasım/Aralık 1703.

Mahalli: Bahtiyarbostanı Mahallesi

2.24 Vakfın Adı: *İSMİHAN BİNT-İ MERHÛM ŞEMS AHMED EFENDİ VAKFI*

Akarı: İki adet kirâcı damı ve bir mikdâr havlu-yı müştamil mülk menzili icar gelirleri.

⁹ Hacı Ahmet Ağa kerimesi olup vakfiye tarihi 1 Şaban 1029/ 2 Temmuz 1620 tarihlidir.

Tahsisatı: Merhume'nin rûhu için asel-i musaffâdan helva tabh olunması, her sene merhûm Osman Efendi Mescidi'ne bir berât mumu vaz' ve îkad olunması.

Ciheti: Tevliyet.

HD. İlk Kayıt Tarihi: Rebî'ü'l-âhir 1193/Nisan 1779.

Mahalli: Küçükminare Mahallesi

2.25 Vakfın Adı: *KAMER HATUN ÇEŞMESİ VAKFI*

Akarı: Bir bâb dükkân icarı gelirleri.

Tahsisatı: Kamer Hatun Çeşmesi'ne.

Ciheti: Tevliyet, Meremmetçi.

HD. İlk Kayıt Tarihi: Şabân 1141/Mart 1729.

Mahalli: Mercan Çarşısı

2.26 Vakfın Adı: *MAMAŞ HATUN VAKFI*

Akarı: Tespit edilememiştir.

Tahsisatı: Cami-i Kebir'e.

Ciheti: Tevliyet.

HD. İlk Kayıt Tarihi: Cemâziye'l-âhir 1143/Aralık 1730.

Mahalli: Cami-i Kebir Mahallesi

2.27 Vakfın Adı: *MEHTERBAŞI MUSTAFA AĞA ve KIZI HADİCE HATUN VAKFI*

Akarı: Bostan ve menzil icâr gelirleri.

Tahsisatı: Kurt Mescidi'nin tamir ve termimâtı için.

Ciheti: Tevliyet.

HD. İlk Kayıt Tarihi: Cemâziye'l-ûlâ 1161/Nisan 1748.

Mahalli: Kurt Mescidi Mahallesi

2.28 Vakfın Adı: *MEHTERBAŞI MUSTAFA AĞA VE KIZI RAHİME HATUN VAKFI*

Akarı: Vakıf bostanı ve vakıf menzilleri kira gelirleri.

Tahsisatı: Kurt Mescidi'nin tamir ve termimâtı için.

Ciheti: Tevliyet, Meremmetçi.

HD. İlk Kayıt Tarihi: Ramazân 1115/Ocak 1704.

Mahalli: Ece Mahallesi

2.29 Vakfın Adı: *MÜSLİME HATUN ÇEŞMESİ VAKFI*

Akarı: Vakıf gelirleri

Tahsisatı: Çeşme tamir ve termimine.

Ciheti: Tevliyet.

HD. İlk Kayıt Tarihi: Şevvâl 1122/Kasım 1710.

Mahalli: Keçibula Mahallesi

2.30 Vakfın Adı: *NECCÂR ABDİ BİN MUSA VE ZEVCESİ ÜMMİ HATUN VAKFI*

Akarı: 100 kuruş nukûd vakıf.

Tahsisatı: Tespit edilememiştir.

Ciheti: Tevliyet.

HD. İlk Kayıt Tarihi: Cemâziye'l-ulâ 1163/Nisan 1750.

Mahalli: Sofu Himmet Mahallesi

2.31 Vakfın Adı: *RAZİYE VE AYNÎ HATUN VAKFI*

Akarı: Sülüs malından 40 kuruş nukûd vakıf gelirleri.

Tahsisatı: Mübarek gün ve gecelerde helva pişirilmesi.

Ciheti: Tevliyet.

HD. İlk Kayıt Tarihi: Receb 1170/ Mart 1750.

Mahalli: Kazgancılar Mahallesi

2.32 Vakfın Adı: *SAFİYE HATUN VAKFI*

Akarı: Nukud Vakıf.

Tahsisatı: Ebûbekir Camii'ne.

Ciheti: Mü'ezzin, Kayyımlık.

HD. İlk Kayıt Tarihi: Zi'l-ka'de 1123/Aralık 1711

Mahalli: Keçibula Mahallesi

2.33 Vakfın Adı: *SAFİYE HATUN, KIZI ÜMMİ VE ASİYE HATUN VAKFI*

Akarı: Vakıf gelirleri.

Tahsisatı: Her gün üç cüz Kur'ân okunması.

Ciheti: Nezâret, Cüzhânlık.

HD. İlk Kayıt Tarihi: Safer 1149/Haziran 1736

Mahalli: Ece Mahallesi

2.34 Vakfın Adı: *SAFİYYE HANIM MESCİDİ VAKFI*

Akarı: Nukud vakfı.

Tahsisatı: Safiye Hanım Mescidi'ne.

Ciheti: İmâmet.

HD. İlk Kayıt Tarihi: Şevvâl 1147/Şubat 1735.

Mahalli: Ali Üryan Mahallesi

2.35 Vakfın Adı: *SALİHA HATUN VAKFI*

Akarı: Dükkân İcârı.

Tahsisatı: Hoca İmam Mescidi'ne.

Ciheti: Tevliyet, Nezâret.

HD. İlk Kayıt Tarihi: sene 1115/1704.

Mahalli: Hoca İmam Mahallesi

2.36 Vakfın Adı: *SELÇUK HATUN BİNT-İ ŞEHRÎ BEY VAKFI*

Akarı: Dükkân icâr gelirleri.

Tahsisatı: Dükkândan hâsıl olan humus meblağı mütevellîye ve fazla almış akçasını dahi türbe-i şerîfnde yevm-i selâse ve yevm-i hamîsde leyâli-i şerîfde tilâvet-i hazret-i Kur'an-ı azîmü ş-şân eden türbehân olanlarla vakf ve şart ettiği.

Ciheti: Tevliyet, Türbehânlık, Cüzhânlık.

HD. İlk Kayıt Tarihi: Şabân 1211/Ocak 1797.

Mahalli: Kösedere-i Müslim Mahallesi

2.37 Vakfın Adı: *TESLİME HATUN BİNT-İ MEVLÂNÂ HÛSAMEDDİN ES-SİVÂSÎ VAKFI*¹⁰

Akarı: Tutmaç Köyü mahsûlünden senede on beş kîle buğday geliri, Tuzlacık Mezraası'nın humus gelirleri.

Tahsisatı: Türbehânlık, Türbe tamiri ve mübarek gecelerde tabh-ı helva.

Ciheti: Tevliyet, Türbehânlık.

HD. İlk Kayıt Tarihi: Rebî'ü'l-âhir 1171/Aralık 1757.

Mahalli: Yahya Bey Mahallesi

¹⁰ Vakfiye tarihi H. 992/M.1584.

2.38 Vakfın Adı: *ŞEHRİBAN HATUN VAKFI*

Akarı: Vakıf gelirleri.

Tahsisatı: Yevmî bir cüz Kur`an-ı Kerîm tilâveti, Türbehâna senede altı adet altun vazife verilmesi.

Ciheti: Cüzhânlık, Türbehânlık.

HD. İlk Kayıt Tarihi: Reb`ü`l-âhir 1127/Nisan 1715.

Mahalli: Hoca Ali Çavuş Mahallesi

2.39 Vakfın Adı: *ŞEHRİBÂNÎ BİNT-İ PÎR BEY VAKFI*

Akarı: Bir bâb tuzcu dükkanı, iki bâb çıkırkçı dükkanı, iki bâb berber dükkanı, bir bâb doğramacı dükkanı, üç bâb çizmecî dükkanı, Kumlubahçe yakınlarında han, dükkanlar ve zemin, Kalın köyü yakınlarında bir bâb değirmen, Sur-ı atik (eski sur) yakınlarında köşklü bahçe icarı, Çirkin, Porsuk ve Merakum mezraaları malikanesi, Zile`nin Ulukasın, Faylar (?) köyleri rub` malikânesi, Kafirni kazası Çiftlik köyü tam malikânesi, Hafik`in Kilise köyü rub`, Eymir köyü nısıf ve Bagarıç köyü rub` malikânesi.

Tahsisatı: Tevliyet, Tamirat-ı asiya, Ali Çavuş ve Kaleardı Camileri hitabet, İmâmet, müezzinlik ve helva pişirme masrafları.

Ciheti: Tevliyet, Hitabet, İmâmet, Müezzinlik, Müremmimlik.

HD. İlk Kayıt Tarihi: Cemâziye`l-ulâ 1160/Mayıs 1747.

Mahalli: Hoca Ali Mahallesi

2.40 Vakfın Adı: *ŞERİFE CEMİLE HATUN*

Akarı: Tuzhisar Köyü Malikânesi, Pirkinik Köyü Bağki Mezraası hisse-i sâbi`ası, Hamamardı Mahallesi`nde dört hane icarı, Yıldızeli`nden malikâne gelirleri.

Tahsisatı: Câmî`i Kebîr`de şem`i revgan îkadı, Receb ve Şa`bân-ı Şerîf`de mikdâr-ı mu`ayyen fukarâya tabh-ı ta`âm.

Ciheti: Tevliyet.

HD. İlk Kayıt Tarihi: Cemâziye`l-âhir 1160/Haziran 1747.

Mahalli: Cami-i Kebir Mahallesi

2.41 Vakfın Adı: *ŞEMSÎ HATUN VAKFI*

Akarı: Nukuğ akçe.

Tahsisatı: Veled Bey Mescidi`ne.

Ciheti: Mü`ezzinlik.

HD. İlk Kayıt Tarihi: Şevvâl 1138/Haziran 1726.

Mahalli: Veled Bey Mahallesi

2.42 Vakfın Adı: *TURHALLI AIŞE HATUN VAKFI*

Akarı: Nukud akçe.

Tahsisatı: Merhumenin ruhu için cüz okunması.

Ciheti: Nezâret ve Cüzhânlık.

HD. İlk Kayıt Tarihi: Rebî'ü'l-evvel 1112/Ağustos 1700.

Mahalli: Tespit edilememiştir.

2.43 Vakfın Adı: *ÜMMİ PAŞA BİNT-İ HOCA ULU BEY VAKFI*

Akarı: Vakıf gallesinden yevmi beş akçe.

Tahsisatı: Mahkeme Camii görevlileri ve mahkeme-i şerifin harabe olan yerlerinin tamir ve termimi

Ciheti: Hitâbet, İmâmet, Mü'ezzinlik, Meremmetçi (Mahkeme-i şerif için).

HD. İlk Kayıt Tarihi: Cemâziye'l-evvel 1195/Nisan 1785.

Mahalli: Tokmakkapı Mahallesi

2.44 Vakfın Adı: *ÜMMÎHÂNÎ HATUN VAKFI*

Akarı: Bir bâb kış evi ve bir kıt'a bostan gelirleri.

Tahsisatı: Ali Ağa Câmî'-i Şerîfi'ne ikad-ı berât.

Ciheti: Tevliyet.

HD. İlk Kayıt Tarihi: Receb 1136/Mart 1724.

Mahalli: Balak Sokağı/Akdeğirmen Mahallesi

2.45 Vakfın Adı: *ÜMMÎHÂNÎ HATUN VAKFI*

Akarı: İki kıta bostan geliri.

Tahsisatı: Şeyh İbrahim'in bina eylediği Cami'nin görevlileri.

Ciheti: Tevliyet, Müezzin ve Kayyımlık, Devirhanlık.

HD. İlk Kayıt Tarihi: Zi'l-ka'de 1110/Mayıs 1699.

Mahalli: Küçükminare Mahallesi

2.46 Vakfın Adı: *ZAHİDE HATUN BİNÂSİ MESCİDİ VAKFI*

Akarı: Vakıf gelirleri.

Tahsisatı: Zâhide Hatun Mescidi'ne.

Ciheti: İmâmet.

HD. İlk Kayıt Tarihi: Zi'l-hicce 1211/Mayıs 1797.

Mahalli: Demircilerardı Mahallesi

2.47 Vakfın Adı: ZEYNEB HATUN¹¹ VAKFI

Akarı: İki aded dükkân gelirleri.

Tahsisatı: Cami-i Kebir'e.

Ciheti: Tevliyet.

HD. İlk Kayıt Tarihi: Muharrem 1183/Mayıs 1769.

Mahalli: Cami-i Kebir Mahallesi

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Bir malın sahibi tarafından sadece Allah'ın rızasını kazanmak amacıyla sonsuza dek insanlığın ve tüm canlı varlığın hizmetlerine tahsis edilmesi anlamına gelen vakıf, İslam dünyasında ve özellikle de Müslüman Türk milleti arasında çok rağbet edilen bir müessese olmuştur. Anadolu'nun dört bir tarafında vakıflar kurularak, her dinden ve ırktan insanların hizmetine sunulmuş, yüzyıllar boyunca insanlığın daha iyi bir yaşam sürmesi için maddi varlıklar âdeti bir iyilik ve merhamet ırmağı halinde akıtılmıştır. Bu ırmaktan yerli, yabancı, yolcu, hancı, kurt ve kuş istifade etmiş, kana kana içmiştir. Böylesine bir hizmet ve merhamet hareketinde erkeklerle birlikte kadınlar da yer almış, kurdukları vakıflarla toplumların sosyal, ekonomik ve kültürel hayatında önemli görevler yapmışlardır.

Bu bildiride Hurûfat Defterleri esas alınarak, kadınların sosyal hizmetler için kurdukları vakıf müesseseleri hakkında bir çalışma yapılmıştır. Kadınların toplumdaki yeri ve faaliyetleri için tarihi bilgi ve belge niteliğine haiz bu makale bir girizgâh niteliği taşımaktadır. Çünkü Sivas'ta kadınların kurdukları vakıflar, konumuz olan hurûfat kayıtlarında yer alan bu vakıflardan ibaret değildir. Bildiri'nin sınırlarını oluşturan Hurûfat Defteri kayıtları dışında da pek çok kadın vakfı bulunmaktadır. Fakat bu husus bizim çalışma sınırlarımız dışında kalmaktadır.

Bu kısa ve özlü çalışmanın, şehirde hanımların yaptıkları hizmet ve faaliyetleri tüm boyut ve ayrıntılarıyla ortaya koyacak yeni çalışmalara ışık tutmasını temenni ederim.

¹¹ Zeyneb hatun, Sarıhatipzâde Seyyid Hacı Numan Efendi'nin zevcesidir.

OSMANLILAR DÖNEMİNDE TOKAT SANCAĞINDAN GELİR SAĞLAYAN SİVAS VAKIFLARI

Waqfs of Sivas Obtaining Incomes from the Sub-province
of Tokat during the Ottoman Period

Ali Açikel*

ÖZET

13 Aralık 1879 tarihinde Tokat kazasına Sivas vilayetinde sancak(liva) statüsü verildi. Bu sancağın başlıca kazaları; Merkez, Erbaa, Niksar ve Zile'den oluştu. Tokat sancağında vakıfların idaresi için 1880'de "Evkâf Müdürlüğü" kuruldu. 1880-1889 yılları arasındaki süreçte, Erbaa, Niksar ve Zile kazalarında "Evkâf Vekillikleri" oluşturularak sancak dâhilinde vakıf idare teşkilatı tamamlandı. Tokat sancağında bulunan ve sancak dışında olup Tokat'tan akar sağlayan bütün vakıfların muhasebeleri Sancak Vakıf Muhasebe Defterlerine kaydedildi.

Tokat sancağı Vakıf Muhasebe Defterlerine göre Sivas'ta bulunan toplam altı vakıf Tokat sancağında akarlara sahiptir. Bu vakıflar şunlardır: Abdülvehhâb Gazi Vakfı, Ahmed Çelebi b. Mihmâd Bey Vakfı, Büyük Ali Baba Vakfı, Hasan Paşa Camii Vakfı, Keykavus/Şifaiye Medresesi Vakfı, Şeyh Hüseyin Râû/Şeyh Çoban Vakfı. Bu vakıflar hakkında Osmanlı Arşivi, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi kayıtları ile yerel belgeler kullanılarak birçok çalışma yapılmıştır. Ancak bu çalışmalarda Tokat sancağı Vakıf Muhasebe Defterlerindeki kayıtlar kullanılmamıştır. Bu bildiride Tokat Sancağı Vakıf Muhasebe Defterleri ve inceleme eserler yardımı ile genel olarak bu vakıfların 1880-1918 arası dönemdeki gelirleri ve giderleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar kelimeler: Vakıf, Sivas, Tokat, Sancak, Muhasebe Defteri

ABSTRACT

The district of Tokat obtained a status of sub-province in the province of Sivas at the date of 13th December 1879. The main districts of the sub-province were composed of Tokat, Erbaa, Niksar and Zile. In 1880, Directory of Waqfs was

* Prof. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

established to administer the waqfs in the sub-province of Tokat. During the period of 1880-1889, Waqfs Agencies were founded in the districts of Erbaa, Niksar and Zile. In this way, the administrative structure of waqfs were competed in the whole sub-province. The accountings of all waqfs in the sub-province of Tokat and all other waqfs subject to different provinces obtaining income from the sub-province were recorded into the Waqfs Accounting Registers of the sub-province.

Six waqfs of Sivas have incomes from the sub-province of Tokat according to the waqfs Accounting Registers of the sub-province of Tokat. These waqfs are as followed: Waqf of Abdülvehhâb Gazi, Waqf of Ahmed Çelebi b. Mihmâd Bey, Waqf of Büyük Ali Baba Vakfı, Waqf of Hasan Pasha's Mosque, Waqf of Keykavus/Şifaiye Medresesi and Waqf of Şeyh Hüseyin Râî/Şeyh Çoban. On these waqfs a number of studies are made with the help of the documents from the Ottoman Archives, the Archive of the Directorate General of Land Registry and Cadastre, the Archive of the General Directorate of Waqfs and local documents. But the records in the Waqfs Accounting Registers of the sub-province of Tokat were not used in these studies. In this paper, with the help of the Waqfs Accounting Registers of the sub-province of Tokat and studied works, the incomes and expenses of these waqfs are examined during the period of 1880-1918.

Key words: Waqf, Sivas, Tokat, Sub-province, Accounting Register.

I- GİRİŞ

Tokat, 15. asırdan 1864 yılına kadar Sivas eyaleti içinde Sivas sancağına bağlı bir kaza olarak idare edildi. 1864 Vilayet Nizamnamesi ile Sivas eyaleti yerine Sivas vilayeti teşkil edilince Tokat kazası 1880'e kadar yine Sivas sancağının en büyük kazalarından birisi oldu. 13 Aralık 1879 tarihinde Tokat kazasına Sivas vilayetinde sancak(liva) statüsü verildi. Bu yeni sancak, merkez, Erbaa, Niksar ve Zile kazalarından oluşmaktaydı¹.

Tokat sancağında vakıfların idaresi için 1880'de "Evkâf Müdürlüğü" kuruldu. 1880-1889 yılları arasındaki süreçte, Tokat sancağına tabi Erbaa, Niksar ve Zile kazalarında "Evkâf Vekillikleri" oluşturularak sancak dâhilinde vakıf idare teşkilatı tamamlandı². Tokat sancağında bulunan ve sancak dışında olup Tokat'tan akar sağlayan bütün vakıfların muhasebeleri Sancak Vakıf Muhasebe Defterlerine kaydedildi. Bu defterler 1880-1920

¹ Ali Açıkel, "Tokat Sancağının İdari durumu ve Nüfus Yapısı (1880-1907)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14/2, Elazığ 2004, s. 333.

² Ali Açıkel, "Tokat Kazası'nda Vakıf İdaresinin Teşkili ve Gelişimi (1835-1890)", *Vakıflar Dergisi*, S. 43, Haziran 2015, Ankara, s. 47-48.

yılları arasındaki dönemde Tokat'ta mevcut olan ve buradan gelir elde eden bütün vakıfların muhasebelerini ihtiva etmektedir³.

Tokat sancağı Vakıf Muhasebe Defterlerine göre Sivas'ta bulunan toplam altı vakıf Tokat sancağında akarlara sahiptir. Bu vakıflar şunlardır: Abdülvehhâb Gazi Vakfı, Ahmed Çelebi b. Mihmâd Bey Vakfı, Büyük Ali Baba Vakfı, Hasan Paşa Camii Vakfı, Keykavus/Şifaiye Medresesi Vakfı, Şeyh Hüseyin Râî/Şeyh Çoban Vakfı. Bu vakıflardan üçü (Abdülvehhâb Gazi Vakfı, Keykavus/Şifaiye Medresesi Vakfı, Şeyh Hüseyin Râî/Şeyh Çoban Vakfı) Osmanlı öncesi devirlerde teşkil edilmiştir. Diğer üç vakıf (Ahmed Çelebi b. Mihmâd Bey Vakfı, Büyük Ali Baba Vakfı, Hasan Paşa Camii Vakfı) ise Osmanlı döneminde kurulmuştur. Bu vakıflar hakkında Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi kayıtları ile yerel belgeler kullanılarak birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalarda adı geçen vakıfların kuruluşlarından 19. asrın ortalarına kadar olan durumları ele alınmıştır. Tokat sancağı Vakıf Muhasebe Defterlerindeki bu vakıflara ait kayıtlar kullanılmamıştır.

Bu bildiriye genel olarak bu vakıfların 1880-1918 arası dönemdeki gelirleri ve giderleri üzerinde durulacaktır. Bu bildirinin amacı, Tokat sancağından gelir sağlayan altı Sivas merkez vakfının Tokat sancağı Vakıf Muhasebe Defterleri kayıtları yardımı ile 1880-1918 döneminde faal olup olmadıklarını tespit etmektir.

II- Tokat Sancağından Gelir Sağlayan Sivas Vakıfları

Giriş kısmında ifade edildiği üzere, Tokat sancağı Vakıf Muhasebe Defterleri kayıtlarına göre, toplam altı Sivas vakfının Tokat sancağında akarları bulunmaktadır. Bu başlık altında söz konusu vakıfların her biri alfabetik sıra ile ele alınacaktır.

1-Abdülvehhâb Gazi Vakfı

Abdülvehhâb Gazi, Sivas'ta şehir merkezinin doğusunda Akkaya tepesinin bitişiğinde Yukarı Tekke olarak bilinen tepe üzerinde türbesi, zaviyesi ve camisi bulunan bir velidir. Hayatı ve şahsiyeti hakkında kaynak-

³ Bu defterler hakkında kapsamlı bilgi için bk. Ali Açık, "Tokat Sancağı Vakıf Muhasebe Defterleri (1880-1920)", *CIÉPO 19: Osmanlı öncesi ve dönemi tarihi araştırmaları*, 26-30 Temmuz 2010, Van, *Bildiriler*, Editörler: İlhan Şahin, Hikari Egawa, Emine Erdoğan Özünlü, Tuncay Ögün, İstanbul Esnaf ve Sanatkarlar Odaları Birliği (İSTESOB) Yayını, İstanbul 2014, C. II, s. 773-786. Bu defterler birkaç yıl önce Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ne naklolunmuştur.

larda değişik rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerde, Türk kökenli olduğu, Sivas ya da Malatya'da doğduğu, doğum tarihinin tam olarak bilinmediği ve 113/731 yılında Sivas'ı geri almak isteyen Bizanslılarla yapılan bir savaşta şehit düştüğü belirtilmektedir. Yine Battal Gazi'nin Battalnâmesi, Hüseyin Hüsameddin'in Amasya Tarihi ve diğer eserlerde Abdülvehhâb Gazi'nin Hz. Peygamber'in sancaktarı olduğu ifade edilmektedir⁴.

Günümüzde cami ve türbesi tamamen yenilenmiş olup zaviyesine ait herhangi bir kalıntı bulunmamaktadır. Eski cami ve türbenin yapılış tarihi hakkında net bir bilgi mevcut değildir. II. Bayezid zamanında Ahmet Paşa tarafından 1495/96 yılında cami ve türbe yeniden yaptırılmıştır⁵. Yine II. Bayezid zamanında türbenin tamir ve bakımı ile bir görevlinin giderleri için bir vakıf tesis edilmiştir. Bu vakfa ait kitabe Sivas'ın Divriği Kapısı'nda bulunmaktadır⁶. Zaviyesinin ilk yapım tarihi de tam olarak bilinmemekle birlikte, zaviye için 726/1326 yılında Ahmed b. Çakırhan tarafından bir vakfiye düzenlenmiştir⁷. Osmanlı döneminde Sivas valisi Zaralızade Mehmed Paşa tarafından 1160/ 1747 yılında camiye bir minare ve yanına bir çeşme yapılırken zaviye yeniden inşa edilmiştir. Çeşme için Zeynel suyu getirilmiştir. Yine Mehmed Paşa tarafından bu eserlerin tamir ve bakımı ile bir türbedarın giderleri için vakıf yapılmıştır⁸. Ayrıca Osmanlı döneminde bu eserler için Koca Sekbanbaşı Ali Çelebi tarafından vakıf gelirleri tahsis edilmiştir⁹.

Abdülvehhâb Gazi Vakfı'nın Tokat sancağındaki akarlarının muhasebeleri sancağın Vakıf Muhasebe Defterlerinde yer almaktadır. 1322-1328/1906-1912 dönemine ait bu muhasebe kayıtlarına dair veriler aşağıda Tablo 1'de verilmiştir.

⁴ İbrahim Yasak, *Sivas Yatırları ve Abdülvehhab Gazi Hazretleri*, Sivas 2010, s. 1-11.

⁵ Hakkı Acun, "Sivas ve Çevresi Tarihi Eserlerinin Listesi ve Turistik Değerleri", *Vakıflar Dergisi*, XX, Ankara 1988, s.187.

⁶ Yasak, *a.g.e.*, s. 26.

⁷ Ömer Demirel, *Osmanlı Döneminde Sivas Şehri ve Esnaf Teşkilatı*, Sivas Belediyesi Kültür Yayınları, Sivas 1998, s. 38.

⁸ Yasak, *a.g.e.*, s. 35.

⁹ Demirel, *Osmanlı Döneminde Sivas Şehri ve Esnaf Teşkilatı*, s. 38.

Tablo 1. Abdülvehhâb Gazi Vakfı'nın 1906, 1909 ve 1912 Yılları Muhasebeleri¹⁰

Gelirleri	1322/1906		1325/1909		1328/1912	
	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para
Kızık, Karkıncık ve Balıbeyi köyleri ihale bedeli	27000	0	29513	10	23750	0
İ'âne ve askeri techizât hissesi	4553	0	0	0	0	0
İ'âne ve askeri techizât hissesi ve Evkâf Hazinesi hissesi (% 0,5)	0	0	0	0	3750	0
Kalan	22446	0	14756	20	19000	0
Mirî hissesi	11223	0	14756	30	9500	0
Ayniyât bedeli	0	0	7250	0	0	0
Vakıf hissesi	11223	0	22006	20	9500	0

Giderleri		Kuruş		Para		Kuruş		Para	
		Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para
Evkâf Hazinesi hissesi (% 0,5)		561	5	1100	20	0	0	0	0
Hayratın tamirat masrafı		0	0	2006	0	0	0	0	0
Zaviyedâr ücreti ve yemek gideri		10662	10	18900	0	0	0	0	0
Toplam		11223	15	22006	20	0	0	0	0
	Sehim	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para
Mustafa oğlu Şeyh Ali ve Ebubekir'in meşihat ücreti	29,5	4368	20	7743	30	3892	20		
Cemal Efendi b. Kâsım'ın meşihat ücreti	13	1925	10	3412	20	1715	0		
Hafız Mustafa oğlu Abdulvehhâb ve Mustafa'nın meşihat ücreti	10	1480	30	2625	0	1319	10		
Osman oğlu Hüseyin ve Abdullah'ın meşihat ücreti	9	1332	30	2362	20	1187	10		
Hacı Mehmed Arif Ağa'nın alemdarlık ve meşihat ücreti	4	592	10	1050	0	528	0		
Hacı İbrahim ve Şeyh Mehmed b. Abdüsselâm'ın meşihat ücreti	3,5	518	10	918	30	462	0		
Şeyh Musa b. Hacı Hüseyin'in meşihat ücreti	3	444	10	787	20	396	0		
Toplam	72	10662	0	18900	0	9500	0		

Tablo 1'deki veriler incelendiğinde, ilk olarak, Abdülvehhâb Gazi Vakfı'nın Tokat sancağı dâhilinde Artova nahiyesine bağlı Kızık, Karkıncık ve Balıbeyi köyleri aşar gelirlerine sahip olduğu görülmektedir. Bu gelirler üzerinden İ'âne ve Askeri Techizât hissesi, Evkâf Hazinesi hissesi (% 0,5) ya da mirî hisse isimleri altında bazı vergiler kesildikten sonra geriye

¹⁰ Sivas Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi (S.VBMA) Muhasebe Defteri, No. 8, s. 88, 268; S.VBMA Muhasebe Defteri, No. 9, s. 126.

kalan gelir vakıf hissesi olarak vakfa aktarılmıştır. 1906-1912 döneminde vakıf hissesi gelirleri vergi miktarları ile aşar miktarlarına bağlı olarak değişiklik göstermiştir. İkinci ve son olarak, vakfın giderleri genel olarak, vakfın zaviyesinin tamir masrafları, zaviyedeki yemek giderleri ile zaviye görevlileri ücretlerinden oluşmaktadır. Bunlar arasında zaviyedâr ücreti önemli bir yekûn tutmakta olup 1906-1912 döneminde zaviyedârlık görevi farklı oranlarda hisselere sahip yedi kişi tarafından ifa edilmiştir.

2- Ahmed Çelebi b. Mihmâd Bey Vakfı

Ahmed Çelebi b. Mihmad Bey'in kimliği hakkında literatürde herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. 1520 tarihli Rum eyaleti Mufassal Tapu Tahriri Defterinde "karye-i Kınık tâbi-i Kâfirni mâlikâne tamam mülk-i Yar Ali Çelebi ve Lütfi Paşa ve İzzet Paşa bi-tarîki'l-istishâb. Hâliya hums mâlikâne vakf-ı evlâd-ı Ahmed Çelebi b. Midmâd Bey ve hums mâlikâne mülk-i mebi'-i Sinan Paşa b. Mehmed Bey" kaydı yer almaktadır¹¹. Aynı kayıt sonraki Tapu Tahrir Defterlerinde tekrar edilmiştir¹². Bu kayıttan Tokat kazasında Kâfirni nahiyesine bağlı Kınık köyünün mâlikâne gelirinin başlangıçta Yar Ali Çelebi, Lütfi Paşa ve İzzet Paşa'nın mülkü olduğu ancak 1520 yılından itibaren beşte bir malikâne gelirini Ahmed Çelebi b. Midmâd Bey evlatları vakfının tasarruf ettiği ve bu beşte bir malikânenin Sinan Paşa b. Mehmed Bey'den satın alındığı anlaşılmaktadır. 1530 tarihli 387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri'nde Ahmed Çelebi b. Midmâd Bey evlatları vakfının Kınık köyü malikâne hissesi yanı sıra Sivas kazasına bağlı Ordugeriit maa Saraycık köyleri malikânesinin sekiz sehimden beş sehim gelirini aldığı kayıtlıdır¹³.

Ömer Demirel'in incelemelerine göre, 1533 yılında Sivas Mahkeme çarşısında bulunan Sarı Hamza Mescidi'ne Ahmed Çelebi b. Mihmad b. Simsad tarafından vakıf geliri tahsis edilmiştir. Bu mescidin 1183/1769 yılında Zaralızâde Osman Paşa'nın kızı Alime Hatun tarafından yenilenmesi ve genişletilmesi üzerine, Alime Hatun'un kocasının ismine izafeten mescide Selim Ağa Cami denilmiştir. Aynı cami, minaresi muhafaza edilerek 1960'larda yeniden yapıldığından Yeni Cami ismi ile anılmaya başlanmıştır¹⁴.

¹¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tapu Defteri (BOA. TD) 79, s. 76.

¹² 387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1520), Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 1997, s. 440; BOA. TD 287, s. 164; Tapu Kadastro Kuyud-ı Kadime Arşivi Tapu Defteri (TK. KK. TD) 14, s. 214b.

¹³ 387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1520), s. 440; 502.

¹⁴ Demirel, *Osmanlı Döneminde Sivas Şehri ve Esnaf Teşkilatı*, s. 35-36.

Ahmed Çelebi b. Mihmad Bey Vakfı'nın Tokat sancağındaki akarlarının muhasebeleri sancağın Vakıf Muhasebe Defterlerinde yer almaktadır. 1322-1326/1906-1910 dönemine ait bu muhasebe kayıtlarına dair veriler aşağıda Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. Ahmed Çelebi b. Mihmâd Bey Vakfı'nın 1906, 1909 ve 1910 Yılları Muhasebeleri¹⁵

Gelirleri	1322/1906		1324/1909		1326/1910	
	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para
Sülüsân tahmis bedeli ¹⁶	294	20	294	20	0	0
Selami/Kafirni'de Kınık köyünün 50 sehim mâlikânesi ¹⁷	0	0	0	0	1004	10
Hums (1/5) tenzil	0	0	0	0	200	30
Kalan	0	0	0	0	803	20
Sülüs (1/3) tenzil	0	0	0	0	268	0
Sülüsân (2/3) vakıf hissesi	0	0	0	0	535	20

Giderleri	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para
Sivas'da Sarı Hamza mescidinin 15 kile ile imamet vazifesi	126	0	126	0	220	0
Sivas'da Sarı Hamza mescidinin mü'ezzinlik vazifesi	42	20	42	20	73	20
Yazıcı maaşı ve muhâsebe harcı	31	0	31	0	60	20
Mütevelli Ali Bey'e verilen	95	0	95	0	181	20
Toplam	294	20	294	20	535	20

¹⁵ Sivas Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi (S.VBMA) Muhasebe Defteri, No. 8, s. 88, 188; S.VBMA Muhasebe Defteri, No. 9, s. 15.

¹⁶ 19. Yüzyılın ikinci yarısında Evkâf-ı Hümayun Nezareti'ne bağlı vakıfların gelirlerini toplamak için Osmanlı maliyesi tarafından tahmis ve tahmis bedeli uygulamasına başvurulmuştur. Maliye Nezareti tarafından toplanan gelirlerden vakfa "kura bedelâtı" adıyla maktu bir bedel ödenmeye başlanmıştır. Bedel takdirinde vakıf köyler ve mezraların devletçe zapt olunmadan önceki beş senelik öşür hasılatı beşe bölünerek ortalama bedel esas alınmış ve buna tahmis usulü adı verilmiştir. Bazı vakıflarda maktu bedel olarak tahminin tamamı, bazılarında tahminin sülüsânı (2/3'ü), bir kısmında ise tahminin sülüsü (1/3'ü) vakfa ödenmiştir. Bk. Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi*, İkinci Kısım, Dersaadet 1328, s. 268; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, İstanbul 1983, s. 375-376.

¹⁷ Burada "mâlikâne", Osmanlı maliyesinde Sivas eyaleti ve diğer bazı eyaletlerde uygulanmış olan "mâlikâne-divânî sistemi"nde mâlikâne hissesini ifade etmektedir. Mâlikâne-divânî sistemi, bir vergi birimi (köy veya mezra) gelirinin *divânî hisse* ve *malikâne hisse* olarak paylaşıldığı bir çifte vergileme sistemidir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Ömer Lütfi Barkan, "Türk-İslam Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller: Mâlikâne-Divânî Sistemi", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, cilt: 2, İstanbul 1939, s. 119-184 (Aynı yayının yeniden basımı için ayrıca bk. Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler*, I, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980, s. 151-208).

Tablo 2'deki veriler incelendiğinde, ilk olarak, Ahmed elebi b. Mihmad Bey Vakfı'nın Tokat sancağı dâhilinde Kafirni(Almus) nahiyesine bağlı Kınık köyü aşar gelirine sahip olduğu görülmektedir. Bu gelir üzerinden üçte bir oranında Maliye/Mirî hisse vergi olarak kesildikten sonra geriye kalan gelir vakıf hissesi olarak vakfa aktarılmıştır. 1906-1910 döneminde vakıf hissesi gelirleri 294 kuruştan 535 kuruşa yükselmiştir. İkinci ve son olarak, vakfın giderleri genel olarak, vakıf mütevellisi ile Sivas'ta Sarı Hamza Mescidi'nin imam ve müezzinine verilen ücretlerinden oluşmaktadır.

3- Büyük Ali Baba Vakfı

Ali Baba Zaviyesi'nin vakfiyesi olmadığı için kuruş tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Ancak 1546'da Rüstem Paşa tarafından zaviyeye vakıf yapılması, bu tarihten evvel zaviyenin kurulmuş olduğunu göstermektedir. Zaviye, büyük bir ihtimalle 16. asrın ilk yarısında Sivas'ta kurulmuştur¹⁸. Zaviye'nin kurucusu Ali Baba'nın tarihi şahsiyeti hakkında bilgi bulunmamakla birlikte, Horasan erenlerinden bir Türkmen babası(derviş) olduğu tahmin edilmektedir¹⁹. Anadolu dışından gelip Sivas'a yerleşmiş ve 1574 yılında burada vefat etmiştir²⁰. Bugün, Ali Baba adını taşıyan mahallede bir câmi, câmi içinde türbe, tekke ve tekke önünde bir çeşme bulunmakla birlikte, vesikalardan zaviye bünyesinde bir de mektep olduğu anlaşılmaktadır²¹.

Büyük Ali Baba Zaviyesi'nin başlıca gelir kaynağı, Rüstem Paşa ve Küçük Ali Baba tarafından yapılan vakıflardır. Rüstem Paşa'nın merhum Sinan Paşa'dan satın alıp vakfettiğı köy ve mezzalar şöyledir:

Tablo 3.1. 1546'da Rüstem Paşa'nın Büyük Ali Baba Zaviyesi Vakfı Akarları²²

Kaza	Köyler ve mezzalar	Kaza	Köyler ve mezzalar
Niksar	Hisarcık	Sivas	Hâkük
	Kızılkaya		Kuşçu Hasan
	Bişürmi		Ötük

¹⁸ Saim Savaş, *16. Asırda Sivas'ta Kurulan Ali Baba Zâviyesi'nin Dini Sosyal ve Ekonomik Fonksiyonları Hakkında Bir Araştırma*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1990, s. 1.

¹⁹ Ali Sinan Bilgili, "Sivas Ali Baba Vakfı Belgeleri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, Sayı 51. s. 2.

²⁰ Savaş, *a.g.t.*, s. 28.

²¹ Savaş, *a.g.t.*, s. 54.

²² Savaş, *a.g.t.*, s. 121-2.

	Kebiryün	Bayramlı	Netçe
	Kirale		Karğın mz
	Kâkûn		Kuzucak mz
	Kucucagöl (Bişürmi'ye tabi)		Bayadkulu mz
	Oğuzviran (Bişürmi'ye tabi)		Kartaş
	Zenad (Bişürmi'ye tabi)		Kovanı
	Yenice (Bişürmi'ye tabi)		Güdülüs
Zile	Eymür		Enderin
Sorkun	Kayabeğli		

1880 yılında Tokat sancağının teşkili ile Rüstem Paşa'nın Büyük Ali Baba Zaviyesi için yaptığı vakfın bazı akarlarının bulunduğu Niksar ve Zile kazaları bu sancağa bağlanmıştır. Zaviye'nin Tokat sancağındaki akarlarının muhasebeleri ayrıca düzenlenmiştir. Sancağın Vakıf Muhasebe Defterlerinde Büyük Ali Baba Vakfı'nın 1307-1325/1891-1909 yılları arasındaki döneme ait muhasebe kayıtları yer almaktadır. Bu muhasebe kayıtlarına ait veriler aşağıda Tablo 3.2 ve 3.3'de özetlenmiştir.

Tablo 3.2. Kebir Ali Baba Vakfı'nın 1891 ve 1893 Yılları Muhasebeleri²³

Gelirleri		1307/1891		1309/1893	
Kazası	Köy ve mezzalar	Kuruş	Para	Kuruş	Para
Tokat	Almus-ı sagir köyü Kireli mezzarası	537	26	788	1
Zile	Eymür köyü	10250	0	8932	0
Niksar	Elmacık ve Kızılkaya mezzaları	122	32	122	32
	Meğdün köyü	202	16	202	16
	Asarcık köyü yarım mâlikânesi	1021	30	1200	0
	Büşürüm köyü	1826	3	3391	12
	Karataş ma'a Bağdadlı köyleri	26	35	146	30
	Geyran köyü	2071	20	4030	25
	Kakün köyü rub mâlikâne	733	2	1630	18
	Kıllıkiriş	0	0	0	0
Toplam		16792	4	20444	14

Tablo 3.3. Kebir Ali Baba Vakfı'nın 1322/1906 Yılı Muhasebesi²⁴

Gelirleri			
Kazası	Köy ve mezzalar	Kuruş	Para
Tokat	Almus-ı sagir köyü Kireli mezzarası	670	26
Zile	Eymür köyü	14964	0
Niksar	Elmacık ve Kızılkaya mezzaları	122	30

²³ S.VBMA Muhasebe Defteri, No. 9, s. 88, 113.

²⁴ S.VBMA Muhasebe Defteri, No. 8, s. 82.

	Meğdün köyü	202	15
	Asarcık köyü yarım mâlikânesi	1538	0
	Büşürüm köyü	5237	20
	Karataş ma'a Bağdadlı köyleri	467	25
	Geyran köyü		
	Kakün köyü rub mâlikâne	1611	30
	Kıllıkiriş	5819	20
Toplam		30633	20
	Zile'nin a'sâr tasarruf bedelinden	291	0
Genel toplam		30924	20
Giderleri		Kuruş	Para
Evkâf Hazinesi hissesi (% 0,5)		1546	0
Vakıf hissesi		29387	20
Toplam		30924	20

Tablo 3.2 ve 3.3'deki veriler birlikte incelendiğinde, ilk olarak, Büyük Ali Baba Vakfı'nın Tokat sancağı dâhilinde Merkez'e bağlı Almus-ı sağır köyü Kireli mezrası, Niksar kazasında Meğdün, Asarcık, Büşürüm, Karataş ma'a Bağdadlı, Geyran, Kakün ve Kıllıkiriş köyleri ile Elmacık ve Kızılkaya mezraları ve Zile kazasına tabi Eymür köyünün aşar ve malikâne gelirlerine sahip olduğu görülmektedir. Bu gelirler üzerinden % 0,5 oranında Evkâf Hazinesi hissesi kesildikten sonra geriye kalan gelir vakıf hissesi olarak vakfa aktarılmıştır. 1891-1906 döneminde vakıf hissesi gelirleri 16792 kuruştan 29387 kuruşa yükselmiştir. İkinci ve son olarak, vakfın giderleri muhasebe defterlerinde yazılmadığı için Tablo 3.2 ve 3.3'de ayrıntılı olarak belirtilmemiştir.

4- Hasan Paşa Camii Vakfı

Hasan Paşa'nın hayatı ve şahsiyeti hakkında literatürde yeterli bilgiye ulaşılamamıştır. Ömer Demirel'in incelemelerine göre, Sivaslı olup Kanuni Sultan Süleyman'ın vezirlerindendir. Sivas valisi iken 972/1565 yılında Sivas'ta Meydan Mahallesi'nde bir cami²⁵ yaptırmıştır. Bu dini yapı halk arasında, bulunduğu mevkiye izafeten "Meydan Camii" olarak bilinmektedir. Hasan Paşa, camisine gelirleri oldukça fazla olan bir vakıf tesis etmiştir²⁶.

²⁵ Caminin mimari özellikleri için bk. Acun, *a.g.m.*, s. 185.

²⁶ Ömer Demirel, *Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2000, s. 49

Hasan Paşa Camii Vakfı'nın Tokat sancağındaki akarlarının muhasebeleri sancağın Vakıf Muhasebe Defterlerinde yer almaktadır. 1294-1315/1878-1899 dönemine ait bu muhasebe kayıtlarına ait veriler aşağıda Tablo 4.1. ve 4.2'de hülasa edilmiştir.

Tablo 4.1. Hasan Paşa Camii Vakfı'nın 1878-1883 Dönemi Muhasebesi²⁷

Gelirler	Yıllar (Rumi ve Miladi)	Tahmis bedeli	
		Kuruş	Para
Tamam Niksar bedeli	1294/1878	607	20
Nısf Niksar bedeli	1295/1879	303	20
Hums (1/5) Maliye Hazinesi hissesi düşüldükten sonra kalanın sülüs (1/3) Niksar bedeli	1296/1880	162	20
	1297/1881	162	20
	1298/1882	162	20
	1299/1884	162	20
[Toplam]		1559	0

Giderler	Kuruş	Para
Şeyh Süleyman Efendi'nin hitabet vazifesi	60	0
Abdullah Efendi'nin imamet vazifesi	75	0
Şeyh Abdullah Efendi'nin va'izlik vazifesi	20	0
Osman Efendi'nin mü'ezzinlik vazifesi	75	0
Kayyum vazifesi	45	0
Diğeri? vazifesi	20	0
8 nefer cüzhan vazifesi	80	0
Devirhan vazifesi	40	0
Müremmim vazifesi	8	0
Cibâyet vazifesi	8	0
Kitâbet vazifesi	8	0
Minarede aydınlatma masrafı	20	0
Camii-i şerifte aydınlatma masrafı	30	0
Camii-i şerif ve abdesthaneler masrafı	70	0
Toplam	559	0
Günlük 6 dirhem sim-i hâlis bedeli olarak mütevelliyeye verilen	750	0
Muharrir maaşı ve muhasebe harcı	250	0
Toplam	1559	0

²⁷ Tokat Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi (T.VBMA) Muhasebe Defteri, No. 6, s. 81.

Tablo 4.2. *Hasan Paşa Camii Vakfı'nın 1300-1315/1884-1898 Dönemi Muhasebesi*²⁸

Gelirler	Yıllar (Rumi ve Miladi)	Tahmis bedeli	
		Kuruş	Para
Abdalkolu köyü tamam mâlikânesi (Niksar)		607	20
Maliye Hazinesi'ne hums (1/5) hisse tenzil		121	20
[Kalan]		486	0
Kalanın sülüsânı (2/3) tenzil		324	0
Maliye Hazinesi hissesi(hums =1/5) hariç sülüs (1/3) hissesi	1300/1884	162	0
	1301/1885	162	0
	1302/1886	162	0
Tahmis bedelinin sülüs (1/3) hissesi	1303/1887	202	20
	1304/1888	202	20
	1305/1889	202	20
	1306/1889	202	20
	1307/1890	324	0
Maliye Hazinesi hissesi(hums =1/5) hariç sülüsân (2/3) hissesi	1308/1891	324	0
	1308/1892	324	0
	1310/1893	324	0
Maliye Hazinesi hissesi(hums =1/5) hariç nisf (1/2) hissesi	1311/1894	243	0
Maliye Hazinesi hissesi(hums =1/5) ve havale gideri hariç sülüsân(2/3) hissesi	1312/1895	290	0
	1313/1896	290	0
	1314/1897	290	0
	1315/1898	290	0
[Toplam]		3995	0

Giderler	Kuruş	Para
Sivas'da Meydan câmi'-i şerifinin yağ ve mum masrafı	387	0
Vazifeliler, hademe ve mütevellî Ali Efendi'ye terk olunan	3157	0
Muharrir maaşı ve muhasebe harcı	451	0
Toplam	3995	

Tablo 4.1 ve 4.2'deki veriler birlikte değerlendirildiğinde, ilk olarak, Hasan Paşa Camii Vakfı'nın Tokat sancağı dâhilinde Niksar kazasına tabi Abdalkolu köyü malikâne gelirini tasarruf ettiği görülmektedir. Bu gelir üzerinden her yıl % 20 (Hums=1/5) Maliye Hazinesi hissesi ile havale ücreti kesildikten sonra geriye kalan gelir vakıf hissesi olarak vakfa aktarılmıştır. İkinci ve son olarak, vakfın giderleri Hasan Paşa Camiinde görev yapan imam, hatip, müezzin, kayyum, devirhan, cüzhan ve müremmim

²⁸ T.VBMA Muhasebe Defteri, No. 9, s. 31.

(tamirci) ile vakıf işlerinde çalışan müteveli, câbi ve kâtibin ücretleri, muhasebe harcı ve caminin aydınlatma ve tamir masraflarından oluşmaktadır.

5- Keykavus/Şifaiye Medresesi Vakfı

Şifaiye Medresesi veya Keykavus Darüşşifası, kapı kitabesine göre 614 /1217 yılında Anadolu Selçuklu Devleti hükümdarı I. İzzeddin Keykâvus tarafından inşa ettirilmiştir²⁹. Sultan, darüşşifanın giderleri için bir vakıf tesis etmiştir. Günümüze ulaşan vakfiyesine göre bir tıp mektebi olarak da hizmet veren dârüşşifânun (dârü's-sıhha) vakıfları arasında Sivas'ta yetmiş dükkân, Ereğli'de otuz dükkânla birçok köy bulunmaktadır³⁰.

Tokat sancağı Vakıf Muhasebe Defterlerinde Keykavus/Şifaiye Medresesi Vakfı'nın 1310-1325/1894-1909 yılları arasındaki döneme ait muhasebe kayıtları yer almaktadır. Bu muhasebe kayıtlarına ait veriler aşağıda Tablo 5.1. ve 5.2'de verilmiştir.

Tablo 5.1. Şifaiye Medresesi Vakfı'nın 1894, 1897 ve 1900 Yılları Muhasebeleri³¹

Yıllar	1310/1894		1313/1897		1316/1900	
	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para
Emirsaid, Kömeç, Tutluca	2330	20	1665	0	2168	20
Eski	1191	20	604	0	1309	30
Birebler, Ziveri, Alaeddin ve Tutluca mezarları	4662	20	1172	0	4960	30
Bozatalanı mâlikânesi	1502	20	1086	0	1348	10
Halilalanı mâlikânesi	700	10	373	0	597	10
Sarıtarla	669	30	361	10	705	10
Toplam	11057	0³²	5261	10	11089	10
Maliye Hazinesi hissesi (sülüs: 1/3) tenzil	3685	30	1753	30	3696	20
Vakıf hissesi	7371	10	3507	20	7392	30

²⁹ Gönül Çantay, "Keykâvus I Dârüşşifası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (TDV. DİA), C. 25, Ankara 2002, s. 353.

³⁰ Çantay, *a.g.m.*, s. 353; M. Cevdet, "Sivas Darüşşifası Vakfiyesi ve Tercümesi", *Vakıflar Dergisi*, c. I, (1938), s. 35-38.

³¹ T.VBMA Muhasebe Defteri, No. 9, s. 132.

³² 40 para 1 kuruş olarak hesap edilmiştir.

Tablo 5.2. Şifaiye Medresesi Vakfı'nın 1902, 1906 ve 1909 Yılları Muhasebesi³³

Gelirler	1318/1902		1322/1906		1325/1909	
	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para
Emirsaid ve tevâbi'i (Alaeddin ve Ziveri mezzaları ile Kömeç ve Tutluca köyleri malikâne bedeli	15968	30	9976	12	8729	10
Bireb-i atik ve cedid tamam mâlikâneleri bedeli	14875	0	5424	25	8854	0
Bozatalanı karyesi mâlikâne bedeli	3683	30	2119	38	4177	20
Sarıtarla karyesi mâlikâne bedeli	2012	20	1126	20	789	30
Eski karyesi	3456	10	0	0	3180	0
Halilalanı karyesi	1408	30	1051	25	1330	0
Toplam	41405	0	19699	0	27060	20
Ayniyât bedeli (129,5 rublağ x 28 kuruş)	0	0	0	0	3686	0
Toplam					30686	20
Giderler	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para
Evkaf Hazinesi hissesi (% 0,5) tenzil	1972	0	985	0	1532	0
Kalan	39433	0	0	0	0	0
Bireb-i cedid mirîye aid olmağla tenzil	7083	0	0	0	0	0
Kalan	32350	0	0	0	0	0
Mirî hisse tenzil	16175	0	0	0	0	0
Vakıf hissesi	16175	0	18714	0	29154	0
29 Teşrin-i evvel 1318 tarih ve 584 numaralı emirnâme-i cenâb-ı vilâyet-penâhî mücebince sülüsü (1/3) tenzil	5392	0	0	0	0	0
Müderris ve mütevellisi Arif Efendi-zâde Mehmed Şevket ve Nuri Efendi'ye verilen	10783	0	18714	0	29154	0
Toplam	41405	0	19699	0	30686	0

Tablo 5.1 ve 5.2'deki veriler birlikte değerlendirildiğinde, ilk olarak, Şifaiye Medresesi Vakfı'nın Tokat sancağı dâhilinde Tokat merkez kazasına tabi Emirsaid, Kömeç, Tutluca, Bireb-i atik ve cedid, Bozatalanı, Eski, Halilalanı köyleri ile Alaeddin ve Ziveri mezzalarının malikâne gelirlerini tasarruf ettiği görülmektedir. Yıldan yıla değişen bu gelirler üzerinden her yıl Maliye Hazinesi hissesi (Sülüs=1/3 ya da nısf=1/2 oranında) ve

³³ T.VBMA Muhasebe Defteri, No. 9, s. 132; S.VBMA Muhasebe Defteri, No. 8, s. 66, 304.

Evkâf Hazinesi hissesi (% 0,05) düşüldükten sonra geriye kalan gelir vakıf hissesi olarak vakfa aktarılmıştır. İkinci ve son olarak, vakfın giderleri Şifaiye Medresesi Vakfı'nda görev yapan müteveli ve müderris ücretlerinden oluşmaktadır.

6- Şeyh Hüseyin Râî/Şeyh Çoban Vakfı

Şeyh Hüseyin Râî'nin hayatı, şahsiyeti ve külliyesi hakkında literatürde sınırlı bilgi bulunmaktadır. Ona râî (Arapça çoban) denilmesinin sebebi çobanlık yapmasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle kendisi halk arasında Şeyh Çoban olarak da bilinmektedir. Menakıb-ı Tacü'l-Arifin adlı eserde, Hüseyin Râî'nin 1107 yılında ölen Ebu'l-Vefa'nın yedinci halifesi olduğu, vatanı olan Sivas'ta bir zaviye yaptırdığı ve irşatla iştilig ettiği yazılıdır³⁴. Kitabesine göre, zaviye 772/1370 yılında inşa olunmuştur³⁵. Arşiv kayıtlarından külliyesinin cami, çeşme, türbe³⁶ ve zaviyeden oluştuğu anlaşılmaktadır. Caminin harap olması üzerine 1920'li yıllarda yıkıldığı, zaviyenin 1930'lu yıllara kadar hizmet verdiği, türbe ve çeşmenin ise farklı zamanlarda yapılan tamirlerle halen varlıklarını devam ettirdikleri bilinmektedir³⁷. Bu eserlerin bulunduğu mahalleye Osmanlı döneminde Şeyh Çoban Mahallesi denilirken Cumhuriyet döneminde Kaleardı Mahallesi adı verilmiştir³⁸.

Şeyh Çoban Vakfı'nın Tokat sancağındaki akarlarının muhasebeleri sancağın Vakıf Muhasebe Defterlerinde yer almaktadır. 1317-1328/1901-1912 dönemine ait bu muhasebe kayıtlarına ait veriler aşağıda Tablo 6.1 ve 6.2'de verilmiştir.

Tablo 6.1. Şeyh Hüseyin Râî/Şeyh Çoban Vakfı'nın 1901 Yılı Muhasebesi³⁹

Açıklama	Kuruş	Para
Tavza, Ayazmayeni ve Beğdere köyleri bedeli	11940	0
İâne hissesi tenzil	1492	20
[Kalan]	10447	20
Evkaf Hazinesi hissesi (% 0,5)	497	20
[Kalan]	9950	0
Divânî	4975	0
Mâlikâne	4975	0

³⁴ Yasak, *a.g.e.*, s. 129-130.

³⁵ Demirel, *Osmanlı Dönemi Sivas Şehri ve Esnaf Teşkilatı*, s. 40.

³⁶ Türbe hakkında özet bilgi için bk. Acun, *a.g.m.*, s. 188.

³⁷ Yasak, *a.g.e.*, s. 129,131.

³⁸ Demirel, *Osmanlı Dönemi Sivas Şehri ve Esnaf Teşkilatı*, s. 40.

³⁹ T.VBMA Muhasebe Defteri, No. 9, s. 131.

Tablo 6.2. Şeyh Hüseyin Râî/Şeyh Çoban Vakfı'nın 1907, 1908 ve 1912 Yılları Muhasebeleri⁴⁰

Gelirler	1323/1907		1324/1908		1328/1912	
	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para
Artukabad'da Ayazma, Ayazmayeni ve Beğdere köylerinin îâne ve askeri tezhizat hissesi çıktıktan sonra vakıf hissesi	9145	0	0	0	0	0
Artukabad'da Ayazma, Ayazmayeni ve Beğdere köyleri bedeli	0	0	22451	0	21848	0
Ayniyâtı (hunta ve şair: 367 rublağ)			7912	0	0	0
Toplam			30363	0	0	0
Maliye Hazinesi hissesi tenzil			15181	20	10924	0
Vakıf hissesi			15181	20	10924	0

Giderler	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para
Evkaf Hazinesi hissesi (% 0,5)	457	10	759	0	0	0
Mütevelli vekili Şemseddin-zâde Avni Efendi'ye verilen	8687	30	14422	20	0	0
Toplam	9145	0	15181	20	10924	0

Tablo 6.1 ve 6.2'deki veriler birlikte değerlendirildiğinde, ilk olarak, Şeyh Çoban Vakfı'nın Tokat sancağı dâhilinde Artukabad(Artova) nahiyesine tabi Tavza, Ayazma, Ayazmayeni ve Beğderesi köyleri aşar gelirlerini tasarruf ettiği görülmektedir. Yıldan yıla değişen bu gelirler üzerinden her yıl İâne ve Askeri Techizat hissesi/Maliye Hazinesi hissesi (Sülüs=1/3 ya da nısf=1/2 oranında) ve Evkâf Hazinesi hissesi (% 0,05) düşüldükten sonra geriye kalan gelir vakıf hissesi olarak vakfa aktarılmıştır. İkinci ve son olarak, vakfın giderleri Şeyh Çoban Vakfı'nda görev yapan mütevelli ücreti ve vakfı binalarının bakım masraflardan oluşmaktadır.

III. SONUÇ

1880'de teşkil edilen Tokat sancağının Vakıf Muhasebe Defterlerinde bu sancaktan Sivas'ta bulunan toplam altı vakfın gelir sağladığı tespit edilmiştir. Bu vakıflardan üçü (Abdülvehhâb Gazi Vakfı, Keykavus/Şifaiye Medresesi Vakfı, Şeyh Hüseyin Râî/Şeyh Çoban Vakfı) Osmanlı öncesi devirlerde teşkil edilmiştir. Diğer üç vakıf (Ahmed Çelebi b.

⁴⁰ S.VBMA Muhasebe Defteri, No. 8, s. 160, 230; S.VBMA Muhasebe Defteri, No. 9, s. 111.

Mihmâd Bey Vakfı, Büyük Ali Baba Vakfı, Hasan Paşa Camii Vakfı) ise Osmanlı döneminde kurulmuştur.

Tokat sancağı Vakıf Muhasebe Defterlerindeki muhasebe kayıtlarından tespit edilen Sivas vakıflarından birçoğunun 1918'e kadar varlığını koruduğu ve hizmetlerini sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

1826'da Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kurulması ve bütün vakıfların nezaret çatısı altına alınmasıyla vakıf gelirleri Maliye Nezareti tarafından toplanmaya ve vergilendirilmeye başlanmıştır. İncelediğimiz vakıfların gelirleri de vergiye tabi olmuştur. Vakıflardan alınan başlıca vergiler ve harçlar: Maliye Hazinesi hissesi, İ'âne ve Askeri Techizât hissesi ve Evkaf Hazinesi hissesi ile Muhasebe harcı ve Muharrir (kâtip) harcından ibarettir. Bu vergiler ve harçlar sebebiyle vakıfların gelirleri azalmıştır.

Tokat sancağından gelir sağlayan altı Sivas vakfına dair bu bildirideki bilgiler, diğer kaynaklara dayalı olarak bu vakıflar üzerine yapılan çalışmalara katkı sunmayı amaçlamaktadır.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tapu Defteri (BOA. TD)

BOA. TD 79; BOA. TD 287; BOA TD 387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1520), Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 1997.

Tapu Kadastro Kuyud-ı Kadime Arşivi Tapu Defteri (TK. KK. TD) 14.

Sivas Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi (S.VBMA) Muhasebe Defteri, No. 8; S.VBMA Muhasebe Defteri, No. 9.

Tokat Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi (T.VBMA) Muhasebe Defteri, No. 6; T.VBMA Muhasebe Defteri, No. 9

Araştırma Eserler (Kitap ve Makaleler)

Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi*, İkinci Kısım, Dersaadet 1328.

Acun, Hakkı. "Sivas ve Çevresi Tarihi Eserlerinin Listesi ve Turistik Değerleri", *Vakıflar Dergisi*, XX, Ankara 1988, s.181-220.

Açıkel, Ali. "Tokat Kazası'nda Vakıf İdaresinin Teşkili ve Gelişimi (1835-1890)", *Vakıflar Dergisi*, S. 43, Haziran 2015, Ankara, s. 41-58.

Açıkel, Ali. "Tokat Sancağı Vakıf Muhasebe Defterleri (1880-1920)", *CIÉPO 19: Osmanlı öncesi ve dönemi tarihi araştırmaları*, 26-30 Temmuz 2010, Van, *Bildiriler*, Editörler: İlhan Şahin, Hikari Egawa, Emine Erdoğan Özünlü, Tuncay Öğün, İstanbul Esnaf ve Sanatkarlar Odaları Birliği (İSTESOB) Yayını, İstanbul 2014, C. II, s. 773-786.

- Açıkel, Ali. "Tokat Sancağının İdari durumu ve Nüfus Yapısı (1880-1907)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14/2, Elazığ 2004, s. 331-359.
- Barkan, Ömer Lütfi "Türk-İslam Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller: Mâlikâne-Divânî Sistemi", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, cilt: 2, İstanbul 1939, s. 119-184 (Aynı yayının yeniden basımı için ayrıca bk. Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler*, I, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980, s. 151-208).
- Bilgili, Ali Sinan. "Sivas Ali Baba Vakfı Belgeleri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sayı 51. s. 2.
- Çantay, Gönül. "Keykâvus I Dârüşşifası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDV. DİA)*, C. 25, Ankara 2002, s. 353-355.
- Demirel, Ömer. *Osmanlı Döneminde Sivas Şehri ve Esnaf Teşkilatı*, Sivas Belediyesi Kültür Yayınları, Sivas 1998.
- Demirel, Ömer. *Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2000.
- M. Cevdet. "Sivas Darüşşifası Vakfiyesi ve Tercümesi", *Vakıflar Dergisi*, c. I, (1938), s. 35-38.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. III*, İstanbul 1983.
- Savaş, Saim. *16. Asırda Sivas'ta Kurulan Ali Baba Zâviyesi'nin Dini Sosyal ve Ekonomik Fonksiyonları Hakkında Bir Araştırma*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1990.
- Yasak, İbrahim. *Sivas Yatırları ve Abdulvehhab Gazi Hazretleri*, Asistan Yayıncılık yayını, Sivas 2010.

XVIII. YÜZYILDA SİVAS EĞİTİM KURUMLARI VE DİNİ YAPILAR (HURÛFAT DEFTERLERİNE GÖRE)

The Educational Institutions and Religious Buildings of Sivas In the Eighteenth Century (According to Hurûfat Registers)

M. Murat Öntuğ*

ÖZET

Sivas, İç Anadolu bölgesinin doğusunda Yukarı Kızılırmak havzasında yer alan, eski çağlardan itibaren farklı uygarlıklara ev sahipliği yapmış bir yerleşim yeridir. Anadolu'ya Türk fetihlerinin başlamasıyla birlikte Sivas, XI. yüzyılın son çeyreğinde Danişmendliler, sonrasında Türkiye Selçukluları ve İlhanlıların hâkimiyetinde kaldı. Özellikle İlhanlılar döneminde her yönüyle Anadolu'nun en büyük şehirlerinden biri haline geldi. Şehirdeki abidevi yapıların büyük kısmı bu dönemlerde yapıldı. Bu eserler arasında; Şifâiye Medresesi, Çifte Minareli Medresesi, Burûciye Medresesi, Sahip Ata/Gök Medrese, Ulu/Sultan Alaüddin Cami ve Dârü'r-Râha Zaviyesi şehrin en önemli eğitim ve dini kurumları arasında yer alıyordu. Bölgenin Osmanlı Devleti egemenliği altına alınmasıyla mevcut eserlerin onarımları yapıldı ve bu sayede faaliyetlerini devam ettirebildiler. Sivas'ta uzun süren Osmanlı hâkimiyetinde eski dönemlerden kalan yapıların tamir ve bakımının yapılmasının yan sıra yeni ticari, ekonomik, dini, kültürel ve eğitim yapıları da tesis edildi. Bu çalışmada Sivas şehrinde bulunan medrese, muallimhane, kütüphane, cami, mescit, zaviye ve tekkelerin XVIII. yüzyıldaki durumları ele alınacaktır. Bu eğitim ve dini yapıların şehirdeki dağılımları, bânileri, görev ve görevliler ile alınan ücretler ve vakıf gelirleri çalışmanın temelini oluşturmaktadır. Böylece XVIII. yüzyılda Sivas şehrinin eğitim ve dini tesislerinin bir yapı envanteri de çıkarılmış olacaktır. Eski dönemlerde yaşanan doğal afetler, mimari, çevresel ve insan faktörü ile yeni şehir planlamaları gibi sebeplerden ötürü bu eserlerin büyük bir kısmı günümüze ulaşamamış ve hatta isimleri dahi bilinmediği düşünülürse çalışmanın önemi daha iyi anlaşılacaktır. Çalışmanın temel kaynağını Vakıflar Genel Müdürlüğü Ar-

* Prof. Dr., Uşak Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

şivî'nde bulunan ve XVII. yüzyılın sonundan XIX. yüzyılın ortalarına kadarki vakıf kayıtlarını ihtiva eden yirmi adet Hurufat Defterleri oluşturmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Sivas şehri, Medrese, Mektep, Cami, Mescit, Zaviye.*

ABSTRACT

Sivas as a city located in the east of central Turkey and within the upper-Kızılırmak basin has been a home to many different civilizations since the ancient times. After Turkish conquests in Anatolia began, Sivas came under the control of the Danishmendids in the last quarter of the eleventh century, and later Anatolian Seljuks and Ilkhanids. Sivas especially became one of the biggest cities in Anatolia during the Ilkhanid period. The large part of monumental buildings in the city was constructed in these periods. Şifaiye Madrasah, Çifte Minare Madrasah, Buruciye Madrasa, Sahip Ata/Gök Madrasah (Blue Madrasah), Ulu/Sultan Alaüddin Mosque and Dârü'r-Râha Zawıya were among the most important educational and religious institutions of the city. During the Ottoman period, these buildings were repaired and renovated, therefore they were able to continue their services. In addition to repairs and maintenance of these buildings from prior periods, new commercial, economical, religious, cultural and educational institutions were also founded by the Ottomans. In this study, conditions of madrasahs, muallimhanes, libraries, mosques, mescits, zawiya and tekkes in Sivas in the eighteenth century will be discussed. Distribution of these educational and religious buildings in the city, their founders, personnel of these institutions and their duties and salaries, waqf incomes will be analyzed. Thus a construction inventory of educational and religious buildings in Sivas in the eighteenth century will be prepared. The fact that due to natural disasters or architectural, environmental and human factors and new urban plannings, majority of these monuments could not survive until the present day and even their names are not known, makes this study significant for future historical research. This study is based on twenty of Hurufat Registers which contain waqf records from the end of the seventeenth century to the middle of the nineteenth century and were located in the archives of Vakıflar Genel Müdürlüğü (The Directorate General of Foundations).

Keywords: *City of Sivas, Madrasah, Mektep, School, Mosque, Mescit, Zawiya.*

I. MEDRESELER

Sivas şehrinde XVIII. yüzyılda faal olan medreselerin tamamı Osmanlı dönemi öncesi inşa edilmiştir. Osmanlı zamanında bu medreselerin onarımı ve tamiri yapılmış ve şehrin eğitim ihtiyacını bunlar karşıladığı için yeni medrese binaları tesis edilmemiş olmalıdır.

Burûciye/Burûcerdiye Medresesi: Sivas şehrinde Kale-i atik¹ denilen Paşa Hisarı (Saray kurbinde) derununda Şifâiye ve Çifte Minareli (Dârü'l Hadis) medreselerinin bulunduğu mevkiin doğusunda yer alır. Bânisi Muzaffer Burûcerdi olup medreseyi 1271 yılında yaptırmıştır². Medresede 1697 yılında günlük üç akçe ile muid görev yapıyordu³. Medrese dâhilinde bulunan mescidin bir akçe ile imamlığını Hacı oğlu Muhammed yürütüyordu⁴. Türbedar günde bir akçe ücretle görev yapıyordu⁵. Medreseye mutasarrıf Seyyit Mehmet ve Şerafettin günde iki akçe ücretle iştiraken vazifelerini yürütüyorlarken Seyyit Mehmet'in diyarı terk etmesiyle hissesi Şerafettin'e verilmiştir⁶.

Çifte Minareli/ Dârü'l Hadis/ Pervane Medresesi: Kale-i Atik mahallesinde Paşa Hisarı içinde yer alan medreseler sokağındadır. Bânisi Şemseddin Cüveyni olup medrese 1271 yılında inşa edilmiş ve "Dârü'l Hadis" diye de bilinirdi. Osmanlı döneminde Pervane Medresesi şeklinde tanınırdı⁷.

Dârü's-Şifâ/ Şifâiye Medresesi: Kale-i Atik Mahallesi Paşa Hisarında yer alan Dârü's-Şifâ/ Şifâiye medresesi I. İzzeddin Keykâvus tarafından 1218 yılında yaptırılmıştır⁸. Medrese vakıf mahsulatının yüz sehinden iki sehim ücretle câbî Musa halife vazife yapıyordu⁹. Şifâiye vakfı mahsulünden yüz sehminden bir sehim mahsul vazifesiyle ferraş olan Mahmut halifeye atik beratı mucibince tevcih edilmiştir¹⁰. Vakıf hâsılının yüz sehminin bir sehim ile bevab Abdullah b. Mehmet mahlûlünden Ömer'e tevcih edilmiştir¹¹. Medrese mescidinde yüz sehinden bir hisse ile yarım müezziniğe mutasarrıf olan Seyyit Mehmet Halife'nin karındaşı

¹ VAD. nr.1140, s.330. (Safer 1109/Ağustos-Eylül 1697).

² Ömer Demirel, *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, TTK, Ankara, 2000, s.69-70.

³ VAD. nr.1140, s.328. (Şaban 1108/Şubat-Mart 1697); VAD. nr.547, vr.6, s.14. (Rebiülevvel 1203/Kasım-Aralık 1788).

⁴ VAD. nr.1140, s.329. (Zilkade 1108/Mayıs-Haziran 1697).

⁵ VAD. nr.1117, vr.40, s.68. (Şevval 1181/Şubat-Mart 1768); VAD. nr.1118, vr.61, s.127. (Zilhicce 1123/Ocak-Şubat 1712).

⁶ VAD. nr.1118, vr.60, s.124. (Muharrem 1122/Mart 1710).

⁷ Demirel, *a.g.e.*, s.69.

⁸ Demirel, *Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, s.69-70.

⁹ VAD. 1140, s.328, (Rebiülahir 1108/Eylül-Ekim 1696).

¹⁰ VAD. nr.1117, vr.36, s.60. (Gurre-i Cemaziyelevvel 1175/28 Kasım 1761); VAD. nr.1117, vr.38, s.63. (Rebiülevvel 1178/Ağustos-Eylül 1764).

¹¹ VAD. nr.1117, vr.39, s.65. (Cemaziyealahir 1180/Kasım-Aralık 1766).

Seyyit Ebubekir mahlûlünden üzerine verilmiştir¹². Medrese vakfı mahsulünün yarım sehim hissesiyle mütevellisi Muhammet vefatıyla yerine oğlu Seyyit Ahmet atanmıştır¹³.

Şifâiye medresesinde görev yapan müderrislerle ilgili kayıtlar incelenen vakıf kayıtlarında yoktur. Bununla birlikte medreseye danışmend atmasına dair kayıtlar vardır. Bu bağlamda XVIII. yüzyılın başında boş olan danışmendliğine İbrahim atanmıştır¹⁴.

Hızır Paşa Medresesi: Sivas'ta bulunan medresenin mahallesini, mevkii, binası, müderrisi ve diğer görevlileri vakıf belgelerinde ifade edilmediği için hakkında bir malumat edinilememiştir. Medrese vakfına bağlı Sivas yakınlarındaki *Pirkinik köyü* ahalisinin ziraat ettikleri tarlaların mahsulatını toplamak ve taksim etmek üzere senevi yarım müd hinta (buğday) ile müteveli olan Seyyit Abdülmecit'in vefatı üzerine yerine oğulları Hafız Hacı Mehmet Tahir ve Seyyit Abdurrahman vazifelendirilmiştir¹⁵. Yine vakıf akarları arasında Sivas şehri civarında *Hızır Paşa Mezraası* da bulunuyordu¹⁶. XVIII. yüzyılda medreseye ait vakıf kayıtları medresenin incelenen dönemde faal olduğunu göstermektedir.

Sahibiye / Sahip Ata / Ata/ Gök Medrese: Türkiye Selçuklu Devleti'nin veziri Sahip Ata Fahrüddin Ali'nin yaptırdığı Sahip Ata Medresesi, halk arasında minarelerinin mavi çinisinden dolayı Gök Medrese şeklinde adlandırılmışına neden olmuştur. Medrese kitabesi H.670/M.1271-1272 yılına ait olup medrese vakfiyesi H.679/M.1280-1281 yılında tanzim ve tescil edilmiştir¹⁷.

XVIII. yüzyılın başlarında medresenin minareleri harap hale gelmiş ve uzun süre tamir edilmeyince/edilemeyince, bir müezzin tayini yapılmıştır. Minarelerden birinin tamiri yapılmış diğer minare hala kullanılmadığı için günde iki akçe ile Seyyit Ahmet müezzin atanmıştır¹⁸. Medrese mescidinin günde iki akçe ücretle müezzin Mehmet görevini ifa ediyordu¹⁹.

¹² VAD. nr.1117, vr.36, s.60. (Gurre-i Şaban 1175/25 Şubat 1762); VAD. nr.1117, vr.37, s.61. (Gurre-i Zilkade 1176/14 Mayıs 1763).

¹³ VAD. nr.1140, s.333. (Şevval 1110/Nisan 1699).

¹⁴ VAD. nr.1118, vr.62, s.128. (Rebiülahir 1125/Nisan-Mayıs 1713).

¹⁵ VAD. nr.547, vr.6, s.13. (Muharrem 1203/Ekim 1788).

¹⁶ VAD. nr.1122, vr.23, s.27. (Cemaziyelahir 1159/Haziran-Temmuz 1746); VAD. nr.1086, vr.46, s.80. (Gurre-i Rebiülevvel 1172/2 Kasım 1758).

¹⁷ Demirel, *a.g.e.*, s.69.

¹⁸ VAD. nr.1118, vr.66, s.137. (Şevval 1133/Temmuz-Ağustos 1721).

¹⁹ VAD. nr.1140, s.331. (Şaban 1109/Şubat-Mart 1698).

Sahibiye Medresesi'nde vazifeli müderrisler hakkında vakıf kayıtlarında malumat azdır. Medresede yirmi danışmend vardı²⁰. Bu danışmendliklerden birine bir müd hunta ile Seyyit İbrahim medresenin müderrisi Mehmet Salih arzıyla atanmıştır²¹.

Medrese vakfından günde altı akçe ile yemek pişiren tabbağ Seyyit Salih ve Ebubekir vazifelerini yürütüyor²² olması medrese müstemilatındaki görevli personele ve öğrencilere yemek yapılan bir imaretin bulunduğunu göstermektedir. Medresede çeşme de vardı. Bu çeşmenin yıllık iki müd hunta ve bir müd şair (arpa) ile meremmeti Abdullah'ın görev beratı yenilenmiştir²³.

Medresen kapılarını açıp-kilitleyen bevvab, temizleyip-süpüren ferraş ve vakıf gelirlerini toplayan câbî görev yapmaktaydı. Medresede günde bir akçe ile ferraş Süleyman Ömer görevini yürütüyordu²⁴. Yine ferraş Osman günde bir akçe ile vazifesini yürütüyordu²⁵. Medresede bevvab olanlar günde beş akçe ücret alıyorlardı²⁶. Sahibiye evkafından günde iki akçe ücretle câbî Seyyit Yahya ve emmisi Seyyit Mehmet halifeler kendi rızalarıyla Mehmet halifeye görevlerini ferağ etmişlerdir²⁷.

Yağbasan Bukaası/ Medresesi: Sivas'ta Kale-i Atik mahallesinde Yağbasan Medresesi diye bilinen zaviyenin müstemilatı içinde yer alan mescidin imamlık ve zaviyedarlık vazifelerini birlikte yürüten Seyyit Mehmet'in vefatı üzerine sulbi oğlu Seyyit Hacı Ali halife atanmıştır. Bu yürüttüğü vazifelerin için vakıf köyündeki değirmenlerden senede birer kuruş ve köy arazisi mahsulünden yıllık bir müd galle ücret veriliyordu²⁸. Medresede müderris ve mescit imamı Ahmet'in görev beratı yenilenmiştir²⁹.

Medrese müstemilatında muallimhanede yer alıyordu. 1699 yılında muallim-i sıbyan Ahmet aynı zamanda mescidin imamlık vazifesini bir-

²⁰ VAD. nr.1118, vr.66, s.137. (Cemaziyelahir 1133/Mart-Nisan 1721).

²¹ VAD. nr.1118, vr.59, s.123. (Rebiülevvel 1121/Mayıs-Haziran 1709).

²² VAD. nr.1139, vr.34, s.63. (Zilkade 1140/Haziran-Temmuz 1728); VAD. nr.1118, vr.63, s.131. (Rebiülevvel 1129/Şubat-Mart 1717); VAD. nr.1086, vr.45, s.78. (Gurre-i Şaban 1172/30 Mart 1759).

²³ VAD. nr.1140, s.331. (Şaban 1109/Şubat-Mart 1698).

²⁴ VAD. nr.1140, s.327. (Safer 1108/Ağustos-Eylül 1696).

²⁵ VAD. nr.1140, s.332. (Cemaziyelahir 1110/Aralık 1698-Ocak 1699).

²⁶ VAD. nr.1140, s.328. (Cemaziyelahir 1108/Ekim-Kasım 1696).

²⁷ VAD. nr.1117, vr.36, s.60. (Gurre-i Safer 1175/1 Eylül 1761); VAD. nr.547, vr.1, s.4/1. (Receb 1199/Mayıs-Haziran 1785).

²⁸ VAD. nr.1117, vr.37, s.61. (Gurre-i Şaban 1176/15 Şubat 1763).

²⁹ VAD. nr.1118, vr.64, s.133. (Cemaziyelahir 1130/Nisan-Mayıs 1718); VAD. nr.1118, vr.68, s.140. (Cemaziyelahir 1135/Şubat-Mart 1723).

likte yürütüyordu³⁰. Yağlıbasan bukaası müştemilatı içinde mescitte yer almaktaydı. 1781 yılında bukaanın zaviyedarı ve mescidin imamı Seyyit Hacı Ali vazifesi karşılığı ücretini vakıf değerini gallesi senede birer kuruş ve arazi mahsulünden senede bir müd hınta alıyordu³¹.

II. KÜTÜPHANE

Seyyit Hacı Numan Efendi Kütüphanesi: Sivas şehrine Ulu Cami'nin batı tarafına düşen mevkie Hatip-zâde ailesinden Müftü Seyyit Hacı Numan Efendi büyük bir kütüphane yaptırmıştır³². Kütüphanenin ihtiyaçlarını ve görevlilerin ücretlerini karşılayan vakıf da tesis edilmiştir. Vakfın günde beş akçe ile *reis-i mütevellisi* Seyyit Hacı Mustafa'dır³³. Kütüphanede 1778 yılında günde bir akçe ücret ile cüz-han Seyyit Süleyman görev yapıyordu³⁴. Hafız-ı kütüb ve cüz-han Hacı Osman vefat etmiş yerine günde üç akçe ücretle Seyyit Hüseyin atanmıştır³⁵. Bu zatın XIX. yüzyılın başında vefatıyla boşalan hafız-ı kütüb ve cüz-hanlık görevlerine oğlu Seyyit Mehmet Salih'e Sivas Naibi Kadızâde Seyyit Mehmet Emin arzıyla tevcih edilmiştir³⁶.

Hacı Numan Efendi, kütüphane vakfı gelirinin bir kısmı ile eşi Zeliha hanım, diğer eşi Zeynep hatun, oğlu Seyyit Abdullah, kızı Zeliha hatun, emmisi Abdullah Efendi, babası, annesi ve kendi ruhu için dua okuyacak cüz-hanlar vazifelendirmiştir. Bu cüz-hanlar günlük bir akçe ücret alıyorlardı³⁷. Kütüphane vakfından; haftada iki gün *talim-i Kuran* eden görevliye günde iki akçe, haftada bir gün *hadis-i şerif* okuyana günde iki akçe, *cüz-han* günde bir akçe, *tefsir-i şerif* günde iki akçe ücret alıyordu³⁸.

III. MUALLİMHANELER/ MEKTEPLER

Osmanlı döneminde Sivas şehrinde yeni inşa edilen medrese binalarına rastlanılmadığı yukarıda ifade edilmişti. Bu eğitim kurumlarının bir alt basamağını oluşturan, medreselere öğrenci yetiştiren ve çocuklara

³⁰ VAD. nr.1140, s.333. (Şevval 1110/Nisan 1699).

³¹ VAD. nr.1158, vr.140, s.285. (Rebiülahir 1195/Mart-Nisan 1781); VAD. nr.547, vr.1, s.4/2. (Zilkade 1199/Eylül-Ekim 1785).

³² Demirel, *a.g.e.*, s.154.

³³ VAD. nr.547, vr.6, s.13. (Rebiülevvel 1203/Kasım-Aralık 1788).

³⁴ VAD. nr.1158, vr.140, s.285. (Safer 1192/Mart 1778).

³⁵ VAD. nr.548, vr.52, s.106. (Cemaziyelahir 1203/Şubat-Mart 1789).

³⁶ VAD. nr.545, vr.39, s.71. (Safer 1217/Haziran-Temmuz 1802).

³⁷ VAD. nr.1087, vr.40, s.52 (Ramazan 1182/Ocak-Şubat 1769).

³⁸ VAD. nr.547, vr.6, s.14. (Rebiülevvel 1203/Kasım-Aralık 1788).

okuma-yazma, dört işlem ile Kuran-Kerim okuma becerilerinin kazandırıldığı muallimhane/mektep için durum farklıdır. XVIII. yüzyılda şehirde pek çok muallimhane vardı. Vakıf kayıtlarında medrese, zaviye, cami ve mescit müştemilatında muallimhane bulunuyordu. Ayrıca cami ve mescitlerin büyük bir kısmı ibadet vakitleri dışında muallimhane olarak da kullanılıyordu.

Abdaloğlu Mektebi: Hoca İmam mahallesinde bulunan mektebin yirmi yıldır hocalığını yapan Seyyit Hafız Hacı Süleyman'ın uhdesine berat tevcih edilmiştir³⁹.

Ahmet Bey b. Abdülsamet Muallimhanesi: Oğlan Çavuş mahallesine Ahmet b. Abdülsamet tarafından yaptırılmıştır⁴⁰. Mektep ve mescidin tevliyetini babasının vefatı üzerine Seyyit Mustafa yürütüyordu⁴¹.

Ahmet Çelebi Mektebi: Küçük Minare mahallesinde Yazıcı mescidi yanına Ahmet Çelebi'nin yaptırdığı mektepte imam olanlar muallim-i sıbyanlık yaptıklarından imam Ahmet'e, vakıf mütevellisi Ahmet arziyla vazife tevcih edilmiştir⁴². Vakıf mütevellileri günde iki akçe ücret alıyordu⁴³.

Boran Mehmet Ağa Muallimhanesi: Hoca İmam mahallesine Mehmet Ağa'nın yaptırdığı muallimhanenin tayinle muallim-i sıbyanı Ali'nin vefatı üzerine yerine Mehmet getirilmiştir⁴⁴.

Çorbacı Hacı Mahmut Ağa Muallimhanesi: Muallimhanede görev yapan muallim Seyyit Hasan, Çorbacı Hacı Mahmut vakfından günlük beş akçe ücretini alıyordu⁴⁵. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında mektebin muallimi ve halifesi Lütfullah günde üç akçe ücret alıyordu⁴⁶. Mektep halifesi

³⁹ VAD. nr.1117, vr.38, s.64. (Cemaziyelevvel 1179/Ekim-Kasım 1765); VAD. nr.1158, vr.140, s.285. (Safer 1192/Mart 1778).

⁴⁰ VAD. nr.1088, vr.54, s.110. (Zilhicce 1152/Şubat-Mart 1740).

⁴¹ VAD. nr.1117, vr.38, s.64. (Gurre-i Cemaziyelahir 1179/15 Kasım 1765); VAD. nr.1119, vr.46, s.93. (Şevval 1135/Temmuz-Ağustos 1723).

⁴² VAD. nr.1118, vr.63, s.131. (Rebiülevvel 1129/Şubat-Mart 1717).

⁴³ VAD. nr.1122, vr.22, s.25. (Zilhicce 1156/Ocak-Şubat 1744).

⁴⁴ VAD. nr.1118, vr.59, s.123. (Cemaziyelevvel 1121/Temmuz-Ağustos 1709).

⁴⁵ VAD. nr.1117, vr.38, s.63. (Safer 1178/Temmuz-Ağustos 1764).

⁴⁶ VAD. nr.1086, vr.43, s.75. (Gurre-i Rebiülevvel 1172/2 Kasım 1758).

vazifesini günde üç akçe ücretle Lütfullah'ın vefatı üzerine oğlu Mehmet yürütüyordu⁴⁷.

Derviş Ali Muallimhanesi: Keçi Bula mahallesinde Derviş Ali'nin yaptırdığı muallimhanede günde bir akçe ücretle muallim-i sıbyan Mustafa vazifesini yürütüyordu⁴⁸.

Emir Halil Efendi Mektebi: Sivas şehrinde bulunan mektebin mahalle ve mevki tespit edilememiştir. Mektebin bânisi Emir Halil Efendi olup mektep vakfının ba-muayyene (tayinle) mütevellisi Mehmet'in vefatıyla Ali'ye tevcih olunmuştur⁴⁹.

Hacı Ali Mektebi: Hacı Zahid mahallesindeki mektebin bânisi Hacı Ali'dir. Mektebin muallim-i sıbyanlığını tayinle vazifeye atanan Ömer halifenin vefatı üzerine Abdullah halifeye verilmiştir⁵⁰.

Hasan Ağa Muallimhanesi: Küçük Pınar mahallesine Hasan Ağa'nın yaptırdığı muallimhanenin halifesi Seyyit Hüseyin halife günde bir akçe ücret alıyordu⁵¹.

Hasan Bey Mektebi: Küçük Bengiler mahallesine⁵² Hasan Bey binası mektebin muallimi ve günlük bir akçe ücretle cüz-hanı Mahmut vefatıyla boşalan vazifelere oğlu Seyyit İbrahim atanmıştır⁵³. Hasan Bey vakfından günde bir akçe ücret alan mektep halifesi Seyyit İbrahim vefatıyla yerine oğlu Seyyit Mahmut atanmıştır⁵⁴.

Hasan Efendi Muallimhanesi: Kayseri Kapısı mahallesinde yer alan muallimhanenin bânisi mahallenin eski imamı Hasan Efendidir. Mektebin muallim-i sıbyanı 1786 yılında Hafız Seyyit Mustafa'dır⁵⁵.

⁴⁷ VAD. nr.1089, vr.6, s.17. (Rebiülevvel 1186/Haziran-Temmuz 1772); VAD. nr.1129, s.14. (Cemaziyelevvel 1196/Nisan-Mayıs 1782).

⁴⁸ VAD. nr.1140, s.331. (Şaban 1109/Şubat-Mart 1698).

⁴⁹ VAD. nr.1123, vr.3, s.11. (Zilhicce 1188/Şubat-Mart 1775).

⁵⁰ VAD. nr.1117, vr.37, s.61. (Gurre-i Receb 1176/16 Ocak 1763); VAD. nr.547, vr.1, s.4/1. (Muharrem 1199/Kasım-Aralık 1784).

⁵¹ VAD. nr.1088, vr.47, s.96. (Şaban 1143/Şubat-Mart 1731).

⁵² VAD. nr.547, vr.2, s.6. (Receb 1200/Nisan-Mayıs 1786).

⁵³ VAD. nr.1139, vr.34, s.63. (Zilkade 1140/Haziran-Temmuz 1728).

⁵⁴ VAD. nr.1118, vr.65, s.135. (Safer 1132/Aralık 1719-Ocak 1720).

⁵⁵ VAD. nr.547, vr.3, s.7. (Receb 1200/Nisan-Mayıs 1786).

Heves Hatun Muallimhanesi: Hasan Paşa/Meydan mahallesine Heves hatun bt. Hafız tarafından yaptırılan muallimhanenin muallimi ve vakfın iki akçe ile mütevellisi Osman vefatıyla Halil'e vazife tevcih edilmiştir⁵⁶. Muallimhane ve Heves hatun vakfının mütevellisi Halil'in vefatıyla boşalan muallimlik ve tevlîyete Osman atanmıştır⁵⁷. XIX. yüzyılın başında faal olan mektebin muallim-i sıbyanlığına Ali b. Abdullah'a Sivas Naibi Müftü-zâde Seyyit Abdurrahman Müderris arzıyla tevcih edilmiştir⁵⁸.

Küçük Ali Baba Mektebi: Küçük Ali Baba'nın bânisi olduğu mektebin vakfiyesinde; muallimin hakkıyla Kuran okuyan, salih ve dindar olması, mektepte okuyan çocuklara dini bilgiler ve Kuran öğrenimi verilmesini, halife-i mekteb (muallim yardımcısı) olanların doğru, edebli ve Kuran ehli olması şartı konulmuştur⁵⁹. Mektepte halife-i mekteb olanlara günde bir akçe ve mescitte müezzinlere bir akçe ücret vakfiyesine uygun veriliyordu. XVIII. yüzyılın başlarında Ebubekir bu görevleri yürütüyordu⁶⁰. XVIII. yüzyılın ortasında mektep halifesi Ebubekir günde bir akçe ve yürüttüğü müezzinlik vazifesi için günde bir akçe ücret alıyordu. Bu zatın vefatıyla boşalan göreve oğulları Seyyit İbrahim ve Seyyit Osman getirilmiştir⁶¹.

Mahmut Kethüda Mektebi: Sarı Şeyh mahallesinde Mahmut Kethüda'nın yaptırdığı mektebin muallimliğini günde üç akçe ve mektep halifeliğini günde bir buçuk akçe ücretle Seyyit Ahmet b. Şeyh Osman'ın vefatı üzerine oğlu Seyyit Osman yapıyordu⁶². Vakıf hasılatından günde bir buçuk akçe vazife ile cüz-han Hasan kendi rızasıyla görevini Osman halifeye devretmiştir⁶³.

⁵⁶ VAD. nr.1117, vr.40, s.67. (Safer 1181/Haziran-Temmuz 1767); VAD. nr.1118, vr.66, s.136. (Rebiülevvel 1133/Aralık 1720-Ocak 1721); VAD. nr.1122, vr.21, s.23. (Rebiülevvel 1155/Mayıs-Haziran 1742).

⁵⁷ VAD. nr.1129, s.11. (Safer 1195/Ocak-Şubat 1781).

⁵⁸ VAD. nr.545, vr.39, s.72. (Rebiülahir 1217/Eylül-Ekim 1802).

⁵⁹ Saim Savaş, *Bir Tekkenin Dinî ve Sosyal Tarihi Sivas Ali Baba Zaviyesi*, İstanbul, 1992, s.98-99.

⁶⁰ VAD. nr.1118, vr.62, s.128. (Şaban 1125/Ağustos-Eylül 1713).

⁶¹ VAD. nr.1122, vr.25, s.31. (Rebiülahir 1163/Mart-Nisan 1750); VAD. nr.1088, vr.45, s.93. (Cemaziyelahir 1143/Aralık 1730-Ocak 1731).

⁶² VAD. nr.1087, vr.40, s.52. (Şaban 1182/Aralık 1768-Ocak 1769).

⁶³ VAD. nr.1117, vr.38, s.64. (Safer 1179/Temmuz-Ağustos 1765).

Mehmet Efendi Mektebi: Hoca İmam mahallesine Mehmet Efendi'nin yaptırdığı mektebin günde dört akçe ücretle muallim-i sıbyanı Mehmet'tir⁶⁴.

Mustafa Kethüda Mektebi: Kale içinde Mustafa Kethüda'nın yaptırdığı mektebin vakıf akarları arasında bir kıta tarla ve on bâb dükkân vardı. Mektep muallimi Süleyman'ın vefatı üzerine sulbi oğulları Hasan ve Hüseyin halifeler birlikte vakıf akarlarınının zaptını ve diğer vazifeleri yürütmüşlerdir⁶⁵.

Müteveffa Çelebi Muallimhanesi: Küçük minare mahallesindeki muallimhanenin günlük iki akçe vazifeye mütevellisi Ahmet'in vefatıyla boşalan göreve sulbi oğulları Abdullah, Mehmet ve Ali getirilmiştir⁶⁶.

Sarı Şeyh Mahallesi Muallimhanesi: Sarı Şeyh mahallesinde bulunan muallimhane hocaları günlük üç akçe ücretlerini, Mahmut Kethüda vakfından alıyorlardı⁶⁷.

Seyyit Halil Efendi Muallimhanesi: Osman Paşa mahallesinde Osman Paşa Camisi kurbinde Seyyit Halil Efendi'nin yaptırdığı Muallimhanede cüz-han Osman'ın⁶⁸ vefatıyla boşalan vazifeye küçük oğlu Seyyit Ali atanmıştır⁶⁹. Vakfın mütevellisi Ali'nin feragatinden yerine oğlu Seyyit Hacı Ahmet atanmıştır⁷⁰. Mektepte muallim-i sıbyan olanlar bir bâb berber dükkânı icaresinden ücretini alıyordu⁷¹.

Sofu Çelebi Mektebi: Küçük Minare mahallesine Sofu Çelebi vakfı mektebin günde iki akçe ücretle mütevellisi Ahmet halifedir⁷².

⁶⁴ VAD. nr.1118, vr.61, s.127. (Rebiülahir 1125/Nisan-Mayıs 1713).

⁶⁵ VAD. nr.1117, vr.37, s.61. (Gurre-i Zilkade 1176/14 Mayıs 1763); VAD. nr.1117, vr.38, s.64. (Receb 1178/Aralık 1764-Ocak 1765).

⁶⁶ VAD. nr.1117, vr.36, s.60. (Gurre-i Muharrem 1176/23 Temmuz 1762).

⁶⁷ VAD. nr.1140, s.331. (Şaban 1109/Şubat-Mart 1698).

⁶⁸ VAD. nr.1118, vr.59, s.123. (Rebiülevvel 1121/Mayıs-Haziran 1709).

⁶⁹ VAD. nr.1128, vr.15, s.39. (Muharrem 1140/Ağustos-Eylül 1727); VAD. nr.1128, vr.15, s.39. (Cemaziyelahir 1140/Ocak-Şubat 1728); VAD. nr.1091, vr.23, s.37. (Zilkade 1138/Temmuz 1726).

⁷⁰ VAD. nr.1118, vr.60, s.124. (Şevval 1121/Aralık 1709-Ocak 1710); VAD. nr.1122, vr.21, s.23. (Safer 1155/Nisan-Mayıs 1742).

⁷¹ VAD. nr.1158, vr.139, s.283. (Ramazan 1189/Ekim-Kasım 1775).

⁷² VAD. nr.1086, vr.44, s.76. (Gurre-i Rebiülahir 1172/2 Aralık 1758).

Şeyh Mehmet Mektebi: Keçi Bula mahallesinde Şeyh Mehmet vakfı mektebin tayinle muallam-i sıbyanı Seyyit Hüseyin'dir⁷³.

Hacı Ahmet Ağa Cami ve Muallimhanesi: Ganem mahallesine Hacı Ahmet Ağa, cami ve muallimhane yaptırmıştır. Mektepte muallim-i sıbyan vazifesini yürüten Osman vefat etmiş yerine oğlu Seyyit Mehmet günlük sekiz akçe ücretle atanmıştır⁷⁴. 1778 yılında camide vakt-i zuhur (sabah) ve asırda (ikindi) imamı ve muallim-i sıbyanı Eyüp günde dört akçe ücret alıyordu⁷⁵. Camide günde altı akçe ücretle evkât-ı hamsede (beş vakitte) müezzin Seyyit Hacı Mustafa b. Seyyit Derviş Ahmet görev yapıyordu⁷⁶.

Hacı Mehmet Mahallesi Muallimhanesi: Hacı Mehmet mahallesinde bulunan muallimhanenin bânisi tespit edilememiştir. Muallimhanenin yanında bir mescit bulunuyordu ve muallimhanede ba-muayyene muallim-i sıbyan olan Osman b. Hüseyin vefat etmiş yerine oğlu Ahmet atanmıştır⁷⁷.

Hacı Pir Mehmet Mescidi ve Muallimhanesi: Kale-i Atik kapısında Hacı Pir Mehmet mescit ve muallimhane yaptırmıştır. Mescidin imamı ve muallimhanenin hocası Pir Ahmet'in görev beratı yenilenmiştir⁷⁸. Günde dört cüz Kuran okuyana altı akçe ve mektep talebesine Kuran talimi veren muallime iki akçe ücret veriliyordu. Mescit müştemilatında bulunan türbede türbe-han da görev yapıyordu⁷⁹.

Şeyh-zâde Ahmet Efendi Mescidi ve Muallimhanesi: Tokmak mahallesine Şeyh-zâde Ahmet Efendi'nin yaptırdığı mescit ve muallimhanenin ba-muayyene imam ve muallim-i sıbyanı olan Seyyit Ahmet ve Seyyit Mehmet hizmetlerinde kusuru oldukları için Abdulvahit atanmıştır⁸⁰. Şeyh-zâde Ahmet Efendi mescit ve muallimhane vakfının mütevellisi hasbi Hacı Yusuf'tur⁸¹.

⁷³ VAD. nr.1117, vr.40, s.67. (Şaban 1180/Ocak 1767).

⁷⁴ VAD. nr.1140, s.328. (Cemaziyelahir 1108/Kasım-Aralık 1696).

⁷⁵ VAD. nr.1158, vr.140, s.285. (Safer 1192/Mart 1778); VAD. nr.1118, vr.64, s.132. (Receb 1129/Haziran-Temmuz 1717); VAD. nr.1122, vr.27, s.34. (Rebiülevvel 1166/Ocak-Şubat 1753).

⁷⁶ VAD. nr.1129, s.4. (Ramazan 1190/Ekim-Kasım 1776).

⁷⁷ VAD. nr.1123, vr.3, s.8. (Receb 1188/Eylül-Ekim 1774).

⁷⁸ VAD. nr.1117, vr.40, s.68. (Receb 1181/Kasım-Aralık 1767); VAD. nr.1118, vr.64, s.133. (Cemaziyellevvel 1130/Nisan-Mayıs 1718).

⁷⁹ VAD. nr.547, vr.2, s.6. (Receb 1200/Nisan-Mayıs 1786).

⁸⁰ VAD. nr.1118, vr.63, s.130. (Rebiülahir 1127/Nisan-Mayıs 1715).

⁸¹ VAD. nr.1118, vr.64, s.133. (Receb 1129/Haziran-Temmuz 1717).

IV. CAMİLER/ MESCİTLER

Osmanlı hâkimiyeti döneminde Sivas şehrinde en fazla inşa edilen dini yapı cami ve mescitlerdir. Şehrin yıllar içinde büyüyüp-genişlemesi ve nüfusun artmasının doğal bir sonucu olarak yeni ticari alanlar ve yerleşim yerleri ortaya çıkmıştır. Bu yeni mahalle ve çarşı gibi yerleşim alanlarına hayırsever insanlar tarafından mescit ve camiler bina edilmiştir. XVIII. yüzyılda şehrin her mahallesi ve çarşılarında onlarca mescit ve cami bulunuyordu. Dini amaçlı inşa edilen bu binaların çoğu temel eğitimin verildiği birer mektep hüviyetini de taşıyordu.

Abdülbaki Efendi Mescidi/Cami: Ali Üryan mahallesinde Abdülbaki Efendi'nin yaptırdığı mescidin Mehmet halife günlük beş akçe vazife ile imamlık görevini yürütmüştür⁸². Bâni Abdülbaki Efendi mescide minber yaptırıp camiye çevirmiştir⁸³.

Abdülkerim Mahallesi Mescidi: Mescit imamı Nasuh'un vefat etmesi üzerine yerine oğlu Abdülrahman Sivasî vazifeye getirilmiştir⁸⁴.

Abdülkerim, Pir Mehmet, Yusuf Çavuş ve Şehriban Hatun Cami: Kale Ardı mahallesine Abdülkerim, Pir Mehmet, Yusuf Çavuş ve Şehriban Hatun'un yaptırdıkları⁸⁵ caminin hatibi Mehmet'in görev berati yenilenmiştir⁸⁶. Camide sala müezzini Musa'nın vefatıyla boşalan vazifeye Mehmet, mütevellisinin arzıyla getirilmiştir⁸⁷. Yusuf Çavuş camisinde günlük üçer akçe ile imam ve hatip İbrahim'in görev berati yenilenmiştir⁸⁸.

Abdüselam Mescidi: Şems-i Ferraş mahallesine Abdüselam tarafından yaptırılan mescidin nukutuna müteveli Seyyit Abdüselam atanmıştır⁸⁹.

⁸² VAD. nr.1117, vr.37, s.61. (Gurre-i Zilkade 1176/14 Mayıs 1763); VAD. nr.1158, vr.139, s.284. (Zilkade 1190/Aralık 1776-Ocak 1777); VAD. nr.1122, vr.23, s.27. (Safer 1159/Şubat-Mart 1746); VAD. nr.547, vr.1, s.4/1. (Rebiülevvel 1199/Ocak-Şubat 1785); VAD. nr.548, vr.53, s.107. (Şevval 1204/Haziran-Temmuz 1790).

⁸³ VAD. nr.1117, vr.37, s.62. (Ferman, 11 Ramazan 1176/26 Mart 1763).

⁸⁴ VAD. nr.1117, vr.39, s.65. (10 Şaban 1179/22 Ocak 1766); VAD. nr.1089, vr.5, s.15. (Rebiülahir 1184/Temmuz-Ağustos 1770).

⁸⁵ VAD. nr.547, vr.5, s.11. (Zilhicce 1201/Eylül-Ekim 1787).

⁸⁶ VAD. nr.1140, s.330. (Muharrem 1109/Temmuz-Ağustos 1697).

⁸⁷ VAD. nr.1140, s.330. (Safer 1109/Ağustos-Eylül 1697).

⁸⁸ VAD. nr.1158, vr.138, s.281. (Şevval 1188/Aralık 1774-Ocak 1775).

⁸⁹ VAD. nr.1118, vr.61, s.126. (Zilkade 1123/Aralık 1711-Ocak 1712).

Ahi Mehmet Paşa ve Ser Bostan-ı sabık Mehmet Ağa Cami: Sivas Nalbant sükunda (çarşı) Süleyman Bey cami yanındadır. Sivas Valisi Ahi Mehmet Paşa ve kardeşi Ser Bostan-ı sabık Mehmet Ağa tarafından yaptırılmıştır. Bu hayırsever kişiler Süleyman Bey ve kendi camisi mürtEZİKASININ giderlerine sarf edilmek üzere caminin etrafına dükkânlar ve boyahane inşa ettirmiştir⁹⁰. Camide Cuma günleri devir-hanlık yapan Ahmet günde üç akçe ücret alıyordu⁹¹. *Hatim-i şerif* tilavet eden kişiye vakıf arazisinden bir müd hınta alıyordu⁹².

Ahmet Bey b. Abdüssamet/ Değirmencioğlu Mescidi: Oğlan Çavuş mahallesinde Ahmet b. Abdüssamet tarafından yaptırılan mescidin tayinle ferraş ve müezzini Seyyit Abdülkerim halifenin beratı yenilenmiştir⁹³. Mescidin imamı tayinle atanan Seyyit Ahmet halifedir⁹⁴. Oğlan Çavuş ilk defa 1573 yılındaki Ahmet Bey vakfiyesinde geçmekte olup bir mescit ve mektep yaptıran vâkıf bir değirmeni vakfa akar yaparak vakfetmiştir⁹⁵. Ahmet b. Abdüssamet'in yaptırdığı mescidin ve mektebin tevliyetine Seyyit Abdülkerim'in vefat etmesiyle oğlu Seyyit Mustafa atanmıştır⁹⁶. Müezzini ve ferraş olan Seyyit Abdülkerim vefatı üzerine Seyyit Ahmet'e görev tevcih edilmiştir⁹⁷.

Ali Ağa Mescidi: Sarı Şeyh mahallesine Ali Ağa tarafından yaptırılmıştır⁹⁸. Mescitte tayinle imam, cüz-han ve mütevellî Seyyit Derviş Mehmet ve Abdullah işbirlikte vazifeleri yürütmekteydiler⁹⁹.

Baltacı Mehmet Paşa Mescidi: Üryan-ı Müslim mahallesinde bulunan Baltacı Mehmet Paşa mescidinde günde bir akçe ile imam İbrahim halifenin yerine Seyyit Mustafa halife getirilmiştir¹⁰⁰.

⁹⁰ VAD. nr.1117, vr.40, s.67. (Ramazan 1180/Şubat-Mart 1767); VAD. nr.1122, vr.24, s.29. (Zilkade 1160/Kasım-Aralık 1747).

⁹¹ VAD. nr.1089, vr.6, s.16. (Zilhicce 1185/Mart-Nisan 1772).

⁹² VAD. nr.1129, s.4. (Şevval 1191/Kasım 1777).

⁹³ VAD. nr.1117, vr.36, s.60. (Gurre-i Safer 1176/22 Ağustos 1762); VAD. nr.1129, s.7. (Cemaziyelahir 1193/Haziran-Temmuz 1779).

⁹⁴ VAD. nr.1117, vr.37, s.61. (Cemaziyelahir 1176/Kasım-Aralık 1762); VAD. nr.1118, vr.60, s.124. (Şevval 1121/Aralık 1709-Ocak 1710).

⁹⁵ Demirel, *a.g.e.*, s.40-41.

⁹⁶ VAD. nr.1117, vr.38, s.64. (Gurre-i Cemaziyelahir 1179/15 Kasım 1765).

⁹⁷ VAD. nr.1117, vr.39, s.65. (Şaban 1179/Ocak-Şubat 1766).

⁹⁸ VAD. nr.1140, s.329. (Zilhicce 1108/Haziran-Temmuz 1697); VAD. nr.1140, s.328. (Cemaziyelahir 1108/Kasım-Aralık 1696).

⁹⁹ VAD. nr.1117, vr.39, s.66. (Cemaziyelahir 1180/Kasım-Aralık 1766).

Billur Mahallesi Mescidi: Billur mahallesindeki mescide 1770 yılında minber eklenerek camiye çevrilmiştir. Caminin hitabetine mescidin imamı Seyyit Hasan atanmıştır¹⁰¹.

Büyük Ali Baba Zaviyesi Cami: Ali Baba mahallesine Ali Baba'nın yaptırdığı mescide¹⁰² minber eklenerek cami edilmiştir¹⁰³. Caminin hitabetine günde dört akçe ile Ebubekir atanmıştır¹⁰⁴. Caminin günde iki akçe ücretle müezzini Seyyit Mustafa mahlûlünden oğlu Seyyit Ali'ye tevcih edilmiştir¹⁰⁵. Camide iki akçe ücretle hitabet görevinin yarısına mutasarrıf olan Osman'ın mahlûlünden müşterekleri Seyyit Abdullah ve Seyyit Ebubekir'e tevcih edilmiştir¹⁰⁶. İmam olanlar günde üç akçe ücret alıyorlardı¹⁰⁷. Camide günde iki akçe ücretle ferraş Seyyit Ali görev yapıyordu¹⁰⁸.

Cami-i Kebir/ Ulu Cami/ Sultan Alaüddin Cami: Cami, Kılıçarslan b. İbrahim tarafından Selçuklular döneminde yaptırıldığı ifade edilmektedir. Cami kitabesi H.593/M.1196-1197 yılına aittir. Vakıf kayıtlarında "*Sultan Alaüddün Cami-i Kebir*" diye ifade edilmektedir¹⁰⁹. Lala Sinan Paşa tarafından bakım ve tamiri yapılmıştır¹¹⁰. Camide Devir-han Seyyit Ali halifenin ücreti günde yarım akçe ve senede bir müd hınta, Pir Ahmet vakfından veriliyordu. Devir-han Seyyit Ali halife, Cami-i Kebir evkafından Kulankoç köyü malikânesinin altı sehminden bir sehmini alıyordu¹¹¹. Camide Pir Ahmet vakfından günlük yarım akçe ve yıllık bir müd hınta ile devir-han Seyyit Ali'nin vefatıyla boşalan vazifeye Seyyit Şeyh Yakup getirilmiştir¹¹². Tayinle yarım hisse ile Cüz-han Ahi Seyyit Mehmet'in kasrı

¹⁰⁰ VAD. nr.1122, vr.23, s.27. (Muharrem 1159/Ocak-Şubat 1746).

¹⁰¹ VAD. nr.1087, vr.41, s.54. (Muharrem 1184/Nisan-Mayıs 1770).

¹⁰² Savaş, a.g.e., s.95-98.

¹⁰³ VAD. nr.1088, vr.45, s.93. (Cemaziyelahir 1143/Aralık 1730-Ocak 1731).

¹⁰⁴ VAD. nr.1118, vr.67, s.138. (Şaban 1134/Mayıs-Haziran 1722); VAD. nr.1122, vr.25, s.31. (Rebiülahir 1163/Mart-Nisan 1750).

¹⁰⁵ VAD. nr.1139, vr.35, s.65. (Zilkade 1142/Mayıs-Haziran 1730).

¹⁰⁶ VAD. nr.1117, vr.38, s.63. (Gurre-i Muharrem 1178/1 Temmuz 1764).

¹⁰⁷ VAD. nr.1118, vr.65, s.134. (Receb 1130/Mayıs-Haziran 1718).

¹⁰⁸ VAD. nr.1117, vr.38, s.63. (Cemaziyelahir 1178/Kasım-Aralık 1764).

¹⁰⁹ VAD. nr.1158, vr.140, s.285. (Şevval 1194/Eylül-Ekim 1780); VAD. nr.1119, vr.46, s.93. (Ramazan 1135/Haziran-Temmuz 1723).

¹¹⁰ VAD. nr.548, vr.55, s.111. (Şevval 1207/Mayıs-Haziran 1793).

¹¹¹ Camide devir-han vazifesini yürüten diğer görevlilerin kayıtları için bkz. VAD. nr.1140, s.328, (Cemaziyelahir 1108/Kasım-Aralık 1696); VAD. nr.1117, vr.37, s.61. (Gurre-i Receb 1176/16 Ocak 1763); VAD. nr.1118, vr.59, s.123. (Safer 1120/Nisan-Mayıs 1708).

¹¹² VAD. nr.1117, vr.38, s.64. (Ramazan 1178/Şubat-Mart 1764).

yediyle tasarruf eden Seyyit Ali kendi hüsnü rızasıyla müşteregi Hacı Mehmet halifeye verildi¹¹³. Vakıf hâsılının altı sehminde bir sehim ile devir-han Ali görev yapıyordu¹¹⁴.

Camide Kuran muallimi vazifesini yürüten Seyyit Hacı Hasan 200 kuruş para vakfetmiş ve tevliyetine bu paranın nemasından günlük altı akçe ile Mehmet atanmıştır¹¹⁵. Camide imam-ı sani Hafız Seyyit Süleyman ücretini Seyyit Şeyh Abdurrahman Efendi vakfı han icaresinden yılda 10 kuruş ve yine bahçe gallesi yılda 20 kuruş alıyordu¹¹⁶. XVIII. yüzyılın ortasında Cami-i Kebir'de Seyyit Numan Efendi haftada iki gün *erkân-ı tarikât-ı Nakşibendi'*ye icra ediyordu¹¹⁷.

Çeküç/ Hoca Hüssam Mescidi: Gök Hüssam mahallesine Hoca Hüsam'ın yaptırdığı mescidin günde bir akçe ile imamı olan Süleyman'ın vefatı üzerine yerine Ebubekir getirilmiştir¹¹⁸.

Cevkani Türbesi: Türbede günde iki akçe türbedar Derviş Mehmet ve Abdullah iştiraken görevlerini yürütürken, Abdullah'ın vefatı üzerine hissesi kardeşine tevcih edilmiştir¹¹⁹.

Çorbacı Hacı Mahmut Ağa Mescidi: Sivas'ta Sarı Şeyh mahallesinde¹²⁰ Muallimhanesi bulunan Çorbacı Hacı Mahmut Ağa aynı manzume içinde bir mescitte yaptırmıştır. Mescidin günde iki akçe ile ferraşı ve bir buçuk akçe ile cüz-hanı İbrahim'in beratı yenilenmiştir¹²¹.

Derdbaroğlu/Derdyaroğlu Dede Cami: Can Viran mahallesine Derdbaroğlu'nun yaptırdığı camiın vakfının üç sehminde bir sehim ile mütevellî Ömer Dede vefat etmiş yerine oğlu Mehmet atanmıştır¹²².

¹¹³ VAD. nr.1117, vr.36, s.60. (Gurre-i Safer 1175/1 Eylül 1761).

¹¹⁴ VAD. nr.1158, vr.138, s.281. (Şevval 1188/Aralık 1774-Ocak 1775).

¹¹⁵ VAD. nr.1139, vr.35, s.65. (Zilkade 1142/Mayıs-Haziran 1730).

¹¹⁶ VAD. nr.1158, vr.139, s.284. (Rebiülevvel 1191/Nisan-Mayıs 1777).

¹¹⁷ VAD. nr.1122, vr.26, s.32. (Zilhicce 1163/Kasım 1750).

¹¹⁸ VAD. nr.1118, vr.60, s.125. (Zilkade 1122/Aralık 1710-Ocak 1711).

¹¹⁹ VAD. nr.1117, vr.39, s.65. (Cemaziyelahir 1180/Kasım-Aralık 1766).

¹²⁰ Demirel, *a.g.e.*, s.202.

¹²¹ VAD. nr.1139, vr.35, s.65. (Zilkade 1142/Mayıs-Haziran 1730); VAD. nr.1118, vr.64, s.133. (Cemaziyevvel 1130/Nisan-Mayıs 1718); VAD. nr.1118, vr.68, s.140. (Cemaziyevvel 1135/Şubat-Mart 1723).

¹²² VAD. nr.1118, vr.62, s.128. (Rebiülahir 1126/Nisan-Mayıs 1714); VAD. nr.1118, vr.63, s.131. (Rebiülevvel 1129/Şubat-Mart 1717).

Ferhat Bostan Mahallesi Mescidi/Cami: Mahallede Cuma namazı kılınabilmesi için mevcut mescide minber eklenerek “*bâ izn-i Sultânî*” ile cami yapılmıştır. Camide imamlığa Ebubekir b. Abdülkadir ve hatipliğe Osman b. Mustafa atanmıştır¹²³.

Ganem Mahallesi Mescidi/Cami: Mahalle mescidinde imam ve hatip Seyyit Ali b. Abdullah ücretini Çaygören köyü malikânesinin yarım hisse hâsılının öşür mahsulü ile günde üç akçe ücret almaktaydı¹²⁴.

Gökçe Bostan Mahalle Mescidi: Gökçe Bostan mahallesindeki mescidin bânisi belli değildir. Mescidin günde bir akçe ücretle müezzinliğini Osman yürütüyordu¹²⁵.

Hacı Abdüllatif Ağa Cami: Zilkâr mahallesine Hacı Abdüllatif Ağa binası camide günde dört akçe ücretle hatip Seyyit Hasan görevini yürütüyordu¹²⁶. Cami vakfının nazırlığını Seyyit Hüseyin b. Ahmet yapıyordu¹²⁷.

Hacı Ali Mescidi/ Cami: Ali Baba mahallesine Hacı Ali binası mescit, *izn-i hümayunla* minber vaz’ edilip cami edilmiştir. Hatip atanan Ebubekir hizmeti mukabilinde Oğuz oğlu Bostanı¹²⁸ diye bilinen yerin gelirinden günlük dört akçe ücret alıyordu¹²⁹.

Hacı Ebubekir Cami: Akdeğirmen mahallesine Hacı Ebubekir’in yaptırdığı caminin hatibi ve Cuma günü cüz-han Mehmet vefat etmiş vazifeye oğlu Abdurrahman getirilmiştir. Hatiplik ücreti günlük beş akçe ve Nalbant sükunda bir bâb berber¹³⁰ vakıf dükkânı kirasından iki akçe ve günde bir akçe cüz-hanlık vazifesi için alıyordu¹³¹.

¹²³ VAD. nr.1117, vr.38, s.64. (Cemaziyelevvel 1179/Ekim-Kasım 1765).

¹²⁴ VAD. nr.1117, vr.39, s.65. (Zilhicce 1179/Mayıs-Haziran 1766).

¹²⁵ VAD. nr.1118, vr.61, s.127. (Rebiülevvel 1125/Mart-Nisan 1713).

¹²⁶ VAD. nr.1158, vr.138, s.282. (Muharrem 1189/Mart-Nisan 1775); VAD. nr.1089, vr.6, s.16. (Muharrem 1186/Nisan-Mayıs 1772).

¹²⁷ VAD. nr.547, vr.4, s.9. (Cemaziyelahir 1201/Mart-Nisan 1787).

¹²⁸ VAD. nr.547, vr.3, s.8. (Safer 1201/Kasım-Aralık 1786).

¹²⁹ VAD. nr.547, vr.1, s.4/1. (Receb 1199/Mayıs-Haziran 1785).

¹³⁰ VAD. nr.1158, vr.139, s.283. (Cemaziyelahir 1189/ Temmuz-Ağustos 1775).

¹³¹ VAD. nr.1117, vr.39, s.66. (Cemaziyelahir 1180/Kasım-Aralık 1766).

Hacı Ebubekir Cami: Keçi Bula mahallesine Hacı Ebubekir'in yaptırdığı camide vakıf değirmenin üç sehim gelirin bir sehim ile imam ve hatip Seyyit Hüseyin vazifesini yürütüyordu¹³². Ali Vakfından iştiraken müezzinlik görevini yürüten Halil ve Osman'dan Halil'in vefatından hissesi oğlu Mehmet'e verilmiştir¹³³. Ebubekir'in yaptırdığı mescitte sala müezzini Ali günlük bir akçe ile vazifesini yürütüyordu¹³⁴. Safiye hatun adlı hayırsever mescit vakfına para bağışlamıştır. Mescitte müezzin olanlar günde bir akçe ücretlerini bu para vakfından alıyorlardı¹³⁵.

Hacı Hüseyin Cami: Küçük Bengiler mahallesine Hacı Hüseyin'in yaptırdığı caminin¹³⁶ vakfı gelirleri arasında mahallede bulunan bir bâb değirmen ve bir bâb dükkânın bervech-i hasbi (ücretsiz) mütevellisi Seyyit Ahmet'in beratı yenilenmiştir¹³⁷. Hatipliği tayinle vazifelendirilen Mehmet yapıyordu¹³⁸.

Hacı Hüseyin Mescidi: Akdeğirmen mahallesinde Hacı Hüseyin'in yaptırdığı mescidin imamı Mehmet vefat etmiş yerine oğlu Abdurrahman geçmiştir¹³⁹.

Hacı İbrahim Mescidi: Ece mahallesine Hacı İbrahim'in yaptırdığı mescidin ba-muayyene mütevellisi İsmail'in vefatı üzerine yerine oğlu Osman atanmıştır¹⁴⁰.

Hacı İsmail Ağa Mescidi/Cami: Sarı Şeyh mahallesine¹⁴¹ Kara Mustafa oğlu Hacı İsmail'in¹⁴² yaptırdığı mescidin tayinle imamı Seyyit Hasan

¹³² VAD. nr.1117, vr.40, s.67. (Şaban 1180/Ocak 1767).

¹³³ VAD. nr.1118, vr.60, s.124. (Muharrem 1122/Mart 1710).

¹³⁴ VAD. nr.1140, s.331. (Şaban 1109/Şubat-Mart 1698).

¹³⁵ VAD. nr.1118, vr.61, s.126. (Zilkade 1123/Aralık 1711-Ocak 1712).

¹³⁶ VAD. nr.1086, vr.43, s.74. (Zilhicce 1171/Ağustos-Eylül 1758).

¹³⁷ VAD. nr.1117, vr.37, s.61. (Gurre-i Ramazan 1176/16 Mart 1763); VAD. nr.1158, vr.138, s.281. (Ramazan 1188/Kasım-Aralık 1774).

¹³⁸ VAD. nr.1158, vr.139, s.284. (Zilkade 1190/Aralık 1776-Ocak 1777).

¹³⁹ VAD. nr.1117, vr.39, s.66. (Cemaziyelahir 1180/Kasım-Aralık 1766); VAD. nr.1158, vr.139, s.283. (Cemaziyelahir 1189/Temmuz-Ağustos 1775); VAD. nr.1118, vr.65, s.135. (Zilhicce 1131/Ekim-Kasım 1719); VAD. nr.1119, vr.47, s.94. (Rebiülevvel 1136/Kasım-Aralık 1723).

¹⁴⁰ VAD. nr.1118, vr.62, s.128. (Zilhicce 1125/Aralık 1713-Ocak 1714); VAD. nr.1118, vr.67, s.138. (Şaban 1134/Mayıs-Haziran 1722).

¹⁴¹ VAD. nr.1158, vr.139, s.284. (Muharrem 1191/Şubat-Mart 1777); VAD. nr.547, vr.1, s.4/1. (Rebiülahir 1199/Şubat-Mart 1785).

görevini Ahmet halifeye bırakmıştır¹⁴³. Hacı İsmail vakfından günde iki akçe vazife ile cüz-han Memiş Mehmet halife görevini yürütüyordu¹⁴⁴. Müezzin Seyyit Mehmet vefatıyla oğlu Seyyit İbrahim günde akçe ile Sala müezzinliğine Seyyit Mehmet'in oğlu Seyyit Hüseyin günde iki akçe ve ferraşlığa yine Seyyit Mehmet'in oğlu Seyyit Halil günde üç akçe vazifelerle¹⁴⁵ ve kayyum Hüseyin günde yarım akçe ücretle atanmıştır¹⁴⁶.

Hacı İsmail Mescidi: Sivas çarşısında Hacı İsmail'in yaptırdığı mescide minber eklenerek cami yapılmıştır. Vakıf dükkânı icaresinden günde iki akçe ile müezzinliğe Seyyit Mehmet ve üç akçe ile ferraş Hüseyin atanmıştır¹⁴⁷.

Hacı Mahmut Mescidi: Hamurkesen mahallesine Hacı Mahmut binası mescidin 1727 yılında imamı Mehmet'e berat tevcih edilmiştir¹⁴⁸.

Hacı Mahmut Mahalle Mescidi: Hacı Mahmut mahallesindeki mescide üç vakitte imam Hacı Mehmet'in vefatıyla boşalan vazifeye Hafız Hüseyin getirilmiştir¹⁴⁹. Hacı Mahmut mescidinde 1696 yılında ferraş görev yapıyordu¹⁵⁰.

Hacı Mehmet Mahallesi Mescidi: Hacı Mehmet mahallesinde bulunan mescidin bânisi tespit edilememiştir. Mescidin yanında bir muallimhane bulunuyordu¹⁵¹.

Hacı Mustafa Mescidi/Cami: İmaret mahallesine Hacı Mustafa tarafından yaptırılan mescidin imamlığına babası Ahmet'in vefatından Mehmet atanmıştır¹⁵². Bu vazifeye tayinle Mehmet halife atanmıştır¹⁵³.

¹⁴² VAD. nr.547, vr.1, s.4/1. (Rebiülahir 1199/Şubat-Mart 1785); VAD. nr.1122, vr.25, s.30. (Cemaziyelevvel 1161/Nisan-Mayıs 1748).

¹⁴³ VAD. nr.1117, vr.38, s.63. (Safer 1178/Temmuz-Ağustos 1764).

¹⁴⁴ VAD. nr.1117, vr.38, s.63. (Cemaziyelevvel 1178/Ekim-Kasım 1764).

¹⁴⁵ VAD. nr.1117, vr.39, s.65. (Zilkade 1179/Nisan-Mayıs 1766).

¹⁴⁶ VAD. nr.1118, vr.61, s.126. (Receb 1123/Ağustos-Eylül 1711).

¹⁴⁷ VAD. nr.1118, vr.64, s.133. (Rebiülevvel 1130/Şubat-Mart 1718); VAD. nr.1119, vr.46, s.93. (Ramazan 1135/Haziran-Temmuz 1723).

¹⁴⁸ VAD. nr.1128, vr.15, s.39. (Cemaziyelahir 1139/Ocak-Şubat 1727).

¹⁴⁹ VAD. nr.1117, vr.38, s.64. (Receb 1179/Aralık 1765-Ocak 1766).

¹⁵⁰ VAD. nr.1140, s.327. (Şevval 1107/Mayıs-Haziran 1696).

¹⁵¹ VAD. nr.1123, vr.3, s.8. (Receb 1188/Eylül-Ekim 1774).

¹⁵² VAD. nr.1118, vr.65, s.134. (Receb 1130/Mayıs-Haziran 1718).

Hacı Osman Mescidi: Oğlan Çavuş mahallesinde Hacı Osman'ın yaptırdığı mescidin günlük iki akçe ile imamı Hacı Mustafa halifenin vefatı üzerine oğlu Mehmet halife vazifeye tevcih edilmiştir¹⁵⁴. Bu vazifeye Mehmet'in vefatı üzerine büyük oğlu Seyyit Mehmet getirilmiştir¹⁵⁵. Mescit vakfının beş adet dükkânının icaresinden günde bir akçe ile Hacı Mehmet'in vefatından karındaşı oğlu Osman müteveli atanmıştır¹⁵⁶.

Hacı Osman Efendi Mescidi: Küçük Minare Mahallesi Meydan Pazarnı Kâtip Hacı Osman Efendi binası mescidin ba-muayyene müezzin ve kayyumu Molla Ahmet'tir¹⁵⁷.

Hacı Ömer Mescidi: Şemsi Ferraş mahallesinde Hacı Ömer tarafından yaptırılan mescitte İbrahim halife imam olarak görev yapıyordu¹⁵⁸.

Hacı Selim-zâde Hacı Ahmet Ağa/Kayseri Kapısı Mahallesi Mescidi: Kayseri Kapısı (Bâb-ı Kayseri) mahallesi yakınına Hacı Selim(Selam)-zâde Hacı Ahmet'in yaptırdığı mescidin imamı ve vakıf mütevellisi ile nazırı Seyyit Osman'a Sivas Kadısı Mehmet arzıyla inayet edilmiştir¹⁵⁹. Mescidi Hacı Selam tamir ettirmiş ve imam Seyyit Osman'ın zayı beratı yerine yeni beratı gönderilmiştir¹⁶⁰.

Hacı Veli Mescidi: Hamurkesen mahallesinde Hacı Veli'nin bina eylediği mescitte üç vakitte imam Seyyit İsmail vefat etmesi üzerine sulbi oğlu Seyyit Hacı Mustafa'ya imamlık cahil olduğundan verilmemiş vefatı üzerine oğlu Seyyit Şeyh Mahmut Halife'ye tevcih edilmiştir¹⁶¹.

Hacı Veli Mescidi: Köse dere-i Müslim Mahallesi Hacı Veli binası mescidin günde bir akçe ücretle mütevellisi Mustafa'nın vefatı üzerine

¹⁵³ VAD. nr.1117, vr.38, s.63. (Gurre-i Muharrem 1178/1 Temmuz 1764).

¹⁵⁴ VAD. nr.1128, vr.15, s.39. (Rebiülevvel 1139/Ekim-Kasım 1726).

¹⁵⁵ VAD. nr.1089, vr.6, s.17. (Rebiülevvel 1186/Haziran-Temmuz 1772).

¹⁵⁶ VAD. nr.1118, vr.67, s.138. (Şaban 1134/Mayıs-Haziran 1722).

¹⁵⁷ VAD. nr.1118, vr.66, s.136. (Şaban 1132/Haziran-Temmuz 1720).

¹⁵⁸ VAD. nr.1091, vr.23, s.37. (Şaban 1138/Nisan-Mayıs 1726).

¹⁵⁹ VAD. nr.1117, vr.40, s.67. (Muharrem 1181/Mayıs-Haziran 1767).

¹⁶⁰ VAD. nr.1117, vr.38, s.64. (Şafer 1179/Temmuz-Ağustos 1765); VAD. nr.1117, vr.39, s.65. (Zilkade 1179/Nisan-Mayıs 1766).

¹⁶¹ VAD. nr.1117, vr.36, s.60. (Gurre-i Şaban 1175/25 Şubat 1762).

Mehmet atanmıştır¹⁶². Mescidin ba-muayyene ile imamlığını Hamza yürütüyordu¹⁶³.

Hacı Yusuf Mescidi: Şemsi Ferraş mahallesinde Eğri Köşe adlı mevkie Hacı Yusuf'un yaptırdığı mescidin imamı Mehmet vefat etmesi üzerine oğulları Seyyit Abdulhalim ve Seyyit Feyzullah müştereken yürütmüşlerdir¹⁶⁴.

Hacı Yusuf Cami: Şeyh Çoban mahallesine Hacı Yusuf'un yaptırdığı caminin müezzinliğini bir akçe ile yürüten Musa'nın beratı yenilenmiştir¹⁶⁵.

Hacı Yusuf Çavuş Cami: Kala Ardı mahallesine Hacı Yusuf Çavuş'un yaptırdığı caminin günlük üç akçe ile hatip ve üç akçe ile imamlık görevini yürüten Hacı Mehmet vefatıyla boşalan vazifeye Seyyit Hacı Mehmet Sivas Kadısı Hacı Ali arzıyla atanmıştır¹⁶⁶.

Hacı Zahit Mescidi/Cami: Hacı Zahit mahallesindeki mescit vakıf belgelerinde "*Hacı Zahit mescidi dimekle arif cami-i şerif*", şeklinde ifade edilmesi camiye dönüştüğünü göstermektedir. Camide hatip vazifesini yürüten Ömer halifenin vefatı üzerine yerine tayinle Abdullah halife getirilmiştir. Bu kişi ücretini Hacı Ali vakfından alıyordu¹⁶⁷. Mescide Hacı Şaban vakıf eylediği nukuttan ücretini alan Seyyit Ali halife imamlık vazifesini yürütüyordu¹⁶⁸.

Hacı Zülfikar Oğulları Mescidi/ Cami: Şah Hüseyin mahallesine Hacı Zülfikar oğullarının bina eylediği camide dört kıta vakıf tarla öşrü ve günde iki akçe ücretle hatip ve imam Seyyit Osman vefat etmiş yerine Osman b. Mustafa atanmıştır¹⁶⁹.

¹⁶² VAD. nr.1117, vr.39, s.65. (Cemaziyelahir 1180/Kasım-Aralık 1766).

¹⁶³ VAD. nr.1118, vr.61, s.126. (Zilhicce 1122/Ocak-Şubat 1711).

¹⁶⁴ VAD. nr.1117, vr.38, s.63. (Cemaziyelevvel 1178/Ekim-Kasım 1764).

¹⁶⁵ VAD. nr.1140, s.329. (Şaban 1108/Şubat-Mart 1697).

¹⁶⁶ VAD. nr.1128, vr.15, s.39. (Safer 1139/Eylül-Ekim 1726).

¹⁶⁷ VAD. nr.1117, vr.37, s.61. (Gurre-i Receb 1176/16 Ocak 1763).

¹⁶⁸ VAD. nr.1117, vr.37, s.62. (Gurre-i Rebiülevvel 1177/9 Eylül 1763).

¹⁶⁹ VAD. nr.547, vr.1, s.4/1. (Cemaziyelevvel 1199/Mart-Nisan 1785); VAD. nr.1118, vr.62, s.128. (Zilhicce 1125/Aralık 1713-Ocak 1714); VAD. nr.1122, vr.25, s.30. (Rebiülevvel 1162/Nisan-Mayıs 1749); VAD. nr.547, vr.1, s.4/1. (Cemaziyelevvel 1199/Mart-Nisan 1785).

Handanoğlu Mehmet Ağa Mescidi: Üryan-ı Zimmi mahallesine Handanoğlu Mehmet Ağa tarafından yaptırılan mescit XVIII. yüzyılın sonunda harap hale gelmiştir. Zaralı-zâde Recep Bey mescidi tamir ettirip minber ekleyip cami yapılmasını sağlamıştır. Caminin hitabetine atanan Seyyit İbrahim günde beş akçe ücretini Zaralı-zâde Recep Bey vakıf mahsulünden alıyordu¹⁷⁰.

Hasan Paşa Cami/ Meydan Cami: Meydan mahallesine Hasan Paşa'nın yaptırdığı camide günlük iki akçe ücretle cüz-han Seyyit Mehmet halifenin vefatıyla boşalan vazifeye sulbi oğlu Seyyit hafız İbrahim halife getirilmiştir¹⁷¹. Camide 1697 yılında günde akçe vazife ile müezzin Ömer'in feragatinden Mahmut Hasan Paşa Cami vakfının mütevellisi Hasan arzıyla atanmıştır¹⁷². Aynı yıl camide müezzin Hacı Ömer günde beş akçe ücretle görevini yürütüyordu¹⁷³. Hasan Paşa Cami vakfından günde ikişer akçe ücret ile müezzin ve duâgu Seyyit Ömer görev yapıyordu¹⁷⁴.

Ayşe bt. Ömer nam hatunun Hasan Paşa Camisi kurbinde vakıf eylediği bir bâb börekçi dükkânı evlad-ı evlada meşruta olduğundan sekiz akçe vazife ile Hatice hatun mahlûlünden Osman Halifeye şart-ı vâkif gereği verildi¹⁷⁵. Camide 1699 yılında günde bir akçe ücretle vaiz Halil vefat etmiş vazifeye vakıf mütevellisinin arzıyla Şeyh Ömer atanmıştır¹⁷⁶. Camide imam Seyyit Osman vefat etmiş yerine oğlu Seyyit Mehmet yıllık 20 kuruş vazife ile imamlık görevine getirilmiştir¹⁷⁷. 1777 yılında vakıf mahsulünden günde ikişer akçe ile müezzin, cüz-han ve duagu görevlerini Seyyit Ömer yürütüyordu¹⁷⁸. Hasan Paşa cami vakfından günlük iki akçe ile meremmi Seyyit Hacı Osman vefat etmesiyle yerine sulbi oğlu Seyyit Ömer atanmıştır¹⁷⁹.

¹⁷⁰ VAD. nr.548, vr.54, s.110. (Rebiülevvel 1207/Ekim-Kasım 1792).

¹⁷¹ XVII. yüzyılın sonundan XVIII. yüzyılın sonuna kadar camide cüz-han olanlar aynı ücretle görevlerini ifa etmişlerdir bkz. VAD. nr.1140, s.331. (Şaban 1109/Şubat-Mart 1698); VAD. nr.1140, s.332. (Cemaziyelahir 1110/Aralık 1698-Ocak 1699); VAD. nr.1117, vr.37, s.61. (Gurre-i Şaban 1176/15 Şubat 1763); VAD. nr.1117, vr.38, s.63. (Receb 1177/Ocak-Şubat 1764); VAD. nr.1117, vr.39, s.65. (Receb 1180/Aralık 1766-Ocak 1767).

¹⁷² VAD. nr.1140, s.328. (Receb 1108/Ocak-Şubat 1697).

¹⁷³ VAD. nr.1140, s.328. (Zilhicce 1108/Haziran-Temmuz 1697).

¹⁷⁴ VAD. nr.1117, vr.39, s.66. (Rebiülahir 1180/Eylül-Ekim 1766).

¹⁷⁵ VAD. nr.1117, vr.36, s.60. (Gurre-i Rebiülahir 1175/30 Ekim 1761).

¹⁷⁶ VAD. nr.1140, s.333. (Şevval 1110/Nisan 1699).

¹⁷⁷ VAD. nr.547, vr.1, s.4/1. (Rebiülevvel 1199/Ocak-Şubat 1785).

¹⁷⁸ VAD. nr.1158, vr.140, s.285. (Zilkade 1191/Aralık 1777).

¹⁷⁹ VAD. nr.1117, vr.38, s.63. (Rebiülevvel 1178/Ağustos-Eylül 1764).

Hoca Ali Çavuş Cami: Abdülkerim mahallesinde Hoca Ali Çavuş'un yaptırdığı caminin günde bir akçe vazife ile Seyyit Ömer'in vefatı üzerine Osman b. Halil atanmıştır¹⁸⁰. Hoca Çavuş tarafından yaptırılan caminin günde bir akçe ile imam Ali vazifesini yürütüyordu¹⁸¹.

Hoca Ali Çavuş Ağa Mescidi: Şemsi Ferraş mahallesinde¹⁸² bulunan mescidin bânisi adından da anlaşılacağı üzere Hoca Ali Çavuş Ağa b. Abdülkerim'dir¹⁸³. Bu kişi Ali Çavuş, Yahya Bey ve Abdülkerim mahallelerinde üç adet çeşme de yaptırmış ve bunların tevliyetine erkek evlada şart olduğundan yarım hissenin sahibi Ahmet efendi vefat ettiğinden yerine sulbi oğlu Osman halife atanmıştır¹⁸⁴.

Hoca Hüsameddin Mahallesi Mescidi/Cami: Camide hasbî imam Abdülrahman, mahalle hayır sahiplerinin nüzul ve avarız bedelleri için vakıf ettikleri paranın bir kısmıyla caminin tamirini ve bakımını yaptırmaktaydı¹⁸⁵.

Hoca İmam Mescidi: Hoca İmam mahallesinde bulunan mescidi Hasan Paşa tamir ettirmiştir¹⁸⁶. Mescit vakfına hayırsever kişiler tarafından kira ve para gelirleri vakfedilmiştir. Hacı İbrahim "Attar Ağzı" denilen mahaldeki Attar dükkânundan karşılanmak üzere mescide her sene 50 vukiyye şem'-i asel (bal mumu) ve vâkıfın ruhuna cüz-i şerif okuyanın ücreti veriliyordu. Saliha hatun vakfından bir akçe ile mütevellî olan Seyyit Hacı Ömer halifenin beratı yenilenmiştir¹⁸⁷. Nazır olanlar günde iki akçe alıyordu¹⁸⁸. Mescidin imamlığını günde iki akçe ücretle Seyyit Hüseyin yapıyordu¹⁸⁹. Bu zat görevini terk ettiği vazifesi günde iki akçe ile Seyyit Yusuf'a verilmiştir¹⁹⁰.

¹⁸⁰ VAD. nr.1117, vr.38, s.64. (Gurre-i Cemaziyelahir 1179/15 Kasım 1765).

¹⁸¹ VAD. nr.1158, vr.138, s.281. (Safer 1188/Nisan-Mayıs 1774).

¹⁸² VAD. nr.1140, s.330. (Rebiülevvel 1109/Eylül-Ekim 1697).

¹⁸³ VAD. nr.1158, vr.138, s.281. (Safer 1188/Nisan-Mayıs 1774); VAD. nr.1119, vr.46, s.93. (Zilkade 1135/Ağustos-Eylül 1723); VAD. nr.1122, vr.24, s.29. (Şevval 1160/Ekim-Kasım 1747).

¹⁸⁴ VAD. nr.1117, vr.36, s.60. (Cemaziyelahir 1175/Aralık-Ocak 1761-1762); VAD. nr.1123, vr.2, s.6. (Ramazan 1187/Kasım-Aralık 1773).

¹⁸⁵ VAD. nr.1117, vr.39, s.65. (Şaban 1179/Ocak-Şubat 1766).

¹⁸⁶ VAD. nr.545, vr.39, s.71. (Safer 1217/Haziran-Temmuz 1802).

¹⁸⁷ VAD. nr.1117, vr.36, s.60. (Gurre-i Safer 1176/22 Ağustos 1762).

¹⁸⁸ VAD. nr.545, vr.39, s.71. (Safer 1217/Haziran-Temmuz 1802).

¹⁸⁹ VAD. nr.1089, vr.5, s.15. (Receb 1184/Ekim-Kasım 1770).

¹⁹⁰ VAD. nr.1087, vr.41, s.55. (Rebiülevvel 1184/Haziran-Temmuz 1770).

İshak Sofu Mescidi: Sarı Şeyh mahallesinde yer alan İshak Sofu mescidinin ba-muayyene imamı Mustafa vefat etmiş yerine Seyyit Hacı Ömer halife atanmıştır¹⁹¹.

Kadıızâde Mescidi: Kösederesi (Kösedere-i Müslim) mahallesine bânisi belli olmayan mescidin vakıf akarlarına günde iki akçe ücretle Ömer müteveli atanmıştır¹⁹².

Kale-i Cedit/Yeni Kale Mescidi: Kayseri kapısı mahallesi sakinlerinden hayır sahibi Hacı Ahmet mahalledeki bahçesini vakıf etmiştir. Vakfa kendini müteveli tayin edip vefatı durumunda erkek evlatlarına vakıf mütevellisi atanmasını şart koymuştur. Vakfın gelirleri, Yeni Kaledeki mescidin ve mahalle yakınındaki çeşme ile bahçedeki çeşmelerin tamirine sarf ediliyordu¹⁹³.

Kılağuz/Kılavuz Cami: Kılağuz mahallesinde bulunan caminin imam ve hatibi Seyyit Mehmet görevini yürütüyordu¹⁹⁴.

Kılıç Bey Mescidi: Kabala mahallesi Kılıç Bey binası mescidin vakfından günde bir akçe ücret ile müteveli Mahmut'un vefatından Mustafa vazifesini yürütüyordu¹⁹⁵. Mescidin vakfından günde bir akçe ile imamlığını Seyyit Hacı Ali yapıyordu¹⁹⁶. XIX. yüzyılın başında faal olan mescitte günde bir akçe ücretle imam Mehmet b. Süleyman'ın vefatıyla Mustafa b. Osman'a Sivas Naibi Müftü-zâde Seyyit Abdurrahman Müderris arzıyla tevcih edilmiştir¹⁹⁷.

Kilise Cami: Sivas şehrinde mahalle ve yeri tespit edilemeyen Kilise caminin bânisi de belli değildir. XVIII. yüzyılın ortalarında camide ba-muayyene ile hatip Seyyit Ali yerine Seyyit Osman atanmıştır¹⁹⁸. Osman'ın vefatı üzerine yerine Seyyit Hasan getirilmiştir¹⁹⁹.

¹⁹¹ VAD. nr.1122, vr.25, s.30. (Zilkade 1161/Ekim-Kasım 1748); VAD. nr.1129, s.15. (Cemazi-yelahir 1197/Mayıs-Haziran 1783).

¹⁹² VAD. nr.1122, vr.25, s.31. (Zilkade 1162/Ekim-Kasım 1749).

¹⁹³ VAD. nr.1117, vr.38, s.63. (Şaban 1177/Şubat-Mart 1764).

¹⁹⁴ VAD. nr.1158, vr.138, s.281. (Safer 1188/Nisan-Mayıs 1774).

¹⁹⁵ VAD. nr.1118, vr.68, s.140. (Cemaziyelevvel 1135/Şubat-Mart 1723).

¹⁹⁶ VAD. nr.1129, s.8. (Muharrem 1194/Ocak-Şubat 1780).

¹⁹⁷ VAD. nr.545, vr.39, s.71. (Safer 1217/Haziran-Temmuz 1802).

¹⁹⁸ VAD. nr.1122, vr.22, s.24. (Rebiülahir 1156/Mayıs-Haziran 1743).

¹⁹⁹ VAD. nr.1123, vr.3, s.8. (Zilkade 1186/Ocak-Şubat 1775).

Korkmaz-oğlu/Kenan-zâde Mescidi/ Cami: Bahtiyar Bostanı mahallesine Kenan-zâde merhum Mehmet Ağa binası camide²⁰⁰ imamlık vazifesini yürütenler Kuran tilavet edip Ferhat Bey vakfından ücretlerini alıyorlardı²⁰¹. Vakıf mütevellisi olanlar günde bir akçe ücret alıyordu²⁰². Camide hatip olanlar Ebubekir Ağa vakfından iki akçe, nalbant dükkânından iki akçe ve ekmekçi dükkânından iki akçe alıyordu²⁰³.

Kömürlü-zâde Hacı Yusuf ve Hacı Mehmet Mescidi: Kabala mahallesine Kömürlü-zâde²⁰⁴ Hacı Yusuf ve Hacı Mehmet tarafından yaptırılan mescide XVIII. yüzyılın ikinci yarısında minber eklenip merkezden alınan *izn-i hümayun* ile cami yapılmış ve günde dört akçe ücretle hatip olan imam Mehmet'in vefatı üzerine görev Hacı Ali'ye tevcih edilmiştir²⁰⁵.

Kurt Mescidi: Kurt Mescidi mahallesinde bulunan mescide vakfedilen menzilin tevliyetine günde bir akçe ile Halil getirilmiştir²⁰⁶. Mescide Mehterbaşı Mustafa Ağa bostanlık ve kızı Hatice hatun vakıf ettiği akarın tevliyetine bir akçe ile Halil atanmıştır²⁰⁷.

Mahmut Ağa Cami: Çavuşbaşı mahallesine Mahmut Ağa'nın yaptırdığı caminin günde iki akçe ücretle hatibi Seyyit Mehmet görev yapıyordu²⁰⁸.

Mahmut Paşa Cami/ Kale Cami: Sivas'ta Ahmedek Kalesi'nde (Kale-i Atık/Eski Kale/Aşağı Kale) Mahmut Paşa Camisi vakfından günlük dört akçe vazife ile câbî Şeyh Seyyit Recep halife vefat etmesi üzerine yerine sulbu oğlu Seyyit Abdullah halife atanmıştır²⁰⁹. Kethüda yeri vakfından günde üç akçe ile temcîd-han Hacı Mehmet'in vefatı ile yerine oğlu Ab-

²⁰⁰ VAD. nr.547, vr.1, s.4/1. (Rebiülevvel 1199/Ocak-Şubat 1785).

²⁰¹ VAD. nr.1117, vr.40, s.67. (Şaban 1180/Ocak 1767).

²⁰² VAD. nr.1158, vr.138, s.282. (Zilhicce 1188/Şubat-Mart 1775).

²⁰³ VAD. nr.547, vr.1, s.4/1. (Rebiülevvel 1199/Ocak-Şubat 1785).

²⁰⁴ VAD. nr.1088, vr.54, s.111. (Rebiülahir 1154/Haziran-Temmuz 1741).

²⁰⁵ VAD. nr.1123, vr.3, s.8. (Receb 1188/Eylül-Ekim 1774).

²⁰⁶ VAD. nr.1139, vr.34, s.63. (Rebiülevvel 114/Ekim-Kasım 1728).

²⁰⁷ VAD. nr.1158, vr.138, s.282. (Rebiülevvel 1189/Mayıs 1775); VAD. nr.1129, s.4. (Muharrem 1191/Şubat-Mart 1777).

²⁰⁸ VAD. nr.1118, vr.64, s.132. (Cemaziyelahir 1129/Mayıs-Haziran 1717).

²⁰⁹ VAD. nr.1117, vr.36, s.60. (Gurre-i Rebiülevvel 1175/30 Eylül 1761).

durrahman atanmıştır²¹⁰. Camide günde bir buçuk akçe ile cüz-han Seyyit Mehmet vazifesini yürütüyordu²¹¹.

Mehmet Beşe Mescidi: Akdeğirmen mahallesine Mehmet beşe tarafından yaptırılan mescidin imamı Mehmet günde beş akçe ücret alıyordu²¹².

Mehmet Efendi Cami: Ali Üryan mahallesine Mehmet Efendi tarafından yaptırılan camide günde beş akçe ücretle imam olan Ömer vefat etmiş yerine Seyyit Mehmet halife getirilmiştir²¹³.

Mustafa Beşe Mescidi: Ali Baba mahallesine Mustafa Beşe'nin yaptırdığı mescidin tayinle imamı Mehmet halife erkek çocuğu olmadan vefat ettiğinden vazifeye Hafız Halil b. Hacı Osman tayin edilmiştir²¹⁴.

Mustafa Bey Cami: Caminin bânisi Mustafa Bey'dir. 1697 yılında günde bir buçuk akçe ücretle müezzîn Ömer'in vefatıyla boşalan vazifeye Seyyit Mehmet Nazır Seyyit Ebubekir arzıyla atanmıştır²¹⁵. Camide sala müezzini Seyyit Osman günde üç akçe ücret alıyordu²¹⁶. 1697 yılına İmam Ebubekir günde beş akçe ve yürüttüğü nazırlık vazifesi için dört akçe ücret alıyordu²¹⁷. Hatip Mustafa'nın vefatından yerine Seyyit Ahmet günde beş akçe ücretle atanmıştır²¹⁸.

Mütevelli-zâde Mescidi/Cami: Kale Ardı mahallesinde Mütevelli-zâde Seyyit Abdurrahman Ağa pederinin ruhu için yaptırdığı mescidin yıllar içinde cemaat sayısı artmıştır. Mahalle ahalisi mescide minber ekleyip

²¹⁰ VAD. nr.1117, vr.39, s.65. (Cemaziyelahir 1180/Kasım-Aralık 1766); VAD. nr.1158, vr.139, s.283. (Cemaziyelahir 1189/ Temmuz-Ağustos 1775).

²¹¹ VAD. nr.1118, vr.68, s.140. (Cemaziyelevvel 1135/Şubat-Mart 1723).

²¹² VAD. nr.1118, vr.65, s.134. (Şevval 1130/Ağustos-Eylül 1718).

²¹³ VAD. nr.1086, vr.47, s.83. (Gurre Rebiülevvel 1174/11 Ekim 1760).

²¹⁴ VAD. nr.1117, vr.36, s.60. (Gurre-i Safer 1176/22 Ağustos 1762); VAD. nr.1118, vr.64, s.133. (Cemaziyelevvel 1130/Nisan-Mayıs 1718); VAD. nr.1123, vr.2, s.6. (Ramazan 1187/Kasım-Aralık 1773).

²¹⁵ VAD. nr.1140, s.330. (Rebiülahir 1109/Ekim-Kasım 1697).

²¹⁶ VAD. nr.1117, vr.38, s.63. (Şevval 1177/Nisan-Mayıs 1764); VAD. nr.1158, vr.139, s.283. (Cemaziyelahir 1189/ Temmuz-Ağustos 1775).

²¹⁷ VAD. nr.1140, s.330. (Muharrem 1109/ Temmuz-Ağustos-Mayıs-Haziran 1697).

²¹⁸ VAD. nr.1118, vr.59, s.123. (Muharrem 1120/Mart-Nisan 1708).

camii yapmıştır²¹⁹. Camide Ahmet Bey vakfından alınan iki akçe ile hitabet vazifesini Mustafa yürütüyordu²²⁰. İmamlığı Seyyit Mahmut yapıyordu²²¹.

Nasuh-zâde Camii: Sivas şehrinde yer alan caminin bulunduğu mahalle ve mevki tespit edilememiştir. Camide günde iki akçe ile kayyum ve dört akçe ile müezzin Ebubekir'in vefatı üzerine bu vazifeler İbrahim'e verilmiştir²²².

Osman Efendi Mescidi: Köse Dere mahallesine Osman Efendi'nin yaptırdığı mescidin imam Ömer vefat etmiş yerine Ahmet günde yarım akçe ücretle atanmıştır²²³.

Osman Paşa Camii: Osman Paşa mahallesine Osman Paşa'nın yaptırdığı caminin bervech-i hasbi mütevellisi Seyyit Şeyh Abdurrahman halifenin beratı yenilenmiştir²²⁴. Camide 1698 yılında bir akçe vazife ile kayyum Hacı Yusuf'un vefatıyla Ömer atanmıştır²²⁵. İmam Ömer halifeden boşalan vazifeye oğlu Ali halife getirilmiştir²²⁶. Camide müezzin Mustafa günde bir akçe ücret alıyordu²²⁷.

Paşa Bey Mescidi: Paşa Bey mahallesine Paşa Bey'in yaptırdığı mescidin müezzinini Seyyit Kemalettin'dir²²⁸. Bu kişi görevini 1725 yılında hala görevini yürütmekteydi²²⁹.

Sadullah Efendi Camii: Sivas kazasında Alaca Han derbendinde bulunan kaleye Sadullah Efendi bir cami binası yaptırmıştır. Hatipliğini hasbî Ahmet halife yapıyordu²³⁰.

²¹⁹ VAD. nr.547, vr.1, s.4/1. (Safer 1199/Aralık 1784-Ocak 1785).

²²⁰ VAD. nr.1117, vr.38, s.64. (Rebiülahir 1179/Eylül-Ekim 1765); VAD. nr.1129, s.4. (Şaban 1190/Eylül-Ekim 1776).

²²¹ VAD. nr.547, vr.1, s.4/1. (Muharrem 1199/Kasım-Aralık 1784).

²²² VAD. nr.1089, vr.6, s.16. (Ramazan 1185/Aralık 1771-Ocak 1772).

²²³ VAD. nr.1140, s.332. (Rebiülevvel 1110/Eylül-Ekim 1698).

²²⁴ VAD. nr.1117, vr.36, s.60. (Gurre-i Zilkade 1175/24 Mayıs 1762).

²²⁵ VAD. nr.1140, s.330. (Receb 1109/Ocak-Şubat 1698).

²²⁶ VAD. nr.1139, vr.34, s.63. (Zilkade 1140/Haziran-Temmuz 1728).

²²⁷ VAD. nr.1118, vr.61, s.126. (Receb 1123/Ağustos-Eylül 1711); VAD. nr.1118, vr.63, s.130. (Rebiülahir 1127/Nisan-Mayıs 1715); VAD. nr.1118, vr.65, s.134. (Şevval 1130/Ağustos-Eylül 1718).

²²⁸ VAD. nr.1140, s.327. (Rebiülevvel 1108/Eylül-Ekim 1696).

²²⁹ VAD. nr.1091, vr.23, s.37. (Muharrem 1138/Eylül-Ekim 1725).

²³⁰ VAD. nr.1158, vr.139, s.283. (Cemaziyelahir 1189/Temmuz-Ağustos 1775).

Sarı Hamza Mescidi: Sivas şehrinde Mahkeme sükunda (Penbeciler sükü) bulunan Sarı Hamza mescidine Alime Hatun vakfettiği vakfın nazırını günde beş akçe ile Seyyit Hüseyin'dir²³¹. Mescitte imam ve müezzin olanlar Ahmet Efendi vakfından bir müd hınta ücret alıyorlardı²³².

Sarı Şeyh Mescidi: Sarı Şeyh mahallesinde Mahmut kethüda vakfı iki değirmenin gelirinden mahalle mescidinde tilavet edecek Hafız Ahmet b. Şeyh Hasan vazifesi tevcih edildi²³³. İmam Seyyit Osman vazife yapıyordu²³⁴.

Selman Bey Cami: Nalbant sukündaki caminin yevm isneyn ve Cumada vaiz Mehmet'in vefatı üzerine yerine Hacı Mehmet halife atanmıştır. Bu vazifeleri karşılığında cami akarı Okçu Ali köyü mahsulünden yıllık yedi kile hınta alınıyordu²³⁵.

Seyyit Hacı Emir Ahmet Mescidi: Paşa Bey mahallesine Seyyit Hacı Emir Ahmet'in yaptırdığı mescidin vakıf gelirlerinin mescit mürtezikasının ücretlerinin ödenmesi amacıyla Seyyit Ahmet müteveli olarak vazifelenmiştir²³⁶. Vakıf mahsulünden yıllık bir müd hınta ile müezzin Seyyit Ömer görevi yürütüyordu²³⁷.

Sofu Himmet Mahallesi Cami: Sofu Himmet mahalle camisinde Ali Ağa vakfından iki uçuk akçe vazifeyle müezzin ve ferraş Sadık halifenin vefatıyla boşalan göreve Abdülmecit halife atanmıştır²³⁸. Caminin imam ve hatibi Mahmut'un vefatıyla boşalan vazifeye hasbi Abdülhamit getirilmiştir²³⁹.

Sofu Yusuf Mescidi: Örtülü Pınar/Örtülü Çeşme mahallesine Sofu Yusuf tarafından yaptırılan mescidin tayinle imamı Mustafa halifenin be-

²³¹ VAD. nr.1129, s.11. (Safer 1195/Ocak-Şubat 1781).

²³² VAD. nr.1118, vr.65, s.135. (Safer 1131/Aralık 1718-Ocak 1719).

²³³ VAD. nr.1117, vr.38, s.63. (Safer 1178/ Temmuz-Ağustos 1764).

²³⁴ VAD. nr.1117, vr.39, s.65. (Cemaziyelahir 1180/Kasım-Aralık 1766).

²³⁵ VAD. nr.1117, vr.37, s.62. (Gurre-i Muharrem 1177/12 Temmuz 1763).

²³⁶ VAD. nr.1118, vr.60, s.124. (Rebiülevvel 1122/Nisan-Mayıs 1710).

²³⁷ VAD. nr.1122, vr.23, s.26. (Muharrem 1157/Şubat-Mart 1744).

²³⁸ VAD. nr.1117, vr.38, s.63. (Cemaziyelahir 1177/Aralık 1763-Ocak 1764).

²³⁹ VAD. nr.1122, vr.22, s.25. (Zilhicce 1156/Ocak-Şubat 1744).

ratı yenilenmiştir²⁴⁰. Mescidin 1697 yılında müezzinliğini Habib yürütüyordu²⁴¹. Mescitte günde iki akçe ile Ebubekir müteveli vazifesini yürütüyordu²⁴².

Süleyman Bey Cami: Sivas Nalbant sükunda Süleyman Bey Camii bulunuyordu. Camide yevmü'l-isneyn vaizi Seyyit Hüseyin vakıf akarlarından Okçu Ali köyü gallesinden yıllık yedi kile hınta alıyordu²⁴³. Bu cami yakınında bulunan Ahi Mehmet Paşa (Sivas Valisi) ve Ser Bostan Mehmet Ağa (Sivas Valisinin kardeşi) Cami vakıf akarları bu iki caminin mürtezikalılarına vakfedilmiştir. Bu vakıftan günde iki akçe ücret olan Cüz-han Mehmet ve diğer Cüz-han Mehmet'in görev beratları yenilenmiştir²⁴⁴.

Şah Kulu Çelebi Mescidi: Sivas'ta bulunan mescidin 1699 yılında müezzini Ömer'in beratı yenilenmiştir²⁴⁵. Mescidin ba-muayyene imamı Ali vefat yerine Hüseyin atanmıştır²⁴⁶.

Şems Efendi Mescidi: Küçük Minare mahallesine Şemsi Efendi'nin yaptırdığı mescidin günde iki akçe imam ve muallim-i sıbyanlık vazifesi için günde dört akçe ile görev yapan Seyyit Şeyh Halil vazifesinden feragat edip yerine Seyyit Şeyh Süleyman b. Şeyh Ebubekir getirilmiştir²⁴⁷.

Şeyh Çevkani Türbesi: Sivas'taki türbenin mahalle ve mevkii tespit olunamamıştır. Türbenin günde iki akçe ile türbedarı Abdullah vefatından Mehmet Osman'dır²⁴⁸. Türbedarlık sonraki yıllarda Veli b. Hasan'a tevcih edilmiştir²⁴⁹.

²⁴⁰ VAD. nr.1117, vr.36, s.60. (Gurre-i Şaban 1175/25 Şubat 1762).

²⁴¹ VAD. nr.1140, s.330. (Cemaziyelevvel 1109/Kasım-Aralık 1697).

²⁴² VAD. nr.1088, vr.46, s.95. (Receb 1143/Ocak-Şubat 1731).

²⁴³ VAD. nr.1117, vr.40, s.67. (Muharrem 1181/Mayıs-Haziran 1767).

²⁴⁴ VAD. nr.1117, vr.40, s.67. (Ramazan 1180/Şubat-Mart 1767).

²⁴⁵ VAD. nr.1140, s.333. (Zilhicce 1110/Mayıs-Haziran 1699).

²⁴⁶ VAD. nr.1118, vr.65, s.135. (Cemaziyelahir 1131/Nisan-Mayıs 1719).

²⁴⁷ VAD. nr.1087, vr.41, s.54. (Ramazan 1183/Aralık 1769-Ocak 1770); VAD. nr.1118, vr.61, s.126. (Ramazan 1123/Ekim-Kasım 1711); VAD. nr.1118, vr.63, s.131. (Şevval 1128/Eylül-Ekim 1716).

²⁴⁸ VAD. nr.1118, vr.61, s.126. (Ramazan 1123/Ekim-Kasım 1711).

²⁴⁹ VAD. nr.1158, vr.138, s.281. (Rebiülahir 1188/Haziran-Temmuz 1774).

Şeyh Çoban Mescidi: Şeyh Çoban mahallesine Şeyh Hüseyin Râî tarafından XIV. yüzyılda kurulmuştur. Mescitte tayinle imam Hafız Abdullah feragat etmesiyle Seyyit Molla Ali b. Ömer vazifeye atanmıştır²⁵⁰.

Şeyh Çoban Mahalle Mescidi: Şeyh Çoban mahallesindeki mescidin imamı Mehmet vefat etmesiyle yerine oğlu hafız Abdullah halife atanmıştır²⁵¹.

Şeyh İbrahim Efendi Cami: Sivas'ta Küçük Minare mahallesine Şeyh Hacı İbrahim'in yaptırdığı caminin günlük üç akçe ile müezzini Muharrem vefatı mahlûlünden Abdülkerim'e vazife tevcih edilmiştir²⁵². Vâkîf bina ettiği cami kapısı ile diğer mahallere su ve çeşme yaptırıp vakıf tesis etmiştir²⁵³. Vakfın bir akçe ile mütevellisi ve hatiplik vazifesini yürüten Seyyit Mehmet'in görev beratı yenilenmiştir²⁵⁴. Vakıf değirmeni gelirinden ba-muayyene cüz-han Mehmet ve Ahmet'in vefatlarından Seyyit Ali'ye görev tevcih edilmiştir²⁵⁵. Mahalle hayırseverlerinden Mehmet Şeyhi Hayri Ağa caminin mum parasına ve cüz-han ücreti için bir adet dükkân vakfetmiştir²⁵⁶.

Şeyh Şemseddin Cami: Sivas'ta Bey Pınarında Şeyh Şemseddin binası caminin bir akçe vazife ile hatip Osman halife vefatı üzerine sulbi oğlu Mehmet halife atanmıştır²⁵⁷.

Teslime Hatun Türbesi: Teslime Hatun Türbesi'nin vakıf köyü Doğaç'ın mahsulünün yıllık 15 kile hınta ile türbe-hanlık vazifesi ehli Kuran olanlara meşruta kılınmıştır²⁵⁸.

²⁵⁰ VAD. nr.1117, vr.40, s.67. (Ramazan 1180/Şubat-Mart 1767).

²⁵¹ VAD. nr.1117, vr.37, s.61. (Gurre-i Zilhicce 1176/13 Haziran 1763).

²⁵² VAD. nr.1118, vr.59, s.124. (Cemaziyelevvel 1121/ Temmuz-Ağustos 1709); VAD. nr.1118, vr.59, s.123. (Cemaziyelevvel 1121/ Temmuz-Ağustos 1709); VAD. nr.1118, vr.60, s.125. (Cemaziyelahir 1122/ Temmuz-Ağustos 1710).

²⁵³ VAD. nr.1129, s.4. (Muharrem 1191/Şubat-Mart 1777).

²⁵⁴ VAD. nr.1118, vr.60, s.125. (Ramazan 1122/Ekim-Kasım 1710).

²⁵⁵ VAD. nr.1118, vr.62, s.129. (Cemaziyelahir 1126/Haziran-Temmuz 1714).

²⁵⁶ VAD. nr.1118, vr.68, s.140. (Muharrem 1135/Ekim-Kasım 1722).

²⁵⁷ VAD. nr.1117, vr.37, s.61. (Rebiülevvel 1176/Eylül-Ekim 1762).

²⁵⁸ VAD. nr.1117, vr.39, s.65. (Muharrem 1180/Haziran-Temmuz 1766); VAD. nr.1158, vr.139, s.284. (Rebiülevvel 1191/Nisan-Mayıs 1777).

Tokmak Mahalle Mescidi: Tokmak mahallesindeki mescidin bânisi tespit edilememiştir. Muhtemelen mahallenin hayırsever ahalisince yaptırılmıştır. Mescitte imam olanlar Halil Efendi vakfından ücretlerini alıyorlardı²⁵⁹.

Tuzcuoğlu Mescidi: Köse Deresi Müslim mahallesine Tuzcuoğlu tarafından yaptırılan mescide minber eklenerek cami olmuştur. Caminin hitabetine tayinle Mehmet b. Mustafa getirilmiştir²⁶⁰.

Üçler Bey Cami: Şemsi Ferraş mahallesinde Üçler Bey diye bilinen bânisi belli olmayan camide günlük üç akçe ücretle kayyum ve ferraşlık vazifesini Abdullah vefatıyla Seyyit Yusuf yürütüyordu²⁶¹. Mescidin müezzinliğini günde iki buçuk akçe ile Molla Ebubekir yapıyordu²⁶². Hacı Mehmet vakfı nuktundan camide imam olanlara 10 akçe ücret verilmekteydi²⁶³.

Ümmi Paşa Hatun Mescidi: Sivas Mahkeme sükunda Ümmi Paşa hatun tarafından yaptırılan mescidin ba-muayyene imamı Seyyit Ali'dir²⁶⁴.

Veled Bey Mescidi: Veled Bey mescidinde müezzin olan Ebubekir günlük üç akçe ücretini Şemsi hatun vakfı nukt-ı mevkufa nemasından alıyordu²⁶⁵.

Yağcı-zâde/Yağcı-zâde Başı Mescidi: Gökçe Bostan mahallesinde yer alan mescidin imamlığını XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Mehmet halife yürütüyordu²⁶⁶. Bu vazife daha sonra Ali halife geçmiştir²⁶⁷.

²⁵⁹ VAD. nr.1118, vr.62, s.128. (Receb 1125/ Temmuz-Ağustos 1713).

²⁶⁰ VAD. nr.1117, vr.39, s.65. (Safer 1180/ Temmuz-Ağustos 1766).

²⁶¹ VAD. nr.547, vr.2, s.5. (Rebiülevvel 1200/Ocak 1786).

²⁶² VAD. nr.1118, vr.67, s.138. (Muharrem 1135/Ekim-Kasım 1722).

²⁶³ VAD. nr.1122, vr.27, s.34. (Safer 1166/Aralık 1752-Şubat 1753).

²⁶⁴ VAD. nr.1118, vr.60, s.124. (Rebiülevvel 1122/Nisan-Mayıs 1710).

²⁶⁵ VAD. nr.1117, vr.37, s.61. (Şaban 1179/Ocak-Şubat 1766).

²⁶⁶ VAD. nr.1091, vr.23, s.37. (Temmuz-Ağustos 1726).

²⁶⁷ VAD. nr.1158, vr.139, s.283. (Zilkade 1189/Aralık 1775-Ocak 1776); VAD. nr.1089, vr.6, s.16. (Zilkade 1185/Şubat-Mart 1772).

Yahya Bey Mescidi: Yahya Bey mahallesine Yahya Bey tarafından yaptırılan mescidin bervech-i hasbi vakıf mütevellisi Seyyit Şems Efendidir²⁶⁸. Mescitte imam olan Seyyit Musa Halife'nin beratı yenilenmiştir²⁶⁹.

Yakup Efendi Cami: Kale-i Atik kapısında²⁷⁰ Hacı Mehmet mahallesine²⁷¹ Yakup Efendi'nin yaptırdığı caminin günlük iki buçuk akçe ücretle hatip ve imamı Seyyit Ahmet vefat yerine Seyyit Mehmet geçmiştir²⁷².

Yazıcı Mescidi: Küçük Minare mahallesindeki mescidin imam ve mütevellisi Seyyit Ahmet'tir²⁷³. Mescidin mum giderine Fatma Hatun bir bâb dükkân vakfetmiştir. Yine başka bir hatun mescidin tamirine ve mahallede bulunan çeşmenin bakımına malının üçte birini vakıf etmiş ve tevliyetini günde iki akçe ile Seyyit Osman yürütüyordu²⁷⁴.

Yusuf Çavuşoğlu Mescidi: Taşlı Sokak mahallesinde Yusuf Çavuşoğlu'nun yaptırdığı mescidin imamı Mehmet'in vefatından yerine karındaşı Mustafa atanmıştır²⁷⁵.

V. ZAVİYELER

Abdulvahab Gazi Zaviyesi: Abdulvahab Gazi mahallesinde bulunan zaviyede türbe-han Seyyit Hasan, zaviye mahsulatından bir müd hunta almaktaydı²⁷⁶. Türbede bir alemdar görev yapıyordu. İmam Şeyh Muhammet'in vefatıyla yerine oğlu Seyyit Abdulvahab günlük dört akçe ücretle atanmıştır²⁷⁷. Cüz-han Seyyit Ahmet ve Seyyit Mustafa vakıf mahsulünden yılda yarım müd hunta alıyorlardı²⁷⁸.

Abdülfettah Zaviyesi: Sivas'taki zaviyenin bir müd hunta vazife ile türbe-han Seyyit Hüseyin görev yapıyordu²⁷⁹.

²⁶⁸ VAD. nr.1122, vr.21, s.23. (Cemaziyelevvel 1155/Temmuz-Ağustos 1742).

²⁶⁹ VAD. nr.1117, vr.36, s.60. (Cemaziyelahir 1175/Aralık-Ocak 1761-1762).

²⁷⁰ VAD. nr.1158, vr.138, s.282. (Zilhicce 1188/Şubat-Mart 1775).

²⁷¹ VAD. nr.1086, vr.46, s.60. (Şaban 1168/Mayıs-Haziran 1755).

²⁷² VAD. nr.1117, vr.40, s.68. (Zilhicce 1181/Nisan-Mayıs 1768).

²⁷³ VAD. nr.1118, vr.63, s.131. (Rebiülevvel 1129/Şubat-Mart 1717).

²⁷⁴ VAD. nr.1158, vr.139, s.283. (Cemaziyelahir 1189/Temmuz-Ağustos 1775); VAD. nr.547, vr.2, s.5. (Muharrem 1200/Kasım-Aralık 1785).

²⁷⁵ VAD. nr.1118, vr.63, s.131. (Zilhicce 1128/Kasım-Aralık 1716).

²⁷⁶ VAD. nr.1140, s.332. (Rebiülahir 1110/Ekim-Kasım 1698).

²⁷⁷ VAD. nr.1128, vr.15, s.39. (Rebiülevvel 1140/Ekim-Kasım 1727).

²⁷⁸ VAD. nr.1158, vr.140, s.285. (Cemaziyelevvel 1193/Mayıs-Haziran 1779).

²⁷⁹ VAD. nr.1140, s.331. (Şaban 1109/Şubat-Mart 1698).

Ahi Ahmet Çelebi Zaviyesi: Sivas merkezi çarşısında Lala Sinan Paşa/Subaşı Hanı çevresinde yer alan Ahi Ahmet Çelebi zaviyesinin kuruluş tarihi tespit edilememiş olup adı 1454-1455 yılına ait tahrir kayıtlarında geçmektedir²⁸⁰. XVIII. yüzyılda zaviye faal halde olup zaviye şeyhi Seyyit Mehmet'in 1787 yılında vefatı üzerine yerine günlük üç akçe ile Seyyit Şeyh Hacı Mahmut atanmıştır. Bu kişi aynı zamanda zaviye vakfının mütevellisi görevini de ifa etmekte olup hizmeti mukabilinde vakıf mahsulünün gallesinden hisse alıyordu²⁸¹.

Ahi Carullah/ Ahi Ali Çelebi Zaviyesi: Ahi Carullahoğlu Ahi Ali Çelebi tarafından Arapça olan vakfiye evahir-i Rebiülahir 873 (8-17 Ekim 1468) tarihinde tanzim ve tescil ettirilmiştir²⁸². Zaviye Sivas mahkeme çarşısı çevresinde Hoca Ulu Bey mahallesindedir. Ahi Ali babasının kurduğu zaviyeye çok sayıda gayrimenkul vakfedilmiştir. Bu sayede zaviye zamanla kendi adıyla anılmaya başlamıştır. Vakfedilen yerler: Sivas'a bağlı Nevdergâh nahiyesinde Yenice diye bilinen Eşhanıbanu; Hafik'e tabi Yersilik ve Ekend; Kızlarovacık nahiyesinde Kınıkarcı; Ovacık nahiyesinde Elperk, Kızılcaışla, Felendon, Çincik, Beydili olarak da bilinen Evdek; Tuzalanlı nahiyesinde Eyiniyetli; Perkinik nahiyesinde Gedaban ve Sivas'a bağlı Kanabad nahiyesinde Bayat köyleri ile Perkinik nahiyesindeki Elegözsam, Sükler Hasan ve Kanabad'da Sıcak mezraalarının tamamı.

XVII. yüzyılın sonunda zaviye vakfının bir akçe ile mütevellisi ve şeyhi Seyyit Ömer vefat etmiş yerine Seyyit Muhammet Sivas Kadısı arzıyla atanmıştır²⁸³. XVIII. yüzyılın başlarında zaviye vakıf köylerinin mütevellisi günde iki akçe ücretle Seyyit Mustafa'dır²⁸⁴. Vakfın tevliyeti ve zaviyedarlığı evlad-ı vâkıftan Seyyit Şeyh Mehmet, Molla Mehmet, Seyyit Abdullah ve Şerife Fatma üzerinde iken Molla Seyyit Mehmet'in vefatından Seyyit Ali ve Seyyit Ömer atanmıştır²⁸⁵.

Ahi Emir Ahmed Zaviyesi: Zaviyenin bânisi Ahi Emir Ahmed, Sivas ve Bayburt yöresinin ileri gelen ümerasından olup, babasının ismi Zey-

²⁸⁰ Ömer Demirel, "Ahi Ahmed Çelebi Zaviyesi", *Ahilik Ansiklopedisi*, C.I, s.33.

²⁸¹ VAD. nr.547, vr.4, s.9. (Cemaziyelahir 1201/Mart-Nisan 1787).

²⁸² VAD. nr. 600, s. 239, sıra 307; Yusuf Küçükdağ, "Ahi Ali Çelebi Zaviyesi Vakfiyesi", *Ahilik Ansiklopedisi*, C.I, s.32.

²⁸³ VAD. nr.1140, s.333. (Şevval 1110/Nisan 1699).

²⁸⁴ VAD. nr.1118, vr.63, s.130. (Safer 1128/Ocak-Şubat 1716); VAD. nr.1129, s.11. (Rebiülevvel 1195/Şubat-Mart 1779).

²⁸⁵ VAD. nr.1118, vr.66, s.136. (Şaban 1132/Haziran-Temmuz 1720).

nelhac'dır. Emîr Ahmed'in, Sivas şehir merkezinde Paşabey mahallesi Tokmak Kapı sokağındaki türbesinin yanında kurulduğu anlaşılan zaviyesi ile Issı Çermik köyünde bir de mescidi bulunmakta idi. Emîr Ahmed, bu eserler için H.733/M.1332-1333 tarihinde bir vakfiye tanzim ettirerek bazı gelirler tahsis etmiştir²⁸⁶. Söz konusu yapılar günümüze ulaşmamıştır. Ulu Arif Çelebi (ö. 1320), Bayburt'a yaptığı ziyaretlerde Emîr Ahmed ile de görüşmüş ve onun misafiri olmuştur. Eflâkî'nin, bu ziyaretin 1315 yılında gerçekleştiğini haber verdiğine bakılırsa, Ahi Ahmed'in söz konusu tarihten sonra Sivas'a yerleştiği anlaşılmaktadır. İbn Battuta'nın, bu şehri ziyareti sırasında zaviyesinde konakladığı Bıçakçı Ahmed ile Eflâkî'de geçen Emîr Ahmed muhtemelen aynı şahıstır²⁸⁷. XVIII. yüzyılda Tokmak mahallesinde bulunan zaviyenin beş vakit imamı Seyyit Hacı Hüseyin halifeye vakıf mahsulünden bir müd hınta veriliyordu²⁸⁸.

Ahi Mehmet Külâh Dûz Zaviyesi: Sivas şehrinde yer alan ve XV. yüzyılın ikinci yarısında arşiv kayıtlarına bulunan Ahi zaviyelerinde biri de Ahi Mehmet Kalânsi veya Ahi Mehmet Külâh Dûz zaviyesidir. Sivas şehrinde Keççeli mevki Demircilerardı mahallesinde türbesi bulunan zaviyenin kuruluş tarihi tespit olunamamıştır²⁸⁹. Zaviye vakfının tevliyeti, meşihatı ve çeşmenin mutasarrıfı vakıf evladından Seyyit Mahmut b. Seyyit Kasım'ın yedine berat gönderilmiştir²⁹⁰. Zaviye vakfının şeyhliğini 1787 yılında Seyyit Şeyh Hafız Ali yürütüyordu²⁹¹. Zaviye vakfından yıllık beş keyl hınta ve yedi buçuk keyl ile nısf hisse ile türbe-han Seyyit İbrahim ve Seyyit Halil müştereken yürütüyorlardı²⁹². Türbe-han Seyyit Mehmet yıllık doksan kile tuz ile vazifesini yürütüyordu²⁹³.

Aya Yorgi Şeyh Zaviyesi: Hızır-İlyas inancının göre; yolculara yardım eden ve onların işlerini kolaylaştıran Hızır adına Anadolu'nun değişik yerlerinde Hızır-İlyas, Hızır Sultan, Hızırlık/Hıdırlık adıyla bilenen zaviyeler tesis edilmiş ya da eskiden Aya Yorgi/Saint Georges isimle inşa

²⁸⁶ Ömer Demirel, "Ahi Emir Ahmed Zaviyesi", *Ahilik Ansiklopedisi*, C.I, s.85-86.

²⁸⁷ Zaviyesi ve Türbesi hakkında bkz. İsmail Çiftçiöğlü, "Ahi Emir Ahmed", *Ahilik Ansiklopedisi*, C.I, s.75; İrfan Yıldız, "Ahi Emir Ahmed Türbesi", *Ahilik Ansiklopedisi*, C.I, s.76.

²⁸⁸ VAD. nr.1129, s.12. (Cemaziyelevvel 1195/Nisan-Mayıs 1781).

²⁸⁹ Ömer Demirel, "Ahi Mehmed Külâh-Dûz Zaviyesi", *Ahilik Ansiklopedisi*, C.I, s.143-144.

²⁹⁰ VAD. nr.1118, vr.60, s.124. (Rebiülevvel 1122/Nisan-Mayıs 1710).

²⁹¹ VAD. nr.547, vr.3, s.8. (Cemaziyelahir 1201/Mart-Nisan 1787).

²⁹² VAD. nr.1118, vr.64, s.132. (Receb 1129/Haziran-Temmuz 1717).

²⁹³ VAD. nr.1118, vr.67, s.138. (Şaban 1134/Mayıs-Haziran 1722).

edilen kilise ve manastırlar zaviyeye çevrilmiştir²⁹⁴. Bu zaviyelerin uzun yıllar faaliyetlerini sürdürmeleri için vakıflar da kurulmuştur. XVIII. yüzyılda Sivas'ta da Aya Yorgi Şeyh Zaviyesi ve bu zaviyeye bağlı vakıf gelirleri ile vakıf görevlilerinin atanmalarına dair kayıtlar vardır²⁹⁵. 1787 yılında vakıf malikânesinin yarım hissesi tımara verilmiş ve diğer yarım hissesi zaviyeye gelen-giden yolculara yemek yedirmek üzere ayrılmıştı. Evlad-ı vakıftan Haydar, Ali, Hüseyin, Mehmet, Osman ve Abdülkadir müştereken vakıf tevliyetini yürütüyorlardı²⁹⁶.

Dârü'r-Râha Zaviyesi: Sivas şehrinin güneyinde, Bağdat yolu ile Mısmıl ve Murdar nehirlerinin birleştiği yerin batı kısmında²⁹⁷ bulunan Dârü'r-Râha Zaviyesi'nin bânisi Rükneddin Hattab b. Kemaleddin Ahmed'tir. Günümüze sadece kitabesi ulaşan zaviye, H.720/M.1320-1321 yılında tesis edilmiştir. Zaviyenin 1321 yılında tanzim ve tescil edilmiş vakfiyesi de mevcuttur²⁹⁸. Dârü'r-Râha, Emir Hüseyin'in oğlu Abdülvehhab'ın oğlu Şeyh Hasan tarafından H.779/M.1377-7-1378 yılında tamiri yapılmıştır²⁹⁹. Şehrin en büyük zaviyelerinden biridir. Vakıf arşiv kayıtlarından zaviye müştemilatında imaret, mescit ve çocuklara eğitim verilen (mescit dâhilinde) muallimhane ile buralarda görev yapan pek çok vazifelie ait kayıtlar mevcuttur.

Dârü'r-Râha Zaviyesi Vakfından almak üzere günlük üç akçe vazife ile duâgû Seyyit Şerefeddin halife kedi rızasıyla Hacı Mehmet halifeye

²⁹⁴ "Zaviyelerin kurulduğu yerler ile Hristiyanlıkta önemli bir yeri olan Aya Yorgi/Saint Georges kültü arasında yakın bir ilişki olduğu açıkça dikkati çekmektedir. Zamanla Aya Yorgi ve Hızır-İlyas'ın birbirinin yerini aldığı ve her ikisinin aynılaştığı anlaşılmaktadır. Türkleri etkileyip Hızır-İlyas haline dönüşen Aya Yorgi kültü, zamanla tersine bir etki göstererek Anadolu'da yaşayan Hristiyanları da aynı oranda etkilemiş benzemektedir. Nitekim onlar da inşa ettikleri Aya Yorgi/Saint Georges isimli kilise ve manastırlarını Hızır-İlyas olarak da anmışlardır. Bu geçişgenliğin daha XIII. yüzyılda başladığı ileri sürülebilir". Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *İslam Türk İnançlarında Hızır yahut Hızır İlyas Kültü*, İstanbul, 2012, s.142; Sadullah Gültekin, "Hızır-İlyas Zaviyeleri, Aya Yorgi ve Bektaşiler", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (Güz 2017), S.83, s.94.

²⁹⁵ VAD. nr.1118, vr.67, s.138. (Şaban 1134/Mayıs-Haziran 1722); VAD. nr.1088, vr.46, s.94. (Receb 1142/Ocak-Şubat 1730).

²⁹⁶ XVIII. yüzyılda Aya Yorgi Şeyh Zaviyesi vakıf tevliyetine atanan görevliler için bkz. VAD. nr.547, vr.3, s.8. (Rebiülevvel 1201/Aralık 1786-Ocak1787); VAD. nr.1117, vr.37, s.61. (Rebiülevvel 1176/Eylül-Ekim 1762); VAD. nr.1118, vr.67, s.138. (Şaban 1134/Mayıs-Haziran 1722); VAD. nr.1119, vr.47, s.94. (Rebiülevvel 1136/Kasım-Aralık 1723);

²⁹⁷ Ömer Demirel, *a.g.e.*, s.58.

²⁹⁸ İsmet Kayaoğlu, "Rahatoğlu ve Vakfiyesi", *VD*, S.XIII, (1981) s.1-29.

²⁹⁹ Sadi S. Kucur, "Râhatoğulları", *TDVA*, c.34, (2007), s.410-411.

reis-i mütevellisi Seyyit Abdurrahman arzıyla tevcih edilmiştir³⁰⁰. Zaviye-
de 1698 yılında günde iki akçe vazife ile cüz-han ve üç akçe ile duagu gö-
rev yapıyordu³⁰¹. Vakıftan almak üzere günlük beş akçe ile duâgû Seyyit
Abdurrahman halife ve günlük beş akçe vazifeyle Hafız Seyyit Şeyh Ab-
dülmecid Halifenin beratları yenilenmiştir³⁰². Vakıftan iki akçe ücretle
bevvab³⁰³, Vakıftan iki akçe ücretle vekilharç³⁰⁴, kürekçi iki akçe, kayyum
iki akçe ve duagu iki akçe ücret alıyordu³⁰⁵.

Dârü'r-Râha Zaviyesi Vakfı İmaretinde iki akçe ile meremmi ve iki
akçe vazifeyle imaret çeşmesinin meremmisi Seyyit Abdullah Halife'nin
beratı yenilenmiştir³⁰⁶. İmaret vakıftan günlük iki akçe ile kürekçi, iki akçe
ile ahırcı ve iki akçe ücretle kayyum³⁰⁷ bulunuyordu. İmaret vakfından
günde iki akçe ile ekmekçi ve iki akçe ile taam³⁰⁸, sucu, oduncu ve kâtip ile
türbe-han da görev yapıyordu. Vakıf imaretinde günde iki akçe ile odun-
cu ve iki akçe ile sucu Süleyman'ın vefatı üzerine yerine oğlu Derviş
Mehmet getirilmiştir³⁰⁹.

İmaret mescidinde günde iki akçe ile müezzin Seyyit Mustafa³¹⁰, dört
akçe ile imam ve iki akçe ile muallim-i sıbyan Seyit İbrahim vefatıyla ye-
rine oğlu Seyyit Mustafa atanmıştır³¹¹. Mescitte imam günde dört akçe,
mektepte muallim-i sıbyan iki akçe, müezzin iki akçe ücret almaktaydı³¹².

Vakfın mali işlerini günde beş akçe ücretle emini ve muhasibi Seyyit
Mehmet yürütüyordu³¹³.

Hacı Abdurrahman Zaviyesi: Zaviyenin babası Seyyit Mehmet
mahlûlünden tevliyet hissesi Seyyit Musa halifeye berat edilmiştir³¹⁴. Mu-
sa halifenin vefatı üzerine oğulları Seyyit Abdullah, Seyyit Ali, Seyyit

³⁰⁰ VAD. nr.1117, vr.36, s.60. (Gurre-i Safer 1175/1 Eylül 1761).

³⁰¹ VAD. nr.1140, s.331. (Şaban 1109/Şubat-Mart 1698).

³⁰² VAD. nr.1117, vr.36, s.60. (Gurre-i Zilkade 1175/24 Mayıs 1762).

³⁰³ VAD. nr.1117, vr.37, s.61. (Gurre-i Şaban 1176/15 Şubat 1763).

³⁰⁴ VAD. nr.1117, vr.38, s.64. (Cemaziyelahir 1179/Ekim-Kasım 1765).

³⁰⁵ VAD. nr.547, vr.4, s.9. (Receb 1201/Nisan-Mayıs 1787).

³⁰⁶ VAD. nr.1117, vr.36, s.60. (Gurre-i Şaban 1175/25 Şubat 1762).

³⁰⁷ VAD. nr.1158, vr.138, s.281. (Şevval 1188/Aralık 1774-Ocak 1775).

³⁰⁸ VAD. nr.1158, vr.139, s.284. (Şaban 1190/Eylül-Ekim 1776).

³⁰⁹ VAD. nr.1118, vr.59, s.123. (Zilhicce 1119/Şubat-Mart 1708).

³¹⁰ VAD. nr.1117, vr.39, s.65. (Receb 1180/Aralık 1766-Ocak 1767).

³¹¹ VAD. nr.1117, vr.40, s.67. (Receb 1180/Aralık 1766-Ocak 1767).

³¹² VAD. nr.1089, vr.6, s.16. (Şevval 1185/Ocak-Şubat 1772).

³¹³ VAD. nr.1118, vr.59, s.123. (Cemaziyellevvel 1121/ Temmuz-Ağustos 1709).

³¹⁴ VAD. nr.1117, vr.37, s.61. (Gurre-i Zilhicce 1176/13 Haziran 1763); VAD. nr.1088, vr.47,
s.96 (Şaban 1143/Şubat-Mart 1731).

Ömer, Seyyit Süleyman, Seyyit İbrahim ve Seyyit Mehmet tevliyeti altı kardeş yürütmeye başlamışlardır³¹⁵. Zaviyede imamlık vazifesini yapanlar yıllık sekiz kile hınta alıyordu³¹⁶. Zaviyedar Süleyman'ın vefatı üzerine yerine oğulları Hasan ve Hüseyin atanmıştır³¹⁷. Zaviye vakfının tevliyetini Seyyit Abdurrahman ve Seyyit Ahmet kardeşler yürütüyordu³¹⁸.

Hacı Arif/ Emir Arif Zaviyesi: Sivas'taki zaviyenin bânisi Hacı Arif olup zaviyenin kurulduğu mahal ve mevki belli değildir³¹⁹. Zaviyenin zaviyedarlığını 1778 yılında Selim Bey yapıyordu³²⁰.

Halveti Tekkesi: Sivas'ta XVIII. yüzyılda vakıf kayıtlarında Halveti Çilehanesi kaydı geçmektedir. Tekke mescit ve çilehane hücrelerinden oluşur. 1779 yılında Halveti çilehanesi seccade-nişin Şeyh Numan nam-ı halveti vefat etmiş yerine Şeyh Mustafa b. Seyyit Abdurrahman atanmıştır³²¹. Şeyh Mustafa'nın 1788 yılında vefatı üzerine karındaşı oğlu Seyyit Şeyh Mehmet'e vazife tevcih edilmiştir³²².

Mehmet Abdal Zaviyesi: Sivas'ta yeri tespit edilemeyen Mehmet Abdal zaviyesinin XVIII. yüzyılın başlarında hali durumda kaldığı Şeyh Hasan ba-muayyene zaviyedar atanmıştır. Bu zat görevinden feragat ederek yerine yarım hisse ile Ahmet getirilmiştir³²³. Zaviye vakfına günde bir akçe ile Derviş Mehmet b. Şeyh Hasan atanmıştır³²⁴.

Melik Acem Zaviyesi: Sivas'ta Melik Acem zaviyesinde türbedarlığın yarım hissesi ile vazifesini yürüten Ömer oğlu Abdurrahman hizmeti karşılığında vakıf mahsulatından yılda yarım müd galle alıyordu³²⁵.

³¹⁵ VAD. nr.1087, vr.41, s.54. (Zilhicce 1183/Mart-Nisan 1770).

³¹⁶ VAD. nr.1117, vr.38, s.63. (Receb 1177/Ocak-Şubat 1764).

³¹⁷ VAD. nr.1117, vr.39, s.65. (Receb 1180/Aralık 1766-Ocak 1767).

³¹⁸ VAD. nr.1089, vr.6, s.16. (Ramazan 1185/Aralık 1771-Ocak 1772).

³¹⁹ VAD. nr.1123, vr.1, s.5. (Rebiülevvel 1187/Mayıs-Haziran 1773); VAD. nr.1129, s.4. (Receb 1192/Temmuz-Ağustos 1778).

³²⁰ VAD. nr.1158, vr.140, s.285. (Rebiülevvel 1192/Mart-Nisan 1778).

³²¹ VAD. nr.1129, s.7. (Cemaziyelahir 1193/Haziran-Temmuz 1779).

³²² VAD. nr.547, vr.6, s.14. (Rebiülevvel 1203/ Kasım-Aralık 1788).

³²³ VAD. nr.1118, vr.66, s.136. (Ramazan 1132/Temmuz-Ağustos 1720).

³²⁴ VAD. nr.1118, vr.66, s.137. (Cemaziyelahir 1133/Mart-Nisan 1721).

³²⁵ VAD. nr.1128, vr.15, s.39. (Rebiülevvel 1140/Ekim-Kasım 1727); VAD. nr.1129, s.12. (Receb 1195/Haziran-Temmuz 1781).

Özmeş Zaviyesi: Sivas'ta bulunan zaviyenin mahalle ve mevki tes-
pit edilememiştir. Zaviye vakfının mütevellisi Hasan günde bir akçe ücret
ile görevini ifa ediyordu³²⁶.

Sarı Şeyh Zaviyesi: Sivas'ta Sarı Şeyh Zaviyesi tekke-nişin Hafız
Mustafa vefat etmiş yerine Zekeriya getirilmiştir³²⁷.

Şahin Baba Zaviyesi: Sivas'taki zaviyenin türbedarı Seyyit Abdullah
mahlûlünden oğulları Seyyit Ali Necmettin ve Seyyit Ahmet getirilmiş-
ti³²⁸. Zaviyede türbe-han Osman vefat etmiş evladı olmadığı için vazifeye
günlük iki akçe ile Alaaddin Halife getirilmiştir³²⁹. XVIII. yüzyılın orta-
sında türbe-han Seyyit Ömer b. Abdurrahman'ın vefatıyla yerine günde
iki akçe ücretle Mehmet atanmıştır³³⁰.

Şeyh Çoban Zaviyesi: Sivas'ta metfun merhum Şeyh Çoban Zaviye-
si'nin ilk kaydı XIV. yüzyılın ilk yarsına ait olup zaviyenin kurucusu Şeyh
Hüseyn Râî'dir³³¹. Zaviye vakfının hasbî nazırı Şeyh Nurettin halifenin
görev beratı yenilenmiştir³³².

Şeyh Şemsettin Tekkesi: Sivas'ta bulunan tekkenin görevliler ara-
sında günde bir akçe ücretle vazifeli alemdar Derviş Çelebi bulunmakta-
dır³³³.

Veli Şeyh Zaviyesi: Sivas'ta Veli Şeyh zaviyesi vakfının ba-muayyene
nazırı Mehmet'in feragatinden oğlu Hacı Ömer'e vazife tevcih edilmiştir³³⁴.
Seyyit Ömer'in beratı yenilenmiştir³³⁵.

³²⁶ VAD. nr.1118, vr.59, s.123. (Receb 1119/Eylül-Ekim 1707); VAD. nr.1118, vr.61, s.126.
(Cemaziyelevvel 1123/Haziran-Temmuz 1711).

³²⁷ VAD. nr.547, vr.1, s.4/1. (Muharrem 1199/Kasım-Aralık 1784); VAD. nr.1129, s.15. (Safer
1198/Aralık 1783-Ocak 1784).

³²⁸ VAD. nr.1139, vr.34, s.63. (Safer 1142/Ağustos-Eylül 1729).

³²⁹ VAD. nr.1117, vr.36, s.60. (Gurre-i Receb 1175/26 Ocak 1762); VAD. nr.1118, vr.61, s.127.
(Zilhicce 1123/Ocak-Şubat 1712).

³³⁰ VAD. nr.1122, vr.26, s.33. (Ramazan 1164/Temmuz-Ağustos 1751); VAD. nr.1129, s.4. (Şa-
ban 1190/Eylül-Ekim 1776).

³³¹ Demirel, *a.g.e.*, s.192.

³³² VAD. nr.1122, vr.26, s.33. (Şevval 1164/Ağustos-Eylül 1751); VAD. nr.1158, vr.139, s.284.
(Rebiülevvel 1191/Nisan-Mayıs 1777); VAD. nr.1129, s.10. (Ramazan 1194/Ağustos-Eylül
1780).

³³³ VAD. nr.1139, vr.35, s.65. (Zilkade 1142/Mayıs-Haziran 1730).

KAYNAKÇA

- Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşiv Defteri* (Kısaca: VAD.) nr. 545; 547; 548; 567; 1086; 1087; 1088; 1089; 1091; 1117; 1118; 1119; 1122; 1123; 1128; 1129; 1139; 1140; 1142; 1158.
- Çiftçiöğlü, İsmail, "Ahi Emir Ahmed", *Ahilik Ansiklopedisi*, C.I, s.75.
- Demirel, Ömer, "Ahi Ahmed Çelebi Zaviyesi", *Ahilik Ansiklopedisi*, C.I, s.33.
- _____, "Ahi Emir Ahmed Zaviyesi", *Ahilik Ansiklopedisi*, C.I, s.85-86.
- _____, "Ahi Mehmed Külâh-Dûz Zaviyesi", *Ahilik Ansiklopedisi*, C.I, s.143-144.
- _____, Ömer, *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, TTK, Ankara, 2000.
- Gültekin, Sadullah, "Hızır-İlyas Zaviyeleri, Aya Yorgi ve Bektaşiler", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (Güz 2017), S.83, s.81-100.
- Kayaoğlu, İsmet, "Rahatoğlu ve Vakfiyesi", *VD*, S.XIII, (1981) s.1-29.
- Kucur, Sadi S., "Râhatoğulları", *TDVA*, c.34, (2007), s.410-411.
- Küçükdağ, Yusuf, "Ahi Ali Çelebi Zaviyesi Vakfiyesi", *Ahilik Ansiklopedisi*, C.I, s.32.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *İslam Türk İnançlarında Hızır yahut Hızır İlyas Kültü*, İstanbul, 2012.
- Savaş, Saim, *Bir Tekkenin Dinî ve Sosyal Tarihi Sivas Ali Baba Zaviyesi*, İstanbul, 1992.
- Yıldız, İrfan, "Ahi Emir Ahmed Türbesi", *Ahilik Ansiklopedisi*, C.I, s.76.

³³⁴ VAD. nr.1118, vr.63, s.130. (Rebiülahir 1128/Mart-Nisan 1716); VAD. nr.1122, vr.26, s.32. (Rebiülahir 1164/Şubat-Mart 1751).

³³⁵ VAD. nr.1158, vr.140, s.285. (Zilkade 1191/Aralık 1777).

OSMANLILAR DEVRİNDE BİR MADEN NASIL İŞLETİLEMEZ? SİVAS SUŞEHİRİ GEMİNBELİ SİMLİ KURŞUN ÖRNEĞİ

How Can a Mine Not Be Operated During The Ottoman Period? The Case Of Sivas Susehri Geminbeli Silvery Leads

Ahmet Yüksel *

Hilal Ünver**

ÖZET

Osmanlı imparatorluk toprakları yeraltı ve yerüstü madenleri bakımından oldukça zengindi. Fetih hareketlerinin genişlemesine bağlı olarak söz konusu zenginlik hem saha hem de çeşit bakımından daha da bir artış göstermişti. Bu münasebetle madencilik sektörü Osmanlı iktisat tarihinin önemli ve ayrılmaz parçalarından birisine dönüşmüştür. Sahada kazanılan tecrübelerle ilintili olarak madenlerin işletilme esaslarını düzenleyen mevzuat da belirli bir ilerleme kaydetmiş, ilk devirlerden itibaren oluşturulan hukukî alt yapı, çağının icaplarına cevap verecek şekilde sürekli bir revizyon içerisinde bulunmuştur. Tanzimat Devri'nden itibaren hemen her sahada olduğu gibi madencilik sektörünü düzenleyen mevzuat da Batılı tarzda ele alınmış ve işletilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışma, Osmanlı Arşivi'nden temin edilen vesikalar ışığında, araştırılan yıllar itibarıyla Sivas Vilayeti'nin Karahisar-ı Şarkî (Şebinkarahisar) Sancağı'na bağlı Suşehri Kazası'nın Geminbeli isimli mevkiinde keşfedilmiş olan simli kurşun madeninin imparatorluğun sonuna kadar geçirmiş olduğu macerayı konu edinmiştir. Bu kapsamda özeldir söz konusu madenin, genelde ise imparatorlukta ki maden işletmelerinin imtiyaz hakkının mültezimlere hangi şartlar altında ve ne şekilde verildiği gibi hususlar mevcut mevzuattan hareketle ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ancak çalışma sonunda maalesef gerekli altyapı ve kanunların varlığına karşın biraz ihmal ve takipsizlikten biraz da imparatorluğun yaşadığı idarî, askerî ve malî problemlerden ötürü Geminbeli simli kurşun madeninin sağlıklı bir şekilde işletilip üretime geçirilmesinin pek mümkün olamadığı görülmüştür.

* Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

** Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Anahtar Kelimeler: *Sivas, Karahisar-ı Şarkî, Suşehri, Geminbeli, Simli Kurşun Madeni*

ABSTRACT

The Ottoman imperial lands were rich in terms of underground and surface mines. The said richness had increased even further in terms of area and variety as a consequence of the expansion of the conquests. In this respect, the mining sector had become one of the crucial and inseparable parts of the Ottoman economic history. The legislation regulating the operating principles of mines also made some progress in relation to the experience gained in the field, and the legal infrastructure established since the first periods was continuously revised to meet the requirements of its era. As is the case in almost all fields since the Tanzimat Era, the legislation regulating the mining sector was also handled and tried to be operated with a Western approach.

In the light of the documents obtained from the Ottoman Archives, this study addresses the adventure of the silvery lead mine discovered in the Geminbeli locality of the Susehri Town of the Karahisar-ı Sarkî (Sebinkarahisar) District of Sivas Province until the end of the Empire. In this context, how and under which conditions the royalties of the mine in question specifically and all the mining operations in the empire in general were granted to the taxmen is tried to be put forward in accordance with the current legislation. However, at the end of the study, it was unfortunately seen that the Geminbeli silvery lead mine could not be operated and put it into production robustly despite the existence of the necessary infrastructure and legislation, partly due to neglect and lack of adequate follow up, and partly to certain administrative, military and financial problems experienced by the empire.

Keywords: *Sivas, Karahisar-ı Sarkî, Susehri, Geminbeli, Silvery Lead Mine*

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu madenler açısından oldukça zengindi. Bu, hem devlet hazinesi için büyük bir gelir kaynağıydı hem de resmî ve sivil alanlardaki birçok kullanım sahasıyla büyük bir önem arz etmekteydi.¹ Fetih hareketleri sonucunda devletin sınırlarının gelişmesine paralel olarak hem maden yatakları zenginleşmeye başlamış hem de madenlerin

¹ Fahrettin Tızlak, "XIX. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı Maden Yatakları" *Bellekten*, c. LX, S. 229, Ankara 1996, s. 703.

cinsinde bir çeşitlilik meydana gelmişti.² Osmanlı madenciliği, 15. ve 16. yüzyıllarda Avrupa ile rekabet edebilecek bir seviyede olmasına rağmen, 18. yüzyıldan itibaren yaşanan idarî, askerî ve malî bunalımlardan etkilenerek bir gerileme evresine girmişti.³ 19. yüzyıl başlarından itibaren zarar eden madenleri verimli ve kârlı hale getirebilmek amacıyla Avrupa'dan madencilik bilgisi yüksek mühendisler getirilmiş ve bu uygulama yüzyıl boyunca devam ettirilmişti.⁴

Gerekli tedbirlerin alınması sayesinde 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Osmanlı vatandaşlarının maden imtiyazlarına olan ilgisinde hissedilir bir artış yaşandı. Ancak ne kadar zengin ve çeşitli olursa olsun madenlerin çıkartılması ve işletilmesi hususlarında uygulanacak politikaları kapsayan bir metin henüz mevcut değildi. 1858 Arazi Kanunnamesi'nin 107. maddesi⁵ madenlerin mülkiyeti ve alınacak vergileri, madenin bulunduğu arazinin türüne göre tayin etmesine rağmen işletme yöntemleri, imtiyaz sahiplerinin sorumlulukları, işçilerin durumları ve yakacak temini gibi daha pek çok konuya açıklık getirmiyordu. Ayrıca işletilmekte olan madenlerin çoğu usulsüzlükler, yakacak planlamasının yapılmaması ve madenin bulunduğu yöre halkının ocaklarda zorla çalıştırılması gibi nedenlerden dolayı verimliliklerini kaybetmişlerdi. Bu nedenle Avru-

² Reyhan Şahin Allahverdi-Yavuz Tansoy Yıldırım, "Türkiye'de Kurulan İlk Özel Maden Şirketleri: Özdemir Antimuan Madenleri Limited Şirketi Örneği Ve Aile İşletmelerinde Sürdürülebilirlik", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, S.15, Eylül 2013, s. 185.

³ Mehmet Bayartan, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Madenlerinin Coğrafi Dağılışı", *Osmanlı Bili-mi Araştırmaları*, X-1, İstanbul 2008, s. 138; Özkan Keskin, "Osmanlı Devleti'nde Maden Hukukunun Tekâmülü (1861-1906)", *OTAM*, S. 29, Ankara 2011, s. 126.

⁴ Yabancı maden mühendislerinin imparatorlukta faaliyetleri için bkz. Özkan Keskin, "Osmanlı Devleti'nde Yabancı Maden Mühendislerinin İstihdamı ve Osmanlı Madenciliğine Hizmetleri" *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S.11, İstanbul 2007, s.79-92.

⁵ "Her kimin uhdesinde olursa olsun arâzî-i miriyeden bir mahalde zuhûr eden altın veya gümüş ve nühas ve demir ve enva-ı eşcar ve alçı ve kükürt ve güherçile ve zımpara vekömür ve tuz madenleri ve maâdin-i saire cânib-i beytûlmâle ait olup arâzî mutasarrıflarının hiçbir madeni zapt eylemeye veyahut çıkan madenlerden hisse almaya salahiyetleri yoktur. Kezâlik tahsisât kabilinden olan arâzî-i mevkufede zuhûr eden bilcümle maâdin cânib-i beytûlmâle ait olup, gerek arâzî mutasarrıfları tarafından, gerek cânib-i vakıftan dahl ü taarruz olunamaz. Fakat gerek arâzî-i miriyede ve gerek zikrolunan arâzî-i mevkufede maâdin-i mezkurenin ihracı ile ziraat ve tasarruftan tatili icap eden miktarın değer bahası mutasarrıfına verilmek lazım gelir. Ve arâzî-i metruke ile arâzî-i mevatta bulunan maâdinin humsu [1/5'i] beytûlmâle ve bâkisi bulan kimseye ait olur. Amma evkaf-ı sahihadan olan arâzîde zuhûr eden madenler cânib-i vakfa ait olur. Ve derun-ı kurra ve kasabattan olan mülk arsalar da zuhûr eden maâdin cümleten sahibine ait olur. Ve arâzî-i öşriyye ve haraciyyede zuhûr edip izabeye kabiliyeti olan madenlerin humsu beytûlmâle ve bâkisi arâzî sahibine ait olur. Ve izabe edilmeye kabiliyeti olmayan, maâdin sahibine ait olur." 1858 Arâzî Kanunnamesi ve zeyli için bkz. *Düstur*, I. Tertip, c. 1, s. 165-200.

pa'da olduğu gibi üretimin tüm safhalarını tarif eden müstakil bir nizamnâmenin hazırlanması için 1856'da Hazine-i Hassa Nezareti'nde haftada iki gün toplanacak olan özel bir komisyon kuruldu.⁶

Yürürlüğe girecek nizamname Tanzimat öncesi dönemdeki kanunname geleneğinden farklı olarak 1810 tarihli Fransız kanunnamesi model alınarak oluşturulmuştur.⁷ Böylelikle Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk Maden Nizamnâmesi 28 Mayıs 1861 tarihli irade ile yürürlüğe girmiştir. Yaklaşık sekiz yıl uygulamada kalan 1861 Nizamnâmesi ile maden işletmeciliğinde elde edilen tecrübelerden sonra ve bilhassa 1867'de yabancıların Osmanlı coğrafyasında toprak almalarına izin verilmesinin de etkisiyle 1869'da yeni bir maden nizamnâmesi hazırlandı.⁸

1858 Arazi Kanunu'nun ve 1869 tarihli Maden Nizamnamesi'nin neşriyle birlikte madenlere, çıkarıldığı arazilere göre kimin sahip olacağı ve madenlerin işletim şekillerinin nasıl olacağı gibi hususlar belirli bir esasa bağlanmıştır. Buna göre;

Arazi-i memlûke: Bu çeşit arazide ortaya çıkan madenlerin beşte biri devlete, kalanı da arazi sahibine veya aralarında anlaşmış bulunmak üzere bulana aittir.

Arazi-i mirîye: Bu çeşit arazide ortaya çıkan her türlü maden devlete ait olup tasarruf edenlerin bu hususta hiçbir hakkı tanınmaz.

Arazi-i mevkufe: Bu da arazi-i mevkufe-i sahiha ve arazi-i mevkufe-i gayri sahiha olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Arazi-i mevkufe-i sahiha da çıkarılan madenler vakfa, diğerinde ise devlete aittir.

Arazi-i metruke: Bu arazi, biri umumî halka, diğeri muayyen bir beldeye terkedilmiş olmak üzere iki çeşittir ve buralarda zuhur eden madenlerin beşte biri mîrîye, geri kalanı işletene aittir.

⁶ Fahrettin Tızlak, "Osmanlı Maden İşletmeciliğinde Kanunnâmeden Nizamnâmeye Geçiş ve 1861 Tarihli Maden Nizamnâmesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 98, İstanbul 1995, s.79-80.

⁷ Ahmet Gündüz Ökçün, "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi (Prof. Dr. Yavuz Abadan'a Armağan)*, Ankara 1969, s. 807; Abdülmecit Mutaf, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Maden İşletmeciliği Prosedürü", *History Studies*, 2/2, 2010, s. 296.

⁸ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK Yayınları, Ankara 1970, s. 91-92; Ökçün, "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları", s. 807-808.

Arazi-i mevat: Buralarda zuhur eden madenlerin beşte biri devlete geri kalanı bulana veya işletene aittir.⁹

İşletim şekilleriyle ilgili olarak devletin belirlediği yöntemler ise şu şekildedir:

- Doğrudan doğruya devlet tarafından idare ve işletme tarzı.
- Devlet yardımı ve nezareti altında madenciler tarafından idare ve işletme.
- Muayyen müddetle kesime vermek veya sarraf yazılmak suretiyle ve sair şekillerle işletme tarzı.¹⁰

1869 Nizamnâmesi yürürlüğe girdikten kısa bir süre sonra ihale ve idare alanlarında yaşanan problemleri ortadan kaldırmak için 1873 sonlarında bir komisyon kuruldu. Birkaç yıl süren komisyon çalışmalarının tamamlanmasından sonra 7 Eylül 1887 tarihli irade ile Osmanlı Devleti'nin üçüncü Maden Nizamnâmesi resmen uygulamaya girdi. 1906 yılında yürürlüğe giren ve maden mevzuatı ile ilgili köklü değişiklikler yapan son düzenleme ile de maden araştırmaları, mülkiyet ve tasarruf şekilleri, yabancılara verilecek imtiyazların şartları ve madenlerden alınacak vergiler düzenlenmiştir.¹¹ Bu çalışmaya konu olan maden imtiyazları 1887 ve 1906 tarihli son iki nizamnamenin yürürlükte olduğu yıllara denk geldiğinden çalışma içerisinde onlardan istifade edilmiştir.

Suşehri Geminbeli Simli Kurşun Madeninın Keşfi ve İmtiyazı

Sivas, maden yatakları açısından tarih boyunca hep bir zenginliğe sahip olmuştur.¹² Çalışmaya konu olan simli kurşun madeni de o gün itibariyle Sivas Vilayeti'nin Karahisar-ı Şarkî (Şebinkarahisar) Sancağı'na bağlı Suşehri Kazası'nın sınırları içerisinde bulunan Geminbeli¹³ isimli

⁹ Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Maden İşletme Hukuku", *AÜ. DTCF Dergisi*, c. 2, S. 1, Ankara 1943, s. 120-121; Fahrettin Tızlak, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, TTK Yayınları, Ankara 1997, s. 4-5.

¹⁰ Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Maden İşletme Hukuku", s. 123.

¹¹ Ertan Gökmen, "II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı Maden İmtiyazları (1878-1899)", *Bellekten*, c. LXXI, S. 262, Ankara 2007, s. 969-996.

¹² Bahsedilen zenginlikle ilgili olarak bkz. Erkan Fidan, "Tarih Öncesi Dönemlerde Anadolu'da Kullanılmış Olan Maden Yatakları", *Yer Altı Kaynakları Dergisi*, S. 9, Ocak 2016, s. 54 vd.

¹³ Bazı kaynaklarda burası Gümüşbeli olarak geçmektedir. Mesela V. Cuinet tarafından Gümüşbeli olarak kaydedilmiş (bkz. Vitâl Cuinet, *La Turquie D'asie (Geographie Administrative)*, Ed. Ernest Leroux, Paris 1892, s.621) bazı araştırmacılar tarafından da o şekilde kullanılmıştır. (Bkz. Adnan Mahiroğulları, "XIX. Yüzyılın Ortalarından Birinci Dünya

mevkide keşfedilmiştir. Bu mevki madenler açısından oldukça zengindir. Mesela 1849 senesine ait bir vesikada kaydedildiği üzere, Atmaca isimli bir maden ustası Geminbeli'nde, kendi mülkü dahilinde zengin gümüş, bakır ve kurşun madenleri keşfetmiştir. Dört sene boyunca 90 bin kuruştan fazla bir para harcayarak gümüş madenini ortaya çıkarmıştır. 10 sene süreyle madeni işletmek için gerekli olan ruhsatın bir emir dahilinde kendisine verilmesi talebine ilişkin olarak Maâdin-i Hümayun Meclisi'nde yapılan görüşmeler sayesinde söz konusu mevkide daha evvel de gümüş madeni bulunduğu, bunun önce madencilerin uhdesine ihale olduğu, ancak cevherinde verimlilik müşahade edilince müstakil bir memur tayin edilerek emanet usulüyle idare ettirildiği ve belirli miktarda halis gümüş üretildiği gibi bilgiler gün yüzüne çıkmıştır.¹⁴ 1863 yılına ait bir başka vesikada ise Geminbeli isimli mevkide bulunan gümüş madeninin uzunca bir süredir boş bırakılmış olduğu, bu nedenle işletilmesi için gerekli şartlar dahilinde Mehmed Ağa isimli birisine ihale edildiği kaydedilmiştir.¹⁵

Bu çalışmaya konu olan aynı mevkideki simli kurşun madeni ise, Şurây-ı Devlet'in Tanzimat Dairesi'nde gerçekleşen görüşmelere ilişkin bir mazbatada kaydedildiği üzere 1865 yılının Eylül'ünden itibaren 3 sene süreyle Karahisar-ı Şarkî ahalisinden Mehmed Usta isimli birisine ihale edilmiştir. Süre tamamlanıp da 1868 yılının sonuna gelindiğinde maden terk edilmiş ve âtil bir duruma düşmüştür. Uzunca bir süre o şekilde kaldıktan sonra Osmanlı vatandaşlarından ve Sivas ahalisinden olan Vartanyan Antranik, Sercanyan Kerupe ve Bedosyan Minas efendiler kendilerine ihale edilmesi için madene talip olmuşlardır. Bahsedilen boşlukta Orman ve Maâdin İdare-i Umumiyesi tarafından söz konusu simli kurşun madeninden İstanbul'a numune getirtilip tahlil ettirilmiş ve üretilmeye değer olduğu anlaşılmıştır. Bunun üzerine Maâdin İdaresi tarafından önce mahallinde, sonra da İstanbul'da 8 Eylül 1888 tarihinde maden üç ay süreyle müzayedeye çıkarılmıştır. Ancak herhangi bir taliplisi çıkmayınca made-

Savaşı'na Kadar Sivas'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı", *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi*, S. 27, İstanbul 2003, s. 69). İlginç olansa -çalışmanın sonunda da görüleceği üzere- imtiyazının feshedilmesiyle ilgili olarak Takvim-i Vekâyi'de çıkan ilanlarda simli kurşun madeninin bulunduğu mevki çok açık biçimde bir nüshada Geminbeli (کن بلی موقندہ), farklı tarihe ait bir başka nüshada ise Gümüşbeli (گوموش بلی موقندہ) olarak kaydedilmiştir. Bkz. *Takvim-i Vekâyi*, nr. 2362, 2494.

¹⁴ Murat Dursun Tosun, *Suşehri Tarihi Yazıları*, Rıhtım Dijital Matbaa, İstanbul 2016, s. 71-73.

¹⁵ Tosun, *Suşehri Tarihi Yazıları*, s. 74; BOA, A. MKT. MHM, 265/30; 20 Zilhicce 1279/8 Haziran 1863.

nin Vartanyan, Sercanyan ve Bedosyan efendilerin uhdesine ihale edilmesi kararlaştırılmıştır. İhale işleminin gerçekleştirilmesi içinse madene talip olanların Orman ve Maâdin İdare-i Umumiyesi tarafından belirlenmiş olan yasal prosedürü yerine getirmeleri gerekmektedir. Bunun için en evvel %5 oranında bir nisfî rüsum¹⁶ ödeyeceklerdir. Madenin üretimi için tahsis edilen 1710 dönüm arazi hazineye ait olduğundan her bir dönümü için 10 kuruştan yıllık 17.100 kuruş ödemekle mükelleftirler. Son olarak madenin kendilerine ihale edildiğine dair “imtiyaz fermanı” çıktığı vakit “ferman harcı” olarak da bir defaya mahsus olmak üzere 200 adet Osmanlı altını ödeyeceklerdir.

İhalenin kapsadığı diğer hususiyetler ise şöyledir: Maden, damar halinde bulunduğundan Maden Nizamnamesi'nin 5. maddesine¹⁷ uygun olarak 99 sene süreyle söz konusu şahısların uhdelere ihale kılınmıştır. Terk edilmiş (*metruk*) madenlerden olduğu için haritalarının Bab-ı Seraskeri'ye gönderilmesine gerek görülmemiştir. Fakat ileride üretim sırasında madenin sınırları içerisinde yol yahut askerî bir ünite inşasına lüzum görüldüğü takdirde veya madenin üretiminin terk ve tatil edilmesi durumunda mültezimlerin herhangi bir zarar veya ziyan iddiasına hakları olmayacağına dair bir maddenin de şartnameye ilave edilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁸

Yukarıdaki hususların madene talip olanlarca kabul edilmesiyle birlikte madenin işletilmesi hususunda devlet ile şahıslar arasında mutabakat sağlanmış oluyordu. Madenin nasıl işletileceği, kimlerin ne kadarlık bir hisseye sahip olacakları gibi hususlar ise taliplilerince sunulan arzular halinde belirtilmişti. Buna göre maden toplam 100 hisse olarak kabul edilmiştir. Bunun 20 hissesi Vartanyan'a, 40'ar hissesi ise Sercanyan ve Be-

¹⁶ Maden nizamnamesinde kaydedildiği üzere imtiyaz sahipleri, maden hafriyatı için tahsis edilen arâzîden bir yılda çıkarılacak cevher hasilatının hakiki kıymeti üzerinden aynen ve nakden %1'den %5'e kadar bir “Resm-i Nisbî” ödemekle mükellef tutulmuşlardı. İlgili madde ve örnek uygulamalar için bkz. Bkz. Oktay Karaman, XIX. ve XX. Yüzyılda Giresun İle Çevresindeki Madenler Ve Maden İşletmeciliği, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. V, S. 1, 2003, s. 69; Keskin, “Osmanlı Devleti'nde Maden Hukukunun Tekâmülü (1861-1906)”, s. 131.

¹⁷ 1887 tarihli *Maâdin Nizamnamesi'nin 5. maddesi*: Maâdin-i asliyenin işletilmesi 99 sene müddetle mültezimlerine ihale kılınır. Ancak krom ve zımpara ve boratlı maddelerden ve bunlara mümasil (denk) sair mevâddan (diğer maddeler) olup da damar hâlinde olmayan ve bütün bütün yığın hâlinde bulunan mevâdd-ı ma'deniyyenin Maâdin İdare-si'nin takdirine göre 99 seneden ziyade ve 40 seneden eksik olmamak üzere ihalesi caizdir. Bkz. *Düstur*, I. Tertip, c. 5, s. 887-888.

¹⁸ *BOA, İ. DÜİT*, 24/9-3, s. 1; 8 Teşrinisani 1305/20 Kasım 1889.

dosyan efendilere ait olacaktı. İmtiyaz fermanının bu şekilde çıkarılıp kendilerine verilmesi için bir dilekçeyle başvuruda bulunmuşlardı. Üzerinde yapılan incelemenin ardından, nizama uygun tarzda hazırlandığına kanaat getirilen dilekçeleri kabul edilmiş, Orman ve Maâdin İdare-i Umumiyesi Encümeni tarafından yukarıdaki koşullar dahilinde gerekli mukavele ve şartname layihaları düzenlenmiştir. Layihalar, Maliye Nezaretî'nin tezkeresiyle birlikte Şura-yı Devlet'e havale olunmuş ve Tanzimat Dairesi'nde okunup incelenmiştir. İnceleme neticesinde kanuna aykırı herhangi bir durum görülmediğinden madenin, dilekçe sahiplerinin istediği şekilde ve bahsedilen şartlar dahilinde ihale edilmesi, bunun için imtiyaz fermanının çıkarılıp kendilerine verilmesi yönünde bir karara varılmıştır. 20 Kasım 1889 tarihinde dilekçenin bir sonraki durağı, hazırlanan taslak şartname ve mukavelenamelerin temize geçirilmiş nüshalarıyla birlikte Vükela Meclisi (Osmanlı Bakanlar Kurulu) olmuştur.¹⁹ Şura-yı Devlet'ten gönderilen maden ile ilgili evraklar bir hafta sonra, 27 Kasım'da Vükela Meclisi'nde görüşülmüş ve madenin, kaydedilen şartlar dahilinde ve 99 yıllığına taliplilerine ihale edilmesi uygun görülmüştür. Ek olarak sunulan mukavele ve şartname taslaklarının içeriği de nizama uygun görüldüğünden gerekli muamelenin icra sahasına aktarılması onanmıştır.²⁰ Böylelikle geriye sadece tek bir işlem kalmıştır. O ise ihalenin kesinlik kazanması için gerekli olan padişah iradesinin çıkarılmasıdır. Bunun için Vükela Meclisince alınan karar ilgili bütün evraklarla birlikte aynı gün Sadaret'ten Saray'a takdim edilmiştir. Nihayet beklenen padişah iradesi 3 gün sonra, 30 Kasım 1889 tarihinde çıkmıştır.²¹ V. Cuinet, madenin üç Sivaslı Ermeni müteşebbisçe işletilmesi için gerekli olan "padişah iradesinin" 2 Aralık 1889 tarihinde yayınlanmış olduğunu kaydetmiştir.²² Gerekli izinlerin sağlanmasıyla birlikte artık simli kurşun madeninin Vartanyan, Sercenyen ve Bedosyan efendilerce işletilmesi yolunda herhangi bir engel kalmamıştır.

Madenin Mukavelenamesi

Osmanlı İmparatorluğu'nda madenlerin ihale edilmesi ve işletilmeleleriyle alakalı olarak oluşturulan mevzuata göre, bir maden için imtiyaz talebinde bulunan kişi veya şirketle, devlet adına işlemleri yürütmekle yükü-

¹⁹ BOA, İ. DÜİT, 24/9-3, s. 1; 8 Teşrinisani 1305/20 Kasım 1889.

²⁰ BOA, İ. DÜİT, 24/9-3, s. 1; 15 Teşrinisani 1305/27 Kasım 1889.

²¹ BOA, İ. DÜİT, 24/9-4, s. 1; 18 Teşrinisani 1305/30 Kasım 1889.

²² Cuinet, *La Turquie D'asie (Geographie Administrative)*, s.621.

kümlü olan Ticaret ve Ziraat Nezareti arasında bir mukavelename ve şartname imzalanırdı. Bu belgelerin maddeleri Divân-ı Hümayun Kalemi (büro) tarafından hazırlanırdı. “Ticaret ve Ziraat Nezareti” antentinin bulunduğu mukavelenamenin kapsadığı hususlar şu şekildeydi: *Birinci maddede* madenin bulunduğu vilayet-kaza-nahiye, arazinin cinsi (mirî veya mülk), madenin cinsi, imtiyaz süresi (en fazla 99 yıl) ve imtiyaz verilecek kişi veya şirketin ismi yazılı olurdu. İkinci maddede maden sahasının miktarının yanında bu sahanın dört yönden sınırları açıkça belirtilirdi. Geriye kalan maddelerde ise genellikle imtiyaz verilen kişi veya şirketin; maden arazisi, madenin çıkarılması, işletilmesi ve ihraç edilmesi esnasında uyması gereken kurallar, çıkarılan madenden verilmesi gereken muhtelif vergilerle bunların oranları gibi nizamnamede bulunan maddeler yer alırdı. İşletilmesine izin verilen madenin bulunduğu vilayet/kazanın adı, imtiyaz verilen kişi veya şirketin ismi, imtiyaz süresi, madenin cinsi ve maden sahasının sınırlarının yazılacağı yerler matbuydu ve imza safhasında elle doldurulmak üzere boş bırakılırdı.²³

Geminbeli’ndeki simli kurşun madenin 20 Kasım 1889 tarihinde Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi’nde görüşülüp son şekli verilen ve çıkarılacak olan imtiyaz fermanına ilâştirecek olan mukavelenamesinin sureti ise sadeleştirilmiş haliyle şu şekildeydi:

1. Madde: Sivas Vilayeti, Karahisar-ı Şarkî Sancağı, Suşehri Kazası, Gümüşbeli isimli yerde bulunan metruk bir simli kurşun madeni, çıkarılacak imtiyaz fermanı tarihinden itibaren 99 sene müddet ve aşağıdaki şartlarla söz konusu şahısların uhdelerine ihale ve iltizam olunmuştur.

2. Madde: Özel haritasında gösterildiği şekilde madenin kazılması ve üretimi için 1710 dönüm arazi tahsis olunmuştur. Bu arazinin hududu kuzeyden Arduçlu Tepesi’nden başlayıp Gemin ve nam-ı diğerle Şar Yeri Köyü kilisesiyle Kanlı Tepe noktalarından geçerek Paşa Çayırı Tepesi’ne birleşik olan kırık hat (*hatt-ı münkesir*), batıdan Paşa Çayırı Tepesi’nden başlayıp güney tarafında bulunan Hırsız Yolu Tepesi arasına varılan doğru hat (*hatt-ı müstakim*), güneyden Hırsız Yolu Tepesi’nden başlayarak doğu yönünde bulunan Danaburnu Tepesi arasına ulaşan doğru hat ve nihayet doğudan Danaburnu Tepesi’nden başlayıp Aydınlioğlu Değirmeni bendinden geçerek sınır olan Arduçlu Tepesi arasına ulaşan doğru hat ile çevrilidir.

²³ Mutaf, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Maden İşletmeciliği Prosedürü”, s. 300.

3. Madde: İşbu hudutla çevrili arazi dahilinde simli kurşundan başka çıkacak diğer cins madenler bu ihaleye dahil değildir. O tarz madenler için gerek madenin adı geçen mültezimleri gerekse diğer kimselerce herhangi bir talepte bulunulması durumunda Maden Nizamnamesi'nin 35. maddesine²⁴ göre gerekli işlem yapılacaktır.

4. Madde: Maden Nizamnamesi'nin 42. maddesi²⁵ gereğince işbu maden için tahsis edilen 1710 dönüm arazinin her bir dönümü için resmen kararlaştırılmış olduğu üzere 10'ar kuruş hesabıyla (Osmanlı altını 100 kuruş olarak) yıllık 17.100 kuruş mültezimleri tarafından her senenin Mart ayı başında Orman ve Maâdin İdaresi veznesine ödenecektir. Aksi durumda sonraki günler için yıllık %9 hesabıyla gereken faiz de ayrıca ödenecektir.

5. Madde: Madenin sınırları içerisinde bulunan arazi sadece madenin işletilmesi için tahsis edildiğinden Maden Nizamnamesi'nin 61, 62, 63 ve 64. maddeleri²⁶ uyarınca gerekli işlemler yapılacaktır.

²⁴ 1887 tarihli *Maâdin Nizamnamesi'nin 35. maddesi*: Ba-fermân-ı âli (fermân ile) i'mâl olunacak madenin arâzî-i mahdûdesi (belirlenen arâzîsi) dahilinde emr-i âli-i mezkûrun tasrîh eylediği maâdin ile mahlût olmayarak sair cins maden zuhûr eder ise anın i'mâlî için dahi mevâdd-ı sâbıkada (önceki maddelerde) beyan olunan muâmelât icrâ olunarak başkaca fermân-ı âli istihâl olunmak lazımdır. Böyle bir maden zuhûr ile ihrâc ve i'mâlî için ruhsat istid'â olundukta o mahalde maden i'mâl ve ihrâcına zaten ba-fermân-ı âli mezun olan mültezim müddet-i ilân zarfında tâlib olduğu surette şerâiti mütesâviye (eşit şartlar) ile mücide tercih olunacaktır. Fakat mücidlik hakkının temini için işbu nizamnamede münderic mevâdd ahkâmı bunlara dahi şâmilidir. Bkz. *Düstur*, I. Tertip, c. 5, s. 893-894.

²⁵ 1887 tarihli *Maâdin Nizamnamesi'nin 42. maddesi*: Resm-i mukarrer (kararlaştırılan vergi), ba-fermân-ı âli i'mâl ve ihrâc olunan madenin sath-ı müstevî-i ufkî (kapsadığı tüm saha) itibariyle beher cerîbi (her bir dönümü) için senevî alınması lazım gelen on kuruştan ibarettir ve bu resim her sene mart ibtidâsında (başında) te'diye olunur (ödenir). İmalât tatil olursa bile ihalenin fesih olduğu veyahut mültezim tarafından resmen terk ve kasr-ı yed edildiği güne değin işbu resmin her sene i'tâsi meşrûttur. Mülk olan mahaller ile evkaf-ı sahîhadan olan arâzînin resm-i mukarreri ashâbına ve arâzî-i emîriye ile tahsisât kabîlinden olan arâzî-i mevkufenin (vakıf arâzî) resm-i mukarreri devlete aittir. Bkz. *Düstur*, I. Tertip, c. 5, s. 895.

²⁶ 1887 tarihli *Maâdin Nizamnamesi'nin 61. maddesi*: Bir madenin hafr ve i'mâlinde yani suların cereyanı veyahut mağaraların hava alması için vuku bulacak ameliyatta diğer bir madenin i'mâlâtına zarar geldiği takdirde mutâ'zârır olan (zarara uğrayan) mültezime diğer maden mültezimi tazminat verir ve bu tazminatın miktarını tarafeyn kendi beynlerinde (tarafklar kendi aralarında) ta'yîn edemedikleri halde Maâdin İdaresi tarafından icrâ-yi keşfiyat ettirildikten sonra takdîr edilir.

62. *maddesi*: Bir madenin i'mâlî için fermân-ı âlide muayyen hudûd dahilinde vâki arâzide eşhâs uhdesinde bulunacak bir mahallin muvakkaten isti'mâlî (geçici kullanımı) lâzım geldiği takdirde bu mahallin bir seneye kadar hâlî aslisine ircâ ile sahibine teslimi mümkün olup da ashâb-ı arâzî irza edilemediği halde o mahalden bir sene müddette arâzî sahibi-

6. Madde: Madenden çıkarılacak simli kurşunun %5'lik vergisinin Orman ve Maâdin İdaresi veznesine ödenmesi kararlaştırılmış olmakla bu vergi söz konusu idarenin kararı ve Maliye Nezareti'nin onayıyla aynen veyahut rayicine göre Maden Nizamnamesi'nin 43.²⁷ ve 45. ri²⁸ hükmüne tatbik edilerek hesaplanıp, bedelen tahsil edilecektir.

7. Madde: İhaleyi kapsar olarak verilecek imtiyaz fermanının yayınlanma tarihinden itibaren mültezimler iki sene içerisinde madeni açmaya ve üretim yapmaya mecburdurlar. Bu süre zarfında açılmazsa Maden Nizamnamesi'nin 52 ve 53. maddeleri²⁹ uyarınca hukukî muamele icra edilerek madenin ihalesi feshedilecektir.

nin ahzedeceği hâsılat-ı sâfiyenin iki misli mültezim tarafından sâhib-i arza te'diye olunacaktır.

63. *madde:* Mültezimler kuyu ve mağara hafri gibi madenin i'mâli için isti'mâl edecekleri arâzînin ashâbını irzâ ile (rızasıyla) mübâyaa edeceklerdir, şayet beynlerinde muvafakat hasil olmaz ise hükümet cânibinden tahmîn ve takdîr olunacak kıymetlerinin iki misli sâhib-i arza te'diye olunacaktır.

64. *madde:* Maâdin i'mâlâtı ve ameliyatı için istihdâm olunacak memurlardan mühendis ile ustabaşidan mâ-adâ sair memurîn ve amelenin tebaa-i Osmanîye'den ve madenin bulunduğu mahal ahâlîsinden olması meşrûttur, Mültezimler bu şarta muhâlif harekette buldukları halde Maâdin İdaresi'nden mültezimlere tebliğ-i keyfiyetle ilk defası için yüz altın cezâ-i nakdî alınır ve tekerrürü hâlînde madenin 53. madde hükmüne tevfiқан feshi muamelesi icrâ kılınır. Bkz. *Düstur*, I. Tertip, c. 5, s. 899-900.

²⁷ 1887 tarihli *Maâdin Nizamnamesi'nin 43. maddesi:* Rüsûm-ı nisbiyye, bakır ve simli kurşun ve kömür gibi kuyu ve mağara hafriyle i'mâl olunan madenlerin hasılât-ı gayrî sâfiyesinden yüzde birden beşe kadar alınır ve zımpara ve krom ve boratlı mevâdd ile lüle taşı ve sıcak ve soğuk miyâhu ma'deniyye ve petrol ve zift ve nefit gibi damar olmayıp yığın hâlînde bulunan mevâddan hasılât-ı gayrî sâfiyesinden yüzde ondan yirmiyeye kadar istîfa olunur. İşbu rüsûm Avrupa'ya nakil olunmak üzere hazırlanmış veyahut Memâlik-i Osmâniyye'de kal' ve izâbe olunmak üzere kesîr ve tefrik olup cinsine göre yıkanmış olan cevherden ahz ve tahsil edilir Rüsûm-ı nisbiyye cevherin mevâdd-ı sâfiyesinin iskeleden Avrupa'ya olan nakliyesine kal' ve izâbe masârifinin tenzîlinden sonra baki kalan kıymet üzerinden ta'yîn ve istîfa kılınır. Bkz. *Düstur*, I. Tertip, c. 5, s. 895.

²⁸ 1887 tarihli *Maâdin Nizamnamesi'nin 45. maddesi:* Rüsûm-ı nisbiyye mevâdd-ı ma'deniyyeden her bir cinsinin memâlik-i ecnebiyyede (yabancı ülkeler) ilân olunan fiyatını ve tenzîli lazım gelen masârif nakliyesini ve kal' ve izâbe masârifini hesâb-ı mütevassıl üzere ta'yîn edecek bir cetvel mücibince istîfa olunur ve işbu cetveller altı ayda bir kere fiyat ve navul farkları üzerine tashîh edilir. Bkz. *Düstur*, I. Tertip, c. 5, s. 896.

²⁹ 1887 tarihli *Maâdin Nizamnamesi'nin 52. maddesi:* Madenin tarih-i tesliminden itibaren iki seneye kadar küşâd (açmak) ve i'mâlîne mübâşeret etmeğe mültezimi mecburdur. Müddet-i muayyene zarfında madenin i'mâlâtına mübâşeret olunmadığı surette esbâbı (sebepleri), mültezimden tahrîren sual olunarak serd edeceği â'zâr (ortaya koyacağı özürler/mazeretler) Maâdin İdaresince şâyân-ı kabul görülmediği halde temdîdi (uzatılması) caiz olmamak üzere yalnız 6 ay daha mühlet verilir ve hemen işe başlaması lüzûmu kendisine tahrîren ihtâr olunur ve ihtârnamenin tebliğ olduğuna dair ilmühaber alınır.

53. *madde:* Mültezim madde-i sâbıkada beyan olunan altı ay müddetin hitâmında (sonunda) i'mâlâtına mübâşeret etmediği halde ihalenin fesih olunacağı tahrîren kendisine tebliğ olu-

8. Madde: Madenin oranlanan vergisinin tahsili Sivas Vilayeti'ne ait olduğundan işbu vergi mültezimler tarafından Osmanlı altını 100 kuruş olarak maden hasılatının nakledildiği ve satıldığı anda ödenecek, aksi durumda sonraki günler için yıllık %9 hesabıyla gerekli faizi de mültezimler ayrıca ödemeye mecbur olacaktır.

9. Madde: Madenin üretimi için ihaleyi kapsar olarak çıkarılacak fermanın verilmesinde Maden Nizamnamesi'nin 40. maddesine³⁰ uygun olarak ve bir defaya mahsus olmak üzere mültezimler tarafından Maâdin İdaresi veznesine 200 adet Osmanlı altını ödenecektir.

10. Madde: Mültezimler madenin üretimine ilişkin tüm hususlarda Maden Nizamnamesi'nin hükümlerine bağlı kalacak ve ona göre hareket edeceklerdir. Ayrıca ihale fermanına zeyil olarak teati olunacak şartnameye ve Osmanlı Devleti'nin mevcut ve gelecekteki nizamına tamamen uygun hareket edeceklerini taahhüt ederler.

11. Madde: Mültezimler, Patent Nizamnamesi uyarınca hangi sınıf ve derecede bulunurlarsa o sınıfa ait olan Patent vergisini ödemeye de mecburdurlar.³¹

Madenin Şartnamesi

Mukavele gibi şartnamenin de giriş paragrafında madenin bulunduğu vilayet, kaza, köy ve mevkiinin ismi, çıkarılacağı arazinin cinsi, sahiplerinin isimleri ve madenin türü yazılırdı. Şartnamenin birinci maddesinde madenin haritalarının ilgili birim ve şahıslara teslim edildiği belirtilir, diğer maddelerindeyse madenin çıkarılması ve işlenmesiyle ilgili uyulması gereken ve Maden Nizamnamesi'nde de bulunan hususlar kayıt altına alınırdı. Şartnamenin sonuna eklenen hususî maddeyle de maden sahasında yapılması icap eden yol veya askerî inşaatlar nedeniyle işletmenin tamamen veya kısmen iptali durumunda imtiyaz sahibinin herhangi

nur ve yine serd edeceği â'zâr kaideten şâyân-ı kabul olmaz ise feshi Maâdin İdaresinden bâ-mazbata Babîâlî'ye arz olunmakla beraber bir gûna(herhangi bir) diyeceği var ise üç aya kadar Şûray-ı Devlet'e müracaat etmekte muhtar olduğu resmen ve tahrîren ihtâr olunur ve ihtârnamenin tebliğ olduğuna dair kendisinden ilmühaber alınır. Müddeti muayyene zarfında mültezim müracaat etmez veyahut mazereti kabul olunmaz ise Şûray-ı Devletçe ihalenin feshine karar verilir ve bi-l-istîzân sâdır olacak irâde-i seniyye mücibince fesih muamelesi icrâ ve Dersaadet'te ve madenin bulunduğu mahalde gazetelerle üç defa ilân ettirilir. Bkz. *Düstur*, I. Tertip, c. 5, s. 897-898.

³⁰ 1887 tarihli *Maâdin Nizamnamesi'nin 40. maddesi*: Maâdin i'mâlî için fermân-ı âlî sūdûrun-da bir defaya mahsus olarak madenin derece ve ehemmiyetine göre elli adet Osmanlı altınından iki yüz altına kadar fermân harcı alınır. Bkz. *Düstur*, I. Tertip, c. 5, s. 894-895.

³¹ *BOA, İ. DÜİT*, 24/9-5, s. 1; 8 Teşrinisani 1305/20 Kasım 1889.

bir hak iddia edemeyeceği vurgulanırdı.³² Bu çalışmaya konu olan simli kurşun madenin imtiyaz fermanına zeyil olacak şekilde düzenlenen ve 20 Kasım 1889 tarihinde Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi'nde görüşülüp karara bağlanan şartname müsveddesi ise sadeleştirilmiş şekliyle şöyledir:

1. Madde: İlgili madenin mevkiini gösterir şekilde resmedilen üç adet haritanın bir tanesi Maâdin İdaresi Fen Odası'nda saklanmış, bir tanesi mahalline gönderilmiş ve diğeri de mültezimlere verilmiştir. İhale fermanının verilmesinden sonraki 6 ay içerisinde, masrafları mültezimlere ait olmak üzere söz konusu haritada gösterilen hududun gerekli mevkilerine ilerleyen zaman içerisinde bozulmayacak biçimde mahallî hükümet ve mühendis marifetiyle özel bir alamet diktirilecek, durum vilayetin ve madenin bulunduğu kazanın sicil defterine kaydedildikten sonra yapılan işlemleri kapsar olarak üç adet zabıt varakası düzenlenecek, altları mültezimlerle vilayetten tayin edilen memurlara müştereken mühürlenecek ve bunun bir nüshası mazbatayla Maâdin İdaresi'ne gönderilecektir.

2. Madde: Mültezimler, Maden Nizamnamesi'nin 55, 56 ve 57. maddeleri³³ hükmünce maden için düz (*musattah*) ve kabartmalı (*müsennem*) resimler tanzim ettireceklerdir. Bundan başka madende icra edilecek üretimin usulünü ve söz konusu resimle ilgili açıklamaları ve kendi düşüncelerini maddeler halinde yazarak bir layiha oluşturacaklardır. Bu layihayı imtiyaz fermanının verilişinden sonraki 6 ay içerisinde mahallî hükümet mühendisine, mühendis bulunmadığı takdirde doğrudan doğruya Maâdin İdaresi'ne göndereceklerdir. İdare tarafından onaylanması duru-

³² Mutaf, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Maden İşletmeciliği Prosedürü", s. 300-301.

³³ 1887 tarihli Maâdin Nizamnamesi'nin 55. maddesi: Mültezim madende icrâ kılınan ameliyatın beş yüzde bir mikyâsında iki kitâ resm-i musattahını tanzîm ve bir kitâsını Maâdin İdaresi'ne itâ edecektir ve her sene mart ibtidâsında işbu resimler üzerine sene-i sâbıkada icrâ kılınan ameliyatı tersîm ettirdikten sonra Maâdin İdaresi'ndeki resim ile mübadele eyleyecektir.

56. madde: Mültezim resm-i musattahı vakti muayyeninde teslim etmediği veyahut bu resim sahih ve mükemmel olmadığı halde kendisinden beş altından beş Osmanlı altınuna kadar cezâ-i nakdî alınacaktır ve masârifi mültezime aid olmak üzere İdare cânibinden yeniden bir resim tanzîm veyahut mevcut olan resim tashîh ettirilecektir

57. madde: 48 ve 49. maddelerde zikrolunan cetvel ve resimlerden başka tahte'l-arz (yeraltında) icrâ kılınan ameliyatın beş yüzde bir mikyâsında resm-i musattah ve müsennemi ve ameliyatın terakkiyatı yevmiesini ve damarların imtidâdını (uzatılmasını) ve kalınlığını ve ihrâc olunan cevherlerin ve maden damarlarının sakaf (tavan) ve duvarlarının ahvâlîni ve madene cereyan eden miyâhun (suların) miktarını mübeyyin bir defter ile yevmiye ihrâc olunan cevherin miktarına dair diğeri bir yevmiye defteri tanzîm edecektir. Bkz. *Düstur*, I. Tertip, c. 5, s. 898.

munda icrasına ruhsat verilecektir. Şayet arz olunan hususlarda herhangi bir mahzur bulunduğu mütalaa edilir veyahut üretimin düzenli bir biçimde devam etmesine ve ilerde icra edilecek faydalı işlere engel olacağı tahakkuk ederse söz konusu layiha İdare tarafından değiştirilebilecektir.

3. Madde: İşlemekte olan mağaralara girmek veya hava aldirmek için yüzeyden yeni bir yol, kapı veya baca açılması gerekirse evvela mültezimler dilekçe ve layihalarını Maâdin İdaresi'ne verecekler, daha sonra maden mühendisinin icra edeceği keşif üzerine Maâdin İdaresi'nin görüş ve kararına uygun olarak muamelesi icra olunacak ve ruhsat alınmadıkça o tür bir işleme girişilemeyecektir.

4. Madde: Madenin esas işlemlerinden başka yeni olarak diğer bir şubenin açılması talep edilirse, o şube için imtiyazın özel haritasına bağlı olarak bir harita daha düzenlenecek ve ikinci maddeye uygun olarak yapılması planlanan işlemlerin layihasıyla beraber mültezimler tarafından Maâdin idaresine verilecektir. Söz konusu layiha İdare tarafından kabul edilecek, değiştirilebilecek veyahut gerekirse reddedilebilecektir.

5. Madde: Maden Nizamnamesi'nin 36. maddesi³⁴ uyarınca mültezimler mevcut işlemlerinden ötürü emlak sahiplerine ödenmesi gereken zarar ve ziyandan sorumlu olacaklar ve bunun için ilgili mahkemeden belirlenecek tazminatı ödemeye mecbur olacaklardır.

6. Madde: İşbu madenin civarındaki bina ve menzillerin altında işlem yapmak gerekirse söz konusu yapıların sahiplerinin beyanları alındıktan ve doğacak zarar ve ziyanın ödenmesi için mültezimler kefaletle bağlandıktan sonra hükümet mühendisinin layihası yahut mahallî hükümetin bildirimine üzerine Maâdin İdaresi'nden ruhsat verilmedikçe o tarz işlere teşebbüs edilmeyecektir. Kefalet ve tazminat hususlarına ilişkin tartışmalar ait oldukları Nizamiye mahkemelerinde görülecek ve şayet söz konusu işler, o gibi bina ve arazinin mamur hali ve umumun emniyeti açısından zararlı ve tehlikeli görülürse tamamen yasaklanacaktır.

7. Madde: Madenin işlemlerinin, su yollarıyla bentlere, çeşmelere ve şose yollar ile demir yollarına 150 metre uzaklıkta icra edilmesi gerekti-

³⁴ 1887 tarihli *Maâdin Nizamnamesi'nin 36. maddesi*: Mevâdd-ı sâbıkada muharrer şerâite tevfi kan fermân-ı âlî istihsâl olunmazdan (önceki maddelerde yazılı şartlara uygun fermân alınmazdan) evvel maden ihrâc ve i'mâline teşebbüs edenlerden veyahut maden taharrîsi (arama) ruhsatını haiz olmayanlardan ve taharrî ruhsat-nâmesi alıp da 21. maddede gösterilen miktardan ziyade maden ihrâc ve i'mâl eyleyenlerden ameliyatın cesâmetine (işlemlerin büyüklüğüne) ve madenin ehemmiyetine göre 100 Osmanlı altınından 1000 altına kadar cezâ-i nakdi alındıktan başka ihrâc olunan mevâdd-ı ma'deniyye dahi zabt olunur ve her kime zararı vuku bulmuş ise tazmîn ettirilir. Bkz. *Düstur*, I. Tertip, c. 5, s. 894.

ğinden şayet bu miktar mesafeden noksan olur ise önceki bentte yazılı olan işlem aynıyla bunun hakkında da icra edilecek, velhasıl umumun emniyetinin korunmasına son derece özen gösterilip dikkat edilecektir.

8. Madde: Düşünülme-yen bir sebepten dolayı şayet üretim usulü-nün ikinci maddeye uygun olarak değiştirilmesi ve ıslah edilmesi gerekirse mültezimlerin talebi ve mühendis-in layihası üzerine mahallî hükümet tarafından yapılacak bir bildirim üzerine madenin esas işleri için kesinlik-le gerekli olan düzenlemeler icra edilecektir.

9. Madde: Yüzeyde olan kuyu ve mağaraların terk edilmesi veya değiştirilmesi gerekirse Maâdin İdaresi'nin göstereceği usul üzerine mas-rafları mültezimler tarafından karşılanmak şartıyla gerekli düzenlemelere gidilecektir.

10. Madde: Mültezimler, madenden cevher çıkarmaya mahsus mağ-a-ra ile suyolu mağarası varsa üretimin ve suların ihraç edilmesine elverişli bir biçimde ağızlarına kuvvetli ve emniyetli makinalar koymaya mecbur olacaklardır.

11. Madde: Üretilcek madenin sınırının bitişiğinde diğer bir maden bulunursa iki madenin birbirine karışmasından³⁵doğacak zararın engel-lenmesi için sınırın sonunda bulunan maden yataklarında bir miktar ma-hal terk ettirilecektir. Bu terk edilecek miktar da Maâdin İdaresi'nce belir-lenecektir.

12. Madde: İşbu madenin belirlenen arazisi dahilinde simli kurşun madeninden başka bir cins maden çıkar da diğer bir talipli olana ihale edilirse ve söz konusu madenin üretim işlerinin mevcut üretim sisteminin içerisinde geçmesi durumu doğarsa mültezimler buna asla engel olama-yacaktır. Ancak bu işten doğacak tazminat mültezimlerle diğerleri arasın-da anlaşmalı olarak çözüme kavuşturulacak, şayet halledilmezse konu-nun uzmanı olanların takdiri ve Maâdin İdaresi'nin onayıyla bir karara bağlanacaktır.

13. Madde: Madenin ihale kapsamındaki sınırları içerisinde ileride demiryolu geçirilecek veya umumun faydasına bir yol yahut diğer bir şey inşa edilecek olursa mültezimlerin hiçbir suretle tazminat davasına veya-hut muhalefette bulunmaya hak ve yetkileri olamayacaktır. Bu yol ve ya-pıların madenin asıl simli kurşun yataklarının çıkış noktaları üzerinden geçmesi gerekirse o zaman doğacak zarar ve ziyan ilgili mahkemenin tet-kik ve hükmü üzerine icap eden taraftan alınacaktır.

³⁵ BOA, İ.DUİT, 24/9-6, s. 1; 8 Teşrinisani 1305/20 Kasım 1889.

14. Madde: İşbu madenin hesaplanan vergisinin tahsili Kastamonu Vilayetine³⁶ ait olduğundan mültezimler, çıkaracakları cevherin Maâdin Nizamnamesi'nin 44.³⁷ ve 48. maddeleri³⁸ uyarınca miktarını beyan eder cetvel ve icmalini oraya takdim edeceklerdir.

15. Madde: Önceki maddede yazılı hesap cetvellerini muayene vaktinde teslim etmedikleri takdirde mültezimlerden Maâdin Nizamnamesi'nin 49. maddesi³⁹ uyarınca 5 Osmanlı altınından 25 Osmanlı altınuna kadar nakit ceza alınacaktır. Mültezimlerin hasılatı gerçek miktarından eksik göstermiş oldukları sabit olur ve kaçak olduğu ortaya çıkarsa devlete ait verginin noksan kalan kısmı iki kat olarak tazmin ettirilecek, Kamu hukuku ciheti de Ceza mahkemelerinde ayrıca hükme bağlanacaktır. Gerek verginin gerekse hükmedilen nakdî cezanın ödenmesinde muhalefet olunduğu takdirde adı geçen Vilayet tarafından iki ayı geçmeyecek şekilde bir süre tayin edilecektir. Resmen ve yazılı olarak tebligatta bulunulacak

³⁶ Mukavelenamenin 8. maddesinde madenin oranlanan vergisinin tahsil edilmesi işinin Sivas'a ait olduğu kaydedilmişti. Dolayısıyla burada dikkatsizlik eseri bir yanlışlık yapılmış olduğu aşıkardır.

³⁷ 1887 tarihli *Maâdin Nizamnamesi'nin 44. maddesi*: İhale olunan madenlerin tahsil rûsûmâtı ve muamelât-ı sairesi ol madenin bulunduğu vilayet vâlisine aittir. Mültezim madenden ihrâc olunan veya buna müteferri (bununla ilgili) tezgâhlarda i' mâl kılınan eşyanın cevher ve miktar ve cins ve kıymetini bir defter-i yevmiye kaydederek kendisine verilecek numunelere tevfikân her üç ayda bir kere onun birer icmâlîni (özetini) hükümete vermeğe ve her senenin ibtidâî (ilk) ayında dahi sene-i sâbika hasılâtının defterini vâlî-i vilâyete itâ etmeğe ve bu hesaplardan ve ahvâlî sâireden dolayı vâlî-i vilâyet tarafından her ne vakit teftiş ve tahkik olunmak istenilir ise defter üzerinde hesâb-ı sahihini irade eylemeğe (göstermeye) mecburdur. Bkz. *Düstur*, I. Tertip, c. 5, s. 895-896.

³⁸ 1887 tarihli *Maâdin Nizamnamesi'nin 48. maddesi*: Maden mültezimleri her sene mart içinde sene-i sâbıkada vukuu bulan i' mâlât ve ihracâtın kemmiyât ve keyfiyatını havi (nicelik ve niteliğini kapsar)müfredatlı iki kitâ hesâb cetvelini Maâdin İdaresi'nden irade olunan numune mücibince tanzîm ile bir nüshasını Maâdin İdaresi'ne ve diğer nüshasını mahallî Maâdin İdaresi'ne veyahut makam-ı vilâyete itâ ile mukabilinde makbuz ilmühaberi ahz edecekler (alacaklar) ve Maâdin İdaresi tarafından her ne vakit teftiş ve tahkik olunmak istenilir ise maden hamilleri defterini irade ederek hesâb vermeğe mecbur olacaklardır. Bkz. *Düstur*, I. Tertip, c. 5, s. 896.

³⁹ 1887 tarihli *Maâdin Nizamnamesi'nin 49. maddesi*: Maden mültezimleri madde-i sâbıkada beyan olunan hesâb cetvellerini vakti muayyeninde itâ etmedikleri halde kendilerinden 5 Osmanlı altınından 25 Osmanlı altınuna kadar cezâ-i nakdî alınır ve işbu hesâb cetvelerinde hasılâtı vakia (mevcut hasılat) miktarı sahihinden noksan gösterilir ve kaçak vukuu tebeyün eder ise (ortaya çıkarsa) devlete ait rûsumun noksanı iki kat olarak tazmin ettirilip hukuk-u umûmiyye ciheti dahi mehâkim-i cezâiyede (Kamu hukuku yönü de Cezâ mahkemelerinde) başkaca fasıl ve hükmedilir. Bkz. *Düstur*, I. Tertip, c. 5, s. 896.

ve söz konusu süre zarfında tamamen ödenmemişse Maâdin Nizamnamesi'nin 50. maddesi⁴⁰ uyarınca borç tahsil edilecektir.

16. Madde: İşbu madenden çıkarılıp dışarıya gönderilecek cevherin ilgili iskeleye nakledilmesiyle Maâdin Nizamnamesi'nin 47. maddesine⁴¹ uygun olarak orada hesaplanacak rüsum-u nisbiye ve gümrük vergisini ödeyip, mürur tezkeresini aldıktan sonra istenilen yerlere nakletmekte mültezimler serbesttirler. Şayet ruhsat ve mürur tezkeresi alınmaksızın başka bir yere hasılatın nakledildiği tahakkuk eder veyahut nakledilirken tutulursa Maâdin Nizamnamesi'nin 49. maddesi⁴² uyarınca muamele yapılacaktır.

17. Madde: Madenin fermanına zeyil olarak düzenlenen ve Maden Nizamnamesi'ne ilişkili bulunan işbu şartnamenin kapsadığı hükümler söz konusu mültezimler tarafından kabul ve tasdik olduğundan yazılı şartlara aykırı bir hal ve harekette bulunulması durumunda gerekli muamele icra kılınacaktır. Bu münasebetle Osmanlı Devleti'nin mevcut ve gelecekteki nizamlarına tamamen uygun hareket edilecektir.

Özel Madde: Madenin bulunduğu mevki ve civarına simli kurşun yatakları ile ağızları üzerine istihkam ve askerî yol inşa edilecek olur ve vayahut istihkam inşa edilmesi gerekir de mağara ve binaların yıkılması veya askerî bir hareket icrası ile maden çıkarma işinin kısmen veya tamamen tatil ettirilmesi gerekirse mültezimler hiçbir surette engel olma hak ve yetkisine sahip olamayacakları gibi herhangi bir zarar, ziyan ve tazminat iddia ve talebine de hakları olmayacaktır.⁴³

⁴⁰ 1887 tarihli *Maâdin Nizamnamesi'nin 50. maddesi*: Bir madenin mültezimine vergi ve rüsûmâtın ve hüküm olunan cezâ-i nakdiler ile tazminatın ifası için vâlî-i vilâyet tarafından nihayet iki ayı tecavüz etmemek üzere bir müddet ta'yîn ile resmen ve tahîren tebliğat icrâ olunur, bu müddet zarfında ifa-yı deyn etmediği (borcunu ödemediği) halde 7. maddede ta'dâd olunan (sıralanan) eşya-yı menkule mahkeme marifetiyle zapt ve fûruht (el konulup satılmak sureti) ile tahsil edilir ve şayet eşya-yı menkule kifâyet etmez ise nizamu dairesinde emlâkinden istîfa-yı deyn olunur. Bkz. *Düstur*, I. Tertip, c. 5, s. 897.

⁴¹ 1887 tarihli *Maâdin Nizamnamesi'nin 47. maddesi*: Harice gönderilecek mevâdd-ı ma'deniye gemiye tahmül olunmazdan evvel iskelede vezin olunarak rüsûm-ı nisbiyyesi maden memurları veyahut Maâdin İdaresi tarafından memur olan gümrük memurları taraflarından tahsil edilir, şu kadarki Memâlik-i Osmâniyye'de kal' ve izâbesi (çıkarılıp eritilmesi) takdîrinde kable'l-izâbe (eritme işlemi öncesi) maden memurları marifetleriyle vezin olunarak (tartılarak) 43. madde mûcibince mahallinde ahz ve istîfa kılınır. Bkz. *Düstur*, I. Tertip, c. 5, s. 896.

⁴² Bkz. 35. dipnot.

⁴³ *BOA, İ. DU'İT, 24/9-6, s. 1; 8 Teşrinisani 1305/20 Kasım 1889.*

Madenin İşletilememesi ve İmtiyazının Feshi

Mukavele ve şartnamesi, yukarıda paylaşılan hususları kapsayan simli kurşun madenin imtiyaz fermanı (çok sonraki yazışmalarda kaydedildiği üzere) 14 Aralık 1889 tarihinde⁴⁴ çıkarılmıştır. Böylelikle madenin faaliyete geçirilmesi ve üretim yapılması noktasında Vartanyan, Sercenyan ve Bedosyan efendiler gerekli tüm resmî belgelere sahip olmuşlardır. Ancak madenin nasıl işletildiği, üretime geçirilip geçirilemediği, şayet üretim sağlanmışsa bunun ne miktarda olduğu ve beklentileri karşılayıp karşılayamadığı gibi hususlara ilişkin herhangi bir arşiv kaydına tesadüf edilememiştir. İmtiyaz fermanının çıkarılmasından sonra simli kurşun madeniyle ilgili olarak tesadüf edilen sonraki vesikalarda karşılaşılan en erken tarih 1914 senesidir. Yani 15 yıllık bir kesinti devresi söz konusudur. Ancak söz konusu kesintiye rağmen o vesika sayesinde bahsedilen süreçte madenin yaşadığı serüvene ilişkin sır perdesini aralamak mümkündür. Çünkü vesikanın oluşturulma sebebi madendeki üretimsizlik halidir. Maden Nizamnamesi'nin 59. maddesi⁴⁵ uyarınca Maâdin Müdüriyeti Umumiyesi tarafından, bahse konu üretimsizliğin neden kaynaklandığının belirtilmesi gerektiğine dair 13 Mayıs 1914 tarihli iki ihtarname düzenlemiştir. İhtarnamele madenin imtiyaz sahiplerinden Sercenyan ve Bedosyan efendilere tebliğ edilmek üzere Sivas Vilayeti Orman Müdüriyeti'ne gönderilmiştir. Bedosyan Efendi'ye ait olan ihtarname 2 Haziran 1914 tarihinde kendisine, Sercenyan Efendi'ninki ise vefat etmiş olması nedeniyle 3 Temmuz 1914 tarihinde varislerine tebliğ edilmiştir. Sivas Vilayeti Orman Müdüriyeti, tebligatların birer imzalı nüshasını İstanbul'daki Maâdin Müdürlüğü'ne takdim ederken önemli bir eksikliğe dikkat çekmiştir: Bir diğer imtiyaz sahibi olan Vartanyan Efendi unutulmuştur. Gerçi kendisinin Sercenyan Efendi gibi artık hayatta olmadığı, ancak Sivas'ta ikamet eden Hâyık adında bir oğlunun bulunduğu hatırlatılarak,

⁴⁴ BOA, MV, 246/85; 16 Kânunusani 1332/29 Ocak 1917; BOA, İ. DUİT, 24/9-2, s. 1; 10 Kanunusani 1332/23 Ocak 1917. Takvim-i Vekâyi'de yer alan feshih ilanlarında ise imtiyaz fermanının 18 Aralık 1889 tarihinde çıkarılmış olduğu kayıtlıdır. *Takvim-i Vekâyi*, nr. 2362, 21 Muharrem 1334/ 16 Teşrinisani 1331 (29 Kasım 1915 Pazartesi); *Takvim-i Vekâyi*, nr. 2494, 7 Cemaziyülahır 1334/28 Mart 1332 (10 Nisan 1916 Pazartesi)

⁴⁵ 1906 tarihli *Maâdin Nizamnamesi'nin 59. maddesi*: Madenin tarih-i tesliminden itibaren iki seneye kadar küşât ve i'mâline mübâşeret etmeye mültezimi mecburdur. Müddet-i muayyene zarfında madenin i'mâlâtına mübâşeret olunmadığı surette esbâbı mültezimden tahrîren sual olunarak serdedeceği â'zâr Maâdin İdaresince şâyân-ı kabul görüldüğü halde temdîdi caiz olmamak üzere yalnız altı ay daha mühlet verilir ve hemen işe başlaması lüzumu kendisine tahrîren ihtâr olunur ve ihtârnamenin tebliğ olduğuna dair ilmühaber alınır. Bkz. *Düstur*, I. Tertip, c. 8, s. 452.

İstanbul'dan bu isme özel bir ihtarnamenin hazırlanıp vilayete gönderilmesi istenmiştir. Bu hatırlatma üzerine Maâdin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından 12 Aralık 1914 tarihli bir ihtarname daha hazırlanarak Sivas Vilayeti Orman Müdüriyeti'ne gönderilmiştir. Ancak ihtarname, felçli olduğu için yaşamını yatağa mahkûm bir vaziyette sürdürmek zorunda olan Hâyık Efendi'ye bizzat tebliğ edilememiş, kendisine evinde tebliğ edilmek üzere 3 Ocak 1915 tarihinde mahalle muhtarına imzalatılmıştır. İmzalı nüshası da İstanbul'a iade edilmiştir.⁴⁶

Çekilen ihtarnamelere yönelik tek tepki, simli kurşun madenin hayatı olan son imtiyaz sahibi Bedosyan Efendi'den gelmiştir. Cevap mahiyetinde kaleme alıp 11 Temmuz 1914 tarihinde Sivas Valiliği'ne sunduğu arzuhali vilayetten Orman Müdüriyeti'ne havale edilmiştir. Orman Müdüriyeti'nden 14/18 Temmuz ile 12 Ağustos 1914 tarihlerinde yapılan açıklamaya göre diğer imtiyaz sahiplerince herhangi bir müracaat söz konusu olmamıştır.

Bedosyan Efendi'nin arzuhali sayesinde madenin serencamı daha net bir biçimde gözler önüne serilmektedir. Onun ifadesiyle, madeni üzerlerine aldıktan (1889) kısa bir süre sonra (1890) Amiral Komral'a⁴⁷ ferağ ve devretmişlerdir. Teslim işlemlerini de bizzat kendisi yapmıştır. Durum aynen bu şekilde Karahisar-ı Şarkî Mutasarrıflığı'na bildirilmiştir. Bedosyan Efendi bu münasebetle madenle alakalı olarak kendileri açısından herhangi bir sorumluluğun doğmayacağını arzuhalinin sonunda açıkça beyan etmiştir. Ancak Maâdin İdaresi, yaptığı araştırmalar neticesinde madenin hala onun ve ortaklarının uhdesinde bulunduğunu, bir ferağ,

⁴⁶ BOA, İ. DUİT, 24/9-2, s. 1; 10 Kanunusani 1332/23 Ocak 1917.

⁴⁷ Amiral Sir Edvard Komral, büyük sermayeye sahip Asia Minor Mining Company adlı bir İngiliz şirketinin ortaklarından. Kendisinin şirket kanalıyla Anadolu'nun pek çok bölgesinde bulunan madenlere tâlip olduğu ve yatırımlar yaptığı bilinmektedir. (O ve faaliyetleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Kemal Saylan, Licese Maden Ocağı ve Asia Minor Mining Company'nin Licese'deki Faaliyetleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX/2, 2014, s. 632 vd.). Arşivde tesadüf edilen bazı vesikalar ise Bedosyan Efendi'nin simli kurşun madenini kısa bir süre sonra kendisine devrettikleri yönündeki beyanatını doğrulamaktadır. Mesela, 1890 yılına ait bir vesikada Komral'ın Giresun yoluyla Karahisar-ı Şarkî'de bulunan simli kurşun madenine gideceğinden bahsedilmekte ve Sivas vâlisi başta olmak üzere diğer ilgili yöneticilerden kendisine gereken yardım ve kolaylığın sağlanması istenmektedir (Bkz. BOA, DH. MKT, 1724/81; 4 Mayıs 1306/16 Mayıs 1890). 1896 yılına ait bir diğer vesikada ise Osmanlı saltanatı yararına zamanında önemli hizmetlerde bulunmuş olan Amiral Komral'ın Karahisar-ı Şarkî dahilinde bir maden işletmekte olduğundan bahsedilmiştir (Bkz. BOA, Y.MTV, 140/54;6 Nisan 1312/18 Nisan 1896). Benzer belge ve bilgiler için ayr. bkz. BOA, HR. SFR.3, 368/34; 17 Nisan 1890; BOA, HR. SFR.3, 368/37; 18 Nisan 1890).

devir ve teslimine ilişkin herhangi bir kayda rastlanmadığını tespit etmiştir. Bu nedenle de Bedosyan Efendi'nin ifadeleri boş bir bahaneden (*azar-ı va-hiyye*) ibaret olarak değerlendirilmiş ve kabule değer bulunmamıştır. Maden Nizamnamesi'nin 60. maddesi uyarınca⁴⁸ söz konusu maden imtiyazının feshedilmesi hususunun Babiâli'ye iletilmesi ve feshe karşı herhangi bir diyecekleri olduğu taktirde tebliğ tarihinden itibaren 3 ay içerisinde Şura-yı Devlet'e müracaat etmekte serbest olduklarının imtiyaz sahiplerine ihtârname ile bildirilmesi gereğinin doğmuş olması bahsedilen durumla alakalıdır.

Bu tartışmaların ardından simli kurşun madenin 3 ay içerisinde feshedilmesi yönünde bir karara varılmış, bu karar ölmüş olduğu haber alınan Sercanyan Efendi'nin varisleri için 28/29 Kasım 1915 tarihlerinde Takvim-i Vekayi⁴⁹ ve Hilal gazeteleri kanalıyla neşredilmiştir. Maâdin İdaresi'nden yapılan bildirim üzerine mahallî idare madenin diğer imtiyaz sahiplerine alınankararı bizzat tebliğ etmekle görevlendirilmiş, yapılan araştırmalar neticesinde Bedosyan ile Vartanyan Efendi'nin varisi Hâyık'ın ikamet ettikleri yerler tespit edilmiştir. Bedosyan Efendi Sivas vilayet merkezinde, Hâyık ise Bezirci Köyü dahilindeki Bahtiyarbostanı Mahallesi'nde oturmaktadır. Ancak söz konusu adreslerde kendilerine ulaşabilmek mümkün olmamıştır. Çünkü sorup soruşturulduktan sonra söz konusu şahısların da tehcire tabi tutulan Ermeniler arasında bulun-

⁴⁸ 1906 tarihli *Maâdin Nizamnamesi'nin 60. maddesi*: Mültezim madde-i sâbıkada beyan olunan altı ay müddetin hitâmında (bitiminde) i'mâlâta mübâşeret etmediği halde ihalenin fesh olunacağı tahrîren kendisine tebliğ olunur ve yine serdedeceği â'zâr kaîdeten şâyân-ı kabul olmazsa feshi Maâdin İdaresinden bâ-mazbata Babiâli'ye arz olunmakla beraber bir gûna diyeceği varsa üç aya kadar Şûra-yı Devlet'e müracaat etmekte muhtar olduğu resmen ve tahrîren ihtâr olunur. İhtârnamenin tebliğ olduğuna dair kendisinden ilmühaber alınır. Müddeti muayyene zarfında mültezim müracaat etmezse veyahut mazereti kabul olunmazsa Şûra-yı Devletçe ihalenin feshine karar verilir ve bi-l-istizân sâdır olacak irade-i seniyye mücibince fesih muamelesi icrâ ve Dersaadet'te ve maâdinin bulunduğu mahalde gazetelerle üç defa ilân ettirilir. Bkz. *Düstur*, I. Tertip, c. 8, s. 452-453.

⁴⁹ Maden imtiyazının feshedileceğine dair Takvim-i Vekayi'de yayınlanan ilan sadeleştirilmiş hâliyle şöyledir: "Ticaret ve Ziraat Nezareti'nden: Sivas Vilayeti'nin Karahisar Sancağı'na bağlı Suşehri kazasının Geminbeli mevkiinde bulunup 6 Kânunevvel 1305 (18 Aralık 1889) tarihli fermân uyarınca imtiyazı vefat etmiş olan Sercanyan Kerupe Efendi ve ortaklarının uhdesinde simli kurşun madenin üretim yokluğundan dolayı Maden Nizamnamesi'nin 60. maddesi hükmü doğrultusunda imtiyazının feshedilmesi Babiâli'ye arz edilmiş olduğundan fesih durumuna karşı herhangi bir diyecekleri olduğu taktirde ilan tarihinden itibaren 3 ay zarfında Şura-yı Devlet'e müracaat etmekte serbest oldukları Sercanyan Efendi'nin varislerinin ikamet mahalleri bulunamadığından ilan olunur." Bkz. *Takvim-i Vekâyi*, nr. 2362, 21 Muharrem 1334/ 16 Teşrinisani 1331 (29 Kasım 1915 Pazartesi).

dukları ve başka bir mahalle sevk edilmiş oldukları öğrenilmiştir. Bu nedenle Sivas Vilayeti ile Bezirci Köyü merkez komiserliklerinden söz konusu kararın tebliğ edilememiş olduğu bildirilmiştir. Madenle ilgili kayıtlar incelendiğinde imtiyaz sahiplerinin simli kurşun madeni için bir mesul müdürü tayin etmedikleri de anlaşılmış, dolayısıyla o şekilde bir tebligatta bulunabilmek de mümkün olamamıştır. Bu nedenle imtiyaz sahipleri için fesih hususunu 9-10 Nisan 1916 tarihlerinde gazeteler⁵⁰ vasıtasıyla ve Maâdin İdaresi kapısına asarak tebliğ etmekten başka bir yol kalmamıştır.

Tebliğat sorunu o şekilde aşıldıktan sonra 3 aylık yasal bekleme süresi geçtiği halde herhangi bir müracaatın olmadığı Evrak Odası'ndan bildirilince, beklenen üretimin bir türlü gerçekleştirilememiş olması gerekçesiyle Maâdin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından maden imtiyazının feshedilmesi hakkında bir mazbata düzenlenmiştir. Ticaret ve Ziraat Nezareti, kendisine takdim edilen mazbatayı inceledikten sonra "tüm kayıtların bir gereği olarak madenin imtiyazının feshini zarurî gördüğünden" meselenin görüşülüp bir karara bağlanması için ilgili tüm evrakları bir tezkereyle Şura-yı Devlet'e sunmuştur. Fesih talebi, nihayet 23 Ocak 1917 tarihinde Şura-yı Devlet'in Maliye ve Nafia Dairesi'nde yapılan görüşme ve değerlendirmelerin ardından haklı bulunmuş ve fesih işleminin uygun olduğu yönünde bir karara varılmıştır.⁵¹Kararın kesinlik kazanması için gerekli olan padişah iradesi ise 29 Ocak 1917 tarihinde "icrasına Ticaret ve Ziraat Nazırı memurdur" açıklamasıyla birlikte çıkarılmıştır.⁵²

SONUÇ

1850'lerde keşfedilmiş olduğu anlaşılan Geminbeli simli kurşun madeni imparatorluğun yıkılışına kadar sürekli el değiştirmiş ve beklenen

⁵⁰ Maden imtiyazının feshedileceğine dair Takvim-i Vekâyi'de yayınlanan ilan sadeleştirilmiş hâlfyle şöyledir: "Ticaret ve Ziraat Nezareti Maden Müdüriyetinden: Sivas Vilayeti'nin Karahisar Sancağı'na bağlı Suşehri kazasının Geminbeli mevkiinde bulunup 6 Kânunvevvel 1305 (18 Aralık 1889) tarihli fermân ile ihalesi icrâ kılınmış olan bir adet simli kurşun madenin üretim yokluğundan dolayı Maden Nizamnamesi'nin 60. maddesi hükmü doğrultusunda imtiyazının feshedilmesi Babîlî'ye arz edilmiş olduğundan ve imtiyaz sahiplerinden Bedosyan Minas ile vefat etmiş olan Vartanyan Efendi'nin varisi Hâyık'ın ikamet mahalleri bilinemediğinden fesih durumuna karşı bir diyecekleri olduğu taktirde ilan tarihinden itibaren 3 aya kadar Şura-yı Devlet'e müracaat etmekte serbest oldukları bu husustaki umumî kanun hükümlerine uygun olarak ilan olunur." Bkz. *Takvim-i Vekâyi*, nr. 2494, 7 Cemaziyülahır 1334/28 Mart 1332 (10 Nisan 1916 Pazartesi).

⁵¹ BOA, İ. DUİT, 24/9-2, s. 1; 10 Kanunusani 1332/23 Ocak 1917.

⁵² BOA, MV, 246/85; 16 Kânunusani 1332/29 Ocak 1917; BOA, İ. DUİT, 24/9-1, s. 1; 16 Kânunusani 1332/29 Ocak 1917.

üretimi bir türlü sağlayamamıştır. Resmî evrakları takip etmenin dışında sahada bir araştırma yapma lüzumu hissetmeyen ilgili idarî birimlerin bu gelişmede yadsınamaz bir rolü olduğu muhakkaktır. İmparatorluğun önemli iktisadî sektörlerinden birisi olması münasebetiyle sürekli genişleyen ve geliştirilen madencilik mevzuatının sıkı bir biçimde uygulanmasına karşın gerekli takip ve denetimlerin yapılmamasından ötürü bu çalışmaya konu olan simli kurşun madeni imparatorluk maden tarihi açısından kötü bir örnek teşkil etmiştir. Bu olumsuzluklara karşın gerçekleştirilen çalışma Osmanlı İmparatorluğu'nda bir madenin kimlere hangi şartlar dahilinde ve ne şekilde ihale edildiğini, işletim hakkına sahip olabilmek için nasıl bir yasal prosedürü yerine getirmek gerektiğini görebilmek açısından bazı önemli bilgileri bünyesinde barındırdığı ve o münasebetle Osmanlı maden tarihine ilişkin bilinenlerin artmasına katkı sağladığı için kendince bir öneme sahiptir.

KAYNAKLAR

I. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) Belgeleri

Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemî (DH. MKT):1724/81.

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV):140/54.

Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR. SFR.3):368/34; 368/37.

Dosya Usulü İradeler Tasnifi (İ. DUİT):24/9.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV):246/85.

II. Resmî Yayınlar

Düstur, I. Tertip, c. 1, 8.

Düstur, I. Tertip, c. 5.

III. Süreli Yayınlar

Takvim-i Vekayi,nr. 2362.

Takvim-i Vekayi,nr. 2494.

III. Araştırma-İncelemeler

Allahverdi, Reyhan Şahin-Yavuz Tansoy Yıldırım, "Türkiye'de Kurulan İlk Özel Maden Şirketleri: Özdemir Antimuan Madenleri Limited Şirketi Örneği Ve Aile İşletmelerinde Sürdürülebilirlik", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, S.15, Eylül 2013, ss. 183-203.

- Bayartan, Mehmet, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Madenlerinin Coğrafi Dağılışı", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, X-1, İstanbul 2008, ss. 137-155.
- Cunet, Vital, *La Turquie D'asie (Geographie Administrative)*, Ed. Ernest Leroux, Paris 1892.
- Çağatay, Neşet, "Osmanlı İmparatorluğunda Maden İşletme Hukuku", *AÜ. DTCF Dergisi*, c. 2, S. 1, Ankara 1943, ss. 117-126.
- Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK Yayınları, Ankara 1970.
- Fidan, Erkan, "Tarih Öncesi Dönemlerde Anadolu'da Kullanılmış Olan Maden Yatakları", *Yer Altı Kaynakları Dergisi*, S. 9, Ocak 2016, ss. 49-58.
- Gökmen, Ertan, "II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı Maden İmtiyazları (1878-1899)", *Bellekten*, c. LXXI, S. 262, Ankara 2007, ss. 969-996.
- Karaman, Oktay, XIX. ve XX. Yüzyılda Giresun İle Çevresindeki Madenler Ve Maden İşletmeciliği, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. V, S. 1, 2003, ss. 63-74.
- Keskin, Özkan "Osmanlı Devleti'nde Yabancı Maden Mühendislerinin İstihdamı ve Osmanlı Madenciliğine Hizmetleri" *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S.11, İstanbul 2007, ss.79-92.
- Keskin, Özkan, "Osmanlı Devleti'nde Maden Hukukunun Tekâmülü (1861-1906)", *OTAM*, S. 29, Ankara 2011, ss. 125-148.
- Mahiroğulları, Adnan, "XIX. Yüzyılın Ortalarından Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Sivas'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı", *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi*, S. 27, İstanbul 2003, ss. 49-73.
- Mutaf, Abdülmecit, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Maden İşletmeciliği Prosedürü", *History Studies*, 2/2, 2010, ss. 293-303.
- Ökçün, Ahmet Gündüz, "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi (Prof. Dr. Yavuz Abadan'a Armağan)*, Ankara 1969, ss. 801-895.
- Saylan, Kemal, Licese Maden Ocağı ve Asia Minor Mining Company'nin Licese'deki Faaliyetleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX/2, 2014, ss. 625-643.
- Tızlak, Fahrettin, "Osmanlı Maden İşletmeciliğinde Kanunnâmeden Nizamnâme-ye Geçiş ve 1861 Tarihli Maden Nizamnâmesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 98, İstanbul 1995, ss.76-83.
- Tızlak, Fahrettin, "XIX. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı Maden Yatakları" *Bellekten*, c. LX, S. 229, Ankara 1996, ss. 703-718.
- Tızlak, Fahrettin, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, TTK Yayınları, Ankara 1997.
- Tosun, Murat Dursun, *Suşehri Tarihi Yazılarım*, Rıhtım Dijital Matbaa, İstanbul 2016.

Ek-2: Geminbeli Simli Kurşun Madeni İmtiyazının Feshedileceği Dair Takvim-i Vekâyi'de Yayınlanan İlan

تَقْوِیَةُ وَفِیْهِ سَائِعٌ

دولت سیه ایشانیستک حردده ازمیر سیدر

[هر کوه ندر اولتور]

تاریخ تاسیسی
۱۲۴۷

انور اداره به معنی خصوصیات
ایچون مطبوعه عارمه مدیریتنه
سراجمت اولتور

عاجه، اجرا و دفتر مطالی اعتبارلندن
مفیلوفا یگری و دیگر اعتبارلک
بیوسلرندن ایکی غرونی آلورو

تکرار اصدائی تاریخی
۱۳۳۶

استانبول وولیات ایچون سه لکن
پوشنه اجریله برابر آلتی آلتی
۱۰ بیق عیدهدن

عالمک اجیدر ایچون سه لکن
۱۰ فریاقیدر

ششمی ۱۰ پارودور

سکرتهجی منه

بازار ابرسی : ۲۱ عرم ۱۳۳۴ و ۱۶ تشرین ثانی ۱۳۳۱

تورمرو : ۲۳۶۲

اسکدار ستغنی حاسب چیکندن :

وساطت قله قاتونه توفیقاً آلتان آراه و حیوانات ایشاندن ارباب
احتیاج ضرورتدن بولندنی شکل ایدن قومیسونلرجه صدق اولتورک
مطلوباتی شهر حالک اون ای واون بدخی کولری ایفا اوله جقدر. منسوب
اولدنی تحصیل شمسندن ویرکوره پورجی اولوب اولدیتنه داتر پرورقه
آلدرق ایشانک ایام مذکورده بالذات لوا محاسبته سراجمت اجملری
اعلان اولتور .

اصوات

استانبول کاتب عدلکندن :

بلاطه آینه تی بقال زقاندنه حاجی عمر البین مجلسنده الی ایکی تورمولو
خانه دمه موجود ایشای بیقیمه چلهسی نین منا معیوض مفایندنه زوجمه مادام
دسناپت نیقوبی به بیع بیات صحیح شرعی ایله بیع و فروخت و تسلیم ایلیکی و ایشای
مذکورده نهابند . هیچ برکوه عیاله و مدخل قالیوب موی ایلیک مال متراسی
و حق سرلی اولدنی اعلان ایدرم . ۱۴ تشرین ثانی ۱۳۳۱
نزی بوکی نوزیمه نیس

ایشو سورنک دایرده عنوط اسنه موافق ایدرک بالصدیق ذیل قانون
تجارت اسکاکنه توفیقاً برای اعلان و تقوم و قایم و ادارمه اسنه ارسال ایلدی .
۱۴ تشرین ثانی ۱۳۳۱

استانبول ولایق دفتر اقلندن :

املاک امیره دن ۱۱۳۶ غروش ۳۳ ساتیم بدل کشفلی قیان دقیقه
خرایجی قره محد مجلسنده کی آشورک تعمیراتی مناقصه به قولیدندن
تزیلیله طالب اولانلرک تشرین ثانی تک اون سکرتهجی کونته قدر ولایت
املاک امیره مدیریتنه سراجمت اجملری .

قرنالمق ساسنده دؤمت امیره به مقابل جز اولتوب مزایده بولان آیدوس

چشلکی یگری طقوز بیک بیوز خروشده بی آلتنده اولوب طالب لیریک
تعدیده و روحانک تزیینه سن مدت مزایده ۱۱ تشرین ثانی ۳۳۱ تاریخندن
اشاراً بر هفتنه تمید ایلیله لیک ۱۷ تشرین ثانی ۳۳۱ ساتی کونی آتشی
اساله قلمه سی اجرا قله چیتندن طالب اولتورک سراجمت ایلیسی .
بولسه هلس بیونلک شیط حردده سی حاویدن

مراومیه

جنس ایشانک رزنا تار مزارکاتی
بازار ابرسی : ۱۶ تشرین ثانی ۱۳۳۱

- ۱ - زراعت باقمی لایحه قانونی .
- ۲ - حجه مدیریت عمومیسک ۱۳۳۱ بودجه سه امراض ساریه
واستیلایه مصارف ایچون اوج ملیون غروش سی ،
- ۳ - اویچوز اوتوز سنه سی موازنه عمومیه سی « ث » جیدوله
تخصیصات علاوه سی ،
- ۴ - باب مالیک محترق ایشانک انشایی ایچون ماله بودجه سه
تخصیصات علاوه سی ،
- ۵ - بعض یتیلره تخصیص اوله جق ماشاات قارشولنی اوله جق
ماله بودجه سه تخصیصات علاوه سی ،
- ۶ - یتیلره تخصیص اوله جق ماشااتک حزب ویرکوسندن استثنایی ،
- ۷ - رواداز قاضانده شیخ عباده اقدی ایله وان مقبلیس محد
مدنی اقدی به خدشات وعلیه تزییند معنای تخصیصی حقدنه لواج
قانونیه .
- ۸ - انجمنلر ایشایی .
- ۹ - اموال غیر مقوله لک تأمین دین اولسنه داتر لایحه قانونیه .

تجارت و زراعت نظارتندن :

سیواس ولایق مضافاتندن قره حصار سنجاغنه تابع سو شهری
قضانک کن بی موقنده واقع اولوب ۲ کانون اول سنه ۳۰۵ تاریخلی
قرمان عالی موجبنه استیازی متوق سرچایان گروه اقدی و شرکایی
عهدسندده بولان سیمی قورشون معدنک عدم اعماله بی معادن
نظانامه سنک آلتیشی ماده سی حکمنجه فتح استیازی باب عالی به در دست
عرض و اشمار بولندندن کیفیت قارشو برکوه دیه چکری اولدنی
تقدیرده تاریخ اعلان اعتباراً اوج مامطر قنده شولای دونه مراجعده
مخار بولندقلری شولای موی ماله و نه سنک محل آقانی بوله ماسنه بی
اعلان اولتور .

MILLİ KÜTÜPHANE ANKARA

ÇİFTÇİYİ KORUMA VE ZİRAİ MODERNLEŞME POLİTİKASININ SOMUT BİR ÖRNEĞİ OLARAK SİVAS NUMUNE ÇİFTLİĞİ

A Concrete Example of Policy of Agricultural Moderni- zation and Protecting the Farmer: Sivas Model Farm

Kemalettin Kuzucu*

ÖZET

Entelektüellerinin, teknokratlarının, siyasi elitin ve ekonomi çevrelerinin ortak düşüncesi olan numune çiftliği projesi II. Abdülhamid döneminde hayata geçirilmiştir. Çiftlikler içerisinde oluşturulan örnek tarlalarda modern tarım yöntemleri ve aletleri ile besicilikteki yenilikler Osmanlı çiftçisine uygulamalı olarak tanıtılacaktı. Numune çiftliklerinin dokuz bölgede kurulması kararlaştırıldı. Sivas Numune Çiftliği için, İstanbul yolunun onuncu kilometresindeki Huykesen mevki belirlendi. Kamulaştırma işleminin ardından, buraya dört kilometre uzaklıktaki kaynaktan borular yardımıyla su getirildi. İçerisinde çalışma ofisleri, laboratuvar, marangozhane, ahır, depo ve samanlık gibi bölümler bulunan üç bina inşa edildi. Amerika'dan son sistem tarım aletleri ile süt ürünleri imalatına mahsus araç-gereç getirildi. Oluşturulan tarlalara hububat ve çeşitli sebze tohumları ekildi. Meyve ağaçları dikildi. Koşum hayvanları, sığır ve küçükbaş hayvan satın alındı. Aygır, at ve boğa ihtiyacı Eskişehir ve Malatya'daki çiftlik ve haralardan tedarik edildi. İlk yılın bereketli geçmesi ümitleri arttırdığı gibi ahalide heyecan yarattı. Bazı zenginler çiftliğe hayvan bağışlarken, birtakım girişimciler de çiftlikte kullanılacak tarım aletleri geliştirdiler. Çiftliğe zamanla ek binalar yapıldı. Arıcılık ve kümes hayvanları besiciliği ile çiftliğin faaliyet alanı genişletildi. Ziraat mektebinin uygulamalı dersleri çiftlik tarlalarında yapıldı. Sivas Numune Çiftliği Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar temel işlevini sürdürdü.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, modernleşme, ziraat, deney tarlası, Sivas.

ABSTRACT

The model farm project, which was the common idea of intellectuals, technocrats, political elite and economic circles, was implemented during the reign of

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü

Abdulhamid II. Modern agricultural methods and tools and innovations would be introduced to the farmers practically. It was decided to establish the model farms in nine regions. Huykesen location on the tenth kilometer of the Istanbul road was determined for Sivas Model Farm. Following the expropriation process, water was brought here with the help of pipes from a source four kilometers away. Three buildings; including work offices, laboratories, carpentry, barn, warehouse and haystack were built. State-of-the-art agricultural equipment, tools and equipment for the production of dairy products were brought from America. Cereals and various vegetable seeds were planted in the created fields. Furthermore, fruit trees were planted. Harness animals, cattle and sheep were purchased. Stallions, horses and bulls were supplied from farms and studs in Eskişehir and Malatya. The fertility of the first year both increased the hopes and created excitement among the public. Some of the rich donated animals to the farm, while some entrepreneurs developed agricultural tools that could be used on the farm. In the farm, additional buildings were built over time. The scope of the farm was expanded with beekeeping and poultry farming. Applied lessons of the agricultural school were held in the farm fields. Sivas Model Farm maintained its basic function until the first years of Turkish Republic.

Key Words: *Ottoman Empire, modernization, agriculture, experiment field, Sivas.*

GİRİŞ

Tanzimat'ın ilanıyla birlikte kapsamı genişletilen idari ve sosyal reformların finansı, kaybedilen topraklardan yönelen muhacirlere iş imkânları yaratma kaygısı ve diğer zorunlu harcamaların getirdiği mali yükün vergi ıslahıyla aşamayacağı görülünce başka arayışlara girilmiş, hazine kaynaklarının en önemli kesimini oluşturan tarım sektörü yeniden alınmıştır. Merkezî bürokrasinin güçlenme eğilimine girdiği bu süreçte, ziraat reformları da kurumsal düzenlemelerle pekiştirilmek istenmiştir. Daha önce Hariciye Nezareti bünyesinde kurulan veya müstakil olarak faaliyet gösteren kısa süreli meclislerde¹ görüşülen ziraat işlerini daha ciddi yürütmek amacıyla 1843 yılında Maliye Nezareti'ne bağlı bir Ziraat Meclisi oluşturulmuştur. Meclis tarımsal üretimin artırılması, dış ticaret dengesinin sağlanması ve halkın refah düzeyinin yükseltilmesi için tahkik ve tetkiklerde bulunacaktı. Nitekim taşra kentlerinin zirai kapasitesini ve verimi artırmaya dönük ihtiyaçları belirlemeleri amacıyla vilayetlere ziraat müdürleri göndermiştir. Tarım politikasını bağımsız bir kurum çatısı al-

¹ Ali Akyıldız, *Osmanlı Merkez Bürokrasisi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2018, s. 306-307.

tında yürütmek amacıyla 1846 yılında Ziraat Nezareti teşkil edilmiş ise de, bunun çalışmalarının yüklü meblağ gerektirdiği buna karşılık elde edilecek faydanın uzun zamana ihtiyaç gösterdiği göz önüne alınarak, dört ay sonra Ticaret Nezareti ile birleştirilmiştir. Zirai kurumlaşmanın önemli aşamaları arasında, 1863'te Nafia Nezareti bünyesinde kurulan Ziraat Fırkası ile 1876 yılında teşekkül eden Ticaret ve Ziraat Cemiyeti'ni zikretmek gerekir. Taşrada da uzantıları bulunan bu örgütlere, buldukları bölgelerin tarımsal koşullarını ve zirai yeteneklerini içeren raporlar hazırlayıp İstanbul'a iletmeleri görevi verilmişti. Yine payitahtta ve taşrada şubeleri olmak üzere 1882'de teşekkül eden ziraat odaları da önemli adımlardan biridir. Nihayet ziraat işlerinin müstakil bir nezaret çatısı altında yürütülmesi düşünülmüş, ancak sonradan bunun orman ve maden işlerini de kapsayacak biçimde organize edilmesi kararlaştırılmış; neticede 1893 Şubat'ında, 1911 yılına kadar mevcudiyetini koruyacak olan Orman ve Maâdin ve Ziraat Nezareti doğmuştur.²

Zirai bürokrasinin yarım asrı geçen kurumlaşması, tarım reformunu layıkıyla uygulanması için gerekli kadroları yetiştirmek üzere açılan ziraat modern ve teknik donanımlı okullarıyla desteklenmiştir. Kurumsal ve uygulamaya yönelik düzenlemeler II. Abdülhamid devrinde meyvesini vermeye başlamıştır. Numune çiftliklerini düşünsel ve pratik bağlamda kavramak için, tarım politikasındaki belirgin dönüşümü ana hatlarıyla hatırlamakta yarar vardır. Abdülhamid döneminin ekonomik faaliyetlerini ticaret, tarım, sanayi ve madencilik olmak üzere başlıca dört sektör oluşturmaktaydı. Müslüman Türklerin ticaretteki rolleri bir miktar genişlemiş ise de, yabancılar ve gayrimüslim reaya bu alanın hâkim unsuru olmaya devam etmekteydi. Ticaretin devlet yararına artmasının madencilik, sanayi ve tarım sektörlerinin gelişmesine bağlı olduğunu gören hükümet, bunları canlandırmayı düşündü. Ancak madencilik ve sanayi politikasının çeşitli nedenlerle sürekli gerilemesi, tarımın temel ekonomik faaliyet olarak önem kazanmasıyla sonuçlandı.³ Tarım politikası, verimliliği arttırmak için gerekli tarzların hayata geçirilmesine dayanmaktaydı. Bunun için ileri teknik imkânların seferber edilmesinden kaçınılmamıştır. Döne-

² Volkan Çeşme, *Halkalı Ziraat Mektebi*, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011, s. 2-4. Nezaretin kuruluşu ve öncesindeki gelişmeler hakkında bkz. Özkan Keskin, *Orman ve Maâdin Nezareti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005.

³ Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, çev. N. Ö. Gündoğan-A. Z. Gündoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 31-32.

min ayırt edici faaliyetlerini tohum ıslahı, Türkiye’de yetişmeyen ürün türlerinin deneme ekimlerinin yapılması, bitkileri zararlı yaratıklara ve etkenlere karşı korumaya yönelik tekniklerin uygulanması şeklinde sıralamak mümkündür. Modern ziraat ilminin öğretilmesi ve tarımsal faaliyetlerin bilimsel ve sistematik bir şekilde yürütülebilmesi amacıyla İstanbul, Selanik ve Bursa gibi büyük şehirlerde, gelişmiş laboratuvar imkânlarına sahip ziraat okulları açılmıştır. Teknik eleman sorununu çözmek için Avrupa’ya öğrenci gönderilmesi uygulamasına devam edilirken, öğrenci adayları özel sınavlardan geçirilmek suretiyle liyakat ön planda bulundurulmuştur. Tarım politikasının iki temel hedefinden biri, memlekette ekimi yapılan ürünlerin rekoltesini yükseltmeye dönük tedbirler almak; diğeri ise, Osmanlıların aşına olmadıkları bitkilerin deneme ekimlerini yapmaktı. Bu hedef doğrultusunda hububattan kenevire, patatesten pamuğa ticari potansiyeli yüksek birçok ürünün yanı sıra; küresel pazarda giderek değer kazanan kahve, çay ve tütün gibi maddelerin ekimine girişilmiştir.⁴

Düşünceden Pratiğe Numune Çiftlikleri

Örnek tarım sahaları oluşturma düşüncesi Abdülhamid devrinden daha önce entelektüel çevreler tarafından ortaya atılmıştır. Örneğin *Basîret*’te 1870 yılında yayımlanan bir makalede, Osmanlı topraklarının “fevkalade münbit ve mahsuldar” bir coğrafyada bulunmasına rağmen, bundan yeterince istifade edilemediği, ziraatın geriliği yüzünden sanayi ve ticaretin de gelişemediği dile getirilmiştir. Elde edilen mahsulün Avrupa’nın en küçük ülkeleriyle dahi kıyas edilemeyecek derecede düşük bulunmasını üzücü bulan yazar, sahip olduğumuz doğal hazinenin modern vasıtalarla işlenmesi halinde tarım gelirinin dört beş katına yükseleceği görüşündeydi. Yazara göre toprağın gizli cevheri üç yolla açığa çıkarılabilirdi. Bunlar, ilim, sermaye ve ikdâmdır. “İlim mekteple, sermaye şirketle ve ikdâm emniyetle hâsıl olunur.” Emniyet ise açılacak yollar sayesinde her yerin birbirine bağlanmasıyla mümkündür. Zira Konya, Sivas, Erzurum ve benzeri bölgelerin çiftçisi, mahsulünü satabileceği uzak mahallere gitmek için yol ve ulaşım imkânlarından mahrum olduğu için kâr amaçlı üretime cesaret edememekte, kendi ihtiyacını karşılayabilecek ve vergisini ödeyebilecek nispette üretimle yetinmekteydi. Birçok Türk,

⁴ Kemalettin Kuzucu, *Bin Yılım Çayı: Osmanlı’da Çay ve Çayhane Kültürü*, Kapı Yayınları, İstanbul 2012, s. 91-93.

sırf pazarlamanın önündeki engeller nedeniyle çaresiz çiftini ve çubuğunu terk edip İstanbul'a göç etmekte, burada bir beyin veya efendinin hizmetine girmekte ya da en fazla zabtiye kavası olmaktaydı. Oysa imparatorluk geniş demiryolu ağlarıyla örülmüş olsaydı, herkes tarım veya sanayi ile uğraşarak müreffeh bir yaşam sürer, kimse hizmetçilik gibi onur kırıcı bir hayata mecbur kalmazdı. Hatta hizmet ettikleri efendiler, onlara muhtaç ve minnettar olurlardı. Yazar hayli uzun olan makalesinde ziraat okulları açılarak uygulamalı eğitim yapılmasının aciliyetinden, Avrupa'da basılan ziraat kitaplarının Türkçeye çevrilerek vilayetlere dağıtılmasından, çağdaş tarım yöntemlerinin çiftçiye öğretilmesinin gerekliliğinden söz etmiştir. Makalenin konumuz açısından dikkate değer yönü, mekanik sistemlerle donatılmış "numunehane" tesislerinde ahaliye sula malı tarım eğitimi verilmesinden bahsetmesidir. Yazarın, verilecek çabaların sürdürülebilir ve kalıcı olması bağlamında dernekleşme ve şirketleşme olgularını ortaya atması ayrıca dikkate şayandır.⁵

Örnek tarla teşkili konusundaki resmî girişimlerin de 1870'lerde başladığı görülmektedir. Ziraat Müfettiş-i Umumîsi Aram Efendi 1879 yılında, "Sivas vilayetinin merkez-i vasatîsi olan Tokat'ta bir numune çiftliği" kurulmasının büyük faydalar sağlayacağı konusunda kapsamlı bir rapor sunmuş, fakat projesi hükümet tarafından nazar-ı itibara alınmamıştır.⁶ Hükümetin bu ilgisizliğini, 93 Harbi'nin doğurduğu ağır siyasi ve sosyal sonuçlarla ilişkilendirmek mümkündür. Saltanatında üçüncü yılını dolduran II. Abdülhamid'in iç siyasal çekişmeler ve Ermeni meselesi gibi konuları bahane eden Büyük Devletlerin baskıları yüzünden diplomasi, eğitim ve bayındırlık sahalarında olduğu gibi iktisadi/zirai alanda da henüz hareket serbestiyeti kazanamadığı söylenebilir. *Basîret* yazarının ve Aram Efendi'nin tasavvuru ancak 1880'lerin sonunda ekonomi yönetiminin gündemine girebilmiştir. Dönemin ekonomi çevreleriyle siyasi eliti sanayiye geliştirmek için atılan adımların boşa gittiğini düşünmekte, ticari ilerlemenin ancak tarım reformuyla sağlanacağına inanmakta, haliyle tarımın gelişmede öncelikli sektör haline getirilmesini savunmakta idiler. Yerli tüccar topluluğu da aynı kanaatteydi. Kısacası tarımsal kalkınma ile sanayileşme arasındaki ilişkiyi vurgulayan düşünce, yeni dönemin iktisat politikasının çerçevesini çizmiş; ekonomik gelişmede başka alternatiflerin yokluğu, tarımsal üretimin kalitesini ve miktarını arttırmaya yönelik bir

⁵ "Servet-i Milel", *Basîret*, nr. 58, 16 Muharrem 1287/18 Nisan 1870, s. 1-2.

⁶ BOA, A. MKT. MHM, nr. 727/31, lef 1/3.

dizi hükümet programını ortaya çıkarmıştır.⁷ Zirai kalkınma programının önemli ayaklarından birini, İstanbul başta olmak üzere görece büyük vilayetlerde kurulacak örnek çiftlikler ve deney tarlaları oluşturmaktaydı. Teorik ve uygulamalı eğitimin karma biçimde yürütüldüğü ziraat okullarının yanında kurulacak “numune çiftlikleri” ve “tecrübe tarlaları” salt uygulamaya dönük faaliyetler için kullanılacaktı. Buralarda yeni tarım araçlarının üstünlükleri, daha iyi ürün veren tohum ve gübre gibi modern girdilerin yararları çiftçiye gösterilecek, deneysel ekimler yoluyla klasik ve çağcıl yöntemlerin karşılaştırması yapılacak ve bölgesel iklim ve toprak şartlarına bağlı olarak çiftçiler yeni ürünleri yetiştirmeye teşvik edilecekti.⁸ Tarlalarda yürütülecek başlıca iki faaliyetten biri, ülkede yetişen ürünlerin verim düzeyini yükseltip tarımını daha geniş sahalara yaygınlaştırmak amacıyla tohum ve toprak analizleri yapılması, diğeri ise başta sanayi ürünleri olmak üzere Türkiye’de bilinmeyen bitkilerin deneme ekimlerinin gerçekleştirilmesi idi. Bu ürünlerin başında pamuk, patates, pirinç, kahve, çay, keten, kenevir, tarçın, karanfil, biber, rami, şeker pancarı, patates, Amerika fıstığı ve mısırları ile çeşitli lifli sebzeler gelmekteydi. Fakat ürünler, her bölgenin kendi iklimsel ve meteorolojik şartlarına göre belirlenecekti. Bir yandan yerli tohumlar ıslah edilirken, diğeri yandan Avrupa piyasalarına girmeyi kolaylaştırıcı ihracat potansiyeli yüksek ürünlere öncelik verilecekti.⁹ Bu şekilde, sanayide geri kalmışlığın yarattığı boşluğun, gelişmiş Batı sanayilerine hammadde pazarlamakla doldurabileceği hesap edilmişti.

Numune çiftliklerinin başlangıçta, ziraat mekteplerinin bir unsuru olarak mektep bulunan her yerde açılması, okul-çiftlik projesinin imparatorluk geneline teşmil edilmesi düşünülmüştü. Hatta İstanbul ve civarı ile Edirne, İzmir ve Selanik vilayetlerinde hazırlıklara girişilmişti. Fakat bu hesaba göre sayısı yüzü geçen çiftlikler için arazi istimlakinden başka, dışarıdan ziraat aleti, gübre ve tohum ithalinin, altından kalkılamayacak bir maliyet getirdiği kısa süre sonra anlaşılınca kapsamının daraltılması yoluna gidildi. Ziraat idaresinin gerekçesi ve maliyet defteri Ticaret ve Nafia

⁷ D. Quataert, *Anadolu’da Osmanlı Reformu ve Tarım*, s. 46-47.

⁸ Tefik Güran, "Tarım Politikası (1839-1913)", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, III, 307-308.

⁹ Burcu Kurt, "Osmanlı Zirai Modernleşmesine Bir Örnek: İzmid Numune Tarlası Teşebbüsü", *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-II*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kocaeli 2016, II, 715-716; K. Kuzucu, *Bin Yılım Çayı*, s. 95; D. Quataert, *Anadolu’da Osmanlı Reformu ve Tarım*, s. 108.

Nazır Zihni Efendi tarafından 29 Eylül 1888 tarihli tezkere ile hükümete sunuldu. Nezaretin önerisi, çiftlikler yerine “numune ve tecrübe tarlaları” kurulması, bunların şimdilik sekiz vilayet (Suriye, Halep, Adana, Konya, Ankara, Sivas, Manastır, Yanya) ile İzmir sancağında oluşturulması, ileride icabına göre her sancağa yaygınlaştırılması yönündeydi. Öneri Meclis-i Vükelâ’nın 7 Ekim 1888 tarihli oturumunda kabul edilmiş, dört gün sonra da padişah tarafından onaylanmıştır.¹⁰

Deney tarlalarında yeni tarım teknik ve yöntemlerinin getireceği faydaların çiftçilere tanıtılması hedefleniyordu. Türkiye’de bilinmeyen bazı bitkiler ile Avrupa’da yaygın ziraatı yapılan hububatın ve birtakım meyveli ve meyvesiz ağacın ekimi uygulamalı olarak çiftçiye gösterilecekti. Projenin temel unsurlardan olan makine ve aletler ile tohum ve fidanlar Avrupa’dan tedarik edileceği için ithalatta bazı düzenlemelere gidilmesi gerekiyordu. Bir süre önce yürürlüğe giren bir kanunla tarım aletleri gümrükten muaf tutulmuştu ama tohum ve fidanlardan gümrük vergisi alımı devam etmekteydi. Nazır Zihni Efendi’nin, numune tarlalarına alınacak fidan, tohum ve kimyevî gübrelerden gümrüklerin kaldırılmasını isteyen tezkeresi Meclis-i Mahsûs’ça onaylamasının ardından Sultan Abdülhamid’in 13 Mart 1890 tarihli iradesiyle söz konusu maddelerden alınmakta olan gümrük vergisi tamamen kaldırıldı.¹¹

Sivas Numune Çiftliğinin Kuruluşu

Konuya girmeden önce iki temel kavrama kısaca açıklık getirilmesi gerekir. Yukarıda değinildiği üzere mali güçlüklerden dolayı mektep-çiftlik düşüncesinden vazgeçilip tarla projesinde karar kılınmış olmakla birlikte, resmî literatürde aynı tesis için hem “çiftlik” ve hem de “tarla” kavramlarının kullanıldığı görülmektedir. Başlangıçta Selanik ve Bursa vilayetlerindeki tesisler çiftlik, Sivas ve diğer yedi vilayettekiler tarla olarak nitelendirilmiştir. İki sözcüğün, farklı alanları işaret eden kavramlar olarak doğru biçimde kullanıldığı da vakidir. Selanik Ziraat Müfettişi Aram Efendi’nin, yaşanan kuraklıktan dolayı buradaki çiftliğin sorunları ve ihtiyaçları hakkında ilgili nezarete yazdığı Temmuz 1890 tarihli tahriratta geçen “çiftlik dâhilinde tefrik edilen numune tarlalarına...” ifadesinden, tarlanın çiftlik projesinin bir parçası olduğu anlaşılmaktadır.¹² Si-

¹⁰ BOA, MV, nr. 36/31; İ. MMS, nr. 101/4282.

¹¹ BOA, İ. MMS, 110/4723, 21 B 1307/13 Mart 1890.

¹² BOA, İ. DH, nr. 1198/93761, lef 3.

vas'taki tesis tarla olarak nitelenmiş olmakla birlikte, aşağıda görüleceği üzere mekân örgüsü ve müştemilatıyla çiftlik tanımına daha uygundur.¹³ Nitekim tesise değinen ilk kaynaklardan olan 1890 yıllığında çiftlik şeklinde kaydedilmiş olup,¹⁴ ilerleyen tarihlerde ve imparatorluğun yıkılışına kadar çıkan resmî ve özel yayınlarda bu kullanım daha yaygın biçimde tercih edilmiştir.

Sivas'ın numune çiftliği projesine dâhil edilmesinde vilayetin yüzölçümünün, demografik yapısının, jeopolitik konumunun ve yeraltı kaynaklarına sahip oluşunun rol oynadığı kuşkusuzdur. Amerika Birleşik Devletleri'nin en fazla ilgilendiği ekonomik konuların başında Anadolu'daki madenlerin gelmesi ve Sivas'taki konsoloslarından buradaki kömür, kurşun, bakır ve demir yataklarının işlenebilirlik düzeyi, değerlendirilme durumu, işçi ücretleri vs. konularda detaylı bilgiler istemesi çarpıcıdır. Sivas konsolosu Henry Jewett, vilayetin zengin maden yataklarına sahip olduğunu belirtmekte, özellikle Karahisar'daki simli gümüş madeni hakkında ülkesine ayrıntılı bilgiler göndermekteydi. ABD, vilayetdeki ziraai faaliyetleri ve tarım makinelerini de takip etmekteydi. Çiftliğin kuruluşunun arifesinde, 1887 tarihli raporlarından birinde Jewett, vilayetin temel geçim kaynağının tarım olduğunu belirttikten sonra, İngiliz tüccarların römork, biçerdöver ve çırçır gibi makineleri piyasaya sürmeye hazırladıklarını dile getirmiş, çiftçinin makineli tarım konusundaki ön yargısının kırılması halinde Amerikalı tüccarların çok ciddi kârlar elde edeceğini yönündeki öngörüsünü açıklamıştır. Demiryolunun Sivas'a ulaşmasının Amerikan ticaretinin gelişimine sağlayacağı faydadan bahseden Jewett, ABD hükümetinin ve tüccarlarının buna hazırlanması gerektiğini belirtiyor, onlara her çeşit makine, testere, iplik, kumaş ve tarım aletlerinin kolaylıkla alıcı bulabileceği büyük bir pazar müjdeliyordu.¹⁵

Çiftlik için vilayet merkezine 10 kilometre uzaklıktaki Huykesen mevkiî seçilmişti. Burada içeriğinde sülfirik asit, klor ve nitrat bulunan 4.5 derece hararete sahip bir menba suyu mevcuttu. Akıl hastalarına içirilen

¹³ Çiftlik kelimesi eski ve modern sözlüklerde, üzerinde ekip biçilen tarla ve bahçe, hayvan yetiştirilen ahır ve çalışanlar için barınaklar bulunan geniş araziler olarak tanımlanmıştır (Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1317, s. 511; İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2005, I, 581.

¹⁴ *Salname-i Vilayet-i Sivas*, defa 15, Sivas 1308, s. 86.

¹⁵ Osman Kubilay Gül, "Amerika Birleşik Devletleri Sivas Konsolosluğu Raporlarına Göre 19. Yüzyıl Sonlarında Sivas ve Havalisinde Ekonomik ve Sosyal Hayat, *International Journal of Eurasia Social Sciences*, vol. 6, issue 21, p. 157-161.

bu suyun iyileştirici özelliğine inanıldığı için Huykesen adı verilmişti.¹⁶ Mevkiin seçilmesindeki daha gerçekçi neden, vilayet merkezine yakınlığı ve ulaşımının kolaylığı bakımından, şehir pazarına gelen çiftçiler tarafından görülebilir bir noktada olmasıydı.¹⁷ Tesis için ilk etapta 500 dönüm arazi satın alınmıştır. Mülklerin sahiplerine yapılan ödemeler konusunda başlangıçta küçük sorunlar çıkmakla beraber, bunların aşılması uzun sürmemiştir. Ece Mahallesi imamı Osman ve arkadaşlarının, tarlaların düşük fiyatla alınmak istendiğini Bâbiâli'ye şikâyet etmeleri üzerine, Dâhiliye Nezareti vilayete, alışverişte hakkaniyetin gözetilmesini isteyen bir emir göndermiştir.¹⁸ Kamulaştırma tamamlandıktan sonra binaların inşaatına başlanmıştır. Vilayet sermühendisi Selim Bey'in başkanlığındaki heyetin yaptığı inceleme neticesinde, dört kilometre ötedeki Kalender deresinin kaynağı olan gözenin suyunun künkler yardımıyla numune tarlasına taşınmasına karar verilmiştir. Vilayet Ziraat Müfettişi Mazhar Bey de, tarlalara ekilecek tohumların türlerini ve miktarlarını içeren defteri daha 1889 yılı bitmeden valiliğe sunmuştur.¹⁹

Suyolunun ve diğer yapıların inşaatının tamamlanmasının ardından Sivas Numune Çiftliği 19 Ekim 1890 Pazar günü vilayet erkânı, askerî temsilciler, ulema, meşâyih, Ermeni ve Rum cemaatlerinin ruhani reisleri, konsolosların ve ayrıca çiftçilerle ahalinin katıldığı resmî törenle açıldı. Vali Mehmed Memduh ve Ziraat Müfettişi Mazhar Beyler, Ticaret ve Nafia Nezareti'ne ayrı ayrı telgraf göndererek, açılıştaki coşkusunu anlattılar. Telgraflar İstanbul'un günlük gazetelerinde de yayımlanmıştı.²⁰ Vali Memduh Bey'in bundan üç hafta sonra Mabeyn'e gönderdiği tahriratta tesisin kuruluş süreci hakkında bilgi vermiştir. Buna göre, tarlanın yerinin belirlenip mülk sahiplerine paraları ödendikten sonra, Haziran ayında, birincisi tarla çalışanlarının ikametine, ikincisi hayvanların barınmasına ve üçüncüsü de aletlerin muhafazasına tahsis edilmek üzere üç binanın temeli atılmıştır. Yerleşkedeki diğer arazi, yetiştirilecek ürün türlerine göre

¹⁶ Hasan Tahsin, *Sivas Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası*, Hilâl Matbaası, İstanbul 1932, s. 15-16.

¹⁷ D. Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım*, s. 108.

¹⁸ BOA, DH. MKT, nr. 1642/120, 1 Z 1306/29 Temmuz 1889.

¹⁹ BOA, T. ZTİ, nr. 3043/28.

²⁰ *Tarık*, nr. 2362; *Sabah*, nr. 417, 12 Rebiülevvel 1308; *Tercümân-ı Hakikat*, nr. 3689, 13 Rebiülevvel 1308/27 Ekim 1890. *Sabah* gazetesi bir önceki sayısında açılışın 21 Ekim Salı günü yapıldığını belirtmiş ise de (nr. 416, 11 Rebiülevvel 1308), Mazhar Bey'in telgrafında geçen "mâh-ı hâl-i Rumî'nin yedinci Pazar günü" ifadesi doğru tarihin 19 Ekim olduğunu göstermektedir.

parçalara ayrılarak tohumlar ekilmiştir. İnşaat ilerlerken ürünler de boy vermeye başlamıştır. Cüzî masrafın karşılığında uzmanları bile şaşırtacak düzeyde bol ürün alınmıştır. Yeni tarım tekniklerinin kolaylığı sayesinde kısa sürede büyük verim alınması yöre halkında çiftçiliğe karşı heves uyandırmıştır. Memduh Bey, Nafia Nezaretî'nden gönderilen planlara uygun olarak yeni bir mimari anlayışla inşa edilen binaların Sivas şehrinde bundan sonra inşa edilecek yapılar için birer model olabileceği üzerinde de durmuştur. Yazısının son kısmında açılıştan bahsetmiş, günün anısına çekilen üç fotoğrafı posta ile yolladığını da eklemiştir.²¹

Sivas Numune Çiftliği'nin 1890'da İnşa Edilen Üç Binası *

Yeni Ticaret ve Nafia Nazırı Mehmed Raif Paşa, “Sivas civarında te-
sil olunan tecrübe ve numune tarlasının” açılış töreninde hazır bulunan
zevatı, binaları ve genel manzarayı gösteren üç fotoğrafı sadarete gön-
dermiş, Sadrazam Kamil Paşa da bunları Yıldız’a takdim etmiştir.²² Fotoğ-
rafın altına binalar ile bölümlerini tanıtan notlar düşülmüştür. Ortada yer

²¹ BOA, Y. MTV, nr. 46/40, 25 RA 1308/8 Kasım 1890.

* İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Fotoğraf Albümü, nr. 90852/21.

²² BOA, Y. A. HUS, nr. 241/51.

alan ve yola paralel uzanan pavyonlu bina “memurîn-i fenniyyeye mahsûs ebniyedir” diye tanımlanmıştır. İdari bina diyebileceğimiz bu blokta odalardan başka mutfak, kimyahaneye ve mahreç bölümleri mevcuttu. Buna dik uzanan iki yapıdan sağdaki hayvanlar için ahır, samanlık ve ayrıca ambar olarak tasarlanmıştı. Soldaki bina ise tesiste kullanılacak alet ve edevatın muhafazasına tahsis edilmiş depo mahiyetinde olup, bunların tamir ve bakımlarının yapılacağı demirhane ve marangozhane bölümlerine de sahipti.

Tablo I’de görüldüğü üzere, numune tarlalarının her birinin kuruluş masrafı 108.700, yıllık işletme masrafı da 31.200 kuruş olarak hesaplanmıştı. Kuruluş masrafı menafi sandıklarından, ürün gelirleri düşüldükten sonra arta kalan işletme masrafı ise Ziraat Bankası’ndan karşılanacaktı. Yetiştirilecek mahsulden elde edilecek gelir sayesinde yıllık giderin yarı yarıya düşeceği öngörülmüştü.²³ Sivas çiftliğinin su tesisatı için ayrıca 12.000 kuruş harcanmıştı. Ziraat Müfettişi Mazhar Bey’in, hafriyat kazılması, 12 bin künk döşenmesi, su yolcu yevmiyesi ve diğer kalemlere harcanan bu tutarı istemesi üzerine, Ziraat Bankası vilayete 17.935 kuruş ödemiştir.²⁴

ABD’nin Sivas konsolosu Jewett’in raporunda belirttiğine göre, tabloda miktar ve değerleri görülen aletler 1.400 dolar karşılığında Amerika’dan getirtilmişti. Makine konusunun büyük ölçüde tamamlanmasından sonra çiftlik yönetimi, ıslah edilmiş tohum sorununu çözmek için konsolosla görüşerek Amerikan Tarım Bakanlığı’ndan tohum talebinde bulunmuştur. Jewett talebi ülkesine iletmiş; bölgenin iklimi hakkında bildikten sonra, karabuğday, Hint mısırı, balkabağı, kabak, sarı şalgam, pancar, bezelye, yabancı havuç ve kısa yaz dönemlerinde yetiştirilecek her türlü sebze tohumu ihtiyacını bildirmiştir. Ocak ayında Sivas’a ulaşan tohumlar hediye suretiyle çiftlik müdürüne teslim edilmiştir. Vali Memduh Bey kaleme aldığı teşekkür mektubunu Washington’a iletilmek üzere konsolosa sunmuştur.²⁵

Çiftlik arazisinin geniş olması ve şehre uzak bulunması yüzünden gübre ve diğer ihtiyaç maddelerinin tedarikinde güçlük çekilmekteydi. Ziraat Müfettişi Mazhar Bey, 1892 yılında, tarla yakınına yolcu ve hayvan-

²³ BOA, İ. MMS, nr. 101/4282, lef 4; B. Kurt, “İzmid Numune Tarlası Teşebbüsü”, s. 716.

²⁴ BOA, İ. DH, nr. 1192/93313, 22 M 1308/7 Eylül 1890. Suyolu inşaatına ayrılan 12.000 kuruştan geriye kalan miktarın 3.085 kuruşu Samsun limanına gelmiş olan alet ve edevatın Sivas’a nakliyesine ödenmiş, 2.850 kuruşu da diğer masraflarda kullanılmıştır.

²⁵ O. K. Gül, “Amerika Birleşik Devletleri Sivas Konsolosluğu Raporlarına Göre Sivas”, s. 164.

larının konaklaması için bir han inşa edilmesini istedi. Müfettiş, handa barınacak hayvanların dışkularından gübre olarak yararlanmayı hesap etmişti. Ayrıca konaklama gelirleri çiftlik bütçesine katkı sağlayacaktı. Mazhar Bey'in yaptırdığı keşif neticesinde, han inşaatıyla birlikte daha önce yapılmış olan üç binanın çeşitli eksiklerinin tamamlanması için 12.400 kuruş masraf belirlenmişti. Ziraat Bankası yönetimi, bu miktarı yüksek bularak bazı şeylerden tasarruf edilmesini ve 10.000 kuruşa düşürülmesini istedi. Şûrâ-yı Devlet'te yapılan değerlendirmede bankanın önerdiği meblağın üstüne çıkılmaması koşuluyla han inşaatı uygun görülmüş, Abdülhamid'in iradesi de bu yönde çıkmıştır.²⁶ İnşaat birkaç ay içerisinde tamamlanmış ve diğer binaların eksikleri de giderilmiştir.²⁷

Tablo I: Numune tarlası mal ve hizmetlerinin miktar ve değerleri

CİNSİ	Miktarı	Değeri (kuruş)	YEKÛN (kuruş)
Ziraat tarlası kuruluş masrafı			50.000
200 dönümlük bir arazi	-	20.000	
Memurîn-i fenniyye ve saireye mahsus daire ve tahlilhane ve hayvanlara mahsus ahır	-	30.000	
Alet ve edevat			30.700
Baraban pulluğu	1	1.500	
Adi pulluk	1	1.000	
Tırmık	1	1.000	
Kalbur makinesi	1	2.000	
Başak toplama makinesi	1	1.500	
Pancar ve saire doğramaya mahsus makine	1	750	
Mısır taneleme makinesi	1	400	
Suni çayır biçme makinesi	1	2.000	
Çapa makinesi	1	550	
Savurma makinesi	1	1.000	
Orak makinesi	1	3.000	
Tohum saçma makinesi	1	4.000	
Tahlilhaneye mahsus alet ve edevat	-	7.000	
Demirhaneye ve marangozhaneye mahsus alet ve edevat	-	5.000	

²⁶ Han inşaatına gerekli 10.000 kuruş için üç kaynak gösterilmiştir. Tarla kimyahanesi alet ve edevatı karşılığı olup henüz harcanmamış olan meblağdan 7.100 kuruş, inşaat ödeneğinden artakalan 1.400 kuruş ve tarla hasılatı esmânı olarak mahfuz 1.500 kuruş han inşaatına aktarılacaktı (BOA, ŞD, nr. 1197/14; İ. TNF, nr. 1/25; BEO, nr. 128/9600; *Umûr-ı Nafia ve Ziraat Mecmuası*, Sekizinci sene, nr. 37, 1 Receb 1310, s. 426; *Sabah*, nr. 1231, 3 Receb 1310; *Servet*, nr. 118, 6 Receb 1310).

²⁷ BOA, A. MKT. MHM, nr. 727/3.

Demirbaş hayvanat			18.000
Koşum, araba ve sair masraflar	-	5.000	
Üç çift öküz	6	6.000	
Bir çift bargir	2	3.000	
Merinos, southdown veyahut dişli cinsinden 2 baş koç ile yerli cinsinden 30 baş koyun		4.000	
Demirbaş tohum			10.000
İlk sene ekilecek tohum ücreti	-	5.000	
Hayvanata verilecek yem ücreti	-	5.000	
YEKÛN			108.700
Masârif-i daime (zorunlu giderler)			
Uygulamalı ziraat okullarından mezun ve ziraat uz- manı bir müdür	1	1.500	
Hayvanata bakmak şartıyla bir korucu	1	300	
Yanaşma	2	400	
Tahlilhane ile deneme amaçlı alınan tohum ve saire için gerekli masraf	-	400	
YEKÛN			2.600x12 31.200

Çiftlik arazisi Sivas'ta Ziraat Bankası namına satın alınarak emlak-ı emiriyye hükmüne girdiği halde, mültezimi tarladan öşür almaya devam etmekteydi. Vali Memduh Bey'in, çiftlik tarlası ve binalarından vergi alınmasının uygun olup olmadığını defterdarlığa sorması üzerine sorun Dâhiliye Nezareti'ne intikal etti. Şûrâ-yı Devlet 28 Ekim tarihli oturumunda, Küçükçekmece'deki Halkalı ve Selanik'in Gelmeriye nahiyesindeki çiftliklerin mirî sayımları bakımından öşürden muaf tutulduklarını emsal göstererek, Sivas numune tarlasından da vergi ve öşür alınamayacağına hükmetti. Kararın 21 Kasım 1892 tarihinde Sultan Hamid tarafından onaylanmasıyla numune tarlası öşürden, üzerindeki bina da emlak vergisinden muaf oldu.²⁸

Düyûn-ı Umûmiye İdaresi adına araştırma yapmak üzere Anadolu'ya gelmiş bulunan ve çiftliğin kurulduğu tarihlerde Sivas'ı ziyaret eden Fran-

²⁸ "Zikrolunan Sivas ve Konya ve Halep ve Suriye ve Ankara ve Adana ve Erzurum vilayetleri numune tarlaları ile Hüdâvendigâr vilayeti numune çiftlikleri dahi Gelmeriye ve Halkalı çiftlikleri kabîlinden bulunmuş olduğundan bunlardan dahi emsâline tevfikân Ticaret ve Nafia Nezareti namına kaydolundukları tarihten itibaren öşür ve vergi aranılmaması lüzumu izbâr kılınmış ve suret-i iş'âr muvafık-ı maslahat görülmüş olmakla ol veçhile ifâ-yı muktezasının sâlif'üz-zikr vilayetlere tebliğinin Dâhiliye Nezareti'ne havalesi ve Maliye ve Ticaret ve Nafia Nezaretlerine malumat itâsı bâbında emr u ferman hazret-i men lehü'l-emrindir" (BOA, İ. TNF, nr. 1/19). Karar Dâhiliye Nezareti'nin 19 Aralık 1892 yazısıyla Sivas valiliğine bildirilmiştir (BOA, DH. MKT, nr. 2032/45; Umûr-ı Nafia ve Ziraat Mecmuası, Sekizinci sene, nr. 36, 15 Cemâziyelâhir 1310, s. 385-386; Sabah, nr. 1214, 16 Cemâziyelâhir 1310).

sız coğrafyacı ve oryantalist Vital Cuinet, eserinde deney tarlasından da söz etmiştir. Padişahın özel fermanıyla Sivas-Tokat yolu üzerinde kurulan çiftlikte tarım ve hayvancılığın agronomik kurallara göre uygulanıp öğretileceğini belirtmiştir. Tarlada yüksek gelir getiren ürünlerin ekimi yapılacak, bu sayede halk, yörede bilinmeyen birçok hayvan ve bitki türünü tanıyacaktır. Yatırımın asıl faydası demiryolu projesinin hayata geçmesinden sonra görülecektir. Tarla tarımsal nüfusu daha çok üretmeye teşvik ederken, demiryolu da mahsulün dış pazarlara sevkine imkân verecektir.²⁹ Gerçekten de Çiftlik başlangıçta duyarlı ve girişimci çevreleri heyecanlandırmış, belli oranda sinerji meydana getirmiştir. Çiftlik Müdürü Papis Efendi 1892 Mart'ında Girit'e tayininin çıkmasından birkaç gün önce Ziraat Müdüriyeti Umûmiyesi'ne gönderdiği tahriratta, gerek kendisinin gerekse valiliğin özendirilmesi neticesinde hamiyetli vatandaşlar tarafından çiftliğe 31 küçükbaş hayvan, 12 baş dana ve inek hediye edildiğini yazmıştır. Ancak Sivas ikliminin büyükbaş hayvan yetiştirmeye elverişli bulunması, gübre ve süt gibi çıktılarını nedeniyle inek yetiştiricininin daha avantajlı olduğu göz önüne alınarak keçi ve koyunlar müzayede ile satılmış, elde edilen paranın bir kısmıyla birkaç gebe inek satın alınmış bir kısmı ise çiftlik binalarının tefrişine harcanmıştır. Büyükbaş hayvan besiciliğinin geliştirilmesi için geniş ve muntazam ahırlar inşasına, yağ ve peynir imalatı için makine ve alete ihtiyaç duyulmaktaydı. Yörenin iktisadi kalkınması ve çiftlikten umulan faydanın temini için azami gayret sarf edildiğini belirten Papis Efendi, ziraat müdürünün ahır inşaatı ve makine alımı için harcadığı yoğun mesai ile ahalinin hayvan bağışısı konusundaki desteğinin takdire şayan olduğunu yazmıştı.³⁰ Basın ise hayvan bağışısını, yeni ziraat usullerine karşı halkın "arzu ve iştiyakının fiilen ızhârı" şeklinde değerlendirmişti.³¹ Öte yandan çiftliğin kurulmasından heyecana kapılan Tatil ve Asador Pehlivan adlı iki Sivaslı, geliştirdikleri ziraat aletlerinin resimlerini Dâhiliye Nezareti'nin dikkatine sunmuşlardı. Nezaret Sivas valiliğine gönderdiği 20 Şubat 1892 tarihli yazıyla, söz konusu aletlerin numune tarlasında, bu mümkün olmaz-

²⁹ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie: Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de l'Asie-Mineure*, Ernest Leroux Editeur, Paris 1892, I, 676. Demiryolu ile sosyal refah arasındaki ilişkiye dair tespitlere konsolos raporlarında da rastlanmaktadır. ABD konsolosluğuna Jewett Mayıs 1887 tarihli raporunda, Amasya ve Tokat'ta meyve ve sebzenin bolluğuna rağmen bunların vilayet merkezi olan Sivas'ta bulunamamasını yolların bozukluğuna ve ulaşım vasıtalarının eksikliğine bağlamış, demiryolunun bölgeye ulaşması halinde ülkenin adeta yeniden doğacağını belirtmiştir (O. K. Gül, "Amerika Birleşik Devletleri Sivas Konsolosluğu Raporlarına Göre Sivas", s. 155)

³⁰ *Umûr-ı Nafia ve Ticaret Mecmuası*, Yedinci sene, nr. 17, 30 Şaban 1309, s. 525-526.

³¹ *Servet*, nr. 39, 19 Ramazan 1309/17 Nisan 1892.

sa uygun bir yerde denenmesini, işe yarar şeyler olduğuna kanaat getirilmesi halinde Bâbîâlî'ye bildirmesini istedi. Zira yararının takdir edilmesi halinde bunlar hükümet eliyle çoğaltılıp çiftçiye dağıtılacaktı.³²

Ziraat Nazırı Selim Melhame 1893 yılında, verim artışıyla toprak ve iklim şartları arasındaki ilişkiye dikkat çekerek, meteorolojik değişikliklerin izlenmesi ve ısı derecesinin takibi amacıyla numune tarlalarında gözlemevi kurulmasını teklif etmiştir. Kontrol sistemlerinin Avrupa'da ziraatın gelişimindeki rolüne değinen Melhame, bunların personel maaşı ve zorunlu giderlerinin mali yükünü göz önüne alarak, müdürleri tarafından idare edilmek üzere bunların şimdilik Bursa Numune Çiftliği ile, Halep, Sivas, Erzurum ve Konya numune tarlalarında kurulmasını istemiştir. Her bir gözlemevinin kurulumu ve teknik donanımı için 3.000 bin kuruş tahsis edilmiştir.³³

Yukarıdan beri sıralanan tesisleri ve donanımıyla Sivas Numune Çiftliği kurulumunu tamamlayan ilk proje olmuştur. Bu başarıdaki katkısı yerli ve yabancı tanıklar tarafından takdir edilen Vali Memduh Bey 1892'nin sonlarında azledildiğinde arkasında kusursuz denilebilecek bir tesis bırakmıştı. Halefi Halil Bey'in, göreve başlar başlamaz, ekim dönemine yetişmesi amacıyla daha Ocak ayında Nafia Nezareti'ne meyveli ve meyvesiz ağaç siparişi vermiş olması,³⁴ çiftliğin faaliyetini sürdürmesi konusunda aynı idealizme sahip olduğu şeklinde yorumlanabilir. Ziraat Heyet-i Fenniyesi Reisi Aram Efendi 1893 tarihli kapsamlı raporunda, dokuz vilayette numune tarlası kurulması emrinin verilmesinin üzerinden beş yıl geçmesine rağmen "yalnız Sivas'ta ikmâl olunup diğerlerinin hiçbirisi ikmâl edilmemiştir" cümlesiyle farkı açıkça ortaya koymuştur. O yıl Sivas tarlasının kalan binalarının inşası, arazisinin genişletilmesi ve diğer eksiklerinin giderilmesi için vilayete yetki verilmiştir.³⁵ Diğer tarlaların hemen tamamı henüz kamulaştırma veya binaların inşası aşamasındaydı. Manastır vilayeti gibi "münasip arazi bulunmadığından henüz tesis olunmamış" olanlar da vardı. İzmid sancağı da aynı durumdaydı.³⁶ Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'nin kuruluşundan itibaren ziraat mektepleri, çiftlikleri ve tarlalarında yürütü-

³² BOA, DH. MKT, nr. 1924/55.

³³ BOA, ŞD, nr. 518/8.

³⁴ *Sabah*, nr. 1237, 9 Receb 1310/27 Ocak 1893.

³⁵ BOA, A. MKT. MHM, nr. 727/31, lef 1/6. Belgenin ekinde, teşebbüs edilen tarlalardan Sivas'takinin çok önce, Halep'tekinin ise henüz açıldığı, diğerlerinin hazırlıklarının devam ettiği, bununla birlikte bir miktar daha ödeneğe ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir (lef 2/).

³⁶ Sivas numune tarlasının "arazisi mübayaa edilmiş ve ebniyesi dahi bi'l-inşa levazımat-ı sairesi tedarik edilerek 306 senesinde küşâd edilmiştir. Bazı nevâkısının ikmâli derdest bulunmuştur. (BOA, A. MKT. MHM, nr. 727/31, lef 3)."

len faaliyetler ile bütçe dengesini gösteren 1 Mayıs 1895 tarihli icmalde “Sivas numune tarlasının nevâkısı ikmâl edildi” ifadesine karşılık, Halep numune tarlasının inşaatının yeni tamamlandığı, Adana’da inşaatın sürdürüldüğü, her iki tarlada birer süthane kurulduğu ancak aletlerin siparişinin henüz verildiği, Ankara tarlası ve ağılının arazisinin yeni belirlenebildiği;³⁷ İzmir, İzmid ve Manastır’da tarla ve çiftlik kurulmasının ise karar aşamasında olduğu kayıtlarına bakılırsa,³⁸ Sivas tarlasının kat ettiği aşama daha iyi anlaşılır. Yine Nazır Selim Melhame’nin vilayetlerdeki ziraat müfettişleri aracılığıyla hazırlattığı ve “şimdiye kadar vukua gelen icraat ve teşebbüsât-ı zirâiyyeden ehemmlerinin bir hülasası” başlığını taşıyan 1898 sonuna ait raporun ilk maddesinde Sivas ve Adana numune tarlalarının noksanlarının giderildiği belirtilmiştir. Ahaliye yeni usuldeki tarımı uygulamalı olarak göstermek üzere aralarında Sivas’ın da bulunduğu on bir vilayete ziraat müfettişleri gönderilmiştir.³⁹

Bu noktada, Sivas çiftliğinin diğerleri karşısındaki tartışmasız başarısının mimarı olan Memduh Bey’den kısaca bahsetmek gerekir. Memduh Bey kırk üç ay görev yaptığı Sivas’ta komşu vilayetlerden yönelen eşkıyalık hareketlerini bastırması, 70-80 civarındaki eşkıyayı ölü veya diri olarak ele geçirmiş, Ermeni anarşistlerin taşkınlıklarını dizginlemiş, vilayete huzur ve asayiş egemen kılmıştır. Ticari hayatı canlandırmak amacıyla dokumacılığı geliştirip ziraatı yaygınlaştırmak için uğraş vermiş, idâdî binası başta olmak üzere, okullar, darüttalim, hükümet konakları, askerî binalar, telgrafhaneler inşa ettirmiştir. Okulu olmayan köylere öğretmen ve imam göndererek okuma yazma seferberliği başlatmıştır.⁴⁰ Salnâmelerde onun, “imar-ı mülk, terakki-i maarif, tevsi-i ziraat, teksir-i ticaret, teshil-i nakliyat” olarak belir-

³⁷ Sivas’tan sonra Ankara valiliğine tayin edilen Memduh Paşa tarafından 1895 yılında temeli atılıp 1898 yılında hizmete başlayan Ankara Numune Tarlası hakkında bkz. Özkan Keskin, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Modern Ziraat Eğitiminin Yaygınlaşması: Ankara Numune Tarlası ve Çoban Mektebi”, *OTAM*, sayı 28, Güz 2010, s. 87-106.

³⁸ BOA, Y. PRK. OMZ, nr. 1/86. Raporla kahve ve çay ziraatı, ormancılık, gül yetiştiriciliği, meyve kurutma, Amerika asma çubukları, ipek darüttalimleri, ağaç hastalıklarının tedavisi ve baytarlık konularındaki gelişmeler sıralanmış; tarım ve hayvancılığa dair nizamname ve broşürler hakkında bilgi verilmiş, ayrıca Halkalı Ziraat Mektebi ve diğer ziraat okullarının durumu değerlendirilmiştir.

³⁹ BOA, Y. MTV, nr. 185/14. Ankara tarlası 1895 Mayıs’ına kadar işletilemediği gibi, ağıl da ancak açılmasına karar verildiği tarihten on yıl sonra, 1898’de açılabilmiştir. İzmit projesi ise, İstanbul’a olan yakınlığına rağmen hiçbir zaman hayata geçirilememiştir (D. Quatert, *Anadolu’da Osmanlı Reformu ve Tarım*, s. 112; B. Kurt, “İzmid Numune Tarlası Teşebbüsü”, s. 718).

⁴⁰ BOA, Y. MTV, nr. 73/108, 14 C 1310/3 Ocak 1893.

lenen beş ilke için tavizsiz çalıştığı kaydedilmiştir.⁴¹ Memduh Bey Kars muhacirlerinin bir kısmı için köyler oluşturmuş, 132 haneyi de Kabak Meydanı'nda teşkil edilen Abadan Mahallesi'ne yerleştirmiştir. Kızılırmak'ta sal işletmeciliği yapmak üzere Şirket-i Nehriye-i Osmaniye adlı bir şirket kurulması için hükümete müracaat etmiştir. Vilayet Sermühendisi Selim Bey'i Diyarbakır'den tedarik ettiği bir sala bindirerek Bafra'ya kadar keşif bile yaptırmıştı. Tasarı gerçekleşirse çiftçinin ürününü Samsun iskelesine taşıması kolaylaşacaktı. Vilayeti teftiş gezisi sırasında dikkatini çeken Kelkit Irmağı'nın da aynı şekilde ticari amaçla kullanılması için yöre zenginlerini teşvik etmişti.⁴² Memduh Bey'in nehirlerle ilgili tasavvuru heyecan uyandırmış ise de İstanbul'dan karşılık bulamamıştır. Haleflerinin de aynı konuyla ilgilenmelerine rağmen projenin hayata geçirilemediği 1903 salnamesinde ifade edilmiştir.⁴³ Memduh Bey, payitahttan doğuya ve Karadeniz'den güneye inen yolların kesişme noktasında bulunan Yıldızeli kazasının önemine binaen, Bâbîâlî ile kaymakamlık arasındaki koordinasyonu sağlayarak burada iki katlı bir hükümet konağı inşa ettirmişti. Mimarisi ve süslemeleriyle göz kamaştırın binanın üst katında 12 oda ve bir mescid, alt katında meclis salonu, zabıta odası, kadın hapisanesi, telgrafhane ve birtakım amaçlarla kullanılacak mahzenler bulunuyordu. Binanın yanı başında kârgir tekniğinde bir erkek hapisanesi ile askerın hayvanları için bir de ahır inşa edilmişti. Çiftliğin açılışından iki hafta önce 3 Ekim Cuma günü hizmete sokulan⁴⁴ Yıldızeli'ndeki kompleksin çiftlikle eşzamanlı olarak inşa edilesi tesadüf olmasa gerekir.

⁴¹ *Salname-i Vilayet-i Sivas*, defa 15, s. 78. Memduh Bey'in hayatı ve Sivas valiliğindeki icraatları hakkında şu çalışmalara bakılabilir: Zekeriya Kurşun, "Mehmed Memduh Paşa", *DİA*, İstanbul 2003; XVIII, 495-497; Selim Aslantaş, "Bir Osmanlı Bürokrati: Mehmed Memduh Paşa", *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, c. III, sayı 1 (Bahar 2001), Ankara 2001, s. 185-202; Kemalettin Kuzucu, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şehircilik Mimarî ve Eğitim Anlayışındaki Değişmeler Bağlamında Sivas Kongresi Binasının Tarihçesi", *A.Ü. T.İ.T.E. Atatürk Yolu Dergisi*, c. 10, sayı 37-38, Ankara 2006, s. 103-125; Abdülhamit Kırmızı, "Şikayât Tezâyüd Etmekte: Memduh Bey'in Sivas Valiliğinde Ermeni Politikası (1889-1892)", *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, Sivas 2007, I, 361-376; Özlem Sarıtepe, *Sivas Valisi Mehmed Memduh Paşa*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2011.

⁴² *Salname-i Vilayet-i Sivas*, defa 15, s. 89-90.

⁴³ *Sivas Vilayeti Salnamesi*, defa 16, Sivas Vilayeti Matbaası, Sivas 1321, s. 162.

⁴⁴ *Tercümân-ı Hakikat*, nr. 3689, 13 Rebülevvel 1308/27 Ekim 1890, s. 3. Devletin resmî gazetesini bu haberi ancak dokuz ay sonra duyurmuştur: "*Sivas vilayeti muzâfâtından Yıldızeli kazasının merkezi olan Yenihan kasabasında müceddeden inşa olunan hükümet konağının vali-i vilayet ve memurîn ve mütehayyızân-ı memleket hazır oldukları halde resm-i küşâdı icra ve ed'îye-i mefrûza-i cenâb-ı padişahî yâd ve ifâ kılındığı mahallinden iş'âr olunmuştur*" (*Takvîm-i Vekâyi*, nr. 48, 17 Zilhicce 1308/23 Temmuz 1891).

Çiftlikte Yönetim, İşletme ve Personel

Resmî açılışın yapıldığı günün anısına çekilen fotoğrafların altına düşülen notlar, çiftliğin idari kadrosunu tanımamıza yardım etmektedir. Bunları incelemeden önce Quataert'ın konuyla ilgili verdiği bilgiyi aktarmak gerekir. Yazar, numune tarlalarında görev alacak personel sayısının iki veya üç kişiyle sınırlı tutulduğunu belirtmiştir. Amir konumundaki müdür, günlük faaliyetleri idare etmek, zirai hastalıklarla mücadele yollarını göstermek, yeni tohum çeşitlerini tedarik etmek, modern tarım makinelerini çalıştırmak ve hayvanları ıslah etmekle yükümlüydü. Bu işlerde müdüre yardımcı olmak üzere bir de müdür muavini tayin edilmişti. Kâtibin görevi, gelirlerin ve harcamaların düzenli kaydını tutup her yıl ziraat müfettişine sunmaktı. Vilayet ziraat müfettişi ise tüm görevlilerin üzerindeki otoritesiyle tarlanın genel idaresinden, hesapların kontrolünden ve İstanbul'dan gelen emirleri uygulamaktan sorumluydu.⁴⁵ Sivas örneğinde görüldüğü üzere, çiftlik/tarla müdürleri, bağlı oldukları nezaretle doğrudan yazışmakta idiler. Ancak ilerleyen sayfalarda görüleceği üzere, nezaretin ilgisiz kaldığı veya cevap yazmadığı durumlarda müdür, valinin tavassutuna başvurmuştur. Yine 20. yüzyılın başlarına ait belgelerden, müdürlerin çiftliğin aylık gelir ve giderlerini ilgili nezarete sunduklarını öğrenmekteyiz.⁴⁶ Bunun için hazırlanan tabloları içeren defterler müdürlüklere toplu olarak gönderilmekteydi. Bunlar ilgili nezarete ziraat idaresi muhasebesinde incelenmekte ve kâr-zarar durumları saptanmaktaydı.⁴⁷ Fakat uygulamanın ilk defa ne zaman başladığı konusunda malumat sahibi değiliz.

Sivas Numune Çiftliği'nin Açılış Töreninde Hazır Bulunan Zevat*

Yukarıdaki fotoğrafların birincisinde, Vali Memduh Bey'in iki yanında dizilmiş vilayet erkânı ve çiftlik yöneticileri, diğerinde ise çiftliğin öteki çalışanları görülmektedir. Buna göre çiftliğin müdürü Papis Efendi, tarlanın bütün idaresinden sorumlu ziraat müfettişi ise aynı zamanda Trab-

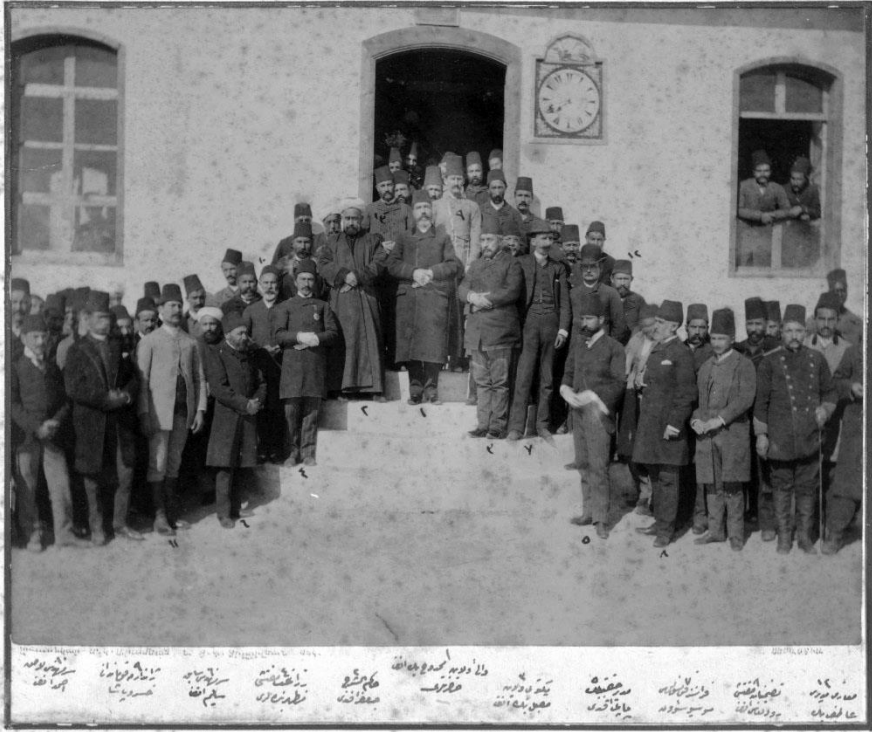
⁴⁵ D. Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım*, s. 110; Ö. Keskin, *Orman ve Maâdin Nezareti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri*, s. 114.

⁴⁶ BOA, T. ZTİ, nr. 3044/63. Sivas Numune Tarlası Müdürlüğü'ne gönderilen 10 Mayıs 1905 tarihli yazıda, Mart ayı gelir-gider cetvelini göndermediği takdirde ilgili yasa gereğince cezalandırılacağı bildirilmiştir.

⁴⁷ BOA, T. ZTİ, nr. 3048/5. Tarla Müdürü Ahmed Hamdi'nin 1906 yılının Ağustos'undan itibaren altı aylık "varidat ve masarifat" kayıtlarını içeren tabloları gönderdiği hakkında bkz. T. ZTİ, nr. 3047/13.

* Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Fotoğraf Albümü, nr. 90852/23.

zon vilayeti müfettişliğini de uhdesinde bulunduran Mazhar Bey'dir. Te-siste birer çiftçibaşı (İbrahim Usta), korucu (Ramazan Çavuş), azâb (Yusuf Çavuş) ve bahçıvan ile 2 hademe görev yapmaktaydı. Aynı fotoğrafın kopyasına düşülen notta hademeler "gündelikçi amele" olarak kaydedil-miştir. Fotoğraflarda müdür muavini ile kâtip görülmemektedir.

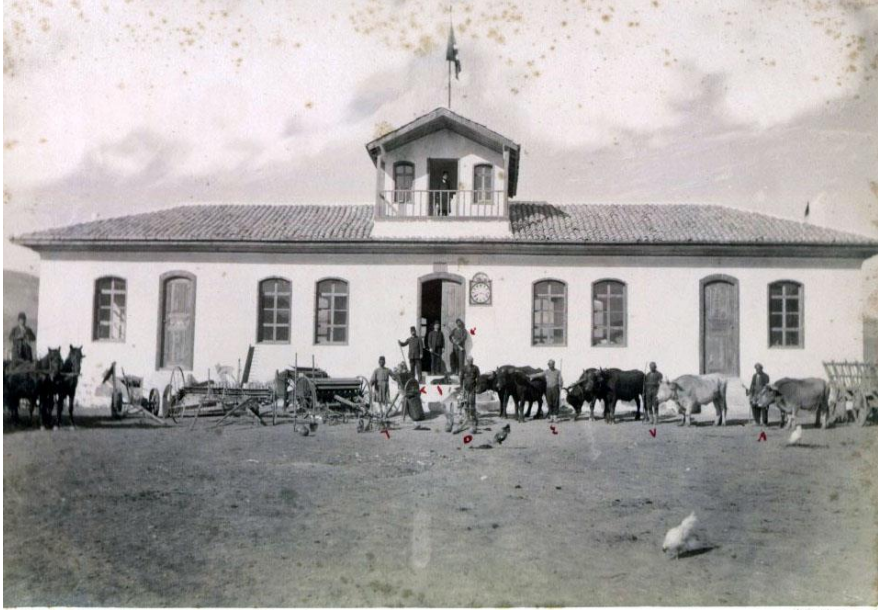
Sivas Numune Tarlası'nın ilk müdürü Papis Stratokli 1892 yılında Girit ziraat müfettişliğine atandı. Girit eski ziraat müfettişi Manuk Efendi ise numune tarlası müdürlüğü de uhdesinde olmak üzere Sivas ve Trabzon vilayetleri ziraat müfettişliğine getirildi.⁴⁸ 1888 yılından beri Sivas ziraat müfettişi bulunan Mazhar Bey 8 Aralık 1892 tarihli irade ile Orman ve Maadin Nezareti bünyesinde kurulan beş şubeli Ziraat Heyet-i Fen-niyyesi'nin üçüncü şubesinin reisliğine atandı.⁴⁹ Arşiv belgeleriyle diğer kaynaklar, çiftliğin çeşitli tarihlerdeki yöneticilerini belirlememize yara-

⁴⁸ *Umûr-ı Nafia ve Ticaret Mecmuası*, Yedinci sene, nr. 16, 15 Şaban 1309/15 Mart 1892, s. 483. Memduh Bey, "Ziraat Müfettişi ve Numune Çiftliği Müdürü Manuk Efendi'nin erbâb-ı reviyet ve isti'dâdan bulunduğunu" ifade ederek padişahın sahabetine alınmasını istemiştir (BOA, DH. MKT, nr. 1979/59).

⁴⁹ Ö. Keskin, *Orman ve Maâdin Nezareti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri*, s. 81, n. 53.

yan ipuçları vermektedir. Manuk Efendi'den sonra müdürlüğe Hilmi Bey getirilmiştir. Ancak bunların azil ve atanma tarihlerini bilemiyoruz.⁵⁰ Bu arada 1894 yılında müdür muavinliğine ziraat ameliyat mektebi mezunu Hamdi Efendi tayin edilmiştir.⁵¹ Sivas Valisi Hasan Hilmi Paşa Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği ve adaşının taltifini istediği 1 Kasım 1897 tarihli tahriratta, "Sivas Numune Çiftliği müdürü iken bu kere Hudâvendigar vilayeti ziraat mektebi müdür muavinliğine tayin buyrulan Hilmi Bey'in mezkûr müdürlükte bulunduğu müddetçe vazifesini 'afîfâne ve müstakîmâne ifâ ettiğini", yörede ziraatın ilerlemesi için içtenlikle çalıştığını yazmıştır.⁵²

Sivas Numune Çiftliği'nin Açılış Günü Manzaralarından**

1901 yılında müdürlük makamında Kostaki Topolos bulunmaktaydı.⁵³ Topolos'un görevde ne kadar kaldığı tespit edilememekle birlikte,

⁵⁰ Manuk Efendi 1899 yılında Ankara Numune Tarlası ve Çoban Mektebi müdürlüğü ile ziraat müfettişliğine atandı (Ö. Keskin, "Ankara Numune Tarlası ve Çoban Mektebi", s. 95).

⁵¹ Orman Maadin ve Ziraat Mecmuası, nr. 7, 9 Zilhicce 1311/13 Haziran 1894, s. 9.

⁵² BOA, DH. MKT, nr. 2086/50.

** Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Fotoğraf Albümü, nr. 90852/22.

⁵³ BOA, MF. MKT, nr. 556/1. Bu tarihte Topolos'ya Paris'ten bir paket gönderilmiştir. Sansür idaresi paketin içerisinde bazı resimler bulmuş, ancak bunların sakıncalı olup olmadığını kestiremeyince Maarif Nezareti'ne göndermiştir. Burada yapılan incelemelerde re-

1903 yılında müdürlüğün Ahmed Hamdi Efendi uhdesinde bulunduğu belgelerden anlaşılmaktadır. Ziraat müfettişliğini de yürüten Ahmed Hamdi Efendi aynı zamanda Vali Reşid Akif Bey'in başkanlığındaki Nafia komisyonunun üyesiydi. Bunun yardımcılığını Ali Osman Efendi yapmaktaydı. Çiftliğin diğer personeli ise Bahçıvanbaşı Halil Ağa ile Çiftçibaşı Avram Ağa idiler.⁵⁴ Numune Çiftliği Müdürü Ahmed Hamdi Efendi'nin adı, 1907 Temmuz'unda düzenlenen at yarışını seyreden vilayet protokolü arasında geçmektedir.⁵⁵ Bu tarihlerde müdürlük ile müfettişlik unvanları arasında bir ayrışma söz konusudur. Yukarıda belirtildiği üzere Quataert, 1899'dan itibaren Ziraat Nezaret'i'nden tarla denetçilerine gönderilen yazılarda müdür unvanının kullanılmasından ve Sivas'ta emirlerin ziraat müfettişlerine yöneltilmesinden hareketle tarlanın işlevinin kalmadığı sonucunu çıkarmıştır. Oysa 1907 yılığında Ahmed Hamdi'nin iki görevinin de sürdüğü, Halil ve Avram'ın durumlarının da değişmediği görülmektedir.⁵⁶ Aynı yılın ortalarında Ziraat Nezaret'i'ne hitaben yazılan ve aylık cetvellerle defterlerin henüz gelmediğini hatırlatan 15 Temmuz 1907 tarihli telgrafın altında "Sivas Ziraat Müfettişi Hulusi" imzası yer almaktadır. Fakat Nezaret'in cevabî yazısında "Sivas Ziraat Müfettişi ve Numune Tarlası Müdüriyetine" hitap edilmiştir.⁵⁷ Hulusi'nin ziraat müfettişliğine hangi tarihte atandığı ve makamda ne kadar kaldığı meçhul olmakla birlikte, müteakip aylara ait yazışmalar Ahmed Hamdi'nin birkaç ay içinde göreve yeniden döndüğünü göstermektedir. Hatta bu defa ilave bir vazifeyle "Sivas ve Mamûratülaziz Vilayetleri Ziraat Müfettişi ve Sivas Numune Tarlası Müdürü" olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵⁸ Ahmed Hamdi ile Nezaret arasında yürütülen yazışmalarda 1907'nin sonuna kadar iki tarafın da müfettişlik ve tarla müdürlüğü sıfatlarını birlikte zikrettikleri görülmektedir.⁵⁹ Fakat Tonus ve Suşehri kazalarına dağıtılmak üzere Ziraat Nezaret'i'nden 5.000 dut fidanı istediği 2 Mart 1908 tarihli telgrafında ve buna verilen cevapta sadece müfettişlik sıfatı yer almakta-

simlerin Müslüman kadınlarına ait olduğu ve İslamiyet aleyhine bazı düşüncelere yer verildiği tespit edilince paketin iadesine karar verilmiştir.

⁵⁴ *Sivas Vilayeti Salnamesi*, defa 16, s. 51, 57, 232.

⁵⁵ *Sabah*, nr. 6391, 7 Cemâziyelevvel 1325. Bu tarihlerde gazetelerin tarla ifadesi yerine "çiftlik" sözcüğünü kullandıkları dikkat çekmektedir.

⁵⁶ *Sivas Vilayeti Salnamesi*, defa 17, Sivas Vilayeti Matbaası, Sivas 1325, s. 53, 59.

⁵⁷ BOA, T. ZTİ, nr. 3050/5. Bu tarihlerde vilayet Orman ve Maâdin müfettişliği Hulusi adlı bir kişinin uhdesindedir (BOA, İ. TAL, nr. 417/32). Her iki Hulusi'nin aynı kişi olması ihtimali zayıftır.

⁵⁸ BOA, T. ZTİ, nr. 3050/86.

⁵⁹ BOA, T. ZTİ, nr. 3052/77, 28 L 1325/4 Aralık 1907.

dır.⁶⁰ Bu durum, müdürlük ve müfettişlik unvanlarının Quataert'ın ileri sürdüğü tarihten en az dokuz yıl sonra gerçekleştiğini gösterdiği gibi, tarlanın işlerliğini kaybettiği yönündeki görüşünü de geçersiz kılmaktadır.⁶¹

Numune çiftlik ve tarlalarının kuruluş aşamasında, buralarda muallim ve müdür olarak görev alacak personelin eğitim amacıyla yurt dışına gönderilmeleri düşünülmüştü.⁶² Bunlar Fransa'nın muhtelif okullarında, tarlaların bulunduğu bölgelerin iklim ve hava koşullarına göre uygulanması gereken zirai usulleri, modern ziraat aletlerini kullanmayı ve ayrıca süttten yağ ve peynir gibi ürünler yapmasını öğreneceklerdi. Başlangıçta Mekteb-i Sultani, Mülkiye, Darüşşafaka ve Sanayi Mektebi'nden mezun ve sınavla belirlenecek yirmi beş gencin gönderilmesi uygun görülmüştü. Fakat Meclis-i Vükelâ' da bu sayı, maddi gerekçelerle ona çekilmiş,⁶³ bunlardan beşinin Fransa'ya, beşinin de Almanya'daki yüksekokullara gönderilmesi kararlaştırılmıştır.⁶⁴ Ayrıca yurtiçindeki ziraat ameliyat mektepleri mezunları da numune tarlalarında müdür muavini olarak görev alabileceklerdi.⁶⁵ Aşağıda kendisinden uzunca bahsedilecek olan Sivas Numune Çiftliği Müdürü Ahmed Efendi Fransa'da tahsil görmüştü.

⁶⁰ BOA, T. ZTİ, nr. 3054/59. Ancak nezaret, tükendiği için fidan gönderemeyeceğini bildirmiştir.

⁶¹ Müdürler çiftçileri bilinçlendirmek amacıyla sık sık kazalara ve köylere gittiklerinden numune tarlasına yeterince zaman ayıramamakta idiler. Altı yıldır Ankara Numune Tarlası ve Çoban Mektebi müdürlüğü ile vilayet ziraat müfettişliğini birlikte yürüten Manuk Efendi'nin Bursa'ya atanmasını fırsat bilen Ankara valiliğinin girişimiyle buradaki çiftlik müdürlüğü ile ziraat müfettişliğinin tek elden yürütülmesi uygulamasına Ağustos 1905'te son verilmiştir. (Ö. Keskin, "Ankara Numune Tarlası ve Çoban Mektebi", s. 96).

⁶² Daha önce, 1879 yılında, "ileride müfettişlik ve muallimlik memuriyetlerinde istihdam olunmak üzere" sınavla belirlenen dokuz kişi ziraat tahsili için Fransa'ya gönderilmiştir (*Tercümân-ı Hakikat*, nr. 665, 21 Ramazan 1297). Bunlar eğitimlerini tamamlayarak 1882'de döndüklerinde biri Edirne ziraat mektebi müdürlüğüne, diğerleri ise Aydın, Adana, Suriye, Sivas, Bursa ve Selanik vilayetlerinin müfettiş-i sânlığına tayin edilmişlerdir. Aynı amaçla 1883 yılında Almanya'ya gönderilen altı kişiden 1887'de dönen üçü, yine aynı görevle Halep, Erzurum ve Manastır vilayetlerine atanmışlardır (BOA, A. MKT. MHM, nr. 727/31, lef 1/4-5).

⁶³ BOA, MV, nr. 60/48; B. Kurt, "İzmid Numune Tarlası Teşebbüsü", s. 716. Gençlerin her türlü donanımına sahip profesyonellikte yetişmeleri amaçlanmaktaydı. Bu bakımdan Suriye ve Adana'da istihdam olunacak ikisinin Cezayir'deki Rouiba Fransız okuluna; Aydın, Bursa, Selanik ve Edirne vilayetlerinde kullanılacak dördünün sulamalı tarımı önceleyip uygulamalı eğitim yaptırın Avignon okuluna; Konya, Ankara ve Sivas vilayetlerine tayin edilecek olan üçünün soğuk bölgedeki Moschini mektebine; Halep vilayetinde bağcılık ve peynircilik için istihdam olunacak birinin ise Fransa'nın İsviçre sınırında bağcılık eğitimi veren Maidolle okuluna gönderilmesi uygun görülmüştü.

⁶⁴ BOA, İ. HUS, nr. 4/120.

⁶⁵ B. Kurt, "İzmid Numune Tarlası Teşebbüsü", s. 717.

Tablo IV: Sivas Numune Çiftliği İdarecileri, Mart 1911

Adı	Görevi	Memleketi	Maaşı	Başlama Tarihi	Mezun Olduğu Okul ve Tarih
ABRO EFENDİ (Abraham Viktor)	Ziraat Müdürü	İstanbul	2.000	16 Ekim 1909	Ecole d'Agriculture de Grignon /1894
TEVFİK EFENDİ	Numune Çiftlik Müdürü Vekili	Denizli	200	22 Kasım 1909	Halkalı Ziraat Mektebi/1909
AGOP MİNASYAN	Numune Çiftlik Müdürü	Pirkinik Köyü/Sivas	1.000	18 Temmuz 1910	Ecole d'Agriculture de Grignon/1898
REFİ EFENDİ	Numune Çiftlik Müdür Vekili	Sivas Merkez	500	31 Ekim 1910	Sivas Rüştüyesi 1872
MEHMED TEVFİK	Numune Çiftlik Müdür Muavini	Lutfiye Köyü/İzmit	500	16 Eylül 1910	Bursa Ziraat Ameliyat/1910

Çiftlik yöneticilerinde aranan ölçüt ve niteliklerin Meşrutiyet'ten sonra da geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Ticaret ve Ziraat Nezareti, ziraat kadrolarında görev yapanlar hakkında vilayetlerden bilgi istemesi üzerine tutulan cetveller bu konuda aydınlatıcı veriler içermektedir. Belirtilen emre istinaden Sivas Ziraat Müdürü Abro Efendi de, Mart 1911 itibarıyla vilayette görev yapan ziraat personelinin listesini hazırlayarak 7 Aralık'ta nezarete göndermiştir. Listede çiftlik idarecilerinin dışında, ziraat müdürü, Sivas ve Amasya ziraat muallimleri, ziraat kâtabi, ziraat odası başkanı ve alât-ı zirâiyye deposundaki demirci ustalarına ait bilgiler mevcuttur. Listedeki verilerden derlenerek oluşturulan yukarıdaki tabloya sadece vilayet ziraat müdürüyle çiftlik idarecilerinin bilgileri yansıtılmış; baba adları, daha önce hangi kurumda çalıştıkları, önceki maaşları, memuriyete ilk başlama tarihleri gibi bilgiler dâhil edilmemiştir. Buna göre, ziraat müdürlüğünü yürüten Abro ve Numune Çiftliği müdürlüğünü ifa eden Agop Efendiler eğitimlerini Fransa'da tamamlamışlardır. Müdür muavini Mehmed Tevfik Bey Bursa Ziraat Ameliyat Mektebi, müdür vekili Refi Efendi Sivas Rüştüyesi mezunu idiler. Abro Efendi Türkçe, Fransızca, Rumca ve İtalyanca dillerinde okuyup yazabilmekte; İngilizceyi de okuyup anlayacak düzeyde bilmekte idiler. Agop Minasyan Türkçe, Fransızca ve Ermeniceyi okuyup yazabilmekte, Rumca ve Bulgarca'yı sadece konu-

şabilmekteydi. Diğerleri ise Türkçe okuyup yazmaktaydı. Mehmed Tevfik Efendi aynı yıl içerisinde Alât-ı Ziraiyye Deposu memurluğuna görevlendirilmiştir.⁶⁶ Mehmed Tevfik Bey'in 1910 yılının başlarında yerel gazetede zirai sorunlara ve çözüm yollarına dair yazdığı makalelerinde "Merkez Ziraat Muallimi ve Numune Çiftliği Müdür Vekili" imzasını kullandığına bakılırsa,⁶⁷ Temmuz ayında asaleten müdürlüğe atanan Agop Efendi'den önce bu göreve vekâlet etmiştir.

Çiftliği Geliştirme Çabaları ve Duraklama

Numune tarlasından 1893 yılında 16.000 kuruş kazanç sağlanmış ve bu para Ziraat Bankası'na teslim edilmiştir. Devlet 1894 yılında numune çiftliklerinin bulunduğu vilayetlere genelge göndererek ihtiyaç duydukları alet ve edevatı bildirmelerini istemiştir. Sivas çiftlik müdürünün talep ettiği malzeme listesinde (Tablo II) tarla sürmeye ve süt ürünleri üretmeye mahsus aletlerin çokluğu dikkat çekmektedir. Ziraat Nazırı Selim Melhame, bunların tedarik edilip Sivas'a gönderilmesi için Ticaret ve Nafia Nezaretine tebligat verilmesini istemiştir. Mayıs ve Temmuz aylarında yapılan müracaatlardan sonuç alınmayınca, Selim Melhame, çiftlikten gelen talep ve serzenişleri dikkate alarak Eylül ayında üçüncü defa girişimde bulunmuştur.⁶⁸ Bu girişimin nasıl sonuçlandığını anlamamıza yarayan bir veri bulunmamakla birlikte, aşağıda değinilen 1896 tarihli rapordan çiftliğin eksiklerinin tamamlandığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte yine 1894 yılı içinde Yemen ve Selanik numune tarlalarının yanında Sivas tarlası için de kısra ve aygır alındığını belirtmek gerekir.⁶⁹ Aygır tedarik merkezlerinden biri olan Eskişehir'deki Çifteler Çiftlik-i Hümayûnu idi. Ahalinin kısra ve aygır ile çiftleştirilmesi için 1897 yılında Çifteler'den damızlık aygırlar gönderilmiş,⁷⁰ bunlardan biri çiftliğe yerleştirilmişti. At cinsinin ıslahı ve üretkenliğin artırılması amacıyla istihdam edilen aygırlar müteakip yıllarda Malatya'daki Sultansuyu harasından da getirtilecektir.⁷¹

⁶⁶ BOA, T. ZTİ, nr. 3056/40. İbrahim Toruk, *Halkalı Ziraat Mektebi (1892-1928)*, M. Ü. Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013, s. 74.

⁶⁷ Mehmed Tevfik, "Makale-i Ziraiyye", *Vicdan*, 6 Muharrem 1328/18 Ocak 1910, s. 3-4. Vilayet Ziraat Müdürü Abro Efendi zaman zaman aynı gazetede yazmıştır. Bkz. Abro, "Çiftlik ve Çift Tutanlarımıza", *Vicdan*, 10 Zilkade 1327, s. 1-3.

⁶⁸ BOA, ŞD, nr. 517/28.

⁶⁹ BOA, BEO, nr. 468/35084.

⁷⁰ BOA, İ. HUS, nr. 65/69, 22 Muharrem 1316/12 Haziran 1898.

⁷¹ BOA, DH. MKT, nr. 712/21. Sivas'ta aygır deposu kurulduktan sonra buraya Çifteler harasından aygır almına devam edilmiştir (BOA, ML. EEM, nr. 765/10, 21 Ramazan 1327/6 Ekim 1909).

Tablo II: Sivas Numune Çiftliği İçin Alınması İstenen Alet ve Edevat Listesi

Aletin Adı	Adedi	Değeri (Kuruş)
Bir çift öküz veya bargirle çekilir baraban pulluğu	2	3.000
Boğaz dolduran	1	500
Mikla (saban)	1	2.000
Düz üstüvane (silindir)	1	2.500
Yukarıdaki aletlerin nakliye ücreti	-	2.000
Saatte 250 litre süt soğutmaya mahsus hazneli ve ayaklı soğutucu	1	500
Sütün kaymağını ayırmaya mahsus santrifüj	1	2.500
Yağın ayranını ayırmaya mahsus el ile işleyen alet	1	108
Süt sağmaya mahsus kalın tenekeden mamul 9 litrelik kova	1	83
12 litre istiâbında süt kovası	1	100
Süt tartmaya mahsus kap	1	85
20 litre istiabında yassı kap	2	170
Çifte kafesli süzgeç	1	70
Süt taşımaya mahsus 20 litre istiâbında kap	1	120
Sütün kaymağını almaya mahsus kaşık	1	15
Kalın tenekeden mamul, 8 litre istiâbında yassı süt kabı	6	125
Mikyas-ı leben maa-mizân-ı harare [termometreli lakto-dansimetre]	1	40
Yağölçer	1	15
Adi termometre	1	10
Peynirciliğe mahsus termometre	1	20
Dereceli bardak	1	15
Higrometre (nemölçer)	1	25
Tahtadan mamul kepçe	1	35
Tereyağı tenekesi	1	150
Kantarlı peynir baskısı	2	240
Peynir maddesini karıştırmaya mahsus alet	1	65
Peynir maddesini parçalamaya mahsus uzun bıçak	1	35
Peynir doğramaya mahsus çelik bıçak	1	25
Tahtadan mamul tereyağı kaşığı	2	15
75 litre hacimli bakırdan mamul peynir kazanı	1	350
Tahtadan mamul yuvarlak peynir kalıbı	2	50
Kalın tenekeden mamul silindir şeklinde peynir kalıbı	2	85
Edam peyniri kalıbı	2	60
250 gram istiâbında tereyağı kalıbı	2	65
Yarım kilogram istiâbında yağ kalıbı	2	40
15 kilograma kadar tartabilir bir kolu mermerli terazi	1	250
Peynir boyası	-	55

Çeyrek kilogram peynir mayası hülâsası	-	35
Tereyağı bıçağı	1	12
Peynirin çeşnisine bakmaya mahsus çelik bıçak	1	22
25 litre hacimli el yayığı	1	450
TOPLAM		16.000

1896 sonbaharında yayımlanan ve son iki yılın ziraat politikasını değerlendiren bir raporun numune çiftliklerine ilişkin kısmında, yerli hayvan ve bitki türlerinin geliştirilmesi, çok tüketilen sebzelerin ekimine ağırlık verilmesi ve yeni tarım usullerinin uygulamalı olarak ahaliye gösterilmesi konusundaki eksikliklerin üzerine gidilmekteydi. Tarla müdür ve muavinleriyle diğer personelin görev tanımlarını içeren talimatname ile amir konumundakilerin icraatlarının izlenmesi için hazırlanan çizelgeler vilayetlere gönderilmişti. Çizelgede, yerli tohumların cinslerinin iyileştirilmesi ve az parayla çok mahsul elde etmenin yollarının aranması için deneyler yapılması, üreticinin bilmediği hayvan ve bitki türlerinin yetiştirilerek neticelerin onlara bildirilmesi, sebze ve meyve bahçelerinin genişletilmesi, sulama ve drenaj sistemlerinin kurulması, çayırılık alanlar oluşturulması, hayvanlara ve bitkilere âriz olan hastalık ve haşeratla mücadele konularındaki çalışmaları takip etmeye dönük tablolar mevcuttu.⁷² Raporunda numune tarlalarının durumuna dair tespitler de yer almaktaydı. Sivas tarlasıyla ilgili kısımda, “oldukça mükemmel bir bina” inşa edildiği, 1895 yılında güzel bir meyve bahçesi kurularak “nefis meyve yetiştirmekle meşhur olan Tokat’tan” getirilen 350’den fazla ağacın dikildiği ve meyvelerinin bu yıl toplandığı kaydedilmişti. Tarlada hâlihazırda muhtelif fabrikalar mamulü 16 ziraat makinesi ve saban bulunmaktaydı. Hayvan mevcudu da makul miktara ulaşmıştı. Gerekli alet ve edevat satın alınarak süthane tesisine girilmiş, ancak geçen sene birtakım aksaklıklar sebebiyle hayata geçirilemeyen bu tasavvurun şimdilerde gerçekleşmesi için çalışmalara ciddiyetle ve kararlılıkla devam edilmektedir.⁷³

Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti 1897 yılında, ziraat mekteplerine bağlı çiftlikler ile numune tarlalarının halkla ticari ve sosyal ilişkileri konusunda bazı kararlar aldı. Çiftlik ve tarlalarda yetiştirilen ve stoklanıp sonradan pazarlanabilme özelliğine sahip buğday, arpa ve yulaf gibi ürünler ile koyun, sığır ve at gibi hayvanlar müzayede yoluyla yörelerin belediyeleri veya idare meclisleri tarafından müzayede ile satışa sunulmaktaydı. Fakat

⁷² *Orman ve Maadin ve Ziraat Mecmuası*, Üçüncü sene, nr. 8, Cemâziyelevvel 1314, s. 248.

⁷³ Aynı eser, s. 245.

sebze, yumurta, piliç, tavuk, süt, peynir, tereyağı ve yoğurt gibi çabuk bozulabilen maddelerin bu usulde satılması mümkün olmadığından bunlar ilgili mercilerin belirledikleri rayiç bedeller üzerinden ve tarla müdürleri tarafından piyasaya sürülmekteydi. Böylece mahsul zayi olmaktan kurtarılmaktaydı. Nezaret sürümünün resmîyet kazanması ve kalıcı hale getirilmesi için Sadaret'ten onay istedi.⁷⁴ Öte yandan numune çiftlik ve tarlalarında yetiştirilen patates türlerinin yanı sıra hububat çeşitleri; tavuk, horoz, hindi ve benzeri hayvanlar ile bunların yumurtaları; meyveli ve meyvesiz ağaç türleri ahalinin ilgisini çekmeye başlamıştı. Örneğin ABD konsolosu Jewett'in 1887 tarihli raporunda yirmi beş yıl önce Sivas'ta adı bile bilinmezken şimdi vilayetin her tarafında ekilebilir hale geldiğini yazdığı patates,⁷⁵ numune tarlasının sıradan ürünleri arasında yer almaktaydı. Çiftçiler kendi mülklerinde yetiştirmek üzere, bitki tohumu, civciv ve yumurtaları ücretsiz edinmek amacıyla ilgili mercilere müracaat etmekte idiler. Nezaretten Sadaret'e gönderilen yazıda, çiftlik ve tarlaların kurulmasındaki temel amaçlarından birinin de, ahaliye fidan ve tohum tedarik etmek olduğunu hatırlatılarak, taşralı girişimcilere damızlık ve tohumluk ürünlerin meccanen dağıtılması istendi.⁷⁶ Başarılı olunan ürünler ile bu başarıda katkısı bulunan aletlerin sergilenmesi için, numune tarlası bulunan yerlerde, çiftçilerin arazilerinin bir kısmını geçici olarak devlete tahsis etmesiyle, Fransa'daki uygulamadan mülhem, "irâe tarlaları" oluşturulacaktı. Böylece bu çiftçilerin tarlaları yeni usullere göre ekileceği için bunu gören diğerleri de modern tohum ve yöntemlere özendirilmiş olacaktı. Çiftçiye tanıtılacak ziraat alet ve makinelerinin saklanacağı birer depo oluşturulması hususunda fabrikatörlerle sözleşme yapılacaktı.⁷⁷

Belgeler Sivas Numune Çiftliği'nde ufak aksaklıkların dışında her şeyin yolunda gittiğini anlatsa da, 1897'nin sonlarında alınan tetkik kararı neticesinde ortaya çıkan tablo, hakikatin böyle olmadığını göstermiştir. Konya tarlasının sulama sistemi başta olmak üzere sonu gelmeyen eksikleri nedeniyle yöneticilerin sürekli ödenek talebinde bulunmaları, hükümetin dikkat nazarını örnek tarlalar projesine çevirmişti. Konya'daki olumsuz gidişatın nedenini saptamak isteyen devlet, tarlaların bulunduğu

⁷⁴ BOA, ŞD, 524/16, 2 S 1315/3 Temmuz 1897.

⁷⁵ O. K. Gül, "Amerika Birleşik Devletleri Sivas Konsolosluğu Raporlarına Göre Sivas", s. 154.

⁷⁶ 10 B 1315 (5 Aralık 1897), BOA, ŞD, nr. 524/59.

⁷⁷ BOA, A. MKT. MHM, nr. 727/31, lef 2/3; B. Kurt, "İzmid Numune Tarlası Teşebbüsü", s. 717.

vilayetlerin idare meclisleri ve belediyelerinden gelişme raporu istemişti. Bu şekilde, tarlaların ne ölçüde başarılı oldukları ve öngörülen hedeflere ulaşım ulaşımadıkları tespit edilecek, çıkacak sonuç Konya tarlasının akıbetini belirleyecekti. Yani projenin yolunda gittiği görülürse Konya'ya parasal desteğe devam edilecekti. Vilayetlerden gelen yazılar Şûrâ-yı Devlet'in 28 Haziran 1898 tarihli oturumunda değerlendirildi. Fakat raporların iç açıcı olmadığı görüldü. Erzurum raporunun dışındakilerin tamamı başarısızlıktan söz etmekteydi. Sivas vilayeti idare meclisinin, tarlanın sekiz yıllık durumunu sorgulayan raporunda, kuruluş tarihi olan 1887'den⁷⁸ 1897 Ekim'ine değin arazi, alet ve edevat bedeli ve personel maaşı olarak toplam 280.759 kuruş 30 para harcadığı, buna karşılık sadece 32.712 kuruş gelir elde edildiği belirtilmişti. Başarısızlığın faturası, eğitimsizlik nedeniyle tarlaya gereken ilgiyi göstermeyen ahaliye kesilmişti. Tarlanın geleceğinden ümitsiz olan vilayet yetkilileri, tesisi uygulamalı ziraat okuluna çevirmeyi teklif etmişlerdi. Sivas ikliminin hayvancılığa uygun olduğu belirtilerek, tarladan at yetiştiriciliği merkezi olarak daha kârlı bir şekilde istifade edilebileceği dile getirilmişti. Ankara, Halep, Suriye, Konya ve Adana tarlaları hakkındaki raporlar da olumsuzdu ve başarısızlık nedenleri ayrı ayrı ortaya konmuştu. Sadece Erzurum tarlasından umut verici haberler gelmiş, ancak bunun da yapılan masraf karşısında kayda değer olmadığı belirtilmişti. Genel değerlendirmede, şimdiye kadar yedi merkezde vücuda getirilen numune tarlalarıyla numune mektep ve çiftliklerine yapılan 2.694.162 kuruş kuruluş, 7.138.677 kuruş işletme masrafının boşa gittiği açıkça ifade ediliyordu. "Ziraat Nezareti ise terakkiyât-ı zirâiyeyi ispat edebilecek ortaya bir eser koymuyor", tarımsal faaliyetler ilkel aletlerle ve alışılmış yöntemlerle sürdürülüyor, araziden hakkıyla ve layıkıyla istifade edilemiyordu. Hâlbuki gelişmiş ülkelerde tarım politikası bilimsel ve teknolojik birikime koşut yürümekte, hükümetler çiftçiyi endüstriyel tarım konusunda kitap, broşür ve gazeteler yoluyla aydınlatmakta, halklar da yenilikleri hemen benimsemekteydi. Osmanlıların başlıca kusuru, tarımı salt maişet aracı olarak algılamaları ve ticarî faydayı göz ardı etmeleriydi. Değerlendirme raporunda zihniyet değişiminin önemine vurgu yapılmaktaydı. Tarımın iktisadi faydasının anlaşılmasının önündeki en önemli engel olarak, yaygın eğitimsizlik ve ziraattan bahseden yayınların yetersizliği gösterilmekteydi. Numune tarlalarında mahsu-

⁷⁸ Yukarıda belirtildiği üzere Sivas Çiftliği'nin açılışı 1890 yılındadır. 1887'de henüz karar bile alınmamışken, raporda neden bu tarihin esas alındığını bilemiyoruz.

lün düşük olmasının, çiftçinin tarımdan iyice soğumasına yol açarak aksi tesir yapabileceğinden söz edilmektedir: “*Hâl böyle olunca bizde numune tarlaları usulüyle terakki-i ziraat vücuda getirmek müyesser olamayacağından artık bu yola devamda ısrarın vakit zayi etmek ve beyhude yere masraf eylemekten başka bir neticeye vâsil olunamayacağı cihetle bu yolu terk ve mizaç-ı ahali ile mütenâsib ve kâbil’ül-icrâ bir tarîk ihtiyarı derece-i vücûba varmıştır.*” Numune tarlası projesinin iflasını ve bu politikadan dönülmesi gerektiğini açıkça ilan eden raporda alternatif çözümler de sunulmuştur. Bunlardan en ekonomik ve kolay olanı, bazı ülkelerde yapıldığı üzere, ziraat ameliyat mekteplerinden mezun talebelerin kazalara gönderilmesiydi. Bunlar münavebeli olarak köylere giderek, modern saban, pulluk, orak ve harman makinelerinin kullanılışını uygulamalı olarak göstermeliydi. Gözlem, analiz ve deneyler yoluyla hangi bitkinin nerede daha fazla yetişeceği belirlenmeli, çiftçiler yörelerin kabiliyetine uygun ürünleri yetiştirmeye teşvik edilmeliydi. Peynir, yağ ve bal gibi maddelerin teknik yollarla üretimi öğretilerek vakit ve nakit israfının önüne geçilmeliydi. Bu işler için şimdilik Halkalı, Selanik ve Bursa ziraat mekteplerinden çıkan gençler görevlendirilmeli, bunlara nezaret ve yaptıkları işleri takip etmek üzere sancaklara ziraat müfettişleri tayin edilmeliydi. Öte yandan “iş külfete boğulmayı” bütçe imkânlarına göre pilot bölgeler seçilmeli, buralardan sonuç alındıkça diğerlerine yaygınlaştırılmalıydı.⁷⁹

Quataert rapordaki yakınmalardan hareketle, Sivas numune tarlasının 1898 ile 1903 yılları arasında faaliyetine son vermiş olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır. Bu düşüncesini de 1898 yılından sonra merkez ile vilayet arasındaki yazışmalarda herhangi bir tarımsal kurumun varlığından bahsedilmemesine dayandırmaktadır. Daha önceleri, müdürlerin vazifeleri ziraat müfettişlerince yerine getirildiği halde, Ziraat Nezareti 1899 yılında numune tarlalarının denetçilerine hitap ederken müdür unvanını kullanmaktaydı. Sadece Sivas’ta emirler ziraat müfettişlerine yöneltiliyordu ki, yazara göre bu durum, tarlanın artık işler vaziyette olmadığını

⁷⁹ BOA, BEO, nr. 1167/87481; D. Quataert, *Anadolu’da Osmanlı Reformu ve Tarım*, s. 113. Raporda, ameliyat mekteplerinden mezun olanların şimdilik imparatorluğun ihtiyacını karşılamaya yettiği belirtilerek, Halkalı Ziraat Mektebi’nin işlevine son verilmesi de önerilmiştir. Çünkü bu okuldan mezun olanların sadece birkaçı ziraat mesleğinde istihdam edilebilmekte, diğerleri farklı devlet dairelerine girmektedir. Halkalı Mektebi’ne masraf yapmak yerine, uygun birkaç vilayette ameliyat mektebi açılırsa hem ülkenin ihtiyaç duyduğu nispette uzman yetiştirilmiş, hem de Halkalı mektep ve çiftliğine beyhude para sarfının önü alınmış olacaktır.

gösteriyordu.⁸⁰ Sivas çiftliğinde başlangıçtaki heyecanın biraz söndüğü söylenebilir de, Quataert'ın değerlendirmesine tamamen katılmak mümkün değildir. Her şeyden önce, çiftliğin Cumhuriyet devrine kadar varlığını sürdürdüğünü ve idari yapısını koruğunu belirtmek gerekir. Buna aşağıda değinilecektir. Öte yandan 19. yüzyıl kapanırken atçılığa yönelik çalışmalara ağırlık verilmiş olmakla birlikte, zirai faaliyetlerde durgunluk söz konusu değildir. Hatta arıcılık başta olmak üzere yeni çalışma alanlarıyla çiftliğin faaliyet dallarının genişlediği bile söylenebilir. Çiftliğe 1898 yılının sonunda açık eksiltme yoluyla iki baş kısarak alınacağı ilan edilmiş, fakat taliplisi çıkmayınca kısarakların askeriye tarafından alınması düşünülmüştür. Ancak Şûrâ-yı Devlet'te yapılan görüşmede, hayvanın mekanik eşyalar gibi ihale usulüyle ve askeriyece alınması uygun görülmemiş, tarlanın bazı amelimande hayvanlarının satılmasıyla elde edilecek gelirin yeni at alımında kullanılması istenmiştir.⁸¹

Öte yandan numune tarlalarının ıslahı meselesi, ziraatın terakkisi için yeni arayışlara girişen Ziraat Nezareti'nin de gündemindeydi. Selim Melhame'nin, Amerika'da icat edilen tarım makinelerinden satın alınması, her cinsten yeni ve güçlü tohum tedarik edilmesi, modern tarım teknik ve yöntemlerini öğretmek üzere Amerika'dan gereği kadar uzman getirilmesi gibi önerileri içeren 1899 tarihli yazısı Şûrâ-yı Devlet'te görüşüldü. Meclis nezaretten, numune çiftlik ve tarlalarının nerelerde bulunduğu, arazi miktarları, bütçeleri ve kâr potansiyelleri hakkında bilgi istedi. Selim Melhame tarlalardan ne gibi faydalar elde edildiğini 21 Nisan 1897 ve 14 Aralık 1898 tarihli iki yazısında tafsilatıyla anlattığını belirtmiş, bu yüzden sadece mektep, çiftlik ve tarlaların tahsisat miktarlarını göndermekle yetinmiştir. Sivas tarlası ile diğer tesisleri mukayese etme imkânı açısından "Umûr-ı ziraat için Ziraat Bankası'ndan muhassas ziraat idaresinin bütçesini mübeyyin cetveldir"⁸² başlıklı liste aşağıda Tablo III şeklinde düzenlenmiştir.

⁸⁰ D. Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım*, s. 114.

⁸¹ BOA, ŞD, nr. 525/44; BEO, nr. 1243/93178. Bu tarihte Sivas piyasasında bir atın değeri 700-800 kuruş civarındaydı.

⁸² BOA, ŞD, nr. 527/7, 19 S 1317/15 Haziran 1315.

Tablo III

Esâmi-i Hesabât	Tahsisat-ı Daimе (kuruş)
Halkalı Ziraat Mektebi	714.220
Mülkiye Baytar Mektebi	421.080
Selanik Ziraat Ameliyat Mektebi	222.210
Bursa Ziraat Ameliyat Mektebi	234.210
YEKÛN	1.591.720
Suriye Numune Çiftliği	10.000
Ankara Numune Ağılı	50.000
Sivas Numune Tarlası	28.800
Halep Numune Tarlası	19.200
Adana Numune Tarlası	28.200
Konya Numune Tarlası	28.800
Erzurum Numune Tarlası	19.200
Memurîn-i Fenniyye Maaşâtı	43.200
Avrupa'dan gelen beş nefer efendi ile gelecek bir nefer efendinin muhassasâtı	57.600
YEKÛN	285.600
Memurîn-i Fenniyye ve hesabiyye maaşâtı	50.000
Memurîn harcırahıyla serhademe maaş-ı tabiiyye ve nakliye ve kırtasiye ve mefruşat	55.600
Yanya Ziraat Müfettişi maaşı	24.000
Neşriyât ve terâcim-i ziraiyye	8.000
İstatistik fen memurları maaşâtı	24.000
Nebatât-ı müfide ihdâs ve tamim-i ziraatı ve tohum celbi ve hayvanat ıslah ve icnâsı	50.400
Nebatâta âriz olan hastalıkların tedavisi	10.000
Çekirge muhassasâtı	85.400
YEKÛN	307.400
CÛMLE-İ YEKÛN	2.184.720

Devlet 1900 yılının baharında Sivas'ın yanı sıra, Erzurum, Ankara ve Bursa'daki tarla ve çiftliklere çeşitli türlerde tohum göndermiştir.⁸³ Yine Sivas'ın iklimi ve bitki örtüsünün arıcılık için müsait olduğu göz önüne alınarak, çiftlikte arıhane kurulmuştur. Yörede arı kovanları geleneksel olarak, biri çitten örülüp tezekle sıvanmak, diğeri ise ağaç kütüğünün oyulması suretiyle iki şekilde imal edilmekteydi. Temizlik ve sıhhat açısından zararlı bu usullerin terk edilmesi gerektiğini vurgulamak istercesine, arıhaneye gelişmiş ülkelerdeki örneklerine uygun olarak ergonomik

⁸³ *Servet-i Fünûn*, nr. 478, 27 Nisan 1316/10 Mayıs 1900, s. 78.

ve hijyen şartlarına sahip 12 mobil kovan yerleştirildi.⁸⁴ Çiftliğe özel imal edilen kovanlar ile arılar için oluşturulan çiçekliğin manzarasını yansıtan aşağıdaki fotoğraf *Servet-i Fünûn*'da neşredilmişti.⁸⁵

سایه عابثوایه حضرت إداشاهیده -یواسده الفأ ایذین نونه بیفلكنده بال آردانی فووانتری و بیبکتری

Sivas'ın ziraat hayatına geniş yer veren 1903 salnamesinde, geniş bölümü boz ve üzerinde hiçbir faaliyet yapılmayan vilayette, iklimin ve toprağın elverişli bulunduğu yerlerden alınan mahsulün bile vilayet ahalisine yetmenin ötesinde ihracat yapılabilecek düzeyde olduğu belirtilmiştir. Ancak 14 yıl önce büyük beklentilerle kurulan numune tarlasının durumundan teessürle söz edilmiştir. Devlet örnek uygulamalar göstermek amacıyla büyük fedakârlıklarla böyle bir tesis kurmuş, çiftçiyi tarımsal konularda bilinçlendirmesi için bir de müfettiş görevlendirmiş; erbâb-ı ziraata ise burada sergilenen tarım yöntemlerini ve aletlerini yakından tanımak için ufak bir külfete katlanarak orayı ziyaret etmek düşmüştü. Fakat ne uygulamaları görmek ne de müfettişin bilgisinden istifade etmek için tarlaya giden olmuştur. Bu kayıtsızlığın neticesi olarak vilayetin hiçbir tarafında tarım zihniyetinin değişimine dair en ufak bir emare görülmemiştir. Hatta faydası apaçık ve temini de bir o kadar kolay olan pullukları kullanmaya kimse yanaşmamıştır. Geleneksel nadas usulü her tarafta devam etmektedir. "*Hülâsa bütün vilayette ziraat büsbütün adi ve ibtidâi bir surette cereyan etmektedir.*" Bu durumun başlıca üç sebebi vardır. Birincisi arazi sahiplerinin himmetsizliği ve büyük ziraat projesi için gerekli vukuf ve bilgiden mahrum bulunmasıdır. İkincisi, arazinin çok geniş olmasının ve ilkel yollarla yapılan tarımın dâhilî ihtiyacı karşılamaşının verdiği rehavettir. Arazi o kadar boldur ki pek çok çiftlik ve tarla ortakçaların ilgisini çekmediği için boş durmaktadır.

⁸⁴ *Sivas Vilayeti Salnamesi*, defa 16, s. 177.

⁸⁵ *Servet-i Fünûn*, sayı 604, 4 Teşrinisânî 1318/17 Kasım 1902, s. 85.

Üçüncüsü ise ihracat ve pazarlama imkânlarının sınırlı olmasıdır. Zira en yakın iskelenin bulunduğu Samsun'a gitmek bile mevcut ulaşım araçlarıyla yedi gün sürmekteydi. Develerle ya da at ve öküz arabalarıyla yapılan nakliyatın masrafı, üründen beklenen kârı karşılamaya neredeyse yetmemekteydi. Bu durum Sivaslı üreticinin pazarlama konusunda rekabet gücünü, şevkini ve ümidini kırmaktaydı.⁸⁶

Aynı salnamenin üretim istatistiğiyle ilgili bölümünde, baklagillerden söz edilirken, çiftliğin kuruluşundan itibaren Sivas'ta bezelye ekilmeye başlandığını, birkaç seneden beri mısır pancarı yetiştirildiğini kaydetmiştir. O tarihte adi yerli pancarın kıyyesi en fazla 10 para değerindeydi. Mısır pancarı ise 1 kuruşa alıcı bulmaktaydı. İki cinsin arasındaki uçurum ortadayken, damak zevkine önem veren tüketiciler turşuluk için fazla para ödeyerek numune tarlasının pancarından satın almakta idiler. Salname, söz konusu ürünün Sivas'ın her tarafında yetiştirilebileceğinin numune tarlasınca kanıtlanmasına rağmen üreticilerin hâlâ yerli pancarda ısrarını tuhaflıkla karşılamıştır. Salnameden Numune Çiftliği'nin hayvancılığa katkısıyla ilgili bilgiler de edinmekteyiz. Vilayette karasığır cinsi yaygındı. Ancak gücünden faydalanılan öküzler kuvvet bakımından, inekler ise süt verimi bakımından aşağı seviyedeydi. Her iki cinsi ıslah edip daha fazla verim almak amacıyla, büyük meblağlar sarf edilerek çiftliğe bir çift İsviçre boğası satın alınmıştı. Bunların yöre hayvanlarının ıslahı konusunda ahaliye fikir vermesi ümit edilmekteydi. Süt endüstrisinin geliştirilmesi ve halis tereyağı ve peynir üretimi amacıyla Avrupa'dan son model alet ve makineler alınmıştı. Çiftliği ziyaret edecek erbâb-ı ziraata bunların kullanılışı gösterilecek ve faydaları anlatılacaktı. Fakat "buna heves eden olmamıştır."⁸⁷ 1903 yılının önemli bir hadisesi, Abdülhamid'in emriyle bütün idâdîlerde olduğu gibi Sivas İdâdîsi'nde de bir ziraat şubesinin açılmasıdır. Öğrenciler teorik dersleri şehir merkezindeki binada almakta ve uygulama için numune tarlasına gitmekte iken, ileride çiftlik yerleşkesinde Ziraat Çiftlik Mektebi inşa edilecektir.

⁸⁶ *Sivas Vilayeti Salnamesi*, defa 16, s. 171-172. Quataert aynı yıllıktaki bilgilere istinaden barınsızlığın birinci nedeninin müfettişin vilayeti dolaşmak yerine tarlada kalmayı tercih etmesini göstermişse de (s. 113), özgün metinde böyle bir kayıt yoktur. Yazar, yukarıda değerlendirilen 1898 tarihli raporda görev yerine gitmeyip valilikte oturmayı tercih eden Adana numune tarlası müdürü için yapılan eleştiriyi kanıtlamış olmalıdır.

⁸⁷ *Sivas Vilayeti Salnamesi*, defa 16, s. 173-177. Eserde Tokat'ta haşhaş yetiştirildiği belirtilirken, mevcut üretim miktarından daha geniş potansiyele sahip olmasına ve afyon piyasasının giderek önem kazanmasına rağmen çiftçilerin bu ürünü yetiştirmeye yanaşmamaları sorgulanmıştır.

*Sivas Numune Çiftliği idare binasının 1902'deki görünümü**

Ahmed Hamdi Efendi'nin Müdürlüğü ve Çiftliğin Yeniden Hayat Bulması

Hükümet 1904 yılında yeni mali kaynak yaratmak için vergi sisteminde düzenlemeye gitmiş, ağnam vergisini kaldırarak yerine hayvanât-ı ehliyye rüsûmunu ikame etmişti. Ziraatın modernleştirilmesi ve yaygınlaştırılması için teşviklerin sürdüğü bir dönemde, şehir ve köy halkı ayırt edilmeksizin gelir düzeyine göre herkesten alınması kararlaştırılan bu vergi protestolara yol açmış, ayaklanma girişimleri baş göstermişti.⁸⁸ Yeni vergi ziraat bürokrasisinin de tepkisini çekmiş, "Mahrûsa-i Şâhânede ziraatın terakkisi zımında tesis edilmiş olan ziraat mektepleriyle numune tarlaları hayvanâtının" kanun kapsamı haricinde tutulması için resmî girişimler başlatılmıştı.⁸⁹ Bu sırada Sivas Numune Çiftliği Müdürü Ahmed Hamdi Efendi birtakım düzenlemelerle meşguldü. Bunların başında, bölgede pek yaygın olmayan küçükbaş hayvan cinsinin ıslahı geliyordu. Kendisi Sivas'ın coğrafi ve iklim koşullarına bağlı olarak hububat ziraatının geliştirilmesi, doğal ve yapay çayırılık alanlar oluşturulması, ehil hayvanlar yetiştirilmesi tarım sanayiinin en önemli kollarından "sütçülük sa-

* *Servet-i Fünûn*, sayı 604, 4 Teşrînisânî 1318/17 Kasım 1902, s. 84.

⁸⁸ Mehmet Serhat Yılmaz, "II. Meşrutiyet Öncesi Kastamonu'da Bir Ayaklanma Girişimi (1906)", *Karadeniz Araştırmaları*, sayı 30, Yaz 2011, s. 124.

⁸⁹ *Tercümân-ı Hakikat*, nr. 8312-3112, 25 Rebiulevvel 1322/10 Haziran 1904. Artan tepkiler üzerine hükümet geri adım atmış ve hayvanât-ı ehliye vergisi 1907 Mart'ında kaldırılmıştır (M. S. Yılmaz, "II. Meşrutiyet Öncesi Kastamonu'da Bir Ayaklanma Girişimi", s. 140).

nat-ı mühimmesinin” iletildiği konularında valiliğin de desteğiyle hayli mesafe kat etmişti. Ehil hayvanların ıslahı için tedarik ettiği birer baş aygır ve merkep ile bir çift boğa sayesinde çiftliğe müracaat eden ahalinin hayvanları çiftleştirilmiş ve en az 50 baş cins hayvan vücuda getirilmişti. Ahmed Hamdi, koyun cinsinin ıslahına yönelik olarak İstanbul’dan merinos yahut Rumeli’nin kıvırcık türlerinden iki baş koç ile on baş koyun istemişti. Fakat Ziraat Nezareti talebine cevap vermeyince Vali Reşid Akif Bey’in aracılığına başvurdu. Ahmed Hamdi ayrıca, on iki yıl önce inşa edildiği halde atıl vaziyette bulunan hanı ağıla dönüştürmek ve yanına da bir çeşme inşa etmek için ruhsat istedi. Vali Akif Bey müdürün talebini 10 Eylül 1905 tarihli tahriratla Ziraat Nezareti’ne iletti. Gelen cevapta, bahsi geçen hayvanların o yılın bütçesiyle alınmasının mümkün olmadığı, yine de konunun Bâbîâlî’ye arz edildiği bildirilmiştir. Bununla birlikte nezaret, yerli cins koyunların eşeyssel yolla ıslahına çalışılmasını, daha sonra kıvırcık türünün tedarikine girişilmesini de önermiştir.⁹⁰ Nezaret ağıl ve çeşme projelerini uygun görmüş, tadilat ve su yolu inşaatının ön keşiflerinin belediye ve idare meclisince icra edilmesini, her iki işin yürürlükteki nizamnameye göre yapılmasını; masrafların ise tarla sandığının ilgili kaleminden karşılanmasını istemiştir.⁹¹

Ahmed Hamdi Efendi, “Sivas Numune Tarlası’nın ıslahatından olmak üzere” 1906 yılında, aletlerin muhafazası için bir hangar ile bunun müştemilatından olarak samanlık ve gübrelik yaptırmak için nezaretten onay istedi. Nezaretin gönderdiği planlara uygun olarak vilayet başmühendisi Charles Chartier inşaatın keşfini yaptı. Ardından ihaleleri gerçekleştirildi. Ancak kış bastırması üzerine o yıl inşaat yapılamadı. Hamdi Efendi ertesi yılın Mart ve Nisan aylarında, müteahhitler Nişan Efendi ile Mehmed Ağa’nın baskılarının da etkisiyle nezarete yine başvurdu. Nezaret ise, geçen yıl yapılmış olan ihalenin hükümsüz olduğu gerekçesiyle tekrarlanmasını istedi.⁹² Müdür, yine 1906 yılında bir çift öküz satın almıştır. Merkezî hazineye yük getirecek hemen her teklifi reddeden Ziraat Nezareti öküzlerin bedeli olan 902 kuruş 30 parayı fazla bulmuştur.⁹³ Öte yandan tarlada yetiştirilen bir öküz 1907 yılında yapılan açık arttırmada 412 kuruşa Mesrob adlı kasaba satılmıştır.⁹⁴ Sivas’ın karasal ikliminin et-

⁹⁰ BOA, T. ZTİ, nr. 3045/72.

⁹¹ BOA, T. ZTİ, nr. 3046/60.

⁹² BOA, T. ZTİ, nr. 3048/55.

⁹³ BOA, T. ZTİ, nr. 3045/75.

⁹⁴ BOA, T. ZTİ, nr. 3050/22.

kisiyle hayvancılığa ağırlık veren tarla müdürlüğü, çayırılık alanları genişletmiştir. Uzun uğraşlar neticesinde meydana getirilen doğal ve suni çayırlardan 1906 yılında 25.000 kıyye ot, hububattan da 40.000 kilo saman elde edilmiştir. Ehil hayvanların miktarını arttırmak ve cinslerini ıslah etmek maksadıyla çiftliğe 16 baş hayvan satın alınmıştır. O günün şartlarında yumurtanın tanesinin 10 paraya satıldığını göz önüne alan valilik, ahaliye kümesçiliği tanıtmak amacıyla Fransa'ya bir kuluçka makinesi siparişi vermiştir.⁹⁵ Kuluçka makinesinin gelip çiftliğe teslim edilmesi bir buçuk yılı bulmuştur. 27 Haziran 1908 tarihli gazete haberine göre çiftçilere tanıtım amacıyla makinenin kullanımına başlanmıştır. Ahalinin bundan çok memnun kaldığını gözlemleyen çiftlik müdürlüğü, “şerâit-i fenîyye dâhilinde büyük kümesler inşasına” sarf etmek üzere bütçeden pay almak için yetkili organlardan ruhsat istemiştir.⁹⁶

Çayırılıklar yetersiz gelmiş olacak ki, müdürlük, 1908 Mayıs'ında suni çayır sahasını genişletmek için müracaatta bulunmuştur. Numune tarlasının güney sınırında ve Kızılırmak nehrinin kenarındaki arazi bu iş için elverişliydi. Burada özel mülkiyete ait tarlalar bulunduğundan, köylülerin hayvanları zaman zaman numune tarlasında otlayarak ekili alanlara zarar vermekte, sonu yargıya varan tartışmalar ve şikâyetler eksik olmamaktaydı. Tarla müdürlüğü hem münakaşalara son vermek hem de çiftlik hayvanlarının rahatlıkla otlayabileceği geniş çayırılık oluşturmak amacıyla özel mülkiyete ait tarlaların istimlak edilerek çiftlik arazisine katılmasını talep etti.⁹⁷ Müdürlüğün teklifi nezaretçe onaylandıktan sonra mecliste görüşüldü. Şûrâ-yı Devlet mazbatasında, kamulaştırma bedeli olan 14.000 kuruşun padişahın onay vermesi halinde ödenebileceği, aksi takdirde başka bir karşılık bulunması gerektiği ifade edildi.⁹⁸ Quataert bu yazışmalardan, önceki tarlanın dağıtıldığı sonucunu çıkarmış ve tarla müdürlüğünün yeni bir tarla kurmak için çaba verdiği yorumunda bulunmuştur.⁹⁹ Bu değerlendirmenin yanlışlığını her şeyden önce dönemin basını tasdik etmektedir. Zira tarlada verilen uğraş yeni bir arazi satın almak değil, “hayvanât-ı dâhiliyyenin ıslah-ı ecnâs ile suret-i teksîrleri ve bunların takviyesi için suni ve tabii çayırların tevfihi cihetine” yönelik olarak mevcut araziyi istimlaklerle genişletmekten ibaretti. Üstelik ürün çeşitliliğini art-

⁹⁵ *Tercümân-ı Hakikat*, nr. 9237, 7 Zilkade 1324/23 Aralık 1906.

⁹⁶ *Sabah*, nr. 6736, 28 Cemâziyelevvel 1326.

⁹⁷ 27 R 1327 (29 Mayıs 1908), BOA, ŞD, nr. 539/42.

⁹⁸ BOA, BEO, nr. 3385/2539819.

⁹⁹ D. Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım*, s. 114.

tırmaya dönük çalışmalar sürmekte, yörede pek bilinmeyen enginar, kuşkonmaz, çilek, frenküzümü, çeşitli pancar türleri, bakla, bezelye, Avrupa patatesleri gibi muhtelif bitkilerin deneme ekimlerinden müspet sonuçlar alınmaktaydı. Sonuçları gören ahali ise daha ümitli bir şekilde çiftliğe desteğini arttırmaktaydı.¹⁰⁰ Gelişmelerin olumlu yönde seyretmesi vilayet yılının üslubuna da yansımıştır. 1907 salnamesinde, tarlada yeni sebze türlerinin denendiği, çoğunun olumlu neticelendiği, ancak ahalinin bunları benimsemesinin zaman alacağı ifade edilmiştir. Havuç ve şalgam üretimi ise geçen yıllardaki durumunu korumuştur.¹⁰¹

Ziraat Müfettişi ve Tarla Müdürü Ahmed Hamdi Efendi, çiftliğin kurulması aşamasında gönderilen orak makinesinin köhneleştğini ileri sürerek nezaretten yeni bir makine talep etmiştir. Esasında eski makine battal yapısıyla zaten elverişli değildi ve ekinler şimdiye kadar tırpan ile biçilmiştir. Bu durumun çiftliğin şanına ve mantığına uygun düşmediğini dile getiren müdür, kendisinin önyak olmasıyla geçen yıl Tonus kazası için alınan Johns marka üç orak makinesinden ikisinin ihtiyacı karşılamaya yettiğini belirterek, ücreti gelecek yıl ödenmek üzere birisinin tarlaya verilmesini istemiştir.¹⁰² Müdür yine 1907 yılında çiftliğe pervaneli bir emebasma tulumba almak için girişimde bulunmuştur. Almak istediği tulumba 1.650 kuruş ücretle Sivas'ta satışta bulunmaktaydı. Tulumba üç tekerleği sayesinde kolaylıkla taşınabilmekteydi. Saatte 5 bin ton su alıp verme yeteneğiyle hem bahçe sulamaya hem de yangın söndürmeye elverişli idi. 20 metresi su almaya 5 metresi de su vermeye mahsus lastik borularının ağızlıkları pirinçten imal edilmişti. Ziraat Heyet-i Fenniyyesi'nin kabul etmesiyle birlikte Nezaret de, bütün masrafı bankaya ait olmak üzere tulumbanın alınabileceğini valilik kanalıyla tarla müdürlüğüne bildirmiştir.¹⁰³ Bir yıl sonra ise, numune tarlasında kullanılmak üzere hükümetten son model bir harman makinesi istemiştir. Valilik makinenin hasat mevsimine yetiştirilmesi için hükümetten istirhamda bulunmuştur.¹⁰⁴

Kaynaklar 1908 yılının hayli hareketli geçtiğini, çiftliğin ahali arasında tanınırlığının arttığını göstermektedir. Arıcılığa merak artmakta, yeni aletlerle yapılan peynir ve yağ imalatı büyük beğeni toplamaktaydı. Canlılık şehir esnafına da yansımış, Avrupa'daki el yayıklarına öykünülerek

¹⁰⁰ *Sabah*, nr. 6748, 10 Cemâziyelâhir 1326/9 Temmuz 1908.

¹⁰¹ *Sivas Vilayeti Salnamesi*, defa 17, s. 187.

¹⁰² BOA, Z. ZTİ, nr. 3051/55.

¹⁰³ BOA, T. ZTİ, nr. 3046/83, 8 RA 1325/21 Nisan 1907.

¹⁰⁴ *Sabah*, nr. 6729, 21 Cemâziyelevvel 1326/20 Haziran 1908.

yapılan ahşap yayık imalatında gözle görülür bir genişleme meydana gelmiştir. Bununla birlikte *Sabah* gazetesi, inek ve koyun cinslerinin ıslah edilmemesi halinde sütçülüğün ilerlemeyeceği konusunda ilgili mercilerin dikkatini çekmiştir. Önceki yıl yaşanan kuraklığın etkisiyle bir kıyye balın fiyatının 3 kuruştan 7 kuruşa fırladığını hatırlatan gazete, destekleme çalışmalarına hız verilmesi gerektiğinin altını çizmiştir. Bu arada çiftlikteki damızlık aygırın ilerleyen yaşı nedeniyle çiftleşme kabiliyetini yitirmesi nedeniyle çiftlik müdürü genç bir aygır talebinde bulunmuştur.¹⁰⁵ Aynı yıl tedarik edilen çam tohumları çiftlikte oluşturulan fidanlık mahaline ekilmiştir. Bunlardan meydana gelecek fidanların civardaki tepeye dikilmesiyle bölgeye bir orman kazandırılması hedeflenmekteydi. Yine ağaçlandırma kapsamında çiftliğe 500 söğüt, kavak ve pelit dikmesi dikilmiştir.¹⁰⁶

Hamdi Efendi, sadece numune çiftliğinin değil, ziraat müfettişi sıfatıyla bütün ahalinin sorunlarına eğilmekte, çitçiyi ve ürününü korumaya dönük tedbirler de almaktaydı. Ziraat Nezareti'ne gönderdiği 17 Ağustos 1907 tarihli yazısında, buğdaylardan elde edilen unlardan yapılan ekmelerde "esmerlik ve acılık" peyda olduğunu, bunun ekin içerisinde hudayinabit yetişen bir bitkinin "orum" denilen tanelerinin buğdaya karışmasından kaynaklandığını belirtmiş ve buğdayı yabancı maddelerden ayıklamak için triyör makinesiyle elemek gerektiğinden bahsetmiştir. Nitekim Numune Çiftliği'nde bu makine kullanıldığı için oldukça beyaz ve saf un elde edildiğini dile getiren müdür, idare meclisinin kararı uyarınca söz konusu makineden 15 adet alınarak en fazla ihtiyaç duyulan bölgelere gönderilmesini önermiştir.¹⁰⁷ Bir başka yazısında hasat işlerinin güçlüğünden bahsetmiştir. Bölge soğuk iklime sahip olduğu için hasat işlemi döğen denilen ilkel araçla yapılmakta, bu da uzun zaman almaktaydı. Daha harman toplanmadan kış bastırmakta ve çiftçilerin bunca emeklerle husule getirdikleri ürünleri çürümekteydi. Hamdi Efendi, ahaliyi zarardan korumak ve millî servet kaybının önünü almak amacıyla, Konya'da denenip faydası görülen küçük modeldeki harman makinelerinden birinin Sivas'a gönderilmesini istemiş; Ziraat Heyet-i Fenniyesi'nin onaylaması üzerine makine yola çıkarılmış-

¹⁰⁵ *Sabah*, nr. 6759, 21 Cemâziyelâhir 1326/20 Temmuz 1908.

¹⁰⁶ *Sabah*, nr. 6761, 23 Cemâziyelevvel 1326/22 Temmuz 1908.

¹⁰⁷ BOA, T. ZTİ, nr. 3050/86. Bu yazıya olumsuz cevap gelmiş olmalı ki, Hamdi Efendi bir ay sonra bir triyör makinesinin maliyetini sormuştur. Verilen cevapta, Maro fabrikası mamulü makinelerden birinin alınabileceği, fiyatının 290 frank, nakliye ücretinin de bunun onda biri kadar olduğu ifade edilmiştir (BOA, T. ZTİ, nr. 3053/34, 8 Ekim 1907).

tır.¹⁰⁸ Yılın sonunda ise, tarımsal faaliyetlerdeki gerilemeye önlem olarak vilayetin her tarafında patates ziraatının teşvik edildiğini belirterek, üreticiye dağıtılmak üzere acilen 200 adet *Patates Risalesi* istemiştir. Nezaret, nüshası azaldığı için risaleden sadece 10 tane göndermiş, bununla birlikte vilayet matbaasında basılıp çoğaltılabileceğini ya da içeriğinin vilayet gazetesinde yayımlanabileceğini bildirmiştir.¹⁰⁹

Bu bölümü kapatmadan önce, Ahmed Hamdi Efendi'nin özellikle maarif bürokrasisini uzun süre meşgul edecek olan ziraat mektebiyle ilişkisine değinilecektir. Sultan Abdülhamid'in emriyle idâdiler bünyesinde açılan ziraat şubelerinin eğitimi ihtiyacının tarla müdür ve muavinleriyle kapatılması istenmişti. Sivas Ziraat Mektebinin mevâlid-i selâse, ameliyât-ı zirâiyye ve coğrafya-yı zirâî dersleri Ahmed Hamdi Efendi'ye; malumât-ı zirâiyye ve sıhhiye dersi ise yardımcısı Ali Osman Efendi'ye verilmişti. Bunun karşılığında müdüre 280, muavine 200 kuruş ödenecekti. Hamdi Efendi derslerinin teorik kısmını idâdîde, uygulamalı kısmını Numune Çiftliği'nde yapacaktı.¹¹⁰ Mektebin kuruluşundan tam bir yıl sonra gazetelere düşen bir haberde, okulun ikinci senesine girdiği, ancak "vazife-i tedrisiyye için mahallince muktedir ve münasip bir kimse bulunamadığından" Halkalı Ziraat Mektebi diplomalı bir kişinin muallimliğe tayininin istendiği yazılmıştı.¹¹¹ Bunun üzerine Maarif Müdürü Tahir Rüşdü Bey, Maarif Nezareti'ne gönderdiği 19 Ocak 1904 tarihli arzasıyla konuya açıklık getirdi. Sivas'ta daha uygun kimse bulunmadığından ziraat derslerinin önemli kısmı Ahmed Hamdi Efendi'ye verilmişti. Hamdi Efendi diplomalı olmakla beraber "yalnız fûnûn-ı zirâiyyeden değil her günâ malumattan bî-behre ve ziraata dair iki kelime söylemek ve yazmaktan âciz olmak hasebiyle" ondan hiçbir fayda hâsıl olmayacağını gören kamuoyu mektepten yüz çevirmeye başlamıştı. Bu yüzden söz konusu derslerin Ahmed Hamdi'den alınması, "erbâb-ı ihtisas ve liyakattan olmak ve

¹⁰⁸ "Sivas ve civarı memâlikin ekâlîm-i zirâiyyesi bârid olup döğen denilen kâr-ı kadîm aletle icra olunmasından taahhur etmekte ve kış dahi takip eyleyerek çiftçilerin bunca emeklerle husule getirdikleri hasılatları çürümekte olduğu ve binâenaleyh hem ahalinin ızrârını ve hem de hazine-i celîlenin ziyânını mücib bulunduğu cihetle Konya'da tecrübesi yapılarak matlûba muvafık olduğu istihbâr kılınan ufak modeldeki harman makinelerinden bir adedinin irsâline ve esmânunun 324 senesi bütçesi muvazenesine idhâl edilmek üzere emr u iş'ârına masrûf-i inayet-i mahsûsa-i 'umrâniyetleri istihramına mücâseret kılınır ol bâbda emr u ferman hazret-i veliyy'ül-emrindir." (BOA, T. ZTİ, nr. 3049/100).

¹⁰⁹ BOA, T. ZTİ, nr. 3053/42, 19 TS 1323/2 Aralık 1907.

¹¹⁰ Talip Mert, "Sivas İdadisi'nde Ziraat Bölümü ve Resmî Muhabere Evrakı", *Hayat Ağacı*, sayı 34, Sivas 2018, s. 95-96.

¹¹¹ *Sabah*, nr. 5107, 22 Şevval 1321/11 Ocak 1904.

bilhassa funûn-ı zirâiyyeyi bihakkın tedrise ve makalât-ı zirâiyye tahrîrine muktedir bulunmak üzere” ziraat okuluna yaraşır bir muallimin bulunup gönderilmesi gerekiyordu. Rüşdü Bey’in¹¹² talebi Mekâtib-i İdâdiyye İdaresi’ne havale edildi. İdare, mezkûr derslerin Sivas İdâdisi funûn-ı ziraiyye muallimliğine henüz atanmış olan Mustafa Lütfi Efendi’ye; Lütfi Efendi’nin uhdesindeki usul-i defterî dersinin de Darümuallimîn mezunu olup idâdînin muavin-i sânisî bulunan Rıfat Efendi’ye verilmesini kararlaştırdı. Bu tarihlerde idâdî programları yeni baştan düzenlenmekte olduğundan, Maarif Meclisi söz konusu kararın bir daha gözden geçirilmesini istedi. Bunun üzerine İdare, ziraat şubeleri derslerinin yeni programda idâdî sınıfları dersleriyle birleştirildiğini, bu bakımdan durumun yeniden incelenmesine gerek kalmadığını bildirdi.¹¹³ Düzenlemeyle ilgili yazı Sivas Maarif Müdürlüğü’ne gönderildi.¹¹⁴ Ancak karar o yıl uygulanmamış, Ahmed Hamdi Efendi yıl sonuna söz konusu dersleri vermeye devam etmiştir. Bunu, ders ücreti yüzünden yaşanan ve aylarca süren tartışmadan anlıyoruz.¹¹⁵

¹¹² Maarif Müdürü Ahmed Hulusi Bey’in 17 Şubat 1903 tarihinde Bursa maarif müdürlüğüne atanması üzerine, yerine, Sivas İdâdisi müdürlüğünü yürütmekte olan Tahir Rüşdü Bey getirilmiştir (BOA, MF. MKT, nr. 685/64).

¹¹³ BOA, MF. MKT, nr. 807/55.

¹¹⁴ BOA, MF. MKT, nr. 810/62.

¹¹⁵ Ahmed Hamdi Efendi “memuriyet-i asliyyesi olan numune tarlası müdürlüğünden dolayı” Orman ve Ziraat Nezareti’nin emriyle ipek müsabakasına katılmak üzere Mayıs sonlarında Mamûratülaziz’e gider. Mekâtib-i İdâdiyye İdaresi, öğretim döneminin sonuna yaklaşmış olduğunu göz önüne alarak gitmesinde bir mahzur bulunmadığını belirtir. Yine de derslerle ilgili aksaklık yaşanmaması için sınavların vekâleten yapılmasını, Ahmed Hamdi’nin yeni sezona kadar dönmemesi halinde gereğinin icrasını ister. Maarif Müdürlüğü sınavları başkasına yaptırırken, yürürlükteki kurala göre Ahmed Hamdi’nin izninin başladığı 21 Mayıs tarihinden itibaren maaşının yarısı kesilerek vekiline ödenir. Zira Mekâtib-i İdâdiyye Talimatnamesi’nin 5. maddesinde, “Muallimler hiçbir sebep ve bahane ile derslerini terk edemezler; terk ettikleri halde o derse isabet eden miktar kat’ edilir. Ve mektebe gelemeyecek surette hasta olanların yerlerine o dersi tedrise iktidarı sâbit bir vekil tayin edilerek tedrisâta hiçbir suretle hâlel getirilmeyecek ve işbu vekile nısf hesabıyla vekâlet maaşı verilecektir ve vekil tayin olunamadığı ve bulunamadığı takdirde dahi nısf maaş kat’ edilecektir” denilmektedir. Aynı talimatın 110. maddesi ise, “Hiçbir memuriyet ve hizmetin bilâ-mazeret-i meşrûa ve nizâmîyye vekâletle idaresi câiz değildir. Mazeret vukuunda vekillerin hüsn-i ahlakı ve vekil olacağı vazîfeyi hüsn-i idare ve tedrise ehliyeti maarif ve mektep idarelerince musaddak ve müsbit olmak iktiza eder” şeklindedir. İki ay sonra Sivas’a dönen Ahmed Hamdi maaşının kesilmesine itiraz eder. Maarif Müdürü Tahir Rüşdü Bey itirazı nezarete bildirir. Nezaret, “vekiline nısf maaş verildiği halde kendisine de üst tarafı olan diğer nısfının itâsı tabîi ve talebinin tervîci gayr-i mümkün” diyerek uygulamayı tasdik eder (BOA, MF. MKT, nr. 802/39). Ahmed Hamdi işin peşini bırakmaz. Nezarete yazdığı 28 Ağustos 1904 tarihli dilekçede, Mamûratülaziz’e “Sivas Ziraat Müfettişi ve Numune Tarlası Müdürü” sıfatıyla ve padişahın iradesiyle gittiğini, yola çıkmadan önce derslerini tamamladığını, sınavları ise Zi-

Müdürün eğitimciliğe düşkünlüğünün meslek aşkından değil maddi kazanç hırsından kaynaklandığı, 1905 yılındaki bir tayin hadisesiyle aşikâr hale gelmiştir. Ankara Numune Tarlası ve Ağılı Müdürü Manuk'un Bursa'ya atanması üzerine bu görev Hamdi Efendi'ye teklif edilmiş; Sivas'taki maaşının 1.500 kuruşa yükseltilmesinin gündemde olduğu, aynı maaşlı Ankara müdürlüğünü kabul edip etmeyeceği sorulmuştu. Hamdi bu ifadeyi maaşının kesin olarak yükseldiği şeklinde yorumlar. Bu arada yardımcısıyla sözlü ve fiilî kavgaya tutuştuğu için mahkemelik olur. Çiftliğin itibarına zarar veren bu davranışı üzerine maaşına yapılacak zamdan vazgeçilir. Bununla birlikte bundan sonra göstereceği sebat ve ciddiyetle göz doldurup hatasını tamir etmesi halinde hakkında olumlu kanaat doğacağı da bildirilir.¹¹⁶ Ahmed Hamdi Efendi'nin bu hadiseden bir ders çıkarıp çıkarmadığı bilinmemekle beraber Ziraat Mektebi'nde ders vermeye müteakip yıllarda da devam etmiştir. 1905'in sonlarında tarla müdür muavinliği lağvedildiğinden, Ali Osman Efendi Ergani'de başka bir göreve atanınca, Vali Reşid Akif, açıkta kalan malumat-ı ziraiyye dersi için maiyet memurlarından Mekteb-i Mülkiye mezunu Şuayb Şükrü Efendi'yi görevlendirmiş, Maarif Nezareti'nden de tasdikini istemiştir. Nezaret görevlendirmeyi uygun bulmakla birlikte, Numune Tarlası Müdürü Hamdi'nin, daha erken davranarak ve Avrupa'da ziraat tahsili gördüğünü öne sürerek aynı derse talip olduğunu belirtmiş ve kararın gözden geçirilmesini istemiştir.¹¹⁷ Ahmed Hamdi'nin ders kapma konusundaki aceleciliğini kanıtlayan başka bulgular da mevcuttur. Vali Reşid

raat Müfettişi Vekili bulunan ziraat muallimi Lütfi Efendi'nin yaptığını dile getirir. İzinli olduğu tarihler tatil dönemine rastladığı için ders yapılmadığını, haliyle vekile ihtiyaç duyulmadığını, şayet böyle bir şeye lüzum görülse bile adı geçen dersleri ancak ziraat muallimi ya da mütehasısınun okutabileceğini dile getirir. Maarif müdürlüğüne vekâlet eden ve kendisine kin besleyen Ahmed Fahreddin'in, yakın adamı olup ziraattan asla anlamayan sandık emini Kirkor'u kayırmak maksadıyla ders vekâletine atayarak iki aylık maaşının yarısını ona aktardığını öne sürer. Görev icabı şehir dışına çıkmasında beis bulunmadığına dair nezaret emrini de hatırlatarak kesilen maaşının iadesini ister. İmza kısmındaki isminin önünü "Sivas Ziraat Müfettişi ve Numune Tarlası Müdürü ve Ziraat Muallimi ve Fransa'nın Ziraat Mekteb-i Âlisi mezunlarından" ibaresiyle süslemeyi de ihmal etmez. Fakat itirazı hiçbir işe yaramaz. Maarif Nezareti kuraldan taviz vermez. Bununla birlikte, derslere vekil gerekmediği halde sırf para kazandırmak için vekil tayin etmesinden dolayı Ahmed Fahreddin hakkında soruşturma açılmasını ister (BOA, MF. MKT, nr. 814/62).

¹¹⁶ BOA, T. ZTİ, nr. 3044/49.

¹¹⁷ BOA, MF. MKT, nr. 904/6. Belgede müdürün ismi Memduh şeklinde kaydedilmiş ise de, bu kayıt yanlış olmalıdır. Zira arşiv belgelerinde bu ismi doğrulayan bir veriye bulunmadığı gibi, 1907 salnamesinde de ziraat müfettişliği ve tarla müdürlüğü Ahmed Hamdi'nin uhdesinde görülmektedir.

Akif Paşa, Maarif Nezareti'ne gönderdiği 24 Şubat 1908 tarihli tahriratıyla, ziraat dersini vekâleten ifa etmekte olan Osman Nuri Efendi'nin görevlendirmesinin asalete çevrilmesini ister. Gerekçe olarak Osman Nuri'nin mektebi birincilikle bitirmiş, zeki, ahlaklı ve başka dersleri de vekâleten yürüttüğü için eğitim-öğretim konusunda deneyim kazanmış olduğunu öne sürer. Nezaretten olumsuz fakat ilginç bir cevap gelir. Çünkü Vali Paşa'nın üç ay öncesine ait 25 Kasım 1907 tarihli talebine binaen adı geçen derse Ziraat Müfettişi ve Numune Tarlası Müdürü Hamdi Efendi görevlendirilmiştir. Vali Paşa muhtemelen önceki yazısını unutmuştur.¹¹⁸

Meşrutiyet'ten Cumhuriyet Sivas Numune Çiftliği

1908 Temmuz'unda Meşrutiyet'in ilan edilip dokuz ay sonra Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle başlayan yeni süreçte çiftliğin idari yapısıyla ilgili ipuçları bulunmakla beraber, işletmecilik değeri konusunda hatıratlara yansıyan küçük bilgilerin dışında kayda rastlayamıyoruz. Ancak yeni dönemin getirdiği siyasal ve sosyal kaos ortamında çiftlik faaliyetlerinin yavaşladığını tahmin etmek güç değildir. Bâbîâlî 1911 yılının başında valilikten, biri genel zirai duruma, diğeri ise Numune Çiftliği'ne ait iki istatistik istemişti. Vali Vekili Ferik Hüsnü Paşa, çiftliğe ait istatistiğin gönderildiğini, diğerinin ise mülhakattan veri geldikte düzenlenip peyderpey Ziraat Nezareti'ne takdim edileceğini bildirmiştir. Fakat çiftlikle ilgili istatistiğin kendisine ulaşmadığını belirten Ticaret ve Nafia Nezareti, genel istatistikle birlikte onun da acilen gönderilmesini istemiştir.¹¹⁹ Balkan Savaşlarının olumsuz tesirlerinin bütün yurttta hissedildiği bu tarihlerde Numune Çiftlik Mektebi de adeta boşalmıştı. "Ziraat Mektepleri Talebesi Kaçıyor" başlıklı ve 4 Nisan 1912 tarihli bir pusula, okulun içler acısı halini şöyle betimlemekteydi: "*Sivas Çiftlik Mektebi'ndeki talebeden bazıları mektebi terk ve bazıları firar ederek üç talebe kalmıştır. Amele mektebine ifrağıyla 120 kuruş yevmiye verilmesini Sivas Ziraat Müdürü teklif etmiş. Talebenin neden firar ettiklerini tetkik etmek üzere Ankara ve Sivas vilayetleri ziraat müfettişinin mahalle gitmesi tebliğ olunur.*"¹²⁰

Vilayet idaresini yeniden düzenleyen 13 Mart 1913 tarihli İdare-i Umûmiyye-i Vilayât Kanun-ı Muvakkati'nin yayınlanmasıyla birlikte vilayet idaresinin yanı sıra, numune tarlası, çiftlik mektebi ve aygır deposu da yeni bir sürece girmiştir. İdare-i Umûmiyye-i Vilayet ve İdare-i Husu-

¹¹⁸ BOA, MF. MKT, nr. 1048/14.

¹¹⁹ BOA, DH. İD, nr. 12/10.

¹²⁰ BOA, T. ZTİ, nr. 3057/6.

siyye-i Vilayet olarak iki kısma ayrılan yasa, menkul ve gayrimenkul malların tasarrufunda vilayetleri yetkili kılmakta, onlara merkezî bütçeden bağımsız bütçeler hazırlama imkânı vererek mali özerklik tanımaktaydı.¹²¹ En yüksek gelire sahip vilayetler arasında yer alan Sivas'ta masrafının yarısı idare-i hususiyesinden yarısı belediyeden karşılanmak üzere 1915 yılında şehir merkezinde 60 yataklı bir hastane ile yakınına 15 yataklı bir darülaceze inşa edilmiştir. Bunun yanında Samsun, Kayseri ve Mamüratülaziz güzergâhlarında yeni yollar ve köprüler açılarak şose düzenlenmiş, bazıları onarılmış ve şehir merkezlerinde kaldırımlar yapılmıştır. Kimsesiz çocuklar için 10 öksüz yurdunun yanı sıra, şehir merkezinde birer ana mektebi ve darümuallimîn inşa edilmiştir. Mülhakatta inşasına başlanan 16 ibtidaiden Kayadibi köyündeki tamamlanarak eğitime başlamıştır. Ziraat alanında da bazı düzenlemeler yapılmış, bataklık arazilerde 32.000 söğüt ve kavak fidanı dikilmiş, ziraat mektebinde küçük bir fidanlık kurulmuştur. Numune Çiftliği'ne 1.500 meyve fidanı ekilirken, damızlık olarak ikişer aygır ve merkep satın alınmış, 365 çiftleşme işlemi gerçekleştirilmiştir.¹²² *İkdâm* gazetesinin 7 Ekim 1913 tarihli sayısında Sivas'ta yeni bir numune tarlası açılarak son sistem araçlarla sürüldüğünü yazmıştı. Alınan mahsulün diğer tarlalara fark atması halk üzerinde büyük tesir meydana getirmiştir.¹²³ Dönemin valisi Muammer Bey, Hafik'in Tuzhisar köyündeki darüleytama iâşe temin etmek ve gelir kazandırmak amacıyla hara adında başka bir numune çiftliği kurdurmuş, bir değirmeni de yine gelir olması için darüleytama terk etmişti. Muammer Bey'in 1917'de görevden ayrılmasından sonra hara yeniden düzenlenirken darüleytam payı kesildiği gibi, değirmen de mal müdürü tarafından müzayede ile icara verilmişti. Konu İstanbul'a aksedince, Darüleytamlar Müdüriyet-i Umûmiyesi, yapılanların kuruluş kanununa aykırı olduğunu belirterek müdahale edilmesini istemiştir. Maarif Nazırı Şükrü Bey'in girişimiyle çiftliğin mal varlığı ve değirmenin durumu hakkında inceleme başlatılmıştır.¹²⁴

Harb-i Umumî'nin patlak vermesiyle vilayet hususi idaresinin ağır darbe alması asıl konumuz olan Numune Çiftliği'nin çalışmalarını olum-

¹²¹ Mehmet Karayaman, "Vilayet Hususi İdareleri ve 1915 Yılı Faaliyetleri", *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, sayı 8/Yaz, Konya 2009, s. 121.

¹²² BOA, DH. UMVM, nr. 83/19; M. Karayaman, "Vilayet Hususi İdareleri ve 1915 Yılı Faaliyetleri", s. 134-142. Ayrıca ziraat idaresince 3 otomobil harman makinesi, 45 orak makinesi, 800 tırpan satın alınarak çiftçilere dağıtılmıştır (s. 143).

¹²³ *İkdâm*, nr. 5972, 6 Zilkade 1331.

¹²⁴ BOA, ML. EEM, nr. 1234/23.

suz etkilemiştir. 1913 yılında çıkan yasa ile valilere verilen yetkilerin birer birer geri alınması yüzünden birçok vilayet ve sancakta söz konusu yasa uygulanmadığı gibi, hususi idareler zaman merkezî idarenin sıkı vesayeti altında kalmışlardır.¹²⁵ Gerçi Sivas vilayeti bütçesini kullanabilmişti ama tam anlamıyla özerk hareket edemediğinden 1917 yılında hususi muhasebeden para alamamış, bu yüzden çiftlikte pek çok problem çekilmiştir. Çiftlik Mektebi müdür vekilinin aldığı önlemler sayesinde 1918 yılı daha rahat geçmiş, tesis personeliyle çiftlik hayvanlarının ve Sivas deposundaki aygırların iâsesi temin edilebilmiştir. Çiftliğin bazı zorunlu harcamaları da bahçe gelirlerinden karşılanmıştır. Ancak arpa konusunda buhran doğmuştur. Bunun sebebi, Erzurum'a ait aygırların Sivas deposunda barınmalarıydı. Stoktaki yem tükenince hayvanlara tohumluk arpalar yedirilmişti. Müdür Bey hususi idareden on aydır ödenek alamadığını belirterek, arpa alımı için müessese ve aygır deposu tahsisatlarından 50.000 kuruşluk havale yapılması konusunda Ticaret ve Ziraat Nezaretinden yardım istemiştir.¹²⁶ Harb-i Umumî sırasında eğitime devam eden Ziraat Çiftlik Mektebi de sıkıntılardan payını almış, örneğin askeriyeden karşılanan ekmeğin bedelinin ödenmesinde sorun yaşanmıştır.¹²⁷

Numune Çiftliği, Sivas şehrine gelen veya oradan ayrılıp batıya devam eden yolcuların kısa süreli dinlenme yeri olarak da hizmet görmüştür. Önceleri vilayete atanan mülkî amirler ve özel misafirler yine aynı güzergâh üzerinde bulunan Şahne Geçidi'nde karşılanırlarken,¹²⁸ çiftliğin tesisinden sonra karşılama ve uğurlama merasimlerinin yeni adresi burası olmuştur. Nitekim Çiftlik, Milli Mücadele yıllarında ve Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde, daha ziyade burayı ziyaret eden misafirleriyle hatırlanmaktadır. Örneğin işgallere karşı direniş hareketini başlatmak amacıyla Anadolu'ya gelen Mustafa Kemal Paşa, Amasya'daki programının ardından Erzurum'a giderken Sivas'tan geçtiğinde ilk durağı Numune Çiftliği olmuştur. Çiftlik Mektebi Müdürü Süleyman Fehmi Bey'in (Kalaycıoğlu) anlattığına göre, Paşa 27 Haziran 1919 günü maiyetiyle birlikte çiftlikte mola vermiş, hava sıcak olduğu için mektebin önündeki havuzun etrafında oturmuşlardır.¹²⁹ Bu hatıradan, çiftliğe sonradan bir havuz inşa edildi-

¹²⁵ M. Karayaman, "Vilayet Hususi İdareleri ve 1915 Yılı Faaliyetleri", s. 131.

¹²⁶ BOA, DH. UMVM, nr. 76/27.

¹²⁷ BOA, İ. DUİT, nr. 126/45; DH. UMVM, nr. 22/20.

¹²⁸ Kemalettin Kuzucu, *İsmail Hakkı Paşa'nın Sivas Valiliği ve İlk Ermeni Olayları (1880-1992)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 33-34.

¹²⁹ Mahmut Goloğlu, *Sivas Kongresi*, Başnur Matbaası, Ankara 1969, s. 253.

ğini öğrenmekteyiz. Mustafa Kemal Paşa kısa çiftlik ziyaretine *Nutuk*'ta değinmiştir. Paşa Tokat'tan yola çıkıp Sivas'a yaklaştığında Vali Reşid Paşa kendisini çiftlikte karşılamış ve orada bir süre dinlenmesini istemişti. Reşid Paşa'nın amacı şehirdeki karşılamının mükemmel olması amacıyla yapılan hazırlıklar için zaman kazanmaktı. Çiftliğin avlusunda otururlarken, Mustafa Kemal'in daha önce Sivas'a gönderdiği Miralay İbrahim Tali Bey yanlarına gelerek, Elaziz Valisi Ali Galib Bey'in kongreyi önlemeye dönük girişiminden bahsedince Kemal Paşa şüpheye kapılmış, derhal ayağa kalkarak, "Çabuk otomobillere ve Sivas'a" diyerek herkesi yola çıkarmıştır.¹³⁰ Ertesi gün Erzurum'a hareket etmiştir. Kemal Paşa haftalar sonra kongre için tekrar Sivas'a geldiğinde çiftliğe bir kez daha misafir olacaktır. Bu ziyaretin sebebi, İstanbul'dan gelecek heyeti karşılamaktır. Komutanlar Toplantısı devam ettiği sırada, İstanbul'dan Fevzi Paşa başkanlığında üç kişilik bir heyetin incelemelerde bulunmak üzere Sivas'a gönderildiği haber alınmıştı. Kemal Paşa, yanında Kâzım Karabekir ve Ali Fuad Paşalar, Albay Selahaddin Bey, Sivas Valisi Reşid Paşa ve Belediye Başkanı Evliya Efendi olduğu halde, gelen heyeti karşılamak üzere 24 Kasım 1919 akşamı Ziraat Çiftlik Mektebi'ne gitmişti. Paşa ve maiyetindeki buradaki okulun genç müdürü Süleyman Fehmi Bey tarafından karşılanıp istirahatleri temin edilmişti. İstanbul heyetini bekleyiş sırasında yapılan sohbette Kemal Paşa, Sivas'ta özel bir çiftlik kurma fikrini ortaya atmış, Fehmi Bey'den bu işin maliyetini ve kârını sormuş, yapılan hesap neticesinde önemli bir kâr elde edilemeyeceği ortaya çıkınca çiftlik düşüncesinden vazgeçilmiştir. Fehmi Bey tuttuğu günlüğüne o gün için 12 rublağı tohum ekildiğini, ekilen tarlanın tapanlandığını da yazmıştır.¹³¹ 1923 Nisan'ında Sivas valiliğine atanan Ahmed Faik Bey (Günday) anılarında, kendisi için çiftlikte karşılama töreni düzenlendiğini, buradan şehir merkezine kadar ahali ve öğrenciler tarafından doldurulmuş olan yoldan geçerek konağa ulaştığını yazmıştır. İdare-i hususiyenin çiftliği ve mektebi en mükemmel ve muntazam şekle koyduğunu belirten Faik Bey, talebelerin öğleye kadar dershanelerde teorik dersler gördüklerini, öğleden sonra da tarlalarda uygulama yaptıklarını kaydetmiştir. Vilayet ziraat müdürü Re'fet Bey'in mesaisini de takdirle yâd etmiştir. Ahmed Faik Bey valiliği-

¹³⁰ Mustafa Kemal Paşa, karşılama töreni bahanesiyle bir suikast veya sabotaj ihtimalinden şüphelendiği için acele davranmış, Vali Reşid Paşa'nın "Efendim birkaç dakika daha istirahat buyurulmaz mı?" teklifini, "Yarım dakika dahi istirahate ihtiyacım yoktur" diyerek reddetmiştir (Mustafa Kemal, *Nutuk*, Türk Tayyare Cemiyeti, Ankara 1927, s. 25).

¹³¹ M. Goloğlu, *Sivas Kongresi*, s. 199, 254-256.

nin dördüncü ayında Mustafa Kemal Paşa'nın kendisini Ordu'dan milletvekili adayı göstermesi üzerine Sivas'tan ayrıldığı gün ahali tarafından çiftliğe kadar uğurlanmış, burada Belediye Reisi Rıza Bey'in verdiği birkaç yüz kişilik kahvaltıya katılmıştır.¹³² Cumhuriyet rejiminin ilk valisi Mümtaz Bey de 21 Ekim 1923 Pazar günü vilayet erkânı ve bir kısım eşraf tarafından Ziraat Çiftlik Mektebi'nde karşılanmış, burada yarım saat istirahat ettikten sonra hükümet binasına gitmiştir.¹³³

Cumhuriyet döneminde Numune Çiftliği'nin temel işlevi olan tarımsal faaliyetler bir süre devam etmiştir. Yeni dönemde Atçılık Islah Kurumu olarak hizmet veren tesiste at ırkının ıslahıyla beraber, sığır ve tavuk yetiştiriciliği de sürdürülmüştür. Vazifeşinas personelin gayretleriyle çeşitli bitkilerin ve meyve ağaçlarının deneme ekimleri yapılmıştır. Bilhassa havuç, pancar ve çilek ekimine ağırlık verilmiştir. Tarlanın binaları 1980 yılına kadar Tarım Bakanlığı bünyesinde aygır deposu olarak kullanılmıştır. 20. yüzyılın son çeyreğinde siyasi partilerin yöreye dönük en temel vaatleri arasında yer alan şeker fabrikası için de bu arazi seçilmiştir. 1991 yılında fabrikanın temeli atılınca buradaki hara, binalar ve arazi Sivas Şeker Fabrikası'na devredilmiştir. Yaşları otuza yaklaşan 5 baş haflinger at, diğer hayvanlar ve tüm hara malzemeleri Sultansuyu Atçılık Islah Kurumu'na nakledilirken,¹³⁴ şeker fabrikası tasarısı temelden öteye gidememiş, tam yüz yıl önce vücuda getirilmiş olan Sivas Numune Çiftliği arazisi ve binalarıyla birlikte atalete mahkûm olmuştur.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Numune çiftlik ve tarlaları projesi Osmanlı'nın son aşrındaki modernleşme sürecinin zirai kalkınma programının bir parçasıdır. Düşünce başlangıçta Osmanlı entelijansiyası tarafından dile getirilmiş, ardından teknokratlarca savunulmuş, nihayet II. Abdülhamid devrinde hayata geçirilmiştir. Dokuz bölgede kurulması hedeflenen çiftliklerden ilki Sivas vilayeti merkezinde oluşturulmuştur. Sivas Numune Çiftliği'nin, payitahta çok yakın, coğrafya ve ulaşım imkânları bakımından Sivas'tan üstünlüğü tartışmasız bulunan İzmid, Yanya, Manastır ve Konya'dan önce kurulmasını tamamlamasında yerel yöneticilerin ve bilhassa Vali Memduh

¹³² Süleyman Beyoğlu, *İki Devir Bir İnsan: Ahmet Faik Günday ve Hatıraları*, Bengi Yayınları, İstanbul 2011, s. 434-437.

¹³³ *Birlik*, nr. 6, 24 13 Rebûlâhîr 1341/24 Ekim 1923, s. 8.

¹³⁴ İbrahim Yasak, *Şehir Defteri*, Be Yayınları, Sivas 2014, s. 261-262.

Bey'in rolü büyüktür. Sivas Çiftliğini diğerlerinden farklı ve üstün kılan özelliklerden biri de kendine mahsus bir su tesisatına sahip olmasıydı.

Modernleşme politikasının eğitim, askerlik, hukuk ve maliye gibi alanlarında Avrupa'daki uygulamalara öykünen Osmanlı'nın, ziraî reform konusunda yönünü Amerika Birleşik Devletleri'ne de çevirmiş olduğunu belirtmek gerekir. Çağcıl tarım tekniklerini uygulayacak kadroları yetiştirmeye dönük adımların ilki olarak 1848'de Ayamama Çiftliği'nde açılan Ziraat Talimhanesi'nde Amerikalı Davis adlı bir uzman görevlendirilmiştir.¹³⁵ II. Abdülhamid, dönemin parlayan yıldızı Amerika Birleşik Devletleri'nden ateşli silah resimlerinin bulunduğu fotoğraf albümünün yanında manzaraların, nesnelerin ve yapıların stereoskopik ve başka türlü görüntülerini de istemişti. Bunların içerisinde en ilginç olanları Amerikan meyve ağaçları ve çalılarının koleksiyonu ile bu kıtaya özgü çeşitli yaprak dökmeyen ağaçların örnekleriydi.¹³⁶ Üzüm bağlarının filoksera illetinin tahribatına uğraması üzerine Duyûn-ı Umûmiye İdaresi kendi gelirlerini korumak için 1887 yılında Göztepe'de Kızıltoprak Amerikan Asma Fidanlığı'nı ve Erenköy Numune Bağı'nı kurmuş, ayrıca Aşı Ameliyat Mektebi açmıştır.¹³⁷ Fidanlıkta görevli uzman M. Eckerlin ziraatla ilgili kurulan bazı komisyonlarda görev almıştı. Devlet Eckerlin'den başka işlerde de istifade etmiş, örneğin Halkalı Ziraat Mektebi'nde kurulan meyvesiz ağaç fidanlığına dikilmek üzere Bursa ve İzmit'ten fidan getirme görevini ona tevdi etmiştir. Eckerlin, bitki hastalıklarıyla mücadele yöntemlerini ve aşılama tekniklerini öğretmek üzere Erenköy'deki aşı okulunda eğitim vermiştir.¹³⁸ Bu bakımdan Sivas Numune Çiftliği'ndeki aletlerin çoğunun ABD'den getirilmiş olması şaşırtıcı değildir. Amerikan hükümetinin çiftliğe balkabağı, Hint mısırı, sarı şalgam, pancar ve bezelye türlerinin tohumlarını hediye etmesi siyasal ilişkilerin olumlu seyrettiğini yansıtsa da, Sivas konsolosunun raporlarında da açıkça belirttiği üzere, destek gibi görülen yardımların arkasında emperyal düşüncenin yattığı kuşkusuzdur.

Numune çiftliklerinin kuruluşu ve gelişimi konusunda vurgulanması gereken hususlardan biri de Ziraat Bankası'nın projedeki rolüdür. Çiftçiye

¹³⁵ Mehmet Ali Yıldırım, "Osmanlı'da İlk Çağdaş Zirai Eğitim Kurumu: Ziraat Mektebi", *OTAM*, sayı 24, Ankara 2010, s. 230; V. Çeşme, *Halkalı Ziraat Mektebi*, s. 5.

¹³⁶ Samuel Sullivan Cox, *Bir Amerikan Diplomatının İstanbul Anıları 1885-1887*, çev. G. Ç. Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 39-40.

¹³⁷ İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu*, TTK Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1999, s. 80-81.

¹³⁸ D. Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım*, s. 96; K. Kuzucu, *Bin Yılın Çayı*, s. 106.

düşük faizle kredi vermek yanında ziraî gelişmeyi sağlayıcı çalışmalara kaynak temin etmek amacıyla 1888’de kurulan bu devlet bankasının görevi, ziraat okullarını malen desteklemek, örnek çiftlikler kurmak, bunlara tohum ve alet tedarik etmek, muallim ve müfettişlerin aylıklarını ödemek gibi işler için ayırdığı fonu ilgili nezarete vermektir.¹³⁹ Sivas Numune Çiftliği, örnek tarlalar için banka kaynaklarından aktarılan milyonlarca kuruşun desteğiyle vücut bulan tesislerden biriydi.

İncelediğimiz dönemde Sivas’ta yürütülen ziraat politikasının sadece numune tarlasındaki faaliyetlerle sınırlı kaldığı düşünülmemelidir. Patatesin sürekli teşvik ve desteklerle popüler ürünlerden biri haline gelmesi, Bilecik’ten tedarik edilen 1 kilogram dut tohumunun Sivaslı üreticiye dağıtılması,¹⁴⁰ gül fidanı yetiştiriciliğini öğretmesi için Bursa’dan uzman bir memurun Tokat’a görevlendirilmesi, üzüm türünün çeşitlendirilerek bağcılığın geliştirilmesine dönük tedbirler alınması, ormanların zenginleştirilmesi için ahaliye çeşitli ağaç fidanlarının yanında mesela Amasya sancağında belirli noktalara okaliptüs ve Avusturya çamı fidanları dikilmesi¹⁴¹ yeni ziraat politikasının Sivas vilayetine yansıyan örneklerinden sadece birkaçıdır. Yine bilhassa büyükbaş hayvan neslinin ıslahı için Sivas’a sürekli damızlık hayvan desteği yapılmıştır. Kurak geçen 1903 yılının mağdur ettiği Sivaslı çiftçiler, Ziraat Bankası aracılığıyla ve kefalet-i müteselsile yoluyla yapılan yemeklik ve tohumluk desteğiyle ayakta durmaya çalışmıştır.¹⁴² Harb-i Umumî yıllarında bütün Türkiye gibi kıtlık, sefalet, epidemî, karaborsa ve ihtikâr gibi olumsuzluklarla boğuşan Sivas vilayetine tarım makineleri gönderilmiştir. Devletin 1915 yılında İstanbul ve Konya’daki tacirlerden satın aldığı 40 orak makinesi ile 1.800 tırpanı göndermesinin yanında, Bulgaristan’dan aldığı harman makinelerinden bir iki adedini Sivas vilayetine tahsis etmesi önemlidir.¹⁴³

Dönemin tarım politikasının tayininde mücbir sebeplerin yanında, bilhassa ürün çeşitliliğinde ısrarcı yaklaşımıyla önayak olduğunu gördüğümüz II. Abdülhamid’in rolünü belirtmek gerekir. Yıldız Sarayı bahçesinde zengin ağaç türleri ve çalılarla donatması onun tarıma, ziraata ve peyzaja

¹³⁹ Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev. M. Harmancı, 3. Baskı, e Yayınları, İstanbul 2000, II, 285.

¹⁴⁰ *Orman ve Maadin ve Ziraat Mecmuası*, Dördüncü sene, nr. 76-1, 11 Zilkade 1317, s. 7.

¹⁴¹ K. Kuzucu, *Bin Yılım Çayı*, s. 96, n. 10-11.

¹⁴² *Sabah*, nr. 5000, 4 Receb 1321; nr. 5021, 25 Receb 1321/17 Ekim 1903.

¹⁴³ BOA, DH. UMVM; nr. 76/42, 29 Ş 1333.

olan ilgisinin göstergesiydi.¹⁴⁴ Padişahın ziraat politikasının eğitim boyutunda ve örnekler tarlalar haricinde yürütülen faaliyetlerde gözle görülür başarılar elde edilmiş ise de, numune tarlalarının hedefe ulaştığını söylemek zordur. Tarlaların bir kısmı kurulumunu bile tamamlayamazken, tarım ve besicilik faaliyetlerine hepsinden önce başlayan Sivas Çiftliği, hedef kitlesinin ilgisizliği yüzünden tipik bir devlet kuruluşu olmanın ötesine gidememiştir. Quataert, deneysel amaçlarla kurulmuş olan tarlalara ilişkin genel değerlendirmesinde, çiftçilere yeni ürünleri ve yeni teknikleri benimsemenin yararlarının hakkıyla anlatılamadığı görüşündedir. Başarısız bir deney karşısında çiftçinin geleneksel ekip-biçme şekline duyduğu inanç artmakta, yeniliğe olan şüphesi ise derinleşmekteydi. Hükümetin bedava tohum dağıtması, bazı yerlerde çiftçiden hiçbir karşılık bulmamıştı.¹⁴⁵ Sivas Numune Çiftliği'nde valilerin ve gayretkeş çiftlik yöneticilerinin fedakârlıkları semeresi olarak özellikle 1904 yılından sonra gerek üretim kapasitesi gerekse halkla entegrasyon açısından nisbî başarıdan söz edilebilir. Bu yüzden genel değerlendirmenin dışında tutulabilir.

Sivas Numune Çiftliği'nin idarecilerinin tahsil gördükleri okullara ve aşına oldukları lisanlara bakılırsa, entelektüel düzeylerinin hayli yüksek olduğu görülür. Numune Çiftliği'nin, idâdî bünyesinde açılan ziraat mektebinin uygulamalı derslerinin yapıldığı mekân olması açısından, ziraat eğitiminin bölgedeki öncü kuruluşu olma özelliğini taşıdığı söylenebilir. Öte yandan bahçe düzenlemesi, ağaçlıkları ve mekânsal kurgusuyla çiftlik, imparatorluğun batısından doğusuna uzanan yolun şehre giriş noktasına muhteşem bir peyzaj kazandırmıştır. Bu yönüyle vilayete gelen önemli konukların karşılandığı bir protokol merkezi işlevi görmüştür. Sonradan yapılan eklemelerle yerleşke içerisindeki bina sayısı 10'u geçmiştir. Çiftlik arazisi bugün atıl vaziyette bulunmakta, yapılar da metruk ve kısmen harabe halindedir.

¹⁴⁴ Londra'da James Carter ve ortaklarının sahip oldukları şirkete, 1889 yılında, aralarında yaş ve kuru meyve ağaçları, çiçek, ağaç ve çimen türlerinin bulunduğu on beş cins bitkinin tohum ve fidanı sipariş edilmişti. Türk padişahının kendileriyle alışveriş etmesinden gurur duyduğunu belirten şirket, ilk etapta şeftali, kayısı ve kiraz gibi meyve ağaçlarıyla süs çimeni tohumlarından bir sandık malı hazırlayıp İstanbul'a gönderdi. Kavun tohumunun pek nazik olması itibarıyla İstanbul'a gidinceye kadar bozulma ihtimali bulunması, çilek tohumu ve gül fidanı ile ismi belirtilmeyen üç bitkinin de henüz olgunlaşmadıkları göz önüne alınarak bunların gönderilmesi sonbahara ertelenir. Şirket yetkilisi, akaju ağacının tohum ve fidanını göndermeyi çok arzu ettiklerini fakat yola dayanıklılığı şüpheli olduğundan zat-ı şahaneyi beyhude yere masrafa sokmak istemediklerini belirtmiştir (BOA, Y. PRK. EŞA, nr. 9/26).

¹⁴⁵ D. Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım*, s. 117-118.

KAYNAKLAR

1. Osmanlı Arşivi (BOA) Belgeleri*

- Bâbîâli Evrak Odası (BEO)
Sadaret Mektubî Mühimme (A. MKT. MHM)
Dâhiliye Nezareti İdari Kısmı (DH. İD)
Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH. MKT)
Dâhiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliyye ve Vilayât Müdürlüğü (DH. UMVM)
Dosya Usulü İradeler (İ. DUIT)
İrade Dâhiliye (İ. DH)
İrade Hususiye (İ. HUS)
İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS)
İrade Taltifât (İ. TAL)
İrade Ticaret ve Nafia (İ. TNF)
Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MF. MKT)
Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti (ML. EEM)
Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV)
Şûrâ-yı Devlet (ŞD)
Ticaret, Nafia, Ziraat, Orman, Maâdin Nezaretleri (T)
Yıldız Sadaret Hususi Maruzatı (Y. A. HUS)
Yıldız Mütenevvi Maruzatı (Y. MTV)
Yıldız Perakende, Elçilik, Şehbenderlik, Ateşemiliterlik Maruzâtı (Y. PRK. EŞA)
Yıldız Perakende, Orman Maâdin ve Ziraat Maruzâtı (Y. PRK. OMZ)

2. Araştırma Eserler ve İncelemeler

- Abro, "Çiftlik ve Çift Tutanlarımıza", *Vicdan*, 10 Zilkade 1327, s. 1-3.
Akyıldız, Ali, *Osmanlı Merkez Bürokrasisi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2018.
Aslantaş, Selim, "Bir Osmanlı Bürokrati: Mehmed Memduh Paşa", *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, c. III, sayı 1 (Bahar 2001), Ankara 2001, s. 185-202.
Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, c. I, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2005.
Beyoğlu, Süleyman, *İki Devir Bir İnsan: Ahmet Faik Günday ve Hatıraları*, Bengi Yayınları, İstanbul 2011.
Cox, Samuel Sullivan, *Bir Amerikan Diplomatının İstanbul Anıları 1885-1887*, çev. G. Ç. Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.
Cuinet, Vital, *La Turquie d'Asie: geographie administrative statistique descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie-Mineure*, Ernest Leroux Editeur, vol I, Paris 1892.

* Kullanılan belgelerin numaraları metin içerisinde belirtilmiştir.

- Çeşme, Volkan, *Halkalı Ziraat Mektebi*, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011.
- Goloğlu, Mahmut, *Sivas Kongresi*, Başnur Matbaası, Ankara 1969.
- Gül, Osman Kubilay, "Amerika Birleşik Devletleri Sivas Konsolosluğu Raporlarına Göre 19. Yüzyıl Sonlarında Sivas ve Havalisinde Ekonomik ve Sosyal Hayat, *International Journal of Eurasia Social Sciences*, vol. 6, issue 21, pp. 149-171.
- Güran, Tevfik, "Tarım Politikası (1839-1913)", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, III, 305-311.
- Hasan Tahsin, *Sivas Vilayeti Sıhî ve İctimâî Coğrafyası*, Hilâl Matbaası, İstanbul 1932.
- Karayaman, Mehmet, "Vilayet Hususi İdareleri ve 1915 Yılı Faaliyetleri", *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, sayı 8/Yaz, Konya 2009, s. 121-148.
- Keskin, Özkan, *Orman ve Maâdin Nezareti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005.
- Keskin, Özkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Modern Ziraat Eğitiminin Yaygınlaşması: Ankara Numune Tarlası ve Çoban Mektebi", *OTAM*, sayı 28, Güz 2010, s. 87-106.
- Kırmızı, Abdülhamit, "Şikayât Tezâyüd Etmekte: Memduh Bey'in Sivas Valiliğinde Ermeni Politikası (1889-1892)", *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, Sivas 2007, I, 361-376.
- Kurşun, Zekeriya, "Mehmed Memduh Paşa", *DİA*, İstanbul 2003; XVIII, 495-497.
- Kurt, Burcu, "Osmanlı Zirai Modernleşmesine Bir Örnek: İzmid Numune Tarlası Teşebbüsü", *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-II*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kocaeli 2016, II, 713-71.
- Kuzucu, Kemalettin, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şehircilik Mimarî ve Eğitim Anlayışındaki Değişmeler Bağlamında Sivas Kongresi Binasının Tarihçesi", *A.Ü. T.İ.T.E. Atatürk Yolu Dergisi*, c. 10, sayı 37-38, Ankara 2006, s. 103-125.
- Kuzucu, Kemalettin, *İsmail Hakkı Paşa'nın Sivas Valiliği ve İlk Ermeni Olayları (1880-1992)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008.
- Kuzucu, Kemalettin, *Bin Yıllın Çayı: Osmanlı'da Çay ve Çayhane Kültürü*, Kapı Yayınları, İstanbul 2012.
- Mehmed Tevfik, "Makale-i Zirâiyye", *Vicdan*, 6 Muharrem 1328, s. 3-4.
- Mert, Talip, "Sivas İdadisi'nde Ziraat Bölümü ve Resmî Muhabere Evrakı", *Hayat Ağacı*, sayı 34, Sivas 2018, s. 93-100.
- Mustafa Kemal, *Nutuk*, Türk Tayyare Cemiyeti Yayını, Ankara 1927.

- Quataert, Donald, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, çev. N. Ö. Gündoğan-A. Z. Gündoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.
- Sarıtepe, Özlem, *Sivas Valisi Mehmed Memduh Paşa*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2011.
- "Servet-i Milel", *Basîret*, nr. 58, 16 Muharrem 1287/18 Nisan 1870, s. 1-2.
- Shaw, Stanford J-Kural Shaw, Ezel, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, c. II, çev. M. Harmanacı, 3. Baskı, e Yayınları, İstanbul 2000.
- Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, İkdâm Matbaası, Dersââdet 1317.
- Tekeli, İlhan-İlkin Selim, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu*, TTK Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1999.
- Toruk, İbrahim, *Halkalı Ziraat Mektebi (1892-1928)*, M. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.
- Yasak, İbrahim, *Şehir Defteri*, Be Yayınları, Sivas 2014.
- Yılmaz, Mehmet Serhat, "II. Meşrutiyet Öncesi Kastamonu'da Bir Ayaklanma Girişimi (1906)", *Karadeniz Araştırmaları*, sayı 30, Yaz 2011, s. 123-142.
- Yıldırım, Mehmet Ali, "Osmanlı'da İlk Çağdaş Zirai Eğitim Kurumu: Ziraat Mektebi", *OTAM*, sayı 24, Ankara 2010, s. 223-240.

3. Süreli Yayınlar**

Basîret
Birlik
İkdâm
Orman ve Maadin ve Ziraat Mecmuası
Sabah
Servet
Servet-i Fünûn
Sivas Vilayeti Salnamesi, defa 15, 16, 17
Takvîm-i Vekâyi
Tarîk
Tercümân-ı Hakikat
Umûr-ı Nafia ve Ziraat Mecmuası
Vicdan

** Kullanılan yayınların numara ve tarihleri metin içerisinde belirtilmiştir.

XIX. YÜZYILIN SONLARINDA YABANCI ARKEOLOGLARIN SİVAS VE ÇEVRESİNDE ESKİ ESER (ÂSÂR-I ATÎKA) ARAŞTIRMAYA YÖNELİK TALEPLERİ

The Demands of Foreign Archaeologists For Antiquities Research in Sivas and Its Surrounding at The End of The 19th Century

Gürsoy Şahin*

ÖZET

Bu çalışmanın temel amacı XIX. yüzyılın sonlarında eski eser araştırması yapmak üzere Sivas ve çevresine gelen Avrupalı arkeologların bölgedeki faaliyetlerini irdelemektir. Çalışmada ayrıca arkeologların izin talepleri ve eski eser nizamnamelerine göre dikkat etmeleri gereken hususlar ortaya konulmuştur. Keza arkeologların nizamnamelere ne derece uyduğunun tespiti ve Osmanlı yöneticilerinin arkeologlara yaklaşımı da araştırmada üzerinde durulan diğer hususlardandır. Arkeologların bölgedeki faaliyetlerini ve şehre ilgilerinin boyutlarını tespit etmek, Sivas'taki eski eser zenginliğini ortaya koymak açısından önem arz etmektedir.

Avrupalı arkeologların Osmanlı ülkesindeki eski eser araştırmaları, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren önemli oranda artış göstermiştir. Bu dönemde çeşitli Avrupa ülkelerinden Osmanlı topraklarına gelen arkeologlar 1869, 1874, 1884 ve bilahare 1906 yıllarında kabul edilen Âsâr-ı Atîka Nizamnameleri çerçevesinde izin alarak ülkenin çeşitli bölgelerinde eski eser araştırması veya kazılar yapmışlardır.

Arkeologların araştırma yapmak üzere ziyaret ettikleri yerlerden birisi de Sivas şehridir. Zengin ve köklü bir tarihi geçmişe sahip olan Sivas şehrinde gerek antik dönemden kalma gerekse Türk-İslam dönemine ait çok sayıda tarihi eserin bulunması Avrupalı araştırmacıların bölgeye yönelmesinin sebeplerindendir. Keza Osmanlı'nın gayrimüslim tebaasına ait kilise ve manastırlarındaki kitaplar ile Doğu dilleri hakkında incelemelerde bulunma isteği de arkeolog ve araştırmacıları bölgeye yöneltmiştir.

* Prof. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Araştırmada zaman olarak XIX. yüzyılın son çeyreği ve kısmen XX. yüzyılın başlarına, mekân olarak ise Sivas şehri ve çevresine odaklanılmıştır. Çalışmanın temel kaynağını Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivlerinde mevcut Osmanlı Arşivi Belgeleri oluşturmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Sivas Vilayeti, Âsâr-ı Atîka (Eski Eser), Arkeoloji, Osmanlı Devleti.*

ABSTRACT

The main purpose of this study was to examine the activities of the European archaeologists coming to Sivas and its surrounding for antiquities research at the end of the 19th century in the region. The study also revealed permission requests of the archaeologists and points to which they should pay attention according to antiquities regulations. Moreover, other points dealt in the study were the identification of to what extent the archaeologists follow the regulations and the attitudes of the Ottoman administrators towards the archaeologists. It is important to detect the activities of the archaeologists in the region and the levels of their interests to the city in terms of revealing the antiquities richness in Sivas.

The antiquities research of the European archaeologists in the Ottoman country increased in a considerable amount beginning from the second half of the 19th century. In this period, the archaeologists coming from various European countries to the Ottoman territories carried out antiquities research or excavation in various parts of the country by getting permission within the frame of Antiquities (Âsâr-ı Atîka) Regulations accepted in 1869, 1874, 1884, and afterwards 1906.

One of the places where archaeologists visited for doing research was Sivas province. The presence of a great number of historical artefacts dating from the ancient period and belonging to Turkish-Islamic period in Sivas province having a rich and deep rooted history was one of the reasons of European researchers' interest in the region. Likewise, the books at the churches and monasteries belonging to the non-muslim citizens of the Ottoman State and the desire to do investigations on Eastern languages also turned archaeologists and researches to the region.

The last quarter of the 19th century and partially the beginning of the 20th century as the period and Sivas province and its surrounding as the place were the focus of the research. The primary source of the research was the Ottoman Archive Documents available at the Presidency State Archives.

Key Words: *Sivas Province, Asar-ı Atika (Antiquities), Archaeology, Ottoman State.*

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin kurulduğu ve hüküm sürdüğü coğrafya köklü bir tarihi geçmişe sahip olup bu özellik Osmanlı toplumuna zengin bir kültürel miras ve eski eser varlığı kazandırmıştır. Sahip olduğu zenginliğin farkında olan Osmanlı yöneticilerinin antik dönemden kalma eserlere karşı ilgisi XV. yüzyıla kadar gitmektedir. Bu bağlamda eski eserlere ilk kez Fatih Sultan Mehmet'in ilgi gösterdiği, Topkapı Sarayının ikinci avlusunda Bizans dönemine ait lahit ve sütun başlıklarını bir araya getirerek koruma altına aldığı bilinmektedir. Bu dönemden sonra gerek İstanbul'da gerekse ülkenin farklı bölgelerinde yer alan eski eserler uzun süre korunup kollanmış ve tamirleri de yapılmıştır¹.

Osmanlı ülkesi, sahip olduğu kültürel zenginlik ve stratejik önem sebebiyle kuruluşundan itibaren birçok yabancı gezginin uğrak yeri olmuştur. XV. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Osmanlı topraklarına gelen, aralarında arkeologların da bulunduğu Avrupalı seyyahlardan bazıları Türklerin çeşitli özelliklerinden, yönetim anlayışından söz ederken bazı seyyahlar da ülkedeki eski eserlerden bahsetmişlerdir. Seyyahların bir kısmı Türklerin eski eserlere yaklaşımını eleştirmektedir. Seyyahlara göre Türkler eski eserleri yeterince korumamakta ve onlara gerekli ilgiyi göstermemektedirler. Avrupalı seyyahlar bir yandan Osmanlı yöneticilerini ve toplumu eleştirirken bir yandan da ülkedeki eski eserleri, paraları, yazıtları ve antik eserleri "*yağma edilmeye hazır bir halde*" görmüş ve her fırsatta yurt dışına götürmüşlerdir².

Esasen Avrupalılar, Osmanlı yöneticilerinin eski eserleri ihmal etmeleri bahanesiyle bir anlamda kendi yağmalarını meşrulaştırmak eğiliminde idiler³. Bu anlayış çerçevesinde yabancı arkeologlar, Osmanlı hükümeti ve toplum eski eserlerin değerini takdir etmiyorsa o zaman bu eserleri Avrupa müzelerine götürme hakları varmış gibi davranmışlardır. Bu süreçte Osmanlı'nın Müslüman ve gayrimüslim tebaasından bir kısmı da

¹ Erdem Yücel, "Çağdaş Müzeciliğin Neresindeyiz", *Türkiye Tüping ve Otomobil Kurumu Belleteni*, S. 79-358, (1990), s. 50; Sümer Atasoy, "Türkiye'de Müzecilik", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 6, (yay. haz. Mücteba Anđ vd.), İletişim yay., İstanbul 1983, s. 1458; Gürsoy Şahin, "Avrupalıların Osmanlı Ülkesindeki Eski Eserlerle İlgili İzlenimleri ve Osmanlı Müzeciliği", *AÜ. DTÇF. Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.XXVI, S. 42, (Eylül 2007) Ankara 2007, s. 110-111.

² Hüseyin Karaduman, "Belgelerle İlk Türk Asar-ı Atika Nizamnamesi", *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, C. XXV, S. 29, (Aralık 2004), s. 73-74.

³ Wendy M. K. Shaw, *Osmanlı Müzeciliği*, (çev. Esin Soğancılar), İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2015, s. 110.

eski eserleri yabancılara satmakta hiçbir mahzur görmemişlerdir⁴. Avrupa'da gelişen müzecilik ve buna bağlı olarak artan eski eser talebi karşısında eski eser kaçakçılığı yaygınlaşmış, Osmanlı Devleti bu konuda ciddi zararlar görmüştür.

I) Eski Eserlerle İlgili Yasal Düzenlemeler

Osmanlı yöneticileri eski eserlerin ülkeden kaçırılmasının önüne geçmek ve bu konuyla ilgili hukuki boşluğu doldurmak amacıyla ilk 1869'da bilahare 1874, 1884 ve son olarak 1906'da Âsâr-ı Atîka Nizamnameleri hazırlamış ve uygulanması hususuna da titizlikle eğilmişlerdir. Ancak eski eser nizamnameleriyle ilgili ilklerde farklı görüşler bulunmaktadır. Araştırmacılar bilinen ilk nizamnamenin 13 Şubat 1869 tarihinde yayınlandığını⁵ ve bu nizamnamenin Osmanlı Devleti'nin ilk eski eserler nizamnamesi olduğunu ifade etmektedirler⁶. Bazı araştırmacılar ise 1869 yılında yapılan düzenlemeyi "tezkire" olarak nitelendirmektedir⁷. Buna göre ilk eski eserler nizamnamesi 1874 yılında Dr. Philipp Anton Dethier zamanında yayınlanmıştır⁸. Araştırmalardan anlaşıldığı üzere 1869 yılındaki düzenleme "tezkire" olarak anılsa bile bu alanda yapılan ilk hukuki düzenleme olması açısından önemlidir.

Müze-i Hümayun müdürlüğüne 1872 yılında atanan Avusturya lisesi müdürü Dr. Philipp Anton Dethier'in ilk yaptığı işlerden birisi 1874 (24 Mart 1290)'te eski eserlerle ilgili hukuki düzenleme yaparak yeni bir ni-

⁴ H. Karaduman, *a.g.m.*, s. 73-74.

⁵ Ahmet Mumcu, "Eski Eserler Hukuku ve Türkiye", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XXVI, S. 3-4, Ayrı Baskı, Sevinç Matbaası, Ankara 1969, s. 66; Ferruh Gerçek, *Türk Müzeciliği*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 265-266. Ancak E. Z. Karal, 1867 yılında "Âsâr-ı Atîka Nizamnamesi"nin hazırlandığını ve eski eserlerin Maarif Nezaretinin kontrolüne bırakıldığını ifade etmektedir. Fakat bu bilgiye başka kaynaktan rastlanmamıştır. Bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri 1861-1876*, C. VII, 2. baskı, Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara 1977, s. 218-219.

⁶ 1869 yılında Maarif Nazırın Saffet Paşa'nın başkanlığında toplanan kurul bir yönetmelik hazırlayarak, okulların eğitim, öğretim, kütüphane ve matbaa işlerinin yanında müze işleri ile ilgilenmesini bakanlığın görevleri arasına almıştır. Bkz. Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK yayını, Ankara 1991, s. 288.

⁷ Bu konuda H. Çal'ın bildirdiğine göre etraflı bir nizamname yapılması planlanmış ancak bu girişim aceleye gelmiş, bu sebeple sadece tezkiredeki esaslar tekrar edilmiştir. Halit Çal, "Osmanlı Devleti'nde Âsâr-ı Atîka Nizamnameleri", *Vakıflar Dergisi*, S. 26, s. 392.

⁸ İlk nizamnamenin 1874 yılında hazırlanması ile ilgili bkz. S. Atasoy, *a.g.m.*, s. 1458; ilk nizamnamenin 1869 tarihinde hazırlanması ile ilgili bkz. H. Karaduman, *a.g.m.*, s. 73-76; Kâmil Su, *Osman Hamdi Bey'e Kadar Türk Müzesi*, ICOM Türkiye Milli Komitesi Yayınları Sayı: 3, İstanbul 1965, s. 37; W. Shaw, *a.g.e.*, s. 110.

zamname çıkarılmasını sağlamak olmuştur⁹. Bu nizamname ilk bakışta Osmanlı ülkesindeki eski eserleri koruyor görünse de esasen eski eserlerin ülke dışına çıkarılmasını yasallaştırdığı gerekçesiyle eleştirilmiştir. 1874 nizamnamesinde öncelikle eski eser tanımlaması yapılmış ve “*eski dönemlerden kalan sanat eserleri*” eski eser olarak nitelendirilmiştir. Keza eski eserler sınıflandırılarak ikiye ayrılmıştır. Birinci grubu meskukat, ikinci grubu ise nakli mümkün olan veya olmayan diğer eski eşyalar oluşturmuştur. Nizamnamede tarihi eserlerden toprağın üstünde bulunanlar yani yer altından çıkarılmayanlar devlete ait kabul edilmiştir. Arama izni alınarak yer altından çıkarılan eserlerden üçte birinin devlet hazinesine, üçte birinin kazıyı yapan ve üçte birinin de arazinin sahibine verilmesi kararlaştırılmıştır¹⁰.

Dr. Dethier 1881 yılında ölümüne kadar görevini sürdürmüş, ardından bu göreve Sadrazam Ethem Paşa'nın oğlu ressam Osman Hamdi Bey getirilmiştir¹¹. Bu süreçte 1874 nizamnamesinin yaptırım açısından yetersiz oluşu sebebiyle Avrupalı arkeologlar Osmanlı ülkesindeki eski eserleri ülkelerine götürme konusunda isteklerini alabildiğine artırmışlardır. Bu durum gerek müze yöneticilerini gerekse kamuoyunu rahatsız etmeye başlamıştır. Yaşanan aksaklıklar ve olumsuzluklar üzerine nizamnamenin eksiklikleri tamamlanarak yeni bir nizamname yapılması kararlaştırılmıştır. 21 Şubat 1884 (9 Şubat 1299) tarihinde hazırlanan nizamnameye göre Türkiye’de arkeolojik kazı yapmak isteyenlere bulacakları eserlerin asıllarının Müze-i Hümayun’a konulması şartıyla izin verilmiştir¹².

1884 yılında çıkarılan nizamnamede tabiatta herhangi bir şekilde bulunmuş veya kazılarla ortaya çıkarılmış tarihi eserlerin doğrudan devlete ait olduğu belirtilmiş ve bu eserlerin alınıp götürülmesi veya zarar verilmesinin kanunsuz olduğu bildirilmiştir¹³. Söz konusu nizamnamede eski eserlerin korunması hususunda çok önemli düzenlemeler getirilmiştir. Örneğin arkeolojik mekanların keyfi olarak karıştırılması ve eserlerin alt

⁹ Beş fasıl ve otuz altı maddelik nizamname için bkz. *Âsâr-ı Atika Nizamnâmesi*, Matbaa-i Amirede Tab Olunmuştur, 24 Mart 1290, 20 Safer 1291, s. 1-8.

¹⁰ W. Shaw, *a.g.e.*, s. 110-113.

¹¹ Aziz Ogan, *Türk Müzeciliğinin 100üncü Yıldönümü*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul Sevenler Grubu Yayınları, İstanbul 1947, s. 5.

¹² 21 Şubat 1884, (H 23 Rebiülahir 1301, R 09 Şubat 1299), tarihinde kabul edilen *Âsâr-ı atika Nizamnamesinin Üçüncü faslı: taharriyat ve hafriyat şartlarını, Dördüncü faslı Âsâr-ı atıkanın nakliyat ve isti'malini, Beşinci faslı da ahkam-ı cezaiyeyi içermektedir. bkz. “Âsâr-ı atika Nizamnamesi”, Düstur, Tertip 1, Zeyl 4, Babialı, Şura-yı Devlet Düstur Encümeni tarafından tertip olunmuştur, Matbaa-i Osmaniye’de tab’ olunmuştur, Dersaadet, 1302, s. 89-97; W. Shaw, *a.g.e.*, s. 114.*

¹³ W. Shaw, *a.g.e.*, s. 146.

üst edilmesi eserlerin tahrip edilmesi olarak kabul edilmiştir. Ayrıca eski eser alanındaki yazılı veya resimli taşların bulunduğu yerden kaldırılması yasaklanmıştır. Taşların ölçülerinin alınması, resimlerinin çizilmesi, dö-kümlerinin çıkarılması ve harabelerin çevresine iskele kurulması da suç sayılmıştır. Keza arkeolojik bir alan olarak belirlenen yere iki yüz elli metreden fazla yakın yerde izinsiz inşaat yapmak da yasaklanmıştır¹⁴.

Dönemin süreli yayınlarında eski eserlerle ilgili yazıların yer almaya başladığı, Osmanlı kamuoyunun eski eserler konusunda bilinç düzeyinin arttığı ve arkeolojinin bilimsel bir etkinlik olarak kabul edildiği ifade edilmelidir. Ancak eski eserler konusunda kayda değer bir bilinçlenmeye karşılık 1884 yılında çıkarılan nizamnamenin uygulanmasında önemli ölçüde güçlükler yaşandığı görülmektedir. Bu anlamda eski eserlerle ilgili araştırmalar yapılması, kazı izinleri alınması için uyulması gereken şartlar yerine getirilmiştir. Fakat eserlerin Müze-i Hümayun'a teslimi hususunda oluşturulan sistem çoğu zaman işletilememiştir. Zira Maarif Nezareti yetkililerinin Müze-i Hümayun'a ait olan eserlerin kazı alanında müze yetkilisine teslim edilmesi, kazı yapanların söz konusu eserlerin sadece resimlerini ve kopyalarını alması gerektiği yönündeki uyarıları genellikle göz ardı edilmiştir¹⁵.

Eski eserler konusunda gerçekleştirilen hukuki düzenlemeler bağlamında 13 Mayıs 1889'da Müze-i Hümayun Nizamnamesi yayınlanmıştır¹⁶. Ancak tarihi eserlerin kayıtlara geçmeden yurtdışına çıkarılması için zaman zaman çeşitli yollara tevessül edilmiştir. Nizamnamelerdeki istisnalardan hem Almanlar hem de Avusturyalılar yararlanmışlardır. Sultan II. Abdülhamid, Prusya Kayzeri I. Wilhelm ve Avusturya İmparatoru I. Franz Joseph'le yakın ilişkilerini sürdürmek amacıyla çeşitli zamanlarda nizamnameleri devre dışı bırakmıştır. Bu anlamda Sultan II. Abdülhamid, Avusturya elçisine 1896 yılında Efes'teki kazılarda ele geçen eserlerden beğendiklerini alabileceklerini ifade ederek dostluğunu göstermek istemiştir. Osmanlı topraklarındaki eski eserler konusundaki istisnalar sadece Almanlar ve Avusturyalılar ile sınırlı kalmamış İngiliz yetkililer de bu tür taleplerde bulunmuştur. Örneğin 1898 yılında Britanya Müzesi yöneticisi,

¹⁴ "Âsâr-ı atıka Nizamnamesi", *Düstur*, Tertip 1, Zeyl 4, s. 90; W. Shaw, a.g.e., s. 147.

¹⁵ Keza "arkeoloji turizmi" 1905 yılında Osmanlı hükümeti tarafından belirli kurallara bağlanmıştır. Bu durum özellikle trenle ulaşılabilen Efes ve Baalbek için geçerli olmuştur. W. Shaw, a.g.e., s. 148, 156, 185, 203.

¹⁶ "Müze-i Hümayun Nizamnamei dahilisi", 13 Mayıs 1889 (H 13 Ramazan 1306, R 01 Mayıs 1305), *Düstur*, Tertip 1, C. 6, (4 Zilka'de 1304, 14 Ramazan 1312, 13 Temmuz 1303(1887)-27 Şubat 1310(1890), Devlet Matbaası, Ankara 1939, s. 343-349.

Müze-i Hümayun müdürü Osman Hamdi Bey'e yazdığı mektupta Almanlara tanınan ayrıcalıkların fazlalığından yakınmıştır¹⁷.

Müze müdürü Osman Hamdi Bey, padişahın siyasi kaygılarla tarihi eserlerin başka ülkelere götürülmesine izin vermesini örtülü bir şekilde eleştirirken eski eserlerin maddi ve simgesel öneminden bahsetmiştir. Öte yandan Sultan II. Abdülhamid ise Osman Hamdi Bey'in Jön Türklere sempati beslediğinden şüphelenmiştir. Araştırmalardan bazılarına göre bu durum Müze-i Hümayun'un çıkarları ile devlet yönetimi arasında bir kopukluk oluşturmuştur¹⁸.

Osmanlı Devleti eski eserlerle ilgili son nizamnamesini 23 Nisan 1906 (10 Nisan 1322) tarihinde çıkarmıştır¹⁹. Eski eserler konusunda net bir yaklaşım geliştiren bu nizamname, eski eserlerin değerini kavrayan ve eserlerin denetimi konusunda Müze-i Hümayun'a başrolü veren bir yönetiminin eseri olarak kabul edilmiştir. Yeni nizamnamede hem müzenin hem de tarihi eserlerin geniş kapsamlı bir tarifi yapılmıştır. Keza devlete ait arazi ve mülklerde veya özel kişi ya da grupların özel mülklerinde var olduğu bilinen ya da ortaya çıkarılan tüm tarihi eserlerin mülkiyetinin Osmanlı Devleti'ne ait olduğu ifade edilmiştir. 1884 yılında kabul edilen nizamnamede Osmanlı ülkesinde yaşamış eski halkların eserlerinin denetiminin ilk kez Osmanlı Devleti'ne ait olduğu belirtilirken 1906 yılındaki nizamnamede daha yakın geçmişe ait tarihi eserler de Osmanlı'nın kontrolüne alınmıştır²⁰.

Araştırmacı W. Wendy'e göre Osmanlı yöneticileri eski eserlerin sanatsal veya kültürel değerinden ziyade siyasi değerini önemsemiştir. Keza yabancı arkeologların eski eserleri Osmanlı topraklarından çıkarması egemenlik ve mülkiyet hakları açısından eleştirilmektedir. Süreli yayınlarda Avrupa müzeleri hakkında bilgi verilirken aynı zamanda Osmanlı başkentinde de bir müze kurulmasının gerekliliği ortaya konulmuştur. Bu bilincin artması eski eserlerin yabancılara hediye edilmesinin önüne geçilebilmesine zemin hazırlamıştır. Tarihi eserlerin Osmanlı yöneticileri tarafından benimsenmesi Anadolu'nun eski halklarının kabul edilmesi olarak da yorumlanmıştır²¹.

¹⁷ W. Shaw, *a.g.e.*, s. 155-156, 158-160.

¹⁸ W. Shaw, *a.g.e.*, s. 157-158.

¹⁹ Altı fasıl ve otuz beş maddelik bu nizamname için bkz. *Âsâr-ı Atika Nizamnâmesi*, Asır Matbaası, İstanbul 1322, s. 1-16.

²⁰ W. Shaw, *a.g.e.*, s. 168-170.

²¹ W. Shaw, *a.g.e.*, s. s. 115, 147, 151, 153.

II) Sivas'ta Mevcut Eski Eserler ve Müze Kurulmasının İlk Adımları

Sivas şehri zengin ve köklü bir tarihi geçmişe sahip olup Hititler döneminden itibaren bölgede yerleşimin bulunduğu bilinmektedir. Stratejik bir konuma sahip olan şehir Hititler dışında Roma, Selçuklu ve Osmanlı devletleri dönemlerinde de askerî ve ticarî açıdan önemini korumuştur²². Bu nedenle şehir ve çevresinde gerek antik dönemden kalma²³ gerekse Türk-İslam dönemine ait çok sayıda tarihi eser mevcuttur²⁴.

Sivas'ta dikkatleri üzerine toplayan eski eserlerin başında şehri kuşatan kale surları gelmektedir. Orta Çağ'dan kalma surların inşası Alaaddin Keykubad'a atfedilmektedir. Ancak kaynaklardan anlaşıldığı üzere daha önce inşa edilip zamanla harap olan eski surlar Selçuklu hükümdarı tarafından tamir ettirilmiştir. XIX. yüzyılın başlarında şehri gören Fransız konsolos Victor Fontanier de bu surların Bizans İmparatorluğu devrinde inşa edilmiş olduğunu bildirmektedir²⁵.

Sivas'ta mevcut İslami döneme ait eski eserlerin daha çok Selçuklu ve İlhanlı dönemlerine ait olduğu görülmektedir²⁶. Bu anlamda bilinen eski eser Ulu Cami olup 1197 yılında inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bunun yanında şehirde Kale camii, Meydan camii, Gökmedrese, Çifte minareli medrese ve Keykâvus Dârüşşifâsı (Şifaiye medresesi) gibi pek çok eski eser mevcuttur²⁷. Şehirdeki tarihi eserler hakkındaki en geniş bilgiyi XVII. yüzyılda Evliya Çelebi vermiştir²⁸. XIX. yüzyılda C. Sandreczki, Fransız

²² Ömer Demirel, "Sivas", *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayını, C. 37, 2009, s. 278-282; Gülpınar Akbulut, "Sivas Şehri'nin Tarihi Coğrafyası", *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 35, Sayı: 2, (Aralık 2009), s. 212-213 (s. 212-222).

²³ Örneğin Roma döneminden kalma sikkeler hakkında bkz. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), MF.MKT., 733/2, 1-2, H-10-06-1321 (3 Eylül 1903).

²⁴ Örneğin Merzifon kazasının Sarı köyüne yakın bir mesafede bulunan Aşaluk isimli kuru derede kumlar arasında köy ahalisinden Hadi oğlu İbrahim ve arkadaşı İlhanlılar dönemine ait dört yüz doksan adet gümüş sikke bulunması hakkında bkz. BOA, MF.MKT., 897/33, 1-2, H-09-10-1323 (7 Aralık 1905).

²⁵ Victor Fontanier, *Voyages en Orient, Entrepris Par Ordre du Gouvernement Français, de l'année 1821 à l'année 1829, Librairie Universelle, Paris 1829*, s. 178-180. (https://archive.org/details/bub_gb_YfXnL_qIN_kC/page/n5, 16.06.2019); Besim Darkot, "Sivas", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 10, MEB Yayını, İstanbul 1980, s. 574-575.

²⁶ Müze Müdürü Halil Beyefendi, "Âsâr-ı Atika, Âsâr-ı atika-i Millimiz Nasıl Mahvoluyor?", *Şehbal*, İkinci Sene, Aded 36, 15 Mart 1321 (28 Mart 1911), s. 226.

²⁷ Ö. Demirel, *a.g.m.*, s. 279-280; N. Burhan Bilget, "Sivas-Mimari", *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayını, C. 37, 2009, s. 282; B. Darkot, *a.g.m.*, s. 575-576.

²⁸ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zıllî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, III. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini, (yay. haz.

misyoner Eugene Boré²⁹, Alman Feldmareşal Helmuth Von Moltke, John Macdonald Kinneir³⁰, Fransız konsolos Victor Fontanier, A. Dupré, A. D. Mordtman gibi şehri gören Fransız, Alman ve İngiliz misyoner, konsolos veya seyyahlar kısa bilgiler vermişlerdir³¹. Aynı yüzyılda Avrupalı arkeologların Osmanlı topraklarında artan eski eser araştırmalarından Sivas şehri de nasibini almıştır. Keza şehir eski eser nakliyatında da önemli bir konuma sahip olmuştur³².

Esasen Osmanlı coğrafyasında gerek araştırma alanını oluşturan Sivas ve çevresinde gerekse diğer birçok bölgede tarihi eser mevcut olmakla birlikte bu eserler doğal olarak devletin başkenti İstanbul'da toplanmıştır. Ancak XIX. yüzyıl sonları ve XX. yüzyılın başlarında bölgesel müzeler kurularak tarihi eser koleksiyonunu güçlendirmek hedeflenmiştir. Bu amaçla Konya, Bursa ve Kudüs gibi yerlerde bölgesel arkeoloji müzeleri tesis edilmiştir³³. Bu süreçte Sivas'ta müze açılmamış ancak 1892 yılında açılan Sivas İdadisi'nde bir müze şubesi kurulmuştur. Bu müze şubesi; önemli tarihi eserleri, eski paraları, vilayette bulunan ağaç ve bitki türlerini, şimdiye kadar keşfolunan maden örneklerini ve bir kütüphaneyi içermektedir³⁴.

Bu öncü çalışmaların ardından 1906 yılında çıkarılan Âsâr-ı Atıka Nizamnamesinde bölgesel müzeler kurulması kararlaştırılmış, 1908 yılından itibaren Sivas, Selanik ve İzmir'de hedeflenen müzelerin açılması yönünde çalışmalara başlanmıştır. Bu dönemde başkenttekine benzer müzelerin farklı merkezlerde kurulması, topraktan çıkarılan eserlerin kayıtlarının tutulması için bir mekân oluşturulması ve turist çekmek amaçlanmıştır. Bölge müzelerinin kurulmasıyla İstanbul'a gönderilecek eski eser miktarını ve müzenin yükünü hafifletmek ve kısmen daha düşük kaliteli olarak değerlendirilen eserlerin korunması hedeflenmiştir. Ancak Osmanlı

Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 119-127 vd.; B. Darkot, *a.g.m.*, s. 574.

²⁹ Eugene Boré, *Correspondance et Memoires d'un Voyageur en Orient*, Paris 1840, s. 358-359.

³⁰ John Macdonald Kinneir, *Journey through Asia Minor, Armenia and Koordistan in the Years 1813 and 1814*, John Murray, London 1818, s. 555-556.

³¹ B. Darkot, *a.g.m.*, s. 575.

³² Örneğin bkz. BOA, MF.MKT., 201/15, H-13-10-1311 (19 Nisan 1894).

³³ H. Muşmal, Anadolu'da kurulan ilk eski eser müzesinin 1899'da Konya'da açıldığını ifade etmektedir. Bkz. Hüseyin Muşmal, "Anadolu'nun İlk Eski Eser (Arkeoloji) Müzesi: Konya Âsâr-ı Atıka Müzesi'nin Kuruluşu", *Tarihin Peşinde -Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi-*, Yıl: 2009, Sayı: 1, s. 131; İsmail Yaşayanlar, "Devlet, Arkeoloji ve Âsâr-ı Atıka: Bir Vilayet Müzeciliği Örneği Olarak Müze-i Hümâyûn Bursa Şubesi", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 19, S. 35, 2018, s. 566.

³⁴ *Sivas Vilâyet Salnamesi*, 1325 Sene-i Hicrisine mahsustur (1907), Def'a: 17, Sivas Vilâyet Matbaası 1325 (1907), s. 195.

Devleti'nin içinde bulunduğu şartlar ve özellikle de I. Dünya Savaşı nedeniyle Sivas, Selanik ve İzmir'de müze kurma düşüncesi Osmanlı döneminde hayata geçirilememiştir³⁵.

Sivas ve çevresindeki eski eserlerin sergilenmesi ve bir müze kurulması için 1928'de harekete geçilmiş³⁶, müze 1934 yılında Gökmedrese'de ziyarete açılmış, 1967'de ise Buruciye Medresesi'ne taşınmıştır. 1990 yılından itibaren Sivas Kongresi'nin yapıldığı tarihi lise binasında Sivas Atatürk-Kongre ve Etnografya Müzesi adıyla hizmet vermektedir³⁷.

III) Yabancı Arkeologların Eski Eser Araştırma İzin Talepleri

Eski eserlerle ilgili nizamnameler hazırlanmadan önce yabancı arkeologlar Osmanlı topraklarında bulunan eski eserleri kolaylıkla yurtdışına çıkartabilmişlerdir. Bu durum uzunca bir süre devam etmiş, 1884 yılında kabul edilen Âsâr-ı Atıka Nizamnamesi ile değişmeye başlamıştır. Müze-i Hümayun Müdürü Osman Hamdi Bey'in hassasiyeti ve kabul edilen nizamnamenin hükümleri nedeniyle bu dönemde kazı izni alınması eskisine göre çok daha zorlaşmıştır. Keza Anadolu'da kazı yapan Avrupalı arkeologlar, tarihi eserleri eskiden kolaylıkla yurt dışına çıkarılabilirken yeni nizamname ile birlikte bu durum artık hayli zorlaşmıştır. Hatta kazı izinleri dışında eski harabeleri görmek dahi izne bağlanmıştır³⁸. Ayrıca 1884 Nizamnamesinin onuncu maddesine göre kazı izni için gerçekleştirilen başvurularda ilk olarak kazı alanının haritasının hazırlanarak sınırların tespit edilmesi istenmiştir³⁹.

XIX. yüzyılın sonlarında çıkarılan talimatnameler gereğince Osmanlı Devleti sınırları içinde araştırma yapmak isteyen yabancı araştırmacılar, ilk olarak vatandaş oldukları devletin İstanbul'daki sefaretine müracaat etmek zorundaydı. Sefaretler söz konusu talebi Osmanlı Hariciye Nezaretine iletmekteydi. Hariciye Nezareti talebi Sadaret'e yazarak konuyu arz ederdi. İzin verildiğinde durum Dahiliye Nezaretine bildirilirdi. Talimatnamelere uyulması koşuluyla verilen izin, Dahiliye Nezareti tarafından ilgili vilayetlere iletilmekteydi. Vilayetlere gönderilen emirlerde, yabancı

³⁵ W. Shaw, *a.g.e.*, s. 235-237 keza bkz. İ. Yaşayanlar, *a.g.m.*, s. 566.

³⁶ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 180-9-0-0, 31/168, Sıra No:6, 01.05.1928.

³⁷ Mehmet Alkan, "Sivas Müzesi", *İslam Ansiklopedisi*, C. 37, s. 285-286.

³⁸ Fatma Şimşek-Güven Dinç, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Eski Eser Anlayışının Doğuşu ve Bu Alanda Uygulanan Politikalar", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 10, Sayı: 16, 2009/1, s. 112-113.

³⁹ "Âsâr-ı atıka Nizamnamesi", *Düstur*, Tertip 1, Zeyl 4, s. 91-92; W. Shaw, *a.g.e.*, s. 148.

araştırmacılara hürmet edilmesi ve kolaylık sağlanması özellikle tavsiye edilirdi⁴⁰. İzin işlemleri sürecinde veya sonrasında yaşanan tereddütlerde Dahiliye Nezareti ile Maarif Nezareti veya Müze-i Hümayun Müdüriyeti arasında da yazışmalar gerçekleşmekteydi⁴¹. Araştırmacılar kendilerine kolaylık gösterilmesi ve yardım sağlanması amacıyla ellerine açık tavsiyename verilmesini de istemekteydiler⁴².

Öte yandan vilayetlerde zaman zaman karşılaşılan istisnai durumlar veya tereddüt edilen hususlar Dahiliye Nezareti'ne sorularak yanlış bir uygulamanın önüne geçilmeye çalışılmakta idi. Örneğin 10 Mart 1894 (25 Kanunusani 1310) tarihinde Van Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta şehre gelen bir yabancı seyyahın Van'da bulunan konsoloslardan birisine başvurarak vilayet merkezi veya çevrede dolaşma talebi karşısında nasıl bir muamelede bulunulacağı, ruhsat talep edilip edilmeyeceği hususunda tereddüt yaşandığı bildirilerek nasıl davranılacağı konusunda bilgi istenmiştir⁴³.

Nezaretler eski eser nizamnamelerine uygun hareket etme konusunda son derece hassas idi. Harabelerin içerisinde veya çevresinde hiçbir şekilde izinsiz kazı ve inceleme yapılmaması ayrıca yazılı ve resimli kadim taşlar hakkında da izinsiz herhangi bir inceleme gerçekleştirilmemesi hususunda uyarılarda bulunulmuştur⁴⁴. Örneğin Dahiliye Nezareti arkeologların izin talepleri ile ilgili hususları 14 Şubat 1895 (2 Şubat 1310) tarihinde Sadaret makamına sormuştur. Nezaretin yazdığı yazıda, mukaddes mekanlar ve asar-ı kadimeyi ziyaret için yılın her mevsiminde kara ve deniz yoluyla birçok yabancı seyyahın Osmanlı topraklarına geldiğinden bahsedilmiştir. Yazıda seyyahlardan bazılarının daha önceden izin almadan şehirde bulunan konsolosların görevlendirdikleri memurlar yardımıyla vilayetlerin merkez ve çevresinde gezmek istedikleri ifade edilmiştir. Ancak gezginlerin seyahatleri hususunda 7 Şubat 1895 (26 Kanunusani

⁴⁰ Burcu Kutlu Dilbaz, *Anadolu'daki Arkeolojik Kazılar (1860-1910)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014, s. 27; Hamiyet Sezer, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat İzinleri (18-19. Yüzyıl)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.21, S.33, Ankara 2003, s. 109; Hüseyin Muşmal, *Yabancıların İzinde Osmanlı; Konya ve Çevresinde Araştırma Yapan Yabancılar 1876-1914*, Konya 2009, s. 45 vd; Süreyya Eroğlu, "Arşiv Belgeleri Bağlamında, W.M. Ramsay'ın Pisidia Antiokheia Çalışmalarının Yeniden Değerlendirilmesi", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (Mayıs 2012), Sayı:25, s. 128.

⁴¹ BOA, DH.MKT., 214/36, 3-1, H-03-09-1311 (10 Mart 1894).

⁴² BOA, DH.MKT., 1730/61, 1-1, H-22-10-1307 (11 Haziran 1890).

⁴³ BOA, DH.MKT., 214/36, 18-1, H-03-09-1311 (10 Mart 1894).

⁴⁴ BOA, DH.MKT., 214/36, 1-2, H-03-09-1311 (10 Mart 1894).

1310) tarihli Sadaret tezkiresi gereği, seyyahların ellerinde muhakkak ruhsat ve mürur tezkiresi bulunması gerektiği hatırlatılmıştır. Keza bu anlamda Beyrut ve Selanik vilayetlerinden iki ayrı telgraf alınmış ve 13 Şubat 1895 (1 Şubat 1310) tarihli tezkire ile birlikte Sadarete takdim edilmiştir. Yabancı seyyahların mukaddes mekanlar ve asar-ı kadimeyi ziyaret için yoğun olarak gelmeye başlayacakları mevsimler karıştığı için haklarında uygulanacak muamelede tereddütler yaşandığı bildirilmiştir. Bu anlamda seyyahların ruhsat ve mürur tezkiresi için bizzat veya mensup oldukları konsolosluklar aracılığıyla mahalli hükümete müracaatları durumunda problem yaşanmaması için ne yapılması gerektiği sorulmuştur. Keza Amerika ve İngiltere hükümetlerinin konsoloslarının şimdiden müracaata başladıkları da ifade edilerek söz konusu durumlarda nasıl muamelede bulunulacağını bir an önce bildirilmesi istenmiştir. Keza Selanik ve Beyrut vilayetlerinden alınan telgrafların da buna göre cevaplandırılacağı hatırlatılmıştır⁴⁵. Konu üzerine yapılan değerlendirmelerden sonra Osmanlı sınırları içerisinde eski eser araştırması yapacak veya eski mekanları ziyaret edecek yabancılara Hariciye Nezareti ve Sadaret'in izni olmadan kesinlikle ruhsat ve mürur tezkiresi verilmemesi gerektiği, bu hükmün hilafına hareket edenlerin ise görevlerinden azledileceği bildirilmiştir⁴⁶.

Maarif Nezareti de eski eserle ilgili nizamnamelerine uygun hareket etme konusunda son derece hassas idi. Örneğin 10 Mart 1894 (3 Ramazan 1311) tarihli yazıda, harabelerin içerisinde veya çevresinde hiçbir şekilde izinsiz kazı ve araştırma yapılmaması, ayrıca yazılı ve resimli kadim taşlar hakkında da herhangi bir inceleme gerçekleştirilmemesi hususunda uyarılarda bulunulmuştur. İzin alınarak yapılan araştırmaların sonucunda elde edilen verilere göre hazırlanacak raporun bir suretinin gönderilmesi şartıyla eski eser araştırmasına izin verilmesi istenmiştir⁴⁷.

Osmanlı ülkesinin çeşitli bölgelerinde olduğu gibi bir çok arkeolog ve araştırmacının mevcut nizamnameler çerçevesinde izin alarak Sivas ve çevresini ziyaret ettikleri anlaşılmaktadır. Bunlar arasında aldıkları izinlerin tarih sırasına göre İngiliz, Fransız, Alman, Rus, Belçikalı, Amerikalı ve Danimarkalı arkeolog veya araştırmacılar bulunmaktadır.

⁴⁵ BOA, DH.MKT., 214/36, 17-2, 2 Şubat 1310 (14 Şubat 1895).

⁴⁶ BOA, DH.MKT., 214/36, 2 Şubat 1310 (14 Şubat 1895).

⁴⁷ BOA, DH.MKT., 214/36, 1-2, H-03-09-1311 (10 Mart 1894).

a) İngiliz Araştırmacılar

Arşiv belgelerinden tespit edilebildiği üzere Sivas ve çevresinde eski eser araştırması yapmak üzere ilk izin talepleri İngiliz arkeologlardan gelmiştir. Daha önceden Osmanlı ülkesinin çeşitli vilayetlerinde araştırmalar yapan İngiliz tebaasından muallim William Mitchell Ramsay⁴⁸, 11 Haziran 1890 tarihinde arkadaşları ile beraber araştırmalar yapmak üzere İngiltere sefreti aracılığıyla izin talebinde bulunmuştur. W. Ramsay'ın izin talebinde beraberindeki iki arkadaşı ile birlikte Sivas, Konya, Ankara ve Adana vilayetlerini kapsayan bölgede incelemeler yapmak, eski eserleri gözlemek ve gerekirse mevcut antik eserlerin fotoğraflarını çekmek amacıyla oldukları bildirilmiştir. İngiliz sefreti, Ramsay ve arkadaşlarının mevcut usul ve nizamnamelere riayet edeceklerinden bahsetmiş ve ekibe mahalli yetkililer tarafından kolaylık ve yardım sağlanması amacıyla ellerine açık tavsiyename verilmesi de istenmiştir⁴⁹.

Talep üzerine mutad izin süreci işletilmiş ve verilen izin sonucunda Dahiliye Nezareti'ne yazılan yazıda eski bina ve eserleri görmek ve resimlerini çekmek amacıyla Hüdavendigar, Konya, Ankara, Adana, Aydın ve Sivas vilayetlerine gidecek olan muallim Mösyö Ramsay'a kolaylık gösterilmesi için bu vilayetlere tavsiyename yazılması istenmiştir⁵⁰. 12 Haziran 1890 (29 Mayıs 1306) tarihinde Dahiliye Nezareti'nden Konya, Sivas, Ankara ve Adana vilayetlerine yazılan yazıda, İngiltere devleti tebaasından Sir Ramsay'ın iki arkadaşıyla beraber Konya, Adana, Sivas ve Ankara vilayetlerine giderek o bölgelerde bulunan âsâr-ı atıkayı görmek ve gerekirse resimlerini çekmek istedikleri hakkında İngiliz sefaretinden talep geldiği bildirmiştir. Daha önce diğer seyyahlar tarafından da resimleri alınmış veyahut alınmasında bir mahzur olmayan âsâr-ı atıkanın Ramsay ve arkadaşları tarafından da resimlenmesi hususunda izin verildiği ifade edilmiştir. Keza mevcut usullere aykırı bir durum meydana gelmemesi için gerekli tedbirlerin alınması, arkeologlara hürmet gösterilmesi ve kolaylık sağlanması tebliğ edilmiştir⁵¹.

⁴⁸ W. M. Ramsay, (1851-1939) Glasgow'da doğmuş bir İngiliz arkeologdur. İngiltere'de Aberdeen'deki üniversitede 25 yıl süreyle profesör olarak çalışmıştır. Oxford'da da dersler vermiştir. 1881'den itibaren Anadolu'da araştırmalar yapmıştır. 1886-1888 yıllarının yaz aylarını yine Anadolu'da geçirmiştir. W.M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev. Mihri Pektaş, MEB Yay., İstanbul 1960, s. 1-3; W.M. Ramsay, *Tarsus (Aziz Pavlus'un Kenti)*, çev. Levent Zorlu, TTK Yay., Ankara 2000, s. VIII-IX. Keza arşiv belgelerinden de anlaşılacağı üzere Anadolu'daki ve araştırma alanını oluşturan Sivas'ta incelemeleri sonraki dönemlerde de devam etmiştir.

⁴⁹ BOA, DH.MKT., 1730/61, 1-1, H-22-10-1307 (11 Haziran 1890).

⁵⁰ BOA, HR.TH., 253/101.

⁵¹ BOA, DH.MKT., 1731/1, H-23-10-1307 (12 Haziran 1890); S. Eroğlu, *a.g.m.*, s. 128-129.

W. Ramsay ve arkadaşları bir yıl sonra yine Konya, Adana, Sivas, Ankara ve Halep vilayetlerinde araştırmalar yapmak üzere İngiltere sefaretini aracılığıyla izin talebinde bulunmuşlardır. İngiliz sefaretini, her türlü usul ve mevcut nizamnamelere uymak şartıyla mahalli yetkililer tarafından ekibe kolaylık gösterilmesi ve yardım edilmesini talep etmiştir. Hariciye Nezareti ve Sadaret arasındaki işlemler sonucunda 4 Mayıs 1891 (22 Nisan 1307) tarihinde Dahiliye Nezareti'nden Sivas, Konya, Adana, Ankara ve Halep vilayetlerine yazılan yazıda Mr. Ramsay'ın iki arkadaşıyla beraber daha önce de ziyaret ettiği Konya, Adana, Sivas, Ankara ve Halep'e gidecekleri, oralarda bulunan âsâr-ı atıkayı görmek ve resimlerini çekmek niyetinde oldukları bildirilmiştir. Dahiliye Nezareti'nden vilayetlere yazılan yazıda durumun ilgililere bildirilmesi, diğer seyyahlar tarafından yapıldığı gibi çekilmesinde herhangi bir mahzur olmayan âsâr-ı atıka resimlerinin alınmasına izin verilmesi, olumsuz bir durum vukuuna meydan verilmemesi tembih edilirken ilgili kişiler haklarında hürmet ve kolaylık gösterilmesi de istenmiştir⁵². Belgede W. Ramsay ve iki arkadaşının eski eserleri incelemek için adı geçen vilayetlere ulaştıklarında usule uygun hareket edip etmediklerinin kontrol edilmesi de tebliğ edilmiştir⁵³.

Ramsay'ın araştırmalarına XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında da devam ettiği görülmektedir⁵⁴. İngiltere sefaretinin Hariciye Nezareti'ne yazdığı yazıda Mösyo Ramsay'ın Hüdâvendigâr, Konya, Ankara, Aydın, Adana, Sivas ve Trabzon vilâyetleri dahilindeki eski eserleri görmek, eski binaların fotoğraflarını çekmek veya boya ile resimlerini almak niyetinde olduğu bu sebeple kendisine gerekli kolaylığın gösterilmesi talep edilmiştir. Bu talebin ardından adı geçen vilayetlere yazılan 9 Nisan 1901 tarihli yazıda W.M. Ramsay'ın Anadolu vilayetleri dahilinde eski eserleri temaşa etmek, fotoğraflarını çekmek ve resimlerini alma hususunda izin verildiği bildirilerek kendisine gerekli kolaylığın gösterilmesi istenmiştir⁵⁵.

Sivas ve çevresinde araştırmalar yapmak üzere izin talebinde bulunan bir diğer İngiliz arkeolog Oxford Darülfünunu muallimlerinden Mis-

⁵² BOA, DH.MKT. 1831/83, 1-1; ayrıca F. Şimşek-G. Dinç, *a.g.m.*, s. 113.

⁵³ BOA, DH.MKT., 1831/83, 1-1, H-26-09-1308 (5 Mayıs 1891).

⁵⁴ W. M. Ramsay, Anadolu'daki araştırmaları sırasında 1893 yılında, Konya Vilayeti sınırları içinde olan Kilistra yakınlarındaki Duldere Höyüğü'nde iki sene süresince kazı yapmak amacıyla İngiliz Sefareti'ne başvurmuştur. Ramsay'a 1 Ekim 1894 tarihinde belirli bir alanda sınırlı kalması ve âsâr-ı atıka nizamnamesine uygun hareket etmesi koşuluyla iki sene müddetle kazı ruhsatı verilmiştir. Bkz. S. Eroğlu, *a.g.m.*, s. 129.

⁵⁵ BOA, BEO, 1642/123096, Tarih: H-19-12-1318 (9 Nisan 1901); S. Eroğlu, *a.g.m.*, s. 129.

ter David George Hogarth⁵⁶'tır. Maarif Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 20 Mart 1894 (8 Mart 1310) tarihli yazıda İngiltere'de Oxford Darülfünunu muallimlerinden Mister Hogarth isimli kişinin dört arkadaşı ile birlikte ilim ve fenne dair araştırmalar yapmak, asar-ı kadime türü eski eserleri incelemek üzere Adana, Halep, Mamüreltülaziz, Ankara, Erzurum, Trabzon ve Sivas vilayetlerine gitmek için izin talebinde bulunduğu belirtilmiştir. Söz konusu İngiliz ekiple ilgili talep Müze-i Hümayun'a havale edilmiştir. Sonuçta Mister Hogarth ve arkadaşlarının âsâr-ı atıka tetkikatında bir mahzur olmadığı, harabeler dahil ve haricinde herhangi bir kazı, inceleme ve yazılı ve kadim resimler bulunan taşlar üzerinde herhangi bir inceleme yapmamak ve tetkikat ve araştırmalarının neticesine dair düzenleyecekleri raporun bir suretini de Müze-i Hümayun'a göndermek şartıyla izin verilmesi kararlaştırılmıştır⁵⁷.

Öyle anlaşılıyor ki Osmanlı hükümeti gelen arkeologların hareketlerini takip etmek ihtiyacı hissetmektedir. Zira 21 Mart 1894 (9 Mart 1310) tarihinde Dahiliye Nezareti'nden Sadarete yazılan yazıda kendilerine izin verilen Mister Hogarth ve diğer kişilerin Ermenilerin sakin olduğu vilayetlere gitmelerine dikkat çekilerek bu durumun tesadüf olmadığına vurgu yapılmıştır. Dolayısıyla bu kişilere tavsiyename verilmesinde tereddütler yaşandığı dile getirilmiştir⁵⁸. Bu bilgi üzerine araştırmacıların seyahatlerinde bir siyasi maksat olabileceği, gezginlerin adı geçen bölgeleri tercih etmelerinin de bu düşüncenin bir göstergesi olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır⁵⁹.

Dahiliye Nezareti'nin bu uyarısı Sadrazamlık makamınca dikkate alınmıştır. Zira Sadrazamlık makamının Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda gezginlerin hâl, tavır ve hareketlerine dikkat edilmesi emredilmiştir. Konuyla ilgili yazıda İngiltere'de Oxford Darülfünunu muallimlerinden Mister Hogarth'ın dört arkadaşı ile beraber araştırmalar yapmak, asar-ı kadimeyi incelemek üzere seyahat ettikleri hatırlatılmıştır. Öte yandan ekibin Ermenilerin sakin olan vilayetleri tercih etmelerinin bazı tereddütlere sebep olduğu ifade edilmiştir. Ancak ilgili kişiler hakkında 21 Mart 1894 (14 Ramazan 1311) tarihinde alınmış olan tezkirede Ermenilerin Anadolu'da çeşitli bölgelere dağılmış olmakla birlikte Van Vilayeti gibi

⁵⁶ D. S. Hogarth, 1905 yılında Britanya Müzesinde yönetici olarak da görev yapmıştır. Bkz. W. Shaw, *a.g.e.*, s. 164.

⁵⁷ BOA, DH.MKT., 214/36, 3-1, H-03-09-1311 (10 Mart 1894).

⁵⁸ BOA, DH.MKT., 214/36, 3-1.

⁵⁹ BOA, DH.MKT., 214/36, 2-2.

bazı vilayetlerde biraz daha fazla kalabalık bir nüfusa sahip oldukları halde adı geçen vilayete gitmedikleri, bu durumun da adı geçen kişilerin siyasi bir maksat ile seyahat etmediklerine işaret edebileceği dile getirilmiştir. Bu sebepten diğer araştırmacılara uygulandığı üzere tavsiyename verilmesi ve hal, tavır ve hareketlerine her yerde dikkat edilmesi gerektiği ilgililere tebliğ edilmiştir⁶⁰. Keza araştırmaları sürecinde hiçbir şekilde sarkıncalı bir harekette bulunmamaları ve harabelerin içerisinde ve çevresinde izinsiz olarak herhangi bir kazı ve yazılı eser ve eski resimler hakkında inceleme yapmamaları ayrıca gerçekleştirilen seyahatler ve araştırmalar sonucunda düzenleyecekleri raporun bir suretini de Müze-i Hümayun'a göndermek şartıyla tavsiyenameleri verilmiştir. Ayrıca adı geçen araştırmacılara kolaylık sağlanması ve yardımcı olunması istenmiştir⁶¹.

Dahiliye Nezareti tarafından 28 Mart 1894 (15 Mart 1310) tarihinde Adana, Halep, Mamuretülaziz, Ankara, Erzurum, Trabzon, Sivas vilayetlerine gönderilen gizli ibareli telgrafta, fen bilimlerine dair incelemeler gerçekleştirmek için adı geçen vilayetlerde seyahatler yapan Mister Hogarth ile dört arkadaşının siyasi bir maksat üzerine seyahat etmekte oldukları şüphesi bulunduğu bildirilmiştir. Bu bağlamda ekibin hâl ve şanlarına ve her türlü tavır ve hareketlerine dikkat edilmesi, yine gizlice sınırlı harekette bulundurulması ve farklı bir durumun ortaya çıkması halinde derhal bildirilmesi istenmiştir⁶². Görüldüğü üzere yabancı arkeologların nizamnamelere uygun şekilde hareket etmeleri yanında siyasi amaçlar güdüp gütmedikleri, Ermenilere yönelik bir olumsuz propaganda yürütmemelerine de dikkat edilmiştir.

Araştırmacıların nizamnamelere uygun hareket etmeleri son derece önem arz etmekteydi. Aksi davranışlar yine nizamnameler çerçevesinde cezalandırılmıştır. Örneğin Ankara valiliğinden Dahiliye Nezareti'ne yazılan şifre telgrafta 28 Ağustos 1905 tarihinde Diyarbakır Vilayeti'nin eski İngiltere konsolosu Mösyö Vasiliki Yanef'in Gürün yoluyla Sivas'ın Talas karyesine gelerek Amerika tebaasından Dr. David'in hanesinde kaldığı bildirilmektedir. Dr. David, bir gün sonra merkez livaya giderek buradaki âsâr-ı atıktan bir cami-i şerifin kitabesini görmek istemiş, camiye gittiğinde yasak olmasına rağmen kitabeye dokunmuştur. Bunun üzerine refakatinde bulunan jandarmalar tarafından kendisine beş lira nakdi ceza kesilmiştir.

⁶⁰ BOA, DH.MKT., 214/36, 4-1.

⁶¹ BOA, DH.MKT., 214/36, 5-2.

⁶² BOA, DH.MKT., 214/36, 5-2.

Keza kendisinin “*hafif meşrep*” bir karakterde olduğu ifade edilmiştir. Bilahare kendi arzusu üzerine jandarma refakatinde Kayseri mutasarrıflığının bilgisi dahilinde Ürgüp yoluyla Niğde’ye hareket etmiştir⁶³.

b) Fransız Araştırmacılar

Sivas Vilayeti’nde eski eser araştırması yapmak üzere İngilizler dışında Fransız arkeologların da müracaatları ve eski eser araştırmaları söz konusu olmuştur. Bu anlamda Fransa’nın Atina’da kurmuş olduğu eski eser okulunun öğretmenlerinin Anadolu’nun çeşitli yerlerinde araştırma yapmak için izin talepleri dikkat çekicidir. Örneğin Fransız sefaretî tarafından, Osmanlı Hariciye Nezareti’ne bir yazı gönderilerek Fransa Cumhuriyeti’nin Atina’da açtığı âsâr-ı atika okulunun öğretmenlerinden Mösyö Jobin, Mösyö Şamotar (Şamutar) Edraye ve Mösyö Leğran Edraye’nin eski eserleri görmek amacıyla Aydın, Konya, Girid, Kastamonu, Sivas ve Trabzon vilayetlerine gitmek istedikleri bildirilmektedir. Yazıya göre ekibin söz konusu vilayetlerde bilinen ve meşhur olan mekanları görmek, incelemek, açıkta bulunan âsâr-ı atıkanın resimlerini çekmek ve altta ve üste olan taşları çevirmek arzusunda bulunduğundan bahisle bu hususta izin verilmesi talep edilmiştir. Esasen 1884 yılında yürürlüğe giren nizamnameye göre eski eser olarak kabul edilen taşların alt üst edilmesi tahrip olarak kabul edilmekte ve buna izin verilmemekteydi. Bu talep üzerine Dahiliye Nezareti, Girid Vilayeti’ne gönderdiği 6 Mayıs 1891 (24 Nisan 1307) tarihli yazıda, adı geçen kişilere izin verildiğini bildirerek usul ve nizamnameler çerçevesinde gerekli hürmetin ve kolaylığın gösterilmesini istemiştir⁶⁴.

Fransız sefaretinden Osmanlı Hariciye Nezareti’ne gönderilen bir diğer yazı 5 Mart 1900 (21 Şubat 1315) tarihli ve Gustave Mendel’in izin talebi ile ilgidir. Bu yazıda Fransız hükümetinin Atina’da kurduğu okul öğretmenlerinden Gustave Mendel’in İzmit mutasarrıflığı ile Kastamonu, Ankara, Trabzon ve Sivas vilayetlerine seyahat edip bölgedeki âsâr-ı atıkayı görmek ve incelemek, kadim mekanlardaki bazı eski taşlar üzerindeki yazıları okumak ve gerekirse suretlerini çıkarmak istediği ifade edilerek kendisine kolaylık sağlanması istenmiştir. Yazıda G. Mendel’in 1899 yılında da aynı bölgelerde inceleme ve araştırmalarda bulunduğu hatırlatılmıştır. Bu talep üzerine mutad prosedür işletilmiş, 11 Mart 1900 (27 Şubat 1315) tarihinde Dahiliye Nezareti İzmit mutasarrıflığı ile Kastamonu, Ankara, Trab-

⁶³ BOA, DH.ŞFR., 352/82, 1-1, R-15-06-1321, (28 Ağustos 1905).

⁶⁴ BOA, DH.MKT., 1831/89, 1-1, H-27-09-1308 (6 Mayıs 1891).

zon ve Sivas vilayetlerine bir yazı göndermiştir. Belgede âsâr-ı atıka harabelerini genel olarak incelemek, ancak özelliği ve eski nakışları olan taşların kaybolması veya tahrip olmasına sebebiyet vermemek, hiç birini alt ve üst etmemek, yalnız taşlar üzerindeki yazıları okumak ve gerekli durumlarda suretlerini almak şartlarıyla izin verilmesinde bir mahzur görülmediği ifade edilmiştir. Sonuç olarak G. Mendel'e beklenen izin verilmiş keza bölgedeki yetkililerden gerekli kolaylığın gösterilmesi istenmiştir⁶⁵. Öte yandan Dahiliye Nezareti'nden ilgili vilayetlere gönderilen 11 Mart 1900 tarihli yazıda tavsiyename verilen G. Mendel'in tavrı ve hareketlerinin kendisine hissettirilmeden takip edilmesi ve nizamnamelere aykırı bir tavrı görülürse derhal şifre ile haber verilmesi istenmiştir⁶⁶.

Gustave Mendel'in Osmanlı ülkesindeki araştırmaları 1901 yılında da devam etmiştir. Fransız sefaretinden Hariciye Nezareti'ne gönderilen yazı ile muallim Mösyö G. Mendel'in eski eserleri incelemek, kadim mekanlardaki taşlar üzerindeki yazıları okumak ve resimlerini çekmek amacıyla Çatalca ve İzmit sancaklarıyla Hüdavendigar, Kastamonu, Ankara, Sivas ve Trabzon vilayetlerinde daha önce başlamış olduğu araştırmalarına devam etmek istediği bildirilerek gerekli iznin verilmesi talep edilmiştir. Bunun üzerine mutad yazışmalardan sonra 8 Temmuz 1901 (25 Haziran 1317) tarihinde Dahiliye Nezareti'nden Sivas, Ankara, Trabzon, Kastamonu vilayetleri ile İzmit mutasarrıflıklarına gönderilen yazıda G. Mendel'in eski eserleri incelemek, eski mekanlardaki taşların üzerindeki yazıları okumak ve suretlerini çıkarmak üzere adı geçen vilayet ve sancaklara gideceği, bu sebepten kendisine kolaylık gösterilmesi ve seyyahlara uygulanacak hususlar konusunda da titiz davranılması istenmiştir⁶⁷.

Osmanlı ülkesinde eski eser araştırmaları yapmak üzere seyahat eden bir diğer Fransız arkeolog muallim Mösyö Materlik idi. Fransız sefaretinden 8 Haziran 1901 (20 Safer 1319) tarihinde Hariciye Nezareti'ne yazılan yazıda Fransa hükümeti tarafından Atina'da açılan âsâr-ı atıka okulu öğretmenlerinden Mösyö Materlik'in Anadolu'daki eski eserleri incelemek, kadim mekanlardaki taşların üzerlerindeki yazıları okumak ve suretlerini çıkarmak için Çatalca ve İzmit Sancakları ile Hüdavendigar, Kastamonu, Ankara, Trabzon ve Sivas vilayetlerinde seyahat etmesine izin verilmesi istenmiştir. Yazıda Materlik'in adı geçen vilayetlerde 1889-1890

⁶⁵ BOA, DH.MKT., 2317/44, 1-1, H-10-11-1317 (12 Mart 1900).

⁶⁶ BOA, DH.MKT., 2317/44, 1-2, H-10-11-1317 (12 Mart 1900).

⁶⁷ BOA, DH.MKT., 2507/77, 1-1, H-21-03-1319 (8 Temmuz 1901); B. Kutlu Dilbaz, *a.g.t.*, s. 118.

(1315) senesinde başlamış olduğu incelemelerinin devamı niteliğinde araştırmalar yapacağı bildirilerek kendisine kolaylık sağlanması ve yardımcı olunması talep edilmiştir. Mutad yazışmalardan sonra Sadrazamlık makamı 30 Haziran 1901 (13 Rebiülevvel 1319) tarihinde Dahiliye ve Maarif Nezaretlerine yazı yazarak gereğinin yapılmasını emretmiştir⁶⁸.

Sivas ve çeşitli vilayetlerde araştırma yapmak için izin talebinde bulunan bir diğer arkeolog Mösyö Santer'dir. Lyon Müzesi ikinci müdürü olan Mösyö Santer, Anadolu'da âsâr-ı atıka açısından önemli olan mahallerde Müze-i Hümayun adına ileride yapılması planlanan kazılara esas alınmak üzere 1893 yılında bir arkeolojik araştırmaya başlamıştır. Daha önce başladığı incelemeleri 1894 yılında Halep, Ankara, Konya, Adana ve Sivas vilayetlerini kapsayan bölgelerde gerçekleştireceği bilgisi yerilen yazıda Mösyö Santer'in söz konusu vilayetlerde seyahat edeceği bildirilmiştir. Âsâr-ı atıka ilmi açısından ve Müze-i Hümayun için çok önemli bir hizmeti yerine getireceği belirtilen arkeologun kendisine mümkün olan her türlü kolaylığın sağlanması ve gerekli yardımın yapılması istenmiştir⁶⁹.

Öte yandan Dahiliye Nezareti'nden adı geçen vilayetlere mahrem olarak yazılan yazıda âsâr-ı atıka ile ilgili bilimsel araştırmalar gerçekleştirmek üzere seyahat ettiği bildirilen Mösyö Santer'in bu seyahatinin bazı siyasi maksatlara hizmet edebileceğine dikkat çekilmiştir. Bu sebepten vilayette bulunduğu müddetçe hâl ve hareketlerinin kendisine sezdirilmeyerek takip edilmesi ve nizamnamelere aykırı bir harekette bulunursa durumun telgrafla bildirilmesi istenmiştir⁷⁰. Nezaretten verilen emir gereği takip edilen Mösyö Santer ile ilgili Ankara Vilayeti'nden 13 Nisan 1894 (1 Nisan 1310) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne bir şifre telgraf gönderilmiştir. Yazıya göre Mösyö Santer ve beraberindekiler Kayseri civarında dolaşmış, bilahare Yozgat'a gitmişlerdir. Yozgat mutasarrıflığından gönderilen şifre telgrafa göre ise Mösyö Santer, hanımı, arkadaşları Nikola Balikoviç ve Alfred Bovasi ile beraber 29 Mayıs 1894 (17 Mayıs 1310) tarihinde Yozgat'a ulaşmışlardır. Kendileriyle görüşüldüğünde Alfred Bovasi adlı kişinin hâl ve konuşmalarına nazaran İngiliz olmasının muhtemel olduğu, eski eser araştırmaları yapmak amacıyla Sungurlu tarafına gidecekleri ve orada da hâl ve hareketlerinin özel olarak takip edilip Sungurlu'ya var-

⁶⁸ BOA, HR.TH., 256/95, 1-1.

⁶⁹ BOA, DH.MKT., 224/39, 1-2, H-13-10-1311 (19 Nisan 1894).

⁷⁰ BOA, DH.MKT., 224/39, 1-2.

dıklarında yanlarına vilayet merkezinden verilen zaptiyelere ilaveten bir memurun daha refakat edeceği bildirilmiştir⁷¹.

Mösyö Santer'in faaliyetleri hakkında Adana Vilayeti'nden de Dahiliye Nezareti'ne bir yazı gönderilmiştir. 7 Temmuz 1894 (25 Haziran 1310) tarihli telgrafta Mösyö Santer'in karantinadan çıktıktan sonra bir gün Şar deresinde ve iki gün de Haçin'de kaldığı, bölgedeki bazı âsâr-ı atıkayı ziyaret ederek fotoğraflarını çektiği bildirilmiştir. Yazıya göre Mösyö Santer gizlice takip edilmiş ancak kayda değer bir olumsuz hareketine rastlanmamıştır. Fakat adı geçen kişi Müze-i Hümayun adına araştırma yaptığından bahisle bin küsur kuruluş karantina masrafını vermektan kaçınmıştır. Bu durum Kozan mutasarrıflığından alınan 22 Temmuz 1894 (10 Temmuz 1310) tarihli telgrafta ifade edilmiştir⁷². Belgelerden anlaşılacağı üzere Sivas ve çevresinde araştırmalar yapmak amacıyla izin talep eden arkeologların birçoğu Fransa'nın Atina'da açmış olduğu eski eser okulunun öğretmenlerindendir.

c) Alman Araştırmacılar

Osmanlı ülkesinde araştırmalarda bulunan milletlerden bir diğeri Alman arkeologlardır. Diğer Avrupa devletlerinin olduğu gibi Almanya'nın Osmanlı topraklarındaki arkeolojik ve diğer alanlarda araştırma yapma merakı Şark meselesi ve emperyalizm ile doğrudan ilgilidir. Alman araştırmacılar diğer Avrupa devletlerine göre gecikmiş olsa da bu alanda kısa sürede önemli mesafeler alınmış, özellikle eskiçağ ve arkeoloji çalışmalarıyla Alman milli kültür politikasının oluşmasına katkı sağlamışlardır⁷³.

Sivas'a geldiği tespit edilen ilk Alman araştırmacı meşhur bilim adamlarından Berlin Darülfünunu muallimi Mösyö Reverbah'dır. Almanya sefaresinin 28 Temmuz 1898 (9 Rebiülevvel 1316) tarihli tezkiresinde ifade edildiği üzere eski eserlerle ilgili araştırmalar yapmak, özellikle de Ermeni ve Rum kilise ve manastırlarında mevcut kitaplar hakkında incelemelerde bulunmak isteyen Mösyö Reverbah'ın Bayezid, Van, Muş, Bitlis, Harput ve Malatya yoluyla Kayseri'ye ve oradan Maraş ve İskenderun'a yahut Ankara yoluyla Dersaadet'e gideceği bildirilmiştir. Ayrıca Trabzon, Sivas, Beyrut,

⁷¹ BOA, Y.PRK.BŞK., 36/44, 1-1, H-24-11-1311 (29 Mayıs 1894).

⁷² BOA, DH.MKT., 224/39, 2-1, H-13-10-1311 (19 Nisan 1894).

⁷³ Hatice Palaz Erdemir - Halil Erdemir, "Alman Emperyalizmi ve Osmanlı Topraklarında Arkeoloji", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Eylül 2013, Yıl 6, Sayı XV, s. 265-266; keza İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1983, s. 62-64.

Şam ve Kudüs'ü de ziyaret edeceği ifade edilen Mösyö Reverbah'ın bu incelemelerine izin verilmesi ve kendisine hürmet edilerek gerekli kolaylığın gösterilmesi hususunda talepte bulunulmuştur⁷⁴.

Konuyla ilgili talep üzerine 20 Ağustos 1898 tarihinde Sadrazamlık makamından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda Alman sefaretinden alınan izin talebinden bahsedilerek Almanya devleti tebaasından ve meşhur ilim adamlarından Berlin Darülfünunu hocası Mösyö Reverbah'ın âsâr-ı atîka ilmi, özellikle Ermeni ve Rum kilise ve manastırlarındaki mevcut kitaplar hakkında inceleme yapmak amacıyla Van, Muş, Bitlis, Harput ve Malatya yoluyla Kayseri'ye oradan da Maraş ve İskenderun'a yahut Ankara yoluyla Dersaadet'e gideceği bildirilmiştir. Keza Trabzon, Sivas, Beyrut, Şam ve Kudüs-ü Şerif'i de ziyaret edeceğinden bahisle kendisine yönelik gerekli hürmet ve kolaylığın gösterilmesi hususunun ilgili vilayet ve mutasarrıflıklara telgrafla bildirilmesi istenmiştir⁷⁵.

Almanya'dan eski eser araştırmaları yapmak üzere Osmanlı ülkesine gelen bir başka isim Dr. Von der Namer ile katibi Franc Herman'dır. Bu iki araştırmacı Adana, Ankara, Sivas ve Trabzon vilayetlerini gezmek ve eski eser araştırması yapmak hususundaki taleplerini Alman sefreti aracılığıyla Hariciye Nezareti'ne iletmış, mutad yazışmalardan sonra 4 Mayıs 1900'de kendilerine izin verilerek gerekli kolaylığın gösterilmesi ilgililere tebliği edilmiştir. Ayrıca Dr. Von der Namer ve F. Herman'ın gittikleri vilayetlerde nizamnamelere uygun hareket edip etmediklerinin izlenmesi istenmiştir⁷⁶.

Almanya'dan Anadolu'ya arkeoloji araştırmaları yanında Doğu dilleri üzerine araştırmalar yapmak amacıyla gelen uzmanlar da mevcut idi. Bu anlamda 26 Temmuz 1902 (13 Temmuz 1318) tarihinde Almanya sefaretinden gönderilen tavrile Almanya devleti tebaasından Münih Doğu Dilleri Mektebi (Mekteb-i El sine-i Şarkiye) Müdürü Mösyö Sebastian, Doğu dilleri ve eski eserler ile ilgili bazı ilmî inceleme ve araştırmalar yapmak üzere Hüdavendigâr, Aydın, Konya, Ankara, Sivas, Trabzon ve Erzurum vilayetlerinde seyahat etmek amacıyla izin talep etmiştir. Yazıda diğer yabancı arkeologlara da uygulandığı şekilde ilgili yerel yetkililer tarafından hürmet ve gerekli kolaylığın gösterilmesi hususunun adı geçen vilayetlere hitaben yazılması istenmiştir⁷⁷. Konuyla ilgili yazışmalar neti-

⁷⁴ BOA, BEO., 1179-88360-001, 8 Ağustos 1314 (20 Ağustos 1898).

⁷⁵ BOA, HR.TH. 216/2, 1-1, M-20-08-1898.

⁷⁶ BOA, DH.MKT., 2340/132, H-04-01-1318 (4 Mayıs 1900).

⁷⁷ BOA, DH.MKT., 555/21, 1-1, 20 Temmuz 1318 (2 Ağustos 1902).

cesinde 2 Ağustos 1902 (20 Temmuz 1318) tarihinde Mösyö Sebastian'ın adı geçen vilayetlerde Doğu dilleri ve âsâr-ı atıka ilmîne dair bazı ilmî araştırmalarda bulunacağı ifade edilmiştir⁷⁸. Diğer arkeologlara uygulandığı gibi gerekli kolaylığın gösterilmesi hususunda ilgili vilayetlere uyarılar yapılmıştır⁷⁹.

Bu süreçte Almanya'dan Anadolu'ya gelen araştırmacılardan birisi de Dr. Albert Louis Hugo Grothe (1869–1954)'dir. Alman sefaretinden Hariciye Nezareti'ne gönderilen yazıda Dr. Hugo Grothe'nin beraberinde ilim adamlarında Baron Rodberg ve Dr. Kavas'ın bulunduğu, 1905 yılının Ağustos ayının başından itibaren beş ay müddetle Konya, Ankara, Adana, Sivas, Halep, Mamuretülaziz, Diyarbakir, Bitlis, Van, Musul ve Bağdat vilayetlerinde seyahat ederek ilmî araştırmalarda bulunacaklarından bahsedilmiştir. Bu konuda adı geçen ekibe gerekli kolaylığın gösterilmesi, ayrıca yanlarında bulunan bir tüfek ile revolve dokunulmaması hususunda gerekli tavsiyemelerin yazılarak ilgili yöneticilere gönderilmesi talep edilmiştir. 23 Ağustos 1905 (10 Ağustos 1321) tarihinde Sadaret'ten Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda, talep edilen tavsiyemelerin Mabeyn-i Hümayun Başkitabet Dairesinden gönderildiği ve diğer araştırmacılara uygulanan usule göre gerekli kolaylığın sağlanması ilgililere tebliğ edilmiştir⁸⁰.

Dahiliye Nezareti'nden 30 Ağustos 1905 (17 Ağustos 1321) tarihinde gizli ibareli notu ile Konya, Ankara, Adana, Sivas, Halep, Mamuretülaziz, Diyarbakir, Bitlis, Van, Musul, Bağdat vilayetlerine konuyla ilgili bilgi verilmiştir. Belgede Almanyalı Dr. Hugo Grothe ve refakatindeki ilim adamları Baron Rodberg ve Dr. Kavas'a Ağustos ayının başından itibaren beş ay müddetle Konya, Ankara, Adana, Sivas, Halep, Mamuretülaziz, Diyarbakir, Bitlis, Van, Musul ve Bağdat vilayetleri dahilinde ilmî araştırmalarda bulunmak üzere izin verildiği bildirilmiştir. Adı geçen kişilerin vilayetlerde buldukları müddetçe hâl ve hareketlerinin takip edilmesi, nizamnamelere aykırı bir halleri görülürse şifre ile bilgi verilmesi istenmiştir⁸¹.

Dr. Hugo Grothe ve beraberindeki Alman araştırma heyeti seyahatlerine başlamış ancak bir süre sonra nizamnamelere uymadıkları gerekçeyle haklarında telgraflar gönderilmiştir. Bu anlamda 2 Ocak 1907 (20

⁷⁸ BOA, DH.MKT., 555/21, 2-1.

⁷⁹ BOA, DH.MKT., 555/21, 3-2.

⁸⁰ BOA, DH.MKT., 1006/7, 1-1. H-28-06-1323 (30 Ağustos 1905).

⁸¹ BOA, DH.MKT., 1006/7, 2-2.

Kanunuevvel 1322) tarihinde Adana Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda Almanyalı Dr. Hugo Grothe ve refakatindeki ilim adamlarından Baron Rodberg ve Dr. Kavas, Halep, Bağdat ve bölgede eski eserlerle ilgili diğer yerleri dolaştıktan sonra Adana yakınındaki "Şar" köyüne ulaştıkları bildirilmiştir. Kozan mutasarrıflığından gönderilen tahriratta bildirildiği üzere heyet nizamnamelere aykırı olarak "Mağara" nahiyesine bağlı "Şar" köyünde âsâr-ı atîka ile ilgili araştırmalarda bulunmuş keza, "Höyük" tabir olunan tepcecik şeklindeki eski harabeler arasında da incelemeler gerçekleştirmiştir. Ancak o sırada hava fırtınalı olduğu için heyetin düşüncesini tam olarak gerçekleştiremediği haber alınmıştır. Ekibin âsâr-ı atîka nizamnamesine aykırı olarak ve resmi ruhsatları olmaksızın kazı yapmaya kalkıştıkları Dahiliye Nezareti'ne bildirilmiştir⁸². Bunun üzerine Dahiliye Nezareti 13 Şubat 1907 (31 Kanunusani 1322) tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderdiği yazı ile nezareti durumdan haberdar etmiştir⁸³. Maarif Nezareti 27 Nisan 1907 (14 Nisan 1323) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne cevap vermiştir⁸⁴. Dahiliye Nezareti tarafından Adana Vilayeti'ne yazılan 7 Mayıs 1907 (24 Nisan 1323) tarihli yazıda izinsiz kazı yapılmasına katiyen izin verilmemesi emredilmiştir⁸⁵.

Alman arkeologların araştırma ilgili bir diğer talebi 1913 yılının Haziran ayına denk gelmektedir. 7 Haziran 1913 tarihinde Almanya devleti sefaretinden Osmanlı Hariciye Nezareti'ne gönderilen yazıda Alman tebaasından mimarlık tarihi uzmanı Mösyö Karl Klinghardt'ın Bursa, Ankara, Konya ve Sivas vilayetleriyle Marmara sahilinin Anadolu kısmındaki çeşitli yerlerinde bulunan eski eserler hakkında araştırmalar yapmak ve fotoğraflarını çekmek üzere bir seyahat yapacağından bahsedilerek kendisine izin verilmesi ve kolaylık gösterilmesi talebi iletilmiştir⁸⁶. Bunun üzerine 8 Haziran 1913 tarihinde Dahiliye Nezareti'nden Hüdavendigâr, İstanbul, Konya, Ankara, Sivas vilayetleriyle Canik ve İzmit mutasarrıflıklarına bir yazı gönderilmiştir. Bu yazıda Alman tebaasından, mimarlık tarihçisi Mösyö Karl Klinghardt'ın bazı ilmî araştırmalarda bulunarak eski eserler ve eski mekanların (emakin-i kadimenin) fotoğraflarını çekmek üzere İstanbul vilayeti, Gebze, Konya vilayeti, Ereğli, Niğde, Ankara vilayeti, Kayseri, Sivas vilayeti, Amasya, Tokat, Canik, Samsun, İzmit, İznik,

⁸² BOA, DH.MKT., 1006/7, 7-1, H-28-06-1323 (30 Ağustos 1905).

⁸³ BOA, DH.MKT., 1006/7, 8-2.

⁸⁴ BOA, DH.MKT., 1006/7, 9-1.

⁸⁵ BOA, DH.MKT., 1006/7, 10-2.

⁸⁶ BOA, DH.İD., 28-2/15, 2-1, H-03-07-1331 (8 Haziran 1913).

Adapazarı, Eskişehir, Kütahya ve Afyonkarahisar'a gideceği bildirilmiştir. Adı geçen arkeologun zikrolunan yerlerde bulunan eski eserler hakkında araştırmalar yapmak ve fotoğraflarını çekmek üzere gerçekleştireceği seyahati sırasında kendisine usul ve nizamnameler çerçevesinde mümkün olan kolaylığın gösterilmesi istenmiştir⁸⁷.

1913 yılında Osmanlı ülkesinde araştırmalar yapmak üzere gelen bir diğer Alman araştırmacı Rudolf Berliner idi. 27 Mayıs 1913 (14 Mayıs 1329) tarihinde Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne yazılan yazıda Almanya devleti tebaasından Mösyö Rudolf Berliner'in arkadaşı Yevar(?) ve tercümanı Şileref ile birlikte Bursa, Sivas, Ankara, Halep, Konya, Adana, Beyrut, Diyarbakır, Mamüretülaziz vilayetleriyle Canik ve Urfa mutasarrıflıklarında ve buraların çevresindeki âsâr-ı atıka ve eski mekanlar hakkında araştırmalar yapmak ve tarihi kıymeti olan eserleri inceleyerek fotoğraflarını çekmek arzusunda olduklarından bahsedilmiştir. Kendilerine izin verilen ekip araştırmalarına başlamıştır.

Dr. Rudolf Berliner ve yanındaki iki kişinin seyahatleri sırasında hareketlerinin takip edildiği anlaşılmaktadır. Bu anlamda 31 Mayıs 1913 (18 Mayıs 1329) tarihinde Dahiliye Nezareti'nden Hüdavendigâr, Sivas, Ankara, Halep, Konya, Adana, Beyrut, Diyarbakır, Mamüretülaziz vilayetleriyle Canik ve Urfa mutasarrıflıklarına gönderilen yazıda âsâr-ı atıka ve eski mahaller hakkında incelemeler yapmak ve fotoğraflarını çekmek üzere seyahat eden R. Berliner ile beraberindekilerin hareketlerinin gizlice takip ettirilmesi ve şüphe çeken bir durumun görülmesi halinde gizli bir şekilde ilgili makamlara bilgi verilmesi istenmiştir⁸⁸.

Dahiliye Nezareti'nin yazısına cevaben 8 Haziran 1913 (26 Mayıs 1329) tarihinde Canik mutasarrıflığından gönderilen yazıda Dr. R. Berliner ve arkadaşlarının 31 Mayıs 1913 (18 Mayıs 1329) tarihinde Sivas'a ulaştıkları, konuyla ilgili Amasya ve Tokat mutasarrıflıklarına da bilgi verildiği ifade edilmiştir⁸⁹. Keza Sivas Vilayeti'nden yazılan 11 Haziran 1913 (29 Mayıs 1329) tarihli yazıda ise R. Berliner, arkadaşı Mösyö Yevar ve tercümanı Mösyö Şileref isimli kişilerin 10 Haziran 1913 (28 Mayıs 1329) tarihinde şehre ulaştıkları ifade edilmiştir⁹⁰. Benzer şekilde Ankara Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 28 Temmuz 1913 (15 Temmuz 1329) tarihli yazıya göre Mayıs ayının dördüncü günü Merzifon yoluyla

⁸⁷ BOA, DH.İD., 28-2/15, 1-1.

⁸⁸ BOA, DH.İD., 28-2/18, 6-1, H-01-09-1331 (4 Ağustos 1913).

⁸⁹ BOA, DH.İD., 28-2/18, 7-1, H-01-09-1331 (4 Ağustos 1913).

⁹⁰ BOA, DH.İD., 28-2/18, 2-1.

Ankara'ya ulaşan ve şimendifer istasyonuna giden Mösyö Rudolf Berliner ve arkadaşı, daha önceden hazırlanan araba ile önce Bursa'ya ve oradan da Konya'ya gitmek üzere 22 Temmuz 1913 (9 Temmuz 1329) tarihinde Ankara'dan şimendiferle Polatlı istasyonuna gitmişlerdir. Ankara'da buldukları müddetçe Hacı Bayram Veli Camiindeki âsâr-ı atıkayı ve kasabada bulunan Rum ve şehre yakın yerlerdeki Ermeni kiliselerini ziyaret etmişlerdir. Ayrıca Rum kilisesinde Metropolid vekili olan rahip Yuvan'ın yardımıyla kiliseye ait bazı kitabeleri okumuşlardır. Ermeni kilisesini ziyaretleri sırasında ise odada bulunan bir dolabın açılması esnasında ekibe eşlik eden Osmanlı memuru, Ermeni rahibi tarafından odanın dışına çıkartılmıştır. Bu sırada R. Berliner ile rahip Yuvan yaklaşık yarım saat odada baş başa görüşmüşlerdir. Bilahare Berlin'e gönderilmek üzere Ankara postanesine altı adet resimli kart ve iki adet kartpostal ile beraber taahhütlü bir mektup teslim ettikleri polis müdürlüğünün müzekkeresinde ifade edilmiştir⁹¹.

R. Berliner ve arkadaşları araştırmalarını Ağustos ayında Dersim, Erzincan ve Erzurum bölgelerinde devam ettirmişlerdir. Bu hususta 4 Ağustos 1913 tarihinde Almanya sefaretinden Osmanlı Hariciye Nezaretine gönderilen belge ile Dr. Rudolf Berliner, arkadaşı Yevar ve tercüman Şilerref'in Dersim ve Erzincan havalisi ile Erzurum Vilayeti'nin çeşitli yerlerindeki eski eserler üzerinde araştırma ve incelemeler yapacağından kendilerine gerekli kolaylığın sağlanması hususunda tavsiyename verilmesi talep edilmiştir⁹². Bu talep üzerine 4 Ağustos 1913 (22 Temmuz 1329) tarihinde Dahiliye Nezaretinden Mamuretülaziz ve Erzurum Vilayetlerine yazılan yazıda Mösyö R. Berliner'in Dersim, Erzincan ve Erzurum bölgelerinde eski eserler üzerinde araştırma ve inceleme yapacağından kendisine kolaylık gösterilmesi ve yardımcı olunması istenmiştir⁹³. Keza yine 4 Ağustos 1913 tarihli belgede R. Berliner ve arkadaşlarının seyahatleri sırasında yanlarında bir adet av tüfeği bulunduracakları hatırlatılmış, ayrıca hareketlerinin gizlice izlenerek şüpheli bir durum görüldüğü takdirde Dahiliye Nezaretine bildirilmesi istenmiştir⁹⁴.

Avrupalı gezginlerin eski çağlardan kalan antik eserler yanında İslami dönem eserlerine de ilgi gösterdikleri ifade edilmelidir. Özellikle

⁹¹ BOA, DH.İD., 28-2/18, 3-1.

⁹² BOA, DH.İD., 28-2/18, 9-1.

⁹³ BOA, DH.İD., 28-2/18, 8-1.

⁹⁴ BOA, DH.İD., 28-2/18, 1-1.

camiler, yabancı araştırmacı ve gezginlerin ilgisini çekmiştir⁹⁵. Örneğin Almanya devleti sefaretinden Osmanlı Hariciye Nezareti'ne gönderilen 2 Ağustos 1913 tarihli yazıda Alman tebaasından eski eser uzmanlarından Mösyö Walter Zihe ile arkadaşı mühendis Dr. Mösyö Kusman'nın Konya Vilayeti'nde Niğde ile Kayseri ve Sivas'ta bulunan bütün cami-i şerif ile eski mekanların dış ve iç mekan fotoğraflarını çekmek ve ayrıca gerekirse mimarlık ilmi açısından ölçüm yapmak arzusunda oldukları bildirilmiştir. Bu sebeple adı geçen araştırmacılara ilmî ve fennî amaçla talep ettikleri izin ve gerekli tavsiyemelerin mümkün olan en kısa sürede verilmesi hususunda talepte bulunulmuştur⁹⁶. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti'nden Konya, Sivas ve Ankara vilayetlerine yazılan 2 Ağustos 1913 (22 Temmuz 1329) tarihli yazıda Mösyö Walter Zihe ile arkadaşı Dr. Mösyö Kusman'ın Konya Vilayeti'nde Niğde ile Kayseri ve Sivas'taki camiler ve eski mekanlardaki eserler üzerinde inceleme yapacaklarından kendilerine izin verilmiş ve gerekli kolaylığın gösterilmesi ilgililerden istenmiştir⁹⁷.

I. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı ülkesindeki eski eserlere gösterilen ilginin Almanlar açısından azalmadığı anlaşılmaktadır⁹⁸. Savaş sürecinde Almanların eski eser araştırması için izin talepleri devam etmiştir. Örneğin 16 Eylül 1915 (3 Eylül 1331) tarihinde Almanya sefaretinden Osmanlı Hariciye Nezareti'ne yazılan yazıda âsâr-ı atîka uzmanlarından olan aynı zamanda Eskişehir'de görevli Alman rahip Mösyö İsteral (Eşteral?)'in Konya, Halep, Sivas, Aydın, Hüdavendigar, Ankara, Kastamonu ve Adana vilayetleriyle İzmit ve Bolu mutasarrıflıklarında inceleme ve ilmî araştırmalarda bulunarak tarihi eserler ile kadim mekanların fotoğraflarını çekmek istediğinden bahsedilerek ilmî bir amaca yönelik olan bu arzusunun yerine getirilmesi hususunda gerekli izin verilmesi talep edilmiştir⁹⁹.

Alman sefaretinin bu talebiyle ilgili olarak 18 Eylül 1915 (5 Eylül 1331) tarihinde Hariciye Nezareti'nden Başkumandanlık Vekaleti ve Dahiliye Nezareti'ne yazılan yazıda Alman rahip Mösyö İsteral'ın talebi ifade edilmiştir. Mösyö İsteral'ın adı geçen vilayetlerde eski eser araştırması

⁹⁵ Gürsoy Şahin, "Avrupalı Gezginlerin Seyahatnâmelerinde Mevlevî ve Rufâî Dervişler", *Yabancı Seyahatnâmelerde Türkiye*, Edt. Çağatay Özdemir-Yunus Emre Tekinsoy, Türk Yurdu Yay., Ankara 2016, s. 346.

⁹⁶ BOA, DH.İD., 28-2/19, 2-1, H-03-09-1331 (6 Ağustos 1913).

⁹⁷ BOA, DH.İD., 28-2/19, 1-1, H-03-09-1331 (6 Ağustos 1913); B. Kutlu Dilbaz, *a.g.t.*, s. 35-36.

⁹⁸ W. Shaw, *a.g.e.*, s. 296-297.

⁹⁹ BOA, HR.İD., 66/39, 2-1.

için seyahat etmesinde herhangi bir mahzur görüldüğü takdirde kendisine mülki veya askeri memurun refakat etmesi ve bir tavsiyename verilmesi gerektiği bildirilmiştir. İlgili nezaret de Almanya sefaretine verilmek üzere askeri ve mülki memura hitaben bir tavsiyemenenin usulüne uygun şekilde hazırlanmasını istemiştir¹⁰⁰. Sivas ve çevresine gelen Alman araştırmacıların diğer ülkelerden gelen araştırmacılara kıyasla daha fazla olduğu görülmektedir.

d) Belçikalı Araştırmacılar

Sivas ve çevresinde eski eser araştırması yapmak üzere izin talebinde bulunan ve bölgede ziyaretler gerçekleştiren bir diğer grubu Belçikalı araştırmacılar oluşturmuştur. Bu anlamda 27 Kasım 1899 (15 Teşrin-i Sani 1315) tarihinde Belçika sefaretinden Hariciye Nezareti'ne gönderilen belgede Belçika tebaası ileri gelenlerinden ve Gent şehri Darülfünununun meşhur muallimlerinden Mösyö Kumon'un herhangi bir eski eser ihracatında bulunmayarak sadece mevcut eski eserleri görmek amacıyla Belçika'dan Dersaadet'e gelme niyetinde olduğu bildirilmiştir. Yazıda Mösyö Kumon'un iki arkadaşıyla beraber Trabzon ve Sivas vilayetleri ile Erzincan Sancağı dahilinde gezip dolaşmak arzusunda bulunduğu ve yerel yöneticiler tarafından ekibe yardım ve kolaylık sağlanması talep edilmiştir¹⁰¹.

Konuyla ilgili 2 Aralık 1899 (20 Teşrinisani 1315) tarihinde Hariciye Nazırı imzasıyla Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda Belçika devleti tebaasından ve Gent şehri Darülfünunu muallimlerinden Mösyö Kumon'un herhangi bir eser ihraç etmeyerek yalnız mevcut eski eserleri görmek üzere beraberindeki iki arkadaşıyla beraber Trabzon ve Sivas vilayetleri ile Erzincan Sancağı'nda seyahat etmek üzere Dersaadet'e geleceğinden bahisle hakkında mahalli hükümet yetkilileri tarafından gerekli kolaylığın gösterilmesi ve yardımcı olunması istenmiştir¹⁰². Maarif Nezareti ve Müze-i Hümayun Müdüriyeti arasında konuyla ilgili yazışmalar neticesinde 25 Aralık 1899 (13 Kanunuevvel 1315) tarihinde eski eserleri görmek amacıyla adı geçen vilayetlere seyahat edecek olan Mösyö Kumon'un âsâr-ı atıka harabelerinde herhangi bir kazı ve araştırmada bulunmamak, yazılı ve resimli taşları alt üst etmeyerek yalnızca eserleri incelemek şartıyla

¹⁰⁰ BOA, HR.İD., 66/39, 1-1.

¹⁰¹ BOA, MF.MKT., 481/36, 1-1, H-22-08-1317 (26 Aralık 1899).

¹⁰² BOA, MF.MKT., 481/36, 2-1.

kendisine izin verilmiştir. Ayrıca adı geçen vilayetlerin yöneticilerinden Mösyö Kumon'a gerekli kolaylığın sağlanması istenmiştir¹⁰³.

Bununla birlikte Dahiliye Nezareti'nden Sivas, Erzurum ve Trabzon vilayetlerine gönderilen 17 Ocak 1900 (5 Kanunusani 1315) tarihli yazıda Mösyö Kumon'un adı geçen vilayetlerde bulunduğu müddetçe hâl ve hareketlerinin izlenmesi, usul ve nizamnamelere aykırı bir hareketi görülür ise hemen şifre ile bilgi verilmesi istenmiştir¹⁰⁴. Bu örnek dışında Belçika'dan Sivas ve çevresine eski eser araştırması yapmak üzere gelmek isteyen başka bir araştırmacıya rastlanılmamıştır.

e) Rus Araştırmacılar

Yabancı arkeoloji enstitülerinin Osmanlı topraklarında resmi bir kurum olarak faaliyet göstermeye başlaması, ilk olarak Rusya tarafından gerçekleştirilmiştir. Rusya'nın Ortodoks mezhebinden olması, kendisini Doğu Roma'nın halefi olarak görmesi, siyasi ve politik çıkarlarına en uygun şehrin İstanbul olabileceğini değerlendirmesi sebebiyle 1894 yılında İstanbul'da Rus Arkeoloji Enstitüsü açılmıştır. İstanbul Rus elçiliğinin yoğun çabalarıyla açılan enstitünün müdürlüğünü ünlü Rus Bizantolog Fyodor Uspenskiy üstlenmiştir. F. Uspenskiy, Osmanlı topraklarında arkeolojik araştırmalar yapmış ve Bizans bilimleri ile ilgili kurslar düzenlemiştir¹⁰⁵.

Sivas'ta eski eser araştırması yapmak üzere izin talebinde bulunan ve araştırmalar yapan Rus arkeologlarla ilgili arşiv belgelerinde İstanbul'daki Rus Arkeoloji Enstitüsü'ne herhangi bir atıf yapılmamaktadır. Sivas'a gelen Rus araştırmacılarından ilki Rusya'nın Rize viskonsolosu Mösyö Vladimir Mayevsky ile Almanyalı eski eser araştırmacısı Dr. Belek'tir. Bu anlamda Sivas valisi tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 2 Aralık 1901 (19 Teşrinisani 1317) tarihli şifre telgrafta Rusya'nın Rize viskonsolosu Mösyö V. Mayevsky ile Almanyalı Dr. Belek'in Tokat yoluyla Sivas'a ulaştıkları Dahiliye Nezareti'ne bildirilmiştir¹⁰⁶. Bilahare Dahiliye Nezareti'nden Sadaret makamına yazılan 10 Aralık 1901 (27 Teşrinisani

¹⁰³ BOA, MF.MKT., 481/36, 2-2, 3-2, H-22-08-1317, (26 Aralık 1899).

¹⁰⁴ BOA, DH.MKT., 2297-82, 1-1.

¹⁰⁵ Fatih Ünal, *Ruslar Bizans'ın Peşinde İstanbul Rus Arkeolojisi Enstitüsü (1894-1914)*, İlgili Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015, s. 25-26; Burak Dosdoğru, *Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü 1938-1953 (Ankara İngiliz Enstitüsü)*, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2018, s. 46; Fatih Ünal, "Osmanlı İstanbul'unda Bir Rus Misyoner Hastanesi: Pangaltı Nikolayev Hastanesi", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 2, (Aralık 2018), s. 237.

¹⁰⁶ BOA, DH.ŞFR., 271/13, s. 1-1.

1317) tarihli yazıda V. Mayevsky ile Dr. Belek ve arkadaşlarının Yozgat'a gitmek amacıyla Amasya'ya doğru hareketleri sırasında yol güzergahları üzerindeki bazı mahallerde gördükleri eski eserlerin üzerindeki yazıların kopyalarını aldıkları ve fotoğraflarını çektikleri, Oluk isimli köyün etrafında incelemeler yaptıkları bildirilmiştir. Bu durum Sivas Vilayeti'nden gönderilen 18 Kasım 1901 (5 Teşrinisani 1317) tarihli tahrirat ile Dahiliye Nezareti'ne arz edilmiştir¹⁰⁷.

Sivas Vilayeti'ne eski eser araştırması yapmak üzere 1913 yılında gelen bir diğer Rus araştırmacı Profesör Mösyö Vladimir Aleksandroviç Gordlevski'dir. Amasya'dan Sivas Vilayeti'ne gönderilen 22 Temmuz 1913 (9 Temmuz 1329) tarihli şifre telgrafta bildirildiği üzere Moskova Doğu Dilleri (Elsine-i Şarkiyeye) Mektebi Lisan-ı Osmani (Osmanlı dili) öğretmeni Profesör Mösyö Gordlevski, Amasya'da mevcut eski eserler hakkında incelemelerde bulunmak üzere Samsun'daki Rusya konsoloslğunun tavsiyenamesiyle 21 Temmuz 1913 tarihinde Amasya'ya ulaşmıştır. Sivas Valisi Muammer Bey imzasıyla Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıya göre adı geçen arkeologun hareketlerinin gizlice izlendiği ilgili mahallerden gönderilen yazılardan anlaşılmaktadır¹⁰⁸.

f) ABD'li Araştırmacılar

Osmanlı topraklarında arkeolojik araştırmalar yapan bir diğer grup ABD'li araştırmacılarıdır. Amerikalı arkeologların Anadolu'daki araştırmaları Alman, İngiliz ve Fransızlara göre daha geç başlamıştır. Avrupalı arkeologların XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Anadolu'da arkeolojik kazılar yapmaya başlamasına karşılık Amerikalılar bu yüzyılın son çeyreğinde bölgeye araştırmacı göndermişlerdir. Diğer Avrupa ülkelerine göre geç bir tarihte kazı çalışmaları yapmaya başlayan ABD'li arkeologlar kısa sürede etkili çalışmalar gerçekleştirmişlerdir. Amerikalıların, Osmanlı ülkesinde arkeolojik araştırma ve kazı yapma isteği, kutsal kitaplardaki olayları aydınlatabilecek antik metinlerin keşfine yöneliktir. Keza antik döneme yönelik giderek artan ilgi Anadolu'daki eski eser araştırmalarını hızlandırmıştır. ABD'de maddi durumu iyi olan insanlar, akademisyenler ile işbirliği içerisinde girerek antik bölgelerde bazı kazılara destek olmuşlar veya kazılar için uygun ortamın sağlanmasına katkı sağlamışlardır¹⁰⁹.

¹⁰⁷ BOA, DH.MKT., 2567/87, 1-1, H-29-08-1319 (10 Aralık 1901).

¹⁰⁸ BOA, DH.ŞFR., 420/10, 1-1, R-09-05-1329 (22 Temmuz 1913).

¹⁰⁹ B. Kutlu Dilbaz, *a.g.t.*, s. 118.

Sivas ve çevresine araştırmalar yapmak üzere gelen ilk ABD'li araştırmacı Muallim Mösyö Loid'dir. 2 Aralık 1907 (19 Teşrinisani 1323) tarihinde Mamuretülaziz Valisi Halid imzasıyla Dahiliye Nezaretine yazılan şifre telgrafta eski eser tetkik ve muayenesi için Amerikan tebaasından Muallim Mösyö Loid'in Yunan tebaasından bir arkadaşı, Osmanlı Devleti tebaasından Kayserili Mıgırdıçoğlu Simon ve Boğazlıyan kasabalı Cocaoğlu Hayik isimlerinde iki Ermeni ile beraber Harput'taki Amerikan müesseselerinde yedi gün kaldıkları ifade edilmektedir. Bilahare, bölgede bazı yerleri dolaştıktan sonra Bağdat'a gitmek üzere tezkirelerini vize ettirerek hareket etmişlerdir. Ancak adı geçen kişilerin ellerinde eski eser araştırması yapmak için ruhsat olmadığı halde seyahat ettikleri, bu sırada yol üzerindeki çeşitli yerlerin fotoğraflarını çekmek ve haritalarını çıkarmak amacıyla dolaştıkları anlaşılmıştır. Keza gittikleri yerlerde Amerikan misyoner cemiyetlerine misafir olarak antikalara ait gözlemlerini kaydettikleri raporları ve her türlü haberleşmelerini bunlar vasıtasıyla Amerika'ya göndermekte oldukları Harput kaymakamlığından Dahiliye Nezaretine bildirilmiştir¹¹⁰. Fakat Amerikalı ekiple ilgili Osmanlı yetkililerinin nasıl bir tavır takındığı belgelerde ifade edilmemiştir.

Sivas ve çevresinde araştırmalar yapmak üzere izin talebinde bulunan bir diğer ABD'li Mösyö Nison Çarls isimindeki araştırmacıdır. Belgelerden anlaşıldığı üzere Mösyö N. Çarls, Amerikan tebaasından ve New York şehri ahalisinden olup Korfu Darülfünunu'nca düzenlenen Anadolu (Asya-yı Sağır), Suriye ve Babil'de eski eser araştırmalarına memur özel bir heyetin üyesidir. Anadolu'daki hâl ve hareketleri takip edilen Mösyö Çarls, 9 Mart 1908 (25 Şubat 1323) tarihinde Bağdad'tan aldığı mürur tezkiresiyle Sivas'ın Yenihan kazasına bağlı Akdağmadeni'ne ulaşmıştır. Burada yarım saat kaldıktan sonra beraber seyahat ettiği Kayseri ahalisinden ve Protestan cemaatinden Mıgırdıçoğlu Simon ile birlikte Yozgat'a gitmişlerdir. Yozgat'ta bulunduğu müddetçe çevreyi dikkatli bir şekilde gözlemleyen Mösyö Nison Çarls, han odasında Protestan cemaatinden bir kaç kişi ile görüşmüş ve elinde bulunan martini tüfeğini de kanun çavuşlarından Kemal Efendi'ye altmış liraya satmıştır. Akdağmadeni kaymakamlığından bildirildiğine göre ekip Yozgat'ta bir gece kalarak ertesi gün Sungurlu kazasına bağlı Boğazköy'deki eski eserleri görmek üzere hareket etmiştir. Çorum mutasarrıflığına yazılan yazıda adı geçen kişinin Sungurlu'da kaldığı müddetçe de gözetim altında bulundurulması gerektiği bildirilmiştir¹¹¹.

¹¹⁰ BOA, DH.ŞFR. 390/58-1-1, 1-2.

¹¹¹ BOA, DH.ŞFR., 398/96, 1-1, 2.

Sivas'a gelen bir diğer ABD'li araştırmacı Mösyö Şarl'dır. 12 Mayıs 1908 (29 Nisan 1324) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne yazılan yazıda Amerika tebaasından olup eski eser araştırmaları yapmak üzere Bağdad'tan aldığı mürur tezkiresiyle Sivas'a gelen Mösyö Şarl'ın elinde herhangi bir resmi izin belgesi olmaması sebebiyle eski eserlerin fotoğraflarını çekmesine müsaade edilmesi hususunda tereddüt edilmiş, ne şekilde hareket edileceği nezarete sorulmuştur¹¹². Dahiliye Nezareti'nden 16 Mayıs 1908 (3 Mayıs 1324) tarihinde Sivas Vilayeti'ne yazılan cevapta Amerikalı Şarl'ın elinde resmi bir emir olmaması sebebiyle dolaştığı yerlerdeki eski eserlerin fotoğraflarını çekmesine müsaade edilmemesi gerektiği ifade edilmiştir¹¹³.

Araştırma amacıyla seyahatine devam eden Mösyö Şarl'ın hareketleri takip edilerek Dahiliye Nezareti'ne bilgi verilmiştir. Bu anlamda Sivas Vilayeti'nden 18 Mayıs 1908 (5 Mayıs 1324) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne yazılan yazıda Mösyö Şarl'ın 2 Mayıs 1908'de Yozgat'a gitmek üzere hareket ettiği ifade edilmiştir¹¹⁴. Keza yine Sivas Vilayeti'nden Ankara Vilayeti'ne yazılan yazıda Mösyö Şarl'ın Yozgat'a gittiği bildirilerek orada da hâl ve hareketlerinin gözetim altında tutulması gerektiği hatırlatılmıştır¹¹⁵. Bu örneklerden başka ABD'den Sivas ve çevresinde eski eser araştırması yapmak üzere gelen başka bir araştırmacıya rastlanılmamıştır.

g) Danimarkalı Araştırmacılar

Sivas'taki antik yerleşim yerlerine ilgi duyan ve çeşitli bölgeleri gezip, fotoğraflarını çeken bir diğer grup Danimarkalı araştırmacılarıdır. Bu anlamda 25 Mart 1898 tarihli bir belgede ilim ve fen erbabından Danimarkalı araştırmacı Asernib Dikçein(?)'in Ankara, Sivas, Harput, Van, Erzurum, Trabzon vilayetleri ile Muş sancağında eski eser kazısı ile zoolojiye dair bazı inceleme ve araştırmalar yapmak üzere izin talebinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Belgede Dikçein'in adı geçen bölgelerde seyahat edeceğinden kendisine mahalli memurlar tarafından engel olunmaması ve kazısına izin verilmesi hususunda gerekli işlemlerin yerine getirilmesi Hariciye Nezareti'nden talep edilmiştir¹¹⁶. Belgelerden bu talebin ne şekilde neticelendiği ile ilgili bilgiye ulaşılamamıştır.

¹¹² BOA, DH.TMIK.M. 269/22, 1-1.

¹¹³ BOA, DH.TMIK.M. 269/22, 2-2.

¹¹⁴ BOA, DH.TMIK.M. 269/22, 3-1, 6 Mayıs 1324 (19 Mayıs 1908).

¹¹⁵ BOA, DH.TMIK.M. 269/22, 4-1.

¹¹⁶ BOA, HR.İD. 2122/30, 1-1, M-25-03-1898.

Danimarkalı araştırmacıların Sivas ve çevresinde başka bir araştırma izin talebine arşiv belgeleri arasında rastlanılmamıştır. Ancak konuyla ilgili araştırmalardan anlaşıldığı üzere adı geçen ülkeden gelen arkeologlar Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde 1860 ile 1910 yılları arasında kazı ve araştırmalarını sürdürmüşlerdir¹¹⁷.

SONUÇ

Osmanlı ülkesindeki eski eser araştırmaları, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren önemli oranda artış göstermiştir. Bu ilginin yansımaları araştırma alanını oluşturan Sivas ve çevresinde de görülmektedir. Anlaşılacağı üzere Sivas şehri, zengin ve köklü bir tarihi geçmişe sahiptir. Bu nedenle şehir ve çevresinde gerek antik dönemden kalma gerekse Türk-İslam dönemine ait çok sayıda tarihi eser mevcuttur. Bu anlamda kale surları, Ulu cami, Kale camii, Gökmedrese, Çifte minareli medrese ve Keykâvus Dârüşşifâsı (Şifaiye medresesi) gibi eski eserler sayılabilir.

Sivas, Avrupalı arkeologların dikkatle üzerinde durduğu önemli bir şehirdir. Avrupa'da müzeciliğin artması Anadolu'ya ve Sivas'a yönelik ilgiyi artırmıştır. Arkeolojik araştırmalar için verilen izin taleplerinde Sivas mutlaka yer almaktadır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Ermeni ve Rum tebaasına ait kilise ve manastırlardaki kitapların incelenmesi ve Doğu dillerine dair araştırmalarda bulunma isteği de arkeolog ve araştırmacıların bölgeye yönelmelerinin bir başka nedenidir. Şehre çok farklı milletten arkeolog ve araştırmacının gelmesi, Sivas ve çevresinin eski eser zenginliğini ortaya koymak açısından önemlidir.

Osmanlı yöneticileri, ülkedeki eski eserleri korumak amacıyla 1869, 1874, 1884 ve 1906 yıllarında hukuki düzenlemeler yapmış ve Âsâr-ı Atîka Nizamnameleri yayımlamıştır. Araştırma döneminde daha çok 1884 yılında kabul edilen nizamnamenin uygulanmasıyla ilgili hususların ön planda olduğu görülmektedir. 1884 yılına ait nizamnameye göre eski eserler konusunda araştırmalar yapmak, eserleri yerinde görmek hatta fotoğraflarını çekmek belirli izinlere ve kurallara bağlanmıştır. Keza eski eserlerin keyfi olarak karıştırılması, yazılı veya resimli taşların alt üst edilmesi, bulunduğu yerden kaldırılması eserlerin tahrip edilmesi olarak kabul edilmiş, bu duruma da izin verilmemiştir.

Âsâr-ı Atîka Nizamnamelerinin katı kurallarına rağmen Osmanlı yöneticileri siyasi kaygılar nedeniyle zaman zaman tarihi eserlerin kayıtlara

¹¹⁷ B. Kutlu Dilbaz, *a.g.t.*, s. 126-128.

geçmeden yurtdışına çıkarılmasına izin vermişlerdir. Keza arkeologlara araştırma izin verilirken genel olarak mevcut usul ve nizamnamelere uyulması şartıyla izin verildiği bildirilmiştir. Bazı belgelerde ise eski eser ihracı yapmamak ve eserleri yalnızca seyretmek şartıyla izin verildiği vurgulanmıştır. Öte yandan yerel yöneticiler tarafından arkeologların hâl ve hareketlerinin mahrem bir şekilde izlenmesi de istenmiştir.

Araştırma alanını oluşturan Sivas ve çevresinde eski eserler hakkında araştırmalar yapmak üzere ilk izin talebi 11 Haziran 1890 tarihinde İngiliz arkeolog muallim W.M. Ramsay'a aittir. Ramsay dışında Oxford Darülfünunu muallimlerinden Mister David George Hogarth ile arkadaşları ve Diyarbakır Vilayeti'nin eski İngiltere konsolosu Mösyö Vasiliki Yanef ve arkadaşları bölgede araştırmalar yapmışlardır.

Fransa tebaasından eski eser araştırması için Sivas'a gelen araştırmacıardan çoğunluğunun Fransız hükümeti tarafından Atina'da açılan eski eserler okulunun öğretmenleri olduğu anlaşılmaktadır. Bu anlamda Mösyö Jobin ve arkadaşları, Gustave Mendel ve Mösyö Materlik isimleri karşımıza çıkmaktadır. Son olarak Lyon Müzesi ikinci müdürü Mösyö Santer ve arkadaşları bölgede araştırmalar gerçekleştirmişlerdir.

Sivas'a gelen Alman araştırmacıların sayısal olarak daha fazla olduğu görülmektedir. Bu anlamda Berlin Darülfünunu muallimi Mösyö Reverbah, Dr. Von der Namer ve katibi, Münih Doğu Dilleri Mektebi müdürü Mösyö Sebastian, Dr. Albert Louis Hugo Grothe ve arkadaşları, mimarlık tarihi uzmanı Mösyö Karl Klinghardt, araştırmacı Dr. Rudolf Berliner ve arkadaşları, eski eserler uzmanlarından Mösyö Walter Zihe ile eski eser uzmanı arkadaşı ve Eskişehir'de görevli Alman rahip Mösyö İsteral isimleri şehirde araştırmalar yapmışlardır.

Rus tebaasından V. Mayevsky ve V. A. Gordlevski isimli iki araştırmacı, Belçika'dan Gent şehri Darülfünunu'nun meşhur muallimlerinden Mösyö Kumon adlı bir araştırmacının Sivas'a geldiği tespit edilebilmiştir. ABD'den Muallim Mösyö Loid, Mösyö Nison Çarls ve Mösyö Şarl adlı araştırmacılar ile Danimarka'dan Asernib Dikçein(?) şehirde araştırmalar yürütmüşlerdir.

Arkeologlar, nizamnameler gereği gezdikleri yerlerle ilgili hazırladıkları raporların bir nüshasını Müze-i Hümayun'a teslim etmeleri gerekirken iken bu yasal zorunluluğun tam olarak işletilemediği anlaşılmaktadır. Bu nedenle Sivas veya diğer şehirlerde eski eser incelemesi yapan uzmanların izlenimleri ve diğer bazı bilgilere ulaşmak mümkün olmamıştır.

KAYNAKLAR

1-Arşiv Belgeleri

- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 180-9-0-0, 31/168, Sıra No:6, 01.05.1928.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), DH.MKT., 214/36, 18-1, H-03-09-1311 (10 Mart 1894).
- BEO, 1642/123096, Tarih: H-19-12-1318 (9 Nisan 1901); 1179-88360-0001 8 Ağustos 1314 (20 Ağustos 1898).
- DH.İD., 28-2/15, 1-1, H-03-07-1331 (8 Haziran 1913); 28-2/15, 2-1, H-03-07-1331 (7 Haziran 1913); 28-2/18, 1-1, H-01-09-1331 (4 Ağustos 1913); 28-2/18, 2-1; 3-1; 6-1; 7-1; 8-1; 9-1; H-01-09-1331 (4 Ağustos 1913); 28-2/19, 1-1, H-03-09-1331 (22 Temmuz 1329-4 Ağustos 1913); 28-2/19, 2-1, H-03-09-1331 (6 Ağustos 1913).
- DH.MKT. 1831/83, 1-1; 555/21, 1-1; 2-1; 3-2, 20 Temmuz 1318 (2 Ağustos 1902); 1006/7, 1-1; 2-2; 7-1; 8-2; 9-1; 10-2- H-28-06-1323 (30 Ağustos 1905); 1730/61, 1-1, H-22-10-1307 (11 Haziran 1890); 1731/1, H-23-10-1307 (12 Haziran 1890); 1831/83, 1-1, H-26-09-1308 (5 Mayıs 1891); 1831/89, 1-1, H-27-09-1308 (6 Mayıs 1891); 214/36, 1-2, H-03-09-1311 (10 Mart 1894); 214/36, 17-2, 2 Şubat 1310 (14 Şubat 1895); 214/36, 2 Şubat 1310 (14 Şubat 1895); 214/36, 2-2; 3-1; 4-1; 5-2, H-03-09-1311 (10 Mart 1894); 224/39, 1-2, 2-1, H-13-10-1311 (19 Nisan 1894); 2297-82, 1-1; 2317/44, 1-1, 1-2, H-10-11-1317 (12 Mart 1900); 2340/132, H-04-01-1318 (4 Mayıs 1900); 2507/77, 1-1, H-21-03-1319 (8 Temmuz 1901); 2567/87, 1-1, H-29-08-1319 (10 Aralık 1901).
- DH.ŞFR., 398/96, 1-1, 2; 390/58-1-1, 1-2; 271/13, s. 1-1; 352/82, 1-1, R-15-06-1321, (28 Ağustos 1905); 420/10, 1-1, R-09-05-1329 (22 Temmuz 1913).
- DH.TMIK.M. 269/22, 1-1; 2-2; 3-1, 6 Mayıs 1324 (19 Mayıs 1908); 269/22, 4-1.
- HR.İD. 2122/30, 1-1, M-25-03-1898; 66/39, 1-1; 66/39, 2-1.
- HR.TH. 216/2, 1-1, M-20-08-1898; 253/101; 256/95, 1-1.
- MF.MKT., 201/15, H-13-10-1311 (19 Nisan 1894); 481/36, 1-1, 2-1, 2-2, 3-2, H-22-08-1317, (26 Aralık 1899); 733/2, 1-2, H-10-06-1321 (3 Eylül 1903); 897/33, 1-2, H-09-10-1323 (7 Aralık 1905).
- Y.PRK.BŞK., 36/44, 1-1, H-24-11-1311 (29 Mayıs 1894).

2- Düstur, Salname ve Nizamnameler

“Âsâr-ı Atîka Nizamnamesi”, *Düstur*, Tertip 1, Zeyl 4, Babiali, Şura-yı Devlet Düstur Encümeni tarafından tertip olunmuştur, Matbaa-i Osmaniye’de tab’ olunmuştur, Dersaadet, 1302, s. 89-97.

Âsâr-ı Atîka Nizamnâmesi, Asır Matbaası, İstanbul 1322, s. 1-16.

Âsâr-ı Atîka Nizamnâmesi, Matbaa-i Amirede Tab Olunmuştur, 24 Mart 1290, 20 Safer 1291, s. 1-8.

- “Müzei Hümayun Nizamnamei dahilisi”, 13 Mayıs 1889 (H 13 Ramazan 1306, R 01 Mayıs 1305), *Düstur*, Tertip 1, C. 6, (4 Zilka’de 1304, 14 Ramazan 1312, 13 Temmuz 1303(1887)-27 Şubat 1310(1890), Devlet Matbaası, Ankara 1939, s. 343-349.
- Sivas Vilâyet Salnamesi*, 1325 Sene-i Hicrîsine mahsustur (1907), Def’a: 17, Sivas Vilâyet Matbaası 1325 (1907).

3-Diğer Kaynaklar

- Akbulut, Gülpınar, “Sivas Şehri’nin Tarihi Coğrafyası”, *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 35, Sayı: 2, (Aralık 2009), s. 212-222.
- Alkan, Mehmet, “Sivas Müzesi”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 37, s. 285-286.
- Atasoy, Sümer, “Türkiye’de Müzecilik”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 6, (yay. haz. Mücteba Anğ vd.), İletişim yay., İstanbul 1983, s. 1458.
- Bilget, N. Burhan, “Sivas-Mimari”, *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayını, C. 37, 2009, s. 282-284.
- Boré, Eugene, *Correspondance et Memoires d’un Voyageur en Orient*, Paris 1840, s. 358-359.
- Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK yayını, Ankara 1991, s. 288.
- Çal, Halit, “Osmanlı Devleti’nde Âsâr-ı Atıka Nizamnâmeleri”, *Vakıflar Dergisi*, S. 26, s. 391-400.
- Darkot, Besim, “Sivas”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 10, MEB Yayını, İstanbul 1980, s. 574-575.
- Demirel, Ömer, “Sivas”, *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayını, C. 37, 2009, s. 278-282.
- Dosdoğru, Burak, *Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü 1938-1953 (Ankara İngiliz Enstitüsü)*, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2018.
- Eroğlu, Süreyya, “Arşiv Belgeleri Bağlamında, W.M. Ramsay’in Pisidia Antiocheia Çalışmalarının Yeniden Değerlendirilmesi”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (Mayıs 2012), Sayı: 25, s. 125-138.
- Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, III. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini, (yay. haz. Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.
- Fontanier, Victor, *Voyages en Orient, Entrepris Par Ordre du Gouvernement Français, de l’année 1821 à l’année 1829*, Librairie Universelle, Paris 1829. (https://archive.org/details/bub_gb_YfXnL_qlN_kC/page/n5, 16.06.2019).
- Gerçek, Ferruh, *Türk Müzeciliği*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.
- Karaduman, Hüseyin, “Belgelerle İlk Türk Asar-ı Atıka Nizamnamesi”, *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, C. XXV, S. 29, (Aralık 2004), s. 73-92.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri 1861-1876*, C. VII, 2. baskı, Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara 1977.

- Kinneir, John Macdonald, *Journey through Asia Minor, Armenia and Koordistan in the Years 1813 and 1814*, John Murray, London 1818.
- Kutlu Dilbaz, Burcu, *Anadolu'daki Arkeolojik Kazılar (1860-1910)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014.
- Mumcu, Ahmet, "Eski Eserler Hukuku ve Türkiye", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XXVI, S. 3-4, Ayrı Baskı, Sevinç Matbaası, Ankara 1969, s. 45-78.
- Muşmal, Hüseyin, *Yabancıların İzinde Osmanlı; Konya ve Çevresinde Araştırma Yapan Yabancılar 1876-1914*, Konya 2009.
- Muşmal, Hüseyin, "Anadolu'nun İlk Eski Eser (Arkeoloji) Müzesi: Konya Âsâr-ı Atıka Müzesi'nin Kuruluşu", *Tarihin Peşinde -Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi-*, Yıl: 2009, Sayı: 1, s. 121-142.
- Müze Müdürü Halil Beyefendi, "Âsâr-ı Atıka, Âsâr-ı Atıka-i Millimiz Nasıl Mahvoluyor?", *Şehbal*, İkinci Sene, Aded 36, 15 Mart 1321 (28 Mart 1911), s. 226.
- Ogan, Aziz, *Türk Müzeciliğinin 100üncü Yıldönümü*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul Sevenler Grubu Yayınları, İstanbul 1947.
- Ortaylı, İlber, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1983.
- Palaz Erdemir, Hatice - Erdemir, Halil, "Alman Emperyalizmi ve Osmanlı Topraklarında Arkeoloji", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Eylül 2013, Yıl 6, Sayı XV, s. 261-283.
- Ramsay, W.M., *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev. Mihri Pektaş, MEB Yay., İstanbul 1960.
- Ramsay, W.M., *Tarsus (Aziz Pavlus'un Kenti)*, çev. Levent Zorlu, TTK Yay., Ankara 2000.
- Sezer, Hamiyet, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat İzinleri (18-19. Yüzyıl)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.21, S.33, Ankara 2003, s.105-124.
- Shaw, Wendy M. K., *Osmanlı Müzeciliği*, (çev. Esin Soğancılar), İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2015.
- Su, Kâmil, *Osman Hamdi Bey'e Kadar Türk Müzesi*, ICOM Türkiye Milli Komitesi Yayınları Sayı: 3, İstanbul 1965.
- Şahin, Gürsoy, "Avrupalı Gezginlerin Seyahatnâmelerinde Mevlevî ve Rufâî Derişler", *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye*, Edt. Çağatay Özdemir-Yunus Emre Tekinsoy, Türk Yurdu Yay., Ankara 2016, s. 345 -360.
- Şahin, Gürsoy, "Avrupalıların Osmanlı Ülkesindeki Eski Eserlerle İlgili İzlenimleri ve Osmanlı Müzeciliği", *AÜ. DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.XXVI, S. 42, (Eylül 2007) Ankara 2007, s. 101-125.
- Şimşek, Fatma - DİNÇ, Güven, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Eski Eser Anlayışının Doğuşu ve Bu Alanda Uygulanan Politikalar", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 10, Sayı: 16, 2009/1, s. 101-127.

Ünal, Fatih, "Osmanlı İstanbul'unda Bir Rus Misyoner Hastanesi: Pangaltı Nikolayev Hastanesi", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 2, (Aralık 2018), s. 235-258.

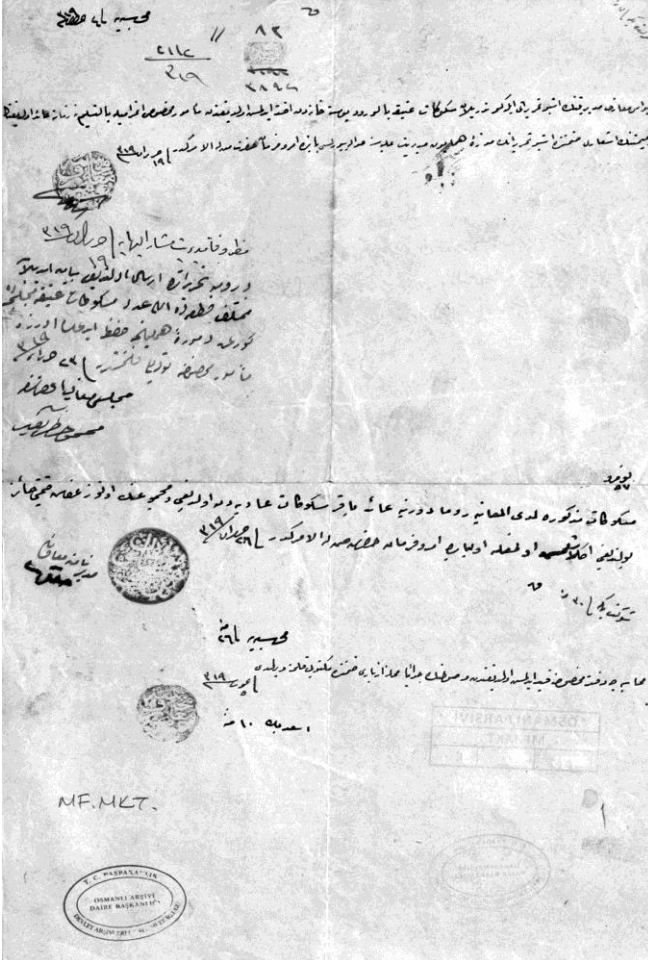
Ünal, Fatih, *Ruslar Bizans'ın Peşinde İstanbul Rus Arkeolojisi Enstitüsü (1894-1914)*, İgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015.

Yaşayanlar, İsmail, "Devlet, Arkeoloji ve Âsâr-ı Atfika: Bir Vilayet Müzeciliği Örneği Olarak Müze-i Hümâyûn Bursa Şubesi". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 19, S. 35, 2018, s. 555-585.

Yücel, Erdem, "Çağdaş Müzeciliğin Neresindeyiz", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, S. 79-358, (1990), s. 47-52.

EKLER

Ek-1 Sivas'ta Roma Devrine Ait Bakır Paralar Bulunduğu

BOA, MF.MKT., 733/2, 1-2, H-10-06-1321 (3 Eylül 1903).

Ek 2- Sivas'ta 1906 Yılında Yıkılan Şahne Kümbeti

Müze Müdürü Halil Beyefendi, "Âsâr-ı Atîka, Âsâr-ı Atîka-i Millimiz Nasıl Mahvoluyor?", *Şehbal*, İkinci Sene, Aded 36, 15 Mart 1321 (28 Mart 1911), s. 226

